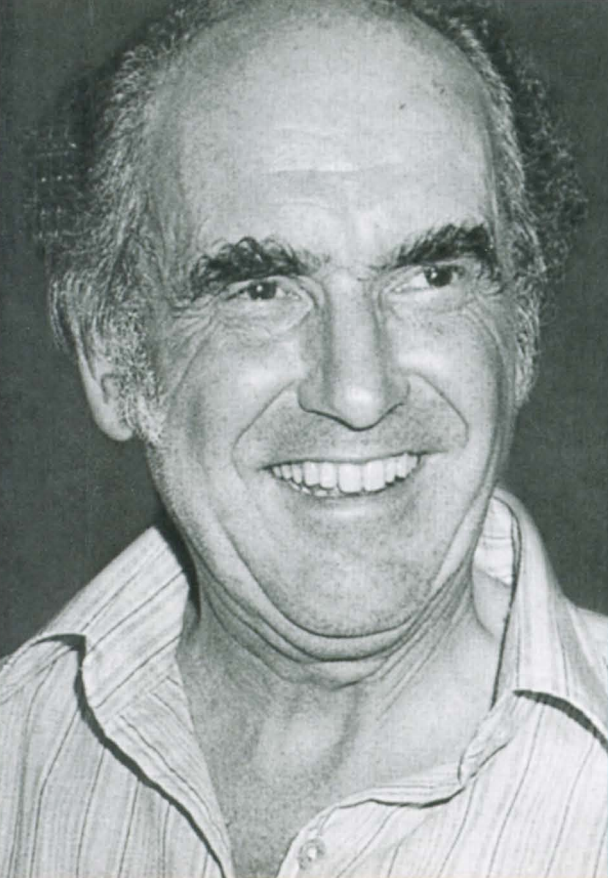

ΤΑ ΝΕΑ

- Το Παλάτι
- Το Παρακράτος
- Η Δεξιά
- Το Κέντρο
- Η Κεντροαριστερά
- Η Αριστερά
- Ο Ανένδοτος
- Η Νίκη
- Η Αποστασία
- Ο ρόλος της Αγγλίας και των ΗΠΑ
- Η Δικτατορία
- Η Αντίσταση
- Η Μεταπολίτευση

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΜΕΝΑ: ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ Ι. ΠΕΠΟΝΗΣ

ΤΟΜΟΣ Α'

Εκδοτικός Οίκος
Α. Α. ΛΙΒΑΝΗ

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ

«Το βιβλίο τούτο, “Η Δημοκρατία στο απόσπασμα”, είναι ουσιαστικά τα πολιτικά μου απομνημονεύματα. (...) Η απόφασή μου να δώσω στη δημοσιότητα τα δραματικά γεγονότα που οδήγησαν στην επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα είναι αυτή καθαυτή μέρος του συνεχιζόμενου αγώνα για την απελευθέρωση της πατρίδας μου. Πηγάζει από τη βαθιά μου πεποίθηση πως ο αγώνας μας είναι δίκαιος και πως έχει άμεση σχέση με την τύχη των δημοκρατικών θεσμών σε ολόκληρη την Ευρώπη. (...)

»Θα πρέπει να τονιστεί ίσως πως, πέρα από την απλή έκθεση των ιστορικών στοιχείων, προσπάθησα να ερμηνεύσω, αναλύοντας το μωσαϊκό των εμπειριών μου έτσι που η διάρθρωση των γεγονότων και των εξελίξεων να αποδοθεί με τρόπο ολοκληρωμένο και καταληπτό και να αποκαλυφθεί η δομή δύναμης που οδήγησε στην κατοχή της Ελλάδας από το αμερικανικό Πεντάγωνο, το οποίο χρησιμοποίησε ως πειθήνια όργανά του μια συμμορία αξιωματικών του ελληνικού στρατού».

Ανδρέας Γ. Παπανδρέου

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ

*Το βιβλίο αυτό είναι αφιερωμένο στον πατέρα μου,
έναν αληθινό δημοκράτη, ένα θαρραλέο αγωνιστή, έναν άνθρωπο
που ήξερε να ζει μα και να πεθαίνει για το πιστεύω του.*

Πρώτη έκδοση: ΑΘΗΝΑ 2006

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΛΙΒΑΝΗ ΑΒΕ

Σόλωνος 98 – 106 80 Αθήνα. Τηλ.: 210 3661200, Fax: 210 3617791

<http://www.livanis.gr>

Copyright ©

ΤΑ ΝΕΑ ISBN set: 978-960-469-093-0, ISBN τόμος Α: 978-960-469-094-7

Printed By Grafica Veneta S.p.A..Trebaseleghe (PD) – Italy

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΙΔΙΚΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ: Μηνάς Βιντιάδης
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ -ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ: Γιώργος Μ. Μαλανδρίης

«Η ουσία του ελληνικού προβλήματος είναι απλή. Η πατρίδα μας είναι χώρα υπό κατοχή. Και η κατοχή είναι αμερικανική. Μόνο οι στολές και η γλώσσα είναι ελληνικές. Και λύση του ελληνικού προβλήματος δεν υπάρχει καμία στο πολιτικό επίπεδο. Η δημοκρατία στην Ελλάδα δε θα φτάσει χωρίς την πραγματική, την ουσιαστική, τη χωρίς όρους απελευθέρωσή της από τα δεσμά που χάλκευσε ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός στο πλαίσιο της Ατλαντικής Συμμαχίας. Γι' αυτό, ο αγώνας μας είναι εθνικοαπελευθερωτικός».

Ανδρέας Γ. Παπανδρέου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα: Βιασμός της δημοκρατίας το 1965, βιασμός της αλήθειας το 2006 του Αναστάσιου Ι. Πεπονί	9
Πρόλογος	17
Εισαγωγή: Προλεγόμενα του πραξικοπήματος	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ I: 21η Απριλίου	33
<i>Η σύλληψη</i>	33
<i>Στο Πικέριμι</i>	39
<i>Αβέρωφ</i>	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ II: Προοίμιο του εμφυλίου πολέμου	65
<i>Η δικτατορία του Μεταξά</i>	65
<i>Προσωπικές αναμνήσεις</i>	68
<i>Ο πόλεμος έρχεται στην Ελλάδα</i>	72
<i>Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ)</i>	73
<i>Κάιρο</i>	76
<i>Λίβανος και Καζέρτα</i>	78
<i>Η μάχη των Αθηνών</i>	80
<i>Οι κομίσλινγκ στην εξουσία με βρετανική υποστήριξη</i>	82
ΚΕΦΑΛΑΙΟ III: Οι Αμερικανοί στην Ελλάδα με το δόγμα Τρούμαν	91
<i>Εκλογές και επιστροφή του Γεωργίου Β΄</i>	91
<i>Οι Αμερικανοί έρχονται στην Ελλάδα</i>	98
<i>Διαφθορά εν ονόματι του έθνους</i>	108
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV: Η Ελλάδα γίνεται δορυφόρος	115
<i>Η Αμερική αποκρούει στρατιωτική λύση</i>	115
<i>Οι Αμερικανοί προωθούν τον Παπάγο ως ηγέτη της Δεξιάς</i>	121
<i>Αστυνομικό κράτος</i>	129
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V: Ο λαός νικά	141
<i>Η γαλίνη πριν από τη θύελλα</i>	141
<i>Προοίμιο σε μια νέα αναμέτρηση</i>	149

<i>Η πτώση του Καραμανλή</i>	160
<i>Η Ένωση Κέντρου θριαμβεύει στις εκλογές του 1964</i>	168
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI: Το όραμα μιας νέας Ελλάδας	173
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII: Ο εφιάλτης του Κυπριακού	183
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII: Από τον «Περικλή» στον ΑΣΠΙΔΑ	201
<i>Το σχέδιο «Περικλής» στη Βουλή</i>	201
<i>Η Δεξιά με θεωρεί επικίνδυνο</i>	205
<i>Η σκευωρία του ΑΣΠΙΔΑ</i>	208
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ: Το βασιλικό πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου 1965	217
<i>Απορρίπτουμε τα βασιλικά στεγανά διαμερίσματα στην κυβέρνηση</i>	217
<i>Οι βασιλικές επιστολές</i>	222
<i>Η παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου</i>	241
<i>Το θερμό καλοκαίρι</i>	245
<i>Εκτίμηση της μεταϊουλιανής κατάστασης</i>	255

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ	307
Ο ΑΣΠΙΔΑ και οι διαλέξεις Γουίτσελ	307
Η ρήξη ανάμεσα στους δύο Παπανδρέου	315
Οι φόβοι μου επιβεβαιώνονται	329
Η πτώση της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου	335

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙ

ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΤΗΣ 21ης ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967.....	342
Προοίμιο	342
Το πραξικόπημα	354

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΙ

ΣΤΑ ΠΡΟΘΥΡΑ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ

- ΤΟ ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ	378
Οι συνταγματάρχες τηρούν τη συμφωνία τους.....	378
Το βασιλικό πραξικόπημα.....	391

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΙΙ

ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΛΙ ΤΗΣ ΦΥΛΑΚΗΣ.....	420
Περιμένοντας το κατηγορητήριο.....	420

Η σύλληψη του δικηγόρου μου	435
Ο κλοιός σφίγγει	441
Χριστούγεννα στο σπίτι μου	445

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIV

Η «ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ»	464
Είναι «μεταβατική» η δικτατορία;	464
Καθεσπώς τρομοκρατίας	487
Μέθοδοι βασανισμού	489
Ο κοινωνικοπολιτικός χαρακτήρας της «επαναστάσεως»	499
Η Ελλάδα από αμερικανική σκοπιά	514
Ευρωπαϊκές αντιδράσεις μετά την Τσεχοσλοβακία	517

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XV

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ	523
Το τίμημα των μεταρρυθμίσεων	523
Ατενίζοντας το μέλλον	531
Η στρατηγική του απελευθερωτικού αγώνα	541
ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Μήνυμα	549
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	553
<i>Η σημασία της αποβολής της χούντας από το Συμβούλιο</i> <i>της Ευρώπης</i>	554
Το ΝΑΤΟ προκάλυμμα της αμερικανικής κατοχής στην Ελλάδα	554
Η θέση των κομμάτων στον απελευθερωτικό αγώνα και το συνέδριο της Ένωσης Κέντρου	567
Αντιστασιακή και πολιτική ενότητα	576
Ο αγώνας μας είναι εθνικοαπελευθερωτικός	581
Ύστερα από πέντε χρόνια κατοχής	593
ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΟΡΟΣΗΜΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1936-1974	613

ΒΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΤΟ 1965, ΒΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ ΤΟ 2006

Του Αναστάσιου Ι. Πεπονί

Ι. Μια από τις πιο ταραχώδεις περιόδους της νεότερης ιστορίας μας είναι η περίοδος 1961-1967. Ξεκινά με τον Ανένδοτο Αγώνα της Ένωσης Κέντρου κατά του αποτελέσματος των εκλογών του Οκτωβρίου του 1961. Ήταν αποτέλεσμα που κατασκευάστηκε με βία και νοθεία για να διατηρηθεί στην εξουσία το κόμμα της Δεξιάς, η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ). Η περίοδος τελειώνει με τη στρατιωτική δικτατορία του Απριλίου του 1967. Το γεγονός το οποίο σημάδευει όλη αυτή την περίοδο έχει μοχλό του τον τελευταίο βασιλιά Κωνσταντίνο και ημερομηνία τη 15η Ιουλίου του 1965. Είναι η μέρα που ο βασιλιάς εξανάγκασε σε παραίτηση τον Γεώργιο Παπανδρέου, πρωθυπουργό της απόλυτης πλειοψηφίας στη Βουλή και στο λαό (53%), και άρχισε αμέσως να ορκίζει κυβερνήσεις από βουλευτές της Ένωσης Κέντρου που αποστατούσαν.

Πρόσωπα εμπλεκόμενα με άμεση συμμετοχή σ' εκείνα τα γεγονότα, αλλά και άλλα, που επικαλούνται τη σχέση τους με πρωταγωνιστές, δίνουν στη δημοσιότητα τις μαρτυρίες τους. Τα κίνητρα αυτών των μαρτυριών ποικίλλουν. Ορισμένοι γράφουν από γνήσια εσωτερική ανάγκη και για να συνεισφέρουν τη μνήμη τους στις πηγές της Ιστορίας, άλλοι για να υπερασπιστούν την «αλήθεια» τους, ορισμένοι για να υπενθυμίσουν την παρουσία τους και να ικανοποιήσουν το πάθος τους για δημοσιότητα· υπάρχουν όμως κι εκείνοι που μιλούν για να αποσεισουν ευθύνες και να αποκαταστήσουν τη βαριά τραυματισμένη υστεροφημία τους. Στην τελευταία αυτή περίπτωση τοποθετείται και ο τέως βασιλιάς Κωνσταντίνος με συνέντευξή του που δημοσίευσε σε δώδεκα συνέχειες η εφημερίδα *Το Βήμα* (29.1.2006-12.2.2006).

Οι δημόσιες καταθέσεις προσώπων με πρωταγωνιστική συμμετοχή σε γεγονότα ιστορικής σημασίας μπορούν να διεκδικούν το τεκμήριο της αυθεντικότητας υπό δύο προϋποθέσεις: αν δεν επιχειρούν

να αποκρύψουν τα κίνητρά τους και το σκοπό στον οποίο αποβλέπουν και αν η κατάθεσή τους δεν αντιβαίνει σε επίσημα ντοκουμέντα και σε ανεπίδεκτα αμφισβήτησης γεγονότα. Πρόκειται για μαρτυρίες όπως αυτή του Ανδρέα Γ. Παπανδρέου, που μας τη θυμίζει με την παρούσα έκδοση και μας καλεί να προσέξουμε ο Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.

Το βιβλίο γράφτηκε και κυκλοφόρησε στα αγγλικά στα χρόνια της δικτατορίας (1969), με νωπές τις μνήμες και παρόντες στη ζωή τους πρωταγωνιστές της απέναντι πλευράς. Ο Ανδρέας Παπανδρέου ήθελε να προσφέρει με αυτή την εξιστόρηση μία ακόμα προσωπική συμβολή για την υπεράσπιση της δημοκρατίας στην Ελλάδα και για την πλήρη, χωρίς ρήγματα και συμβιβασμούς, αποκατάστασή της. Τα κίνητρα και το σκοπό στον οποίο απέβλεπε τα δήλωνε στον πρόλογο του απερίφραστα: *«Η απόφασή μου να δώσω στη δημοσιότητα τα δραματικά γεγονότα που οδήγησαν στην επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα είναι αυτή καθαυτή μέρος του συνεχιζόμενου αγώνα για την απελευθέρωση της παιριόδας μου. Πηγάζει από τη βαθιά μου πεποίθηση πως ο αγώνας μας είναι δίκαιος και πως έχει άμεση σχέση με την τύχη των δημοκρατικών θεσμών σε ολόκληρη την Ευρώπη»*. Πρόκειται για μια από τις αυθεντικές πηγές πληροφοριών για τα γεγονότα τα οποία είχαν ως κατάληξη τη δικτατορία, αλλά και για τις μεθοδεύσεις και τα κίνητρα των παραγόντων οι οποίοι εξασφάλισαν την επιβολή της.

II. Απέναντι σε έγκυρες μαρτυρίες όπως αυτή του Ανδρέα Παπανδρέου, ο τέως βασιλιάς Κωνσταντίνος προσπάθησε με τη συνέντευξή του να επηρεάσει την ιστορική μνήμη των μεταγενέστερων και να απολογηθεί στους συγχρόνους του που έζησαν τα γεγονότα. Τα ΜΜΕ, ιδίως τα ηλεκτρονικά, απασχόλησαν το κοινό τους με τη συνέντευξη ως γεγονός, τη χρησιμοποίησαν ως προϊόν για τηλεθέαση, δηλαδή για κατανάλωση, αλλά δεν ενδιαφέρθηκαν να ενημερώσουν τους τηλεθεατές με υπεύθυνο και τεκμηριωμένο διάλογο για το περιεχόμενό της. Σε αυτή την ενημέρωση αποβλέπουν οι γραμμές που ακολουθούν.

Θα προσπεράσουμε βέβαια τις μακρές και πολιτικά αδιάφορες αναφορές στην προσωπική ζωή και στις οικογενειακές σχέσεις. Επίσης, την προσπάθειά του να αμφισβητήσει την παρασκηνιακή δραστηριότητα της μητέρας του, η οποία, εκτός από πολλά άλλα, συνέβα-

λε στην κρίση των σχέσεων του βασιλιά Παύλου με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή· ο τέως βασιλιάς, προφανώς για να διασώσει τη μνήμη της μητέρας του, περιγράφει τον Κωνσταντίνο Καραμανλή ως προς αυτό το ζήτημα ψευδόμενο.

Στη συνέντευξή του προσπαθεί να εμφανιστεί αποκαλυπτικός με λεπτομερή περιγραφή, σαράντα χρόνια μετά, συνομιλιών του με προσωπικότητες που όμως δε ζουν, όπως με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, τον Γεώργιο Παπανδρέου αλλά και τον Ανδρέα.

Θα εξετάσουμε έναν έναν τους ισχυρισμούς του, σε αντιπαράθεση με επίσημα έγγραφα, με αξιόπιστες μαρτυρίες και με αδιάψευστα γεγονότα:

1. Εμφανίζει τον εαυτό του να υποστηρίζει το 1964 προς τον Γεώργιο Παπανδρέου ως πρωθυπουργό τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Αποσιωπά όμως το αντικομμουνιστικό παραλήρημά του στο πρωτοχρονιάτικο διάγγελμα του 1966, με το οποίο αποκαλούσε τον κομμουνισμό «μίασμα» με ηθική του «το ψεύδος και την προδοσία». Αποσιωπά, ακόμα, ότι είχε αποκλείσει από το Συμβούλιο του Στέμματος, που είχε συγκαλέσει την 1η Σεπτεμβρίου 1965, τον πρόεδρο της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ) διότι την ψήφισαν και οι κομμουνιστές – η ΕΔΑ εκπροσωπούσε τότε στη Βουλή το 11,8% του ελληνικού λαού με 22 βουλευτές.

2. Υποστηρίζει με έμφαση ότι ο Γεώργιος Παπανδρέου στο Συμβούλιο του Στέμματος της 1ης και 2ας Σεπτεμβρίου του 1965, ενώ συνεχιζόταν η κρίση που είχε προκαλέσει το βασιλικό πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου και είχε καταψηφιστεί και η δεύτερη κυβέρνηση των αποστατών, δε ζήτησε τη διενέργεια εκλογών. Απλή ανάγνωση των πρακτικών εκείνου του συμβουλίου, που εκδόθηκαν αμέσως τότε από το υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης των αποστατών, αποδεικνύει το μέγεθος της ανακρίβειας. Ο Γεώργιος Παπανδρέου και στις δύο συνεδριάσεις εξήγησε αναλυτικά γιατί μόνη λύση της κρίσης είναι η προκήρυξη εκλογών και τις ζήτησε επίμονα. «Υποστηρίζω», είπε, «ότι μόλις προκηρυχθούν εκλογαί θα επέλθη αυτομάτως εκτόνωσις». Κι επίσης: «Θα διαθέσω όλο το κύρος μου ενώπιον του λαού διά να υπάρξουν πράγματι τίμιαι και ελεύθεραι εκλογαί». Σε ερώτηση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, αρχηγού της ΕΡΕ, αν θα προσδιοριστεί ο χρόνος των εκλογών η απάντηση του Γεωργίου Παπανδρέου ήταν άμεση: «Εντός σαράντα πέντε ημερών». Με την τελευταία του παρέμ-

βαση στη συνεδρίαση της 2ας Σεπτεμβρίου τόνισε ότι «μόνον αι εκλογαί λύνουν το πρόβλημα» και κατέληξε με έκκληση προς το βασιλιά να κινηθεί προς αυτή την κατεύθυνση. Ο βασιλιάς όμως προτίμησε την παράταση της κρίσης και τη συνέχιση των απαράδεκτων μεθοδεύσεων που εξασφάλισαν ψήφους βουλευτών για τους αποστάτες.

3. Το 1964 ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, υφυπουργός Εθνικής Αμύνης, μετακινεί από το Λεκανοπέδιο Αττικής, όπου παρέμεναν επί χρόνια, και διασκορπίζει σε διάφορες μονάδες αξιωματικούς γνωστούς για την ακροδεξιά τους νοοτροπία και με βάσιμες ενδείξεις ότι μετείχαν σε οργανωμένες κινήσεις αντιδημοκρατικής κατεύθυνσης. Ο Κωνσταντίνος ισχυρίζεται στη συνέντευξή του ότι αυτές οι μεταθέσεις ήταν τάχα επίτευγμα του Ιωάννη Γεννηματά, για τον οποίο είχε επιμείνει να τοποθετηθεί αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Επιχειρεί έτσι, ύστερα από σαράντα χρόνια, να πιστωθούν στο πρόσωπο του Γεννηματά μεταθέσεις, για τις οποίες όμως είχε ανησυχήσει και είχε καλέσει τον αρμόδιο υφυπουργό για να του ζητήσει εξηγήσεις. Αυτή τη συνάντηση την αποσιωπά συνακόλουθα και το σχόλιό του προς τον υφυπουργό: «Σας κατηγορούν ότι κάνετε μεταθέσεις και αναστατώνετε το στρατεύμα».

4. Αποσιωπά επίσης ότι όλοι αυτοί οι αξιωματικοί ξαναγύρισαν στο Λεκανοπέδιο και τοποθετήθηκαν από τη στρατιωτική ηγεσία της εμπιστοσύνης του, με την πλήρη πολιτική κάλυψη των κυβερνήσεων των αποστατών, σε θέσεις από τις οποίες παρασκεύασαν άνετα το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967. Πρόκειται για την πιο καθοριστική συμβολή αποστατών και Ανακτόρων στην προετοιμασία και επιβολή της δικτατορίας.

5. Ισχυρίζεται ο Κωνσταντίνος ότι πρότεινε στον Γεώργιο Παπανδρέου να αναλάβει το υπουργείο Εθνικής Αμύνης υπό τον όρο «να μεταφερθεί η διαδικασία της ανάκρισης [για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ] στο υπουργείο Δικαιοσύνης». Αυτή την πρόταση, και αν υπήρξε, ασφαλώς δε θα την αποδεχόταν ο Γεώργιος Παπανδρέου. Το υπουργείο Δικαιοσύνης δεν κάνει ανακρίσεις. Οι ανακρίσεις διεξάγονται από δικαστές υπό την εποπτεία εισαγγελέων. Τη Δικαιοσύνη τότε την έλεγχαν εκείνοι που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην πρώτη κυβέρνηση της δικτατορίας. Εκτός από τη στρατιωτική χούντα υπήρχε και η χούντα των δικαστών. Πρωθυπουργός της δικτατορίας έγινε ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου. Η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου

είχε ασκήσει εναντίον του δίωξη για ενέργειές του συγκάλυψης των υπευθύνων της δολοφονίας του βουλευτή της Αριστεράς Γρηγόρη Λαμπράκη. Η πλειοψηφία του Αρείου Πάγου τον κάλυψε. Με αυτή την πρόταση λοιπόν, αν πράγματι έγινε, ο Κωνσταντίνος επιδίωκε να παραδώσει σ' αυτό τον εισαγγελέα τον Ανδρέα Παπανδρέου, κατηγορούμενο τότε για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ.

III. Ο έλεγχος των ενόπλων δυνάμεων από τα Ανάκτορα είχε επί δεκαετίες τη ρητή ή σιωπηρή παραδοχή από όλες τις ηγεσίες των αστικών κομμάτων. Οι αρχηγοί και των τριών κλάδων ήταν της επιλογής, ή πάντως είχαν την έγκριση, των Ανακτόρων. Σε κάποια φάση έγιναν αντικείμενο διένεξης μεταξύ Ανακτόρων και του στρατάρχη Αλέξανδρου Παπάγου ως πρωθυπουργού, δηλαδή διένεξης μέσα στους κόλπους της Δεξιάς. Με το θάνατο του Παπάγου ο έλεγχος επανήλθε στο βασιλιά.

Η υπενθύμιση είναι αναγκαία για να κατανοηθεί η άρνηση του Κωνσταντίνου να ορκίσει τον αρχηγό της απόλυτης πλειοψηφίας και πρωθυπουργό ως υπουργό Εθνικής Αμύνης. Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ υπήρξε αφορμή μόνο της σύγκρουσης και πρόσφερε το πρόσχημα. Με τις κυβερνήσεις της Δεξιάς ο πολιτικός ρόλος του στρατού ήταν δεδομένος. Ήταν ο εγγυητής της αντικομμουνιστικής αδιαλλαξίας του κράτους. Το επιβεβαίωναν και τα εκλογικά αποτελέσματα στα ξεχωριστά τότε στρατιωτικά εκλογικά τμήματα. Ο στρατός ψήφιζε, ή έπρεπε να δείχνει ότι ψηφίζει, το κόμμα της Δεξιάς.

Ήταν έκτοτε προφανές ότι η επιλογή από τον Γεώργιο Παπανδρέου του Πέτρου Γαρουφαλιά ως υπουργού Εθνικής Αμύνης απέβλεπε στον καθουσασμό του βασιλιά. Ο Παπανδρέου πίστευε ότι ο Γαρουφαλιάς ήταν πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης· με την πάροδο του χρόνου άρχισε να αντιλαμβάνεται ότι ο υπουργός του είχε επιλέξει να είναι της αποκλειστικής εμπιστοσύνης του βασιλιά και των ανακτορικών.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου απέβλεπε στην αποκομματικοποίηση του στρατού, δηλαδή στη σταδιακή μεταβολή μιας κατάστασης που είχε παγιωθεί επί δεκαετίες. Όπως προκύπτει και από την αναλυτική εξιστόρηση του τότε υφυπουργού Αμύνης Μιχάλη Παπακωνσταντίνου, οι μεταβολές που προσπαθούσαν να πραγματοποιήσουν στο στρατό συναντούσαν τις αντιδράσεις του Κωνσταντίνου και τις υπο-

νομεύσεις του υπουργού (βλ. το βιβλίο του *Η Ταραγμένη Εξαετία*, τόμ. ΑΔ και ΒΔ).

Ισχυρίζεται ο Κωνσταντίνος στη συνέντευξή του ότι ήταν πρόθυμος να αποδεχτεί ως υπουργό Αμύνης όποιο βουλευτή της Ένωσης Κέντρου θα του υποδείκνυε ο πρωθυπουργός. Ο ισχυρισμός έχει έκτοτε διαψευστεί από τον ίδιο. Παρέμενε έως και την τελευταία μέρα αμετακίνητος στην αντίληψη ότι ο υπουργός Εθνικής Αμύνης έπρεπε να είναι της κοινής εμπιστοσύνης βασιλιά και πρωθυπουργού, δηλαδή ένας άλλος Γαρουφαλιάς. Στην τελευταία επιστολή του προς τον πρωθυπουργό, της 14ης Ιουλίου, που με το ύφος της και το περιεχόμενό της καθιστούσε βέβαιη την οριστικοποίηση της διαφωνίας στη συνάντησή τους της επομένης, έγραφε: «*Θεωρώ αναγκαίον η αποχώρησις του νυν Υπουργού Εθνικής Αμύνης να συνοδευθή από ταυτόχρονον διορισμόν και ορκωμοσίαν υπουργού επιλεγομένου εν συνεργασία ημών* [η υπογράμμιση δική μας]». Ο Γεώργιος Παπανδρέου δε θα δεχόταν βέβαια με οποιονδήποτε όρο τη μειωτική για πρωθυπουργό άρνηση να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Εθνικής Αμύνης. Αυτή η επιστολή όμως επιβεβαιώνει την ειδική σχέση που επέμεναν να έχουν τα Ανάκτορα με τις ένοπλες δυνάμεις και προσφέρει ένα ακόμα δείγμα της σοβαρότητας των ισχυρισμών του Κωνσταντίνου.

Η 15η Ιουλίου του 1965 δεν ήταν συνέπεια της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ. Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ προέκυψε το Μάρτιο του 1965. Ο Κωνσταντίνος και ο κόσμος που τον περιέβαλλε σχεδίαζαν την απομάκρυνση του Γεωργίου Παπανδρέου μήνες πριν. Στη συνέντευξη απαντά με υπεκφυγές στην ερώτηση αν είχε εκφράσει στον επιτετραμμένο των ΗΠΑ Νόρμπερτ Άνσιουτς την προτίμησή του για τον Στέφανο Στεφανόπουλο ως πρωθυπουργό, αντί του Γεωργίου Παπανδρέου.

Είναι δυσσεξήγητο όμως το ότι ο έμπειρος δημοσιογράφος δεν αναφέρθηκε σε άλλη συνομιλία του Κωνσταντίνου, σ' αυτή με τον πρεσβευτή των ΗΠΑ Χάρι Λαμπούις, την 25η Ιανουαρίου 1965. Η αποκαλυπτική αυτή συνομιλία περιέχεται σε βιβλίο του για το οποίο ο ίδιος γράφει ότι «είναι βασισμένο σε απόρρητα αμερικανικά έγγραφα, συνεντεύξεις με πρωταγωνιστές της εποχής, καθώς και έγγραφα που δόθηκαν στο συγγραφέα από "ιδιωτικές" πηγές» (βλ. Αλέξη Παπαχελά, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας – Ο Αμερικανικός Παράγων, 1947-1967*, εκδόσεις Εστία, σελ. 156-157). Ο Κωνσταντίνος πάντως συζήτησε από τότε την πρόθεσή του να αναμετρηθεί με τον Γεώργιο Πα-

πανδρέου. Και αποδέχτηκε, όπως φάνηκε, τη συμβουλή του Λαμπουίς να μη βρεθεί αντιμέτωπος με τον Παπανδρέου αν δε σιγουρευτεί πρώτα ότι «θα κερδίσει την αναμέτρηση». Στην ίδια συνομιλία είπε στον πρεσβευτή πως «αν ο Παπανδρέου αναμειχθεί στο στρατό, όπως έκανε στη χωροφυλακή, θα ζητήσει την παραίτησή του».

Τη σιγουριά για την οποία τον συμβούλευσε ο πρεσβευτής των ΗΠΑ νόμιζε ότι του την πρόσφεραν οι υπουργοί εκείνοι οι οποίοι του διαμήνυαν την προθυμία τους να μεταβληθούν από υπουργοί του λαού σε υπουργούς του βασιλιά, κατά τον προσφυή χαρακτηρισμό του Γεωργίου Παπανδρέου.

Αποσιωπάται, επίσης, στη συνέντευξη η ιδιαίτερη και μακρά συνομιλία του βασιλιά με τον πρώτο κατά σειρά πρωθυπουργό της αποστασίας, τον Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα, στην Κέρκυρα το πρωί της Κυριακής 11 Ιουλίου 1965, για την οποία, και για τα όσα ακολούθησαν, ο υπογραφομένος έχει άμεση αντίληψη. Οι συνεννοήσεις για το βασιλικό πραξικόπημα που θα ακολουθούσε σε λίγες μέρες, τη 15η Ιουλίου, γίνονταν σχεδόν ανοιχτά (βλ. Α. Ι. Πεπονή 1961-1981 – *Τα Γεγονότα και τα Πρόσωπα*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη).

IV. Τελική συνέπεια του εξαναγκασμού του Γεωργίου Παπανδρέου από το βασιλιά να παραιτηθεί ήταν η επιβολή σε λιγότερο από δύο χρόνια της επτάχρονης στρατιωτικής δικτατορίας, με τραγική κατάληξη το πραξικόπημα και την τουρκική εισβολή στην Κύπρο.

Σ' αυτό το μεσοδιάστημα, από τη νύχτα κιόλας της 15ης Ιουλίου με το διάγγελμα που μεταδόθηκε από το κρατικό ραδιόφωνο (ΕΙΡ), ο Γεώργιος Παπανδρέου κατήγγελλε το βασιλικό πραξικόπημα και έθετε στο λαό με ομιλίες του το ερώτημα «Ποιος κυβερνά την Ελλάδα, ο Βασιλεύς ή ο λαός;». Αλλά σ' αυτό το μεσοδιάστημα, και αφού με τις μεθόδους των Ανακτόρων η τρίτη κυβέρνηση των αποστατών εξασφάλισε ψήφο εμπιστοσύνης, ο Γ. Παπανδρέου αποδέχτηκε προτάσεις να υπάρξει συνεννόηση, να γίνουν εκλογές και να αποφευχθεί έτσι η ολοκλήρωση της εκτροπής.

Αντίθετος σε κάθε συμφωνία συμβιβαστικού χαρακτήρα με τα Ανάκτορα και με όσους δρούσαν πίσω από αυτό ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου. Η διαφωνία του εκδηλώθηκε όταν ο Γεώργιος Παπανδρέου αποδέχτηκε να στηρίξει, από κοινού με την ΕΡΕ, μια κυβέρνηση εξωκομματική που θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές. Ο ανα-

γνώστης θα διαβάσει σ' αυτό το βιβλίο αναλυτικό το σκεπτικό της διαφωνίας και την εξέλιξή της, όπως την εξιστορεί ο ίδιος ο πρωταγωνιστής της.

Αυτή η διαφωνία αναφέρεται σήμερα και σχολιάζεται απλουστευτικά ως διαφορά ανάμεσα στο «διαλλακτικό» Γεώργιο και στον «αδιάλλακτο» Ανδρέα Παπανδρέου. Επρόκειτο όμως για διαφορά εκτιμήσεων, ίσως και προοπτικής. Ο Γεώργιος Παπανδρέου πίστευε ως δυνατή, όχι ως βέβαιη, την έξοδο από την κρίση και τη διεξαγωγή εκλογών. Ο Ανδρέας Παπανδρέου δεν εμπιστευόταν το πλέγμα Ανακτόρων - ΗΠΑ. Οι εξελίξεις απέδειξαν ότι ξένα και ντόπια κέντρα αποφάσεων δεν επρόκειτο να επιτρέψουν εκείνη την περίοδο μια καθαρή εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου, που θα οδηγούσε σε κυβέρνηση μη ελεγχόμενη από τα Ανάκτορα και τις ΗΠΑ. Αλλά οι ίδιες εξελίξεις, με κατάληξη τη μεταπολίτευση και την εγκαθίδρυση της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, απέδειξαν ότι οι δύο Ανένδοτοι έσπειραν στο λαό το σπόρο που κάρπισε δέκα χρόνια αργότερα με το δημοψήφισμα του 1974.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο τούτο, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, είναι ουσιαστικά τα πολιτικά μου απομνημονεύματα. Η απόφαση να το γράψω δεν ήταν εύκολη, γιατί δεν έχω αποσυρθεί από την πολιτική ζωή της Ελλάδας. Αντίθετα, η περίοδος αυτή του αγώνα από την πατρίδα μου είναι για μένα μία μόνο φάση του αγώνα για μια ελεύθερη, δημοκρατική Ελλάδα.

Η απόφασή μου να δώσω στη δημοσιότητα τα δραματικά γεγονότα που οδήγησαν στην επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα είναι αυτή καθαυτή μέρος του συνεχιζόμενου αγώνα για την απελευθέρωση της πατρίδας μου. Πηγάζει από τη βαθιά μου πεποίθηση πως ο αγώνας μας είναι δίκαιος και πως έχει άμεση σχέση με την τύχη των δημοκρατικών θεσμών σε ολόκληρη την Ευρώπη. Το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967 αποτελεί το βαρύτερο πλήγμα που υπέστη η Ελλάδα και ο λαός της από τον καιρό της ναζιστικής κατοχής. Για τη Δυτική Ευρώπη σημειώνει την αναγέννηση του ολοκληρωτισμού σε νέα милитарιστική μορφή. Για την Ευρώπη στο σύνολό της είναι μία μονάχα όψη των συνεπειών της διαίρεσής της σε δύο ψυχροπολεμικά στρατόπεδα – μια όψη που βρίσκεται σε οδυνηρά στενό παραλληλισμό με την κατοχή της Τσεχοσλοβακίας από τις στρατιωτικές δυνάμεις του Συμφώνου της Βαρσοβίας. Για την Αμερική αντιπροσωπεύει ένα επικίνδυνο πείραμα στην εξωτερική πολιτική, που συνίσταται στην επέκταση της επιθετικής ιμπεριαλιστικής πολιτικής της από τη Λατινική Αμερική στις ακτές της Ευρώπης.

Σ' αυτά τα γεγονότα έπαιξα έναν κάποιο ρόλο. Αν πάρουμε ως κριτήριο τις λυσοαλές επιθέσεις εναντίον μου, θα πρέπει να συμπεράνουμε πως ο ρόλος μου υπήρξε σημαντικός. Αυτό φυσικά δεν είμαι σε θέση να το κρίνω. Η ευθύνη αυτή ανήκει σε άλλους. Θεωρώ όμως ιστορικό μου καθήκον να αναφέρω τα γεγονότα όπως τα είδα και να εξηγήσω τα κίνητρα και τις πράξεις μου κατά την εξέλιξη του πολύπλοκου ιστορικού δράματος.

Θα πρέπει να τονιστεί ίσως πως, πέρα από την απλή έκθεση των ιστορικών στοιχείων, προσπάθησα να τα ερμηνεύσω, αναλύοντας το μωσαϊκό των εμπειριών μου έτσι που η διάρθρωση των γεγονό-

των και των εξελίξεων να αποδοθεί με τρόπο ολοκληρωμένο και καταληπτό και να αποκαλυφθεί η δομή δύναμης που οδήγησε στην κατοχή της Ελλάδας από το αμερικανικό Πεντάγωνο, το οποίο χρησιμοποίησε ως πειθήνια όργανά του μια συμμορία αξιωματικών του ελληνικού στρατού.

Το πρώτο μου χρέος ανήκει στους Έλληνες αγωνιστές της αντίστασης που φθίνουν στις φυλακές, στα μπουντρούμια της Ασφάλειας και στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της χούντας, καθώς και στον περήφανο, τον αδάμαστο ελληνικό λαό, που για μία ακόμα φορά καλείται να αποδωθεί στο σκληρό μα ωραίο αγώνα για τη δημοκρατία και την εθνική ανεξαρτησία.

Θέλω να ευχαριστήσω τον καλό μου φίλο Σπύρο Γιαννάτο, διακεκριμένο δημοσιογράφο και αφοσιωμένο δημοκράτη, για την ανεκτίμητη προσφορά του στη συγγραφή αυτού του βιβλίου με ιστορικά στοιχεία, ντοκουμέντα και σωστές κρίσεις.

Η ελληνική έκδοση δε θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την επίπονη δουλειά του φίλου και συνεργάτη μου Νίκου Σκουλά, που διέθεσε αναρίθμητες ώρες στην επεξεργασία και επιμέλεια του κειμένου.

Είναι δύσκολο να δοθεί επαρκής αναγνώριση στην προσφορά της αφοσιωμένης γραμματέως μου Αγγέλας Κοκκόλα, που δακτυλογράφησε και διόρθωσε το αρχικό κείμενο κάτω από πολύ αντίξοες συνθήκες. Θέλω επίσης να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην εξαιρετη αγωνίστρια Αλίκη Μοδοπούλου, που δακτυλογράφησε το ελληνικό κείμενο.

Τέλος, οφείλω ένα δυσεξόφλητο χρέος στη γυναίκα μου Μαργαρίτα Παπανδρέου. Χωρίς το θάρρος, την αφοσίωση και την αγάπη της, ίσως δε θα είχα επιζήσει για να γράψω αυτό το βιβλίο.

Τορόντο, Καναδάς, Μάιος 1972
Ανδρέας Γ. Παπανδρέου

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑΤΟΣ

Η ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα είναι η ιστορία ενός μικρού έθνους που βρέθηκε στη γραμμή της επεκτατικής πορείας των μεγάλων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων. Τα προβλήματα που την απασχολούσαν επιδεινώθηκαν σοβαρά με το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Ελλάδα, μαζί με το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, είχε καταληφθεί από τις δυνάμεις του Άξονα και ήταν κατ' όνομα μέσα στην ιταλική σφαίρα επιρροής. Και λέω «κατ' όνομα» γιατί, αν και τα διοικητικά πόστα κατέχονταν όλα από Ιταλούς, οι Γερμανοί, που κυριαρχούσαν πάνω στους Ιταλούς, σαν να τους είχαν κατακτήσει, έλεγχαν ουσιαστικά την Ελλάδα. Κατά τη συνθήειά τους σε κατεχόμενες χώρες, επέβαλαν κατοχική φορολογία, σε τέτοια κλίμακα που όχι μόνο απογύμνωναν τη χώρα από τους πενιχρούς πόρους της μα και απειλούσαν να τη ρίξουν σε χρεοκοπία. Τόσο σοβαρή ήταν η κατάσταση, που ακόμα και ο Μουσολίνι συγκινήθηκε τόσο ώστε έκανε έκκληση στον Χίτλερ, χωρίς φυσικά κανένα αποτέλεσμα. Οι Γερμανοί ήταν εντελώς αδιάφοροι για το αν θα ζούσαν ή θα πέθαιναν οι Έλληνες. «Δεν μπορούμε να ανησυχούμε πολύ για το αν λιμοκτονούν οι Έλληνες», είπε ο Χέρμαν Γκέρινγκ. «Ίσως καλώς συμβαίνει αυτό, γιατί ορισμένα έθνη πρέπει να αποδεκατιστούν. Αλλά, ακόμα κι αν δεν ήταν έτσι, τίποτα δεν μπορεί να γίνει».

Στο τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η κατάσταση δεν είχε καθόλου βελτιωθεί. Η χώρα αγωνιζόταν ακόμα, χωρίς ελπίδα σχεδόν, να ορθοποδήσει ξανά, όταν ξέσπασε ο εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στην προστατευόμενη από τους Βρετανούς κυβέρνηση των Αθηνών και στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο. Η σύγκρουση ήταν απίστευτα σκληρή και καταστρεπτική και ουσιαστικά κατέστρεψε ό,τι απέμενε από την ελληνική οικονομία. Το Μάρτιο του 1947 η βρετανική κυβέρνηση ανακοίνωσε πως δεν ήταν πια σε θέση να υποστηρίξει την ελληνική κυβέρνηση που η ίδια εγκατέστησε στην εξουσία.

Στο σημείο αυτό, η κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών, βαθιά ενόχλημένη από το όραμα της κόκκινης σημαίας στην Αθήνα, έσπευσε να συμπληρώσει το κενό. Κάτω από το Δόγμα Τρούμαν, που σημεί-

ωσε το πρώτο αμερικανικό πείραμα πολιτικής επέμβασης έξω από τα όρια του Νέου Κόσμου, κάπου 300 εκατομμύρια δολάρια ρίχτηκαν στην Ελλάδα, τα περισσότερα σε μορφή στρατιωτικής βοήθειας. Μαζί με τα δολάρια έφτασαν και «στρατιωτικοί σύμβουλοι» για να εκπαιδεύσουν τον ελληνικό στρατό στην τακτική του ανταρτοπόλεμου. Κάτω από το βάρος της αμερικανικής επέμβασης, οι αντάρτες υπέστησαν σοβαρές απώλειες. Λίγο αργότερα το Κομμουνιστικό Κόμμα τέθηκε εκτός νόμου στην Ελλάδα. Η συνταγματική κυβέρνηση –έστω συνταγματική κυβέρνηση που επιβλήθηκε από ξένη επέμβαση– θριάμβευσε, και η Ελλάδα, καθώς μας είπαν, είχε γίνει πια ασφαλής για τη δημοκρατία.

Στο μεταξύ όμως η χώρα είχε φτάσει στο χείλος της καταστροφής. Η αμερικανική βοήθεια, αν και εντυπωσιακή σε όγκο, έπρεπε να χρησιμοποιηθεί για άμεση περίθαλψη των παθόντων αντί για μακροπρόθεσμη οικονομική ανασυγκρότηση και ανάπτυξη της χώρας. Το 1949, λόγω χάρη, 700.000 περίπου άτομα –σχεδόν το 10% του πληθυσμού της Ελλάδας– ήταν άστεγοι πρόσφυγες, που περίμεναν επανεγκατάσταση στα ερειπωμένα χωριά τους. Σχεδόν το ένα τρίτο του πληθυσμού εξαρτιόταν από το κράτος, ολικά ή μερικά, για την επιβίωσή του από μέρα σε μέρα. Το συνολικό αποτέλεσμα του παγκοσμίου πολέμου και του εμφυλίου πολέμου μετά το 1950 ήταν η παντελής εξάρθρωση της εθνικής οικονομίας της χώρας. Η εγχώρια παραγωγή βασικών ειδών διατροφής ήταν θλιβερά ανεπαρκής. Η δημόσια οικονομία ήταν σε κατάσταση χάους. Και, ενώ η δομή των τιμών στο εσωτερικό ήταν σε ψηλότερο επίπεδο από την υπόλοιπη Ευρώπη, η δημοσιονομική και πιστωτική δομή της χώρας είχε σχεδόν παραλύσει. Πληθωριστικές τάσεις αντανakλούσαν σε σοβαρό έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών, που είχε διατηρηθεί σε μια επισηφαλή ισορροπία με ένα σύστημα αυστηρού ελέγχου στις εισαγωγές και στο ξένο συνάλλαγμα. Η οικονομική αποδιοργάνωση και ο πληθωρισμός ήταν, κατά συνέπεια, τα πιο επείγοντα προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική κυβέρνηση. Βασικά, η οικονομία –αν και τα προβλήματά της οξύνθηκαν από τους πολέμους– έπασχε από δομικές αδυναμίες τις οποίες κληρονόμησε από την προπολεμική περίοδο. Η κατάσταση αυτή αντανakλούσε στο γεγονός πως το κατά κεφαλήν εισόδημα στην Ελλάδα πριν από το 1939 ήταν το χαμηλότερο στην Ευρώπη. Το χαμηλό βιοτικό επίπεδο οδήγησε σε ανε-

παρκή εγχώρια αποταμίευση και σε σοβαρή έλλειψη στον τομέα των δημοσίων υπηρεσιών, και ιδιαίτερα της παιδείας. Η προπολεμική οικονομία χαρακτηριζόταν από μεγάλες εισαγωγές, ιδιαίτερα τροφίμων που δεν μπορούσαν να παραχθούν οικονομικά στην Ελλάδα. Οι εξαγωγές βασιζόνταν σε πέντε προϊόντα, που ήταν όλα ευαίσθητα σε διεθνείς διακυμάνσεις τιμών, ενώ τα μόνα άδηλα έσοδα κάποιος σημασίας ήταν οι επιταγές από μετανάστες και ναυτικούς. Ωστόσο, η Γερμανία ήταν σημαντική αγορά για ελληνικά προϊόντα πριν από τον πόλεμο, με βάση διμερή εμπορική συμφωνία, και η απώλεια αυτής της αγοράς επιδείνωσε σοβαρά το πρόβλημα του ισοζυγίου πληρωμών μετά τον πόλεμο.

Μετά το 1950 μια σειρά δεξιών κυβερνήσεων, υπό την αιγίδα των Αμερικανών, έστρεψαν την πλήρη προσοχή τους στη νομισματική σταθεροποίηση και σε βασικές επενδύσεις στην ελληνική υποδομή, ιδιαίτερα σε δρόμους και εξηλεκτισμό. Και, παρά το γεγονός ότι στους δομικούς και αναπτυξιακούς στόχους δόθηκε δευτερεύουσα σημασία αυτή την περίοδο, η απόδοση της ελληνικής οικονομίας στο σύνολό της δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητη. Το κατά κεφαλήν εισόδημα αυξήθηκε κατά 5,5% ετησίως, συνοδευόμενο από ανάλογη σεβαστή αύξηση σε εγχώριες αποταμιεύσεις.

Οι δομικές μεταβολές, από την άλλη πλευρά, δεν ήταν καθόλου ικανοποιητικές αν λάβουμε υπόψη μια σειρά καταθλιπτικών στατιστικών στοιχείων. Η γεωργία, που αποτελούσε το 33% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος στην αρχή της δεκαετίας, έπεσε στο 30% στο τέλος της δεκαετίας, ενώ το ποσοστό της βιομηχανίας ανήλθε από 16% σε 19%. Οι επενδύσεις την περίοδο αυτή προορίζονταν για οικοδόμηση κατοικιών στις πόλεις και για μεταφορές και επικοινωνίες. Σε αντίθεση, οι επενδύσεις στη βιομηχανία είχαν πέσει από 20% επί του συνόλου το 1950 σε περίπου 8% το 1960. Αυτό αποκτά ξεχωριστή σημασία αν ληφθεί υπόψη το γεγονός πως οι δημόσιες επενδύσεις, σε σύγκριση με τις ιδιωτικές, αποτελούσαν το 36% του συνόλου το 1950 και το 37% το 1960. Στενά συνδεδεμένο με την αργή ανάπτυξη των επενδύσεων στη βιομηχανία ήταν το χαμηλό και συνεχώς ελαττούμενο ποσοστό συμμετοχής της παιδείας στο ακαθάριστο εθνικό εισόδημα. Από περίπου 2% το 1948, έπεσε στο 1,5% το 1961. Συγχρόνως οι δαπάνες για την «εθνική άμυνα» ανήλθαν στο 6% του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος το 1960. Η όχι υγιής κα-

τάσταση που αντανακλάται από αυτούς τους αριθμούς ήταν φυσικό να γίνει αισθητή στον τομέα της απασχόλησης. Το 1961 η μη γεωργική ανεργία ήταν γύρω στο 11%, ενώ η εποχιακή γεωργική ανεργία (σε ετήσια βάση) κυμαινόταν μεταξύ 10% και 25%, ανάλογα με την περιοχή. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν είναι εκπληκτικό πως η μετανάστευση βοήθησε στη μερική βραχυπρόθεσμη λύση του προβλήματος της ανεργίας. Καθώς μπήκε η Ελλάδα στη δεκαετία του 1960, η απώλεια πληθυσμού υπό μορφή μετανάστευσης στην αρχή εξισώθηκε και μετά ξεπέρασε τη φυσική αύξηση του πληθυσμού. Ωστόσο, για να περιπλακεί η κατάσταση περισσότερο, η ανισότητα στην κατανομή εισοδήματος αυξήθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας. Το 1960 το κατά κεφαλήν εισόδημα στην Αθήνα ήταν πέντε φορές μεγαλύτερο από το κατά κεφαλήν εισόδημα στις ορεινές περιοχές. Έτσι, ενώ η Αθήνα απολάμβανε βιοτικό επίπεδο που θα μπορούσε να παραβληθεί με της Ιταλίας, το βιοτικό επίπεδο των ορεινών περιοχών αντιστοιχούσε στο βιοτικό επίπεδο των ασιατικών χωρών. Τα στοιχεία που υπάρχουν δείχνουν την ίδια χτυπητή ανισότητα στην κατανομή του προσωπικού εισοδήματος. Έτσι, η συμμετοχή των Ελλήνων στην οικονομική ανάπτυξη της δεκαετίας του 1950 ήταν εξαιρετικά άνιση και από προσωπική και από περιφερειακή άποψη. Η οικονομική απόδοση της δεκαετίας του 1950 επομένως δεν άγγιξε κανένα από τα θεμελιώδη κοινωνικά και δομικά προβλήματα της Ελλάδας. Υπήρχε ακόμα ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος, ανεργία, μετανάστευση, ανεπαρκής βιομηχανία, αρχαϊκές γεωργικές μέθοδοι, χαμηλό επίπεδο παιδείας και απαρχαιωμένη διοίκηση.

Χέρι χέρι με τη συντηρητική οικονομική πολιτική της Ελλάδας βάδιζε και το αστυνομικό κράτος, που ήταν συνέπεια του εμφυλίου πολέμου. Μετά την εκκαθάριση του στρατού, της αστυνομίας και των δημοσίων υπηρεσιών από οποιοδήποτε στοιχείο ύποπτο αριστερών τάσεων, ένας μυστικός παρακρατικός μηχανισμός, αποτελούμενος κυρίως από στρατιωτικές κλίκες, είχε κατορθώσει να ασκεί σταθερό έλεγχο πάνω στην κρατική εξουσία. Ειδική νομοθεσία είχε κυριολεκτικά εξουδετερώσει τις βασικές αρχές του Συντάγματος, που εγγυόταν τις προσωπικές ελευθερίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ), ύστερα από μία δεκαετία στην Αρχή, είχε ταυτιστεί όχι μόνο με την κυβέρνηση μα

και με το ίδιο το κράτος. Αυτό το κόμμα –από παράδοση η επέκταση του Παλατιού στην πολιτική ζωή της χώρας– αναγνώριζε το βασιλιά ως την ύπατη πηγή εξουσίας σε όλα τα δημόσια ζητήματα – ακριβέστερα, το βασιλιά και τους Αμερικανούς, τον «ξένο παράγοντα» όπως ονομάζουν οι Έλληνες την προστάτιδα δύναμη που επιβλέπει την πολιτική τους ζωή. Και τούτο γιατί η Ελλάδα, εκτός από την απελευθέρωσή της από τους Τούρκους στις αρχές του 19ου αιώνα, δεν απέκτησε ποτέ πλήρη ανεξαρτησία ως κυρίαρχη χώρα. Η σπουδαία στρατηγική της θέση την είχε τοποθετήσει στο διεθνές προσκήνιο, και ήταν πάντα το μήλον της Έριδος για τις μεγάλες δυνάμεις. Κατά το 19ο αιώνα η Ρωσία, η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία συναγωνίστηκαν για τον έλεγχο της Ελλάδας και η εισαγωγή ξένου μονάρχη είχε σκοπό να δημιουργήσει στην Ελλάδα ένα νόμιμο, επίσημο αγωγό της ξένης επιρροής. Η Αγγλία προβλήθηκε ως η ελέγχουσα δύναμη και διατήρησε αυτό το ρόλο μέχρι που, εξαντλημένη από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, υποχρεώθηκε να τον παραδώσει στις Ηνωμένες Πολιτείες. Γι' αυτό, δεν είναι εκπληκτικό ότι ο βασιλιάς και ο «ξένος παράγων» σχημάτισαν στενό συνασπισμό. Ούτε επίσης είναι εκπληκτικό ότι η ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων και οι μυστικές υπηρεσίες της Ελλάδας είναι αντίστοιχες επεκτάσεις της Αμερικανικής Στρατιωτικής Αποστολής και της αμερικανικής ΚΥΠ (CIA).

Οι Αμερικανοί έπαιξαν επίσης, άμεσα, σημαντικό ρόλο στην πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας. Παράδειγμα της δύναμής τους αποτελεί η επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή, το 1955, ως πρωθυπουργού και αρχηγού του κυβερνώντος κόμματος της Δεξιάς, που ονομαζόταν τότε Ελληνικός Συναγερμός. Στον οικονομικό τομέα ασκούσαν σχεδόν δικτατορικό έλεγχο κατά τα πρώτα χρόνια μετά το 1950, απαιτώντας να υπάρχει η υπογραφή του αρχηγού της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής δίπλα στην υπογραφή του Έλληνα υπουργού Συντονισμού σε όλα τα σημαντικά έγγραφα. Κατά το τέλος της δεκαετίας του 1950, καθώς η ελληνική οικονομία σταθεροποιήθηκε αρκετά για να μπορούν να γίνουν επικερδείς επενδύσεις από το εξωτερικό, η Αμερικανική Οικονομική Αποστολή έγινε ο μεσάζοντας σε επενδυτικές συμβάσεις μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των αμερικανικών τραπεζικών οργανισμών.

Προς το τέλος της δεκαετίας η Ελλάδα ήταν πολύ ενήμερη για την

ύπαρξη του κατεστημένου της. Το θεωρούσαμε σαν ένα συνασπισμό προστασίας κοινών συμφερόντων: το Παλάτι, οι Αμερικανοί, η στρατιωτική ηγεσία, οι ανώτερες δημοσιοϋπαλληλικές βαθμίδες, αξιωματούχοι εργατικών ενώσεων και γεωργικών συνεταιρισμών διορισμένοι από την κυβέρνηση, το μεγαλύτερο μέρος της πανεπιστημιακής εκπαιδευτικής κοινότητας και η οικονομική επιχειρηματική κοινότητα, δηλαδή μερικοί βιομήχανοι, λίγοι τραπεζίτες, μεγάλος αριθμός καιροσκοπών ακίνητων περιουσιών και εμπόρων και λίγες μα ισχυρές ξένες εταιρείες που είχαν πιάσει γερές βάσεις στην ελληνική οικονομία. Και φυσικά το κατεστημένο περιλάμβανε την ηγεσία της ΕΡΕ και αρκετούς πολιτικάντηδες των κομμάτων του Κέντρου. Παράλληλα, το αστυνομικό κράτος, τα συνεχώς αυξανόμενα σημάδια οικονομικής ανισότητας, η μεσαιωνική κατάσταση της γεωργίας και η έλλειψη εκπαιδευτικών και διοικητικών μεταρρυθμίσεων είχαν δημιουργήσει μεγάλη ανησυχία στο λαό. Ο χρόνος φαινόταν κατάλληλος για τον ελληνικό λαό να αποσπαστεί από τη συντηρητική ατμόσφαιρα της δεκαετίας του 1950 και να επιδοθεί στις μεταρρυθμίσεις που ήταν τόσο απόλυτα αναγκαίες στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Πριν φτάσουν οι εκλογές του 1961, τα κόμματα του Κέντρου είχαν ενωθεί στο κόμμα της Ένωσης Κέντρου, υπό την ηγεσία του Γεωργίου Παπανδρέου. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο οποίος συμμετείχε στο δημόσιο βίο από το 1913, ήταν θιασώτης της αβασίλευτης δημοκρατίας που τελικά αποφάσισε να ανεχτεί τη μοναρχία, ένας προοδευτικός δημόσιος άνδρας, που, ως πρωθυπουργός της απελευθέρωσης, το 1944, αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει τις δυνάμεις του υπό κομμουνιστική ηγεσία ελληνικού απελευθερωτικού στρατού. Ο συνδυασμός της πλατιάς δυσφορίας εναντίον της πολιτικής της κυβέρνησης Καραμανλή, της δημοφιλούς φύσης του νέου κόμματος της Ένωσης Κέντρου και του προσωπικού γοήτρου και της ικανής ηγεσίας του Γεωργίου Παπανδρέου έδειχνε πως ο λαός θα εξέλεγε νέα κυβέρνηση και πως καλύτερες μέρες θα ανέτελλαν για την Ελλάδα. Πράγματι, καθώς πλησίαζε η μέρα των εκλογών, μυστικές αναφορές προς την κυβέρνηση, το Παλάτι, τις ένοπλες δυνάμεις και τους Αμερικανούς συμφωνούσαν στο συμπέρασμα πως πιθανότατα θα πητόταν ο Καραμανλής και πως η Ένωση Κέντρου θα πετύχαινε σχετική, αν όχι απόλυτη, πλειοψηφία.

Τα νέα αυτά τρώμαζαν το κατεστημένο, που δεν έβλεπε να εξυπηρετείται το καλό της Ελλάδας από μια τέτοια νίκη, γιατί το πολιτικό παιχνίδι στην Ελλάδα μπορούσε να παιχτεί σύμφωνα με δημοκρατικούς κανόνες μόνο εφόσον η κατανομή των εδρών στο κοινοβούλιο ήταν αποδεκτή για το κατεστημένο. Θεωρούσαν δε αποδεκτή μια ισχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία για το δεξιό κόμμα της ΕΡΕ και, το πολύ πολύ, μια ισχυρή κοινοβουλευτική μειοψηφία για την Ένωση Κέντρου. Το αριστερό κόμμα, η ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά), έπρεπε να εξαφανιστεί παντελώς από τη Βουλή. Τέθηκε λοιπόν σε ενέργεια ένα σχέδιο γνωστό με το όνομα «Περικλής», που είχε αρχικά καταστρωθεί για να περιορίσει την κοινοβουλευτική παρουσία της Αριστεράς με τη χρήση νοθείας στις πόλεις και ασύστολης βίας στις επαρχίες. Η εκτέλεση του σχεδίου προϋπέθετε μαζική κινητοποίηση της αστυνομίας πόλεων, της χωροφυλακής, των μυστικών υπηρεσιών και του στρατού. Και, μόλις έγινε σαφής η επικείμενη νίκη της Ένωσης Κέντρου, το σχέδιο «Περικλής» κατευθύνθηκε εναντίον της. Περιττό να λεχθεί πως μετά τις εκλογές του 1961 ο Καραμανλής και η ΕΡΕ ήταν ακόμα στην εξουσία.

Η Ένωση Κέντρου αρνήθηκε να δεχτεί το αποτέλεσμα των εκλογών, κατηγορώντας το κατεστημένο για νόθευση της λαϊκής θέλησης. Ο Γεώργιος Παπανδρέου τότε αποδύθηκε στον Ανένδοτο Αγώνα, μια εντυπωσιακή καμπάνια βασισμένη σε μαζικές συγκεντρώσεις σ' ολόκληρη τη χώρα, που κράτησε δύο χρόνια. Ο κύριος σκοπός του Ανένδοτου ήταν να εξασφαλίσει νέες, δίκαιες και έντιμες εκλογές, την ομαλή λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, τον περιορισμό του βασιλιά στο συνταγματικό του ρόλο και την πολιτική ουδετεροποίηση των ενόπλων δυνάμεων. Ο Ανένδοτος στέφθηκε με επιτυχία. Οι εκλογές του 1963 ήταν και έντιμες και δίκαιες, με ελληνικά μέτρα, και η Ένωση Κέντρου βγήκε από αυτές πρώτο κόμμα παρόλο που δεν πέτυχε απόλυτη πλειοψηφία. Για μία ακόμα φορά επέμεινε στη διενέργεια εκλογών, που έγιναν το Φεβρουάριο του 1964, και πέτυχε περιφανή εκλογική νίκη εξασφαλίζοντας το 53% των ψήφων. Αν περίμενε το ελληνικό κατεστημένο μια τόσο εντυπωσιακή νίκη της Ένωσης Κέντρου, είναι αμφίβολο αν θα επέτρεπε έντιμες και δίκαιες εκλογές. Για το βασιλιά Παύλο και τους κύκλους του Παλατιού μια μέτρια νίκη της Ένωσης Κέντρου θα ήταν ευπρόσδεκτη. Ο Καραμανλής, που είχε κυβερνήσει την Ελλάδα για οκτώ χρόνια,

είχε αρχίσει να γίνεται υπερβολικά απείθαρχος και προκλητικός. Το να διδαχτεί ο Καραμανλής πως ήταν ο υπηρέτης και όχι ο αφέντης ήταν ένας από τους στόχους της απόφασης να δοθεί στην Ένωση Κέντρου η ευκαιρία να κερδίσει μια σχετική εκλογική νίκη. Αλλά πέτυχε μια πανηγυρική, απόλυτη νίκη, και μάλιστα με μεταρρυθμιστικά συνθήματα, που αφορούσαν όχι μόνο τον αναπροσανατολισμό του προγράμματος κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας αλλά και τα προνόμια του βασιλιά και το ρόλο του στρατού στην πολιτική ζωή της Ελλάδας.

Η Ένωση Κέντρου παρέμεινε στην Αρχή μόνο μέχρι τη 15η Ιουλίου 1965. Τη μέρα εκείνη ο νεαρός βασιλιάς Κωνσταντίνος, που είχε διαδεχτεί τον πατέρα του Παύλο μετά το θάνατό του, το Μάρτιο του 1964, καθαίρεσε την εκλεγμένη από το λαό κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου. Αυτή ήταν η τελευταία πράξη του δράματος που είχε αρχίσει αμέσως μετά την άνοδο του Παπανδρέου στην εξουσία. Το κατεστημένο, αποφασισμένο να εμποδίσει τις θεμελιώδεις μεταρρυθμίσεις της Ένωσης Κέντρου, συγκρούστηκε με την κυβέρνηση σε όλα σχεδόν τα σημεία της πολιτικής της. Το κόμμα συγκρούστηκε και με τους Αμερικανούς πάνω στη διευθέτηση του Κυπριακού. Συγκρούστηκε και με το βασιλιά πάνω στα προνόμια του, και ειδικά σ' αυτά που αναφέρονται στην ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων, γιατί ο βασιλιάς είχε καταληφθεί από την επίμονη ιδέα πως ο στρατός ήταν δικός του και πως δεν έπεφτε ουσιαστικός λόγος στην πολιτική κυβέρνηση πάνω στο θέμα αυτό. Συγκρούστηκε με την «παράλληλη κυβέρνηση», που συμπεριλάμβανε και τους Αμερικανούς, πάνω στο θέμα του ελέγχου της ελληνικής Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (ΚΥΠ), που δεν ήταν στην πραγματικότητα τίποτα παραπάνω από ένα διοικητικό και οικονομικό παράρτημα της αμερικανικής ΚΥΠ.

Συγκρούστηκε με την οικονομική ολιγαρχία της χώρας πάνω στη μεταρρυθμιστική και επεκτατική αναπτυξιακή πολιτική της και με τους μεγάλους ξένους επενδυτές κεφαλαίων, που τους είχαν παραχωρηθεί αποικιακοί σχεδόν όροι από την προκάτοχη κυβέρνηση της ΕΡΕ. Και συγκρούστηκε τελικά με το εκπαιδευτικό κατεστημένο πάνω στις ριζοσπαστικές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της.

Το ελληνικό κατεστημένο είχε το Δούρειο Ίππο του μέσα στις τάξεις της Ένωσης Κέντρου. Το κόμμα αυτό, όπως και άλλα ελληνικά κόμ-

ματα, δεν ήταν τίποτα παραπάνω από ένα συνασπισμό πολιτικών προσωπικοτήτων υπό την προεδρία ενός επιβλητικού, χαρισματικού ηγέτη, του Γεωργίου Παπανδρέου. Στερούμενο παράδοσης και σύγχρονης, δημοκρατικής οργάνωσης στη βάση, δεν μπορούσε να πετύχει συνοχή γύρω από το πρόγραμμά του ή πειθαρχία στην εκτέλεση των αποφάσεων της ηγεσίας. Όταν ο βασιλιάς καθαίρεσε τον Γεώργιο Παπανδρέου, βρήκε επαρκή αριθμό αποστατών που αποσκήρτισαν από την Ένωση Κέντρου, για να δοθεί έτσι ο κοινοβουλευτικός μανδύας σε μια εγκάθετη κυβέρνηση. Το Παλάτι και οι Αμερικανοί –ιδιαίτερα η αμερικανική ΚΥΠ– εργάστηκαν εναγικά το καλοκαίρι του 1965 με σκοπό να διασπάσουν την Ένωση Κέντρου. Κατόρθωσαν τελικά να δημιουργήσουν μια ελάχιστη κοινοβουλευτική πλειοψηφία για την κυβέρνηση Στεφανόπουλου, το Σεπτέμβριο του 1965. Στο μεταξύ, δύο άλλες εγκάθετες κυβερνήσεις δεν είχαν πετύχει να πάρουν ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή.

Η λαϊκή αντίδραση στην αυθαίρετη και αντισυνταγματική επέμβαση του βασιλιά στην πολιτική ζωή της χώρας ήταν, ούτε λίγο ούτε πολύ, θεαματική. Μαζικές διαδηλώσεις, συγκεντρώσεις, ακόμα και ταραχές κυριάρχησαν το «θερμό καλοκαίρι» του 1965. Ο λόγος της καθαίρεσης του λαοπρόβλητου Γεωργίου Παπανδρέου αφορούσε τη θεμελιώδη αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Ο βασιλιάς αρνήθηκε να δεχτεί την απόφαση του πρωθυπουργού να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Εθνικής Αμύνης – πράξη που είχε γίνει απαραίτητη μετά την προδοτική συμπεριφορά του υπουργού Εθνικής Αμύνης Πέτρου Γαρουφαλιά. Ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε την εμπιστοσύνη της Βουλής και του βασιλιά ως πρωθυπουργός. Αλλά δεν είχε την εμπιστοσύνη του βασιλιά ως υπουργός Εθνικής Αμύνης, πράγμα που σήμαινε πως το αμυντικό κατεστημένο της χώρας είχε θεωρηθεί σαν στεγανό διαμέρισμα, που βρισκόταν πέρα από την εξουσία και τον έλεγχο της πολιτικής κυβέρνησης. Επρόκειτο για μια σημαντική παραβίαση του Συντάγματος της βασιλευόμενης δημοκρατίας, μια παραβίαση που ούτε ο Γεώργιος Παπανδρέου ούτε ο ελληνικός λαός ήταν διατεθειμένοι να ανεχτούν.

Η δικαιολογία του βασιλιά για την αντισυνταγματική του συμπεριφορά βασίστηκε στην ανακάλυψη μιας «συνωμοσίας» στις ένοπλες δυνάμεις στην οποία ήταν αναμειγμένος ένας αριθμός νεαρών αξιωματικών υπό τη δική μου, λέει, πολιτική ηγεσία. Αυτή η συνωμοτι-

κή οργάνωση, γνωστή με το όνομα ΑΣΠΙΔΑ, είχε ξεφυτρώσει –κατά το ιστορικό– μέσα από την ελληνική ΚΥΠ. Ο υποτιθέμενος στόχος της ήταν η ανατροπή της κυβέρνησης, η κατάργηση του βασιλιά και η εγκαθίδρυση μιας «απεχθούς δικτατορίας» πάνω σε ουδέτερη –σοσιαλιστική– γραμμή. Ο μύθος του ΑΣΠΙΔΑ –γιατί περί μύθου πρόκειται– είχε κατασκευαστεί από τον Γεώργιο Παπαδόπουλο, κατοπινό δικτάτορα της Ελλάδας, το στρατηγό Γεώργιο Γρίβα και το δικό μας υπουργό Εθνικής Αμύνης Πέτρο Γαρουφαλιά. Όταν, τον Ιανουάριο του 1965, αποκάλυψε ο Γεώργιος Παπανδρέου τις λεπτομέρειες της ανάμειξης του στρατού στην εκλογική νοθεία του 1961 και είχε γίνει γνωστό πως ορισμένοι ηγέτες των ενόπλων δυνάμεων (συμπεριλαμβανομένου του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού επί δικής μας κυβέρνησης) είχαν άμεση ανάμειξη στην εκτέλεση του σχεδίου «Περικλής», το Παλάτι και το στρατιωτικό κατεστημένο θεώρησαν απαραίτητο να παρεμποδίσουν τις προσπάθειές μας να πραγματοποιήσουμε τις αναγκαίες αλλαγές στην ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων. Το πιο αποτελεσματικό σχέδιο αντίθεσης θα ήταν να δυσφημιστεί η κυβέρνησή μας, να δυσφημιστώ άμεσα εγώ και έμμεσα ο πρωθυπουργός.

Όμως η υπόθεση ασπίδα είχε αντίθετα αποτελέσματα απ' ό,τι περίμενε το κατεστημένο. Αντί να δυσφημισείμένα και τον πρωθυπουργό, έγινε το σύμβολο της επιβουλής του κατεστημένου και συντέλεσε στο να κερδίσουμε χωρίς προηγούμενο λαϊκή υποστήριξη. Στους μήνες που ακολούθησαν, από τον Ιούλιο του 1965 μέχρι το στρατιωτικό πραξικόπημα του Απριλίου του 1967, πραγματοποιήσαμε τον δεύτερο Ανένδοτο. Και ο πατέρας μου και εγώ περιοδεύαμε τη χώρα, κινητοποιούσαμε τη νεολαία και εκπονήσαμε ένα κρυστάλλινα καθαρό πρόγραμμα για δράση. Είχαμε πια μάθει (αν και την εμπειρία αυτή την ακριβοπληρώσαμε) πως, πριν μπορέσουμε να εφαρμόσουμε οποιοδήποτε μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα στην Ελλάδα, έπρεπε να προηγηθούν βασικές μεταβολές στη δομή δύναμης. Ο βασιλιάς θα έπρεπε να μάθει να περιορίζεται στα συνταγματικά όρια της εξουσίας του· ο στρατός θα έπρεπε να μάθει να υπακούει τις εντολές της νόμιμα εκλεγμένης κυβέρνησης· οι Αμερικανοί θα έπρεπε να μάθουν πως η Ελλάδα ανήκε στους Έλληνες, πως ήταν σύμμαχος αλλά όχι δορυφόρος· και η οικονομική ολιγαρχία θα έπρεπε να προσαρμοστεί στο γεγονός πως η κυβέρνηση θα υπηρετούσε τα συμφέροντα του

ελληνικού λαού στο σύνολό του και όχι μόνο τα δικά της ειδικά συμφέροντα. Έτσι, το πρόβλημα της εξουσίας αποτέλεσε τη συνισταμένη του δεύτερου Ανένδοτου Αγώνα. Και το κύριο βάρος αυτού του αγώνα έπεσε πάνω μου, γιατί εν τω μεταξύ είχα γίνει το κόκκινο πανί για το κατεστημένο, ο κύριος παράγοντας στη διαμάχη μεταξύ λαϊκής κυριαρχίας και αυθαίρετης εξουσίας.

Ο βασιλιάς και οι Αμερικανοί έμειναν έκπληκτοι από την εντυπωσιακή επιτυχία του Ανένδοτου. Πριν φτάσει το φθινόπωρο του 1966, είχε γίνει πια σαφέστατο πως η Ένωση Κέντρου θα κέρδιζε την επόμενη εκλογική αναμέτρηση με σημαντική υπεροχή. Και είχε δει πια καθαρά το κατεστημένο πως η συνεχιζόμενη, ακατάπαυστη σύγκρουση μαζί μας οδηγούσε μόνο σε ανάλογη άνοδο του γοήτρου μας στο λαό. Μηχανεύτηκαν λοιπόν το εξίς τέχνασμα: Θα προσφερόταν στον Γεώργιο Παπανδρέου μια συμβιβαστική λύση – μια λύση την οποία θα δυσκολευόταν πολύ να απορρίψει. Ο βασιλιάς ήταν διατεθειμένος να διορίσει υπηρεσιακή κυβέρνηση που θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές πριν από το τέλος Μαΐου 1967¹. Υπό έναν όρο: και η Ένωση Κέντρου και η ΕΡΕ θα υποστήριζαν την υπηρεσιακή στη Βουλή και η Ένωση Κέντρου θα διέκοπτε τις «επιθέσεις κατά του βασιλιά» και θα έπαυε να «διεγείρει το λαό» με βάση το ερώτημα «Ποιος κυβερνά την Ελλάδα;». Ο Γεώργιος Παπανδρέου δέχτηκε τους όρους, και πρόεδρος της υπηρεσιακής κυβέρνησης διορίστηκε ο Ιωάννης Παρασκευόπουλος, διοικητής της Εθνικής Τράπεζας. Είχα σοβαρές αντιρρήσεις για την απόφαση του πατέρα μου και τις εξέφρασα δημόσια. Η διαφωνία μας αυτή κινδύνευσε να διαλύσει την Ένωση Κέντρου. Αυτό εξάλλου ήταν το σχέδιο του κατεστημένου, που όμως δεν πέτυχε.

Βρέθηκα μπροστά σε ένα σοβαρό δίλημμα. Είτε θα συμφωνούσα με τον πατέρα μου και θα παρουσιαζόμουν έτοιμος να δεχτώ το σχέδιο του βασιλιά και να συνεργαστώ με την ΕΡΕ, αποδεικνύοντας έτσι

---

1. Σύμφωνα με καθιερωμένη συνταγματική συνήθεια της μεταπολεμικής περιόδου, όταν προκηρύσσονται γενικές εκλογές η κυβέρνηση παραιτείται. Στο μεταξύ, και μέχρι να ανακοινωθούν τα αποτελέσματα των εκλογών, η χώρα κυβερνάται από «υπηρεσιακή», προσωρινή κυβέρνηση, που διορίζεται από το βασιλιά. Ο σκοπός (που συχνά καταστρατηγείται) είναι να εμποδιστεί το κόμμα που κυβερνά από το να χρησιμοποιήσει τον κρατικό μηχανισμό για να πετύχει την επανεκλογή του.

πως δεν ήμουν τίποτα παραπάνω από ένας τυχοδιώκτης και δημαγωγός, είτε θα διασπούσα την Ένωση Κέντρου, εγγυώμενος έτσι την εκλογική νίκη της ΕΡΕ. Το σχέδιο ήταν έξυπνο, αλλά δεν καρποφόρησε, γιατί, όταν αργότερα αποφάσισα να ψηφίσω την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου, είχα ήδη κάνει σαφή τη θέση μου στο λαό: πως η απόφασή μου είχε μόνο ένα σκοπό, να ματαιωθεί η νίκη της ΕΡΕ στην επικείμενη εκλογική αναμέτρηση. Είχα ήδη χαρακτηρίσει την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου «βασιλική μαριονέτα» και προειδοποίησα την Ένωση Κέντρου πως, αν κατά τη γνώμη του κατεστημένου ήταν αναπότρεπτη η νίκη μας στις εκλογές του Μαΐου, υπήρχε σοβαρός κίνδυνος στρατιωτικού πραξικοπήματος.

Καθώς πηλοσίαζε η άνοιξη, ήταν πια ολοφάνερο πως θα κερδίζαμε τις εκλογές και ο Παρασκευόπουλος το θεώρησε απαραίτητο να δηλώσει στο βασιλιά πως η προκήρυξη των εκλογών του Μαΐου αποτελούσε ασύνετη ενέργεια – εκ μέρους του. Η Αμερικανική Πρεσβεία κατέβαλε έντονες προσπάθειες να πείσει τον πατέρα μου κι εμένα να δεχτούμε αναβολή των εκλογών, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Ο Παρασκευόπουλος παραιτήθηκε όταν ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, αρχηγός της ΕΡΕ, απείλησε να αποσύρει την υποστήριξή του από την κυβέρνηση αν επιτρεπόταν συζήτηση σε μια τροπολογία μας πάνω στον εκλογικό νόμο. Η τροπολογία θα παρέτεινε τη βουλευτική ασυλία και κατά την προεκλογική περίοδο. Ο εισαγγελέας –εποχή κυβέρνησης Παρασκευόπουλου– είχε ζητήσει από τη Βουλή να άρει τη βουλευτική μου ασυλία για να δικαστώ επί «εσχάτη προδοσία» εξαιτίας της «ανάμειξής» μου στη «συνωμοσία ΑΣΠΙΔΑ». Ήταν πια ξεκάθαρο πως η σχεδιαζόμενη σύλληψή μου μετά τη διάλυση της Βουλής θα αποτελούσε τη δικαιολογία για την αναβολή των εκλογών επ' αόριστον. Η επιμονή μας στην τροπολογία αντανakλούσε αυτή την πεποίθηση μα και τη ζωηρή μας επιθυμία να γίνουν οι εκλογές.

Μετά την πτώση του Παρασκευόπουλου, ο Κωνσταντίνος έδωσε την εντολή στον Κανελλόπουλο, που δεν κατόρθωσε να πάρει ψήφο εμπιστοσύνης, διέλυσε τη Βουλή και ετοιμάστηκε να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές στις 28 Μαΐου 1967.

Ο βασιλιάς και ο κύκλος του, πεισμένοι πια πως οι εκλογές θα έφερναν τους Παπανδρέου, πατέρα και γιο, και την Ένωση Κέντρου στην εξουσία, αποφάσισαν να ηγηθούν στρατιωτικού πραξικοπήματος.

Μια οργάνωση γνωστή με το όνομα Ιδεα, η βασιλική χούντα ή χούντα των στρατηγών, μια παραστρατιωτική οργάνωση υπό την επιρροή της βασιλομήτορος Φρειδερίκης, ετοίμασε το πραξικόπημα για τις 13 Μαΐου. Στο μεταξύ η χούντα των συνταγματάρχων, η ΕΕΝΑ, υπό την ηγεσία του συνταγματάρχη Γεώργιου Παπαδόπουλου, χτύπησε στις 21 Απριλίου και πρόλαβε τους ανθρώπους του βασιλιά. Η συνωμοτική οργάνωση του Παπαδόπουλου είχε συνεργαστεί στενά με τον ΙΔΕΑ και έκανε χρήση της επιρροής ανθρώπων του ΙΔΕΑ για να δημιουργήσει και να καταλάβει κρίσιμες θέσεις στο στρατό και στις μυστικές υπηρεσίες.

Η χούντα των συνταγματάρχων, υπό την αιγίδα της αμερικανικής ΚΥΠ και της Αμερικανικής Στρατιωτικής Αποστολής, εφάρμοσε το σχέδιο «Προμηθεύς» – που ήταν σχέδιο του ΝΑΤΟ για ανάληψη της εξουσίας από το στρατό με σκοπό να εξουδετερωθεί κομμουνιστική εξέγερση σε περίπτωση που εισέβαλλαν στην Ελλάδα δυνάμεις του σοβιετικού στρατοπέδου. Ο Παπαδόπουλος, παλιός φίλος της αμερικανικής ΚΥΠ και επίσημος σύνδεσμός της με την ελληνική ΚΥΠ, επιλέχθηκε να εφαρμόσει το σχέδιο. Απ' ό,τι γνωρίζω, είναι ο πρώτος πράκτορας μυστικών υπηρεσιών που έγινε δικτάτορας στην Ευρώπη. Και το πραξικόπημά του είναι το πρώτο επιτυχές στρατιωτικό πραξικόπημα της αμερικανικής ΚΥΠ στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

Αυτά, συνοπτικά, είναι τα γεγονότα που προηγήθηκαν της 21ης Απριλίου 1967. Η ιστορία αυτή δεν είναι ασυνήθιστη. Στην πραγματικότητα, είναι κλασική. Μια μικρή χώρα, που μαστίζεται από οικονομικά προβλήματα, αγωνίζεται να απελευθερωθεί από τις δυνάμεις της εκμετάλλευσης, ξένες και εγχώριες, και να γίνει κυρία του οίκου της. Πετυχαίνει προς στιγμήν· αλλά οι δυνάμεις της αντίδρασης, αναζωογονημένες με τη βοήθεια ξένης καθοδήγησης, είναι τόσο ισχυρές, που οι νέες, άπειρες δυνάμεις, οι οποίες αγωνίζονται για την εθνική τους αυτοδιάθεση και τη δημοκρατία, υποκύπτουν τελικά και επικρατεί ο ολοκληρωτισμός για μία ακόμα φορά.

Ο θάνατος της δημοκρατίας στην Ελλάδα δεν αποτελεί μεμονωμένο φαινόμενο. Είναι μία μόνο άποψη του ανταγωνισμού ανάμεσα στην επεκτατική, καπιταλιστική αυτοκρατορία των Ηνωμένων Πολιτειών και στο γραφειοκρατικό, πατερναλιστικό, σοσιαλιστικό φρούριο της Σοβιετικής Ένωσης – του ανταγωνισμού ανάμεσα σε δύο υπερδυνάμεις που είναι αποφασισμένες να διατηρήσουν τη δι-

αίρεση του κόσμου σε δύο ψυχροπολεμικά στρατόπεδα, να μεταμορφώσουν τους συμμάχους τους σε δορυφόρους και να εξαλείψουν από όλο τον κόσμο κάθε τάση ουδετεροποίησης. Ανάμεσα σ' αυτές τις δύο υπερδυνάμεις, η εθνική αυτοδιάθεση, η λαϊκή κυριαρχία και η δημοκρατία βρίσκονται πραγματικά μπροστά στην κάννη του τουφεκιού.

Κάτω από το πρίσμα αυτής της άχαρης πραγματικότητας, ο σκοπός του βιβλίου τούτου είναι ευκολονόητος: να περιγράψει το ιστορικό πλαίσιο και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 αλλά και να αναλύσει τη σημασία του για το παρόν και το μέλλον της Ελλάδας. Είναι επίσης ευκολόνητο ότι ως ανάγνωσμα δεν είναι κατεξοχήν ευχάριστο. Εξιστορεί τις προδοσίες, τις συνωμοσίες και τις ατέλειωτες αδικίες που διαπράχθηκαν σε βάρος του ελληνικού λαού και το στυγνό ποδοπάτημα των ιδανικών για τα οποία πρόσφερε και προσφέρει βαριές θυσίες, αιώνες τώρα.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως πολλοί αναγνώστες θα δυσανασχετήσουν διαβάζοντας το βιβλίο αυτό. Πιστεύω όμως πως η έκδοσή του θα εκπληρώσει το σκοπό της αν παρακινήσει τον αναγνώστη να συλλογιστεί και ίσως να καταλήξει στη διαπίστωση πως ο ιμπεριαλισμός, αν και επίσημα θαμμένος, δεν έχει πεθάνει. Η Ελλάδα υπήρξε ένα από τα θύματά του. Κι αν η γνώση αυτού του κινδύνου δεν οδηγήσει σύντομα τις δημοκρατικές δυνάμεις της Ελλάδας και όλου του κόσμου σε αποφασιστική αναμέτρηση με τις δυνάμεις του ιμπεριαλισμού, αναπόφευκτα θα υπάρξουν κι άλλα θύματα.

Στοκχόλμη, Σουηδία
Ανδρέας Γ. Παπανδρέου

21η ΑΠΡΙΛΙΟΥ

Η σύλληψη

Ήταν μια δύσκολη μέρα. Νωρίς το πρωί είχα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οδηγούμασταν γρήγορα –πολύ γρήγορα μάλιστα– προς τη λύση της τραγωδίας. Στον Τύπο είχε διαρρεύσει η πληροφορία ότι επρόκειτο να κληθώ να καταθέσω σχετικά με τη συμμετοχή μου στη φανταστική συνωμοσία του ΑΣΠΙΔΑ. Μετά τη διάλυση της Βουλής από τον πρωθυπουργό Κανελλόπουλο, δε με προστάτευε η βουλευτική ασυλία· οι προθέσεις δε του ανακριτή είχαν πια γίνει σαφείς. Όλα μαρτυρούσαν ότι η ώρα για την αναμέτρηση είχε φτάσει.

Κάλεσα τον Αντώνη Λιβάνη, το διευθυντή του πολιτικού μου γραφείου. Του ζήτησα να φροντίσει για συγκέντρωση των δημοκρατικών συνδέσμων της περιοχής Αθηνών. Ήθελα να τους μιλήσω την ίδια μέρα. Ύστερα επικοινωνήσα με το δικηγόρο μου. Συμφωνήσαμε για την τακτική που θα ακολουθούσα. Δε θα απαντούσα στην κλήση του ανακριτή, πράγμα που θα τον υποχρέωνε να με συλλάβει. Με τις εκλογές δε, μόλις πέντε εβδομάδες αργότερα, η σύλληψή μου θα έδινε δραματικό τόνο στη φύση της απόφασης του κατεστημένου, της απόφασης δηλαδή να αποφύγει την εκλογική αναμέτρηση με την Ένωση Κέντρου. Το απόγευμα δούλεψα προσεκτικά το λόγο που επρόκειτο να απευθύνω στους συνδέσμους. Κατά βάθος ήμουν βέβαιος για το τι επρόκειτο να συμβεί. Έτσι, αποφάσισα να μιλήσω καθαρά για τον κίνδυνο που μας απειλούσε. Πραγματικά, το ίδιο βράδυ κατηγορήσα τη στρατιωτική χούντα ότι, στενά συνεργαζόμενη με την αντίστοιχη δικαστική, θα επιχειρούσε πραξικόπημα. Ο λόγος έγινε δεκτός με μεγάλο ενθουσιασμό. Θυμάμαι ακόμα τα χειροκροτήματα. Αντηχούν πάντα στα αφτιά μου οι εκδηλώσεις πίστης αυτών των δυναμικών και νέων ανθρώπων. Οι σύνδεσμοι είχαν προειδοποιηθεί· ίσως να υπήρχε ακόμα αρκετός καιρός...

Ήταν αργά το βράδυ όταν τελείωσε η συγκέντρωση των συνδέσμων. Πήγα βιαστικά με τη γυναίκα μου, τη Μαργαρίτα, σε ένα νοσοκομείο για να δούμε μια φιλενάδα της που είχε μόλις γεννήσει. Περάσαμε

μία ώρα στο νοσοκομείο. Μετά, πάντα μαζί με τη Μαργαρίτα, πήγα σε ένα ξενοδοχείο για φαγητό. Ήταν μια ευχάριστη παρένθεση. Καθώς όμως πλησίαζαν τα μεσάνυχτα, άρχισα να αναρωτιέμαι αν θα έπρεπε να διακινδυνεύσω μια διανυκτέρευση στο σπίτι μου ή να κοιμηθώ σε κανένα από τα διαμερίσματα όπου φιλοξενούμεν τελευταία για το φόβο πραξικοπήματος ή δολοφονικής απόπειρας. Τα πραξικοπήματα γίνονται μόνο τις νύχτες· γι' αυτό, για κάμποσα βράδια τον τελευταίο καιρό δεν είχα κοιμηθεί στο σπίτι μου. Και το βράδυ εκείνο, με το πραξικόπημα σχεδόν εν όψει, δεν ωφελούσε να πάω στο σπίτι μου. Παρ' όλα αυτά, οι περιστάσεις ήταν τέτοιες που ένιωσα κατά κάποιο τρόπο ασφαλής εκείνο το βράδυ. Το ίδιο πρωί ένας απόστρατος αξιωματικός και πρώην υπουργός, εξ απορρήτων του βασιλιά Κωνσταντίνου, μου είχε τηλεφωνήσει και είχαμε κανονίσει μια συνάντηση για το πρωί της 21ης Απριλίου. Επρόκειτο να συζητήσουμε την πιθανότητα σχηματισμού υπηρεσιακής κυβέρνησης συνεργασίας. Σκέφτηκα ότι, μια και αντιπροσώπευε το βασιλιά σ' αυτή την υπόθεση, θα έπρεπε να αισθάνομαι ασφαλής, τουλάχιστον μέχρις ότου πραγματοποιηθεί η συνάντηση. Μ' αυτή τη σκέψη, κατευθύνθηκα προς το Ψυχικό μαζί με τη Μαργαρίτα, για να περάσω τη νύχτα στο σπίτι μου για πρώτη φορά ύστερα από πολλές μέρες. Όταν φτάσαμε, ο Βασίλης, ο κωροφύλακας της προσωπικής μου ασφάλειας, κλείδωσε τις πόρτες και πήρε τη θέση του. Εμείς πήγαμε για ύπνο. Κοιμήθηκα αμέσως. Ήταν περίπου δύο και μισή το πρωί όταν με ξύπνησε τρομοκρατημένη η Μαργαρίτα. Άναψε το φως, με τράνταξε μέχρι να ξυπνήσω τελείως και μου είπε:

– Κάτι πολύ άσχημο συμβαίνει. Ακούγονται πυροβολισμοί και κάποιοι προσπαθούν να σπάσουν τις πόρτες.

Αντιλήφθηκα τα χτυπήματα στην εξώπορτα, και ύστερα μια διαπεραστική φωνή, η φωνή του σωματοφύλακά μου, ακούστηκε να λέει:

– Κύριε Ανδρέα, ήρθανε. Πάνε να σπάσουν τις πόρτες. Τι να κάνω; Ήρθαν λοιπόν. Περίμενα αυτή τη συνάντηση αιού πολύ καιρό. Μου είχε γίνει τόσο «οικεία», ώστε είχα συνηθίσει στη σκέψη της και μου φάνηκε σχεδόν φυσιολογική. Είχαν φτάσει. Μπορεί να ήταν οι οπλισμένοι στρατιώτες ενός δικτάτορα ή οι μισθοφόροι πράκτορες του κατεστημένου. Δεν είχε διαφορά. Είχαν φτάσει.

Κάνοντας όσο πιο γρήγορα μπορούσα, πήρα το περιστροφικό μου και ανέβηκα στον τρίτο όροφο, στο μελετητήριό μου. Η Μαργαρίτα με

ακολουθούσε από πολύ κοντά. Υπήρχε μια περίπτωση να μην είχαν κόψει το δεύτερο τηλέφωνο. Πραγματικά, δεν είχαν προλάβει. Πήρα το μυστικό αριθμό του πατέρα μου, στη βίλα του στο Καστρί. Μπορεί να κοιμόταν. Ο Μανόλης, ο σωματοφύλακας και οδηγός του αυτοκινήτου, απάντησε στο τηλέφωνο.

– Μανόλη, του είπα, έφτασαν. Ίσως να είναι καμιά συμμορία. Κάλεσε αμέσως την αστυνομία. Υπάρχει πολύ λίγος καιρός.

Απάντησε με αρκετή απάθεια:

– Μάλιστα, κύριε Ανδρέα. Καταλαβαίνω.

Δεν είχα καιρό να χάνω προσπαθώντας να αναγνωρίσω τη φωνή του Μανόλη, να εξηγήσω το ύφος του και την απάθειά του. Έπρεπε να βιαστώ: οι φωνές από κάτω ακούγονταν πολύ δυνατές τώρα.

Βγήκα στην ταράτσα. Ήταν αστροφεγγιά. Απέναντί μου, σχετικά μακριά, διακρινόταν το περίγραμμα του Υμηττού, του βουνού που συμβολίζει για μένα την Αθήνα. Εκεί είχα μεγαλώσει και εκεί είχα ζήσει πριν φύγω για την Αμερική. Προχώρησα στην άκρη της ταράτσας και κοίταξα προς τα κάτω. Το σπίτι ήταν περικυκλωμένο από μαυροσκούφηδες στρατιώτες των τεθωρακισμένων. Κρατώντας αυτόματα και τουφέκια με προσαρμοσμένες τις ξιφολόγχες, φύλαγαν τα παράθυρα και πρόσεχαν τις γωνίες. Ήταν έτοιμοι για την τελική έφοδο. Ο γιος μου ο Γιώργος με πλησίασε ήσυχα.

– Τι θέλεις να κάνεις, μπαμπά; με ρώτησε.

Του ζήτησα να με βοηθήσει να ανέβω στην οροφή του μελετητηρίου μου. Παρόλο που ήταν μόλις δεκαπέντε χρονών, δε δυσκολεύτηκε να κάνει ό,τι του ζήτησα, αθλητικός και ψύχραιμος καθώς ήταν. Σκαρφάλωσα στην οροφή του μελετητηρίου, όπλισα το περιστροφό μου και πλάγιασα κάτω. Τους περίμενα.

Ακούστηκε θόρυβος από τζάμια που έσπαζαν. Και μετά, βαριά, ρυθμικά στρατιωτικά βήματα, που αντήχησαν πρώτα στο μάρμαρο και ύστερα στο ξύλινο δάπεδο. Γρήγορα θα έφταναν στην ταράτσα.

Η Μαργαρίτα είχε εξαφανιστεί στο μελετητήριο. Ο Γιώργος ήταν κρυμμένος σε μια σκοτεινή γωνιά της ταράτσας. Απέναντί μου, σε κάποια απόσταση, κάτω από το λαμπερό έναστρο ουρανό, απλωνόταν ήρεμη η πόλη.

Οι φωνές, οι «τσιριχτές» διαταγές, τα θυμωμένα ουρλιαχτά πλησιάζαν ολοένα. Η πόρτα προς την ταράτσα, ακριβώς κάτω από εκεί που βρισκόμουν, άνοιξε με ορμή. Ανασήκωσα λίγο το κεφάλι μου: είδα

τους μαυροσκούφηδες, τα αυτόματα, τις ξιφολόγχες. Έσφιξα τη λαβή του περιστρόφου. Την ίδια στιγμή βρήκαν το γιο μου. Ο επικεφαλής ύψωσε το πιστόλι του και το ακούμπησε στο κεφάλι του Γιώργου μου.

– Πες μας πού είναι ο πατέρας σου, αλλιώς πυροβολώ.

Ψύχραιμα ο Γιώργος απάντησε:

– Δεν ξέρω.

Σηκώθηκα στα πόδια μου φωνάζοντας «Εδώ είμαι!» και πετώντας μακριά το πιστόλι μου. Ποτέ μου δεν μπορούσα να φανταστώ ότι τόσοι άνθρωποι, τόσο βαριά οπλισμένοι, θα δοκίμαζαν τέτοιο πανικό. Ο λοχαγός έκανε σαν υστερικός. Έστρεψε το όπλο του καταπάνω μου και ούρλιαξε:

– Πήδηξε κάτω, αλλιώς πυροβολώ!

Κοίταξα προς τα κάτω. Ήταν περίπου τέσσερα μέτρα. Πήδηξα.

Θυμάμαι ότι με βοήθησε η Μαργαρίτα να σταθώ στα πόδια μου. Θυμάμαι πόσο δύσκολο μου ήταν. Θυμάμαι τις τρομοκρατημένες φυσιογνωμίες των πιο μικρών παιδιών μου, της Σοφίας, του Νίκου, του Ανδρέα. Θυμάμαι τους στρατιώτες που με έσπρωχναν και με κλοτσούσαν. Θυμάμαι το κατέβασμα μέχρι το δεύτερο όροφο, τα κερωμένα πρόσωπα του πεθερού μου, της πεθεράς μου, της μητέρας μου. Θυμάμαι, ακόμα, τις κραυγές του σωματοφύλακά μου, που τον χτυπούσαν αλύπητα, στον από κάτω όροφο.

Μου επιτρέψανε να φορέσω το παντελόνι μου· μετά με σπρώξανε έξω από το σπίτι μου, με σύρανε στο δρόμο και με πέταξαν σ' ένα στρατιωτικό καμιόνι που περίμενε στη γωνία. Τα παράθυρα των γειτονικών σπιτιών ήταν όλα κατασκότεινα. Κανένα δεν άνοιξε. Δεν υπήρχε βοήθεια από πουθενά.

Το καμιόνι ξεκίνησε και, παρ' όλο το σκοτάδι, μπορούσα να διακρίνω είκοσι με είκοσι πέντε πρόσωπα γύρω μου. Δίπλα μου καθόταν ένας υπολοχαγός, απέναντί μου ο σωματοφύλακός μου. Του ζήτησα ένα τσιγάρο.

– Πού μας πάτε; ρώτησα τον υπολοχαγό.

– Στο Γουδί, απάντησε. Ο στρατός ανέλαβε την εξουσία.

Καθώς μπαίναμε από το Ψυχικό στη λεωφόρο Κηφισίας, παρατήρησα ότι τα τεθωρακισμένα είχαν πιάσει στρατηγικές θέσεις. Πουθενά δε φαινόταν πολίτης. Η Αθήνα ήταν μια κατεχόμενη πόλη. Ο εφιάλτης με τον οποίο είχα ζήσει τόσο καιρό δεν ήταν πια εφιάλτης.

Ήταν πραγματικότητα.

Ο λοχαγός καθόταν δίπλα στον οδηγό. Ξαφνικά, χωρίς να τον προκαλέσει κανένας, γύρισε και ούρλιαξε απευθυνόμενος σ' εμένα:

– Βλέπεις τι έχεις κάνει, Αντρέα; Τα 'βαλες με το καθεστώς! Πλήρωνε τώρα!

Θυμωμένα του απάντησα:

– Και τι ενδιαφέρον μπορεί να έχει ένας λοχαγός για την τύχη του κατεστημένου; Εσύ, ένας άνθρωπος του λαού... Τι σε ενδιαφέρει το κατεστημένο;

Τα ουρλιαχτά του έπνιξαν τη φωνή μου. Δεν άξιζε τον κόπο να συνεχίσω.

Σταματήσαμε στην είσοδο του Κέντρου Εκπαίδευσης Τεθωρακισμένων, στο Γουδί. Όταν προσπάθησα να κατέβω, είδα πως με δυσκολία μπορούσα να χρησιμοποιήσω το δεξί μου πόδι. Είχα τραυματιστεί όταν πήδηξα από την ταρατσα, και τώρα το αίμα είχε μουσκέψει το παντελόνι μου και ο πόνος ήταν ανυπόφορος. Ανέβηκα δύο σκάλες, σταματώντας κάθε λίγα σκαλοπάτια για να πάρω ανάσα.

Μπήκα σε έναν κακοφωτισμένο στρατιωτικό θάλαμο, που πρέπει να είχε περίπου πενήντα κρεβάτια. Ένας μουστακοφόρος λοχαγός των τεθωρακισμένων βημάτιζε βλοσυρός και «βαρύς». Οπλισμένοι φρουροί με στολές εκστρατείας στέκονταν στις γωνιές. Είδα τον Γιάννη Αλευρά. Καθόταν σ' ένα κρεβάτι κοντά στην αίθουσα. Ο Γιάννης, στενός φίλος μου και συνεργάτης, ήταν βουλευτής της Ένωσης Κέντρου. Ανασήκωσε το κεφάλι. Με αναγνώρισε. Είδε τα χάλια του ποδιού μου και βάλθηκε να το περιποιείται. Κάθισα σ' ένα κρεβάτι και ανασήκωσα το παντελόνι για να μπορέσει να δει ο Γιάννης τι ακριβώς είχε συμβεί. Φώναξα το λοχαγό και ζήτησα πρώτες βοήθειες. Ήρθε ένας νοσοκόμος, που μου έδωσε ένα χάπι και άρχισε να επιδένει το τραύμα. Η αιμορραγία όμως, παρ' όλα αυτά, εξακολουθούσε.

Αλληλοκοιταζόμουν με τον Γιάννη πότε πότε. Είχαμε πάρα πολλά να πούμε, οι ομιλίες όμως δεν επιτρέπονταν. Τα βλέμματά μας, καθώς συναντιόνταν, ήταν γεμάτα ερωτηματικά. Τι δεν πήγε καλά; Και εκείνος και εγώ περιμέναμε μια βίαιη αναμέτρηση. Και, καθώς νομίζαμε τουλάχιστον, είχαμε δημιουργήσει τις βάσεις για μαζική λαϊκή αντίδραση. Υπήρχε αυτή η αντίδραση τώρα; Τι συνέβη με τους δημοκρατικούς συνδέσμους; Με την οργάνωσή μας της νεολαίας; Με τις εργατικές ενώσεις; Πώς αντιδράσανε; Οποσδήποτε ξέραμε

πως κάτι δεν πήγε καλά. Αλλιώς, δεν εξηγείται η σύλληψή μας. Όπως και να 'χε το πράγμα, είχαμε αποτύχει. Μας πιάσανε στον ύπνο. Ακούσαμε θόρυβο από στρατιωτικές μπότες να πλησιάζει. Καθώς κοιτάξαμε, αντικρίσαμε ένα εκπληκτικό θέαμα. Βαδίζοντας αγέρωχα, επικεφαλής μιας κουστωδίας αξιωματικών και στρατιωτικών με πολεμική εξάρτυση, έμπαινε ο Παναγιώτης Παπαληγούρας, υπουργός Αμύνης στην κυβέρνηση Κανελλόπουλου. Όστε αυτός ήταν ο δικτάτορας!

– Συγχαρητήρια, κύριε υπουργέ, του είπε ο Γιάννης. Επιτέλους τα καταφέρατε.

Ο Παπαληγούρας σταμάτησε. Κοίταξε οργισμένα τον Γιάννη. Μετά προχώρησε, βρήκε ένα από τα κρεβάτια εκστρατείας και ξάπλωσε. Ήταν κι αυτός αιχμάλωτος. Τότε, ποιος ήταν ο δικτάτορας; Αν η χούντα των στρατηγών είχε κάνει τη δουλειά, τότε ο Παπαληγούρας δε θα ήταν, οπωσδήποτε, αιχμάλωτος. Αργότερα μας έφεραν και άλλους υπουργούς. Πρέπει να τους είχαν μαζέψει από καμιά δεξίωση ή από καμιά επίσημη εκδήλωση, γιατί έμοιαζαν σαν να είχαν βγει από επίδειξη μόδας. Μόλις που μας κοίταζαν. Παρόλο που μοιραζόμασταν την ίδια τύχη, ανήκαμε σε δύο διαφορετικούς –και εχθρικούς– κόσμους.

Τα ξημερώματα ήρθαν οι γιατροί να δουν το τραυματισμένο μου πόδι. Η επέμβαση κράτησε μία ώρα. Έκαναν καλή δουλειά, μα το αναισθητικό δε με έπιασε. Μου περιποιήθηκαν το γόνατο, μα ο πόνος εξακολουθούσε. Στη συνέχεια, άρχισαν να φέρνουν κι άλλους στους θαλάμους μας. Αναμεσά τους ήταν και ο στρατηγός Γεώργιος Βλάχος. Όταν μας επιτρέψανε να μιλήσουμε, έμαθα ότι απέναντι από μας, σ' ένα θάλαμο που ήταν ακριβές αντίγραφο του δικού μας και από τον οποίο μας χώριζε ο διάδρομος, υπήρχαν κι άλλοι κρατούμενοι. Ανάμεσά τους και ο πατέρας μου. Περπάτησα όπως όπως, διέσχισα το θάλαμο, μπήκα στο διάδρομο, λέγοντας στο φρουρό ότι πήγαινα στην τουαλέτα. Είδα τον πατέρα μου από κάποια απόσταση.

Καθόταν σε μια καρέκλα κοντά στο παράθυρο. Οι πρώτες ακτίνες του αττικού ήλιου τον φώτιζαν από πίσω. Κρατούσε το κεφάλι του με το ένα του χέρι. Ένας μεγάλος άνθρωπος, που είχε φυλακιστεί και εξοριστεί αμέτρητες φορές, ήταν μαζί μου, αιχμάλωτος για μία φορά ακόμα. Δίπλα του στεκόταν, κουβεντιάζοντας μαζί του, ο υπ' αριθμόν ένα εχθρός του και εχθρός μου, ο ψηλός, ο αδίστακτος Κρητι-

κός που είχε υφάνει τους μίτους της καταστροφής μας, ο Κώστας Μπισσοτάκης. Λίγο πίσω του στεκόταν, φορώντας πιτζάμες, ο απίστρατος στρατηγός Πausανίας Κατωάτας, ο δυναμικός πρώην δήμαρχος της Αθήνας και βασικό στέλεχος του κόμματός μας. Και κοντά στον Κατωάτα στεκόταν ο Λεωνίδας Κύρκος και ο Μανόλης Γλέζος, ηγετικά στελέχη της Αριστεράς.

Τον Γλέζο τον ήξερα λίγο. Με τον Λεωνίδα ήμασταν παιδικοί φίλοι, αν και ήταν πέντε χρόνια νεότερός μου. Ο Κύρκος ήταν καλός φίλος, παρά τις πολιτικές μας διαφορές. Τον εκτιμούσα για την καθαρή σκέψη του και για τη μαχητικότητά του. Με εκτιμούσε κι αυτός, πιστεύοντας στην ειλικρίνεια του αγώνα μου. Κίνησα το χέρι σε χαιρετισμό. Ο πατέρας μου μου απάντησε. Και ο Λεωνίδας επίσης.

Το ίδιο βράδυ, στις οχτώ, ένας μαυροσκούφης συνταγματάρχης μπήκε στο θάλαμο. Μας ανήγγειλε ότι θα μας μετακινούσαν σ' ένα ξενοδοχείο στην Κηφισιά και αν θέλαμε να μαζεύαμε τα πράγματά μας (ποια πράγματα;), αν θέλαμε να στέλναμε μια σημείωση στα σπίτια μας για να μας στείλουν τα ξυριστικά μας. Αισθάνθηκα ρίγος από το κρύο. Έριξα πάνω από το σακάκι μου ένα πανωφόρι. Δεν ένιωσα διαφορά. Το πόδι μου πονούσε. Το κρύο έγινε πιο δυνατό. Τουλάχιστον μπορούσα να γράψω στη Μαργαρίτα.

Στο Πικέριμι

Καθώς κατεβαίναμε τα σκαλοπάτια, σχηματίζαμε μια γραμμή· κι ένας ένας πηδούσαμε στα φορτηγά τα σκεπασμένα με караβόπανο. Στη λάμψη των εκτυφλωτικών φώτων των φορτηγών, διακρίναμε στις φυσιογνωμίες μερικών στρατιωτών φόβο, έκπληξη και λύπη – για την περιπέτειά μας. Δεν ακούστηκαν διαταγές· επικρατούσε σιωπή, που την έσπαζαν οι μηχανές των αυτοκινήτων καθώς μια μια έπαιρναν μπροστά. Ο Γιάννης κάθισε πλάι μου. Δεν μπορούσαμε να το καλοπιστέψουμε πως μας πήγαιναν σ' ένα ξενοδοχείο της Κηφισιάς. Γιατί σε τόσο πολυτελή διαμονή;

Τα φορτηγά σταμάτησαν στην έξοδο. Ένας αξιωματικός ήρθε να μας ειθθεωρήσει. Φάνηκε ικανοποιημένος. Πήραμε την οδό Μεσογείων. Τα δημοτικά φώτα ήταν σβησμένα· τα παντζούρια των σπιτιών όλα κλειστά· ούτε ψυχή δε φαινόταν στους δρόμους. Φάνηκαν τανκς και στρατιώτες με στολές εκστρατείας και πολεμική εξάρτυση.

Κάθε μισό χιλιόμετρο πάνω κάτω, σταματούσαμε· αξιωματικοί, με φανάρια της τσέπης στα χέρια, έριχναν μια ματιά στο περιεχόμενο των φορτηγών.

Φτάσαμε, τέλος, στη διακλάδωση του δρόμου που οδηγεί στην Κηφισιά· δεν την ακολουθήσαμε, αλλά συνεχίσαμε να προχωράμε με το βραδύ αρχικό ρυθμό στην οδό Μεσογειών. Δε μας πήγαιναν λοιπόν στην Κηφισιά.

Καθώς πλησιάζαμε στην Παλλήνη και μόλις είχαμε προσπεράσει το μνημείο των θυμάτων μιας μαζικής εκτέλεσης από τους ναζί, σταματήσαμε πάλι. Στο φορτηγό επικράτησε κάποια ανησυχία. Ο στρατηγός Κατωτάς στράφηκε προς το γιο του τον Σπύρο, ταγματάρχη σε αποστρατεία, βουλευτή της Ένωσης Κέντρου στη Βουλή που είχε διαλυθεί.

– Είμαι υπεύθυνος για την τύχη σου, του είπε. Εγώ σ' έσπρωξα στην πολιτική. Θα μου το συγχωρήσεις;

Ο Σπύρος δεν είπε τίποτα. Χωρίς να το θέλουμε, ακούσαμε κι άλλες κουβέντες. Κάποιος σιγοψιθύριζε στον διπλανό του τι να λέει όταν θα μας έσπηναν στον τοίχο...

Το πόδι μου με πονούσε τόσο, που δε με πολυενδιέφερε για την παραπέρα τύχη μας. Αποφάσισα να ελαφρώσω λίγο την ατμόσφαιρα. Θύμισα στους φίλους μου συνταξιδιώτες το φημισμένο ψωμί και κρασί που βγάζει η Παλλήνη. Κάποιος γέλασε. Η ένταση έσπασε.

Στο Πικέρμι τα φορτηγά σταμάτησαν, ύστερα έκαναν στροφή προς τα αριστερά, στην αυλή του ξενοδοχείου «Πικέρμι». Ήταν ένα μικρό εξοχικό ξενοδοχείο, με ειδικότητα στις νυχτερινές υποθέσεις. Το είχε επιτάξει ο στρατός. Παντού ήταν θωρακισμένα και στρατιώτες. Πέρασαμε τον κύριο διάδρομο και ανεβήκαμε τις σκάλες. Ο Γιάννης κι εγώ μείναμε μαζί. Μας έβαλαν σ' ένα δωμάτιο, ένα μικρό διπλό, με χώρο ίσα ίσα να κινείται κανείς γύρω από τα δύο κρεβάτια. Τα παντζούρια ήταν κλειστά. Ένας ανθυπασπιστής μάς έφερε έναν κατάλογο φαγητών. Μας είπε ότι μπορούσαμε να παραγγείλουμε οτιδήποτε. Και κρασί αν θέλαμε. Τιμήσαμε τα φαγητά. Και το κρασί ξεχωριστά.

Στο μεταξύ είχε πάει έντεκα η ώρα. Κοιτάχτηκα στο λιγοστό φως του δωματίου. Υπήρχαν αίματα στο παντελόνι μου και στο πουκάμισό μου. Δεν είχα άλλα ρούχα να αλλάξω. Ο Γιάννης χαμογέλασε. Γέλασα κι εγώ. Όστε μας είχαν φέρει σε ξενοδοχείο. Μεταχείριση διακεκριμένων αιχμαλώτων. Γιατί όμως; Ποιοι ήταν οι δικτάτορες; Ριψοκιν-

δύνευσα μια σκέψη. Όποιοι και να ήταν, δεν πρέπει να ένιωθαν σίγουροι. Διαφορετικά, θα μας είχαν κιόλας σκοτώσει. Την ώρα που τελιώναμε το βραδινό μας φαγητό, είχαμε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το πραξικόπημα δεν ήταν το βασιλικό· γιατί τότε ο Κωνσταντίνος θα μας είχε ξεφορτωθεί – τουλάχιστον αν περνούσε ο λόγος της μάνας του. Σ' αυτό το ερώτημα επανερχόμασταν συνέχεια ο Γιάννης κι εγώ. Η συμμετοχή του βασιλιά στη συνωμοσία των στρατηγών, στη μεγάλη χούντα, μας ήταν πολύ γνωστή. Στρατηγοί και εξτρεμιστές πολιτικοί της ΕΡΕ συναντιόνταν μυστικά, στο σπιτί του Μανιαδάκη, στην Αθήνα μέρα και νύχτα. Ο Μανιαδάκης, γέρος τώρα πια, ήτανάκόμα τόσο ενεργητικός, τόσο παθιασμένος υπέρμαχος της δικτατορίας, όπως τις μέρες της δόξας του, όταν ήταν υπουργός Ασφαλείας του Μεταξά. Ο Μάκης Αρναούτης, ο κομψός Μανιάτης αντισυνταγματάρχης, πολλές φορές παρασημοφορημένος για ηρωικές πράξεις στην Κορέα, ήταν για χρόνια έμπιστος του Κωνσταντίνου. Ήταν ο σύνδεσμος μεταξύ της χούντας και του Παλατιού. Το ξέραμε. Ένα μέλος του επιτελείου της χούντας ήταν αφοσιωμένος φίλος μου. Μου έδινε αναφορά δύο και τρεις φορές τη μέρα. Η απόφαση για την πραγματοποίηση του πραξικοπήματός τους είχε ληφθεί κατ' αρχήν· για το χρόνο ήταν αναποφάσιμοι. Υπήρχαν επίσης ενδείξεις πως ο Κωνσταντίνος είχε αρχίσει να έχει επιφυλάξεις.

Ο Γιάννης κι εγώ κοιμηθήκαμε μέχρι αργά το πρωί. Κρυφοκοιτάξαμε, όταν ξυπνήσαμε, από τις χαραμάδες των παντζουριών, μια και δε μας επιτρέπανε να ανοίξουμε τα παράθυρα. Η αυλή έμοιαζε με στρατιωτικό καταυλισμό· παντού έβλεπε κανείς τανκς και μαυροσκύφηδες με αυτόματα στα χέρια. Πίσω ακριβώς από την αυλή έλαμπει η ασφαλτος του γραφικού δρόμου που πήγαινε προς τη Ραφήνα, το Μάτι και τον Μαραθώνα. Ήταν μια από τις αγαπημένες μου διαδρομές. Πού και πού περνούσε κανένα φορτηγό, δεν υπήρχαν όμως ιδιωτικά αυτοκίνητα. Πώς είχε άραγε αντιδράσει ο λαός; Άραγε είχε πάει στις δουλειές του σαν να μην είχε συμβεί τίποτα; Συνέχεια ζητούσαμε από το λαό να είναι έτοιμος να αντιμετωπίσει στρατιωτικό πραξικόπημα. Αυτό που προτείναμε ήταν απλό και αποτελεσματικό: μια γενική απεργία. Θα ήταν η άμεση απάντηση. Άραγε είχαν γίνει τα πράγματα έτσι; Δεν ξεχνούσαμε, δεν μπορούσαμε να ξεχάσουμε, ότι οι εργατικές ενώσεις δεν είχαν ποτέ αναπτυχθεί σε πραγματικά ανεξάρτητο κίνημα για να ελευθερωθούν από τα κυβερνητικά δεσμά.

Το megάφωνο του ραδιοφώνου άρχισε να παίζει. Ήταν φανερό πως το κανόνιζαν από το γραφείο του διευθυντή. Ακούστηκε ο σταθμός των ενόπλων δυνάμεων· πρώτα, εμβατήρια· μετά, τα νέα που τόσο περιμέναμε: «Παρουσία της Αυτού Μεγαλειότητος του Βασιλέως των Ελλήνων, ωρκίσθη η νέα κυβέρνησις. Κωνσταντίνος Κόλλιας, πρόεδρος της κυβερνήσεως. Στρατηγός Σπαντιδάκης, αντιπρόεδρος της κυβερνήσεως και υπουργός Εθνικής Αμύνης. Συνταγματάρχης Νικόλαος Μακαρέζος, υπουργός Συντονισμού. Ταξίαρχος Στυλιανός Παττακός, υπουργός των Εσωτερικών. Συνταγματάρχης Γεώργιος Παπαδόπουλος, υπουργός Προεδρίας Κυβερνήσεως». Η ορκωμοσία έγινε στις πέντε το απόγευμα, συνέχιζε το δελτίο ειδήσεων. Είχε κηρυχτεί κατάσταση πολιορκίας. Όλες οι πολιτικές ελευθερίες που προστατεύονταν από το Σύνταγμα του 1952 είχαν ανασταλεί— η ελευθερία της έκφρασης και του Τύπου, το άσυλο της κατοικίας, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι, η ελευθερία της πολιτικής δραστηριότητας. Έκτακτα στρατοδικεία ιδρύθηκαν για τους παραβάτες. Τα σωματικά βασανιστήρια και η ποινή του θανάτου για πολιτικά αδικήματα νομιμοποιήθηκαν.

Ο εκφωνητής συνέχισε λέγοντας ότι η νομική θεμελίωση αυτού του απολυταρχικού καθεστώτος ήταν το άρθρο 91 του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο ο βασιλιάς έχει το δικαίωμα, ύστερα από πρόταση του υπουργικού συμβουλίου και σε περίπτωση πολέμου ή επιστράτευσης ή σοβαρής απειλής εναντίον της δημόσιας τάξης και της εθνικής ασφάλειας, να αναστείλει την ισχύ δέκα άρθρων του Συντάγματος. Οπωσδήποτε ο σχολιαστής παρέλειψε να αναφέρει ότι το άρθρο 18, που απαγορεύει τα σωματικά βασανιστήρια και τη θανατική ποινή για πολιτικά αδικήματα, δεν περιλαμβάνεται στα επίμαχα δέκα άρθρα. Παρέλειψε επίσης να πει ο σχολιαστής ότι η κοινοβουλευτική κυβέρνηση δεν καταργείται αυτοδικαίως σε περίπτωση εφαρμογής του άρθρου 91 του Συντάγματος, αλλά ότι ο βασιλιάς είναι υποχρεωμένος να ζητήσει από τη Βουλή έγκριση για την πράξη του. Σε περίπτωση μάλιστα προεκλογικής περιόδου—πράγμα που συνέβαινε και τώρα—, κατά τη διάρκεια της οποίας η Βουλή έχει διαλυθεί, ο βασιλιάς δεν απαλλάσσεται από την υποχρέωση να ζητήσει την έγκρισή της· αντίθετα, πρέπει μέσα σε δέκα μέρες να συγκαλέσει και πάλι τη διαλυμένη Βουλή για να πάρει την έγκρισή της. Έτσι, η νομική θεμελίωση που πρόβαλλαν οι συνωμότες ήταν στην πραγματικότητα εντελώς σαθρή.

Οι συνωμότες, έχοντας νομιμοποιήσει το πραξικόπημά τους, κατά τη γνώμη τους τουλάχιστον, προχώρησαν και σε πιο πρακτικές λεπτομέρειες. Ο στρατηγός Οδυσσεάς Αγγελής, ο νέος αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού, είχε απαγορεύσει από την 21η Απριλίου τις συγκεντρώσεις σε ανοιχτό χώρο περισσότερων από πέντε ατόμων. Τις συγκεντρώσεις σε κλειστό χώρο. Την οποιουδήποτε είδους «αντεθνική προπαγάνδα». Την οπλοφορία και οπλοκατοχή από πολίτες. Την ιατρική περίθαλψη σε σπίτι προσώπων που δε διαμένουν στο σπίτι όπου παρέχεται η περίθαλψη. Την κατοχή και χρήση ερασιτεχνικών ραδιοφωνικών σταθμών. Τέλος, την απόκρυψη και ανατίμηση τροφίμων. Οι παραβάτες οποιασδήποτε διάταξης της προκήρυξης θα παραπέμπονταν σε έκτακτο στρατοδικείο.

Η πρώτη μας εντύπωση ήταν πως οι νέοι δικτάτορες είχαν τρελαθεί. Οι βασικές ελευθερίες του ελληνικού λαού είχαν εξαφανιστεί με ένα χωρίς προηγούμενο και εντελώς παράνομο σάρωμα. Επιπλέον, ήταν φανερό πως οι συνωμότες είχαν την πλήρη συνεργασία του ανθρώπου που είχε ορκιστεί να τηρεί και να υπερασπίζεται το Σύνταγμα: του βασιλιά Κωνσταντίνου.

Αμέτρητες φορές αργότερα έμελλε να σπαταλήσουμε πολλές ώρες συζητώντας τη σχέση του Κωνσταντίνου με το πραξικόπημα. Από τις συζητήσεις αυτές μπορούσε να πει κανείς ότι δύο κυρίως απόψεις έβγαιναν. Η μια ήταν πως ο βασιλιάς είχε από την αρχή αναμειχθεί στο πραξικόπημα αλλά προτίμησε να εμφανιστεί ότι δεν είχε σχέση μαζί του και ότι αναγκάστηκε να συνεργαστεί «για να αποφευχθεί αιματοχυσία». Η άλλη άποψη ήταν ότι οι συνταγματάρχες τον είχαν προλάβει, ενεργώντας για δικό τους λογαριασμό μία εβδομάδα, ή περίπου, πριν από το σχεδιασμένο βασιλικό πραξικόπημα. Τότε ο Κωνσταντίνος, μια και βρέθηκε μπροστά σε ένα τετελεσμένο γεγονός, προτίμησε να συνεργαστεί με τη συνωμοσία, για να μπορέσει έτσι να εργαστεί στα παρασκήνια για ένα άλλο πραξικόπημα – το δικό του τη φορά αυτή.

Οι πιο πολλοί από τους ανθρώπους που μαζί με τον Κωνσταντίνο είχαν ανατρέψει τη συνταγματική τάξη ήταν «γνωστοί» μας. Ο νέος πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Κόλλιας, για χρόνια εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, ήταν μια απαίσια φυσιογνομία, αντιδραστικός ως το κόκαλο, παρόλο που η εξυπνάδα του και το ταλέντο του ήταν παραπάνω από μέτρια. Ως μέλος της βασιλικής χούντας και προσωπι-

κός φίλος της Φρειδερίκης, έκανε ό,τι μπορούσε για να με εμφανίσει σαν αναμειγμένο στην περιβόητη συνωμοσία του ΑΣΠΙΔΑ. Ο υπουργός Προεδρίας της Κυβέρνησης συνταγματάρχης Γεώργιος Παπαδόπουλος ήταν μια φυσιογνωμία εξίσου βρομερή με τον Κόλλια. Είχε χρηματίσει για πολλά χρόνια κύριος βοηθός του διευθυντή της ΚΥΠ επί των κυβερνήσεων Καραμανλή. Με αυτή την ιδιότητα είχε υπηρετήσει ως σύνδεσμος μεταξύ της CIA και της ΚΥΠ και υπήρξε ένας έμπιστος σύντροφος και συνεργάτης στις μηχανορραφίες της αμερικανικής μυστικής υπηρεσίας. Λίγο πριν από την πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου, ο Παπαδόπουλος –υπηρετούσε τότε στα ελληνοτουρκικά σύνορα– είχε αποκτήσει προς στιγμήν μια προστράτεια φήμη σαμποτάροντας τα αυτοκίνητα της μονάδας του (έβαλε ζάχαρη στα ντεπόζιτα της βενζίνης). Ήθελε να αποδείξει έτσι ότι, με τη διακυβέρνηση Παπανδρέου, είχαν αφηθεί ελεύθεροι οι κομμουνιστές να υπονομεύσουν την εθνική ασφάλεια. Ο νέος αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός Εθνικής Αμύνης, ο στρατηγός Σπαντιδάκης, ήταν περισσότερο αφανής απ' ό,τι οι πιο πολλοί από τους συντρόφους του, παρόλο που είχε γίνει μετά την πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου αρχηγός του ΓΕΣ. Πραγματικά, τον Σπαντιδάκη τον γνώρισε το πολύ κοινό όταν, σε διάφορες περιπτώσεις, είχε κατηγορηθεί δημόσια πως είχε δείξει δειλία μπροστά στον εχθρό. Δεν ξέραμε τίποτα ούτε για το συνταγματάρχη Νικόλαο Μακαρέζο, τον υπουργό του Συντονισμού, ούτε για τον ταξίαρχο Στυλιανό Πατακό, τον υπουργό των Εσωτερικών.

Ενώ συζητούσα τα συνταρακτικά νέα με τον Γιάννη, χτύπησε η πόρτα του δωματίου και μπήκε ο ανθυπασπιστής, που ήταν φανερό πως είχε αναλάβει τα καθήκοντα του δεσμοφύλακά μας. Μου είπε ότι με ζητούσε ο πατέρας μου. Είχε δοθεί άδεια για τη συνάντηση. Ακολούθησα τον ανθυπασπιστή ως το δωμάτιο του πατέρα μου. Ένας υπαξιωματικός στεκόταν κοντά στο παράθυρο. Δεν κινήθηκε από τη θέση του όσο μιλούσαμε. Αφού αγκαλιαστήκαμε και φιληθήκαμε –ειλικρινά δεν πιστεύαμε να ξαναδούμε ζωντανό ο ένας τον άλλο–, ο πατέρας μου μου διηγήθηκε λεπτομέρειες για τη σύλληψή του:

Ένας αξιωματικός άνοιξε απότομα την πόρτα της κρεβατοκάμαράς του, την ίδια περίπου ώρα που είχαν έρθει και σ' εμένα, και τον τίναξε μέχρι που ξύπνησε. «Σήκω πάνω, σήκω πάνω. Πρέπει να έρθεις μαζί μου», είπε ο αξιωματικός. Ο πατέρας μου σηκώθηκε. Κοίταξε

τον αξιωματικό. «Δεν είναι η πρώτη φορά. Μου έχουν ξανασυμβεί αυτά. Άφσέ με να ντυθώ». Ήταν σίγουρος πως θα τον σκότωναν, αλλά διέθετε πάντα πολύ φυσικό θάρρος. Σαν τους αρχαίους, πίστευε στη μοίρα, στο πεπρωμένο. Τον είχαν φυλακίσει πέντε φορές στη ζωή του και τον είχαν εξορίσει άλλες τόσες. Μια φορά, επί δικτατορίας Πάγκαλου, τον είχαν καταδικάσει σε θάνατο, η ποινή όμως δεν εκτελέστηκε γιατί ο Πάγκαλος έπεσε πριν από τον προγραμματισμένο τουφεκισμό. Τον είχαν εξαναγκάσει να βαδίσει στους σκοτεινούς δρόμους στο Καστρί, μέχρι που έφτασαν σε ένα τζιπ που είχε σταθμεύσει δυο τετράγωνα πιο πέρα. Από εκεί τον έφεραν στο Γουδί.

– Δε σου τα 'λεγα; μου είπε. Η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου ήταν η τελευταία μας ελπίδα για να αποφύγουμε την επέμβαση των στρατιωτικών. Με την αδιάλλακτη στάση σου εναντίον της, με τις έντονες δηλώσεις σου εναντίον του βασιλιά, με τη δυσπιστία που είχες εμπνεύσει στους εδώ Αμερικανούς παράγοντες, το πραξικόπημα έγινε αναπόφευκτο. Και, θυμήσου το αυτό, ο συνδυασμός Κόλλια - Παπαδόπουλου είναι δύσκολο να χτυπηθεί. Ο Κόλλιας είναι παθιασμένος και έχει στρατηγικές ικανότητες, ο Παπαδόπουλος είναι καλός συνωμότης. Θα μείνουν για πολύ καιρό.

Κούνησα το κεφάλι. Δε φαινόταν να είναι ώρα για προστριβές. Δεν ήξερα πότε θα τον ξανάβλεπα. Και αν θα τον ξανάβλεπα. Πρέπει να κατάλαβε τη διάθεσή μου.

– Ημουν βέβαιος ότι σε είχαν σκοτώσει, μου είπε. Είμαι πολύ ανακουφισμένος που σε ξαναβλέπω ζωντανό.

Τον φίλησα και έφυγα.

Την ώρα που βρισκόμουν στο δωμάτιο του πατέρα μου, έφτασαν από το σπίτι μου τα λίγα πράγματα που είχα ζητήσει, μαζί με ένα σημείωμα από τη Μαργαρίτα. Τώρα ήξερε πως ήμουν ζωντανός· ήξερα κι εγώ ότι και αυτή και τα παιδιά, τουλάχιστον μέχρι στιγμής, ήταν ασφαλείς. Απολάμβανα ακόμα αυτή την εσωτερική γαλήνη που έφερνε η ιδέα πως η γυναίκα μου και τα παιδιά μου δε διέτρεχαν κίνδυνο, όταν, λίγο πριν από τις οχτώ το πρωί, την άλλη πια μέρα, άνοιξε η πόρτα και μπήκε ο Στυλιανός Παττακός, ο νέος υπουργός των Εσωτερικών. Φορούσε μαύρο κοστούμι και πολύ μυτερά μαύρα παπούτσια. Περπατούσε στις μύτες των ποδιών του, σαν μπαλαρίνα που προγυμνάζεται. Πάνω στο κοντό του σώμα υπήρχε ένα δυσανάλογο μεγάλο κεφάλι.

– Καλημέρα, είπε. Πώς τα πάτε;

Και ύστερα, χωρίς καν να περιμένει απάντηση, συνέχισε να εκτοξεύει ερωτήσεις και παρατηρήσεις:

– Πρέπει να το παραδεχτείτε ότι τα περνάτε καλά, ανάλογα με τις περιστάσεις. Υπάρχει φαί, κρασάκι, μαλακά κρεβάτια. Ταλέτε οι δυο σας; Συμφωνείτε; Πρέπει να καταλάβετε ότι περιμένουμε από σας να συμφωνήσετε μεταξύ σας. Αυτό είναι που χρειάζεται η Ελλάδα: να συμφωνήσουν όλοι.

Διέκοψα την πλημμύρα των λέξεων:

– Η ερώτηση δεν έχει σχέση μ' εμάς τους δυο. Είμαστε φίλοι, και σαν άνθρωποι και πολιτικά. Μεταξύ μας υπάρχει συμφωνία. Αλλά ανάμεσα σε εμάς και σας δεν υπάρχει τίποτα.

– Καλύτερα να προσέχεις τα λόγια σου! απάντησε, κάνοντας τον άγριο. Οι λόγοι σου και τα φυλλάδιά σου έχουν εξάψει τα πνεύματα. Έχουν διαιρέσει το λαό. Έχεις προσφέρει κακές υπηρεσίες στην πατρίδα σου, κύριε Παπανδρέου. Μα βάλε καλά στο μυαλό σου ότι όπου δεν πέπτει λόγος πέπτει ράβδος.

Και, λέγοντας αυτά, βγήκε καμαρωτά από το δωμάτιο, σαν να έκανε μια ακόμα χορευτική φιγούρα, βροντώντας την πόρτα πίσω του. Ο Γιάννης και εγώ ξεσπάσαμε στα γέλια.

– Αν αυτός είναι παράδειγμα των ανθρώπων-κλειδιά του πραξικοπήματος, δεν πρόκειται να κρατήσει πολύ το καθεστώς.

Ο Γιάννης κούνησε σκεπτικά το κεφάλι του.

– Δεν ξέρω, είπε. Ίσως να κρατήσουν κάνα δυο χρόνια.

Αργά το απόγευμα, ήρθε να μας επισκεφθεί ο στρατηγός Πausanias Κατωάτας. Συνοδευόταν από το γιο του. Οι αξιωματικοί επέτρεπαν σποραδικές επισκέψεις, με ειδική άδεια. Φαινόταν κυριολεκτικά ράκος.

– Δεν μπορώ να κοιμηθώ πια, είπε. Παίρνω χάπια κάθε βράδυ, αλλά δεν κοιμάμαι.

Ήταν ο πιο θερμός υποστηρικτής της σκληρής γραμμής. Όταν, από καιρό σε καιρό, με συνόδευε στις περιοδείες μου στην ύπαιθρο, έβγαζε φλογερούς λόγους εναντίον του Παλατιού, διαβεβαιώνοντας πάντα το λαό πως ήταν έτοιμος να πεθάνει φορώντας τις μπότες του. Ρωτήσαμε τι τον στενοχωρούσε. Τον τρόμαζε η σκέψη των πολιτικών δικών, δικών που θα δικαιολογούσαν το πραξικόπημα. Και φυσικά ανησυχούσε πως θα ήταν ένας από τους πρώτους που θα προσάγονταν σε δίκη.

– Ο Παττακός υπηρέτησε κάτω από τις διαταγές μου. Θα επιμείνω να αφεθώ αμέσως ελεύθερος. Θα επιμείνω επίσης να μου επιστραφούν τα παράσημά μου. Τα πήραν όλα όταν με συνέλαβαν.

Ούτε ο Γιάννης ούτε εγώ μπορούσαμε να πιστέψουμε στα αφτιά μας. Αυτός ήταν ο Κατώτας; Ο ήρωας στρατηγός;

Το πόδι μου ειπουλωνόταν με πολύ αργό ρυθμό. Το μεγαλύτερο μέρος της μέρας ήμουν ξαπλωμένος στο κρεβάτι κουβεντιάζοντας με τον Γιάννη. Προσπαθούσαμε να καταλάβουμε τι είχε συμβεί. Δυο τρεις φορές τη μέρα πίναμε το δελτίο ειδήσεων του ραδιοφωνικού σταθμού των ενόπλων δυνάμεων. Οι πιο πολλές εφημερίδες είχαν επανεκδοθεί, και μας επέτρεπαν να τις διαβάζουμε. Δεν είχε φυσικά σημασία ποια εφημερίδα διάβαζε κανείς. Αν εξαιρέσει κανείς διάφορες αισθητικής φύσεως παραλλαγές στους τίτλους, η «ειδησεογραφία» ήταν απaráλλακτη σε όλες. Επιτέλους ο Τύπος είχε γίνει «υπιεύθυνος».

Το ραδιόφωνο εξαπέλυε κύματα προπαγάνδας, εναλλασσόμενα με φουρνιές διαταγμάτων. Κοντά 8.000 άτομα είχαν συλληφθεί τις πρώτες μέρες του νέου καθεστώτος. Πράγμα αρκετά παράδοξο, είχε συλληφθεί ένας μικρός μόνο αριθμός βουλευτών. Πού ήταν οι υπόλοιποι; Τι έκαναν; Και, το πιο σπουδαίο, τι έκανε ο λαός; Υπήρξε πουθενά καμιά σύγκρουση, υπήρξε πουθενά καμιά αναμέτρηση με τους πραξικοπηματίες; Στις 27 Απριλίου ανακοινώθηκε πως παρευρέθηκε ο Κωνσταντίνος σε συνεδρίαση του υπουργικού συμβουλίου. «Η Ελλάς κατά τον τελευταίον καιρόν εδοκιμάσθη σκληρότατα», είπτε. «Οι δημοκρατικοί θεσμοί του πολιτεύματος είχαν υιοσκαφθή. Το Έθνος, η Βασιλεία, αι Ένοπλοι Δυνάμεις, η Δικαιοσύνη εθίγοντο συνεχώς, περισσότερο δε όλων υπιέφερον τα πραγματικά συμφέροντα του λαού».

Έτσι λοιπόν ο Κωνσταντίνος έδωσε την ευλογία του στο καθεστώς. Πέρα από το τυπικό μέρος της ορκωμοσίας των συνταγματάρχων και της παρέας τους, είχε δεχτεί δημόσια τη γραμμή τους για την «ιστορική αναγκαιότητα» του πραξικοπήματος. Αλλά, βέβαια, εξακολούθησε απευθυνόμενος προς τον Κόλλια: «Ως ορθώς παρετηρήσατε, κύριε πρωθυπουργέ, και η ιδική μου διακαής επιθυμία είναι η ταχύτερα δυνατή επιάνοδος της χώρας εις τον κοινοβουλευτισμόν. Εγώ προσωπικώς, ως βασιλεύς όλων των Ελλήνων, θα επιτελώ το καθήκον μου έναντι της πατρίδος και του λαού μου».

Το σχέδιο του βασιλιά ήταν ολοφάνερο, σκεφτήκαμε. Θα χρησιμοποιούσε την ευκαιρία που του είχε προσφερθεί για να ξεριζώσει και το τελευταίο ίχνος λαϊκής κυριαρχίας· στη συνέχεια, θα εργαζόταν για ένα νέο Σύνταγμα «κατευθυνομένης δημοκρατίας», που θα του προμήθευε τις νόμιμες μεταμφιέσεις για τις κυβερνήσεις της αρεσκείας του. Όλα αυτά θα απαιτούσαν κάποιους έξυπνους χειρισμούς εκ μέρους του και τη χωρίς διακοπή υποστήριξη του αμερικανικού υπουργείου Εξωτερικών, του Πενταγώνου και της CIA, μια και το μέλλον του συνεταιρισμού μεταξύ της χούντας και του βασιλιά θα εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την αμερικανική στάση. Έτσι πραγματικά έγινε· σύντομα είχαμε ενδείξεις ότι ο βασιλιάς αποκατέστησε τις καλές του σχέσεις με το αμερικανικό υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο, προσπαθώντας να δικαιολογήσει τη γρήγορη εκ μέρους του αναγνώριση του καθεστώτος της χούντας, ισχυρίστηκε ότι η αποκατάσταση διπλωματικών σχέσεων με την κυβέρνηση Κόλλια δεν έπρεπε να προκαλέσει έκπληξη. Οι πρεσβευτές των Ηνωμένων Πολιτειών –έτσι ανακοινώθηκε– υποβάλλουν τα διαπιστευτήριά τους στον αρχηγό του κράτους, δηλαδή, στη συγκεκριμένη περίπτωση, στο βασιλιά. Και, μια που ο βασιλιάς ήταν στο θρόνο του ακόμα και είχε ορκίσει ο ίδιος τη νέα κυβέρνηση, το ζήτημα διακοπής των διπλωματικών σχέσεων δεν είχε καν εγερθεί.

Η μονοτονία της φυλάκισης, που γινόταν ακόμα μεγαλύτερη καθώς προσπαθούσα να ξεδιαλύνω την τλαιπωρημένη λογική του αμερικανικού υπουργείου Εξωτερικών, έσπασε κάπως αυτές τις μέρες με την επίσκεψη των δημοσιογράφων. Τους συνόδευε ένας μαυροσκούφης υπολοχαγός, που μιλούσε εξαιρετικά καλά αγγλικά. Ήταν φανερό πως οι δημοσιογράφοι ήταν ανυπόμονοι να με δουν, να μιλήσουν μαζί μου, να με φωτογραφίσουν· μου είπαν ότι είχαν διαρρεύσει πολλές ειδήσεις πως με είχαν εκτελέσει. Δεν τους είχε επιτραπεί να μου κάνουν «πολιτικές ερωτήσεις» – και ο μαυροσκούφης βρισκόταν εκεί για να επιβάλει την απαγόρευση. Στην πορεία όμως της συζήτησης κατάφεραν να ξεγλιστρήσουν μερικά «ψήγματα» ειδήσεων. Έμαθα έτσι ότι στην Αμερική υπήρχε ο φόβος πως επρόκειτο να με προσαγάγουν σε ένα ψευτοδικαστήριο και μετά να με εκτελέσουν στα γρήγορα και πως οι φίλοι μου εκεί πίεζαν τον πρόεδρο Τζόνσον να επέμβει για τη σωτηρία μου. Κατέληξα στο συ-

μπέρασμα ότι το γεγονός πως ήμουν ακόμα ζωντανός οφειλόταν στο ενδιαφέρον αυτών των φίλων¹.

Μια μέρα, ήρθε ο Κύρος Σουλτομπέργκερ, ο γνωστός δημοσιογράφος των *Times* της Νέας Υόρκης και από τους εκδότες τους. Φορούσε το καλύτερό του χαμόγελο. Με χαιρέτησε με το μικρό μου όνομα και κάθισε στην άκρη του κρεβατιού. Δε σηκώθηκα να τον χαιρετήσω. Το πόδι μου με πονούσε πολύ. Στο κάτω κάτω της γραφής, δεν άξιζε τον κόπο να σηκωθώ για χάρη του. Μου πρότεινε να ξεχάσουμε τα περασμένα. Ήταν όμως τόσο πολλά, που δεν ήταν εύκολο να τα ξεχάσω. Ο Σουλτομπέργκερ ήταν ένας πιστός υποστηρικτής του Παλατιού και όλων των βασιλικών παρεκκλίσεων από το Σύνταγμα και ένας παθιασμένος, ανέντιμος, προσωπικός εχθρός μου. Είχε γράψει πολλά άρθρα με ψέματα, καλυμμένα ή ξετσιπίωτα, εναντίον μου. Είχε χρησιμοποιήσει τόσο βρόμικη γλώσσα εναντίον μου, που αμφιβάλλω αν είχε ποτέ άλλοτε χρησιμοποιηθεί στην εφημερίδα που περηφανεύεται να έχει ως προμετωπίδα της το ότι δημοσιεύει «Όλα τα νέα που είναι κατάλληλα για δημοσίευση». Μου είπε:

– Αυτή τη φορά θα καθίσεις φυλακή για πολύ. Όχι όπως την πρώτη φορά. Αναρωτιέμαι πώς θα αντιδράσεις. Πώς σκοπεύεις να περάσεις τον καιρό σου στη φυλακή;

Του είπα πως δεν έχω σχέδια. Έφυγε με την υπόσχεση να στείλει μερικά βιβλία για να έχω κάτι να διαβάζω. Τα έστειλε πραγματικά, αλλά δεν τα πήρα ποτέ. Τα πήρε η γυναίκα μου, που δεν επιχείρησε να μου τα δώσει γιατί δεν άξιζαν τον κόπο.

Τότε περίπου μας επισκέφθηκε ο Σπύρος Κατσώτας. Ήταν πολύ ερε-

---

1. Λίγο αργότερα έμαθα από τον Τζον Γκαλμπρέιθ τις λεπτομέρειες της επέμβασης του Τζόνσον. Φαίνεται πως ο πρόεδρος βρισκόταν κάτω από συνεχή και έντονη πίεση, δημόσια και ιδιωτική, από την πανεπιστημιακή κοινότητα, να διασφαλίσει τη ζωή μου – κάτι που δεν το ήθελαν με κανέναν τρόπο ο Γ. Γ. Ρόσσοου και άλλοι από τους συμβούλους του. Σε μια δεξίωση στο Λευκό Οίκο, όπως μου είπε ο Γκαλμπρέιθ, έγιναν ιδιαίτερα σφοδρές συζητήσεις. Και οι δύο πλευρές είχαν στριμώξει σε μια γωνιά τον πρόεδρο. Όταν πρόμπεσε κάπως η συζήτηση, κάποιος παρευρισκόμενος ρώτησε τον Τζόνσον: «Τι ήταν όλη αυτή η συζήτηση;» Και ο Τζόνσον απάντησε: «Μόλις τώρα είπα σ' αυτούς τους Έλληνες μπάσταρδους να αφήσουν ήσυχο αυτό το γιο σκύλας, δε θυμάμαι πώς τον λένε...» (Son of a bitch είναι η αμερικάνικη έκφραση, πολύ συνηθισμένη άλλωστε.)

θισμένοι. Ο ίδιος, πρώην ταγματάρχη των κομάντος, γνώριζε το λοχαγό που ήταν υπεύθυνος στον όροφό μας. Οι μαυροσκούφηδες είχαν φύγει. Οι πρασινοσκούφηδες κομάντος είχαν αναλάβει τώρα το ξενοδοχείο μας. Είχε κουβεντιάσει με το λοχαγό και μας είπε τις εντυπώσεις του: Το πραξικόπημα το είχαν κάνει οι νέοι λοχαγοί και συνταγματάρχες. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν άνθρωποι σαν κι εμάς, που ήθελαν να δοθεί ένα τέλος στη διαφθορά. Ήταν αποφασισμένοι να αναδημιουργηθεί η Ελλάδα και να γίνει σύγχρονη χώρα. Ήταν αντίθετοι του κατεστημένου· δεν ήταν μαζί του. Βέβαια, ήταν φιλόδοξοι. Σχεδίαζαν να εκκαθαρίσουν τις παραπάνω οργανικές θέσεις αποστρατεύοντας τους αρχαιότερους αξιωματικούς στην επετηρίδα και να πάρουν έτσι γρήγορα προαγωγές. Ο Σπύρος παραπονέθηκε στο λοχαγό:

– Γιατί με συλλάβατε; Ξεχνάς πως ήμουν ένας από σας;

– Ήσουν. Αλλά μας εγκατέλειψες. Ασχολήθηκες με την πολιτική, και αυτό είναι διαφθορά. Και, σαν να μην ήταν αρκετό αυτό, συμπάχησες με τον Ανδρέα. Ο Ανδρέας θα πληρώσει. Είναι η ρίζα κάθε κακού σ' αυτή τη χώρα.

Ο Σπύρος με κοίταξε παραπονεμένα.

– Δεν έπρεπε να τους αφήσεις να σε πιάσουν. Σε μισούν θανάσιμα. Αργότερα, το βράδυ της ίδιας μέρας, βρήκαμε το ηθικό κουράγιο ο Γιάννης κι εγώ να μιλήσουμε για τον Σπύρο. Μας ήταν αδύνατο να καταλάβουμε. Ο Σπύρος Κατσώτας, άντρας με θάρρος. Ένας από τους πιο στενούς μας συνεργάτες. Και τώρα ήταν στενοχωρημένος γιατί είχε πέσει στη δυσμένεια της χούντας!...

Το βράδυ της Ανάστασης μας επιτρέψανε να επισκεφθούμε ελεύθερα ο ένας τον άλλο. Δεν πήγα πουθενά, είχα όμως μερικές επισκέψεις. Ήρθαν ο Κύρκος και ο Γλέζος. Φιλιθήκαμε με τον Λεωνίδα. Ήμασταν παλιοί, παιδικοί φίλοι και δεν ξέραμε αν θα έβλεπε ο ένας τον άλλο άλλη φορά. Ήρθαν ο στρατηγός Ιορδανίδης και ο στρατηγός Βλάχος. Ήρθε και ο Κώστας Μητσοτάκης, ο αρχιεχθρός μου μέσα στο κόμμα μέχρι την αποστασία του στις 15 Ιουλίου 1965. Η φιλοδοξία του πανύψηλου Κρητικού ήταν υπεύθυνη για πολλά από όσα είχαν συμβεί στην Ελλάδα. Ανταλλάξαμε χειραψία και ευχηθήκαμε καλή Ανάσταση.

Την Κυριακή του Πάσχα το πρωί πήραν τον Κύρκο και τον Γλέζο. Το παράθυρό τους έμεινε ανοικτό ολόκληρη τη μέρα. Ξέραμε την τύχη

τους. Το μεσημέρι ήρθε η Μαργαρίτα μαζί με το γιο μου τον Γιώργο και την κόρη μου, τη Σοφία. Είχα συγκινηθεί βαθιά. Όταν έσφιξα στην αγκαλιά μου τη Μαργαρίτα, την ένιωσα ότι έτρεμε. Ήμουν περήφανος για το γιο μου· είχε φερθεί σαν άντρας. Μα δεν μπορούσα να του πω πολλά, γιατί ο αγγλομαθής αξιωματικός ήταν παρών. Κοιτάζαμε ο ένας τον άλλο μέχρι που ήρθε η ώρα να φύγουν. Το επισκεπτήριο ήταν διάρκειας μισής ώρας. Από τις γρίλιες των παντζουριών τους έβλεπα να φεύγουν περνώντας μπροστά από τα τανκς και τους πάνοπλους φρουρούς. Πότε θα τους ξανάβλεπα άραγε; Τη Μαργαρίτα την είδα δύο φορές ακόμα στο Πικέρμι. Την τελευταία φορά που την είδα ήταν 9 Μαΐου. Στις 10 Μαΐου με μετέφεραν στις φυλακές Αβέρωφ.

Πιο συχνά έβλεπα τον Μένιο Κουτσογιώργα. Ήταν καλός φίλος και δικηγόρος μου στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Είχα ειδοποιηθεί ότι στις 10 Μαΐου το πρωί θα ερχόταν στο Πικέρμι ένας αντιπρόσωπος της χούντας για να μου πάρει κατάθεση. Ο Μένιος με συμβούλευσε να μην απαντήσω σε ερωτήσεις αλλά να κάνω μόνο μια απλή και ειλικρινή δήλωση που να καθορίζει τη θέση μου. Η θέση μου ήταν απλή πραγματικά: η όλη υπόθεση ήταν μια σκευωρία. Σύντομα επρόκειτο να καταθέσω αποδείξεις της σκευωρίας.

Από το ραδιόφωνο ακούσαμε τα «νέα» στις 6 Μαΐου. Ο Σάββας Κωνσταντόπουλος, εκδότης του *Ελεύθερου Κόσμου* –μιας εφημερίδας που από την πρώτη μέρα της έκδοσής της δε σταμάτησε τα μονότονα υπέρ της δικτατορίας κηρύγματα–, είχε λάβει με ένα ανώνυμο γράμμα φωτοαντίγραφο σημειώματος που είχε δίθην στείλει ο πατέρας μου στον Αλέξανδρο Παπατέρπο. Το σημείωμα υποτίθεται πως είχε γραφτεί στις 2 Μαΐου 1965, λίγες μέρες πριν γίνει δημόσια γνωστή η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Ο συνταγματάρχης του πυροβολικού Παπατέρπος ήταν υποδιευθυντής της ΚΥΠ την περίοδο της κυβέρνησης Παπανδρέου. Ήταν ένας ικανός αξιωματικός, απόλυτα έντιμος ως άνθρωπος και σταθερός δημοκράτης. Από τις 6 Μαΐου του 1966 ήταν φυλακί, καταδικασμένος από το στρατοδικείο για συμμετοχή στον ΑΣΠΙΔΑ. Το περιεχόμενο του φωτοαντιγράφου του σημειώματος που υποτίθεται ότι είχε στείλει ο πατέρας μου στον Παπατέρπο ήταν η εκ μέρους του πατέρα μου παρακίνηση για συνεργασία του Παπατέρπου κι εμένα στην οργάνωση του ΑΣΠΙΔΑ:

Φίλε κ. Παπατέρπο,

Ο Ανδρέας με παρεκάλεσε να ζητήσω την βοήθειάν σας,

εκ μέρους του, και σας παρακαλώ να εξετάσετε την περίπτωση.

Έχετε εμπιστοσύνην εις το μέλλον. Καθ' όσον με αφορά προσωπικώς,

είμαι έτοιμος να προσφέρω ό,τι χρειασθή διά τον ΑΣΠΙΔΑ.

Φιλικώτατα,

Γεώργιος Παπανδρέου

Η όλη υπόθεση ήταν χοντροκομμένη και γελοία. Φαινόταν όμως ότι η κούντα βρισκόταν σε απελπιστική θέση. Χρειαζόταν μια κάποια δικαιολογία για να με δικάσει. Η κυβερνητική εκστρατεία από το ραδιόφωνο με την ευκαιρία του γράμματος ήταν γεμάτη χολή. Ήταν η πρώτη φορά στην Ιστορία που ένας πρωθυπουργός (ο Γεώργιος Παπανδρέου) είχε βοηθήσει και είχε υποκινήσει στρατιωτική συνωμοσία. Όσο για τον Ανδρέα, το ανόσιο έγκλημά του εναντίον του έθνους δεν μπορούσε να τιμωρηθεί ανάλογα με τη βαρύτητά του. Δεν υπήρχε επαρκής τιμωρία στη νομοθεσία για το έγκλημά του.

Μετά τρεις μέρες, ο υπουργός των Εσωτερικών Παττακός με επισκέφθηκε. Με ρώτησε ειδικά για την κατάσταση που επρόκειτο να δώσω σύντομα για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Του είπα πως ήμουν έτοιμος. Του ζήτησα, ακόμα, να φροντίσει να επιτραπεί στη γυναίκα μου να με επισκέπτεται πιο τακτικά, όπως και οι γυναίκες των άλλων κρατουμένων. Υποσχέθηκε πως θα φρόντιζε για την υπόθεση. Δεν έκανε τον παραμικρό υπαινισμό πως θα με έπαιρναν από εκεί την άλλη μέρα.

Την ίδια μέρα επέτρεψαν σε δύο από τους συγκρατούμενους, στο στρατηγό Κατσώτα και στον Μητσοτάκη, να γυρίσουν στα σπίτια τους. Υπέγραψαν μια δήλωση ότι δε θα είχαν στο μέλλον καμία ανάμειξη στην πολιτική και υποσχέθηκαν ότι δε θα έκαναν τίποτα που θα ενοχλούσε την «εθνική» κυβέρνηση. Πριν φύγουν, ήρθαν για να με αποχαιρετίσουν και να μου εξηγήσουν τους λόγους για τους οποίους υπέγραψαν τη δήλωση. Ο Μητσοτάκης τελείωσε τη συνομιλία λέγοντάς μου:

– Ο Παττακός μου είπε ότι θα σε στείλουν στη φυλακή.

Κούνησα απλώς το κεφάλι μου. Το απόγευμα, καθώς κοιτάζα έξω από το παράθυρό μου, αντιλήφθηκα μια μαύρη λιμουζίνα να φεύγει από το προαύλιο του ξενοδοχείου. Επιβάτες της ήταν ο Κατσώτας και ο Μητσοτάκης. Πήγαιναν πίσω στα σπίτια τους ελεύθεροι.

Νωρίς την άλλη μέρα, αμέσως μετά το πρωινό, έφτασε ο δικηγόρος μου, ο Μένιος Κουτσόγιωργας, μαζί με το δικηγόρο Σταύρο Κανελλόπουλο. Επρόκειτο να παρασταθούν στην κατάθεσή μου. Ο ανακριτής, ένας ψηλός, παχύς άνθρωπος, ονομαζόμενος Σωκρατίδης, έφτασε λίγο αργότερα. Ο Σωκρατίδης, διακεκριμένο μέλος της δικαστικής χούντας, είχε οριστεί για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ επειδή ήταν «άξιος εμπιστοσύνης» – πράγμα που σημαίνει ότι θα ακολουθούσε τις οδηγίες που θα του έδιναν. Μόλις μπήκε στο δωμάτιο, είπε νευρικά:

– Δε μου αρέσει αυτό. Θα ήθελα αυτή η κατάθεση να γίνει κάτω από άλλες συνθήκες, με το λαό ελεύθερο να φωνάζει «Ανδρέας, Ανδρέας!». Μα πείτε μου, τραυματιστήκατε;

Του είπα για το πόδι μου. Κουνούσε το κεφάλι του χωρίς να λέει λέξη. Και μετά μπήκαμε στη διαδικασία της ανάκρισης, που ήταν εντελώς απλή, μια και δεν περιλάμβανε τίποτα περισσότερο, τουλάχιστον από την πλευρά μου, παρά μια κατηγορηματική άρνηση για οποιασδήποτε φύσης ανάμειξη σε οποιαδήποτε συνωμοσία. Όταν τελειώσαμε, ο Σωκρατίδης με ρώτησε αν τα παιδιά μου παρευρίσκονταν την ώρα που έγινε η σύλληψή μου. Του είπα ναι.

– Θυμάμαι, είπε, όταν οι κομμουνιστές σκότωσαν τον πατέρα μου. Ήμουν κι εγώ εκεί. Δε θα το ξεχάσω ποτέ.

Ήρθε το βράδυ. Τρώγαμε ο Γιάννης κι εγώ, όταν άνοιξε η πόρτα. Ένας ταγματάρχης, Ρακιτζής ονόματι, είπε:

– Ήρθα να σας πάρω.

Ρώτση:

– Μπορώ να τελειώσω το φαγητό μου;

Συμφώνησε. Μετά ο Γιάννης με βοήθησε να μαζέψω τα πράγματά μου. Αγκαλιαστήκαμε και ύστερα, κουβαλώντας τη βαλίτσα μου, κατέβηκα κουτσαίνοντας τις σκάλες, πίσω από τον Ρακιτζή. Έξω περίμενε ένα φορτηγό της αστυνομίας συνοδευόμενο από δύο περιπολικά.

Αβέρωφ

Ήταν μαζί μου στο καμιόνι δύο χωροφύλακες, οπλισμένοι σαν αστακοί. Δεν έβγαλαν τσιμουδιά. Τους ρώτση αν ήξεραν πού πηγαίναμε. Δεν απάντησαν. Από το μικρό παράθυρο, που έμοιαζε με φινι-

στρίνι, προσπάθησα να καταλάβω τι γινόταν στον έξω κόσμο. Είδα αυτοκίνητα· οι σταθμοί βενζίνης ήταν ανοικτοί και φαίνονταν απασχολημένοι. Περάσαμε από τη γνώριμή μου ταβέρνα με το καλύτερο μπουζούκι στην Αθήνα. Φτάσαμε στο Ψυχικό. Με κατέλαβε μια ακαταμάχητη επιθυμία να δω το σπίτι μου, την οικογένειά μου. Όμως ο οδηγός έκοψε αριστερά. Φτάνοντας στους Αμπελόκηπους, κάναμε δεξιά στροφή. Άρα πηγαίναμε για τις φυλακές Αβέρωφ. Το μάτι μου πήρε βιαστικά το γραφείο στη λεωφόρο Αλεξάνδρας όπου μόλις πριν από δύο μήνες είχα μεταφερθεί από την οδό Σουηδίας. Τα παράθυρα ήταν σκοτεινά.

Φτάσαμε, τέλος, στις φυλακές Αβέρωφ. Περνούσα καθημερινά απέξω πηγαίνοντας στο Ψυχικό. Το καμιόνι σταμάτησε μπροστά στη βαριά σιδερόπορτα και η πόρτα του καμιονιού κροτάλισε καθώς άνοιγε. Πέρασα πεζός τη σιδερόπορτα, που έκλεισε πίσω μου. Είδα έναν αμυδρά φωτισμένο διάδρομο, ένα τσιμεντένιο δάπεδο, γυμνούς τοίχους, νυσταγμένους φύλακες με μονότονες γκριζες στολές. Με συνόδευσαν στο διευθυντή.

Καθόταν στο γραφείο του. Ήταν ένας παχουλός άνθρωπος με πρόσωπο που φαινόταν νεότερο από την ηλικία του, που θα ήταν γύρω στα πενήντα πέντε. Λεγόταν Τουρνάς. Τον θυμόμουν καλά. Είχα ξανάρθει στο γραφείο του παλιότερα για να συναντήσω τους ηγέτες της ΕΔΗΝ, της νεολαίας μας, που είχαν συλληφθεί με την κατηγορία της απόπειρας στάσης. Τους είχα σφίξει τότε τα χέρια, τους είχα αγκαλιάσει και τους είχα διαβεβαιώσει πως σύντομα θα ήταν ελεύθεροι. Και πραγματικά αφέθηκαν ελεύθεροι. Είχαμε καλούς δικηγόρους και η Δικαιοσύνη δεν ήταν εντελώς κάτω από τον έλεγχο της κυβέρνησης. Ο Τουρνάς με είχε κοιτάξει με ξινομένη έκφραση, αλλά φέρθηκε με ευγένεια σ' εκείνη την περίπτωση. Δεν ήταν βέβαιος πως δε θα ήμουν στην κυβέρνηση σύντομα. Συνηθισμένος τύπος δημοσίου υπαλλίλου, δεν είχε το κουράγιο να υψώσει το ανάστημά του σε άνθρωπο που αντιπροσώπευε εξουσία, και ούτε ακόμα σε άνθρωπο που μελλοντικά ίσως θα ήταν στα πράγματα. Τώρα με κοίταζε με μια ειρωνική γκριμάτσα. Τώρα σε βάλανε στο χέρι, σκέφτηκε. Θα σε φιλοξενήσουμε για πολύ καιρό.

Ζήτησε τα χαρτιά μου. Του τα παρέδωσαν και ανταλλάχθηκαν οι απαραίτητες υπογραφές. Μου διάβασαν το κατηγορητήριο: «Συμμετοχή εις συνωμοσίαν προς διάπραξιν εσχάτης προδοσίας». Θα παρέ-

μενα προφυλακισμένος ώσπου να γινόταν η δίκη. Το συνταγματικό όριο προφυλάκισης τριών μηνών για πολιτικά αδικήματα δεν ίσχυε πια. Το σχετικό άρθρο του Συντάγματος είχε ανασταλεί. Αρνήθηκε να μου εξηγήσει τους κανονισμούς λειτουργίας της φυλακής. Αύριο, είπε, θα με πληροφορούσε.

Ο γκριζομάλλης μοίραρχος της χωροφυλακής παρέμεινε. Γιατί άραγε; Ποτέ δεν επιτρεπόταν στη χωροφυλακή να μπει στις φυλακές, αν και είχε την ευθύνη να τις φρουρεί απέξω. Με πλησίασε ήσυχα.

– Ακολουθήστε με, σας παρακαλώ, είπε.

Πήρα τα πράγματά μου και τον ακολούθησα. Στο διάδρομο ήταν ένας υπαξιωματικός και δύο χωροφύλακες με αυτόματα.

– Ακολουθήστε με, επανέλαβε.

Ανεβήκαμε τα σκαλιά. Στον επόμενο όροφο υπήρχε ένας μακρύς διάδρομος με μια σειρά ξύλινες πόρτες σε κάθε πλευρά. Ένας νεαρός με πολιτική περιβολή μάς προσπέρασε. Με κοίταξε δακρυσμένος. Ποιος ήταν; Φύλακας; Κρατούμενος; Οπωσδήποτε ήταν φίλος. Στο μέσο του διαδρόμου, κάναμε δεξιά στροφή σε ένα μικρό μισοσκότεινο διάδρομο. Ένας χωροφύλακας ακούμπησε στον τοίχο το αυτόματό του και άνοιξε την πόρτα με ένα μεγάλο παλιό κλειδί. Μπήκαμε σε ένα μικρό μακρόστενο κελί. Στα αριστερά μας υπήρχε ένα στρατιωτικό κρεβάτι και απέναντι, κάτω από τα κάγκελα του παραθύρου, ένας κακοφτιαγμένος μπουφές. Δεξιά μας, πάνω σε ένα ετοιμόρροπο τραπέζι, υπήρχε μια λεκάνη για πλύσιμο και μια κανάτα νερού. Υπήρχε επίσης και μια μικρή καρέκλα. Αυτό θα ήταν το δωμάτιό μου. Ο κόσμος μου... Η πόρτα έκλεισε πίσω μου, έστριψε το κλειδί και έμεινα μόνος μου. Πλησίασα στο παράθυρο και κοίταξα έξω. Με έκπληξη διαπίστωσα πως είχα πλήρη θέα της λεωφόρου Αλεξάνδρας σε απόσταση εξήντα μέτρων. Μπόρεσα να διακρίνω αυτοκίνητα και διαβάτες, και αυτό μου έδωσε το συναίσθημα πως η ζωή δεν ήταν και τόσο μακριά. Με κατέλαβε μια ανυπόφορη μοναξιά. Κάρφωσα τα μάτια μου άσκοπα στο κενό. Προχώρησα ως το κρεβάτι και το εξέτασα προσεκτικά. Ένα λεπτό στρώμα, πάνω σε μια συρμάτινη βάση. Ένα λερωμένο σεντόνι, μια κουβέρτα, ένα μικρό μαξιλάρι. Το δοκίμασα. Δεν ήταν καθόλου άνετο. Έβγαλα τα ρούχα μου και προσπάθησα να κοιμηθώ. Επιτέλους με πήρε ο ύπνος, ένας ύπνος γεμάτος εφιάλτες.

Όταν ξύπνησα, ήταν περασμένες οχτώ. Ένιωσα την ανάγκη να πιω

καφέ και να πάω στην τουαλέτα. Χτύπησα την πόρτα. Καμία απάντηση. Συνέχισα να χτυπώ. Στο τέλος κάποιος ήρθε.

– Τι θέλετε;

– Θέλω να πλυθώ και να πιω καφέ.

Με κοίταξε απορημένος.

– Μα δε μου δώσανε διαταγές για σας. Ο κύριος μοίραρχος κοιμάται. Δεν μπορώ να σας αφήσω να βγείτε έξω. Δε μου είπε κανείς τίποτα για καφέ.

Η πόρτα έκλεισε ξανά. Τι σήμαινε αυτό; Τι μου ετοίμαζαν; Θυμήθηκα το Πικέρμι. Σε σύγκριση, ήταν παράδεισος. Είχαν άραγε πληροφορηθεί για τη μεταγωγή μου η Μαργαρίτα και οι δικηγόροι μου; Μετά μία ώρα έφτασε ο μοίραρχος, ο υπαξιωματικός και ο αρχιφύλακας. Ήθελαν να μάθουν τι με απασχολούσε.

– Υποθέτω πως δικαιούμαι λίγο φαγητό ή τουλάχιστον καφέ, είπα.

– Οι εντολές μας είναι να μη σας δώσουμε τίποτα. Δεν ξέρω το λόγο. Τέλος πάντων, θα σας φέρω τουλάχιστον λίγο καφέ, ώσπου να μάθουμε τι οδηγίες έχουν δοθεί για σας. Δικαιούστε να κάνετε χρήση του διαδρόμου, αν θέλετε, συνέχισε ο μοίραρχος. Μέχρι τις ενντεκάμισι. Αυτή την ώρα επιτρέπεται στους κρατούμενους να κάνουν περίπατο στην αυλή.

– Και γιατί δεν επιτρέπεται να βγω κι εγώ στην αυλή; ρώτησα ανυπόμονα.

– Δεν επιτρέπεται να έρθετε σε επαφή με κανέναν, είπε ο μοίραρχος.

Έμεινα κατάπληκτος.

– Εννοείς πως βρίσκομαι σε απομόνωση; ρώτησα.

– Όχι. Όχι ακριβώς. Απλώς δεν πρέπει να έρθετε σε επαφή με κανέναν. Μας έχουν αναθέσει να φροντίσουμε γι' αυτό. Και για την προστασία σας βέβαια. Καθώς ξέρετε, η ζωή σας βρίσκεται σε κίνδυνο.

– Αυτό αποτελεί παραβίαση του νόμου για τη μεταχείριση κρατουμένων! είπα θυμωμένα. Ο νόμος αυτός δεν έχει ανασταλεί!

– Αυτές τις εντολές έχω πάρει! απάντησε συγχυσμένος ο μοίραρχος. Αργότερα θα συναντήσετε τον κύριο Τουρνά, που θα σας δώσει όλες τις απαραίτητες εξηγήσεις.

Βγήκα από το κελί μου και βρέθηκα στο μακρόστενο διάδρομο. Ξύλινες πόρτες από τη μια πλευρά και βρόμικα παράθυρα από την άλλη. Πέρα από ένα παράθυρο διέκρινα μια ταράτσα, πέρα από την τα-

ράτσα ένα καμπαναριό. Πιο πέρα, τα Τουρκοβούνια. Πίσω από τα Τουρκοβούνια, κάπου, βρισκόταν το σπίτι μου. Άρχισα να κάνω βόλτες πάνω κάτω στο διάδρομο. Κάπου κάπου με προσπερνούσαν φύλακες. Μερικοί από αυτούς με κοίταζαν και μου έκαναν νόημα καιρетиισμού. Κοντά, πίσω μου, ακολουθούσαν οι δύο χωροφύλακες με τα αυτόματα. Προσπάθησα να τους μιλήσω. Ψέλλισαν μερικές λέξεις, αλλά φαίνονταν ταραγμένοι. Βημάτιζα αδιάκοπα.

Αργότερα, το ίδιο πρωινό, με πήγαν στο γραφείο του Τουρνά. Με υποδέχτηκε με ένα πλατύ χαμόγελο, καθισμένος άνετα πίσω από το γραφείο του. Ο Κομνηνός, υποδιευθυντής των φυλακών, καθόταν κοντά του. Ο Τουρνάς άρχισε να μου εξηγεί. Έπρεπε, λέει, να καταλάβω πως η ζωή μου βρισκόταν σε κίνδυνο, ακόμα και στη φυλακή. Η «εθνική κυβέρνηση» ανησυχούσε πολύ γι' αυτό. Κατά παράβαση των κανονισμών, είχε ανατεθεί στη χωροφυλακή η ευθύνη για την προστασία της ζωής μου. Απαγορευόταν κάθε επαφή με άλλους κρατούμενους. Θα μπορούσα, είπε ο Τουρνάς, να περνά τις «ελεύθερες» ώρες μου περπατώντας στο διάδρομο.

– Δεν μπορώ να βγω έξω καθόλου;

– Ίσως να έχετε δίκιο. Αυτό είναι πρόβλημα, είπε ο Τουρνάς.

Ύστερα από πολλή συζήτηση, αποφάσισαν πως θα μου έδιναν μισή ώρα το μεσημέρι και μισή ώρα το βράδυ για περίπατο στην ταράτσα, όχι όμως στην αυλή. Σε καμία περίπτωση δεν έπρεπε να βγω στην ταράτσα την ώρα που οι άλλοι κρατούμενοι θα ήταν στην αυλή.

– Και τι θα γίνει για φαγητό; ρώτησα.

– Η διεύθυνση των φυλακών έχει πάρει εντολή πως δεν πρέπει να σας δοθεί φαγητό που έχει ετοιμαστεί μέσα στη φυλακή. Εδώ υπάρχουν πολλοί κομμουνιστές. Και η ζωή σας θα ετίθετο σε κίνδυνο. Τίποτα δε θα ευχαριστούσε τους κομμουνιστές περισσότερο παρά να σας σκοτώσουν και να κατηγορήσουν την κυβέρνησή μας για το έγκλημα. Η σύζυγός σας πρέπει να σας φέρνει το φαγητό σας κάθε μέρα, μέχρι και τον καφέ σας. Και μάλιστα δύο φορές τη μέρα. Γιατί εδώ δε διαθέτουμε ψυγείο.

Η γυναίκα μου! Αυτό ήταν αναπάντεχο. Το πιο σπουδαίο νέο για μένα.

– Και ποιες θα είναι οι ώρες επίσκεψης; ρώτησα με ασυγκράτητη χαρά.

– Η σύζυγός σας μπορεί να σας επισκέπτεται τέσσερις φορές την εβδομάδα, μισή ώρα κάθε φορά. Η επίσκεψη θα γίνεται στην κε-

ντρική αίθουσα, που έχει προκαθοριστεί για τέτοιες επισκέψεις. Όμως οι ώρες πρέπει να επιλεγούν προσεκτικά, μετά τις τακτικές ώρες επισκέψεων. Δε σας επιτρέπεται καμία επαφή με τους άλλους κρατούμενους.

Η ιδέα πως θα έβλεπα τη γυναίκα μου σε τακτικά διαστήματα μου έδωσε ένα αίσθημα ανακούφισης. Επιτέλους!

– Πότε μπορεί να αρχίσει να με επισκέπτεται;

– Αύριο.

– Και ο δικηγόρος μου;

Ο Τουρνάς με κοίταξε εξεταστικά.

– Μπορείτε να δείτε το δικηγόρο σας. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με το νόμο δικαιούστε να βλέπετε τους δικηγόρους σας καθημερινά για μία ώρα, πλην της Κυριακής. Πρέπει όμως να σας προειδοποιήσω: Μην επιχειρήσετε να τους διαβιβάσετε μηνύματα. Μην συζητήσετε πολιτικά μαζί τους. Δεν υπάρχουν περιθώρια για λάθη. Η εθνική κυβέρνηση δεν αστειεύεται.

– Τι μπορώ να διαβάζω; ρώτησα.

– Ελληνικά βιβλία πρέπει να εγκρίνονται από μένα. Ξενόγλωσσα βιβλία πρέπει να υποβάλλονται στο υπουργείο Δικαιοσύνης, και η διαδικασία έχει λίγη καθυστέρηση. Δεν επιτρέπεται η ανάγνωση βιβλίων πολιτικού περιεχομένου ή βιβλίων που προσβάλλουν τα δημόσια ήθη. Είστε φυλακισμένος και είμαστε εντεταλμένοι για την ανύψωση του ηθικού επιπέδου των φυλακισμένων.

Η στάση του με διασκέδαζε. Φαίνεται να τον ευχαριστούσε η δουλειά του. Του ήταν ιδιαίτερα ευχάριστο το ότι με είχε κρατούμενό «του». Το ίδιο βράδυ έκανα τον πρώτο ημίωρο περίπατό μου στην ταράτσα. Από κάτω, ο περίβολος ήταν άδειος. Άρχισε να σουρουπώνει και το αττικό ηλιοβασίλεμα περιέλουσε τα Τουρκοβούνια με τα μαγεμένα του χρώματα. Δίπλα μου, σαν σκιά μου, περπατούσε ο μοίραρχος. Κοντά μας, οι δύο χωροφύλακες περίμεναν με τα αυτόματά τους οπλισμένα. Δε με άφησαν μόνο ούτε για μια στιγμή. Ούτε στην τουαλέτα. Ανυπομονούσα να έρθει η επομένη, να δω τη Μαργαρίτα το μεσημέρι, κι επίσης το δικηγόρο μου. Τα πράγματα άρχισαν να στρώνουν.

Ακριβώς στις δώδεκα την επομένη, άνοιξε η πόρτα του κελιού μου και φάνηκε ο μοίραρχος.

– Η σύζυγός σας είναι εδώ. Ακολουθήστε με, παρακαλώ, είπε.

Κατεβήκαμε τα σκαλιά πλάι πλάι, βγήκαμε στον περίβολο και φτάσαμε σε ένα στενό, βρόμικο δωμάτιο. Έμεινα κατάπληκτος. Αυτή λοιπόν ήταν η αίθουσα επισκέψεων; Διπλό συρμάτινο δίκτυο και ανάμεσα σιδερένια κάγκελα. Με δυσκολία μπορούσα να διακρίνω πέρα από το πλέγμα. Οι δύο χωροφύλακες πήραν τις θέσεις τους με επισημότητα και ο μοίραρχος πήγε να φωνάξει τη Μαργαρίτα. Όταν έφτασε, συνοδευόταν από το μοίραρχο, τον αρχιφύλακα και έναν ψηλό ασχημομούρη, με νευρικές συσπάσεις στο πρόσωπο. Πήραν θέσεις δίπλα στη Μαργαρίτα.

– Μα αυτό είναι αίσχος, είπε η Μαργαρίτα στα αγγλικά. Ποτέ δε φαντάστηκα πως θα βλεπόμασταν κάτω από τέτοιες συνθήκες. Δεν μπορώ καν να σε φιλήσω.

Είχα τα ίδια συναισθήματα, αλλά δεν ήθελα να δημιουργήσω επεισόδιο που θα στενοχωρούσε τη Μαργαρίτα.

– Αυτό που έχει σημασία είναι πως μπορέσαμε να ιδωθούμε.

Ο ψηλός ασχημομούρης βιάστηκε να μας διακόψει.

– Απαγορεύονται τα αγγλικά, είπε. Αν δε συμμορφωθείτε, θα μας υποχρεώσετε να διακόψουμε την επίσκεψη.

Με κυρίευσε ο θυμός, αλλά ακολούθησα τη φωνή της λογικής. Έκανα νεύμα και συνεχίσαμε στα ελληνικά.

Αυτό θα περιόριζε τη συνομιλία μας, αλλά δεν μπορούσαμε να κάνουμε αλλιώς. Συνεννοήθηκα με τη Μαργαρίτα για τις ώρες που θα μου έφερνε το φαγητό μου. Το μεσημέρι και στις εξήμισι το βράδυ. Θα στεκόμουν στο παράθυρό μου και θα την περίμενα να φανεί στην εξωτερική πύλη. Μετά έφυγε. Σπάνια στη ζωή μου ένιωσα τόσο μοναξιά. Γύρισα άκεφα στο κελί μου, η πόρτα έκλεισε πίσω μου και άκουσα το κλειδί να στρίβει.

Μου επιτράπηκε να δω το δικηγόρο μου Μένιο Κουτσόγιωργα σε ένα μικρό, βρόμικο, μελαγχολικό δωμάτιο κοντά στο κελί μου. Δεν ήταν όμως μονάχος. Μαζί του ήταν ένας νεαρός υπάλληλος του γραφείου του Τουρνά. Σαν να μην έφτανε αυτό, πέρα από την ανοιχτή πόρτα πρόβαλαν τα κεφάλια του μοίραρχου και του χωροφύλακα. Αλληλοκοιταχτήκαμε με τον Μένιο. Πώς θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τη δικογραφία; Πώς θα μπορούσαμε να προετοιμάσουμε την υπεράσπιση χωρίς να αποκαλύψουμε τη στρατηγική μας ή να αναφέρουμε ονόματα μαρτύρων; Ο Μένιος διαμαρτυρήθηκε έντονα. Ο νεαρός υπάλληλος ανασήκωσε τους ώμους του αδιάφορα. Αυ-

τές ήταν οι εντολές του. Ο Μένιος επέμενε να μας αφήσουν μόνους. Τελικά χρειάστηκε να φέρουν τον Τουρνά για να λύσει το αδιέξοδο. Μπήκε στο δωμάτιο χαμογελώντας.

– Τι συμβαίνει; ρώτησε κουτοπόνηρα.

– Σύμφωνα με το νόμο –ένα νόμο που ίσχυε ακόμα παρά την αναστολή του Συντάγματος–, η επαφή μεταξύ κρατουμένου και συνηγούρου είναι απαράβιαστη.

Ο Τουρνάς συμφώνησε.

– Δεν είχαμε καθόλου διαφορετική πρόθεση, είπε με επισημότητα. Οι Αρχές των φυλακών όμως πρέπει να βεβαιωθούν πως δεν πρόκειται να ανταλλάγουν σημειώματα ή άλλα αντικείμενα. Δεν τους επιτρέπεται να κρυφακούν. Ο κύριος Παπανδρέου απολαμβάνει όλα τα προνόμια του υποδίκου. Τα δικαιώματα του υποδίκου είναι απαράβιαστα.

Όταν του υποδείξαμε το εμφανές, το γεγονός δηλαδή πως ο «παρατηρητής» δεν μπορούσε παρά να ακούσει τη συνομιλία μας, μας συνέστησε να «ψιθυρίζουμε» όταν είχαμε να πούμε κάτι που δε θέλαμε να ακούσει. Ήταν όλα μάταια. Ο Μένιος είχε θυμώσει. Απειλποσε πως θα υπέβαλλε διαμαρτυρία στον υπουργό Δικαιοσύνης Ροζάκη. Τέλος πάντων, ο Ροζάκης ήταν δικαστικός εξ επαγγέλματος. Ασφαλώς θα του είχε μείνει κάποιο ίχνος ευαισθησίας μετά την άνοδό του στον υπουργικό θώκο της χούντας.

Ο Μένιος, πράγματι, επισκέφθηκε το υπουργείο Δικαιοσύνης. Αποκόμισε υποσχέσεις, μα τίποτα δεν άλλαξε. Τον έβλεπα όμως καθημερινά. Και η επαφή μας μου έκανε πολύ καλό. Ένωθα μεγάλη ανακούφιση βλέποντας το χαμόγελό του, νιώθοντας την αφοσίωσή του σ' εμένα και στον αγώνα, μια αφοσίωση που την εξέφραζε με κάθε δυνατό τρόπο. Σκεφτίκαμε πως μπορούσαμε να μιλήσουμε για ένα θέμα χωρίς να διακινδυνεύσουμε την υπόθεση. Είχε σχέση με το θεμελιακό ερώτημα: Θα τολμούσαν άραγε να με φέρουν σε δίκη; Θα τολμούσαν να εκθέσουν τη γυμνότητα του κατηγορητηρίου τους στη διεθνή κοινή γνώμη; Βέβαια, θα μπορούσαν να με περάσουν από έκτακτο στρατοδικείο, κεκλεισμένων των θυρών, αλλά κι αυτό θα ισοδυναμούσε με απόδειξη της συκοφαντίας τους. Φυσικά, μια ανοιχτή δίκη θα μου έδινε την ευκαιρία όχι μόνο να αποδείξω την αθωότητά μου μα και να εξαπολύσω επίθεση κατά της δικτατορίας και να καλέσω τον ελληνικό λαό σε ανοιχτή, ολοκληρωτική αντίσταση.

Θα το λμούσαν; Εξαντλήσαμε το θέμα. Ανοικτά, καθαρά, φροντίζοντας να μην ξεφύγει τίποτα από τον «παρατηρητή». Το βρήκαμε σκόπιμο να μάθει η χούντα σε πόσο δύσκολη θέση βρισκόταν. Και πραγματικά βρισκόταν σε δύσκολη θέση. Είχαν διακηρύξει δημόσια πως το πραξικόπημα ήταν ιστορική επιταγή. Η συνωμοσία του ΑΣΠΙΔΑ, υπό την «ηγεσία» μου, ήταν μέρος κομμουνιστικού σχεδίου για βίαιη υπαρπαγή της εξουσίας, εκθρόνιση του βασιλιά, επιβολή σοσιαλιστικού καθεστώτος σοβιετικού τύπου στην Ελλάδα και εξόδου από το ΝΑΤΟ. Ήταν ουσιώδες για τη χούντα, ίσως κρίσιμο, να με περάσει από δίκη, να με βρει ένοχο και έτσι να δικαιολογήσει τις πράξεις της. Και όμως, αν οι διεθνείς παρατηρητές, δικηγόροι, πολιτικές προσωπικότητες και δημοσιογράφοι που θα παρακολουθούσαν τη δίκη, πείθονταν πως η όλη υπόθεση ήταν κακοφτιαγμένη πλεκτάνη, θα κερδίζαμε πθικά την υπόθεση.

Μετά λίγες μέρες ο νεαρός από το γραφείο του Τουρνά δε φάνηκε κατά την τακτική μου συνάντηση με τον Μένιο. Κατά κάποιο τρόπο τον είχαμε συνηθίσει. Μας είχε φερθεί με σεβασμό. Πραγματικά προσπαθούσε να μην ακούει τη συνομιλία μας. Κάπου κάπου μου πρόσφερε τσιγάρο. Δεν τον ξαναείδα. Πληροφορήθηκα αργότερα πως τον είχαν συλλάβει και καταδικάσει σε εξάμηνη φυλάκιση με την κατηγορία πως είχε δώσει σε φίλους μου πληροφορίες για την εσωτερική λειτουργία της φυλακής. Ήταν ύποπτος συμμετοχής σε συνωμοσία απόδρασής μου. Τον αντικατέστησαν με τον ψηλό ασημομούρη, που προσπάθησε να κάνει τις επισκέψεις του Μένιου όσο πιο δύσκολες, όσο πιο ανυπόφορες μπορούσε. Όχι μόνο άκουγε προσεκτικά, αλλά και μας διέκοπτε για να μας υποδείξει πως η συζήτησή μας άγγιζε απαγορευμένα θέματα. Όταν μου ανέφερε ο Μένιος τι έγραφε ο ξένος Τύπος για μένα, μας τόνιζε πως δεν είχα το δικαίωμα να γνωρίζω το περιεχόμενο του μη λογοκρινόμενου Τύπου. Ένωσα έντονο μίσος γι' αυτό τον άνθρωπο.

Ο ίδιος τύπος –λεγόταν Παπανικολάου– παρακολουθούσε τις συναντήσεις μου με τη Μαργαρίτα. Σιγά σιγά όμως μπορέσαμε να αναπτύξουμε κάποιου είδους κώδικα, και έμαθα έτσι πως η Μαργαρίτα δεν καθόταν με σταυρωμένα τα χέρια τον καιρό που ήμουν φυλακισμένος. Η κύρια φροντίδα της ήταν να κινητοποιήσει τους φίλους μας στο εξωτερικό, και κυρίως τους φίλους μου στην αμερικανική πανεπιστημιακή κοινότητα. Οι υπαιτιγμοί της Μαργαρίτας μού

επέτρεψαν να αντιληφθώ το μέγεθος της προσπάθειας που είχε αναληφθεί για λογαριασμό μου. Η Μαργαρίτα προσπάθησε να μου μεταφέρει τα ονόματα μερικών από τους φίλους που προσπαθούσαν να βοηθήσουν – στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν ο γερουσιαστής Φουλμπράιτ και ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ. Μας διέκοψε όμως ο Παπανικολάου.

– Δεν επιτρέπεται η χρήση ξένων γλωσσών! είπε σε αυστηρό τόνο. Μάταια προσπάθησα να του εξηγήσω πως τα ονόματα είναι τα ίδια σε όλες τις γλώσσες. Η απάντησή του ήταν πως η ώρα των επισκέψεων πέρασε. Καθώς απομακρυνόταν η Μαργαρίτα, τη σταμάτησε ο Παπανικολάου και την ανάγκασε να του παραδώσει το χαρτί πάνω στο οποίο είχε γράψει τα ονόματα των Αμερικανών φίλων μου. Το όνομα του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ προκάλεσε ιδιαίτερη αναταραχή. Η Μαργαρίτα είχε γράψει μόνο «Κινγκ» – και φυσικά αυτό ερμηνεύτηκε «βασιλιάς Κωνσταντίνος»: έτσι, το σημείωμα προωθήθηκε ως το φάκελο της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ, όπου αποτέλεσε μέρος των αποδεικτικών στοιχείων που θα χρησιμοποιούσαν εναντίον μου. Οι προσπάθειες του καθεστώτος να «αποκαλύψει» νέα στοιχεία εις βάρος μου αυξήθηκαν σημαντικά. Ερευνούσαν το κελί μου καθημερινά. Την έρευνα διεξήγε ο υπαρχιφύλακας υπό την επιτήρηση του αρχιφύλακα και του μοίραρχου της χωροφυλακής. Η έρευνα ήταν λεπτομερής. Τίποτα δεν έμενε άθικτο. Το πώς δε βρήκαν το ημερολόγιο που άρχισα να κρατώ όταν πρωτοήρθα στον Αβέρωφ ήταν ζήτημα τύχης. Δεν είχα σκεφτεί πως θα έψαχναν το κελί μου ακριβώς για κάτι τέτοιο. Ένα απόγευμα, με ρώτησε ο δικηγόρος μου αν κρατούσα ημερολόγιο. Μου συνέστησε να το καταστρέψω, πράγμα που έκανα αμέσως, το ίδιο απόγευμα. Έσκισα τις σελίδες μία μία, τις έβαλα στη μικρή λεκάνη και τις κατάβρεξα με νερό. Μετά τις έριξα στο καλάθι των ακρήστων, που το άδειαζε καθημερινά ένας κρατούμενος υπό την επιτήρηση της χωροφυλακής. Λίγο αργότερα έφτασε η ομάδα έρευνας. Στη συνέχεια, η έρευνα έγινε ρουτίνα, απλώς μια οκληρή διακοπή της σουχίας του κελιού μου.

Δε μου επιτρεπόταν να γράφω απολύτως τίποτα χωρίς να το παραδίδω στις Αρχές των φυλακών. Κάποτε γρατσοούνιζα μαθηματικούς τύπους για να περάσει η ώρα, και φυσικά έπρεπε να δώσω το χαρτί στον Τουρνά. Δε μου το επέστρεψε ποτέ. Αργότερα μου ζήτησε εξηγήσεις γι' αυτό. Τα σύγχρονα μαθηματικά χρησιμοποιούν συμβολι-

σμούς που είναι ακατανόητοι από πολλούς. Ο Τουρνάς θεώρησε τα σύμβολα επικίνδυνους κώδικες. Στο τέλος αναγκάστηκε να σταματήσω. Δεν άξιζε τον κόπο.

Οι απολαύσεις μου ήταν μετρημένες: οι επισκέψεις της Μαργαρίτας και των παιδιών μου. Είχα αγωνιστεί σκληρά για να επιτραπεί στα παιδιά μου να με επισκέπτονται. Στο τέλος ο υπουργός Δικαιοσύνης κάμφθηκε. Τα παιδιά, εκτός από το μεγαλύτερο, τον Γιώργο, μπορούσαν να με βλέπουν στο γραφείο του αρχιφύλακα κάθε Σάββατο για ακριβώς δεκαπέντε λεπτά. Ο Γιώργος μπορούσε να έρχεται μαζί με τη μητέρα του τα Σάββατα και να με βλέπει πίσω από το συρμάτινο δίκτυ. Ο Γιώργος ήταν πάντα σοβαρός και σκυθρωπός. Έτρεφε ένα βαθύ μα συγκρατημένο μίσος κατά του καθεστώτος. Έτρεφε επίσης ένα αδικαιολόγητο συναίσθημα ενοχής για τη σύλληψή μου. Αν δε βρισκόταν στην τάρατσα όταν ήρθε ο στρατός, ίσως δε θα παραδινόμουν. Και βέβαια, αλλά ίσως να μην ήμουν ζωντανός. Τα επιχειρήματά μου δεν έπιαναν τόπο. Τα πιο μικρά παιδιά ήταν χαριτωμένα. Με φιλούσαν και με αγκάλιαζαν και με ρωτούσαν πότε θα πάγαινα στο σπίτι. Απαντούσα «Σύντομα» ή «Πριν από τα Χριστούγεννα». Δεν επαληθεύτηκε το «Σύντομα», επαληθεύτηκε όμως το «Πριν από τα Χριστούγεννα».

Πέρα από αυτές τις επισκέψεις, οι πιο έντονα ευχάριστες στιγμές μου ήταν οι καθημερινές επισκέψεις της Μαργαρίτας, όταν μου έφερνε το φαγητό. Μου επέτρεπαν να στέκομαι στο παράθυρο και κάποτε να της κάνω νεύματα. Συνήθως την έφερνε με το αυτοκίνητο ο πατέρας της ή μια φίλη της. Την άφηναν πάντα ακριβώς μπροστά στη φυλακή. Ήμουν πάντα στο παράθυρο. Την παρακολουθούσα καθώς πλησίαζε την πύλη με τα μάτια της καρφωμένα πάνω μου. Μεταπερίμενα για την αναχώρηση. Έπρεπε να παραδώσει το φαγητό, να το καταγράψει με κάθε λεπτομέρεια και μετά να υπογράψει το χαρτί. Η διαδικασία αυτή έπαιρνε δέκα περίπου λεπτά. Φεύγοντας, βημάτιζε αργά αλλά όχι απευθείας στο αυτοκίνητο. Σταματούσε απέναντι, στη λεωφόρο Αλεξάνδρας, στο μανάβικο ή στο φουρνάριο. Και δε βιαζόταν καθόλου καθώς ψώνιζε, γνωρίζοντας πως τα μάτια μου ήταν συνεχώς καρφωμένα πάνω της.

Κάθε βράδυ, ακριβώς στις εντεκάμισι, η Μαργαρίτα περνούσε με το αυτοκίνητο απέξω. Αναβε τοιγάρο καθώς περνούσε. Απαντούσα ανάβοντας το δικό μου. Δεν ήταν εύκολο, αλλά ήταν η καληνύχτα μας.

Μετά έπεφτα για ύπνο. Ο ύπνος ήταν το καταφύγιό μου. Όταν κοιμόμουν, ήμουν ελεύθερος. Προσπάθησα με κάθε τρόπο να μάθω να κοιμάμαι τις νύχτες. Συνήθως τα κατάφερνα. Το ξύπνημα ήταν μια αντιπαθητική εμπειρία. Καθώς έπεφταν τα μάτια μου στο βρόμικο, κίτρινο τοίχο και στα πενιχρά έπιπλα του κελιού, ήξερα πως ήμουν φυλακισμένος.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Τα γεγονότα που οδήγησαν στη φυλάκισή μου και στη φάρσα της «συνωμοσίας» του ΑΣΠΙΔΑ, καθώς εύκολα μπορεί κανείς να συμπεράνει, δεν προκάλεσαν καμία έκπληξη σ' εμένα ή στους άλλους Έλληνες. Το φάσμα της εμπνευσμένης από τους κομμουνιστές βίαιης αρπαγής της εξουσίας, που ταχυδακτυλουργικά παρουσίασαν οι συνταγματάρχες για να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους, ήταν ένα είδος δημόσιας πιλύσης εγκεφάλου, που είχε χρησιμοποιηθεί αποτελεσματικά για πολλά χρόνια (και στην Ελλάδα και αλλού) από τη Δεξιά και το κατεστημένο. Πολύ φυσικά, το καθεστώς στηρίχτηκε στη δοκιμασμένη συνταγή, που, ανεξάρτητα αν βασιζόταν στην πραγματικότητα, ήταν σίγουρο πως θα είχε κάποια επίδραση στα συναισθήματα του λαού. Μπροστά σ' αυτή τη φανταστική απειλή, η πραγματικότητα ενδιέφερε πολύ λίγο. Είχε ελάχιστη σημασία, λόγου χάρη, πως τα «εβδομήντα φορτηγά αυτοκίνητα γεμάτα όπλα» που είχαν ανακαλυφθεί στις «κομμουνιστικές κρύπτες», καθώς ισχυρίστηκε η χούντα, δεν περιείχαν ούτε ένα όπλο. Αυτό που είχε σημασία ήταν πως μπορούσε ακόμα να γίνει επίκληση της «κομμουνιστικής απειλής» προκειμένου να δικαιολογηθεί οποιαδήποτε πολιτική πράξη, όσο καταπιεστική κι αν ήταν. Ο εμφύλιος πόλεμος ήταν ακόμα τόσο φρέσκος στη σκέψη του λαού και η φρίκη του τόσο πρόσφατη, που η απειλή νέου εμφυλίου πολέμου ασφαλώς θα έκανε τις μάζες να σκεφτούν καλά. Η σκόπιμη καλλιέργεια αυτού του φόβου είναι παλιά ιστορία στην Ελλάδα. Φτάνει πίσω στο 1936, όταν ο βασιλιάς Γεώργιος ανακάλυψε τη χρησιμότητά του, αποφασίζοντας να αναστείλει το Σύνταγμα και να παραδώσει την κυβέρνηση στο στρατηγό Ιωάννη Μεταξά.

Η δικτατορία του Μεταξά

Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 ο φασιστικός ολοκληρωτισμός σάρωνε την Ευρώπη. Στη Γερμανία ο Χίτλερ ήταν παντοδύναμος και στην Ιταλία ο Μουσολίνι με αλαζονεία ύψωνε το ανάστημά του και

ανέμιζε το σπαθί του. Και οι δύο δικτάτορες υποστήριζαν ενεργά ένα συγγενικό πνεύμα στην Ισπανία, τον Φράνκο –με λόγια, καθώς και με όπλα και στρατεύματα–, που προσπαθούσε να εδραιώσει τη δικτατορία στη χώρα του. Στην Ελλάδα το κλίμα φαινόταν έτοιμο για παρόμοια εξέλιξη. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Ελευθέριου Βενιζέλου, που είχε κάποτε αποτελέσει μεγάλη μεταρρυθμιστική δύναμη (κατάτμηση και διανομή των μεγάλων τσιφλικιών, πρόοδος στην παιδεία, αναδιοργάνωση του στρατού και της γραφειοκρατίας), είχε εξασθενήσει σημαντικά από την εξάπλωση της μεγάλης οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Οι μεταρρυθμίσεις του είχαν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους εξουδετερωθεί από τα θεμελιώδη προβλήματα που δημιουργούσε η οικονομική οπισθοδρομικότητα: υπανάπτυξη των εθνικών πόρων, ανεργία, εξάρτηση από ξένες αγορές και ξένα κεφάλαια, πεπαλαιωμένα συστήματα οικονομικής οργάνωσης, απουσία δημιουργικής και αφοσιωμένης τάξης ανωτέρων υπαλλήλων και χτυπητή ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος. Η οικονομική κρίση και τα προβλήματα αυτά συνδυάστηκαν, για να αποτελέσουν ένα τέλμα δυσκολιών που η λύση τους ξεπερνούσε τις δυνατότητες και των βενιζελικών Φιλελευθέρων και του άλλου μεγάλου κόμματος, των βασιλοφρόνων Λαϊκών. Δύο αποτυχημένα στρατιωτικά κινήματα –το ένα το 1933 και το άλλο το 1935, και τα δύο εμπνευσμένα από τους Φιλελευθέρους– οδήγησαν στην πτώση του Βενιζέλου και στο κωμικά νόθο δημοψήφισμα του 1935, που αποτέλεσε την απαρχή της πτώσης της ελληνικής αβασίλευτης δημοκρατίας. Μετά το δημοψήφισμα, ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, που είχε παραμείνει εξόριστος από την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας το 1924, επέστρεψε στην Ελλάδα και ο Βενιζέλος εξορίστηκε, για να μην επιστρέψει ποτέ.

Έγιναν εκλογές τον Ιανουάριο του 1936. Κανένα από τα δύο μεγάλα κόμματα δεν πέτυχε απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή, αλλά οι δεκαπέντε έδρες των κομμουνιστών κρατούσαν την ισορροπία δύναμης. Μια μυστική συμφωνία μεταξύ των κομμουνιστών και του Θεμιστοκλή Σοφούλη, του γηραλέου αρχαιολόγου που διαδέχτηκε τον Βενιζέλο, του έδωσε τον απαιτούμενο αριθμό ψήφων για να γίνει πρόεδρος της Βουλής. Αλλά, φοβούμενος την αντίδραση του βασιλιά, δε σχημάτισε κυβέρνηση των Φιλελευθέρων με την υποστήριξη των κομμουνιστών· αντί γι' αυτό, έδωσε την υποστήριξή του σε μια εξω-

κοινοβουλευτική κυβέρνηση, στην οποία ο στρατηγός Ιωάννης Μεταξάς, στενός φίλος και σύμβουλος του βασιλιά, έγινε αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός των Στρατιωτικών. Όταν πέθανε ο πρωθυπουργός, στις 13 Απριλίου 1936, ο βασιλιάς Γεώργιος διόρισε τον Μεταξά πρωθυπουργό, χωρίς να συμβουλευτεί τα κόμματα. Για μία ακόμα φορά ο φόβος του βασιλιά και του στρατού – που είχε εκκαθαριστεί από όλα τα αντιβασιλικά στοιχεία μετά το κίνημα του 1935 – οδήγησε τον Σοφούλη όχι μόνο να δώσει ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Μεταξά μα και να δώσει την έγκρισή του στην αναστολή των εργασιών της Βουλής για ένα πεντάμηννο, με εξουσιοδότηση στην κυβέρνηση Μεταξά να κυβερνήσει στο μεταξύ με βάση μια διοικητική πράξη. Η μόνη φωνή διαμαρτυρίας ενάντια σ' αυτή την εξέλιξη, που τη χαρακτήρισε μάλιστα «προοίμιο δικτατορίας του Μεταξά», ήταν η φωνή του Γεωργίου Παπανδρέου.

Ο Μεταξάς έκανε ευφύεστατη χρήση της εξουσίας που του δόθηκε. Διέλυσε πολλά εργατικά συνδικάτα και δήμευσε τα περιουσιακά τους στοιχεία· δημοσίευσε νόμο υποχρεωτικής διαιτησίας, με τον οποίο καταργούσε το δικαίωμα της απεργίας· συνέλαβε και εξόρισε πολλούς συνδικαλιστές ηγέτες· και εργάστηκε εντατικά για να προετοιμάσει το στρατό για το πραξικόπημα της 4ης Αυγούστου 1936. Το σχέδιο γενικής απεργίας που ανακοίνωσε για την 5η Αυγούστου η Συνομοσπονδία Εργατών τού έδωσε το απαραίτητο πρόσχημα.

Το καθεστώς του Μεταξά ήταν παντελώς ολοκληρωτικό, πανομοιότυπο των φασιστικών καθεστώτων που κυριαρχούσαν στην Ευρώπη εκείνη την εποχή. Ακυρώθηκαν τα κύρια άρθρα του Συντάγματος, διαλύθηκαν πολιτικά κόμματα, αυστηρή λογοκρισία επιβλήθηκε στον Τύπο και έγιναν συλλήψεις και εκτοπίσεις αρχηγών κομμάτων. Κάθε αντίθεση στο καθεστώς συντριβόταν από την αστυνομία και το στρατό. Από 50.000 έως 100.000 Έλληνες συνελήφθησαν, ανακρίθηκαν, βασανίστηκαν και υποχρεώθηκαν να υπογράψουν δηλώσεις αποκηρύσσοντας το «κομμουνιστικό» τους παρελθόν και διακηρύσσοντας την πίστη και αφοσίωσή τους στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Οργανώθηκε η Εθνική Οργάνωσις Νέων (ΕΟΝ) και τα Εργατικά Συντάγματα και σε όλη τη χώρα εξυφάνθηκε ένας ολοκληρωτικός μυστικισμός. Ο Μεταξάς όμως ποτέ δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει λαϊκή βάση. Η προσπάθειά του να κερδίσει την εργατική τάξη με νομοθεσία για κοινωνικές ασφαλίσεις και κατώτατα όρια

ημερομισθίων απέτυχε οικτρά, γιατί η εφαρμογή της νομοθεσίας αυτής ήταν πλημμελής και γεμάτη διακρίσεις. Και το πρόγραμμα δημοσίων έργων, αν και πέτυχε να μειώσει την ανεργία, ήταν βασικά πληθωριστικό και κατά συνέπεια αντιλαϊκό. Η δύναμη του Μεταξά στηριζόταν στις ένοπλες δυνάμεις και σε ναζιστικού τύπου αστυνομική οργάνωση. Αλλά οι ένοπλες δυνάμεις ήταν αφοσιωμένες στο βασιλιά και η δικτατορία του Μεταξά ήταν στην ουσία δικτατορία του βασιλιά Γεωργίου.

Προσωπικές αναμνήσεις

Θυμάμαι το πρωινό της 4ης Αυγούστου 1936. Μόλις είχα ξυπνήσει στο σπίτι μου, στο Ψυχικό, και πήγα στην αυλόπορτα για να πάρω την εφημερίδα. Δεν τη βρήκα εκεί και αποφάσισα να περπατήσω ως την πλατεία. Φτάνοντας εκεί, βρήκα ένα μικρό πλήθος συγκεντρωμένο μπροστά στην προκήρυξη που ανιγγέλλε το πραξικόπημα. Ανοίγοντας δρόμο ανάμεσα στο πλήθος, έφτασα στον τοίχο, ξεκόλλησα την προκήρυξη και την έσκισα σε κομμάτια. Με συνέλαβαν πολύ γρήγορα. Όταν αργότερα με απέλυσαν από το αρχηγείο της αστυνομίας, ορκίστηκα να δουλέψω μέρα και νύχτα για να πέσει η δικτατορία.

Και το έκανα ξεκινώντας αμέσως. Παρακολουθούσα την τελευταία τάξη του γυμνασίου. Έψαξα να βρω με ποιους θα έπρεπε να συνεργαστώ για τον αγώνα ενάντια στο δικτάτορα. Δεν επιθυμούσα να συνδεθώ με το Κομμουνιστικό Κόμμα. Αν και σοσιαλιστής, δεν μπορούσα να δεχτώ τον ολοκληρωτισμό και τη βαναυσότητα του Στάλιν. Τότε ακριβώς άρχισα να μελετώ τον Τρότσκι. Θυμάμαι ιδιαίτερα την έξοχη ανάλυσή του πάνω στην αναρχίηση του Χίτλερ στην εξουσία. Θυμάμαι τις επιθέσεις του εναντίον του σταλινικού ολοκληρωτισμού, εναντίον της μονολιθικοποίησης του επαναστατικού πνεύματος της μπολσεβικικής επανάστασης, της δελεαστικής έννοιας της μόνιμης επανάστασης. Αλλά, παρά τη μαγεία που ασκούσε πάνω μου ο Τρότσκι, δεν μπορούσα να δεχτώ το δόγμα του. Εκτιμούσα τις ιδέες του, μα αντέδρασα στην ταξινόμηση των ιδεών σε λογίων λογίων -ισμούς. Μα περισσότερο απ' όλα σεβόμουν τους ανθρώπους που γνώρισα. Το θάρρος τους. Την καθάρια σκέψη τους. Δεν ήταν μόνο ο Γρηγορίου – ο φοιτητής της Ιατρικής που μεγάλω-

σε στην Αμερική μα επέστρεψε στην Ελλάδα για τις πανεπιστημιακές του σπουδές. Ήταν επίσης και ο Πουλιόπουλος. Ο άνθρωπος που γνώριζε να συνδυάζει τη δράση με την πνευματικότητα. Από άποψη εμφάνισης δεν ήταν καθόλου εντυπωσιακός. Είχε όμως μια ασυνήθιστα επιβλητική προσωπικότητα. Κρυβόταν κάποιου κάποιου στην κλινική του Νικόλαου Σμπαρούνη, ενός φημισμένου χειρουργού και στενού φίλου του πατέρα μου. Ο Πουλιόπουλος φάνηκε άξιος της εμπιστοσύνης μου. Όταν συνελήφθη από τα όργανα του Μεταξά, στάλθηκε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης της Ακροναυπλίας, που είναι τώρα ένα από τα πιο ενδιαφέροντα τουριστικά κέντρα της Ελλάδας. Όταν ήρθαν οι ναζί, ο Πουλιόπουλος εκτελέστηκε αμέσως. Λίγο νωρίτερα είχε αρνηθεί συμβιβασμό να αποκηρύξει τις ιδέες του και να φύγει από την Ελλάδα. Και πέθανε εκεί σαν ήρωας. Εκεί ήταν επίσης και ο Βουρσούκης, ο καπνεργάτης. Και ο «δάσκαλος» Γιαννακός. Και οι δύο θυσιάσαν τη ζωή τους. Δεν μπορούσα να δεχτώ το μυστικισμό τους. Μα τους σεβόμουν. Και συνεργάστηκα μαζί τους. Όταν έφτιαξα τη φοιτητική μου αντιστασιακή οργάνωση, τη συνέδεσα μαζί τους και δουλέψαμε σε κοινό μέτωπο. Μα τελικά με συνέλαβαν κι εμένα. Ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, ο άσχημος παχύσαρκος άντρας που διάλεξε για υπουργό Ασφαλείας ο Μεταξάς, ήταν πραγματικά ικανός στη δουλειά του. Περνούσε τα βράδια του στο ξενοδοχείο «Βασιλεύς Γεώργιος», στην Πλατεία Συντάγματος. Από εκεί διύθυνε τις επιχειρήσεις της Ασφάλειας. Πριν από το 1939 είχε πια διεισδύσει σε κάθε αντιφρονούσα ομάδα, σε κάθε κόμμα, σε κάθε αναφυόμενη αντιστασιακή οργάνωση. Συχνά δημιουργούσε ο ίδιος αντιστασιακές ομάδες, κι ακόμα εξέδιδε παράνομες εφημερίδες, για να προσελκύσει έτοιμους τολμούσαν να οργανωθούν και να δουλέψουν εναντίον της δικτατορίας. Ο Μανιαδάκης ήταν επαγγελματίας. Χρησιμοποιούσε βία, μα γνώριζε να τη συνδυάζει με ψυχολογικές πιέσεις. Σκοπός του ήταν να σπιάσει το νητικό της αντίστασης, να κηλιδώνει ονόματα, να υπονομεύει την εμπιστοσύνη προς την ηγεσία της αντίστασης. Και το πέτυχε. Θυμάμαι καλά τη νύχτα της σύλληψής μου – προς το τέλος της άνοιξης του 1939. Μόλις είχα επιστρέψει από μια ταβέρνα, όπου πέρασα μια ευχάριστη βραδιά, στην Πλάκα, με μια φίλη μου. Μου είχαν γίνει πολλές προειδοποιήσεις πως η Ασφάλεια του Μανιαδάκη με παρακολουθούσε και ο κλοιός γινόταν ολοένα στενότερος γύρω από

μένα και την οργάνωσή μου. Μα ήμουν απόλυτα βέβαιος πως είχα λάβει τα μέτρα μου και πως η σύλληψή μου δε θα αποκαλύπτε τίποτα. Καθώς διέσχιζα τους σκοτεινούς δρόμους που συνέδεαν τη στάση του λεωφορείου με το σπίτι μας στο Ψυχικό, ξαφνικά βγήκε απ' το σκοτάδι η Μαρία, η υπηρέτριά μας, που με προειδοποίησε:

– Μην έρθετε στο σπίτι απόψε. Σας περιμένουν.

Απείχα μόνο ένα τετράγωνο από το σπίτι μας, και οι κινήσεις μου ασφαλώς θα καλύπτονταν. Έτοι, προχώρησα, άνοιξα την εξωτερική πόρτα, την έκλεισα πίσω μου και περίμενα. Ήρθαν με τα όπλα στα χέρια. Ερεύνησαν το σπίτι, μα δε βρήκαν τίποτα. Με διέταξαν να τους ακολουθήσω στο αρχηγείο της Ειδικής Ασφάλειας, την έμπιστη υπηρεσία του Μεταξά. Κράτησα στάση αλαζονική και άφοβη. Η νιότη και η πίστη πως τα ίχνη μου είχαν καλά καλυφθεί μου έδιναν ένα αίσθημα ασφάλειας και δύναμης. Και ένα αίσθημα ανακούφισης. Έπαιξα κρυφτό με τους άντρες της Ειδικής Ασφάλειας επί τρία χρόνια. Ήξερα πως η στιγμή της αναμέτρησης θα ερχόταν αργά ή γρήγορα. Ας γινόταν λοιπόν τώρα.

Καθώς ανέβαινα τα σκαλιά του μαυρισμένου κτιρίου, που δεν ήταν καθόλου ευχάριστο στην όσφρηση, ένωθα μια σιγουριά πως θα συμπεριφερόμουν καλά. Μόλις άνοιξε η πόρτα της αίθουσας των ανακρίσεων, ήξερα πως θα χρειαζόταν να επιστρατεύσω όλες μου τις δυνάμεις για να μη λυγίσω. Ο Γιαννακός, που ήταν τότε μόνο υπομοίραρχος, με περίμενε. Ήταν και επαγγελματίας πυγμάχος. Είχε βγάλει το σακάκι και το πουκάμισό του. Μόλις μπήκα, με χτύπησε στο σαγόνι με όλη του τη δύναμη. Τόσο δυνατά, που έσπασε το σαγόνι μου. Με κυριέυσε ο θυμός. Τον χτύπησα με όλη τη δύναμη που μπόρεσα να συγκεντρώσω. Μου πέρασαν τις χειροπέδες, με τα χέρια στην πλάτη. Δυο τρεις άντρες με κρατούσαν. Και ο Γιαννακός άρχισε τη δουλειά του. Με χτύπησε στο σαγόνι πολλές φορές, τόσο που έπαψα πια να νιώθω τον πόνο. Τα πάντα άρχισαν να περιστρέφονται γύρω μου, ώσπου λύγισαν τα πόδια μου και έπεσα στο δάπεδο. Όταν συνήλθα, βρέθηκα σε ένα άλλο δωμάτιο, με εκτυφλωτικά φώτα, περιτριγυρισμένος από αστυνομικούς με πολιτικά. Ήμουν τρεσμένος στο πάτωμα. Το σαγόνι μου πονούσε φοβερά. Μου είχαν βγάλει τα παπούτσια και τις κάλτσες. Αστυνομικοί με ρόπαλα άρχισαν να με χτυπάνε με όλη τους τη δύναμη στα γυμνά πέλματα. Δεν ένοιωθα πια τον πόνο. Λιποθύμησα ξανά. Θυμάμαι πως με βοήθησαν να σηκωθώ. Στεκόμουν στο κέντρο ενός

κύκλου που σχημάτιζαν οχτώ δέκα άντρες. Θυμάμαι πως με χτυπούσαν από όλες τις κατευθύνσεις. Και μετά, πολύ αργότερα, θυμάμαι πως καθόμουν μπροστά σε ένα γραφείο, απέναντι από έναν αξιωματικό που χαμογελούσε. Θυμάμαι πως μου πρόσφεραν καφέ και τσιγάρο.

– Δε μ' αρέσει να βλέπω να σου συμβαίνουν αυτά τα πράγματα, είπε ο χαμογελαστός αξιωματικός. Καλύτερα να μιλήσεις. Ας τελειώνουμε.

– Να μιλήσω για τι πράγμα; ρώτησα, απορημένος τάχα.

– Γι' αυτά! απάντησε δείχνοντάς μου μια στοίβα χαρτιά, φυλλάδια και πολυγραφημένο υλικό.

Βρήκαν λοιπόν την κρυψώνα μου. Ανακάλυψαν το διαμέρισμά μου στην Αθήνα. Μα πώς; Πώς το βρήκαν;

Πολύ αργότερα έμαθα την απάντηση. Ο πατέρας μου, εξόριστος τότε στην Άνδρο, είχε στείλει ένα τηλεγράφημα στο γραμματέα και φίλο του Μίδη και του ζητούσε να στείλει λουλούδια σε μια κυρία. Η Ειδική Ασφάλεια προσπάθησε να βρει στο τηλεγράφημα κάποιο κρυφό μήνυμα. Συνέλαβαν λοιπόν τον Μίδη στο διαμέρισμά μου, στο οποίο έμενε προσωρινά. Εκεί, τυχαία, βρήκαν το στοιχειώδες τυπογραφείο, τυπωμένο υλικό, σημειωματάρια που περιείχαν στοιχεία για προσφορές στην οργάνωση. Δεν υπήρχαν ονόματα στα χαρτιά που βρήκαν, αλλά τα ίδια τα χαρτιά ήταν χρήσιμα στην αστυνομία, γιατί μπορούσε να τα χρησιμοποιήσει για να εξαναγκάσει τους ανακρινόμενους να μιλήσουν. Καθώς αντίκρισα το χαμογελαστό αξιωματικό, δεν ήξερα πως σε άλλες γωνιές του κτιρίου έδερναν τους φίλους μου, σχεδόν όλα τα σημαντικά μέλη της οργάνωσής μας.

Δεν ήξερα πως στον καθένα από αυτούς είχαν πει πως οι άλλοι μίλησαν. Ο χαμογελαστός αξιωματικός ανέφερε τα ονόματα των φίλων μου. Ήταν όλοι μέλη της πανεπιστημιακής αντιστασιακής ομάδας μου. Ο Καραμπέλας, το συνεσταλμένο και συναισθηματικό παιδί από τη Μάνη· ο Ιερόπαις, ο ποιητής μας· ο Καστοριάδης, ο φιλόσοφος μας· ο Τάκης Κύρκος, ο Κολοβός και ο Κοντογιάννης. Ένας μόνο τρόπος υπήρχε να τους καλύψω, μια και η σχέση μου με αυτούς ήταν γνωστή στην Ασφάλεια: να δηλώσω πως ήταν απλοί φίλοι που προσπαθούσα να μυήσω ανεπιτυχώς στην τροτσκιστική οργάνωση του Πουλιόπουλου· να πάρω πάνω μου την ευθύνη για όλες τις παράνομες ενέργειες και να περιοριστώ σε άλλους, που είχαν προηγουμένως συλληφθεί και καταδικαστεί, όπως ο Βουρσούκης

και ο Γιαννακός. Αυτό κι έκανα. Ζαλισμένος απ' τον πόνο, προσπάθησα να κατασκευάσω την ιστορία που θα έλεγα, να αποφύγω ασυνέπειες και να καλύψω τα ίχνη των φίλων μου. Μα ο χαμογελαστός αξιωματικός δεν πείστηκε.

Κόντευε να ξημερώσει, και το γεμάτο φαντάσματα εσωτερικό του κτιρίου της Ειδικής Ασφάλειας άρχισε να παίρνει την όψη συνηθισμένου συγκροτήματος δημόσιων γραφείων. Άρχισαν να φτάνουν οι αξιωματικοί, να τακτοποιούνται στα γραφεία τους, να ανάβουν τοιγάρο και να φωνάζουν για τον πρωινό καφέ τους. Το σαγόνι μου πονούσε απείσια. Δεν μπορούσα πια να κλείσω το στόμα μου, ούτε να προσπαθήσω να μασήσω. Με διέταξαν να στέκομαι στο κέντρο του γραφείου. Αλλά με δυσκολία μπορούσα να σταθώ στα πόδια μου. Κατά διαστήματα, χωρίς προειδοποίηση, οι αξιωματικοί με χτυπούσαν στο πρόσωπο. Αυτή η αναμονή μού φάνηκε αιωνιότητα. Μετά την αποφυλάκισή μου, έφυγα για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος με βρήκε φοιτητή στο Χάρβαρντ. Η απελευθέρωση της Ελλάδας και η αιματηρή της συνέχεια με βρήκε στο αμερικανικό ναυτικό. Κατατάχθηκα ως εθελοντής το 1943 και υπηρέτησα μέχρι τον Απρίλιο του 1946, όταν, μετά την απόλυσή μου, επέστρεψα στο Χάρβαρντ ως καθηγητής.

Ο πόλεμος έρχεται στην Ελλάδα

Ο Μουσολίνι εισέβαλε στην Ελλάδα την 28η Οκτωβρίου 1940. Ο Ιταλός δικτάτορας είχε απόλυτη ανάγκη μιας νίκης. Ως συνέταιρος του Χίτλερ δεν τα πήγαινε καθόλου καλά. Η συγκριτικά κατώτερη θέση του στο συνεταιρισμό δε βελτιώθηκε με την είσοδό του στον πόλεμο εναντίον της Γαλλίας, σε εποχή που η Γαλλία είχε κιάλας αρχίσει διαπραγματεύσεις με τους Γερμανούς για ανακωχή. Εξάλλου είχε ενοχληθεί από το ότι ο Χίτλερ δεν του έδινε μεγάλη σημασία και ήθελε πολύ να τον εκδικηθεί παρουσιάζοντάς του ένα «τετελεσμένο γεγονός» στην Ελλάδα. Όμως ο Μουσολίνι δεν μπόρεσε να δοκιμάσει αυτή την ικανοποίηση. Ο φτωχά εξοπλισμένος ελληνικός στρατός όχι μόνο απώθησε τις ιταλικές λεγεώνες από την Ελλάδα, μα και τις καταδίωξε στη νότια Αλβανία. Ο Χίτλερ δοκίμασε τόσο θυμό όσο τρόπο δοκίμασε ο Μουσολίνι. Η γελοιοποίηση της ιταλικής εισβολής ανέτρεψε σοβαρά το χρονοδιάγραμμά του, γιατί τώρα ήταν ανα-

γκασμένος να καθυστερήσει την επίθεσή του κατά της Σοβιετικής Ένωσης ώσπου να διασώσει τον ατυχή σύμμαχό του. Η Γερμανία άρχισε να συγκεντρώνει στρατεύματα στα βόρεια ελληνικά σύνορα της Βουλγαρίας και η Ελλάδα, που ήξερε τις προθέσεις του Χίτλερ, επέτρεψε να αποβιβαστεί στο έδαφός της μια βρετανική εκστρατευτική δύναμη το Μάρτιο του 1941. Στις αρχές Απριλίου οι ναζί εισέβαλαν στη Γιουγκοσλαβία και στην Ελλάδα και πριν από το τέλος του μήνα όλη η ηπειρωτική Ελλάδα είχε πέσει στα χέρια των Γερμανών. Προς τα τέλη Μαΐου είχε πέσει και η Κρήτη.

Η θεαματική, αστραπιαία νίκη των ναζί στην ηπειρωτική Ελλάδα οφειλόταν εν μέρει σε προδοσία, επί υψηλού επιπέδου. Ο βασιλιάς και ο Μεταξάς είχαν διατηρήσει στενές φιλικές σχέσεις με τον Χίτλερ από πολύ καιρό. Κατ' απαίτηση του βασιλιά, ο Μεταξάς είχε διορίσει φιλοναζικούς σε σοβαρές θέσεις, όπως τον Παπαδήμα, που έγινε υπουργός των Στρατιωτικών. Σε μια κυβερνητική διαταγή που αφορούσε το πιασχαλινό επίδομα του στρατού προστέθηκαν οι λέξεις «και άδεια». Αυτή η διαταγή έφτασε στα στρατεύματα των συνόρων ακριβώς την ώρα που περνούσαν τα ελληνικά σύνορα οι ναζί και επέτεινε την κατάρρευση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων πριν γίνει η μεγάλη γερμανική έφοδος. Ο αισθηματίας πρωθυπουργός Κορυζής, που διαδέχτηκε τον Μεταξά, αυτοκτόνησε, αντιμετωπίζοντας την προδοσία του υπουργού του.

Ο ηρωικός αγώνας του ελληνικού λαού εναντίον της φασιστικής εισβολής δεν πρέπει να αποδοθεί στον Μεταξά και στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Μάλλον θα πρέπει να αποδοθεί στο βαθύ μίσος του λαού κατά του φασισμού. Όταν του δόθηκε η ευκαιρία, την άρπαξε. Καθώς έγραψε ο Α. Σ. Σέτζγουικ στους *Times* της Νέας Υόρκης στις 9 Δεκεμβρίου 1944, «ο ηρωικός αγώνας της Ελλάδας εναντίον της Ιταλίας διεξίχθη σε πείσμα του φασιστικού καθεστώτος του Μεταξά και όχι χάρη σ' αυτό. Κι ακόμα, όταν οι στρατιώτες πολεμούσαν κατά του ξένου εχθρού, εκδικούνταν την αδικία στην πατρίδα τους».

Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ)

Κατά τη ναζιστική κατοχή αναπτύχθηκε στην Ελλάδα ένα δυναμικό απελευθερωτικό κίνημα, με βαθιές ρίζες και μαζική λαϊκή υποστήριξη. Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) ιδρύθηκε στις 27

Σεπτεμβρίου 1941. Αν και οι ιδρυτές ανήκαν στην κομμουνιστική Αριστερά, προσπάθησαν να δημιουργήσουν ένα αντιστασιακό κίνημα με πλατιά λαϊκή βάση, με δεδηλωμένο στόχο την επίτευξη της λαϊκής κυριαρχίας.

Το Κομμουνιστικό Κόμμα κατόρθωσε να διατηρήσει αποτελεσματικό έλεγχο πάνω στο ΕΑΜ, το ΕΑΜ όμως παρέμεινε αντιστασιακή οργάνωση με πλατιά βάση, από άποψη μελών και από άποψη δημόσια ανακοινωμένων στόχων. Από τις άλλες αντιστασιακές οργανώσεις που έδρασαν στην Κατοχή, δύο αξίζουν ειδική μνεία: ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ), υπό την ηγεσία του στρατηγού Ναπολέοντα Ζέρβα, και η Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ), υπό το στρατηγό Δ. Ψαρρό. Καμία από τις δύο δεν κατάφερε να αναπτύξει τη μαζικότητα του ΕΑΜ ούτε να δημιουργήσει πανεθνικό οργανωτικό δίκτυο. Αντίθετα, το ΕΑΜ, κάνοντας χρήση των πυρήνων του Κομμουνιστικού Κόμματος, άπλωσε βαθιές οργανωτικές ρίζες σ' ολόκληρη τη χώρα. Αριθμούσε τουλάχιστον 500.000 μέλη, και ίσως να έφτασε τα 2 εκατομμύρια. Ο ΕΛΑΣ, ο Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός του ΕΑΜ, αριθμούσε 40.000-50.000 άντρες. Το Εργατικό ΕΑΜ (ΕΕΑΜ) κινητοποίησε αποτελεσματικά τους εργάτες των πόλεων, ενώ η Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων (ΕΠΟΝ) οργάνωσε την ελληνική νεολαία, κάνοντάς την ένα δυναμικό κλάδο της όλης οργάνωσης. Το ΕΑΜ οργάνωσε δική του αστυνομική δύναμη (Εθνική Πολιτοφυλακή) και δική του οργάνωση ασφάλειας, την Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκών Αγώνων (ΟΠΛΑ). Η Εθνική Αλληλεγγύη (ΕΑ) και η Επιμελητεία του Αντάρτη (ΕΤΑ), επιφορτισμένη με τη συλλογή των φόρων, συμπλήρωναν το οργανωτικό σχήμα του ΕΑΜ. Όπου δρούσε το ΕΑΜ οργάνωνε τη ζωή σε νέα βάση. Η δύναμή του στις απελευθερωμένες περιοχές άγγιζε όλες τις πλευρές της κοινωνικής ζωής. Η δομή δύναμης που προήλθε διευκόλυνε την ενεργό ανάμειξη των πολιτών με τέτοιο τρόπο που εγγυόταν απόλυτο έλεγχο στο Κομμουνιστικό Κόμμα.

Καθώς πλησίαζε η απελευθέρωση, η προσοχή του ΕΑΜ στράφηκε από την αντίσταση στα προβλήματα της μεταπελευθερωτικής περιόδου. Στις 10 Μαρτίου 1944 μια πενταμελής Πολιτική Επιτροπή της Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) δημιουργήθηκε με συγκεκριμένο στόχο να ασχοληθεί με αυτά τα προβλήματα. Στο μεταξύ το

ΕΑΜ είχε τον έλεγχο όλης της Ελλάδας, με μόνες εξαιρέσεις τα μεγάλα αστικά κέντρα, που τα κατείχαν οι Γερμανοί μέχρι την τελική τους αποχώρηση.

Από την άλλη άκρη της πλάστιγγας, η κατοχική κυβέρνηση – που πήρε τα μέλη της από τις τάξεις της Δεξιάς και που αντλούσε τη στρατιωτική της δύναμη από τα δωσιλογικά Τάγματα Ασφαλείας – είχε αρχίσει να επεκτείνει την επιρροή της στα συντηρητικά στοιχεία του πολιτικού κόσμου, επικαλούμενη την απειλή κομμουνιστικού κινήματος, μετά την απελευθέρωση.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο δημοκράτης πολιτικός που είχε διαπρέψει ως υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου, είχε διαφορετικές απόψεις και έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στις μέλλουσες εξελίξεις. Τη μέρα της ιταλικής εισβολής ήταν εξόριστος στην Άνδρο. Εκεί τον είχε στείλει το μεταξικό καθεστώς. Επιστρέφοντας στην Αθήνα, το Νοέμβριο του 1940, άρχισε να δρα παρασκηνιακά ενάντια στις δυνάμεις κατοχής. Συνελήφθη το Φεβρουάριο του 1942 και κλείστηκε στις φυλακές Αβέρωφ. Μετά τέσσερις μήνες απολύθηκε μαζί με άλλες πολιτικές προσωπικότητες, ύστερα από επέμβαση του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού. Μετά την απόλυσή του από τον Αβέρωφ, ζούσε συνεχώς κρυμμένος, για να αποφύγει άλλη σύλληψη.

Το Μάιο του 1943 ο Σιάντος, ένα ηγετικό στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος, συνάντησε τον Γεώργιο Παπανδρέου και του πρόσφερε την ηγεσία του ΕΑΜ. Ο Παπανδρέου αρνήθηκε. Έστειλε ένα μνημόνιο στο Βρετανικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, που είχε σημαντική επιρροή πάνω στη βρετανική στρατηγική σε σχέση με την Ελλάδα. Τα κύρια σημεία του μνημονίου ήταν τα εξής:

1. Η μεταπολεμική εξωτερική πολιτική της Ελλάδας έπρεπε να βασίζεται σε δύο αρχές. Πρώτη, η βασική ταυτότητα συμφερόντων μεταξύ Ελλάδας και Αγγλίας. Δεύτερη, η γνώση πως η Ρωσία μπορούσε να γίνει το ισχυρότερο μεταπολεμικό ευρωπαϊκό κράτος, πράγμα που θα απαιτούσε πολιτική προσοχής και σύνεσης εκ μέρους της Ελλάδας.

2. Η στρατηγική του ΚΚΕ είχε περάσει από δύο στάδια. Πρώτο, μέχρι τη μάχη της Τύνιδας το ΚΚΕ ήταν απόλυτα επαναστατικό. Δεύτερο, μετά τη νίκη της Τύνιδας, που καθόρισε ένα σημαντικό ρόλο

για τους Βρετανούς στη μεταπολεμική περίοδο, η πολιτική του ΚΚΕ μεταβλήθηκε σε πολιτική Δούρειου Ίππου. Αυτό σημαίνει πως το ΚΚΕ δε σκόπευε πια να εγκαταστήσει το ΕΑΜ ως μεταπολεμική κυβέρνηση, αλλά απέβλεπε σε κυβέρνηση συνασπισμού, σε συνεργασία με το Βρετανικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, ως μέσο για την τελική αρπιαγή της εξουσίας και την υποταγή της Ελλάδας στη Ρωσία.

3. Η σωστή συμμαχική πολιτική απέναντι στην Ελλάδα έπρεπε να περιλαμβάνει: πρώτον, την ταυτόχρονη υποστήριξη του ΕΑΜ και άλλων αντιστασιακών οργανώσεων· κατά δεύτερο λόγο, την άσκηση πίεσης πάνω στο βασιλιά Γεώργιο για να πειστεί ότι δεν έπρεπε να επιστρέψει στην Ελλάδα πριν διεξαχθεί δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος· τέλος, πλήρη συμφωνία μεταξύ της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης στο Κάιρο και των πολιτικών ηγετών στην Ελλάδα πάνω σε όλα τα μεταπελευθερωτικά ζητήματα.

Κάιρο

Ο καταστρεπτικός ελληνικός εμφύλιος πόλεμος της δεκαετίας του 1940 είχε τις ρίζες του στην παλιά διαμάχη ανάμεσα στη Ρωσία και στη Μεγάλη Βρετανία για τον έλεγχο των Βαλκανίων. Το στρατηγικό ενδιαφέρον της Βρετανίας για την Ελλάδα δε χρειάζεται επεξήγηση. Η Ελλάδα κατέχει μια ιδανική γεωγραφική θέση στην ανατολική Μεσόγειο για άσκηση ελέγχου σε ολόκληρη την περιοχή που εκτείνεται από τα Δαρδανέλια ως το Σουέζ. Επιπλέον, η Αγγλία είχε σημαντικές οικονομικές επενδύσεις στην Ελλάδα, τις οποίες προφύλασσε διαμέσου της Διεθνούς Επιτροπής Ελέγχου, που επέβλεπε την ελληνική οικονομική πολιτική. Μια νίκη του ΕΑΜ που ελεγχόταν από τους κομμουνιστές θα έθετε σε κίνδυνο αυτά τα βρετανικά συμφέροντα. Κατά συνέπεια, ήταν εντελώς φυσικό η Μεγάλη Βρετανία (στο πρόσωπο του Ουίνστον Τσόρτσιλ) να θεωρεί την ελληνική μοναρχία, αυτό τον πρόμαχο των δεξιών απόψεων, ουσιώδη για τη συνέχιση της βρετανικής επιρροής στην Ελλάδα. Πραγματικά, ο Τσόρτσιλ κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια να πείσει τους Αμερικανούς συμμάχους του πως το χιτλερικό «φρούριο Ευρώπης» θα έπρεπε να προσβληθεί από τη μαλακή «κοιλιά» του. Ο Έλιοτ Ρούσβελτ έγραψε, στη Νέα Υόρκη, το 1946:

Όταν [ο Τσόρτσιλ] υποστήριζε πως έπρεπε να εισβάλουμε μέσω των Βαλκανίων, όλοι όσοι βρισκόμασταν στην αίθουσα καταλαβαίναμε τι εννοούσε. Πως ανυπομονούσε δηλαδή να διεισδύσει ως την Κεντρική Ευρώπη, για να μπορέσει έτσι να κρατήσει τον Κόκκινο Στρατό έξω από την Αυστρία, τη Ρουμανία και ίσως ακόμα την Ουγγαρία.

Η αποτυχία του Τσόρτσιλ να πείσει τους συμμάχους του να αναλάβουν αυτή την εισβολή συντέλεσε στο να αναζωπυρωθεί το ενδιαφέρον του για την Ελλάδα. Έδωσε έτσι την πλήρη υποστήριξή του στο βασιλιά Γεώργιο, στην εξόριστη κυβέρνηση του Καΐρου και στην οργάνωση ΕΔΕΣ, στην Ελλάδα. Αυτό δε σημαίνει πως δε συνεργάστηκαν οι Βρετανοί με το ΕΑΜ πάνω σε συγκεκριμένους στρατιωτικούς στόχους ή πως δεν παραχώρησαν περιορισμένη βοήθεια στο ΕΑΜ. Όμως ήταν σαφές πως δεν τους συνέδεε ιδιαίτερη αγάπη, αν και ο ΕΛΑΣ είχε επίσημα υπαχθεί πριν από την άνοιξη του 1943 στο Γενικό Βρετανικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, ως στρατιωτική του μονάδα.

Τον Αύγουστο του 1943 βρετανικά αεροπλάνα μετέφεραν στο Κάιρο αντιπροσώπους των αντιστασιακών οργανώσεων για συνομιλίες με την εξόριστη κυβέρνηση. Δύο βασικά ερωτήματα ζητούσαν απάντηση: κυβέρνηση εθνικής ενότητας και η επιστροφή του βασιλιά. Όλοι οι Έλληνες συμφωνούσαν πως ο βασιλιάς δεν έπρεπε να γυρίσει στην Ελλάδα πριν γίνει δημοψήφισμα. Μα οι Βρετανοί διαφώνησαν. Ο Τσόρτσιλ διαβεβαίωσε το βασιλιά Γεώργιο πως «οιαδήποτε κι αν ήτο η απόφασίς του, η Κυβέρνησις της Αυτού Μεγαλειότητος θα συνεχίση να του παρέχη την μεγίστην δυνατήν υποστήριξιν». Η διάσκεψη επομένως έληξε με πλήρη διαφωνία. Ακολούθησε η πρώτη αναμέτρηση. Δύο μήνες μετά τη διάσκεψη του Καΐρου ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε κατά του ΕΔΕΣ, κι έτσι άρχισε ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Αν και αυτή η πρώτη φάση του εμφυλίου πολέμου τερματίστηκε επίσημα, με τη Συμφωνία της Πλάκας, στις 15 Φεβρουαρίου 1944, η θύελλα μετακινιόταν προς το Κάιρο. Στάση ξέσπασε μέσα στις ελληνικές δυνάμεις της Μέσης Ανατολής. Οι αντιβασιλικοί αξιωματικοί και στρατιώτες που είχαν ιδρύσει τη Στρατιωτική Οργάνωση Απελευθερώσεως έδωσαν στην εξόριστη κυβέρνηση υπόμνημα με το οποίο απαιτούσαν κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Αυτή η απαίτηση και οι άλλοι στόχοι των «στασιαστών» ήταν ακριβώς οι ίδι-

οι με του ΕΑΜ, αν και το ΕΑΜ δεν είχε καμία σχέση με την ανταρσία στο στρατό. Οι απαιτήσεις των «στασιαστών» πάντως δεν οδήγησαν πουθενά, γιατί η στρατιωτική εξέγερση κράτησε μόνο τρεις εβδομάδες. Λίγο αργότερα, στις 26 Απριλίου, ο Γεώργιος Παπανδρέου ορκίστηκε πρωθυπουργός της εξόριστης κυβέρνησης, στο Κάιρο. Όλοι οι ενδιαφερόμενοι συμφωνούσαν πως ήταν ο μοναδικός άνθρωπος που θα μπορούσε να οδηγήσει σε κάποια συμφωνία τις διάφορες δυνάμεις της Δεξιάς και της Αριστεράς, οι οποίες, ενώ η Ελλάδα εξακολουθούσε να βρίσκεται στα χέρια των Γερμανών, απειλούσαν να καταστρέψουν τη μελλοντική ενότητα της χώρας.

Λίβανος και Καζέρτα

Λιγότερο από μήνας είχε περάσει από την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Γεώργιο Παπανδρέου όταν έγινε το Συνέδριο του Λιβάνου, με συμμετοχή της εξόριστης κυβέρνησης του Καΐρου, όλων των πολιτικών κομμάτων της Ελλάδας και αντιπροσώπων των αντιστασιακών οργανώσεων. Αν και το συνέδριο παραμένει αίνιγμα για τους ιστορικούς, οι απόψεις του Παπανδρέου ήταν κρυστάλλινα καθαρές. Έκανε έκκληση για πολιτική ενότητα και επέκρινε αυστηρά την κομματική τακτική του ΕΑΜ:

Κόλασις είναι σήμερον η κατάσταση της Πατρίδος μας. Σφάζουν οι Γερμανοί. Σφάζουν τα Τάγματα Ασφαλείας. Σφάζουν και οι Αντάρται. Σφάζουν και καίουν. Τι θα απομείνι από την ατυχή αυτήν χώραν; Η ευθύνη του ΕΑΜ είναι ότι δεν απέβλεπε μόνον εις τον απελευθερωτικόν αγώνα, αλλά ηθέλησε να προετοιμάσῃ την μεταπολεμικὴν δυναμικὴν του επικράτησιν. Διὰ τοῦτο επεδίωξε, πρώτον, την μονοπώλησιν του Εθνικού μας Αγώνος [...]. Και επεδίωξε, δεύτερον, την τρομοκράτησιν και την εξόντωσιν των αντιπάλων του. Εταύτισεν εαυτό με το Κράτος. Οι αντίπαλοι του ΕΑΜ εθεωρήθησαν εχθροί της Πατρίδος. Αλλά τούτο ημπορεί να συμβαίη μόνον εις τον Φασισμόν, όπου το κόμμα ταυτίζεται με το Κράτος. Εις τας δημοκρατίας όμως –και ημεῖς θέλομεν να εἴμεθα δημοκρατία, και αγωνιζόμεθα δι' αὐτό–, εις τας δημοκρατίας το κόμμα υποτάσσεται εις το Κράτος. Και ο Στρατός δεν ανίκει εις το κόμμα, αλλά εις τὸ Ἔθνος. Με την τρομοκρατικὴν αὐτὴν δράσιν του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ εδημιουργήθη, δυστυχώς, το ψυχολογικόν κλίμα το οποίον επέτρεψεν εις τους Γερμανούς να επιτύχουν

εις το τρίτον έτος της δουλείας ό,τι δεν είχαν κατορθώσει κατά τα δύο πρώτα έτη – την κατασκευήν των Ταγμαίων Ασφαλείας, προορισμός των οποίων είναι ο εμφύλιος πόλεμος. Τοιοιτοτρόπως εδημιουργήθη πλέον φαύλος κύκλος, εντός του οποίου δοκιμάζεται ο Λαός μας. [...] Από τον φαύλον αυτόν κύκλον οφείλομεν το ταχύτερον να εξέλθωμεν. Και προς τούτο είς μόνον υπάρχει τρόπος: Η κατάργησις του ταξικού και η δημιουργία Εθνικού Στρατού.

Στις 30 Μαΐου υπογράφηκε από όλους τους συνέδρους, ακόμα και τους αντιπροσώπους του ΕΑΜ, ένα Εθνικό Συμβόλαιο οχτώ σημείων. Το Εθνικό Συμβόλαιο, μεταξύ άλλων, προέβλεπε τη δημιουργία εθνικού στρατού πέρα από την επίδραση των πολιτικών κομμάτων και των αντιστασιακών οργανώσεων. Αποτελούσε επίσης σημαντική πολιτική παραχώρηση ή ήττα του ΕΑΜ, που επιβεβαιώθηκε όταν, ύστερα από μήνες πιαζαρεμάτων, το ΕΑΜ έστειλε στο Κάιρο, στις 2 Σεπτεμβρίου, έξι υπουργούς στην κυβέρνηση συνασπισμού υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου. Με αυτό τον τρόπο το ΕΑΜ νομιμοποίησε την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και έθεσε τις δυνάμεις του υπό τις διαταγές της.

Είναι δύσκολο να κατανοήσει κανείς γιατί αποφάσισε το ΕΑΜ να δεχτεί τις θέσεις του Γεωργίου Παπανδρέου, δίνοντάς του έτσι την ευκαιρία να επιστρέψει στην Ελλάδα ως αρχηγός της απελευθερωτικής κυβέρνησης. Αυτό αναμφισβήτητα οφειλόταν στη φύση της συμμαχίας που κέρδισε τον πόλεμο. Οι Βρετανοί ήταν εξάλλου σύμμαχοι της Ρωσίας. Οφειλόταν επίσης στη δεξιοτεχνία με την οποία χειρίστηκε το Συνέδριο του Λιβάνου ο Γεώργιος Παπανδρέου. Οπωσδήποτε για το ΚΚΕ η πράξη αυτή αντιπροσώπευε μια τακτική υποχώρησης σε μια αναμέτρηση που θα ερχόταν αργά ή γρήγορα.

Ο ίδιος ο Παπανδρέου είχε κυριευτεί από το φόβο πως οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ, παντοδύναμες στην ύπαιθρο, θα ήταν σε θέση να επιβάλουν τους όρους τους μετά την απελευθέρωση. Επέμενε λοιπόν στη συμμετοχή βρετανικών δυνάμεων κατά την απελευθέρωση της Ελλάδας. Όμως οι Βρετανοί τον πληροφορήσαν πως δεν είχαν δυνάμεις να διαθέσουν. Έτσι, ο Παπανδρέου χρησιμοποίησε πολιτικές μεθόδους για να επιτύχει το σκοπό του. Επιδίωξε κατ' αρχάς την αναβολή της επιστροφής του βασιλιά μέχρι να διεξαχθεί δημοψήφισμα. Με αυτό τον τρόπο απέτρεψε τη διαίρεση των μη κομμουνιστικών

δυνάμεων στην Ελλάδα. Πέτυχε δε στην Καζέρτα, στις 26 Σεπτεμβρίου, τη σύναψη συμφωνίας με βάση την οποία οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ θα υπάγονταν στις διαταγές της Ελληνικής Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας – που με τη σειρά της τις έθεσε υπό τις εντολές του Βρετανού στρατηγού Σκόμπι, ο οποίος είχε διοριστεί διοικητής των συμμαχικών δυνάμεων στην Ελλάδα από τον ανώτατο συμμαχικό διοικητή. Ο Παπανδρέου είχε πειστεί πως η απόφαση του ΕΛΑΣ – να δεχτεί τον Σκόμπι ως διοικητή – οφειλόταν στην πεποίθηση πως θα αποβιβάζονταν στην Ελλάδα σημαντικές βρετανικές δυνάμεις κατά την απελευθέρωση. Όταν ο Γεώργιος Παπανδρέου συνάντησε τον Τσόρτσιλ στη Νεάπολη, στις 8 Οκτωβρίου 1944, τον προειδοποίησε πως, αν ο ΕΛΑΣ ανακάλυπτε πόσο λίγες βρετανικές δυνάμεις υπήρχαν στην Ελλάδα, θα παραβίαζε τη Συμφωνία του Λιβάνου επιχειρώντας βίαιη κατάληψη της εξουσίας. Ο Τσόρτσιλ δεν έστειλε δυνάμεις, αλλά στις 12 Οκτωβρίου υπέγραψε συμφωνία με τον Στάλιν, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα θα παρέμενε στη βρετανική σφαίρα επιρροής.

Η μάχη των Αθηνών

Η συμφωνία του Τσόρτσιλ με τον Στάλιν – συμφωνία που προκαθόρισε τις σφαίρες επιρροής στα Βαλκάνια επί δεκαετίες – του επέτρεψε να τηρήσει λιγότερο μετριοπαθή στάση, βλέποντας έτσι την Ελλάδα σαν βρετανική αποικία. Του έδωσε το δικαίωμα να τηλεγραφήσει στον υπουργό Εξωτερικών Άντονι Ίντεν στις 7 Νοεμβρίου πως, «έχοντας καταβάλει εις την Ρωσίαν το τίμημα δι' ελευθερίαν δράσεως εις την Ελλάδα, δεν πρέπει να διστάσωμεν να χρησιμοποιήσωμεν Βρεττανικά στρατεύματα προς υποστήριξιν της Ελληνικής Βασιλικής Κυβερνήσεως [...]». Και έδωσε την ευκαιρία στους Βρετανούς να ψάχνουν πέρα από τον αντιβασιλικό Παπανδρέου, στις φιλομοναρχικές δυνάμεις της Ελλάδας, για μια συμμαχία που θα αντιπροσώπευε απόλυτα τα συμφέροντά τους στην Ελλάδα. Βρήκαν τους συμμάχους τους μέσα στην άκρα Δεξιά και στους δωσίλογους. Οι τελευταίοι είχαν υπηρετήσει τη δικτατορία του Μεταξά και είχαν συνεργαστεί με τους Γερμανούς. Ήξεραν πως δεν υπήρχε μέλλον γι' αυτούς αν το ΕΑΜ είχε φωνή στη μεταπολεμική Ελλάδα. Δεν ήταν όμως σε θέση να κάνουν τίποτα ενάντια στο ΕΑΜ χωρίς ξένη

βοήθεια. Έτσι, έκαναν ό,τι μπορούσαν για να δημιουργηθεί η κατάσταση που θα υποχρέωνε τους Βρετανούς να επέμβουν και που θα υποκινούσε εμφύλιο πόλεμο. Σε τέτοιο βαθμό έφτασε η εκμετάλλευση των συνθημάτων που αναφέρονταν σε εαμικές θηριωδίες, ώστε ο Παπανδρέου δίλωσε στις 27 Νοεμβρίου: «[...] υπάρχουν δυστυχώς δημοσιογραφικά όργανα και μία μερίς της ηγετικής τάξεως που μας επικρίνουν διότι καθυστερούμεν την πραγματοποίησίν του [του εμφυλίου πολέμου]. Παραμένομεν αδιάφοροι εις τας μαζικές παραισθήσεις μερίδος της αρχούσης τάξεως». Εξάλλου δεν ήταν δύσκολο να επικρατήσουν στο ΕΑΜ οι αδιάλλακτες κομμουνιστικές δυνάμεις. Οι μετριοπαθείς είχαν κερδίσει στον Λίβανο και στην Καζέρτα – για να ανακαλύψουν αργότερα πως οι Βρετανοί ήταν έτοιμοι να συνάψουν παρασκηνιακή συμμαχία με τις εξτρεμιστικές δυνάμεις των δωσίλογων της Δεξιάς αμέσως μετά την απελευθέρωση. Έτσι, τα τραγικά γεγονότα που ακολούθησαν την απελευθέρωση της Ελλάδας ήταν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της πόλωσης των πολιτικών δυνάμεων.

Η πόλωση αυτή οδήγησε στην παραχώρηση βρετανικής υποστήριξης στους δωσίλογους και έφερε το ΕΑΜ κάτω από τον απόλυτο έλεγχο των επαναστατών κομμουνιστών, παρά το γεγονός πως ο Στάλιν είχε κιάλας παραδώσει την Ελλάδα στους Βρετανούς. Ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν ήταν δυνατό να επιζήσει ύστερα από αυτή την πόλωση. Ως κεντρώος, αντιβασιλικός πολιτικός, δεν ήταν δυνατό να ηγηθεί σε κυβέρνηση που υποστήριζαν οι Βρετανοί, οι οποίοι οπωσδήποτε δεν μπορούσαν να περιμένουν να εφαρμόσει ο Παπανδρέου το πολιτικό πρόγραμμα της άκρας Δεξιάς. Ούτε επίσης μπορούσε ο Παπανδρέου να πάρει το μέρος του ΕΑΜ, που προς το τέλος του Νοεμβρίου είχε αρχίσει να ακολουθεί καθαρά επαναστατική πορεία. Έτσι, τα γεγονότα πήραν το μοιραίο δρόμο τους. Οι υπουργοί του ΕΑΜ παραιτήθηκαν από την κυβέρνηση και στις 2 Δεκεμβρίου η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ κάλεσε τους Αθηναίους σε συλλαλητήριο στην Πλατεία Συντάγματος για την Κυριακή 3 Δεκεμβρίου και κήρυξε γενική απεργία για τη Δευτέρα 4 Δεκεμβρίου. Κατ' απαίτηση του Βρετανού πρεσβευτή Λίπερ, η κυβέρνηση απαγόρευσε το συλλαλητήριο και αποφάσισε να το διαλύσει διά της βίας. Έτσι, άρχισε η αναμέτρηση.

Μέσα σε είκοσι τέσσερις ώρες ο ΕΛΑΣ προώθησε τις δυνάμεις του

προς την Αθήνα, ενώ οι Βρετανοί, η Ταξιαρχία του Ρίμινι, ο Ιερός Λόχος και η περιβόητη τρομοκρατική οργάνωση της Δεξιάς Χ συμπίτυχθηκαν στο κέντρο της Αθήνας για να αμυνθούν. Πριν από τα Χριστούγεννα η Αθήνα φλεγόταν. Ο Τσόρτσιλ έφτασε στην Αθήνα συνοδευόμενος από τον Ίντεν. Την επομένη συναντήθηκαν οι αντιπρόσωποι όλων των κομμάτων υπό την προεδρία του αρχιεπισκόπου Αθηνών Δαμασκηνού και ο Τσόρτσιλ απαιτήσε το σχηματισμό νέας κυβέρνησης. Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός ανέλαβε την αντιβασιλεία. Το δημοψήφισμα για την επιστροφή του βασιλιά αναβλήθηκε επι' αόριστον και η κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου, «συνηρητική» πια, μετά την αποχώρηση των υπουργών του ΕΑΜ αντικαταστάθηκε από μια πιο «προοδευτική» κυβέρνηση. Στις 31 Δεκεμβρίου ο Δαμασκηνός έδωσε τον όρκο του αντιβασιλιά και στις 2 Ιανουαρίου 1945 ο στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας, ο άνθρωπος που το όνομά του αποτελούσε ανάθεμα για τη μοναρχία της Ελλάδας, ανέλαβε να σχηματίσει νέα κυβέρνηση.

Οι κουίσιλινγκ στην εξουσία με βρετανική υποστήριξη

Στις 3 Ιανουαρίου το ΚΚΕ πρότεινε κατάπαυση του πυρός με τον όρο να αφοπλιστεί όχι μόνο ο ΕΛΑΣ αλλά και οι ένοπλες μονάδες της Δεξιάς. Το επιχείρημά του ήταν πως, αν μόνο ο ΕΛΑΣ κατέθετε τα όπλα, υπήρχε φόβος να υιοστούν μαζικά αντίποινα οι ελασίτες από τους ενόπλιους της Δεξιάς. Ο στρατηγός Σκόμπι έσπειυσε να τους διαβεβαιώσει πως οι Βρετανοί δεν επρόκειτο να ανεχτούν αντίποινα εις βάρος του ΕΛΑΣ.

Βέβαια, ήταν λογικό να ανησυχεί για αντίποινα ο ΕΛΑΣ. Κατά τις μάχες του Δεκεμβρίου η ΟΠΛΑ, η αστυνομική δύναμη του ΕΑΜ, είχε διαπράξει αποτρόπαια εγκλήματα. Ενώ ο ΕΛΑΣ πολεμούσε στα οδοφράγματα, μονάδες της ΟΠΛΑ, με φανατισμό αστυνομικών ολοκληρωτικών καθεστώτων, συνέλαβαν και εκτέλεσαν όχι μόνο συνεργάτες των Γερμανών αλλά και κοινούς πολίτες που είχαν εκδηλωθεί υπέρ της μοναρχίας. Αργότερα πολλοί από τους εκτελεστές αυτούς της ΟΠΛΑ εκτελέστηκαν οι ίδιοι από τον ΕΛΑΣ. Και πολύ αργότερα, όταν τα ελληνικά δικαστήρια καταδίκάζαν σε θάνατο άντρες του ΕΛΑΣ με την κατηγορία πως «δολοφόνησαν» άντρες των Ταγμάτων Ασφαλείας που συνεργάζονταν με τους Γερμανούς, οι

άντρες της ΟΠΛΑ απέφευγαν την τιμωρία γινόμενοι τρομοκράτες, πράκτορες του αστυνομικού κράτους της Δεξιάς.

Στις 11 Ιανουαρίου 1945 ο ΕΛΑΣ υπέγραψε ανακωχή με τα βρετανικά στρατεύματα. Στις 3 Φεβρουαρίου άρχισαν οι δίκες των ανταρτών του ΕΛΑΣ. Οι περισσότεροι καταδικάζονταν σε θάνατο, ενώ σε άλλη αίθουσα του δικαστηρίου, στο Δικαστήριο Δωσιλόγων, συνεργάτες των Ες-Ες καταδικάζονταν σε ελαφριές ποινές. Οι μάρτυρες κατηγορίας δεν τολμούσαν να παρουσιαστούν στο δικαστήριο. Ποιος θα τολμούσε να κατηγορήσει τους συνεργάτες των ναζί που έσωσαν την Ελλάδα από τον κομμουνισμό;

Οι δίκες αυτές έγιναν αντικείμενο συζήτησης στην αγγλική Βουλή των Κοινοτήτων. Βρετανοί βουλευτές κατήγγειλαν πως οι καταδίκες αντρών του ΕΛΑΣ στην Αθήνα με την κατηγορία ότι «εσχώσαν τα όπλα κατά του κράτους» αποτελούσαν παραβίαση της ρητής δήλωσης του Ίντεν ότι συμμετοχή στις μονάδες του ΕΛΑΣ κατά τις δεκεμβριανές μάχες δε συνιστούσε, αυτή καθαυτή, έγκλημα. Επίσημα, οι δίκες σταμάτησαν. Οι διωγμοί όμως εις βάρος του ΕΛΑΣ συνεχίστηκαν, σε τέτοια κλίμακα που ο Βρετανός υπουργός ΜακΜίλαν έστειλε επείγον μήνυμα στον πρωθυπουργό Πλαστήρα, στις 16 Μαρτίου, τονίζοντάς του πως «ο Στρατός πρέπει να είναι ο υπηρέτης του λαού και όχι ο τύρανός του». Το μήνυμα όμως δεν είχε κανένα αποτέλεσμα, γιατί η κυβέρνηση Πλαστήρα δεν είχε τον έλεγχο της κατάστασης. Ουσιαστικά, κυβερνούσε το παρακράτος και το αστυνομικό κράτος της Δεξιάς, με την υποστήριξη των βρετανικών όπλων. Λίγο αργότερα έπεσε η κυβέρνηση Πλαστήρα. Ο αντιβασιλιάς τον αντικατέστησε με το δεξιό ναύαρχο Βούλγαρη. Ο Έντουαρντ Στετίνιους, ο τότε Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών, εξέφρασε το παράπονο, στις 9 Απριλίου 1945, πως ο αντιβασιλιάς συμβουλευτήκε μόνο το Βρετανό πρεσβευτή πριν προβεί στο διορισμό του Βούλγαρη. Η δίκη των κουίσιλινγκ τελείωσε την 1η Ιουνίου 1945. Επιβλήθηκαν τρεις θανατικές καταδίκες, χωρίς όμως να εκτελεστούν ποτέ. Ούτε καν ο κατοχικός πρωθυπουργός Ράλλης δεν καταδικάστηκε σε θάνατο, αν και είχε δώσει ο ίδιος την εντολή να εκτελεστούν πενήντα όμηροι ως αντίποινα για την εκτέλεση ενός γνωστού συνεργάτη των Γερμανών. Η Δεξιά, που κυβερνούσε την Ελλάδα με τη βοήθεια των βρετανικών όπλων, δεν μπορούσε να επιβάλει τη θανατική καταδίκη σε στελέχη της. Και ο Ράλλης ήταν σημαντικό στέλεχος της.

Η εκλογική νίκη των Εργατικών στην Αγγλία δημιούργησε μεγάλες ελπίδες στον ελληνικό λαό. Ο αντιβασιλιάς Δαμασκηνός επισκέφθηκε το Λονδίνο στις 7 Σεπτεμβρίου 1945 και είχε συνομιλίες με τον Άγγλο υπουργό Εξωτερικών Μπιέβιν, ενώ οι *Times* προειδοποίησαν πως η επιστροφή του βασιλιά Γεωργίου στην Ελλάδα θα προκαλούσε επανάσταση ή δικτατορία. Συνάφθηκε συμφωνία στο Λονδίνο σύμφωνα με την οποία θα γίνονταν εκλογές Αναθεωρητικής Βουλής στις 20 Ιανουαρίου 1946. Το δημοψήφισμα για την επιστροφή του βασιλιά θα γινόταν αργότερα. Οι ηγέτες των δημοκρατικών κομμάτων του Κέντρου δήλωσαν την πρόθεσή τους να αποσχουν των εκλογών, υποστηρίζοντας πως κάτω από τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα εκείνο τον καιρό –με το κράτος σε πλήρη διάλυση– οι εκλογές ήταν αδιανόπτες.

Η κυβέρνηση Βούλγαρη, σε αμνηνία μετά την απόφαση του Λονδίνου, υπέβαλε αμέσως την παραίτησή της. Και, μια και κανένας φίλος της Αγγλίας δεν ήταν πρόθυμος να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές μετά τρεις μήνες, ο αντιβασιλιάς-αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός αναγκάστηκε να αναλάβει και την πρωθυπουργία στις 18 Οκτωβρίου. Έπαισε όμως η κυβέρνηση Δαμασκηνού σχεδόν αμέσως, και στις 2 Νοεμβρίου ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ορκίστηκε πρωθυπουργός της χώρας. Όμως η ελληνική και διεθνής κοινή γνώμη αντέδρασε σ' αυτή τη λύση, και ο Κανελλόπουλος υπέβαλε παραίτηση σε λίγες μέρες.

Έτσι, στις 11 Νοεμβρίου 1945, έφτασε στην Αθήνα ο Βρετανός υφυπουργός Εξωτερικών ΜακΝιλ και, με μια σειρά επαφών και συνομιλιών με πολιτικούς ηγέτες, προετοίμασε το έδαφος για το σχηματισμό κυβέρνησης κυρίως από προσωπικότητες του παλιού Κόμματος των Φιλελευθέρων, του κόμματος δηλαδή του Ελευθέριου Βενιζέλου. Στην κυβέρνηση αυτή συμμετείχαν και μερικοί άλλοι –υπό την ηγεσία του Καρτάλη–, που είχαν πάρει μέρος στην αντίσταση ως φίλοι των Άγγλων. Είναι δίκαιο να λεχθεί πως έδωσαν στην κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη έναν αέρα φιλελευθερισμού και προοδευτισμού, αλλά και δε δίστασαν να διαφωνήσουν ανοιχτά με τη βρετανική κυβέρνηση όταν εκείνη απαίτησε να γίνουν οι εκλογές το 1946, υποβάλλοντας τις παραιτήσεις τους.

Ο νέος πρωθυπουργός Σοφούλης συμφώνησε με τον ΜακΝιλ να γίνουν οι εκλογές στις 31 Μαρτίου 1946, δηλαδή μετά τέσσερις μήνες. Ο Στάλιν εξάλλου έδειξε την πρόθεσή του να αφήσει την Ελλάδα

στη δυτική σφαίρα επιρροής διορίζοντας πρεσβευτή στην Αθήνα, αναγνωρίζοντας μ' αυτό τον τρόπο την «κυριαρχία» της Ελλάδας. Οι δεξιοί όμως ήταν εντελώς απρόθυμοι να επιτρέψουν στη νέα κυβέρνηση να λειτουργήσει σωστά, παρά το γεγονός πως είχε γίνει αποδεκτή και από την Ανατολή και από τη Δύση.

Άρχισαν με την απορριψη της κυβερνητικής πρότασης να χορηγηθεί αμνηστία σε χιλιάδες αγωνιστές της αντίστασης που είχαν καταδικαστεί και ανελέητα καταδιωχθεί. Αλλά η μεγαλύτερη πρόκληση ήταν η ανακοίνωση του υπουργού Ρέντη (Δεξιά του Κέντρου) πως η αμνηστία θα κάλυπτε μόνο όσους σκότωσαν ταγματασφαλίτες στην Κατοχή κατά διαταγή της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Όποιος είχε την «αφέλεια» να ακούσει τις προτροπές του BBC επί Κατοχής να πολεμά τους κουίσιλινγκ θα ήταν τώρα υποχρεωμένος να προσκομίσει αποδεικτικά πως η συγκεκριμένη πράξη του είχε διαταχθεί από το Κάιρο. Στο τέλος βέβαια η κυβέρνηση αποφάσισε να αποφυλακιστούν όσοι σκότωσαν Γερμανούς, Ιταλούς, Βούλγαρους ή ιράκτορές τους (δηλαδή ταγματασφαλίτες) και να δικαστούν μόνο όσοι διέπραξαν φόνους για πολιτικούς λόγους.

Το 1946 ξημέρωσε με πνεύμα αισιοδοξίας για τους Έλληνες, που πίστευαν πως είχαν πια εξαντληθεί τα όρια της αιματοχυσίας. Ο Σοφούλης προσπαθούσε να ανασυγκροτήσει την Εθνοφυλακή – και να περιορίσει τη δράση της άτακτης χωροφυλακής. Κανείς δεν μπορούσε να λησμονήσει πως η χωροφυλακή ήταν το άμεσο όργανο των γερμανικών Ες-Ες μέχρις ότου ο κουίσιλινγκ πρωθυπουργός Ράλλης συγκρότησε τα Τάγματα Ασφαλείας. Ήταν απόλυτα ενήμερος πάντως ο Σοφούλης για το γεγονός πως η εξουσία της κυβέρνησης των Αθηνών δεν εκτεινόταν πέρα από την Αττική. Και ήταν επίσης ενήμερος πως η θύελλα της «αντεπαναστάσεως» των κουίσιλινγκ μετά το δεκεμβριανό κίνημα δεν είχε ακόμα κοπάσει.

Στις 21 Ιανουαρίου ένα νέο έγκλημα συντάρραξε την κυβέρνηση. Περίπου 3.000 ένοπλοι χίτες – μέλη της δεξιάς τρομοκρατικής οργάνωσης Χ του Ι. Γριβα – μπήκαν στην Καλαμάτα της Μεσσηνίας, με τη βοήθεια της τοπικής χωροφυλακής. Κατέλαβαν τις φυλακές της περιοχής και απελευθέρωσαν τους ομοϊδεάτες τους κουίσιλινγκ που επρόκειτο να δικαστούν για εγκλήματα τα οποία διέπραξαν στην Κατοχή. Μετά κατέλαβαν το δικαστικό μέγαρο και έκαψαν όλους τους φακέλους. Κι όταν απέτυχαν να καταλάβουν το κτίριο στο οποίο κρατούνταν οι κομ-

μουνιστές περιμένοντας να δικαστούν, έσφαξαν 14 άοπλους πολίτες και αποσύρθηκαν παίρνοντας μαζί τους 150 πολίτες ως ομήρους.

Ο Σοφούλης δήλωσε μετά το επεισόδιο αυτό: «Πρέπει να διαλύσω-μεν την οργάνωσιν Χ, η οποία αποτελεί ιδιωτικόν βασιλικόν στρατόν. Όταν η Χωροφυλακή αντιληφθή την πυγμὴν μας, φρονώ ότι θα αλλάξῃ τακτικὴν». Αλλά ούτε η χωροφυλακή ούτε οι χίτες ενοχλήθηκαν από την «πυγμὴν» του υπερήλικα πρωθυπουργού. Οι χίτες αντέδρασαν στην απειλή του Σοφούλη εκτελώντας 8 ομήρους και δολοφονώντας στη Λακωνία συγγενεὶς γνωστών κομμουνιστῶν.

Το ΚΚΕ, με μια από τις σπάνιες δημόσιες ανακοινώσεις του, κάλεσε τώρα τα μέλη του να «τσακίσουν με ένοπλο αγώνα τους εγκληματίες». Ο γνωστός αντικομμουνιστὴς αρθρογράφος Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου προέβλεψε:

Θα τα εκτελέσῃ τα καθάρματα αὐτὰ μίαν ἡμέραν ὁ λαός [...]. Δεν το ἀντιλαμβάνεται αὐτὸ ἡ Κυβέρνησις. Ὅπως δεν ἀντιλαμβάνονται καὶ οἱ ἐκτὸς τῆς ἐξουσίας πολιτικοὶ παράγοντες ὅτι τιθέμενοι ἀλληλέγγυοι με συμμορίτας καὶ προδότας σκάπτουν τὸν τάφον τῶν ἀλλὰ καὶ τὸν τάφον τοῦ ἔθνους ταυτοχρόνως. [...] Ἀποτελεῖ ἐγκλημα ἡ ἀτολμία τῆς Κυβερνήσεως ἀπέναντι τῶν δημίων καὶ τῶν συνεργατῶν τοῦ ἐχθροῦ. Καὶ ατιμίαν ἀνεὺς προηγουμένου ἡ συμμαχία τῆς βασιλικῆς παρατάξεως με αὐτοὺς.

Τα εγκλήματα αὐτὰ εἶχαν διεθνεῖς μα καὶ εσωτερικὲς συνέπειες. Στα Ηνωμένα Ἔθνη, ὁ Σοβιετικὸς πρεσβευτὴς Βισίνσκι διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὴν παρουσία τῶν βρετανικῶν στρατευμάτων στὴν Ελλάδα. Ὁ πρωθυπουργὸς Σοφούλης ἀπέρριψε τὴ ρωσικὴ διαμαρτυρία υποστηρίζοντας πῶς «τα Βρετανικά στρατεύματα εὐρίσκονται εἰς τὴν Ελλάδα, κατόπιν προσκλήσεως τῆς Κυβερνήσεως Παπανδρέου, εἰς τὴν ὁποία μετείχε καὶ ἡ Ἄκρα Ἀριστερά». Μα ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Σοφούλη ἦταν ἐντελῶς ἀσπῆρικτος. Οὔτε ὁ Παπανδρέου οὔτε ἡ ἐλληνικὴ Ἀριστερά προσκάλεσαν τὰ βρετανικά στρατεύματα με σκοπὸ νὰ ὀργανώσουν στρατὸ ἀπὸ κουίσιλινγκ καὶ συνεργάτες τῶν ναζι. Ὁ υπουργὸς Ἐξωτερικῶν Σοφιανόπουλος ἀρνήθηκε νὰ υποστηρίξει στὰ Ηνωμένα Ἔθνη τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Σοφούλη καὶ υπέβαλε παραίτηση.

Ἡ ἀγόρευση τοῦ Βισίνσκι στὰ Ηνωμένα Ἔθνη προκάλεσε βαθιὰ ἐντύπωση. Περιεῖχε συντριπτικὰ στοιχεῖα. Ἐδωσε ὀνόματα, ἡμερομηνίες καὶ τοποθεσίες, με συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ εγκλήματα που

διαπράχθηκαν εις βάρος Ελλήνων πολιτών. Ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Μπιέβιν χαρακτήρισε το λόγο του Βισίνσκι απλή «προπαγάνδα», μα ο Βισίνσκι είχε πετύχει το σκοπό του.

Αλλά, ενώ οι αντιπρόσωποι των άλλων χωρών είχαν μείνει με την ανατριχιαστική εντύπωση των ρωσικών καταγγελιών, ξαφνικά ο Βισίνσκι έκανε στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών και δήλωσε πως δεν επέμενε να πάρει απόφαση το Συμβούλιο Ασφαλείας αλλά απλώς να λάβει υπόψη του όσα λέχθηκαν πάνω στο ελληνικό ζήτημα. Και αμέσως πρόσθεσε πως θεωρούσε το ζήτημα λίγξαν. Ο Μπιέβιν και ο Βισίνσκι αντάλλαξαν θερμή χειραψία και η κυβέρνηση Σοφούλη εξέφρασε τις θερμές της ευχαριστίες και στους δύο για το ενδιαφέρον τους για την Ελλάδα. Ο Μπιέβιν συμπλήρωσε τη φάρσα με τη διαβεβαίωση πως «αι προσεχείς Ελληνικαί εκλογαί θα διεξαχθούν κατά τρόπον αδιάβλητον». Οι λόγοι της σιωπηρής «συμφωνίας» μεταξύ της σταλινικής Ρωσίας και της Αγγλίας είναι τόσο καταφανείς, που δε χρειάζονται λεπτομερειακή εξήγηση. Οι Ρώσοι διέκοψαν τις επιθέσεις τους κατά της βίας στην Ελλάδα που υποστήριζαν οι Βρετανοί, με τον όρο να κρατήσουν οι Βρετανοί ανάλογη στάση απέναντι στη σταλινική καταπίεση πίσω από το «σιδηρούν παραπέτασμα». Με βάση την υπόσχεση του Μπιέβιν πως θα διεξάγονταν στην Ελλάδα ελεύθερες εκλογές, το ΕΑΜ ζήτησε από τον Σοφούλη αιτήσεις εγγυήσεις, τονίζοντας πως, αν δεν τις παρείχε ο Σοφούλης στο σύνολό τους, το ΕΑΜ δεν επρόκειτο να πάρει μέρος στην εκλογική «παρωδία». Συγκεκριμένα, απαιτήσε: εκκαθάριση των εκλογικών καταλόγων, γενική πολιτική αμνηστία, συμμετοχή στην κυβέρνηση, παύση της τρομοκρατίας και απομάκρυνση από τον κρατικό μηχανισμό όλων εκείνων που συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς. Ο Σοφούλης δεν αποδέχτηκε τους όρους του ΕΑΜ. Πρόσφερε όμως μερικά θεαματικά μέτρα, που έμειναν ανεφάρμοστα γιατί ύστερα από δύο μήνες βρισκόταν εκτός εξουσίας.

Στις 12 Φεβρουαρίου ο στρατηγός Σκόμπι αντικαταστάθηκε από το στρατηγό Κρόφορντ ως διοικητής των βρετανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα. Την ίδια μέρα ο πρεσβευτής Λίπερ επισκέφθηκε τον αντιβασιλιά Δαμασκνό και του τόνισε πως οι επικείμενες εκλογές δεν έπρεπε να αναβληθούν – εκτός αν το υποδείκνυαν οι ξένοι παρατηρητές που είχαν γίνει δεκτοί από την ελληνική κυβέρνηση. Ο Σοφούλης δήλωσε την επομένη πως οι εκλογές θα πραγματοποιη-

ούνταν στην προκαθορισμένη ημερομηνία (31 Μαρτίου), επανέλαβε όμως πώς την τελευταία λέξη θα την είχαν οι ξένοι παρατηρητές. Η Συμμαχική Αποστολή Παρατηρητών όμως (700 Αμερικανοί, 700 Άγγλοι και 200 Γάλλοι) δήλωσε την επόμενη μέρα πώς «η ευθύνη της αποφάσεως περί του χρόνου των εκλογών και περί του εάν αι συνθήκαι διά την διεξαγωγήν των είναι κατάλληλοι ανήκει εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν και όχι εις την Συμμαχικήν Αποστολήν Παρατηρητών. Η Συμμαχική Αποστολή έχει ως έργον της την παρατήρησιν και όχι τον έλεγχον ή την επίβλεψιν των εκλογών, η δε παρουσία των παρατηρητών ουδόλως μειώνει την εξουσίαν και την ευθύνην της Ελληνικής Κυβερνήσεως».

Στις 23 Μαρτίου το ΕΑΜ, υποχωρώντας από την αρχική του θέση, ζήτησε αναβολή των εκλογών μέχρι το τέλος Μαΐου, για να δοθεί έτσι λίγος ακόμα χρόνος για την αποκατάσταση της τάξης στην ύπαιθρο. Ο Λίπερ όμως πληροφόρησε την κυβέρνηση πως η Συμμαχική Αποστολή, που είχε έρθει στην Ελλάδα για εκλογές προκαθορισμένες για την 31η Μαρτίου, δε θα μπορούσε να παραμείνει ως το τέλος Μαΐου. Ο αρχηγός της βρετανικής Αποστολής Παρατηρητών πρόσθεσε πως «ενδεχομένη αναβολή των εκλογών θα δυσχέρανε το έργο της Συμμαχικής Αποστολής. Το θέμα της ημερομηνίας είναι Ελληνικό πρόβλημα και η μετάθεσις της θα τεθή από τους παρατηρητάς υπ' όψιν των Κυβερνήσεων των, αι οποίαι θα αποφασίσουν εάν ημπορούν να παραμείνουν περισσότερον οι παρατηρηταί». Οι αρχηγοί της γαλλικής και της αμερικανικής αποστολής συμφώνησαν.

Ύστερα από τις εκβιαστικές αυτές πράξεις, ο Σοφούλης δήλωσε πως οι εκλογές θα γίνονταν έστω και με αποχή των κομμουνιστών και των μετριοπαθών αριστερών κομμάτων. Παρασκηνιακά, ο Σοφούλης κυκλοφόρησε την άποψη πως, αν η Αριστερά συμμετείχε στις εκλογές, το Λαϊκό Κόμμα δε θα κατόρθωνε να κερδίσει απόλυτη πλειοψηφία, παρά την τρομοκρατία που ασκούσε η Δεξιά στην ύπαιθρο. Το αποτέλεσμα θα ήταν κυβέρνηση συνασπισμού Δεξιάς και Κέντρου, πράγμα που θα περιοριζε τη δύναμη των ένοπλων βασιλοφρόνων. Η Αριστερά έλαβε υπόψη την πρόταση. Ο αρχηγός του ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος Τολιάτι συμβούλευσε τον Έλληνα συνάδελφό του Ζαχαριάδη να μετάσχει στις εκλογές για να αποτρέψει το μεγαλύτερο κακό, την απόλυτη επικράτηση της ένοπλης Δεξιάς στην Ελλάδα. Οι Δυτικοί σύμμαχοι, που τους είχε εκχωρηθεί η

Ελλάδα στη Γιάλτα, δεν επιρόκειτο βέβαια να στενοχωρηθούν αν η «νόμιμη» κυβέρνηση της Ελλάδας μετά τις εκλογές έδινε έκταση και ένταση στην τρομοκρατία εναντίον της Αριστεράς. Ο Ζαχαριάδης δεν άκουσε τη συμβουλή του Τολιάτι, προς μεγάλη ικανοποίηση της Δεξιάς και των δωσίλογων, που η επιτυχία τους εξαρτιόταν από την πόλωση των πολιτικών δυνάμεων.

Στις 3 Μαρτίου ο Σοφούλης ενημέρωσε τη βρετανική κυβέρνηση «επί των κινδύνων οι οποίοι υπάρχουν αν διεξαχθούν εκλογαί τώρα, υπό τας παρούσας συνθήκας της δημοσίας τάξεως». Παράλληλα δήλωσε ότι, ως πρωθυπουργός, ήταν υποχρεωμένος να τηρήσει το λόγο του και να κάνει τις εκλογές. Έτσι, μετατόπισε τις ευθύνες του στο βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών. Εκπρόσωπος του Φόρεϊν Όφισ δήλωσε στις 9 Μαρτίου πως «η βρετανική Κυβέρνησις φρονεί ότι αι εκλογαί δεν πρέπει να αναβληθούν, εφ' όσον δεν πιστεύει ότι η δημοσία τάξις θα βελτιωθή εις την Ελλάδα κατά τους δύο τρεις προσεχείς μήνας».

Ενώ η χώρα προχωρούσε προς εκλογές, υπό την πίεση των Βρετανών, η αποσύνθεση της κυβέρνησης Σοφούλη ήταν πια σαφής.

Στις 12 Μαρτίου δεκατέσσερις από τους τριάντα πέντε υπουργούς τάχθηκαν κατά της διεξαγωγής των εκλογών την 31η Μαρτίου. Από τους δεκατέσσερις, οι εννιά είχαν κιόλας υποβάλει την παραίτησή τους. Ο υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας Πελετέκης, έμπιστος φίλος των Άγγλων, δήλωσε μετά την παραίτησή του πως, «αν επιμείνη η Αγγλία εις την διεξαγωγήν των εκλογών, με αποχίν της Αριστεράς, η χώρα οδηγείται εις εμφύλιον πόλεμον ασφαλώς. Και αυτήν την φοράν ο εμφύλιος πόλεμος δεν θα περιορισθή εις την περιοχήν Αθηνών αλλά θα επεκταθή εις ολόκληρον την Ελλάδα».

Αλλά δεν έφταιξε μόνο η Αγγλία. Και οι Ηνωμένες Πολιτείες επίσης άσκησαν μεγάλες πιέσεις στην ελληνική κυβέρνηση για τη διεξαγωγή των εκλογών στις 31 Μαρτίου. Ο Αμερικανός επιτετραμμένος επέδωσε διακοίνωση στον Σοφούλη στις 28 Μαρτίου, στην οποία τόνιζε πως «η Αμερικανική Κυβέρνησις έχει την γνώμην ότι πάσα περαιτέρω αναβολή των εκλογών καθιστά δυσχερεστάτην την θέσιν της Ελλάδος». Και ο Σοφούλης υποχρεώθηκε να υποκύψει, δηλώνοντας πως, «παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχουν αι προϋποθέσεις τιμίων εκλογών, εφ' όσον ούτε δίμηνος αναβολή των δεν είναι επιθυμητή εις τους συμμάχους, η Κυβέρνησις δεν θα ήτο δυνατόν να πολιτευθή αντιθέτως προς το διεθνές συμφέρον».

ΟΙ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕ ΤΟ ΔΟΓΜΑ ΤΡΟΥΜΑΝ

Εκλογές και επιστροφή του Γεωργίου Β΄

Οι εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 έγιναν, όπως είχε πει ο πρωθυπουργός Σοφούλης, παρά το γεγονός ότι, κατά τη δική του ομολογία, δεν υπήρχαν οι αντικειμενικές συνθήκες για τη διεξαγωγή αδιάβλητων εκλογών. Έπρεπε όμως να εξυπηρετηθούν τα συμφέροντα της Αγγλίας και της Αμερικής. Και δε φαίνεται να είχε πολλή σημασία αν στο μεταξύ λησμονήθηκε το συμφέρον του ελληνικού λαού. Τα αποτελέσματα των εκλογών όμως δεν ήταν αυτά που προσδοκούσε η Δεξιά. Από τους 2.211.791 που ήταν εγγεγραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους, μόνο 1.106.510 ψήφισαν. Το Λαϊκό Κόμμα, ο κορμός δηλαδή της Άκρας Δεξιάς, έλαβε μόνο 602.000 ψήφους· η συντηρητική Εθνική Πολιτική Ένωση 210.000· το κεντρώο Κόμμα Φιλελευθέρων του πρωθυπουργού Σοφούλη 159.000 και το κόμμα του Ζέρβα, αρχηγού της συντηρητικής αντιστασιακής οργάνωσης ΕΔΕΣ, 64.000.

Το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό των αποτελεσμάτων βέβαια ήταν το γεγονός πως μόνο οι μισοί από τους εγγεγραμμένους ψηφοφόρους προσήλθαν στις κάλπες στις πρώτες «ελεύθερες» εκλογές μέσα σε δέκα χρόνια. Το ΕΑΜ, που είχε ζητήσει από τους ψηφοφόρους του να απόσχουν, θριαμβολογούσε όταν ανακοινώθηκαν τα αποτελέσματα. Από την άλλη μεριά, η Δεξιά βιάστηκε να χαρακτηρίσει το ποσοστό της αποχής «εντελώς φυσιολογικό». Οι ξένοι παρατηρητές, αφού σκέφτηκαν το πράγμα προσεκτικά, κατέληξαν στο συμπέρασμα πως η αποχή που οφειλόταν στις προτροπές του ΕΑΜ ήταν από 9% έως 20% των ψηφοφόρων, ενώ η υπόλοιπη αποχή θα έπρεπε να θεωρηθεί φυσιολογική. Ήταν όμως ολοφάνερο για τους Έλληνες πως η ερμηνεία των παρατηρητών είχε σκοπό να καλύψει τη βρετανική και την αμερικανική κυβέρνηση, που με την επιμονή τους να μην αναβληθούν οι εκλογές είχαν την ευθύνη για το γεγονός πως οι εκλογές κάθε άλλο παρά τον επιθυμητό, κατά τις δη-

λώσεις τους, σκοπό πέτυχαν, δηλαδή την ελεύθερη έκφραση του λαϊκού φρονήματος πάνω στα προβλήματα της μέρας.

Ο αντικομμουνιστής αρθρογράφος Παπακωνσταντίνου συμπέρανε πως η αποχή ήταν στην πραγματικότητα μεγαλύτερη από 50%. Λίγο πριν από τις εκλογές, έγραψε:

Όλα θα διεξαχθούν καλώς την ημέραν των εκλογών και οι παρατηρηταί ασφαλώς δεν θα παρατηρήσουν τίποτε το στραβό. Αι κάλπαι δεν θα ανατραπούν αφού εις τας εκλογάς δεν μετέχουν υποψήφιοι του ΕΑΜ και επομένως δεν υπάρχει περίπτωση να εκλεγούν. Οι αντιπρόσωποι που θα εκακοποιούνται δεν θα κακοποιηθούν γιατί θα απουσιάσουν. Οι αριστεροί ψηφοφόροι που θα ετραυματίζοντο δεν θα τραυματισθούν γιατί, σύμφωνα με την εντολήν του κόμματός των, δεν θα πλησιάσουν στα εκλογικά τμήματα. Τίξιν επομένως θα διαπιστώσουν οι παρατηρηταί, αλλά τάξις ελλείψει αντιπάλων υπήρχε και στα φασιστικά καθεστώτα.

Ο Παπακωνσταντίνου πρόσθεσε πως πολλοί οπαδοί του ΕΑΜ στην ύπαιθρο δε θα τολμούσαν να απόσχουν των εκλογών γιατί ήξεραν πως, διαφορετικά, τους περίμεναν αντίποινα μετά την αναχώρηση των παρατηρητών.

Ακόμα και οι συντηρητικοί αρνήθηκαν να δεχτούν την έκθεση των παρατηρητών. Και δεν τους ικανοποίησαν τα αποτελέσματα, γιατί δεν οδήγησαν σε «ισχυρή» κυβέρνηση. Ο αντιβασιλιάς βρέθηκε σε αμηχανία και την επομένη των εκλογών έδωσε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στη Διοικούσα Επιτροπή του Λαϊκού Κόμματος. Οι διαμάχες ανάμεσα στα ηγετικά στελέχη του κόμματος είχαν φτάσει σε τέτοιο βαθμό, που η πρωθυπουργία δόθηκε στον εξωκοινοβουλευτικό Πουλίτσα, πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας. Οι κληρονόμοι της μεταξικής δικτατορίας και της συνεργασίας με τον κατακτητή δεν κατάφεραν ούτε αυτή την κρίσιμη στιγμή να ξεπεράσουν τη σήψη τους.

Ωστόσο, βαριά ευθύνη βαραίνει τους Έλληνες κομμουνιστές για την εκλογική παρωδία. Αν έπαιρναν μέρος στις εκλογές, θα εξασφάλιζαν τουλάχιστον το 25% των ψηφοφόρων, εμποδίζοντας έτσι το Λαϊκό Κόμμα να σχηματίσει το δεξιό συνασπισμό που υποστήριξε μια απόλυτα αντιδραστική κυβέρνηση. Η απόφαση όμως του ΚΚΕ είχε ιδιαίτερα καταστρεπτικά αποτελέσματα για τους οπαδούς του ΕΑΜ.

Τα εκλογικά τους βιβλιάρια παρείχαν την απόδειξη της αποχής τους και, με βάση το κριτήριο αυτό της «εθνικοφροσύνης» τους, δεν μπόρεσαν να βρουν στον ήλιο μοίρα τα επόμενα είκοσι χρόνια. Η νεολαία του ΕΑΜ –που η μόνη επαφή της με τον κομμουνισμό ήταν η συμμετοχή της στην αντίσταση ενάντια στις δυνάμεις κατοχής κάτω από τη σημαία του ΕΑΜ– καταδιώχτηκε, φυλακίστηκε, εξορίστηκε και δεν έβρισκε δουλειά επί είκοσι πέντε χρόνια μόνο και μόνο γιατί ήταν λευκή η σελίδα των εκλογών της 31ης Μαρτίου 1946 στο εκλογικό βιβλιάριο.

Ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης, ένα από τα ηγετικά στελέχη του Λαϊκού Κόμματος, είχε στο μεταξύ εκλεγεί αρχηγός του κόμματος και πρωθυπουργός. Στην εναρκτήρια συνεδρίαση της Βουλής έριξε το σύνθημα της επιστροφής του βασιλιά Γεωργίου, ένα σύνθημα που είχε σκοπό να συνενώσει τη Δεξιά και να σταθεροποιήσει τη θέση του αρχηγού της. Είχε, φαίνεται, ελάχιστη σημασία πως το βασιλιά Γεώργιο βάραινε η κατάλυση του κοινοβουλίου και η παράδοση της χώρας στη φασιστική δικτατορία του Μεταξά το 1936 ή πως η επάνοδος του βασιλιά θα αποτελούσε παραβίαση της συμφωνίας μεταξύ των Βρετανών και της κυβέρνησης Σοφούλη, με βάση την οποία το δημοψήφισμα για την επάνοδο του βασιλιά δεν επιρόκειτο να γίνει πριν από την άνοιξη του 1947. Ο Τσαλδάρης όχι μόνο έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης, αλλά και καταχειροκροτήθηκε. Πολλοί από τους βουλευτές της συμπολίτευσης ζητωκραύγασαν υπέρ του Ιωάννη Ράλλη, του κουίσλινγκ πρωθυπουργού και ιδρυτή των Ταγμάτων Ασφαλείας.

Στο σημείο αυτό, οι Αμερικανοί και οι Άγγλοι άρχισαν να ανησυχούν για την απόφαση του Τσαλδάρη να επισπεύσει το δημοψήφισμα. Ο Αμερικανός υπουργός των Εξωτερικών Τζέιμς Μπερνερς προειδοποίησε, στις 17 Απριλίου 1946, ότι «το ζήτημα του δημοψηφίσματος είναι τόσο σοβαρό ώστε δεν πρέπει να αντιμετωπισθεί με ανάρμοστον σπουδήν». Παράλληλα, ο νέος Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα Νόρτον τόνισε στον Τσαλδάρη ότι έπρεπε να τηρηθούν και τα δύο σκέλη της συμφωνίας μεταξύ των συμμάχων και του Σοφούλη. Το πρώτο, που αφορούσε τις εκλογές, είχε ήδη τηρηθεί προς όφελος του Λαϊκού Κόμματος. Το δεύτερο, που προέβλεπε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος ένα χρόνο μετά τις εκλογές, έπρεπε επίσης να τηρηθεί.

Τα κόμματα της αντιπολίτευσης (υπό τους Θεμιστοκλή Σοφούλη, Γεώργιο Παπανδρέου και Σοφοκλή Βενιζέλο) διαδήλωσαν τη ζωηρότατη διαφωνία τους στην απόφαση της κυβέρνησης. Ο Τσαλδάρης δικαιολόγησε τη βιασύνη του ισχυριζόμενος πως η επάνοδος του βασιλιά Γεωργίου αποτελούσε μέρος του προεκλογικού προγράμματος του κόμματός του και κατά συνέπεια είχε λάβει λαϊκή εντολή να προχωρήσει αμέσως στη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος. Εξάλλου ο βασιλιάς Γεώργιος, που ζούσε τότε στο Λονδίνο, δήλωσε: «Είμαι εξαιρετικά ικανοποιημένος διά τον ήρεμον και αξιοπρεπή τρόπον με τον οποίον έγιναν αι εκλογαί, διά των οποίων η Ελλάς εισέρχεται πάλιν εις την κανονικήν και ελευθέραν πολιτικήν ζωήν».

Ο Έρνεστ Μπέβιν, ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών, παρά την έντονη αντίδραση του Εργατικού Κόμματος, τελικά υπαναχώρησε και αποδέχτηκε τις απόψεις του Τσαλδάρη για την επίσπευση του δημοψηφίσματος. Εκπρόσωπος του Φόρεϊν Όφισ εξήγησε στον Τύπο, στις 11 Μαΐου 1946, πως η αλλαγή της θέσης της βρετανικής κυβέρνησης πάνω στο θέμα του δημοψηφίσματος οφειλόταν σε πιέσεις από την ελληνική κυβέρνηση, «εναντίον των οποίων δεν ήτο διατεθειμένη να αντιταχθή πλέον». Ύστερα από λίγες μέρες η βρετανική κυβέρνηση, προσπαθώντας προφανώς να ικανοποιήσει τη βρετανική κοινή γνώμη, προειδοποίησε την ελληνική κυβέρνηση ότι «το δημοψήφισμα θα πρέπει να διεξαχθή υπό συνθήκας εννόμου τάξεως, αι οποίαι θα επιτρέψουν εις όλους να ψηφίσουν». Έτσι, αφού είχε πια βοηθήσει τις αντιδραστικές ένοπλες συμμορίες να καταλάβουν τη χώρα, η βρετανική κυβέρνηση ανακάλυψε πως το τέρας που είχε δημιουργήσει έκανε του κεφαλιού του.

Ο Τσαλδάρης τώρα άρχισε διαπραγματεύσεις με τις συμμαχικές κυβερνήσεις, ζητώντας την παρουσία παρατηρητών στο δημοψήφισμα – παρατηρητών που θα του έδιναν πιστοποιητικό καλής διαγωγής. Οι συμμαχικές κυβερνήσεις δίστασαν. Η πείρα τους από τις εκλογές που είχαν διεξαχθεί δεν ήταν ιδιαίτερα ενθαρρυντική. Η βρετανική και η αμερικανική κυβέρνηση συμφώνησαν τελικά να επιτρέψουν στους παρατηρητές τους, που ήταν ακόμα στην Ελλάδα επιβλέποντας την εκκαθάριση των εκλογικών καταλόγων, να παραμείνουν προκειμένου να τους αναφέρουν σχετικά με το δημοψήφισμα. Επιπλέον, τρεις βουλευτές του Εργατικού Κόμματος στάλθηκαν στην Ελλάδα από τη βρετανική κυβέρνηση προκειμένου να πλη-

ροφορήσουν τη βρετανική κοινή γνώμη πάνω στις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα. Στην έκθεσή τους ανέφεραν πως «το γόπτρο της Αγγλίας στην Ελλάδα καταπίπτει ραγδαίως [...] και, αν το δημοψήφισμα διεξαχθή εφέτος, το αποτέλεσμα θα είναι εμφύλιος πόλεμος». Ένας από τους βουλευτές, ο Τίφανι, σε άρθρο του που δημοσιεύτηκε όταν γύρισε στο Λονδίνο, περιέγραψε την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα: «Εμείνα με τους συναδέλφους μου δύο εβδομάδες στην Ελλάδα και είδα ένα φασιστικό καθεστώς εν δράσει». Στη συνέχεια αφηγήθηκε την απάνθρωπη δολοφονία από τρομοκράτες της Δεξιάς ενός πολίτη μέσα στο ασθενοφόρο του Ερυθρού Σταυρού. Έδωσε την εφιαλτική εικόνα ανηλεών ξυλοδαρμών πολιτών στην Καλλιθέα, κάτω από την προστασία της αστυνομίας. «Ολόκληροι συνοικισμοί υψίστανται επιθέσεις διαρκούς της νυκτός από συμμορία οπλισμένων δεξιών, με χειροβομβίδας, αυτόματα και όπλα. Και ο αριθμός των πολιτικών δολοφονιών εις την Ελλάδα νυξήθη από πέντε εις δεκαπέντε ημερησίως». Τα θύματα ήταν συνήθως οπαδοί της Αριστεράς ή των Φιλελευθέρων, αλλά πολύ συχνά άνθρωποι που είχαν απλώς αντιμοναρχικές ιδέες. Το άρθρο κατέληξε στην εξής διαπίστωση: «Επείσθη ότι αυτά τα οποία συμβαίνουν σήμερον εις την Ελλάδα δεν είναι τίποτε άλλο από την χρησιμοποίησιν ολοκλήρου του κρατικού μηχανισμού εναντίον των δημοκρατικών, διά να εδραιωθή η νίκη των βασιλοφρόνων εις τας εκλογάς, αι οποίαι μόλις είχαν διεξαχθή διά να επανέλθη με κάθε τρόπον ο Βασιλεύς Γεώργιος».

Το όργιο αίματος και η αντίδραση της διεθνούς κοινής γνώμης δε συγκίνησε την κυβέρνηση Τσαλδάρη. Ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως απέδωσε τις καθημερινές δολοφονίες Ελλήνων δημοκρατών στην «εκλογικήν μέθην» των νικητών και συνέχισε λέγοντας πως «αι συμμορίαί της Άκρας Δεξιάς πιθανόν να διαπράττουν εγκλήματα, αλλά δεν έχουν πολιτικούς σκοπούς διότι δεν επιτίθενται εναντίον των κρατικών οργάνων και υπηρεσιών».

Οι καταδικώμενοι δημοκράτες άρχιζαν τώρα να ανεβαίνουν στο βουνό. Αν και η έξοδος προς το βουνό γινόταν σε μικρή κλίμακα, η κυβέρνηση ανησυχούσε, φαίνεται, για τις συνθήκες στην ύπαιθρο, που επηρέαζαν τη δημόσια τάξη. Στη Βουλή κατατέθηκε και ψηφίστηκε νομοσχέδιο «περί μέτρων τάξεως» εναντίον «συμμοριών της Αριστεράς». Ο Σοφούλης προειδοποίησε την κυβέρνηση πως αυτός

ο νόμος θα ανάγκαζε τους πολίτες να καταφύγουν στο βουνό σε μαζική κλίμακα, μα αγνοήθηκε. Και, σαν να μην έφτανε αυτό, η κυβέρνηση υιοθέτησε μια σειρά μέτρων που ισοδυναμούσαν με ανοιχτή καταδίωξη των αντιπάλων της στις μεγάλες πόλεις. Ταυτόχρονα, με το νόμο «περί εξυγιάνσεως των δημοσίων υπηρεσιών», προέβη σε μαζικές απολύσεις δημοκρατικών υπαλλήλων.

Στο μεταξύ, το ΕΑΜ «έτεινε κλάδον ελαίας». Η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ αποφάσισε να συμμετάσχει στο δημοψήφισμα υπό τους όρους να ανασυνταχθούν οι εκλογικοί κατάλογοι, να αποκατασταθεί η δημόσια τάξη και να διευρυνθεί η κυβέρνηση Τσαλδάρη, περιλαμβάνοντας μερικούς λιγότερο αναξιόπιστους πολιτικούς. (Αργότερα το ΕΑΜ έπαψε να επιμένει στους όρους αυτούς και συμμετείχε στο δημοψήφισμα άνευ όρων.) Υπάρχουν ενδείξεις πως η Αριστερά επιθυμούσε να κάνει τουλάχιστον μια χειρονομία συνύπαρξης πριν αποδυθεί σε ένοπλο αγώνα.

Ενώ ν... «εμπέδωσις» της τάξης έστειλε τους τρομοκρατημένους πολίτες στο βουνό, πλησίαζε η μέρα του δημοψηφίσματος. Άδικοι πολιτικοί ηγέτες της Δύσης απηύθυναν προειδοποιήσεις. «Οι Βρετανοί Εργατικοί», είπε ο Χάρολντ Λάσκι, «θα εθεώρουν την επιστροφήν του Γεωργίου εις την Ελλάδα ως μίαν αθλίαν κατάληξιν του ενδόξου αγώνος ενός έθνους που εδίδαξε πρώτον εις τον κόσμον την ελευθερίαν. Δεν μπορούμεν να εμπιστευόμεθα ένα καθεστώς που έχει επί κεφαλής ένα Βασιλέα ο οποίος παρεβίασε το Σύνταγμα που είχε ορκισθή να προστατεύση». Οι κυβερνήσεις της Μεγάλης Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών, που βρίσκονταν σε καθημερινά αυξανόμενη αντίθεση με τη Ρωσία, τη χθεσινή τους σύμμαχο, και απρόθυμες να αναγνωρίσουν τις εκλογές που έγιναν σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κάτω από καταπιεστικές συνθήκες, είχαν την τάση να βλέπουν την υποστήριξη που πρόσφεραν στο αντιδραστικό καθεστώς των Αθηνών σαν «ηθικό συμψηφισμό». Αυτός ο απαράδεκτος «συμψηφισμός» γέμισε με πικρία τις καρδιές των Ελλήνων δημοκρατών, που δεν ήταν πρόθυμοι να είναι υπόδουλοι στα κελεύσματα ούτε της Ανατολίας (και του επιλεγμένου οργάνου της, του ΚΚΕ) ούτε της Δύσης (και του επιλεγμένου οργάνου της, της αντιδραστικής Δεξιάς, των χθεσινών συνεργατών των ναζί). Αυτό το κλίμα πικρίας έστειλε χιλιάδες δημοκράτες στο βουνό όταν παρουσιάστηκαν οι πρώτες συγκροτημένες ομάδες της Άκρας Αριστεράς.

Βέβαια, ανταλλάχθηκαν επικρίσεις μεταξύ των Σοβιετικών και των συμμάχων πάνω στις ελληνικές εξελίξεις. Οι ρωσικές διαμαρτυρίες για την παρουσία των βρετανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα και η «απειλή κατά της ειρήνης» από τις εσωτερικές εξελίξεις στην Ελλάδα είχαν σκοπό αντιπερισπασμού για παρόμοια κριτική που ασκούσαν οι σύμμαχοι πάνω στις συνθήκες που επικρατούσαν στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

Το δημοψήφισμα έγινε την 1η Σεπτεμβρίου και ο βασιλιάς έλαβε 69% των ψήφων του ελληνικού λαού. Μα η Δεξιά δεν είχε λόγο να πανηγυρίζει. Η ύπαιθρος της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπου κυριαρχούσαν οι συμμορίες της Δεξιάς, έδωσε στο βασιλιά από 80% έως 97% των ψήφων, ενώ οι πόλεις ψήφισαν εναντίον της επανόδου του, και στην Κρήτη το 70% ψήφισε υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Αυτή τη στιγμή διάλεξε η Σοβιετική Ένωση να ανακινήσει το θέμα της Δυτικής Θράκης, προτείνοντας στη Διάσκεψη Ειρήνης να παραχωρηθεί η περιοχή αυτή στη Βουλγαρία. Η πράξη αυτή της Σοβιετικής Ένωσης έγινε αντικείμενο αισχρής εκμετάλλευσης. Όλοι οι αντιμοναρχικοί είχαν γίνει «κομμουνιστές» και τώρα έγιναν «Βούλγαροι». Ο βασιλιάς Γεώργιος έφτασε στην Ελλάδα στις 27 Σεπτεμβρίου 1946, φορώντας στολή στρατηγού. Την ίδια μέρα η εφημερίδα *Manchester Guardian* έγραφε:

Ο πόλεμος εξαπέλυσε και στην Ελλάδα δυνάμεις κοινωνικής επανάστασης, αλλά η προσπάθεια καταπνίξεως των θα έχει αντίθετο αποτέλεσμα. Η κατάσταση στην Ελλάδα πρέπει να αφηθεί στη δικαιοδοσία του ΟΗΕ. Αν αποσυρθούμε από την Ελλάδα, θα γίνωμεν ασφαλώς διεθνώς ασθενέστεροι στρατιωτικώς, αλλά ισχυρότεροι ηθικώς.

Η βρετανική κυβέρνηση, διαισθανόμενη τη γοργή επιδείνωση της κατάστασης, υποσχέθηκε να δώσει όπλα στην κυβέρνηση των Αθηνών προκειμένου να δημιουργήσει πολιτοφυλακή. Η πολιτοφυλακή θα αντικαθιστούσε τη χωροφυλακή στην ύπαιθρο, που είχε γίνει διαβλητή με την καταδίωξη δημοκρατικών πολιτών. Ωστόσο, η αριστερή πτέρυγα του Εργατικού Κόμματος εξαπέλυσε σφοδρή επίθεση κατά του Μπέβιν με την κατηγορία πως αγνόησε τη διακήρυξη του συνεδρίου του κόμματος στο Μπράιτον, που ζητούσε την αποκατάσταση της ελευθερίας στην Ελλάδα. Οι επικριτές του Μπέβιν

υποστήριξαν ότι η ελληνική κυβέρνηση, αγνοώντας τον κομμουνιστικό κίνδυνο, έπαιρνε όπλα τα οποία χρησιμοποιούσε αδιακρίτως εναντίον των αντιπάλων της. Ο βρετανικός Τύπος συνέστησε να διακοπούν οι αποστολές όπλων μέχρι να διευρυνθεί η κυβέρνηση Τσαλδάρη και να περιλάβει δημοκρατικά στοιχεία. Οι υποδείξεις αυτές εξόργισαν τον κυβερνητικό Τύπο των Αθηνών. Τις χαρακτήρισε «ανάμειξη των ξένων» στα εσωτερικά της Ελλάδας. Ο βασιλιάς Γεώργιος όμως, ευφυέστερος από τον Τύπο που τον εξυμνούσε, επισκέφθηκε τον πρεσβευτή Νόρτον για να τον ευχαριστήσει για τη βοήθεια που είχε προσφέρει ως τότε στην Ελλάδα η Μεγάλη Βρετανία.

Οι Αμερικανοί έρχονται στην Ελλάδα

Το Φεβρουάριο του 1947 η Αγγλία αναγνώρισε τη χρεοκοπία της πολιτικής της στην Ελλάδα και την αδυναμία της να υποστεί το κόστος της «σωτηρίας της δημοκρατίας στην Ελλάδα». Η τακτική του Μπέβιν είχε αποδοκιμαστεί γενικά. Η «Αναφορά της Βρετανικής Κοινοβουλευτικής Αντιπροσωπίας στην Ελλάδα», που δημοσιεύτηκε στις 6 Ιανουαρίου 1947, επιβεβαίωσε πως η κατάσταση στην Ελλάδα είχε γίνει απελπιστική. Αν και υποστήριξε πως υπήρχε πιθανότητα να αντλούσαν υποστήριξη από το εξωτερικό οι κομμουνιστές αντάρτες, αναγνώρισε εντούτοις πως η κομμουνιστική δράση δε θα μπορούσε να αποδοθεί εξολοκλήρου σε ξένη επέμβαση. Στην αναφορά της πρότεινε η αντιπροσωπία το σχηματισμό διακομματικής κυβέρνησης με αποκλεισμό της Άκρας Αριστεράς, την υιοθέτηση ήπιας πολιτικής για πολιτικά αδικήματα, την αποκατάσταση των συνταγματικών ελευθεριών, την ακύρωση των ειδικών διαταγμάτων στη δημόσια ασφάλεια και την απελευθέρωση των χιλιάδων πολιτικών εξορίστων. Πρότεινε επίσης τη σύντομη αποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων και την προκήρυξη νέων, αμερόληπτων εκλογών, με αναθεωρημένους εκλογικούς καταλόγους, και προειδοποίησε πως η επικράτηση στην Ελλάδα οποιουδήποτε απολυταρχικού καθεστώτος θα είχε θανάσιμες συνέπειες.

Ο Μπέβιν ανακοίνωσε πως τα βρετανικά στρατεύματα θα άρχιζαν να αποσύρονται από την Ελλάδα την 1η Μαρτίου. Έτσι, η Αγγλία αποσύρθηκε από την Ελλάδα μέσα σε ένα εξάμηνο από την επιστροφή του βασιλιά. Οι Ηνωμένες Πολιτείες ανέλαβαν να συμπληρώσουν

το «κενό» με προθυμία και σπουδή. Στις 12 Μαρτίου ο πρόεδρος Τρούμαν εισηγήθηκε στο Κογκρέσο: «Πιστεύω ότι αι Ηνωμένα Πολιτεία πρέπει να έχουν ως πολιτική των την υποστήριξιν ελευθέρων λαών που αγωνίζονται διά να αποφύγουν υποδούλωσιν εις ενόπλους μειονότητας ή εξωτερικάς πιέσεις. [...] Αυτή αύτη η ύπαρξις του Ελληνικού κράτους απειλείται σήμερον από την τρομοκρατικήν δράσιν ολίγων χιλιάδων ενόπλων ανδρών υπό κομμουνιστικήν ηγεσίαν [...]. Η Ελλάς έχει επιτακτικήν ανάγκην βοθείας διά να επιζήσῃ ως ελεύθερον ἔθνος [...]. Ζητώ από το Κογκρέσον να εγκρίνη βοήθειαν προς την Ελλάδα και την Τουρκίαν ανερχομένην εις το ποσόν των 400 εκατομμυρίων δολλαρίων».

Μετά ένα μήνα ο Τσόρτσιλ εξέφρασε την ικανοποίησίν του: «Κατά την περίοδον 1944-45 είχαν την εντύπωσιν ότι αι απόψεις μου δεν έγιναν κατανοηταί επί του Ελληνικού θέματος. Αλλά σήμερον είναι φανερόν ότι επεδίωκα ακριβώς την ιδίαν πολιτικήν την οποίαν εφήρμοσαν αι Ηνωμένα Πολιτεία, μόλις μετά διετίαν, με μεγάλην πεποίθησιν. Τούτο μου προκαλεί έντονον ικανοποίησιν». Ο Τσόρτσιλ δικαιολογημένα ένωσε ικανοποίησιν, γιατί οι Ηνωμένες Πολιτείες, και όχι η Ρωσία, διαμαρτυρήθηκαν για την επέμβαση του Τσόρτσιλ στην Ελλάδα το 1944. Ο Τσόρτσιλ δε λησμόνησε ποτέ τη δήλωσιν του Στετίνιους στις 5 Δεκεμβρίου 1944, σύμφωνα με την οποία οι συμμαχικοί λαοί είχαν κάθε δικαίωμα «να επιλύσουν τα κυβερνητικά των προβλήματα, εντός δημοκρατικών πλαισίων, άνευ έξωθεν επιρροής». Και ήταν επίσης πασίγνωστο πως ο πρόεδρος Ρούσβελτ δεν ήταν λιγότερο αυστηρός από τον Στάλιν στις επικρίσεις του για τη βρετανική πολιτική στην Ελλάδα. Όμως οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν υποχρεωμένες να δώσουν προτεραιότητα στην ενότητα του συμμαχικού μετώπου.

Μετά την παράδοση της Γερμανίας και της Ιαπωνίας και το συναγωνισμό για μια νέα ισορροπία δυνάμεων, η Αγγλία και η Ρωσία βρέθηκαν συχνά αντιμέτωπες, πάνω σε πολλά ζητήματα, στην Ανατολική Ευρώπη και στην Εγγύς Ανατολή. Η βρετανική πολιτική στην Ελλάδα έδωσε στη Ρωσία την ευκαιρία να ισοφαρίσει τις βρετανικές κατηγορίες. Καθώς είπε ο Τζέιμς Μπερνς¹, «οσάκις οι Σοβιετικοί

---

1. James Byrnes, *Speaking Frankly*, New York, 1947.

αντιμετώπιζαν ένα ζήτημα που τους ενοχλούσε ή τους έφερνε εις δύσκολον θέσιν, εφήρμοζαν αυτόματα την διαδικασίαν της συλλογής ενός μάτσου άρθρων του Βρεττανικού και Αμερικανικού τύπου διά την Ελλάδα και εξαπέλυαν αντεπίθεσιν». Καθώς κάλυπταν τον κόσμο τα σύννεφα του Ψυχρού Πολέμου, οι Ηνωμένες Πολιτείες προσέγγισαν όλο και πιο κοντά στη Μεγάλη Βρετανία και στην πολιτική της στην Ελλάδα. Το Δόγμα Τρούμαν ήταν η λογική κατάληξη αυτής της διαδικασίας. Για την Αμερική

[...] η Ελλάδα ήταν η πρώτη μεγάλη αστυνομική αποστολή που ανέλαβε στο μεταπολεμικό κόσμο. Μια από τις πιο σημαντικές συνέπειες της αμερικανικής ανάμειξης στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1940 ήταν η ανάπτυξη νέων γραφειοκρατιών, ειδικευμένων στη στρατιωτική βοήθεια, στην οργάνωση και διοίκηση της αστυνομίας, και οικονομική βοήθεια, με κύριο σκοπό την ανάλυση της επανάστασης και μια σειρά μέτρων για την αντιμετώπισή της, που επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν σε πολλές διαφορετικές συγκρούσεις κατά τα επόμενα είκοσι χρόνια².

Όταν έφτασαν οι Αμερικανοί στην Ελλάδα, τον Ιούλιο του 1947, βρήκαν πρωθυπουργό τον εξωκοινοβουλευτικό Μάξιμο, πρώην διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, με τον Τσαλδάρη κοινοβουλευτικό του στήριγμα. Στην κυβέρνηση συμμετείχαν ως υπουργοί κάμποσοι αρχηγοί μικρών κομμάτων για να προσδώσουν στην κυβέρνηση έναν αέρα «υπευθυνότητας». Στην ουσία, τίποτα δεν άλλαξε μετά τα Δεκεμβριανά. Η κυβέρνηση δεν ήταν τίποτα παραπάνω από το μανδύα του παρακράτους της Δεξιάς, πίσω από τον οποίο δρούσαν ελεύθερα οι ένοπλες συμμορίες του εναντίον των «κομμουνιστών» και των «Βουλγάρων». Ακριβώς την ίδια μέρα που ανήγγειλε ο Μάξιμος αμνηστία για τους αντάρτες που θα παραδίνονταν στις Αρχές, ο υπουργός της Δημοσίας Τάξεως συνέλαβε 470 οπαδούς του ΕΑΜ. Και, για να υπογραμμιστεί η εγκυρότητα των μέτρων επιείκειας του Μάξιμου, μια συμμορία δεξιών δολοφόνων εισέβαλε στις φυλακές Γυθείου και, χωρίς να συναντήσει αντίσταση από τη χωροφυλακή, έσοφαξε 32 αριστερούς κατάδικους και υπόδικους.

---

2. Richard J. Barnet, *Intervention and Revolution*, New York, 1968.

Δεν προκάλεσε έκπληξη λοιπόν το γεγονός πως οι Αμερικανοί ζήτησαν «περισσότερη δημοκρατία». Η χρεοκοπημένη πολιτική των μεταδεκεμβριανών κυβερνήσεων – που περιέλαβε την επάνοδο του διαβλητού και βαθύτατα αντιδημοκρατικού βασιλιά και την ένοπλη εμπέδωση της σταθερότητας – αντί να επιλύσει την κρίση, αντίθετα την όξυνε. Η κυβέρνηση Μάξιμου, εξαγριωμένη από την αποτυχία των «μέτρων επεικειάς», συνέλαβε χιλιάδες εαμίτες σε ολόκληρη την Ελλάδα. Στις 9 Ιουλίου συνελήφθησαν 10.000 μονάχα στην περιοχή Αθηνών. Στην πολιτική αυτή «επεικειάς» και «διώξεως» προστέθηκε στρατιωτική δράση εναντίον των ανταρτών, χωρίς αποτελέσματα. Οι αντάρτες, που ανήγαγαν την αγωνιστική τακτική σε επιστήμη κατά τη διάρκεια της Κατοχής, αποδείχτηκαν πολύ πιο αποτελεσματικοί απ' ό,τι περίμενε η κυβέρνηση.

Έτσι, με την παραίτηση των υπουργών Γεωργίου Παπανδρέου, Σοφοκλή Βενιζέλου και Παναγιώτη Κανελλόπουλου, η κυβέρνηση Μάξιμου έπεσε τον Αύγουστο. Ο Αμερικανός πρεσβευτής Μακβί υποστήριξε το σχηματισμό κυβέρνησης που θα περιλάμβανε τους Φιλελεύθερους υπό τον Σοφούλη. Ο Σοφούλης επέμεινε να γίνει πρωθυπουργός, μα ο Τσαλδάρης αρνήθηκε ρητά τον όρο αυτό. Χρειάστηκε να έρθει στην Αθήνα ο Λόι Χέντερσον, διευθυντής του Τμήματος Ανατολικών Υποθέσεων του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, και να προειδοποιήσει τους πολιτικούς ηγέτες πως η συνέχιση της αμερικανικής βοήθειας εξαρτιόταν από την επίλυση του αδιεξόδου. Ως αποτέλεσμα, στις 7 Σεπτεμβρίου έγινε ο Σοφούλης πρωθυπουργός, ο Τσαλδάρης αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός Εξωτερικών και ο βασιλικός Στράτος υπουργός Στρατιωτικών.

Η κυβέρνηση Σοφούλη άρχισε το βίο της προσφέροντας στο έθνος ένα φάρμακο που δεν αποδεχόταν πια ο οργανισμός του: αμνηστία για τους αντάρτες που «καταθέτουν τα όπλα των και επιστρέφουν εις τον ειρηνικόν βίον, το ταχύτερον». Αν η προσφορά δε γινόταν δεκτή, προειδοποίησε ο Σοφούλης, η κυβέρνησή του, «μετά βαθείας λύπης, θα ηγηθή ολοκλήρου του Έθνους και θα συνθλίψη την επανάστασιν, ως και εκείνους που την ακολουθούν ή την υποστηρίζουν, κατά τον πλέον αμείλικτον τρόπον». Η τακτική αυτή, που είχε την πλήρη συμφωνία και υποστήριξη της Αμερικανικής Αποστολής, ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία και συνετέλεσε μόνο στην επέκταση και παράταση του εμφυλίου πολέμου, γιατί ήταν σε όλους φανερό πως

κανένας αντάρτης δε θα παραδινόταν σε μια κυβέρνηση-βιτρίνα του δεξιού παρακράτους. Η ουσιαστική δύναμη, τα νήια της εξουσίας, παρέμενε υπό τον έλεγχο της παράλληλης κυβέρνησης της άκρας Δεξιάς, που είχε φανερά διακηρύξει την απόφασή της να εξοντώσει αριστερούς, προοδευτικούς και δημοκράτες. Εφόσον ο στρατός και η χωροφυλακή τελούσαν υπό τον έλεγχο της Δεξιάς, δεν μπορούσε να υπάρξει εγγύηση πως η αμνηστία θα γινόταν σεβαστή. Κατά συνέπεια, οι αντάρτες απέρριψαν την προσφορά ως στερούμενη σημασίας. Ο Σοφούλης, κατ' ουσία, ομολόγησε την εγκυρότητα αυτής της θέσης, όταν ανοιχτά και επανειλημμένα παραδέχτηκε πως ήταν «πολιτική διακόσμηση» και «αιχμάλωτος Φιλελεύθερος»³.

Η Ουάσιγκτον κατέληξε στο συμπέρασμα πως καμία λύση δεν ήταν εφικτή χωρίς πανίσχυρο και εντελώς αναδιοργανωμένο ελληνικό στρατό. Η άποψη αυτή πήρε επείγοντα χαρακτήρα μετά την ανακοίνωση, στις 24 Δεκεμβρίου 1947, πως συγκροτήθηκε κυβέρνηση του αντάρτικου υπό τον Μάρκο Βαφειάδη και πως οι αντάρτες εξαπέλυσαν σκληρή επίθεση εναντίον της Κόνιτσας με σκοπό να την κάνουν πρωτεύουσά τους. Τα κυβερνητικά στρατεύματα μπόρεσαν να κρατήσουν την Κόνιτσα, αλλά το ηθικό τους είχε βαθιά κλονιστεί από το φόβο μήπως η κυβέρνηση Βαφειάδη αναγνωριστεί από τους Βόρειους γείτονες της Ελλάδας. Αυτό αποτράπηκε ύστερα από έντονη προειδοποίηση της Αμερικής πως τυχόν αναγνώριση της Κυβέρνησης του Βουνού θα την εξανάγκαζε να στείλει στρατό στην Ελλάδα. Και η Μόσχα βοήθησε τις Ηνωμένες Πολιτείες ανακαλώντας τους δоруφόρους της στην τάξη. Φυσικά, οι Βόρειοι γείτονες έδιναν βοήθεια στους αντάρτες, που γίνονταν προοδευτικά στρατιωτική δύναμη τρομακτικής ισχύος. Αυτή η βοήθεια όμως ήταν ασήμαντη σε σύγκριση με τον εφοδιασμό των ενόπλων δυνάμεων από την Αμερική σε όπλα, τεθωρακισμένα, πυροβολικό και αεροπλάνα. Μετά την ήττα των ανταρτών στην Κόνιτσα, ο αρχηγός της Αμερικανικής Στρατιωτικής Αποστολής στην Ελλάδα στρατηγός Λίσιβι προέβλεψε πως «η ανταρσία δύναται να κατασταλή προ του θέρους». Έπεσε έξω. Γιατί το Φεβρουάριο του 1948 οι δυνάμεις του αντάρτικού απείλησαν τη Θεσσαλονίκη και έκαναν την παρουσία τους αι-

---

3. Λευτέρης Σ. Σταυριανός, Greece, Σικάγο, 1952, σελ. 189.

σθητή στα περίχωρα της Αθήνας, στην Πάρνηθα, λίγα χιλιόμετρα από την καρδιά της πόλης. Τότε στάλθηκε στην Αθήνα ο στρατηγός Βαν Φλιτ. Έφτασε το Φεβρουάριο του 1948 για να αναλάβει την αρχηγία της Αμερικανικής Στρατιωτικής Αποστολής και την κατεύθυνση της όλης πολεμικής προσπάθειας. Μόλις λίγους μήνες μετά, ο Χάνσον Μπόλντουν έγραφε στους *Times* της Νέας Υόρκης:

Ο Έλληνας Υπουργός των Στρατιωτικών και η Ελληνική Κυβέρνησις εξακολουθούν να παραπονούνται ότι ο εξ 132.000 ανδρών αποτελούμενος Ελληνικός Στρατός είναι τόσο αδύνατος και τόσο πενιχρά εξοπλισμένος ώστε δεν δύναται ν' αντιμετωπίση, επί ίσοις όροις, τους 25.000 αντάρτας. Από καιρού εις καιρόν εκδίδονται εις τας Αθήνας στατιστικά στοιχεία τα οποία δείχνουν ότι [...] ο εξοπλισμός του είναι εντελώς ανεπαρκής. Ο ανταποκριτής ήλεγξεν αυτά τα στοιχεία με τας αρχάς της Ουάσιγκτον, αι οποίαι λέγουν πως οι αριθμοί αυτοί ουδεμίαν έχουν σχέση με την πραγματικότητα. Το βασικό πρόβλημα του Ελληνικού Στρατού, καθώς και των δυνάμεων της Εθνικιστικής Κίνας, έγκειται εις την ηγεσίαν του, εις την εκπαίδευσίν του και εις το αδιάφορον φρόνημά του. Πρόσφατοι ανταποκρίσεις εξ Ελλάδος καθιστούν διανυγέστατον το ότι ο Ελληνικός Στρατός ομιλεί περί μεγάλου πολέμου αλλ' έχει ελάχιστα πολεμήσει.

Αυτό στην ουσία ήταν το έργο του στρατηγού Βαν Φλιτ: να προαγάγει νέα ηγεσία στον ελληνικό στρατό και να βρει τρόπους να ανορθώσει το ηθικό του. Με την άφιξή του στην Ελλάδα, οι Αμερικανοί πήραν ουσιαστικά στα χέρια τους τη διοίκηση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων. Τόσο ο Βαν Φλιτ όσο και ο αρχηγός της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής Γκρίσγουολντ ήταν μέλη του Ελληνικού Συμβουλίου Αμύνης, το οποίο έπαιρνε αποφάσεις όχι μονάχα για θέματα επιχειρήσεων αλλά και για κάθε στρατιωτικό ζήτημα. Φυσικά, οι δυο Αμερικανοί μετείχαν χωρίς δικαίωμα ψήφου, για να μη θίγεται η «κυριαρχία» του ελληνικού κράτους. Ανεξάρτητα όμως από το θέμα της ψήφου, οι απόψεις των δύο Αμερικανών αντιπροσώπων γίνονταν συνήθως αποδεκτές σαν εντολές, μια και ουσιαστικά η όλη στρατιωτική, διοικητική και οικονομική δομή της χώρας τελούσε υπό πλήρη αμερικανικό έλεγχο. Ο ημερήσιος Τύπος αναφερόταν με σεβασμό στις επιθυμίες, απόψεις και δηλώσεις του «συμμαχικού παράγοντος» – δηλαδή των Αμερικανών.

Νέο κύμα συλλήψεων διατάχθηκε από το Γενικό Επιτελείο Στρατού, ως προσπάθεια εκκαθάρισης των μετόπισθεν, πριν γίνει η γενική επίθεση κατά των ανταρτών. Το Μάρτιο του 1948 επιστρατεύθηκαν δύο ακόμα ηλικίες κληρωτών και νέος αμερικανικός εξοπλισμός έφτασε στην Αθήνα. Ο Βαν Φλιτ ήταν αισιόδοξος και διακινδύνευσε την πρόβλεψη πως «οι αντάρται θα συντριβούν εντός του θέρους». Ωστόσο οι αντάρται είχαν διαφορετικά σχέδια. Δε δίστασαν να επιτεθούν στην κεντρική οδό Χανίων - Ηρακλείου και στις 12 Απριλίου κατέλαβαν τα Καλάβρυτα.

Ο Μάρκος Βαφειιάδης είχε πάψει πια να στηρίζεται μονάχα σε εθελοντές. Έθεσε σε εφαρμογή την υποχρεωτική στρατολογία στις ανταρτοκρατούμενες περιοχές. Η υποχρεωτική στρατολογία, αν και προκάλεσε μεγάλη ανησυχία στην Αθήνα, προκάλεσε επίσης πραγματική τραγωδία για τους στρατολογούμενους του Βαφειιάδη, γιατί το αδίκημα της «συμμετοχής εις συμμορίας» τιμωρούνταν με θάνατο. Όταν αιχμάλωτοι αντάρτες υποστήριζαν μπροστά στις Αρχές πως είχαν επιστρατευτεί διά της βίας, σπάνια γίνονταν πιστευτοί και πολλοί από αυτούς παραπέμφθηκαν σε στρατοδικεία, καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν. Αυτή η μισαλλόδοξη τακτική, που ήταν εξάλλου συνεπής με το πνεύμα των μεταδεκεμβριανών κυβερνήσεων, μείωσε στο ελάχιστο τον αριθμό των ανταρτών που παραδόθηκαν στο στρατό για να μην πολεμήσουν. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση 111 ανταρτών που, κατά τη διάρκεια επίθεσης σε προάστιο της Θεσσαλονίκης, έφυγαν και παραδόθηκαν στο στρατό. Από αυτούς, 44 καταδικάστηκαν σε θάνατο από το Στρατοδικείο Θεσσαλονίκης. Όχι λίγοι, εξάλλου, χωρικοί αντιμετώπισαν το εκτελεστικό απόσπασμα με την κατηγορία του τροφοδότη των συμμοριτών. Άδικα πρόβαλλαν το επιχείρημα οι χωρικοί πως, αφού έμπαιναν στα χωριά τους οι αντάρτες, χρειαζόταν μεγάλο θάρρος να τους αρνηθεί κανείς τρόφιμα και άλλα εφόδια. Μια από τις πιο μελανές σελίδες του εμφυλίου πολέμου γράφτηκε από το στρατηγό Τοσκαλώτο, στενό φίλο της βασιλικής οικογένειας και σημαίνοντα απολογητή της δικτατορικής λύσης κατά τη δεκαετία του 1960. Όταν έφτασε στα Ιωάννινα, απαίτησε να γίνουν οι εκτελέσεις των θανατοποινιτών που είχαν καταδικαστεί με την κατηγορία του «ενισχυτού των συμμοριτών». Ο μητροπολίτης Ιωαννίνων Σπυρίδων τον επισκέφθηκε συνοδευόμενος από έγκριτους πολίτες και μάταια τον

ικέτευσε να δείξει επιείκεια. Η απάντηση του στρατηγού ήταν η ομοβροντία του εκτελεστικού αποσπάσματος.

Αλλά και οι αντάρτες του Βαφειάδη έλαβαν επίσης μέτρα που μείωσαν σημαντικά τη δημοτικότητά τους. Ένα από αυτά ήταν το «παιδομάζωμα», η συλλογή και απομάκρυνση των παιδιών από ανταρτοκρατούμενες περιοχές σε κομμουνιστικές χώρες. Το μέτρο, επίσημα, είχε σκοπό να «προστατεύσει» τα παιδιά από τους κινδύνους και τις κακουχίες του εμφυλίου πολέμου, αλλά στην ουσία απέβλεπε στη διατήρηση και επαύξηση της μαχητικότητας των γονέων τους. Έτσι, 10.000 μεταφέρθηκαν στη Γιουγκοσλαβία, 2.000 στην Αλβανία, 2.600 στη Βουλγαρία, 3.800 στη Ρουμανία, 2.000 στην Τσεχοσλοβακία και 3.000 στην Ουγγαρία. Το μέτρο ήταν πολύ αντιδημοτικό και η Αθήνα το εκμεταλλεύτηκε κατά κόρον, μιλώντας για έγκλημα «γενοκτονίας»⁴.

Με την έναρξη της άνοιξης του 1948, ο στρατηγός Βαν Φλιτ εκπόνησε το σχέδιο για την εκκαθάριση της Κεντρικής Ελλάδας αρχικά, ώστε αργότερα να ακολουθήσει η επίθεση κατά των ανταρτών που ήταν οχυρωμένοι στο Βίτσι και στον Γράμμο. Μετά τριάντα πέντε μέρες το Γενικό Επιτελείο Στρατού ανακοίνωσε πως, ύστερα από επιτυχείς στρατιωτικές επιχειρήσεις, η Κεντρική Ελλάδα ξεκαθαρίστηκε παντελώς από αντάρτες. Ευθύς αμέσως, έξι μεραρχίες, με πλήρη κάλυψη πυροβολικού και αεροπορίας, στάλθηκαν για την επίθεση κατά του Γράμμου. Οι μάχες διήρκεσαν επί ένα περίπου δίμηνο. Κέρδισε ο στρατός. Τέλος, άρχισε η εκκαθάριση του Βίτσι, που έπεσε στα χέρια του στρατού στις 18 Οκτωβρίου 1948.

Ενώ όμως είχε δημιουργηθεί η εντύπωση, από τις επίσημες τουλάχιστον ανακοινώσεις, πως οι αντάρτες είχαν εκδιωχθεί από παντού,

---

4. Μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου σημαντικός αριθμός των παιδιών αυτών επεστρεψαν στα σπίτια τους, έπειτα από παραστάσεις της ελληνικής κυβέρνησης στον ΟΗΕ. Οι κομμουνιστικές κυβερνήσεις πρόβαλαν τον όρο να υποβάλλεται αίτηση από τους γονείς ή τον πλησιέστερο συγγενή αν οι γονείς δε ζούσαν πια. Πολλά παιδιά δε γύρισαν ποτέ. Όταν αργότερα, σαν έφηβοι ή άντρες πια, ζήτησαν να επαναπατριστούν, οι ελληνικές κυβερνήσεις αρνήθηκαν να τους το επιτρέψουν – γιατί, λέει, είχαν εμποτιστεί από το «κομμουνιστικό δηλητήριο» και θα το σκορπούσαν στην Ελλάδα. Αργότερα, με την κυβέρνηση Παπανδρέου, δόθηκε άδεια σε μερικούς από αυτούς τους νέους να επιστρέψουν, όχι όμως σε μαζική βάση αλλά μόνο ως μεμονωμένες περιπτώσεις – τόσο ήταν η δύναμη της Δεξιάς ακόμα και όταν ήταν στην εξουσία το Δημοκρατικό Κέντρο.

οι τελευταίοι άρχισαν μια σειρά αντεπιθέσεων που πανικόβαλαν το καθεστώς των Αθηνών, το οποίο γιόρταζε ακόμα τη νίκη του. Δύο μήνες μετά την πτώση του Βιτσιού, οι «ηττημένοι» αντάρτες, ύστερα από σφοδρή σύγκρουση με το στρατό, κατέλαβαν την Καρδίτσα. Ο στρατός χρειάστηκε να υποστεί μεγάλες απώλειες για να την επανακαταλάβει.

Το σχίσμα Τίτο και Στάλιν αποτέλεσε την κρίσιμη καμπή του εμφυλίου πολέμου. Τον Ιούνιο του 1948 το «αιρετικό» γιουγκοσλαβικό Κομμουνιστικό Κόμμα αποβλήθηκε από την Κόμινφορμ, αλλά ο Τίτο, αφού εξουδετέρωσε εγκαίρως συνωμοσία προς ανατροπή του, κατόρθωσε να σταθεροποιήσει τη θέση του. Περί τα τέλη Ιανουαρίου του 1949 η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ σε συνεδρίασή της αποκήρυξε «δεξιές τυχοδιωκτικές αποκλίσεις» και στις 4 Φεβρουαρίου ο ραδιοφωνικός σταθμός των ανταρτών ανακοίνωσε πως ο Μάρκος Βαφειάδης παραιτήθηκε από πρωθυπουργός της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης και διοικητής του Δημοκρατικού Στρατού για λόγους υγείας. Αν και αργότερα ο Βαφειάδης αποκήρυξε τον τιτοϊσμό, υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι η πτώση του ήταν συνέπεια της γνώμης που διατύπωσε επανειλημμένα πως η θέση των Ελλήνων ανταρτών ήταν στο πλευρό του Τίτο. Ο Γιάννης Ιωαννίδης, μέλος του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ, έγινε πρωθυπουργός, αλλά ο πραγματικός ηγέτης ήταν ο Ζαχαριάδης, που πήρε καθαρή θέση στο πλευρό της Μόσχας. Ο Τίτο, αν και δε μετέβαλε τη φιλική του στάση προς τους αντάρτες, διέκοψε κάθε βοήθεια σε όπλα και εφόδια και στις 10 Ιουλίου ανακοίνωσε το κλείσιμο των ελληνογιουγκοσλαβικών συνόρων. Αυτή η εξέλιξη, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη, σήμανε το μοιραίο τέλος του αντάρτικου. Οποσδήποτε, η στάση του Τίτο επηρέασε τη θέση των Αμερικανών πάνω στον εμφύλιο πόλεμο, που απέρριπταν τώρα την πιθανότητα μη στρατιωτικής λύσης. Η αποκάλυπτη απόρριψη εκ μέρους του Άτσεσον της πρότασης του Μπέβιν στις 29 Μαΐου για τετραμερείς συνομιλίες για τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου οφείλεται αναμφισβήτητα σε αναπτρωμένες ελπίδες του για στρατιωτική νίκη στην Ελλάδα. Ο στρατάρχης Αλέξανδρος Παπάγος, αρχιστράτηγος του αλβανικού πολέμου το 1940-41, τέθηκε επικεφαλής της εκστρατείας εναντίον των ανταρτών. Διορίστηκε από τη νέα κυβέρνηση Σοφούλη, που ορκίστηκε στις 18 Ιανουαρίου 1949. Ο Παπάγος κατήγγινε το Συμ-

βούλιο Εθνικής Αμύνης και το αντικατέστησε με το Συμβούλιο Πολέμου, το οποίο και έλεγχε. Το συμβούλιο αυτό είχε εξουσίες που εκτείνονταν σε ολόκληρη τη ζωή του έθνους. Εντούτοις, οι πρώτοι μήνες του 1949 πήγαν καλά για τους αντάρτες. Την επομένη του διορισμού του Παπάγου κυριεύσαν το Καρπενήσι, και το διατήρησαν υπό την κατοχή τους επί ένα εικοσαήμερο. Στις 12 Φεβρουαρίου χτύπησαν τη Φλώρινα, που δεν την κατέλαβαν τελικά, ενώ 5.000 περίπου άντρες έκαναν την εμφάνισή τους στα μεγαλύτερα χωριά της Ηπείρου.

Ενδοκομματικές διαφωνίες όμως και η αποκοπή τους από τον Τίτο μείωσαν σημαντικά το αγωνιστικό φρόνημα των ανταρτών, και ο Βαν Φλιτ ετοιμαζόταν για το οριστικό χτύπημα.

Ο Βαν Φλιτ, που επέβλεπε προσωπικά τις επιχειρήσεις, χρησιμοποίησε ό,τι είχε στη διάθεσή του – αμερικανικά αεροπλάνα Χελντάιμπερ, βρετανικά Σπιτφάιρ και νεοεφευρεμένα όπλα, όπως οι εμπρηστικές βόμβες να-πάλμ και το τουφέκι που δεν κλοτσούσε κι έμοιαζε με μεγάλο μπαζούκα. Η Ουάσινγκτον γνώριζε πως, αν οι κυβερνητικές δυνάμεις που έτρεφε, στέγαζε και όπλιζε δεν κέρδιζαν αυτή τη φορά, ο πόλεμος θα διαρκούσε επ' αόριστον. Ουδέτεροι στρατιωτικοί εμπειρογνώμονες περιέγραψαν αυτή την επίθεση ως την πιο καλά προετοιμασμένη και εφοδιασμένη που είχε γίνει ως τότε. Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, ο στρατός των Αθηνών αριθμούσε 197.000, σε σύγκριση με τους 17.000 αντάρτες⁵.

Για μία ακόμα φορά κύριοι στόχοι ήταν το Βίτσι και ο Γράμμος. Οι αντάρτες υπέστησαν μεγάλες απώλειες σ' αυτές τις επιχειρήσεις. Από τη φλεγόμενη κόλαση του Γράμμου περίπου 9.000 αντάρτες κατόρθωσαν να διασωθούν περνώντας τα σύνορα. Άλλοι 4.500 είχαν διασωθεί προηγουμένως.

Στις 17 Οκτωβρίου 1949 τερματίστηκε τυπικά ο εμφύλιος πόλεμος με ανακοίνωση του αρχηγείου των ανταρτών πως «διακόπτει τον αγώνα». Στις 20 Νοεμβρίου έγινε η αποχαιρετιστήρια παρέλαση των βρετανικών στρατευμάτων στην Αθήνα. Όταν είχαν φτάσει στο Φάληρο, πέντε χρόνια νωρίτερα, χιλιάδες Έλληνες, με δάκρυα στα μά-

---

5. Λευτέρης Σ. Σταυριανός, Greece, Σικάγο, 1952, σελ. 203.

τια, τους ζητωκραύγασαν ως απελευθερωτές της χώρας τους. Καθώς έφευγαν, τα μάτια των Ελλήνων ήταν πάλι δακρυσομένα, αλλά όχι επειδή έφευγαν οι Άγγλοι.

Διαφθορά εν ονόματι του έθνους

Στην Ελλάδα αφθονούν τα γνωμικά – μερικά αρχαία και μερικά πολύ καινούρια. Ανάμεσα στα αποθέματα αυτά της λαϊκής σοφίας είναι και το αιόφθεγμα «Το χρήμα δεν έχει οσμή» κι ένα άλλο, «Το χρήμα δεν έχει πατρίδα». Ποτέ στην ιστορία της Ελλάδας δεν αποδείχτηκε με τέτοια ακρίβεια η αλήθεια των ρητών αυτών όσο στην εποχή που «το έθνος εμάχετο διά την επιβίωσίν του», όπως συνήθιζαν να διακηρύσσουν οι εκπρόσωποι του κατεστημένου σε σχέση με τον εμφύλιο πόλεμο. Και ποτέ στη μακραίωνη ιστορία της Ελλάδας δεν είχε απειληθεί ο δημόσιος βίος της χώρας από τόσα συγκλονιστικά σκάνδαλα όσο κατά το σχετικά βραχύ αυτό χρονικό διάστημα.

Προτού ακόμα έρθουν οι Αμερικανοί με το Δόγμα Τρούμαν και τον πακτωλό των δολαρίων τους, οι προκάτοχοί τους, οι Άγγλοι, είχαν επισημάνει τη βουλιμία με την οποία είχαν καταβροχθίσει τη «βοήθεια» τους οι εκπρόσωποι της ελληνικής οικονομικής ολιγαρχίας – βοήθεια που προοριζόταν να χρησιμοποιηθεί για τα θεμέλια της ανόρθωσης της κατεστραμμένης ελληνικής οικονομίας μετά τον κυκλώνα της Κατοχής. Η διακομματική επιτροπή των Άγγλων βουλευτών που επισκέφθηκε την Ελλάδα για να μελετήσει την κοινωνική, πολιτική και οικονομική κατάσταση διαπίστωσε πως υπήρχαν 3.000 εξαιρετικά πλούσιες οικογένειες στην Αθήνα. Ένα μεγάλο τμήμα αυτής της μειονότητας κρατούσε τον πλούτο του υπό μορφή χρυσού, σε εποχή που οι Αρχές προσπαθούσαν να πείσουν τους πολίτες να έχουν εμπιστοσύνη στη δραχμή και να καταθέτουν τις οικονομίες τους στις τράπεζες. Τις ίδιες μέρες που κυκλοφόρησε η αναφορά της διακομματικής επιτροπής (Ιανουάριος 1947), δεκαοκτώ γνωστότατοι βιομήχανοι βάμβακος μνηύονταν για αισχροκέρδεια. Καλά ταμπουρωμένοι στην περιοχή Αθηνών, όπου δεν μπορούσαν να τους φτάσουν οι αντάρτες και οι διακυμάνσεις του εμφυλίου πολέμου, είχαν επιδοθεί σε μια ανέντιμη εκστρατεία, εκμεταλλευόμενοι την εξαθλίωση του ελληνικού λαού για να αυξήσουν τα ανίερα κέρδη τους.

Αλλά η μεγάλη ευκαιρία για τους χρυσοκάνθαρους της Ελλάδας παρουσιάστηκε όταν η Αμερική, επειγόμενη να δώσει τέλος στον εμφύλιο πόλεμο, άνοιξε διάπλατα το θησαυροφυλάκιό της για να ενισχύσει την κυβέρνηση της Ελλάδας και να αναζωογονήσει την παραπαίουσα ελληνική οικονομία. Οι Αμερικανοί εμπειρογνώμονες είχαν αντιληφθεί καλά πως ο αγώνας δεν περιοριζόταν μόνο στο πεδίο της μάχης και πως η κοινωνική και οικονομική διάρθρωση της χώρας, βασισμένη καθώς ήταν σε ένα μείγμα φεουδαρχικών και καταπιταλιστικών θεσμών και αξιών, ήταν η αστείρευτη πηγή επιστράτευσης ανταρτών. Είδαν καθαρά πως, εφόσον ο λαός ήταν άνεργος, τα κατεστραμμένα από τον πόλεμο εργοστάσια παρέμεναν ερείπια, η γεωργία παρέμενε σε απαρχαιωμένη κατάσταση και η πείνα και η αρρώστια εξαθλίωναν το λαό, οι αντάρτες θα μπορούσαν να υπολογίζονται με σιγουριά πως θα υιάρχουν εθελοντές για το αντάρτικο. Γι' αυτό, η Ουάσινγκτον εκπόνησε διάφορα σχέδια ανασυγκρότησης για την Ελλάδα, που έμειναν στο μεγαλύτερό τους ποσοστό ανεφάρμοστα. Οι Αμερικανοί «ειδικοί» που ήρθαν στην Ελλάδα έμαθαν νωρίς να συνεργάζονται στενά με την ελληνική οικονομική ολιγαρχία. Δεν άργησαν να μυηθούν στη χρησιμοποίηση των πόστων τους για να ευνοούν τα συμφέροντα ορισμένων ομάδων βιομηχάνων και εμπόρων, επί προμηθεία φυσικά. Τέτοιου είδους παρανομίες ήταν ευρύτατα διαδεδομένες. Και βρίσκονταν έξω από τον έλεγχο και την κριτική της «κυρίαρχης» ελληνικής κυβέρνησης, της οποίας η ύπαρξη εξαρτιόταν από την πολιτική εύνοια των ίδιων των υπευθύνων γι' αυτές τις παρανομίες. Πολλές καταγγελίες διαφθοράς έφτασαν στον Τύπο, αλλά σπάνια ζητήθηκε η δίωξη των «συκοφαντών». Η ηθική αμβλύτητα και ο κυνισμός ήταν φαινόμενα της καθημερινής ζωής. Όσον αφορά την κοινή γνώμη, ήταν πρόχειρος ο κομμουνισμός για να του ρίχνονται όλα τα κατάξυλα. Τα πάντα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν σαν συκοφαντίες των κομμουνιστών που μεγαλοποιούσαν ασήμαντες παρατυπίες για να «υποσκάψουν το φρόνημα των μαχομένων Ενόπλων Δυνάμεων».

Η ηθική αυτή σήψη αιοκαλύφθηκε με επίσημο πάταγο από τον ίδιο τον Ντουάιτ Γκρίσγουολντ στις 14 Ιανουαρίου 1948. Ως αρχηγός της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής, ο Γκρίσγουολντ δήλωσε στους Αμερικανούς ανταποκριτές που επισκέφθηκαν την Αθήνα ότι δεν μπορεί να συνεννοηθεί με τους Έλληνες επισήμους και πιθανόν

να μεταβεί στην Ουάσινγκτον προκειμένου να εισηγηθεί την πλήρη αναθεώρηση του όλου προγράμματος της αμερικανικής βοήθειας. Την ίδια μέρα – και ασφαλώς όχι συμπτωματικά – το πρακτορείο Ασοσιέιτεντ Πρες μετέδωσε δηλώσεις «εγκύρου πηγής» της Αμερικανικής Αποστολής στην Αθήνα, σύμφωνα με τις οποίες μεγάλα δάνεια που είχαν παραχωρηθεί από ελληνικές τράπεζες σε βιομήχανους για παραγωγικές επενδύσεις είχαν χρησιμοποιηθεί για κερδοσκοπία. Συγκεκριμένα, οι καλοί αυτοί πατριώτες βιομήχανοι, αντί να χρησιμοποιήσουν τα δάνεια για να κινήσουν τα εργοστάσιά τους, προτίμησαν να αγοράσουν χρυσές λίρες, για να επωφεληθούν έτσι από τον πληθωρισμό. Αρνήθηκαν να ρευστοποιήσουν τον χρυσό τους και να πληρώσουν τα σε δραχμές δάνειά τους εγκαίρως, γιατί γι' αυτούς «ο χρόνος ήταν χρήμα». Η απειλή όμως του Γκρίσγουολντ για ενδεχόμενη αναστολή της αμερικανικής βοήθειας προκάλεσε ανησυχία σε όσους είχαν χρήματα σε δραχμές – στον κόσμο των μικροαστών –, με συνέπεια να σημειώσει η χρυσή λίρα νέα, ανησυχιακή άνοδο. Ο υπουργός Συντονισμού αναγκάστηκε να ομολογήσει στις 18 Ιανουαρίου 1948 ότι μέσα σε ένα οκτάμηνο η τιμή της χρυσής λίρας έφτασε από 138.000 δραχμές στις 235.000. Η ανάμνηση των αλλεπάλληλων κυμάτων πληθωρισμού της Κατοχής, που κατέστρεψε τη μεσαία και εργατική τάξη, πρόβαλε πάλι απειλητική. Ο δημοκρατικός Τύπος εξαπέλυσε δριμεία επίθεση κατά των κερδοσκόπων που τσέπωναν τα εκατομμύρια δολαρίων τα οποία έφτασαν στην Ελλάδα από τη βρετανική βοήθεια για την αρχική σταθεροποίηση της δραχμής, από την Ούνρα, από το Σχέδιο Μάρσαλ και από το Δόγμα Τρούμαν.

Στις 21 Ιανουαρίου αποκαλύφθηκε μια πελώρια απάτη, που αφορούσε βάμβακα της Ούνρα, στην οποία ήταν αναμειγμένοι βιομήχανοι, κλωστοϋφαντουργοί και ανώτατοι δημόσιοι υπάλληλοι. Η κυβέρνηση, που επιθυμούσε να μειώσει την εντύπωση αυτού του σκανδάλου και να προλάβει νέες αποκαλύψεις, αποφάσισε την επιβολή αναδρομικής φορολογίας στους μεγαλοεισαγωγείς – πράγμα που αποτέλεσε δημοφιλές μέτρο, γιατί ένα σημαντικό μέρος του συναλλαγματικού αποθέματος της χώρας είχε σκοπίμα διατεθεί για την εισαγωγή ειδών όχι πρώτης ανάγκης. Οι τιμές πώλησης των ειδών αυτών ήταν τριπλάσιες και τετραπλάσιες της αξίας τους, με αποτέλεσμα να θησαυρίσουν οι λίγοι «έξυπνοι» εισαγωγείς.

Η Αμερική είχε παγιδευτεί. Δύσκολα πια θα μπορούσε να αποσυρθεί από την Ελλάδα – μια χώρα που είχε αποκτήσει τόσο μεγάλη στρατηγική σημασία. Διαφθορά ή μη, η Αμερική ήταν υποχρεωμένη να συνεχίσει την παροχή βοήθειας. Στις 21 Φεβρουαρίου ο Μάρσαλ ζήτησε, βάσει του ομώνυμου σχεδίου βοήθειας, 275 εκατομμύρια δολάρια για την Ελλάδα και την Τουρκία. Ωστόσο, η παραχώρηση της νέας βοήθειας προκάλεσε σοβαρές αντιδράσεις. Ο γερουσιαστής Τέιλορ τόνισε χαρακτηριστικά στην αρμόδια επιτροπή πως οι Ηνωμένες Πολιτείες έδωσαν τόσα δολάρια για τη συντριβή του αντάρτικου στην Ελλάδα ώστε αναλογούσαν 8.000 δολάρια σε κάθε ρακένδυτο αντάρτη. «Αν τους τα έδιδαν ιδιοχειρώς», πρόσθεσε χλευαστικά, «θα γίνονταν όλοι καπιταλιστές και θα έπαυαν να πολεμούν». Ο Σολ Μπλουμ, πρόεδρος της Επιτροπής επί των Εξωτερικών του Κογκρέσου, είπε χαρακτηριστικά: «Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα είναι καθαρά ελληνικός πόλεμος, για τον οποίο δε φέρουν καμία ευθύνη οι Ηνωμένες Πολιτείες. Προσφέρουν μόνο βοήθεια και, αν οί Έλληνες δεν μπορούν να υπερασπιστούν τη δημοκρατία ή αν σπαταλούν την αμερικανική βοήθεια, τους περιμένει κατάρρευση παρόμοια με της εθνικιστικής Κίνας».

Ο Μάρσαλ έφτασε στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1948, όταν επικρατούσε πια πλατιά η εντύπωση πως οι στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά των ανταρτών πλησίαζαν στην τελική τους φάση. Οι Έλληνες αρμόδιοι έδιναν στους Αμερικανούς νέες υποσχέσεις για τη «σώφρονα» διαχείριση της βοήθειας. Αλλά τους κυνηγούσε η... κακοτυχία. Λίγες μέρες αφότου εγκατέλειψε την Αθήνα ο Μάρσαλ, αποκαλύφθηκε κατάχρηση πολλών εκατομμυρίων δραχμών στο υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας, με ήρωα τον ανώτερο λιμενικό αξιωματικό Μπακόπουλο. Η ελληνική νέμεση όμως δεν έφτασε τον καταχραστή, που με τη βοήθεια των υπηρεσιών του Υπουργείου Εξωτερικών κατόρθωσε να αποδράσει στη Νότια Αμερική. Αμέσως μετά, ένα παρόμοιο σκάνδαλο αποκαλύφθηκε στο Υπουργείο Προνοίας – το υπουργείο που είχε την ευθύνη της περίθαλψης των ξεσπιτωμένων αμάχων του ανταρτοπόλεμου. Αλλά η κατάπληξη και η οργή της κοινής γνώμης κορυφώθηκαν με την αποκάλυψη ενός τεράστιου σκανδάλου λαθρεμπορίου συναλλάγματος, ενώ ο Ζαχαριάδης καθαιρούσε τον Μάρκο Βαφειάδη από την ηγεσία των ανταρτών. Επικεφαλής της οπείρας των λαθρεμπόρων – της μεγαλύτερης στα χρο-

νικά της Ελλάδας— ήταν ένας από τους μεγαλύτερους βιομήχανους των Αθηνών, ένα εκλεκτό μέλος της κοινωνίας, ένας κραυγαλέος «εθνικόφρων», ο Αλέξανδρος Κανελλόπουλος, που είχε διατελέσει κυβερνητικός επίτροπος της φασιστικής νεολαίας του Μεταξά. Η σπείρα δρούσε επί τρία χρόνια ανενόχλητη, γιατί τόσο ο αρχηγός της όσο και τα κυριότερα μέλη της ανήκαν στην άρχουσα τάξη. Η τεχνική τους ήταν πολύ απλή. Έκαναν εξαγωγή δολαρίων στην Ελβετία και εισαγωγή χρυσών λιρών στην Ελλάδα. Αποκόμιζαν τεράστια κέρδη, γιατί, εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων, η χρυσή λίρα είχε γίνει η κύρια μορφή αποταμίευσης για τους πλούσιους των Αθηνών. Συγκεκριμένα, αγόραζαν χρυσές λίρες στην Ελβετία προς 8-8,5 δολάρια και τις πουλούσαν στην Ελλάδα προς 17 δολάρια. Όταν αποκαλύφθηκε το σκάνδαλο, οι υπερασπιστές της συμμορίας προσπάθησαν να αποδείξουν πως οι λαθρέμποροι... ωφέλησαν την εθνική οικονομία. Εξάλλου εξυπηρετούσαν μια ανάγκη. Το κοινό ζητούσε χρυσές λίρες και οι λαθρέμποροι του τις πρόσφεραν.

Η αποκάλυψη του σκανδάλου οφείλεται σε ένα απρόβλεπτο ατύχημα. Ένας Γάλλος, μέλος της σπείρας, που μετέφερε τις λίρες (και ελβετικά ρολόγια) με το ιδιωτικό του αεροπλάνο, χρειάστηκε να κάνει αναγκαστική προσγείωση στη Λευκάδα. Το «εμπόρευμα» ήρθε έτσι στο φως. Ο Κανελλόπουλος βρισκόταν τότε στην Ελβετία, αλλά τόλμωσε να επιστρέψει στην Ελλάδα παρά το γεγονός πως είχε κιάλας συλληφθεί ο κυριότερος συνεργάτης του και υπαρχηγός του στη φασιστική νεολαία του Μεταξά Νικολόπουλος. Πελιδνός έφτασε στο αεροδρόμιο του Ελληνικού και δήλωσε με αυθάδεια στην αστυνομία: «Έμαθα ότι καταζητούμαι και ήρθα». Είναι πιθανό να υπολόγιζε στην επιρροή του ο Κανελλόπουλος για τη συγκάλυψη του σκανδάλου. Αλλά το σκάνδαλο όχι μόνο δεν κουκουλώθηκε, αλλά αντίθετα διαλευκάνθηκε σε όλες τις βρομερές λεπτομέρειές του και περιέλαβε τον αρχηγό του Νέου Κόμματος Σπύρο Μαρκεζίνη μετά την αποκάλυψη των σχέσεών του με έναν από τους λαθρέμπορους.

Ο Κανελλόπουλος καταδικάστηκε συνολικά σε οχτώ χρόνων φυλάκιση και ενός χρόνου εξορία. Η υπεράσπιση μάταια επικαλέστηκε για μάρτυρες διακεκριμένα μέλη του κατεστημένου. Το σκάνδαλο ήταν πολύ μεγάλο και ο εμφύλιος πόλεμος στο αποκορύφωμά του. Έτσι, ο Κανελλόπουλος οδηγήθηκε σιδηροδέσμιος να εκτίσει την ποινή του, κι ως ήταν το εκλεκτό παιδί του φασισμού.

Το σκάνδαλο του λαθρεμπορίου είχε και παραπέρα συνέπειες. Στη Βουλή καταγγέλλθηκε, στις 18 Μαρτίου 1948, πως στα σημειώματα των λαθρεμπόρων υπήρχαν ονόματα πολιτικών προσώπων που είχαν χρηματικές δοσοληψίες με τη σπειρά. Η καταγγελία έγινε από βουλευτές της Άκρας Δεξιάς και είχε ως στόχο τον Σπύρο Μαρκεζίνη. Ο Μαρκεζίνης, γέννημα και θρέμμα της Δεξιάς, είχε αποσχιστεί από το Λαϊκό Κόμμα, όταν αυτό είχε περιέλθει σε ανυποληψία, μαζί με άλλους δώδεκα βουλευτές και ίδρυσε το Νέο Κόμμα. Είναι πιθανό να τον είχε ενθαρρύνει το Παλάτι ή και ο Παπάγος να ιδρύσει δικό του κόμμα ως προσπάθεια ανανέωσης της Δεξιάς. Η πρωτοβουλία του Μαρκεζίνη ερέθισε τους Λαϊκούς, που με την καταγγελία τους προσπάθησαν να τον εκδικηθούν για το θράσος του. Το σκάνδαλο πήρε νέες διαστάσεις και έξω από τη Βουλή, ύστερα από τη συνάντηση του βασιλιά Παύλου με τον πρωθυπουργό Σοφούλη, στην οποία ο βασιλιάς εξέφρασε την ανησυχία του για τις επιπτώσεις που θα είχε στο μαχόμενο στρατό ένα καινούριο σκάνδαλο. Η κοινή γνώμη ερμήνευσε αυτή την πρωτοβουλία σαν επέμβαση του βασιλιά Παύλου προς χάρη του Μαρκεζίνη, του οποίου οι στενές σχέσεις με την Αυλή ήταν πασιγνώστες. Εκείνος που έμεινε ατάραχος μέσα σε όλο αυτό το σάλο ήταν ο Μαρκεζίνης, που δε θεώρησε σκόπιμο να δώσει οποιαδήποτε εξήγηση μέσα ή έξω από τη Βουλή. Παράλληλα με το βασιλιά και οι Αμερικανοί εκδήλωσαν στον Σοφούλη τις ανησυχίες τους για τις επιπτώσεις στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του σκανδάλου, που επεκτάθηκε τώρα σε εκπροσώπους του πολιτικού κόσμου. Αλλά, παρά την εφεκτική στάση του Σοφούλη, το σκάνδαλο δεν μπορούσε πια να σκεπαστεί. Ο δεξιός βουλευτής Βαμβέτσος κατήγγειλε πως «είναι απαράδεκτη η σιωπή της κυβερνήσεως όταν είναι βέβαιο ότι στα σημειωματάρια των λαθρεμπόρων είναι γραμμένα τα ονόματα πολιτικών προσώπων και δίπλα στα ονόματα διάφορα ποσά σε χρυσές λίρες». Ορισμένες εφημερίδες διόγκωσαν την πολιτική πλευρά του σκανδάλου και δημοσίευσαν πληροφορίες για σημαντικά ποσά ληρών που είχε λάβει ο Μαρκεζίνης από τους λαθρέμπορους. Ο Μαρκεζίνης αναγκάστηκε να πει πως δεν επρόκειτο να προβεί σε δόλωση εφόσον το όλο θέμα του λαθρεμπορίου βρισκόταν στα χέρια της Δικαιοσύνης. Αλλά οι αντίπαλοί του επέμειναν στη διάκριση μεταξύ ποινικής και πολιτικής ευθύνης και τον πίεζαν να δώσει απολογισμό των σχέσεών του

με τη σπείρα των λαθρεμπόρων. Τελικά επενέβη ο βασιλιάς και συνέστησε στον Μαρκεζίνη να κάνει δημόσια δήλωση, πράγμα που έκανε ο Μαρκεζίνης. Υποστήριξε πως είχε κοινωνικές σχέσεις με το λαθρέμπορο Νικολαΐδη, όπως και τόσα άλλα ευτυλόπητα πρόσωπα της αθηναϊκής κοινωνίας, και πως δανειζόταν από αυτόν χρήματα, με νόμιμο τόκο, πράγμα που εξηγεί το γεγονός πως το όνομά του αναφερόταν στο σημειωματάριο. Αντίθετα, ο εισαγγελέας Μπουρόπουλος διέψευσε τη δήλωση του Μαρκεζίνη. Ο εισαγγελέας δήλωσε πως οι χρυσές λίρες που αναφέρονταν στο σημειωματάριο αποτελούσαν κομματική ενίσχυση στο Νέο Κόμμα του Μαρκεζίνη, χωρίς να σημαίνουν συμμετοχή του Μαρκεζίνη στο λαθρεμπόριο συναλλάγματος και ρολογιών.

Στις 4 Απριλίου 1949 ο Σουλτομπέργκερ σε άρθρο του στους *Times* της Νέας Υόρκης έγραφε πως «η τύχη της ελληνικής κυβέρνησης κρέμεται κυριολεκτικά από μια κλωστή». Γιατί ο Μαρκεζίνης συμμετείχε στην κυβέρνηση. Το Στέιτ Ντιπάρτμεντ αναγκάστηκε να δηλώσει ξεκάθαρα πως «δεν επιδοκιμάζει καμία παρέμβαση υπέρ της παραμονής του Μαρκεζίνη στην κυβέρνηση. Το θέμα αυτό είναι καθαρά ελληνικό εσωτερικό θέμα».

Έτσι, ο Μαρκεζίνης εμφανίστηκε στις αθηναϊκές εφημερίδες της 12ης Απριλίου 1949 αποφασισμένος να παραιτηθεί για να αποτραπεί η ανεπιθύμητη από όλους κυβερνητική κρίση, όταν ο στρατός ετοιμαζόταν για την εαρινή εκστρατεία κατά των ανταρτών. Όμως την επομένη υπαναχώρησε, αρνούμενος να παραιτηθεί. Ο Σοφούλης δεν μπορούσε να προχωρήσει με τον Μαρκεζίνη στην κυβέρνηση. Το βράδυ της 12ης Απριλίου υπέβαλε την παραίτηση της κυβέρνησής του στο βασιλιά Παύλο, που ήταν υποχρεωμένος να τη δεχτεί. Ύστερα από σαράντα οκτώ ώρες, ο βασιλιάς έδωσε και πάλι την εντολή στον Σοφούλη, που σχημάτισε κυβέρνηση της ίδιας σύνθεσης, χωρίς όμως τον Μαρκεζίνη.

Οι συνταγματάρχες που ισχυρίζονται πως άρπαξαν την εξουσία για να πατάξουν τη διαφθορά βρήκαν στο πρόσωπο του Μαρκεζίνη έναν πιστό φίλο και χρήσιμο σύμβουλο.

Η ΕΛΛΑΔΑ ΓΙΝΕΤΑΙ ΔΟΥΡΥΦΟΡΟΣ

Η Αμερική αποκρούει στρατιωτική λύση

Παρά τις διακυμάνσεις της οικονομικής βοήθειας καθώς πλησίαζε το τέλος του εμφυλίου πολέμου, η Αμερική ήταν ο σημαντικότερος παράγοντας στην ελληνική εθνική ζωή. Καμία προσπάθεια δε γινόταν για να συγκαλυφθεί αυτή η αλήθεια. Την αποδέχονταν σαν δεδομένο και η Ουάσινγκτον και η Αθήνα. Υπουργοί, στρατηγοί, αρχηγοί κομμάτων και παράγοντες του κατεστημένου χρησιμοποιούσαν ανοιχτά τις αμερικανικές επιθυμίες ή απόψεις σαν επιχειρήματα προκειμένου να δικαιολογήσουν ή να εξηγήσουν τις δικές τους πράξεις ή θέσεις. Οι Αμερικανοί εξάλλου έκριναν απαραίτητο από καιρό σε καιρό να κάνουν δημόσια σχόλια πάνω στην οικονομική και πολιτική κατάσταση, για να καθοδηγούν έτσι την κοινή γνώμη σε κατευθύνσεις που εξυπηρετούσαν τις σκοπιμότητές τους.

Υπήρχε κάτι το εντελώς ιδιαίτερο στην αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα κατά τα πρώτα χρόνια μετά την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν. Και αυτό είχε σχέση με την πολιτική απόχρωση της επέμβασης. Κατ' αρχάς, οι Αμερικανοί υποστήριζαν κοινοβουλευτική κυβέρνηση. Πέρα από αυτό όμως, μέχρι το 1950, όταν ο Πιουριφόι αντικατέστησε τον Γκρέντι ως πρεσβευτής της Αμερικής στην Ελλάδα, προτιμούσαν κυβέρνηση όχι της Δεξιάς, αλλά κυβέρνηση από το μετριοπαθές δημοκρατικό Κέντρο. Μια και η πολιτική της περιόδου αυτής έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα κατά τις επόμενες δύο δεκαετίες, το φαινόμενο χρειάζεται κάποια εξήγηση. Και η εξήγηση αυτή θα πρέπει να αναζητηθεί εν μέρει στην Ουάσινγκτον και εν μέρει στην Ελλάδα. Στην Ουάσινγκτον η μοντέρνα τεχνοκρατική τακτική των αρμοδίων στις υπηρεσίες εθνικής ασφάλειας δεν είχε αντικαταστήσει ακόμα τη δοκιμασμένη πολιτική σύνθεση. Και στην Ελλάδα οι πολιτικές δυνάμεις της Δεξιάς είχαν πέσει σε πλήρη ανυποληψία. Βαρύνονταν με την ευθύνη μεγάλων σκανδάλων σε σχέση με την αμερικανική βοήθεια στην Ελλάδα. Παρέδωσαν τον κρατικό μηχανισμό στους δωσίλογους και στα εξ-

τρεμιστικά στοιχεία, που ενθάρρυναν τον εμφύλιο πόλεμο σαν μέσο κοινωνικής πολιτικής αλλά ακόμα και βιολογικής επιβίωσής τους. Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου η Δεξιά επιχείρησε επανειλημμένα να πείσει τους Αμερικανούς να δεχτούν αναστολή του κοινοβουλευτισμού. Συνάντησε όμως πάντα την άρνηση των Αμερικανών, που συχνά εξέφρασαν δημόσια την αντίθεσή τους στα καταπιεστικά μέτρα και στις κάθε λογής εκτροπές της κυβέρνησης – μιας κυβέρνησης που, ανεξάρτητα από τη σύνθεση του υπουργικού συμβουλίου και των κομμάτων που αντιπροσώπευε, βρισκόταν υπό τον έλεγχο του παρακρατικού μηχανισμού και της γραφειοκρατίας της δωσιλογικής Δεξιάς.

Όταν το Μάρτιο του 1948 έγιναν στην Αθήνα ομαδικές συλλήψεις από τις αστυνομικές Αρχές, ο στρατηγός Βαν Φλιτ δήλωσε δημόσια πως οι συλλήψεις αυτές «έγιναν χωρίς την έγκριση των αμερικανικών Αρχών, που δεν τους ζητήθηκε η γνώμη». Λίγο νωρίτερα, τον Ιανουάριο, η Αμερικανική Αποστολή έσπευσε να αποδοκιμάσει την κατάσχεση βιβλίων που χαρακτηρίστηκαν «αντεθνικά» από την αστυνομία. Σ' αυτά τα βιβλία περιλαμβάνονταν επικίνδυνες και ψυχοφθόρες εκδόσεις, όπως... οι Ψαλμοί του Δαβίδ. Ο αρχηγός της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής Γκρίσγουολντ δήλωσε στον ελληνικό Τύπο, στις 30 Ιανουαρίου, πως «η αντιμετώπιση του κομμουνισμού εις την Ελλάδα πρέπει να γίνεται με δημοκρατικές μεθόδους, η δε ελληνική κυβέρνηση καλείται να κρατήσει ψηλά την δάδα της ελευθερίας εις τον αγώνα της αυτόν». Οι παρατηρήσεις του Γκρίσγουολντ αναφέρονταν στο νόμο «περί νομιμοφροσύνης», που είχε ως συνέπεια την απόλυση χιλιάδων δημοσίων υπαλλήλων γιατί είχαν πάρει μέρος στην αντίσταση κατά των Γερμανών ή γιατί τους είχε κάνει φάκελο ο διαβόητος Μανιαδάκης, υπουργός Ασφαλείας της μεταξικής δικτατορίας.

Η αμερικανική αντίδραση στα καταπιεστικά μέτρα της ελληνικής κυβέρνησης έφτασε στον κολοφώνα της με τη θέσπιση του αντιαπεργιακού νόμου, τον Ιανουάριο του 1948, που προέβλεπε την ποινή του θανάτου για τους απεργούς. Η διεθνής κατακραυγή, ιδιαίτερα από το εργατικό κίνημα, ήταν άμεση και βίαιη. Η Αμερικανική Αποστολή ειδοποίησε την ελληνική κυβέρνηση πως ο αντιαπεργιακός νόμος θα μπορούσε να προκαλέσει άρνηση των Αμερικανών εργατών να φορτώσουν τρόφιμα προοριζόμενα για την Ελλάδα και

να θέσει έτσι σε κίνδυνο την εφαρμογή του αμερικανικού προγράμματος βοήθειας. Η κυβέρνηση των Αθηνών, γνωρίζοντας πως η αμερικανική προειδοποίηση ισοδυναμούσε με διαταγή, έσπευσε να καταρτίσει τον αντιαπεργιακό νόμο λίγες μέρες μετά τη θέσπισή του. Αλλά οι Αμερικανοί δεν περιορίστηκαν απλώς στην κριτική ή στην καθοδήγηση της ελληνικής κυβέρνησης. Έλαβαν μέτρα για να εξασφαλίσουν τον έλεγχο του υπουργικού συμβουλίου από μετριοπαθείς πολιτικούς. Το Σεπτέμβριο του 1947 κατόρθωσαν να επιβάλουν τον Σοφούλη ως πρωθυπουργό κυβέρνησης συνασπισμού, που είχε την υποστήριξη των δικών του Φιλελευθέρων και των Λαϊκών του Τσαλδάρη, παρά το γεγονός πως οι Λαϊκοί διέθεταν περισσότερες έδρες στη Βουλή από τους Φιλελεύθερους. Διέφευγε όμως την προσοχή των Αμερικανών το γεγονός ότι η ικανότητα του υπουργικού συμβουλίου να ασκήσει πολιτική μετριοπάθειας και διαλλακτικότητας είχε σημαντικά μειωθεί από τη μαζική παρουσία στο διοικητικό μηχανισμό του κράτους εξτρεμιστικών στοιχείων της δωσιλογικής Δεξιάς. Οι εξτρεμιστές αυτοί ήταν σε θέση να καταστρατηγούν κυβερνητικές αποφάσεις κατά τρόπο που εξυπηρετούσε τις ανάγκες τους και τις αξιώσεις τους. Αυτό έγινε ιδιαίτερα καταφανές στην περίπτωση του στρατού, που άρχισε να λαμβάνει αυθαίρετα μέτρα χωρίς να αισθάνεται την ανάγκη να ενημερώνει τους αρμόδιους υπουργούς. Έτσι, η δίωξη των κομμουνιστών και των «συνοδοιπόρων», που ήταν ευθύνη των αστυνομικών Αρχών, περιήλθε σταδιακά στα χέρια των στρατιωτικών. Όταν λοιπόν η στρατιωτική ηγεσία αξίωσε την επιβολή προληπτικής λογοκρισίας στον Τύπο, οι Αμερικανοί θορυβήθηκαν και αποφάσισαν να ενισχύσουν τη θέση του Σοφούλη. Με αμερικανική υποστήριξη, ο Σοφούλης ανασχημάτισε την κυβέρνηση το Φεβρουάριο του 1948 και πέτυχε να πάρει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Αμέσως μετά, ο στρατηγός Βαν Φλιτ δήλωσε πως «αι Ηνωμένοι Πολιτείες υποστηρίζουν την νέαν Κυβέρνησιν Σοφούλη και εκφράζουν την απόλυτον αντίθεσίν των προς πάσαν αντιδημοκρατικήν λύσιν, είτε απλώς εξωκοινοβουλευτικήν είτε δικτατορικήν». Η κατηγορηματική δήλωση του στρατηγού Βαν Φλιτ είχε συγκεκριμένο στόχο. Στις 31 Ιανουαρίου ο Αλέξανδρος Παπάγος είχε δηλώσει πως θα ήταν πρόθυμος να σχηματίσει κυβέρνηση εξωκοινοβουλευτικών προσωπικοτήτων, προσθέτοντας ότι, «κατά το Σύνταγμα, ο βασιλεύς δύναται να ζητήσει την παραίτησιν της Κυβερνήσεως Σοφού-

λη και να αναθέσει την εντολήν εις εξωκοινοβουλευτικήν προσωπικότητα». Ο Παπάγος είχε μια επιτυχή στρατιωτική σταδιοδρομία. Υπήρξε αρχιστράτηγος κατά τον αλβανικό πόλεμο, το 1940. Όταν κατέλαβαν την Ελλάδα οι ναζί, τον έστειλαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Γερμανία. Είχε στο ενεργητικό του τη στρατηγική που οδήγησε στην ήττα των ανταρτών στον εμφύλιο πόλεμο. Αυτή τουλάχιστον ήταν η επίσημη άποψη. Στην πραγματικότητα, οι συνάδελφοί του στο στράτευμα δεν του αναγνώριζαν αυτά τα επιτεύγματα, γιατί ήταν γνωστό πως κατ'ύψυον το έπος των αλβανικών βουνών από το πολυτελές ξενοδοχείο της Αθήνας «Μεγάλη Βρετανία». Όσον αφορά την ήττα των ανταρτών, αυτή οφείλεται στη συντριπτική υπεροχή του ελληνικού στρατού σε εξοπλισμό και σε μια αδιάκοπη αλυσίδα πολιτικών λαθών που διέπραξε η ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος. Η εμφάνιση του Παπάγου στο πολιτικό προσκήνιο δεν εξέπληξε τους Έλληνες. Η πιθανότητα εισόδου του στην πολιτική ήταν αντικείμενο πλατιάς συζήτησης στην Αθήνα και ήταν γενικότερα γνωστό πως κύκλοι της Δεξιάς τον προωθούσαν σαν «σωτήρα» της Ελλάδας. Η αντίδραση των Ηνωμένων Πολιτειών στο «πυροτέχνημα» του Παπάγου ήταν σαφώς αρνητική. Οι *Times* της Νέας Υόρκης έγραψαν στις 14 Φεβρουαρίου 1948 πως «η καλύτερη δυνατή λύση για την Ελλάδα είναι κυβέρνηση συνεργασίας Λαϊκών και Φιλελευθέρων» και πως «ο Παπάγος είναι ο μεγάλος ευνοούμενος της Δεξιάς». Παράλληλα, ανταποκρίσεις αθηναϊκών εφημερίδων της ίδιας μέρας από την Ουάσινγκτον τόνιζαν πως το Στέιτ Ντιπάρτμεντ αποκρούει απολύτως οποιαδήποτε αντιδημοκρατική λύση στην Ελλάδα. Αντίθετα, κατά τις ίδιες ανταποκρίσεις, κύκλοι της CIA φέρονται «ευνοούντες δικτατορία υπό τον Παπάγο, άνθρωπο των Ανακτόρων και αρχιστράτηγο στον πόλεμο της Αλβανίας».

Οι «υπερεθνικόφρονες» πολιτικοί της Δεξιάς με δυσκολία μπορούσαν να κρύψουν την οργή τους κατά των Αμερικανών. Είχαν σχηματίσει, εσφαλμένα, την εντύπωση πως οι Αμερικανοί ήταν τόσο βαθιά αναμειγμένοι στον εμφύλιο πόλεμο ώστε θα υποχρεώνονταν να ανεχτούν αστυνομικό κράτος ελεγχόμενο από την άκρα Δεξιά. Αλλά, όπως έγραψαν τότε οι *Times* της Νέας Υόρκης, «η βάση της πολιτικής των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ελλάδα είναι η προσήλωση στους δημοκρατικούς θεσμούς». Τη θέση αυτή ενίσχυσαν οι Αμερικανοί διορίζοντας πρεσβευτή στην Ελλάδα, το Μάιο του 1948, τον Γκρέι-

ντι, που φημιζόταν ως φιλελεύθερος διπλωμάτης και που δικαίωσε πραγματικά τη φήμη του κατά τη θητεία του στην Αθήνα.

Το Νοέμβριο του 1948 ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ένας επιδέξιος πολιτικός, βρήκε το κλίμα πρόσφορο για να διεκδικήσει την ηγεσία του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Επικρίνοντας τον Σοφούλη ότι έκανε απαράδεκτες παραχωρήσεις στους Λαϊκούς, απέσυρε την υποστήριξή του από την κυβέρνηση, παίρνοντας μαζί του 54 από τους 84 βουλευτές του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Η κυβερνητική κρίση που ακολούθησε επιλύθηκε τον Ιανουάριο του 1949 με το σχηματισμό κυβέρνησης ευρέος συνασπισμού υπό τον Σοφούλη. Αλλά η εντολή δόθηκε στον Σοφούλη από το βασιλιά με τον όρο να διοριστεί ο Αλέξανδρος Παπάγος στρατάρχης του ελληνικού στρατού. Η ανάθεση της ηγεσίας του στρατού στον Παπάγο είχε σκοπό να προετοιμαστεί το έδαφος για την παραπέρα προώθησή του στην πολιτική. Και πραγματικά, πριν καλά καλά τελειώσει επίσημα ο εμφύλιος πόλεμος, τον Οκτώβριο του 1949, ανακτορικοί κύκλοι άφηναν να διαρρέουν στις εφημερίδες της Δεξιάς, υπό μορφή πληροφοριών «εγκύρων πολιτικών κύκλων», πως ο βασιλιάς Παύλος απέκλινε υπέρ του σχηματισμού μεταβατικής κυβέρνησης υπό τον Παπάγο. Η μεταβατική αυτή κυβέρνηση θα παρέμενε στην εξουσία ώσπου «να επιτύχη λήθην του παρελθόντος, επουλώση τας πληγάς τού Έθνους, προωθήση την ανασυγκρότησιν της χώρας και τελικά οδηγήση την Ελλάδα εις εκλογάς». Ο πολιτικός κόσμος –με εξαίρεση τη Δεξιά– αντέδρασε έντονα και άμεσα στη σχεδιαζόμενη σκοτεινή πλεκτάνη και επέμεινε στην άμεση προσφυγή στη λαϊκή έτυμηγορία. Στην κρίσιμη αυτή ώρα, οι Αμερικανοί –ο Γκρέιντι ως πρεσβευτής, ο Πολ Πόρτερ ως αρχηγός της Οικονομικής Αποστολής και πολλοί αξιωματούχοι της Ουάσινγκτον που επισκέφθηκαν την Ελλάδα, όπως ο Άβερελ Χάριμαν– πήραν σαφή θέση πως η χώρα έπρεπε να κυβερνηθεί με δημοκρατικές μεθόδους. Οι εκλογές έγιναν πράγματι στις 5 Μαρτίου 1950, και τα αποτελέσματα προκάλεσαν έκπληξη και πανικό στη Δεξιά και στους κύκλους που ευνοούσαν ολοκληρωτικές λύσεις. Τα κόμματα του δημοκρατικού Κέντρου και η Αριστερά κέρδισαν 157 επί συνόλου 250 εδρών.

Θα ήταν σοβαρό λάθος να αγνοηθεί η πολιτική βαρύτητα αυτών των εκλογικών αποτελεσμάτων. Η Δεξιά κυβερνούσε τη χώρα από το 1933 συνεχώς και το 1950, παρά το γεγονός ότι είχε κερδηθεί ο εμ-

φύλιος πόλεμος εναντίον της Άκρας Αριστεράς και εξτρεμιστικά στοιχεία της Δεξιάς έλεγχαν το διοικητικό μηχανισμό του κράτους, το δημοκρατικό Κέντρο και η Αριστερά εξήλθαν νικηφόρα από τις εκλογές σε βάρος της Δεξιάς. Ακόμα πιο εντυπωσιακή είναι η πολιτική χροιά των 157 εδρών που κέρδισε το Κέντρο και η Αριστερά. Οι Φιλελεύθεροι, υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο, έλαβαν 56 έδρες· η ΕΠΕΚ, υπό τον Νικόλαο Πλαστήρα, 45 έδρες· το Σοσιαλιστικό Δημοκρατικό Κόμμα, υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, 35 έδρες· η Δημοκρατική Παράταξη (νέο όνομα για το παράνομο ΚΚΕ) 18 έδρες· και το Αγροτικό Κόμμα 3 έδρες. Η ΕΠΕΚ του στρατηγού Πλαστήρα, κόμμα της Κεντροαριστεράς, άντλησε την περισσότερη δύναμή της από τις δημοσιοϋπαλληλικές μάζες, το Δημοκρατικό Κέντρο και, ακόμα, την Αριστερά. Ο σωστότερος υπολογισμός της κατανομής των βουλευτικών εδρών θα έδινε στη Δεξιά 93 έδρες, στο Κέντρο 94 έδρες και στην Κεντροαριστερά και Αριστερά 63 έδρες.

Υπήρχε γραπτή συμφωνία μεταξύ Πλαστήρα, Βενιζέλου και Παπανδρέου να σχηματίσουν κυβέρνηση συνασπισμού με πρωθυπουργό τον πρώτο. Όμως ο βασιλιάς Παύλος, στηριζόμενος στην τυπική διαδικασία, έδωσε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Τσαλδάρη με βάση το γεγονός πως το Λαϊκό Κόμμα ήταν το ισχυρότερο κόμμα στη Βουλή, με 62 έδρες. Ήταν ολοφάνερο πως ο βασιλιάς δίσταζε να δώσει την εντολή στον αντιμοναρχικό Πλαστήρα, που είχε στείλει τον Γεώργιο στην εξορία και αποτελούσε τον ενωτικό κρίκο των δυνάμεων της Κεντροαριστεράς. Εκπρόσωπος του Στέιτ Ντιπάρτμεντ δήλωσε πως «ο Βασιλεύς οφείλει να προχωρήσει ταχέως εις τον σχηματισμόν Κυβερνήσεως, εκπροσωπούσης την θέλησιν του λαού, εκφρασθείσαν κατά τας εκλογάς της 5ης Μαρτίου». Επιτέλους ο βασιλιάς κάλεσε τον Σοφοκλή Βενιζέλο στα Ανάκτορα και του έδωσε την εντολή στις 24 Μαρτίου. Ο ελληνικός λαός κατάπληκτος πληροφορήθηκε πως ο Βενιζέλος δέχτηκε την εντολή και άρχισε να συγκροτεί υπουργικό συμβούλιο – κατά παράβαση της συμφωνίας του με τον Πλαστήρα και τον Παπανδρέου. Οι δύο τελευταίοι αρνήθηκαν να ανεχτούν την κατάφωρη παραβίαση της συμφωνίας τους, με αποτέλεσμα να εκραγεί νέα, μεγάλη πολιτική κρίση. Ο πρεσβευτής Γκρέιντι επενέβη κατά ωμό τρόπο. Σε μακροσκελή επιστολή του προς τον Βενιζέλο, που δόθηκε συγχρόνως και στον ελληνικό Τύπο και δημοσιεύτηκε την 1η Απριλίου 1950, υπέδειξε πως θα καταστεί

προβληματική η συνέχιση της αμερικανικής βοήθειας αν δεν υπάρξει σταθερή κυβέρνηση. Ο Πολ Πόρτερ στις 5 Απριλίου πληροφόρησε τον ελληνικό λαό πως είχε ανασταλεί η αμερικανική βοήθεια γιατί η παρατεινόμενη πολιτική αστάθεια δεν επέτρεπε στην κυβέρνηση Βενιζέλου να χειριστεί με αποτελεσματικότητα τις σχετικές πιστώσεις. Για να μη μείνει καμία αμφιβολία στα Ανάκτορα, στη Δεξιά και στον Βενιζέλο πως ο Γκρέντι δεν ενεργούσε με δική του πρωτοβουλία, δημοσιεύτηκε στις αθηναϊκές εφημερίδες στις 6 Απριλίου τηλεγράφημα από την Ουάσινγκτον πως ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών Ντιν Άτσεσον επιδοκίμαζε πλήρως τη στάση του Γκρέντι, ενώ τα εγκυρότερα όργανα του αμερικανικού Τύπου εξαπέλυσαν επιθέσεις εναντίον της κυβέρνησης Βενιζέλου, που δεν είχε τολμήσει ακόμα να εμφανιστεί στη Βουλή. Παράλληλα, δύο αμερικανικά σιτοφορτία, που βρίσκονταν καθ' οδόν προς την Ελλάδα, σταμάτησαν στην Ιταλία και οι πλοίαρχοι πήραν εντολή να συνεχίσουν το ταξίδι τους προς την Ιαπωνία.

Η έντονη αυτή αμερικανική επέμβαση επέφερε άμεσα αποτελέσματα. Ο Βενιζέλος, σε κοινή δήλωση με τον Πλαστήρα, ανακοίνωσε πως θα σεβαστεί την τριμερή συμφωνία, την οποία ο ίδιος παραβίασε «ανταποκρινόμενος εις έκκλησιν του Βασιλέως». Έτσι, στις 14 Απριλίου 1950 σχηματίστηκε κυβέρνηση των τριών κομμάτων υπό την πρωθυπουργία του Νικόλαου Πλαστήρα, με αντιπρόεδρο και υπουργό Εξωτερικών τον Γεώργιο Παπανδρέου.

Ο βασιλιάς Παύλος, υπό την επίδραση της συζύγου του Φρειδερίκης, έδωσε συνέντευξη στο αμερικανικό περιοδικό Νέα των ΗΠΑ και Παγκόσμιες Ανταποκρίσεις (που αναδημοσιεύτηκε στις αθηναϊκές εφημερίδες στις 18 Απριλίου), στην οποία επέκρινε την επιστολή του Γκρέντι ως ασυγκάλυπτη επέμβαση στα εσωτερικά κυρίαρχου κράτους. Για να ικανοποιηθεί το προσβεβλημένο βασιλικό γόητρο, ο Γκρέντι μετατέθηκε στην Τεχεράνη και ο Πιουριφόνι ήρθε στην Αθήνα ως νέος Αμερικανός πρεσβευτής.

Οι Αμερικανοί προωθούν τον Παπάγο ως νγέτη της Δεξιάς

Η άφιξη του Πιουριφόνι συνέπεσε με τον αναπροσανατολισμό της αμερικανικής πολιτικής στην Ελλάδα. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία πως τα εκλογικά αποτελέσματα του 1950 εξηγούν, εν μέρει του-

λάχιστον, την αλλαγή αυτή της αμερικανικής πολιτικής. Οι εκλογές είχαν καταστήσει σαφές το γεγονός πως οι πολιτικές δυνάμεις της Κεντροαριστεράς είχαν παραμείνει ουσιαστικά ανέπαφες από τον αιματηρό εμφύλιο πόλεμο, που διήρκεσε πέντε ολόκληρα χρόνια. Η δύναμη της Αριστεράς στη λαϊκή βάση δεν έμεινε απαραίτητη από τους κατασκευαστές της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής στην Ουάσινγκτον. Η απώλεια της Κίνας, που πέρασε στο κομμουνιστικό στρατόπεδο, και η σοβιετική πυρηνική έκρηξη στο τέλος του 1949 είχαν κιόλας προκαλέσει γενική επανεξέταση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής. Τα δύο ψυχροπολεμικά στρατόπεδα έπαιρναν όλο και πιο αδιάλλακτες θέσεις σε μια αναμέτρηση που τελικά οδήγησε στον πόλεμο της Κορέας. Είχε αρχίσει να συζητιέται η είσοδος της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ. Η αποσαθρωμένη Δεξιά δεν είχε μπορέσει να απαλλαγεί από το στίγμα του δωσιλογισμού και της πρωτοπορίας στα οικονομικά σκάνδαλα αυτής της περιόδου. Παρέμενε στη συνείδηση του λαού η στενόμυαλη αντιδραστική παράταξη που αντλούσε τη δύναμή της από την αστυνομία και το εκτελεστικό απόσπασμα παρά από εμπνευσμένη ανορθωτική πολιτική και δημοκρατική πειθώ.

Θεώρησαν λοιπόν απαραίτητο οι Αμερικανοί στην Ελλάδα να αναζωογονήσουν τη Δεξιά, να της δώσουν νέα μορφή και νέα ηγεσία. Ο Πιουριφόνι, κατά συνέπεια, βρήκε την επιλογή του στρατάρχη Παπάγου για το ρόλο αυτόν εντελώς φυσική. Ήταν φυσικό να αναζητήσει τη δημιουργία ενός νέου κόμματος της Δεξιάς, απαλλαγμένου από τις αμαρτίες του παρελθόντος, ένα δεξιό κόμμα που θα μπορούσε να αποσπάσει πολιτική υποστήριξη από τις δημοκρατικές δυνάμεις της Κεντροαριστεράς και του Κέντρου.

Η αντιμετώπιση του ελληνικού θέματος από τον Πιουριφόνι, που ήταν ευθυγραμμισμένη με το νέο προσανατολισμό της αμερικανικής πολιτικής, μπορεί να συνοψιστεί στις λέξεις «Πρώτα η σταθερότητα». Και σταθερότητα στην ελληνική περίπτωση σήμαινε ισχυρή κυβέρνηση, προερχόμενη από τις πολιτικές δυνάμεις που θα δέχονταν και θα εκτελούσαν πρόθυμα τα κελεύσματα της Ουάσινγκτον. Σύμφωνα με τη νέα αμερικανική πολιτική, η δημοκρατία για την Ελλάδα ήταν πολυτέλεια που θα μπορούσε να την απολαμβάνει ο λαός μόνο εφόσον δεν υπήρχε φόβος να διακυβευτεί η «σταθερότητα». Αυτή η πολιτική βέβαια δεν ήταν κατ' ανάγκην ασυμβίβαστη

με τον κοινοβουλευτισμό. Η συνταγή προέβλεπε κυβέρνηση Δεξιάς, κοινοβουλευτική αντιπολίτευση από δυνάμεις προσκεϊμένες φιλικά στην Αμερική και εξόντωση της Αριστεράς ως υπολογίσιμης πολιτικής δύναμης. Οι κανόνες της νέας τακτικής προέβλεπαν μεγιστοποίηση του αμερικανικού ελέγχου στην Ελλάδα με την προϋπόθεση διατήρησης των δημοκρατικών δυνάμεων και της κοινοβουλευτικής μορφής της κυβέρνησης. Και είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα οι Αμερικανοί πως οι πολιτικές δυνάμεις της Δεξιάς, οι δυνάμεις του ελληνικού κατεστημένου, αποτελούσαν τον καλύτερο αγωγό για την άσκηση αποτελεσματικού αμερικανικού ελέγχου πάνω στην κυβερνητική πολιτική. Αλλά μπορεί να γεννηθεί το ερώτημα: Γιατί να στηριχτούν οι Αμερικανοί στη Δεξιά; Γιατί όχι στο Δημοκρατικό Κέντρο; Η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί προς δύο κατευθύνσεις: στη στρατηγική ανάγκη της Αμερικής –όπως την αντιλαμβάνονταν οι ηγέτες της– να αναζητήσει στενό έλεγχο πάνω στην ελληνική πολιτική και στην ιστορία της ελληνικής Δεξιάς, που βγήκε από την Κατοχή με το στίγμα της συνεργασίας με τους ναζί και είχε μάθει να διατηρείται στην εξουσία υπακούοντας στα κελεύσματα της «προστάτιδος» δύναμης, είτε ήταν η Γερμανία είτε η Αγγλία είτε οι Ηνωμένες Πολιτείες. Ιστορικά η Δεξιά ήταν το βολικό και τυφλά υπάκουο όργανο που εξυπηρετούσε τις επιθυμίες και τα οικονομικά συμφέροντα των ισχυρών εθνών που διαδοχικά έλεγχαν τα πεπερωμένα της Ελλάδας. Ακόμα και ο βασιλιάς, που είναι το σύμβολο του ελληνικού κατεστημένου, έχει επίσης ιστορικά παίξει το ρόλο του αγωγού των ξένων επιρροών στην πολιτική ζωή της Ελλάδας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, δε θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη το γεγονός πως η Αμερική, έχοντας ξαφνικά αναλάβει το ρόλο του «χωροφύλακα του κόσμου», υπέκυψε στον πειρασμό της στενής συνεργασίας με τη Δεξιά, υποστηρίζοντας την προώθησή της στην εξουσία.

Η κυβέρνηση Πλαστήρα δεν κράτησε πολύ. Με την άφιξη του Πιουριφόνι και τη νέα πολιτική που κόμισε, κινητοποιήθηκαν και πάλι οι φυγόκεντρες πολιτικές δυνάμεις του δημοκρατικού στρατοπέδου. Ο Βενιζέλος χρησιμοποιήθηκε για μία ακόμα φορά για την υπονόμευση της κυβέρνησης Πλαστήρα. Στις 17 Αυγούστου το κόμμα του Βενιζέλου απέσυρε την εμπιστοσύνη του από την κυβέρνηση Πλαστήρα και ο Βενιζέλος έγινε πρωθυπουργός. Στο μεταξύ έγιναν

τα πρώτα βήματα για τη δημιουργία νέου κόμματος της Δεξιάς. Ο Στέφανος Στεφανόπουλος και 26 βουλευτές αποσύρθηκαν από το Λαϊκό Κόμμα και, με συμμετοχή του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ίδρυσαν το Λαϊκό Ενωτικό Κόμμα. Ήταν φανερό από την αρχή πως η ενέργεια αυτή αποτελούσε μέρος γενικότερου σχεδίου για τη δημιουργία «εθνικόφρονος» συνασπισμού υπό την ηγεσία του Παπάγου. Ο Κανελλόπουλος, χωρίς να χάσει καιρό, διακήρυξε δημόσια την προτίμησή του για κυβέρνηση αποτελούμενη από «εξωκοινοβουλευτικές προσωπικότητες» και απείλησε πως τα πολιτικά κόμματα θα εξαναγκάζονταν να δεχτούν μια τέτοια λύση αν δεν ήταν έτοιμα να τη δεχτούν θεληματικά.

Τα πράγματα όμως δεν εξελίχθηκαν κατά τις επιθυμίες των κατασκευαστών της λύσης Παπάγου. Ο αστάθμητος παράγοντας που δεν είχαν υπολογίσει οι Αμερικανοί και οι ντόπιοι σκευωροί ήταν μια αιφνίδια ψυχρότητα, που εξελίχθηκε ταχύτατα σε έχθρα, μεταξύ του βασιλιά Παύλου και του Παπάγου. Λέγεται πως στο βάθος της έχθρας αυτής βρισκόταν η βασίλισσα Φρειδερίκη, που ανησυχούσε για τη δύναμη και επιρροή που θα αποκτούσε ο Παπάγος ως πρωθυπουργός. Σε αποκλειστική συνέντευξη στην Ελευθερία, στις 25 Μαρτίου 1951, ο Παύλος διακήρυξε την προσήλωσή του στους δημοκρατικούς θεσμούς και επιτέθηκε κατά της λύσης Παπάγου, επικρίνοντας έμμεσα αλλά φανερά το στρατάρχη για την απόφασή του να αναμειχθεί στην πολιτική. Εκμεταλλευόμενη η κυβέρνηση την ανοιχτή πια διαμάχη μεταξύ βασιλιά και Παπάγου, ανακοίνωσε στις 2 Μαΐου 1951 την απόφασή της να προκηρύξει εκλογές. Αμέσως μετά την αναγγελία των εκλογών, ο Πιουριφόνι αναχώρησε για την Αμερική για να προετοιμάσει την Ουάσινγκτον για τη συμμετοχή του Παπάγου στις εκλογές.

Στις 30 Μαΐου ο πρωθυπουργός Βενιζέλος ανακοίνωσε πως ο Παπάγος παραιτήθηκε της αρχιστρατηγίας και τη διοίκηση των ενόπλων δυνάμεων ανέλαβε αυτοπροσώπως ο βασιλιάς. Στην ανακοίνωσή του ο Βενιζέλος υπαινίχθηκε πως η παραίτηση του Παπάγου ήταν αντίθετη στις επιθυμίες του βασιλιά και της κυβέρνησης, επιβεβαιώνοντας έτσι ό,τι ήταν πάγκοινα γνωστό. Την ίδια νύχτα φίλοι του Παπάγου στο στράτευμα επιχειρήσαν πραξικόπημα. Η κυβέρνηση αντέδρασε άμεσα και το κίνημα καταστάληκε μέσα σε λίγες ώρες. Ο Παπάγος αναγκάστηκε να το καταδικάσει δημόσια.

Φυσικά, η κυβέρνηση προσπαθούσε να συγκαλύψει το επεισόδιο. Το επίσημο ανακοινωθέν απλώς ανέφερε πως, «λόγω πληροφοριών περί ενδεχομένης αποπείρας διασαλεύσεως της τάξεως υπό αναρχικών στοιχείων, ελήφθησαν την πρωίαν σήμερον ωρισμένα στρατιωτικά μέτρα, τα οποία ήρθσαν ευθύς ως εξέλιπον οι λόγοι». Αργότερα, από την προανάκριση προέκυψε πως η έκταση του κινήματος ήταν αρκετά σοβαρή και πως το κίνημα είχε επιχειρηθεί στο όνομα του Παπάγου. Το κίνημα απέτυχε χάρη στην άρνηση της Μερραρχίας Τεθωρακισμένων να προσχωρήσει στη συνωμοσία.

Ο Πιουριφύι έσπευσε να επιστρέψει στην Αθήνα. Φτάνοντας στο αεροδρόμιο του Ελληνικού, δήλωσε: «Ειργάσθην σκληρά εις την Ουάσινγκτον πλησίον της Κυβερνήσεώς μου διά την Ελλάδα, διά την οποίαν ενδιαφέρομαι ζωηρώς. Είναι ατύχημα ότι άνθρωποι κατέχοντες υπευθύνους θέσεις δημιουργούν ζητήματα κατά τον ένα ή τον άλλον τρόπον, χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν των τον Ελληνικόν λαόν, ένα θαυμάσιον λαόν». Ο εκνευρισμός και η οργή του Πιουριφύι πήγαζαν από τη σπουδή του Παπάγου να παραιτηθεί και στρέφονταν εναντίον αυτών που τον ώθησαν στην παραίτηση. Εξέφρασε μάλιστα τη γνώμη πως, αν ήταν στην Αθήνα, δε θα τον άφηνε να παραιτηθεί. Ήταν φανερό πως η παραίτηση του Παπάγου, που πραγματοποιήθηκε νωρίτερα απ' ό,τι είχε προγραμματιστεί, είχε χαλάσει τα σχέδια που καταστρώθηκαν στην Ουάσινγκτον.

Η Βουλή διαλύθηκε στις 30 Ιουλίου 1951 και προκηρύχθηκαν εκλογές για την 9η Σεπτεμβρίου 1951. Ο Παπάγος αμέσως ανακοίνωσε την απόφασή του να πολιτευτεί και να συμμετάσχει στις εκλογές. Σχεδόν ταυτόχρονα, οι Στεφανόπουλος και Κανελλόπουλος ανήγγειλαν τη διάλυση του Λαϊκού Ενωτικού Κόμματος και την προσχώρησή τους στο κόμμα που ίδρυε ο στρατάρχης. Ο κύβος ερρίφθη. Το σχέδιο του Πιουριφύι για την ανανέωση της Δεξιάς είχε αρχίσει να παίρνει σάρκα και οστά, αν και κάτω από σχετικά δυσμενείς συνθήκες, γιατί η εχθρότητα μεταξύ βασιλιά Παύλου και Παπάγου έγινε πιο οξεία μετά την προσπάθεια του τελευταίου να περιλάβει φιλοβασιλικά συνθήματα στο πρόγραμμά του, που έμμεσα αναμείγνυαν το Στέμμα στην εκλογική αναμέτρηση. Εκτός από τον Κανελλόπουλο και τον Στεφανόπουλο, προσχώρησε στον Παπάγο και ο αρχηγός του Νέου Κόμματος Σπύρος Μαρκεζίνης. Και οι τρεις όμως αντιπροσώπευαν την «πεφωτισμένη» Δεξιά, και αυτό δεν ικα-

νοποιούσε τους Αμερικανούς στην Ελλάδα, που ήλπιζαν πως η είσοδος του Παπάγου στην πολιτική θα αποτελούσε την απαρχή της δημιουργίας ενός μεγάλου πολιτικού οργανισμού που θα περιλάμβανε τις πολιτικές δυνάμεις από τη Δεξιά ως το Κέντρο. Στις κρίσιμες αυτές ώρες, ο Δημήτρης Λαμπράκης, εκδότης των κεντρικών εφημερίδων *Το Βήμα* και *Τα Νέα*, έριξε την υποστήριξή του στον Παπάγο. Ο Λαμπράκης δεν ήταν μόνο εκδότης· ήταν και σημαντικός παρασκηνιακός πολιτικός παράγοντας στις τάξεις του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Η εκπληκτική αυτή πολιτική στροφή προμηνούσε μετεκλογική συνεργασία μεταξύ των Φιλελευθέρων του Σοφοκλή Βενιζέλου και του Παπάγου σε περίπτωση που ο τελευταίος δεν κατόρθωνε να αποσπάσει απόλυτη πλειοψηφία στις εκλογές. Οι παλατιανοί κύκλοι, ερεθισμένοι από την επιμονή του Παπάγου να γίνει πρωθυπουργός παρά τις αντιρρήσεις του Παύλου και της Φρειδερίκης, διοχέτευσαν στον Τύπο ορισμένα έγγραφα που έριχναν άπλετο φως στις ολοκληρωτικές τάσεις του Παπάγου. Η *Ελευθερία*, η κεντρική εφημερίδα που συναγωνιζόταν το συγκρότημα Λαμπράκη στο δημοκρατικό στρατόπεδο, δημοσίευσε στις 8 Αυγούστου 1951 μια απόρρητη εγκύκλιο διαταγή μυστικής συνωμοτικής οργάνωσης μέσα στο στρατό με την επωνυμία ΙΔΕΑ (Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών). Το καταπληκτικό αυτό κείμενο υποστήριζε τα εξής:

1. Ο μόνος υγιής οργανισμός στο κράτος είναι ο Στρατός.
2. Ο ΙΔΕΑ έχει στους κόλπους του τα δύο τρίτα των αξιωματικών και ποιοτικά «ό,τι εκλεκτόν έχει σήμερον ο στρατός».
3. Σκοπός του ΙΔΕΑ είναι η τιμωρία των κομμουνιστών, των συνοδοιπόρων, των προδοτών, των κινηματιών της Μέσης Ανατολής και των καταχραστών.
4. Η μη επίτευξις των σκοπών του ΙΔΕΑ οφείλεται εις την αδιαφορίαν των εκάστοτε κυβερνήσεων.
5. Προς επίτευξιν των σκοπών αυτών μία και μόνον λύσις υπάρχει, η δικτατορία του ΙΔΕΑ. Η δικτατορία αυτή επιβληθήσεται εν καιρώ και όταν αι περιστάσεις το επιτρέψουν, προς το καλόν της πατρίδος».

Μια περικοπή του κειμένου αυτού θυμίζει τη φρασεολογία που χρησιμοποιούσε ο δικτάτορας της Ελλάδας Γεώργιος Παπαδόπουλος: «Εις πολλούς, αι φράσεις "Δικτατορία" και "ΙΔΕΑ" ίσως προξενήσουν κα-

κίνη εντύπωσιν, διά την σωτηρίαν όμως ενός ασθενούς, όταν προχωρήσῃ η σήψις, μόνον τα δραστικά φάρμακα επιφέρουν την ίασιν, και η σήψις δυστυχώς προχωρεί εις την κρατικήν λειτουργίαν επικινδύνως». Το κείμενο προχωρεί δίνοντας οδηγίες για την τακτική που έπρεπε να ακολουθηθεί:

Κατά τον χρόνον της προετοιμασίας δέον όπως άπαντες οι κατά Σώματα Στρατού και Στρατιωτικές Διοικήσεις υπεύθυνοι προβούν:

α. εις την αναδιοργάνωσιν και ανασύνθεσιν των μελών, τούτο δε επιβάλλεται να γίνη με πίστιν,

β. εις την επέκτασιν της μνήσεως και ιδία μικρών στελεχών,

γ. εις την προπαγάνδαν των αρχών του ΙΔΕΑ, ούτως ώστε να δεχθή εν καιρώ ευχαρίστως την επερχομένην λύσιν, δεδομένου ότι ο λαός σήμερον πιστεύει εις τον Στρατόν και μόνον.

Το κείμενο έφερε ημερομηνία 14 Ιουλίου 1949. Η εφημερίδα *Ελευθερία*, που το δημοσίευσε, πρόσθεσε τα εξής σχολιάζοντάς το:

Στις αρχές Αυγούστου 1949, ο Βασιλιάς έλαβε γνώση του κειμένου αυτού και κάλεσε τον τότε Αρχιστράτηγο Παπάγο και του ζήτησε εξηγήσεις. Ο Παπάγος περιορίσθηκε να πη με υπεκφυγές ότι πρόκειται για παιδαριωδίες. Το παλάτι βρήκε επαρκείς τις εξηγήσεις. Ο Παπάγος παρά τις ουστάσεις του Παύλου δεν έλαβε κανένα μέτρο κατά του ΙΔΕΑ. Το πραξικόπημα της 31 Μαΐου 1951 ήταν ο πρώτος καρπός της αδρανείας του Παπάγου.

Δύο εφημερίδες, η *Εστία* του Μαρκεζίνη και *Τα Νέα* του συγκροτήματος Λαμπράκη, προσπάθησαν να μειώσουν την εντύπωση από την αποκάλυψη της *Ελευθερίας* υποστηρίζοντας πως το κείμενο, που ήταν παλιό, αναφερόταν σε μια παραστρατιωτική οργάνωση που είχε δημιουργηθεί κατά την ανταρσία στις ένοπλες δυνάμεις στη Μέση Ανατολή μα που είχε περιπέσει σε αδράνεια. Η *Ελευθερία* όμως είχε παγιδεύσει τις παπαγικές εφημερίδες, γιατί από το κείμενο του ΙΔΕΑ είχε αφαιρέσει μια παράγραφο που έλεγε τα εξής:

Το από του 1945 κυκλοφορήσαν καταστατικόν είναι γνωστόν εις τα μέλη του ΙΔΕΑ. Η σχετική όμως ασάφειά του και η έλλειψις κατηγορηματικότητος οφείλετο εις το ρευστόν της καταστάσεως αφ' ενός και ελλείψεως τότε ισχύος

της οργανώσεως. Νυν όμως η οργάνωσις, ανδρωθείσα, κατέστη ήδη ίσως ο σημαντικότερος παράγων της ρυθμίσεως των κοινών της χώρας.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου διέταξε την επομένη ανακρίσεις για τη δράση του ΙΔΕΑ, και το Παλάτι, συνεχίζοντας την αντιπαπαγική του εκστρατεία, διοχέτευσε στην *Ελευθερία* μια περικοπή από το προσωπικό ημερολόγιο του Μεταξά, σύμφωνα με την οποία ο Παπάγος χαρακτηρίζεται –στην περίοδο του αλβανικού πολέμου– «μωροφιλόδοξος, διστακτικός, απειθαρχος και ταραχοποιός». Αλλά ο βασιλιάς δε δίστασε να επικρίνει δημόσια τον πολιτευόμενο πια Παπάγο. Σε συνέντευξή του στους *Times* της Νέας Υόρκης, που δημοσιεύτηκε στον ελληνικό Τύπο στις 19 Αυγούστου 1951, δήλωσε ξεκάθαρα: «Φρονώ ότι η θέση του στρατάρχου ήτο επί κεφαλής των Ενόπλων Δυνάμεων. Βεβαίως, ως Έλλην πολίτης έχει κάθε δικαίωμα να πολιτευθή». Αναφερόμενος στους λόγους παραίτησης του στρατάρχη Παπάγου, ο βασιλιάς δήλωσε στους *Times*: «Ουδέποτε αντελήφθην τους πραγματικούς λόγους της παραιτήσεώς του, αλλά όποιοι και αν είναι, δεν θα μπορούσα να τους θεωρήσω επαρκείς να οδηγήσουν εις παραίτησιν. Στον Στρατόν είχεν απόλυτον δικαιοδοσίαν και ελευθερίαν δράσεως και ουδεμία επέμβασις έγινε εις το έργον του εκ μέρους της Κυβερνήσεως». Και, τέλος, απαντώντας σε ερώτηση σχετικά με τη συμβολή του Παπάγου στη νίκη κατά των ανταρτών, δε δίστασε να πει: «Ο Ελληνικός Στρατός δεν αντλεί την ισχύν του από ένα μόνον άνδρα, αλλά από τον πατριωτισμόν του, την γενναιότητά του και την αυτοθυσίαν του Έθνους ως συνόλου».

Καθώς πλησίαζαν οι εκλογές, οι κύκλοι των Ανακτόρων εξαπέλυσαν κατά του στρατάρχη και τη «χαριστική βολή». Η *Ελευθερία* δημοσίευσε στο φύλλο της 6ης Σεπτεμβρίου φωτοτυπία χειρογράφου του τέως συνταγματάρχη Γωγούση, διευθυντή του πολιτικού γραφείου του Παπάγου και υποψήφιου του κόμματος του Παπάγου, του Ελληνικού Συναγερμού. Ο Γωγούσης, ηγετικό στέλεχος του ΙΔΕΑ, συνιστούσε στο χειρόγραφο αυτό την τακτική της δολοφονίας όσων παρεμπόδιζαν το έργο του στρατού.

Η εντύπωση που προκάλεσαν οι αποκαλύψεις στο λαό ήταν αληθινά συγκλονιστική. Η κοινή γνώμη γνώριζε πια πως, κάτω από τη σημαία του Ελληνικού Συναγερμού, δρούσαν δυνάμεις αντικοινοβουλευτικές και αδίστακτες στις μεθόδους επικράτησής τους. Διατά-

χθηκε ένορκη προανάκριση, από την οποία προέκυψαν αρκετά στοιχεία για την προφυλάκιση του Γωγούση.

Μετά λίγες μέρες ο ελληνικός λαός αποδοκίμασε στις κάλπες τον Ελληνικό Συναγερμό και το «μεσοία» αρχηγό του. Ο Ελληνικός Συναγερμός έλαβε το 36% των ψήφων, σε σύγκριση με το 46% που έλαβαν τα κόμματα του Κέντρου. Στις 27 Οκτωβρίου σχηματίστηκε κυβέρνηση των δύο κομμάτων του Κέντρου, με πρωθυπουργό τον Πλαστήρα και αντιπρόεδρο της κυβέρνησης τον Σοφοκλή Βενιζέλο. Ο βασιλιάς έκανε έκκληση στον Παπάγο να μετάσχει σε οικουμενική κυβέρνηση των τριών κομμάτων, στην οποία οι Πλαστήρας και Βενιζέλος τού πρόσφεραν πρόθυμα την πρωθυπουργία. Αλλά ο Παπάγος αρνήθηκε και αξίωσε να διαλυθεί η Βουλή και να γίνουν εκλογές με πλειοψηφικό, όντας βέβαιος πως θα κέρδιζε το δεύτερο γύρο γιατί διέθετε ισχυρούς φίλους. Πίσω του βρίσκονταν οι Αμερικανοί, που ήταν αποφασισμένοι να διευθετήσουν την προσωπική διαμάχη ανάμεσα στο συμβολικό εκπρόσωπο του ελληνικού κατεστημένου και της Δεξιάς, το βασιλιά, και στο «δυναμικό» αναμορφωτή των πολιτικών δυνάμεων της Δεξιάς, τον Παπάγο.

Αστυνομικό κράτος

Από τις εκλογές της 9ης Σεπτεμβρίου 1951 μέχρι την ανάθεση της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στον Πλαστήρα πέρασαν σαράντα επτά μέρες. Κατά την περίοδο αυτή ο Πιουριφόνι επιδόθηκε σε κάθε λογής ραδιουργία για να εξασφαλίσει την εντολή για τον προστατευόμενο του Παπάγο, παρά το γεγονός ότι ο τελευταίος είχε πάρει μόνο το ένα τρίτο των ψήφων του λαού. Ο βασιλιάς όμως σεβάστηκε τη λαϊκή ετυμηγορία και η κυβέρνηση Πλαστήρα ορκίστηκε στις 27 Οκτωβρίου. Ένα μήνα νωρίτερα ο Πιουριφόνι, επιδίδοντας στον πρωθυπουργό Βενιζέλο το μήνυμα του Τρούμαν που ανήγγειλε την οριστική ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ, του εξέφρασε την επιθυμία να σχηματιστεί κυβέρνηση συνασπισμού εθνικής σωτηρίας που να περιλάβει τον Παπάγο. Και όμως ο Πιουριφόνι ήξερε πως ο Παπάγος είχε απορρίψει δημόσια την προσφορά του Πλαστήρα και του Βενιζέλου να τον δεχτούν ως πρωθυπουργό. Σκοπός βέβαια του Πιουριφόνι ήταν να πείσει τον Βενιζέλο να προχωρήσει σε εκλογές. Προφανώς το είχε πάρει απόφαση να κάνει τον Παπάγο πρωθυπουργό.

Η βιασύνη του Πιουριφόι οφειλόταν και σε έναν άλλο λόγο. Οι δύο αρχηγοί των κομμάτων του Κέντρου Πλαστήρας και Βενιζέλος είχαν υποσχεθεί προεκλογικά να εφαρμόσουν πρόγραμμα «ευρείας ειρηνεύσεως». Συγκεκριμένα, αμνηστία για πολιτικά αδικήματα, έλεγχο των μεγάλων επιχειρήσεων και λήψη μέτρων γενικότερης προστασίας των λαϊκών τάξεων. Τα μέτρα ειρήνευσης θα επεκτεινονταν στην κατάργηση της θανατικής ποινής και των έκτακτων στρατοδικείων. Ένα τέτοιο πρόγραμμα ήταν φυσικό να προκαλέσει θύελλα διαμαρτυριών εκ μέρους των δεξιών κύκλων, που επανέλαβαν το συνηθισμένο τροπάρι τους πως κινδυνεύουν πάλι τα θεμέλια του έθνους και κατήγγειλαν πως η κυβέρνηση Πλαστήρα είναι επικίνδυνη για το ΝΑΤΟ.

Η ανηλεής διαβολή και η εκστρατεία των ψιθύρων εις βάρος της νέας κυβέρνησης του Κέντρου ενισχύθηκε από την απρόοπτη ασθένεια του πρωθυπουργού Πλαστήρα, που προσεβλήθη από στηθάγχη ένα μήνα μετά την ορκωμοσία του. Στην Αθήνα έφτασε ένας Αμερικανός καρδιολόγος για να εξετάσει τον άρρωστο πρωθυπουργό και η κεντρική εφημερίδα *Το Βήμα*, που εργαζόταν για την άνοδο του Παπάγου στην εξουσία, έγραψε στις 30 Νοεμβρίου 1951:

Εάν εκ της εξέτασεως προκύψη ότι ο κ. Πλαστήρας δεν είναι εις θέσιν να ασκήση εφεξής ενεργώς τα καθήκοντα του Πρωθυπουργού και αρχηγού κόμματος, τότε η Αμερικανική Κυβέρνησις, εν τω ενδιαφέροντί της διά την ύπαρξιν σταθεράς πολιτικής καταστάσεως εν Ελλάδι, θα προβή εις τας δεούσας υποδείξεις προς τον πολιτικόν κόσμον διά την προετοιμασίαν της διαδόχου καταστάσεως.

Και, επειδή ο Πλαστήρας δεν εννοούσε να πεθάνει τόσο γρήγορα –κατά τη γνωμάτευση άλλωστε του καρδιολόγου–, η Ουάσινγκτον αποφάσισε να καταφέρει ένα ισχυρό πλήγμα κατά της κυβέρνησής του περικόπτοντας τη βοήθεια προς την Ελλάδα σε 182 εκατομμύρια δολάρια, αντί του ελάχιστου ορίου των 225 εκατομμυρίων που είχε ζητήσει η κυβέρνηση. Ταυτόχρονα οργανώθηκε μια έντονη δυσφημιστική εκστρατεία που είχε σκοπό να εμφανίσει τον Πλαστήρα σαν τον άνθρωπο που θα παρέδιδε την Ελλάδα στους κομμουνιστές. Η τακτική αυτή σύντομα άρχισε να αποδίδει αποτελέσματα. Το οικονομικό πρόγραμμα της κυβέρνησης κώλαινε και τα μέτρα ει-

ρήνευσης ευνουχίστηκαν για να μην εξοργιστεί ο «συμμαχικός παράγων». Και η ηγεσία της Αριστεράς, αντιδρώντας στον ευνουχισμό αυτό των μέτρων ειρήνευσης, διέπραξε ένα ακόμα τερατώδες πολιτικό σφάλμα εξαπολύοντας επίθεση κατά του Πλαστήρα με το σύνθημα «Τι Πλαστήρας, τι Παπάγος».

Ο Πιουριφόντι διέθετε ένα ακόμα ατού, και το έπαιξε. Κατόρθωσε να πείσει το γέρο πρωθυπουργό, σε ιδιωτική συνομιλία, να δεχτεί την καθιέρωση του πλειοψηφικού συστήματος, που θα τον έφερνε τροπαιοφόρο στην εξουσία. Το επιχείρημα του Πιουριφόντι ήταν πως με το ποσοστό των ψήφων που είχε πάρει το Κέντρο στις προηγούμενες εκλογές θα εξασφάλιζε την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών. Ο Πλαστήρας κατάπιε το δόλωμα, πέφτοντας έτοιμο θύμα μιας μεγάλης απάτης. Και, στην προσπάθειά του να καθουχάσει τους συνεργάτες του, τους είπε: «Το πλειοψηφικό μάς συμφέρει. Έχουμε το λαό μαζί μας. Μου το είπε ο Πιουριφόντι...» Αφού ψηφίστηκε στη Βουλή το πλειοψηφικό ως νέο εκλογικό σύστημα, στις 18 Σεπτεμβρίου 1952, ο Πιουριφόντι δήλωσε στην ελληνόφωνη εφημερίδα της Νέας Υόρκης Ατλαντίς:

Η ανάμιξις των Αμερικανών εις τα Ελληνικά πράγματα είναι νόμιμος και πηγάζει από νόμον, τον οποίον εψήφισεν η Ελληνική Βουλή, διά του οποίου προβλέπεται η συμμετοχή των μελών της Αμερικανικής Αποστολής εις τας συνεδριάσεις του Ανωτάτου Πολεμικού Συμβουλίου, της Νομοματικής Επιτροπής και της Επιτροπής Εξωτερικού Εμπορίου. Είναι επομένως φυσική συνέπεια να ζητούνται αι απόψεις των Αμερικανών επί των συζητουμένων θεμάτων.

Στις 9 Οκτωβρίου 1952 ο Πλαστήρας υπέβαλε την παραίτησή του και προκηρύχθηκαν εκλογές για τη 16η Νοεμβρίου. Τρεις εβδομάδες πριν από τις εκλογές, 24 βουλευτές και πολιτευτές του Κέντρου, υπό την καθοδήγηση του Λαμπράκη, προσχώρησαν στον Ελληνικό Συναγερμό του Παπάγου. Μετά λίγες μέρες, ο υποψήφιος του Συναγερμού Λαμπρόπουλος διακήρυξε σε ομιλία του: «Όλοι σας ξέρετε το διάβημα των Αμερικανών στον Πλαστήρα, ότι θεωρούν την πολιτική του ύποπτη για το ΝΑΤΟ. Οι ύποπτοι όμως δεν έχουν θέση στη διακυβέρνηση του ελληνικού λαού». Και, για να μην αφήσουν καμία αμφιβολία οι δεξιοί για την καπηλεία της υποστήριξης των

Αμερικανών, ο Στεφανόπουλος, ηγετικό στέλεχος του Συναγερμού, δήλωσε: «Αι εκλογαί αυταί δεν είναι εσωτερική υπόθεση της Ελλάδος. Η Ελλάς είναι ισότιμον μέλος της δημοκρατικής κοινωνίας. Και εις αυτήν βασιζεται η άμυνα του ελευθέρου κόσμου».

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο διεξήχθησαν οι εκλογές της 16ης Νοεμβρίου. Ο Παπάγος, με τη φανερά υποστήριξη των Αμερικανών, ήταν αντίμετωπος του Δημοκρατικού Κέντρου, που είχε κατηγορηθεί σαν ο Δούρειος Ίππος του κομμουνισμού. Ο Παπάγος κέρδισε τις εκλογές παίρνοντας 49,6% των ψήφων και 237 έδρες, έναντι 36% των ψήφων και 62 εδρών του Κέντρου. Η ΕΔΑ έλαβε 10,1% των ψήφων και ούτε μία έδρα. Εξελέγη επίσης ένας ανεξάρτητος υποψήφιος. Έτσι, ο κοινοβουλευτισμός επέζησε, αλλά η δημοκρατική διαδικασία δέχτηκε βαρύ πλήγμα. Ο ίδιος ο Πλαστήρας δεν εξελέγη καν βουλευτής.

Σχεδόν αμέσως μετά την εκλογική του νίκη, ο Ελληνικός Συναγερμός άρχισε να πληρώνει τα χρέη του. Ο υπουργός Αμύνης Παναγιώτης Κανελλόπουλος δήλωσε στις 16 Δεκεμβρίου πως «η Ελλάς θα συνεχίση την αμυντική προσπάθειαν εις το σημερινόν επίπεδον και άνευ εξωτερικής βοήθειας». Με την ίδια αστραπιαία ταχύτητα η κυβέρνηση προχώρησε στην αποκατάσταση των συνωμοτών της χούντας του ΙΔΕΑ και στην τιμωρία των δικαστικών που με τις ανακρίσεις τους αποκάλυψαν τη δράση των στελεχών της στο αποτυχημένο πραξικόπημα της 31ης Μαΐου 1951. Στις 30 Δεκεμβρίου ο Κανελλόπουλος συγκάλεσε το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης, που όχι μόνο αποκατέστησε τους κινηματίες αλλά και προήγαγε στον αμέσως ανώτερο βαθμό τους Γωγούση, Νάτσινα, Κυβέλο και Γκίκα και τους τοποθέτησε σε καίριες θέσεις.

Το σχέδιο του Πιουριφόνι πέτυχε απόλυτα: ο Παπάγος στην εξουσία και ο στρατός στα χέρια του ΙΔΕΑ. Η Φρειδερίκη τελικά αναγκάστηκε να συμβιβαστεί με τη νέα πραγματικότητα. Ο Παπάγος διέθετε κοινοβουλευτική δύναμη και ο Πιουριφόνι τον θεωρούσε αναντικατάστατο για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του ελληνικού κατεστημένου. Με λίγα λόγια, η Ελλάδα γινόταν πια αμερικανική αποικία. Η απόδειξη ήρθε το καλοκαίρι του 1955, όταν ο τουρκικός όχλος, με Τούρκους αστυνομικούς επικεφαλής, ξεχύθηκε στις ελληνικές γειτονίες της Κωνσταντινούπολης και επιδόθηκε στη σφαγή, στη λεηλασία και στη φωτιά. Ακόμα και το ελληνικό νεκροταφείο της Κωνσταντινούπολης κατέστρεψαν στις 6 Σεπτεμβρίου 1955, ενώ η αστυ-

νομία του Συναγερμού διέλυσε με τα όπλα στην Αθήνα τους φοιτητές που τόλμησαν να διαδηλώσουν τη συμπαράστασή τους στο μαρτυρικό πληθυσμό της Πόλης. Παράλληλα, ανάλογες βαρβαρότητες διαπράχθηκαν σε βάρος των Ελλήνων αξιωματικών που υπηρετούσαν στο στρατηγείο του ΝΑΤΟ στη Σμύρνη. Ακόμα και οι γυναίκες των Ελλήνων αξιωματικών κακοποιήθηκαν από τους Τούρκους, ενώ ο ελληνικός στρατός έμεινε απαθής, υπακούοντας στη διαταγή των Αμερικανών στρατηγών τους να κρατήσουν την ψυχραιμία τους για να μην υπονομευτεί η... συμμαχία. Αλλά αυτό που εξόργισε περισσότερο από οτιδήποτε άλλο τον ελληνικό λαό ήταν το διαβόητο μήνυμα του Τζον Φόστερ Ντάλες, που, αντί να αποδοκιμάζει τις τουρκικές φρικαλεότητες, συνέστησε απλώς στην Ελλάδα να διατηρήσει, κατά το δυνατόν, ομαλές σχέσεις με την Τουρκία. Το θρασύ μήνυμα του Ντάλες συντάραξε κυριολεκτικά την Ελλάδα. Μαζικές αντιαμερικανικές διαδηλώσεις, με τους φοιτητές επικεφαλής, συγκροτήθηκαν στην Αθήνα, με σύνθημα «Εξω από το ΝΑΤΟ». Αυτές οι εξελίξεις, που επιβεβαίωσαν το γεγονός πως η Αθήνα ήταν πια δορυφόρος της Ουάσινγκτον, συνέβησαν σε εποχή που ο Παπάγος ήταν ετοιμοθάνατος. Οι δύο αντιπρόεδροι Κανελλόπουλος και Στεφανόπουλος ασκούσαν τα πρωθυπουργικά καθήκοντα από πολύ καιρό. Ο Σπύρος Μαρκεζίνης, ο σημαντικότερος παράγοντας στην κυβέρνηση Παπάγου, είχε εκδιωχθεί από τον Παπάγο, ως συνέπεια της αυθαδείας του και της αχαλίνωτης φιλοδοξίας του. Ο βασιλιάς υποχρεώθηκε τελικά να εγείρει το θέμα αναπλήρωσης του Παπάγου. Ο Στεφανόπουλος, που είχε φτάσει στις 30 Σεπτεμβρίου από την Ουάσινγκτον, διεκδίκησε την αναπλήρωση του Παπάγου, πράγμα που φάνηκε να δέχεται ο Παπάγος. Σε ένδειξη διαμαρτυρίας όμως, παραιτήθηκε ο υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου Εμμανουήλ Τσουδερός –τοποτηρητής του συγκροτήματος Λαμπράκη στο Συναγερμό– και ο υπουργός Αμύνης Κανελλόπουλος. Τελικά, το βράδυ της 4ης Οκτωβρίου ανακοινώθηκε πως ο Παπάγος όρισε τον Στεφανόπουλο αναπληρωτή του. Αλλά η πράξη αυτή του Παπάγου ήταν η τελευταία του. Στις 11.30΄ ήταν νεκρός. Την ίδια νύχτα ο Στεφανόπουλος και ο Κανελλόπουλος συνέστησαν στο βασιλιά να διορίσει κυβέρνηση αφού συνέλθουν τη μεθεπομένη οι βουλευτές του Συναγερμού και εκλέξουν νέο αρχηγό, κατά τα ορθόδοξα κοινοβουλευτικά έθιμα. Αλλά ο βασιλιάς, προς μεγάλη κατάπληξη των

δύο επίδοξων πρωθυπουργών μα και της κοινής γνώμης, έσπευσε την επομένη να αναθέσει την πρωθυπουργία στον Κωνσταντίνο Καραμανλή, υπουργό Δημοσίων Έργων στην κυβέρνηση Παπάγου. Η ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Καραμανλή ισοδυναμούσε και με διορισμό του στην αρχηγία του κόμματος του Παπάγου. Με την πράξη αυτή ο βασιλιάς παραβίασε το πνεύμα, αν όχι και το γράμμα, του Συντάγματος, που δεν προέβλεπε ανάμειξη του βασιλιά στα εσωτερικά των κομμάτων. Και δημιούργησε με αυτή την πράξη ένα κακό προηγούμενο, το οποίο ακολούθησε ο διάδοχός του – ένα προηγούμενο που μοιραία οδήγησε στη στρατιωτική δικτατορία και στην εξορία του γιου του Κωνσταντίνου το 1967.

Ο διορισμός του Καραμανλή είχε προσεκτικά σχεδιαστεί κατά την περίοδο της πολύμηνης αρρώστιας του Παπάγου. Τον Καραμανλή είχε προσωπικά επιλέξει ο αρχηγός της αμερικανικής ΚΥΠ Άλεν Ντάλες ως τον άνθρωπο για την εξυπηρέτηση των αμερικανικών συμφερόντων στην Ελλάδα. Χωριατόπουλο από τις Σέρρες της Μακεδονίας, είχε εκλεγεί βουλευτής το 1935 κάτω από τη σημαία του Λαϊκού Κόμματος. Επανεξελέγη το 1946 και κρημάτισε υπουργός αρκετές φορές. Ως υπουργός Δημοσίων Έργων είχε να επιδείξει πολλά επιτεύγματα. Ρώτησα τον πρεσβευτή Γκρέιντι το 1955 για τον Καραμανλή (ήμουν τότε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μπιέρκλεϊ της Καλιφόρνια). «Μου έφερνε τις εφημερίδες όταν ήμουν πρεσβευτής στην Αθήνα», είπε χαμογελώντας ειρωνικά.

Πραγματικά, ο Καραμανλής είχε δώσει πολλά δείγματα της «αμερικανοφιλίας» του. Είχε αναλάβει ρητή υποχρέωση να κλείσει το Κυπριακό. Και η υπογραφή των Συνθηκών Ζυρίχης και Λονδίνου, επί πολιτείας του, παρέχει άφθονες αποδείξεις των ψιθύρων που κυκλοφορούσαν παντού. Έπειτα, ο Καραμανλής είχε γοπετεύσει με την αρρενωπή του εμφάνιση τη Φρειδερίκη, το δύστροπο πiónι της ελληνικής πολιτικής, που είχε ταλανίσει στο παρελθόν τους Αμερικανούς με την αντίθεσή της στον Παπάγο. Με λίγα λόγια, ήταν ο «ιδεώδης» πρωθυπουργός. Αποδεκτός στο Παλάτι, έτοιμος να υπηρετήσει υπό την αμερικανική κηδεμονία, είχε την κατάλληλη προσωπικότητα για να ηγηθεί ελληνικού πολιτικού κόμματος: αφοσίωση στους φίλους του και έναν ολότελα αυταρχικό χαρακτήρα. Έμελλε να κυβερνήσει την Ελλάδα για οχτώ συναπτά χρόνια, όσο κανένας πρωθυπουργός στη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Ο ανώμαλος τρόπος της ανόδου του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία και οι βίαιες αντιδράσεις του λαού στην πολιτική της υποτέλειας που ακολουθούσε είχαν πείσει την Ουάσινγκτον πως η νέα κυβέρνησή της στην Ελλάδα έπρεπε να αναβαπτιστεί στη λαϊκή εντολή προτού χειροτερέψουν τα πράγματα, για να είναι βέβαιη η επανεκλογή της. Προς το σκοπό αυτό, και για να ξεφορτωθεί τις αμαρτίες του Συναγερμού μα και να εμφανιστεί στους εκλογείς ανανεωμένος, ο Καραμανλής ίδρυσε δικό του, προσωπικό κόμμα, την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση, με σήμα τη φωτογραφία του.

Φυσικά, η αντιπολίτευση φρόντισε από τη μια μεριά να οργανώσει τις δυνάμεις της και από την άλλη να εξασφαλίσει ένα έντιμο εκλογικό σύστημα. Στις 4 Δεκεμβρίου 1955 οι πολιτικές δυνάμεις του Κόμματος των Φιλελευθέρων, υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, και της Φιλελευθέρης Δημοκρατικής Ενώσεως, υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο, συμπύχθηκαν στο συνασπισμό του Δημοκρατικού Κέντρου. Διαβίβασαν στο βασιλιά το αίτημά τους για προκήρυξη εκλογών με την απλή αναλογική, απαιτώντας να ανατεθεί η διεξαγωγή τους σε υπηρεσιακή κυβέρνηση. Ύστερα από δραματική συζήτηση του Γεωργίου Παπανδρέου με το βασιλιά Παύλο, ο τελευταίος ανακοίνωσε τις αποφάσεις του: οι εκλογές θα γίνονταν στις 19 Φεβρουαρίου 1956 από την κυβέρνηση Καραμανλή με το εκλογικό σύστημα που έκοψε στα μέτρα της η καραμανλική πλειοψηφία, το πλειοψηφικό με περιορισμένη «εκπροσώπηση της μειοψηφίας». Ο Γεώργιος Παπανδρέου είπε κουνώντας το κεφάλι του: «Μεγαλειότατε, φοβούμαι ότι οδηγούμεθα προς ανώμαλον πολιτικόν βίον». Μια προφητεία που επαληθεύτηκε.

Οι Βενιζέλος και Παπανδρέου, αντιδρώντας στο εκβιαστικό αυτό σχέδιο, που είχε σκοπό να εξασφαλίσει την εκλογική νίκη του Καραμανλή, αναγκάστηκαν να κλείσουν συμφωνία με την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά για περιορισμένη, προεκλογική μόνο, συνεργασία. Αυτή η συμφωνία έδωσε την ευκαιρία στη Δεξιά να δυσφημίσει τα δημοκρατικά κόμματα του Κέντρου καταγγέλλοντας την επανίδρυση του ΕΑΜ και να κινητοποιήσει τη χωροφυλακή στην ύπαιθρο σε έναν ανηλεή διωγμό των οπαδών του εκλογικού συνασπισμού Κέντρου - Αριστεράς ως κομμουνιστών και συνοδοιπόρων.

Όταν άνοιξαν οι κάλπες το βράδυ της 19ης Φεβρουαρίου, ο ελληνικός λαός διαπίστωσε για μία ακόμα φορά πως η θέλησή του είχε πα-

ραβιαστεί βάνουσα. Η Δημοκρατική Ένωση έλαβε 50,16%, ενώ η ΕΡΕ έλαβε 45,95% (το υπόλοιπο 4% περίπου το πήραν οι Προοδευτικοί του Μαρκεζίνη και μερικοί ανεξάρτητοι). Αλλά αυτά ήταν τα αποτελέσματα των πολιτικών τμημάτων. Τα στρατιωτικά τμήματα, που ακολούθησαν, έδωσαν στην ΕΡΕ το 90% των ψήφων. Έτσι, τα τελικά αποτελέσματα έδωσαν στη Δημοκρατική Ένωση 48,1% και στην ΕΡΕ 47,4% των ψήφων. Όταν όμως έγινε ο υπολογισμός των εδρών με το καραμανλικό καλπονοθευτικό σύστημα, η ΕΡΕ εισήλθε τροπαιοφόρα στη Βουλή με 165 βουλευτές, ενώ η νικήτρια Δημοκρατική Ένωση μπόρεσε να συγκεντρώσει μόλις 135 έδρες!

Ο συνδυασμός του διωγμού των δημοκρατικών πολιτών στην ύπαιθρο από τη χωροφυλακή και του φαύλου εκλογικού νόμου που μαγειρεύτηκε με σκοπό να νοθευτεί η λαϊκή ψήφος κατά τρόπο που θα εξασφάλιζε τον έλεγχο της Βουλής από την ΕΡΕ έδωσε στον Καραμανλή την πρώτη εκλογική του νίκη. Αλλά μόλις δύο χρόνια μετά ο Καραμανλής αναγκάστηκε να προσφύγει και πάλι στις κάλπες, για τρεις βασικούς λόγους. Κατ' αρχάς, η Ελλάδα έπρεπε να αποφασίσει αν θα δεχόταν την εγκατάσταση πυρηνικών βάσεων στο έδαφός της. Και οι Αμερικανοί γνώριζαν καλά πως αυτή δεν ήταν απόφαση την οποία μπορούσε να πάρει η κυβέρνηση Καραμανλή. Γιατί τα κόμματα της αντιπολίτευσης με δυσκολία μπορούσαν να συγκρατήσουν την αγανάκτησή τους για το νόθο εκλογικό νόμο που τους επέβαλε ο Καραμανλής και για την καταπίεση που άσκησαν πάνω στους ψηφοφόρους τα όργανά του. Και αυτό ακριβώς ήταν ο δεύτερος λόγος. Ο ελληνικός λαός δεν είχε αναγνωρίσει τη Βουλή ως αντιπροσωπευτικό του όργανο. Ο τρίτος λόγος ήταν ενδοκομματικός. Ο αυταρχικός χαρακτήρας του Καραμανλή είχε δημιουργήσει μεγάλη ταραχή μέσα στις τάξεις της ΕΡΕ.

Για όλους αυτούς τους λόγους ο Καραμανλής χρειαζόταν ένα νέο «βάπτισμα» στην πρωθυπουργία και αποφάσισε να προσφύγει σύντομα σε εκλογές. Φυσικά, δεν προσπάθησε να επιβάλει το ίδιο εκλογικό σύστημα, φοβούμενος το χείμαρρο της λαϊκής αγανάκτησης. Ούτε τόλμησε όμως να καταφύγει στην απλή αναλογική, γιατί η αντιπολίτευση έλαβε περισσότερες ψήφους από το κόμμα του το 1956. Οι σύμβουλοί του λοιπόν, επιστρατεύοντας όλες τις αλχημικές τους ικανότητες, κατέληξαν σε ένα νέο εκλογικό σύστημα – την υπερενισχυμένη αναλογική –, ένα μωσαϊκό που θα του εξασφάλιζε νίκη και

που ο Καραμανλής κατάφερε να πείσει την αντιπολίτευση να το δεχτεί και να το υποβάλει στη Βουλή πριν ακόμα πληροφορήσει το υπουργικό του συμβούλιο. Η νέα αυτή περιφρόνηση του κόμματος από τον Καραμανλή οδήγησε σε κυβερνητική κρίση. Δύο υπουργοί παραιτήθηκαν και δεκατρείς βουλευτές της ΕΡΕ απέσυραν την εμπιστοσύνη τους από την κυβέρνηση. Ο βασιλιάς διέλυσε τη Βουλή και ανέθεσε στον Κ. Γεωργακόπουλο, υπουργό της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, να σχηματίσει υπηρεσιακή κυβέρνηση, ορίζοντας την 11η Μαΐου 1958 ως ημερομηνία των εκλογών.

Τα αποτελέσματα των εκλογών είχαν αποφασιστική επίδραση στην πολιτική ζωή της χώρας. Κατά γενική ομολογία, οι εκλογές ήταν δίκαιες, με την έννοια πως ο στρατός, η αστυνομία πόλεων και η χωροφυλακή δεν επενέβησαν στην ψηφοφορία. Το εκλογικό σύστημα όμως επέφερε μεγαλύτερη διαστρέβλωση στην έκφραση της λαϊκής θέλησης απ' ό,τι το πλειοψηφικό του 1956. Ο Καραμανλής, μονάχα με 41,1% των ψήφων, κέρδισε 173 βουλευτικές έδρες. Η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, με 24,4% των ψήφων, κέρδισε 78 έδρες, ενώ οι Φιλελεύθεροι του Σοφοκλή Βενιζέλου και του Γεωργίου Παπανδρέου (που είχαν συνασπιστεί) έλαβαν 20,7% και 36 έδρες. Τέλος, η ΠΑΔΕ, ένας συνασπισμός κεντρικών κομμάτων, με τον Μαρκεζίνη επικεφαλής, έλαβε 10,6% και 9 έδρες.

Το πιο σημαντικό στοιχείο των αποτελεσμάτων των εκλογών ήταν η εντυπωσιακή αύξηση της δύναμης της ΕΔΑ: από 9,6% της λαϊκής ψήφου, έφτασε σε 24,4% το 1958. Έτσι, έγινε η ΕΔΑ αξιωματική αντιπολίτευση. Ποια ήταν τα αίτια αυτής της εξέλιξης; Κατ' αρχάς, η αντίδραση του λαού στο αστυνομικό κράτος του Καραμανλή – η παντοδυναμία του χωροφύλακα, η συνεχιζόμενη δίωξη των αριστερών και των συμπαιθούντων την Αριστερά. Όμως επίσης τα κόμματα του Κέντρου είχαν απογοητεύσει πολλούς από τους οπαδούς τους. Αλλά προπαντός κατηγορήθηκαν πως έπιασαν στην παγίδα του εκλογικού συστήματος που τους έστησε προσεκτικά ο Καραμανλής με σκοπό να πάρει την πλειοψηφία των βουλευτικών εδρών με τη μειοψηφία του λαού.

Για τον Καραμανλή τα αποτελέσματα των εκλογών κάθε άλλο παρά αιτία πανηγυρισμού ήταν. Οι Αμερικανοί κηδεμόνες του περίμεναν πως ο συνδυασμός των αστυνομικών μέτρων και της οικονομικής πολιτικής της ΕΡΕ θα συντελούσε στη μείωση και όχι στην αύξηση

της δύναμης της Αριστεράς. Παρότι επέμεναν σε κυβέρνηση Δεξιάς, θεωρούσαν εξίσου απαραίτητη την ύπαρξη μιας συντηρητικής, αμερικανικά προσανατολισμένης και επηρεαζόμενης από τους Αμερικανούς αντιπολίτευσης του Κέντρου. Η αντίδραση του Καραμανλή ήταν ευκολοπρόβλεπτη. Μετέβαλε την Ελλάδα σε ένα γνήσια τρομοκρατικό, αστυνομικό κράτος.

Οι Αμερικανοί είχαν αποκτήσει κυβέρνηση που θα δεχόταν πρόθυμα την εγκατάσταση πυρηνικών βάσεων στην Ελλάδα. Ο Καραμανλής είχε περιλάβει το σημείο αυτό στο προεκλογικό του πρόγραμμα. Αλλά αυτή η πολιτική μοιραία ενίσχυσε την Αριστερά. Ήταν επομένως αναπόφευκτο να στρέψουν την προσοχή τους σ' αυτό το πρόβλημα οι αμερικανικές υπηρεσίες.

Ανασκοπώντας αυτή την ταραγμένη περίοδο, κατά την οποία η Ελλάδα προσιαθούσε να επιτύχει μια νέα πολιτική ισορροπία μετά τη γερμανική κατοχή και τον εμφύλιο πόλεμο, μπορούμε να διακρίνουμε, με αρκετή διαύγεια, ορισμένα χαρακτηριστικά της πολιτικής ζωής. Το πρώτο και πιο σημαντικό χαρακτηριστικό είναι η απουσία αληθινής εθνικής κυριαρχίας. Καθώς οι Αμερικανοί αντικατέστησαν τους Βρετανούς στο ρόλο της «προστάτιδος» ή «κνδεμόνος» δύναμης, αναμείχθηκαν όλο και πιο βαθιά στην εσωτερική πολιτική διαδικασία της χώρας. Ήρθαν στην Ελλάδα για να προστατεύσουν τη «δημοκρατία» από τον κομμουνιστικό κίνδυνο· αλλά, με την επιδείνωση του Ψυχρού Πολέμου σε όλη την υδρόγειο, μετατόπισαν τις επιδιώξεις τους. Η δημοκρατία ως ουσιαστική πολιτική διαδικασία υποβιβάστηκε σε δευτερεύουσα θέση, ενώ η επέκταση του αμερικανικού ελέγχου πάνω στην πολιτική ζωή της χώρας και η «σταθερότητα» έγιναν πρωτεύοντες στόχοι. Η δημοκρατία έπεσε, στη διαβάθμιση των αξιών τους, από στόχος προς επιδίωξη σε όρο που μόνο τυπικά χρειαζόταν να ικανοποιηθεί. Οι τύποι του κοινοβουλευτισμού έπρεπε να είναι σεβαστοί – αλλά μόνο οι τύποι, όχι η ουσία. Το δεύτερο χαρακτηριστικό που μπορεί κανείς να διακρίνει είναι η συμμαχία μεταξύ του παντοδύναμου «αμερικανικού παράγοντος» στην Ελλάδα και του ελληνικού κατεστημένου. Οι πολιτικές δυνάμεις της Δεξιάς, με το βασιλιά κυριαρχούσα μορφή, έγιναν ο αγωγός της αμερικανικής επιρροής στην Ελλάδα. Αν και προσφέρθηκαν πρόθυμα να παίξουν αυτό το ρόλο, συχνά επέβαλαν τους δικούς τους όρους – όρους που δεν είχαν καμία σχέση με τα εθνικά συμφέροντα

της Ελλάδας, αλλά απέβλεπαν στη βελτίωση της σχετικής θέσης τους στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής ζωής. Έτσι, ενώ οι σχέσεις μεταξύ Αμερικανών και ελληνικής Δεξιάς ήταν βασικά συμβιωτικές, περιείχαν στοιχεία ανταγωνισμών και συγκρούσεων.

Το τρίτο στοιχείο της πολιτικής δομής της περιόδου αυτής που αξίζει να αναφερθεί είναι η βαθμιαία, συστηματική ανάληψη του διοικητικού μηχανισμού της χώρας από τις εξτρεμιστικές δυνάμεις της δωσιλογικής Δεξιάς. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στο στράτευμα. Ούτε ο Σοφούλης, ως αντιπρόσωπος του Δημοκρατικού Κέντρου, ούτε ο Πλαστήρας, ως αντιπρόσωπος της Κεντροαριστεράς, κατάφεραν να ελέγξουν την κατάσταση ή να ασκήσουν ουσιαστικά την εξουσία τους. Τα νήια της εξουσίας βρίσκονταν στα χέρια της απρόσωπης γραφειοκρατίας, που προερχόταν από τη Δεξιά και τη βάραινε το στίγμα της συνεργασίας με τον κατακτητή. Οδηγούμενοι από υστερικό φόβο για τον κομμουνισμό και εκμεταλλεζόμενοι τις πικρές αναμνήσεις του εμφυλίου πολέμου, οι γραφειοκράτες κατόρθωσαν να εξουδετερώσουν κάθε προσπάθεια των μετριοπαθών κυβερνήσεων που είχε σκοπό να σιγάσει τα πάθη και να επιφέρει την ειρήνευση. Έτσι, το Παλάτι, ο στρατός, η γραφειοκρατία και οι πολιτικές δυνάμεις της Δεξιάς αποτελούσαν τη σπονδυλική στήλη του ελληνικού κατεστημένου – το οποίο καλλωπιζόταν από μια αναιμική ομάδα νεόπλουτων εμπόρων και βιομηχάνων που εμφανίστηκαν στο προσκήνιο μετά την Κατοχή και τον εμφύλιο πόλεμο.

Το τέταρτο χαρακτηριστικό αναφέρεται στη χτυπητή ρευστότητα και στον έντονο καιροσκοπισμό του αστικού πολιτικού κόσμου, που, συννηθισμένος στην εξάρτηση της χώρας του από τον «ξένο παράγοντα», έπαιρνε τη γραμμή του από αυτόν. Τα πολιτικά κόμματα ήταν προσωπικά φέουδα των αρχηγών τους, στερούμενα συγκεκριμένου πολιτικού προγράμματος που θα προερχόταν από τη βάση. Αυτό διευκόλυνε πολύ την τακτική του «Διαίρει και βασίλευε» που εφάρμοζε ο «ξένος παράγων» και το ελληνικό κατεστημένο.

Το πέμπτο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της πολιτικής ζωής αυτής της περιόδου ήταν η ζωτικότητα των δυνάμεων της Κεντροαριστεράς. Κάτω από συνεχή καταπίεση και διωγμό, ανασυντάσσονταν και επανεμφανίζονταν ισχυρότερες από κάθε προηγούμενη φορά. Η αιτία θα πρέπει να αναζητηθεί στην κοινωνική διάρθρωση της χώρας, στη χτυπητή οικονομική ανισότητα, χαρακτηριστική της κατα-

νομής εισοδήματος και πλούτου, και στη σχεδόν πλήρη εγκατάλειψη της υπαίθρου. Σ' αυτή την περίοδο η Αθήνα έγινε ο μαγνήτης της νεολαίας και απορρόφησε ένα ανησυχητικά μεγάλο ποσοστό νέων και ικανών παιδιών της υπαίθρου. Ο χτυπητός συγκεντρωτισμός της ελληνικής γραφειοκρατικής διαδικασίας – με την Αθήνα στην κορυφή – αντανάκλυνε την έλλειψη δημοκρατικής διαδικασίας για την επίλυση τοπικών και περιφερειακών ζητημάτων. Ενώ το κατά κεφαλήν εισόδημα αυξανόταν κατά ένα σεβαστό ποσοστό, οι πλούσιοι γίνονταν πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι. Η παιδεία είχε παραμεληθεί παντελώς και η διοικητική αναμόρφωση παρέμενε άδεια προεκλογική επαγγελία. Αλλά η «σταθερότητα» – η σταθερότητα που πρόσφερε ο Καραμανλής – φαίνεται πως δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για ξένες επενδύσεις. Έτσι, προς το τέλος της δεκαετίας του 1950 μεγάλες ξένες εταιρείες άρχισαν να επενδύουν στην Ελλάδα με όρους που η δημοκρατική αντιπολίτευση χαρακτήρισε «αποικιακούς».

Η γενική εικόνα που συνθέτουν τα πέντε αυτά χαρακτηριστικά της δεκαετίας 1950-60 είναι παράξενα και δυσοίωνα γνώριμα. Οι μορφές των κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων, που η Ελλάδα είχε τόσο ακριβά πληρώσει στο παρελθόν, καταστάλαζαν πάλι σε οικονομικές και πολιτικές πραγματικότητες. Και αυτές οι πραγματικότητες έμελλε να κυριαρχήσουν την επόμενη δεκαετία.

Ο ΛΑΟΣ ΝΙΚΑ

Η γαλήνη πριν από τη θύελλα

Το 1959 επέστρεψα στην Ελλάδα. Μου είχαν δοθεί υποτροφίες από τα ιδρύματα Γκουγκενχάιμ και Φουλμπράιτ για να κάνω μια έρευνα πάνω στην ελληνική οικονομία και να αξιολογήσω τις προοπτικές της. Υποσχέθηκα στον εαυτό μου να παραμείνω μακριά από την πολιτική και να αποφύγω κάθε εμπλοκή στα δίκτυα της ελληνικής πολιτικής ζωής. Ο κύριος λόγος όμως της επιστροφής μου στην Ελλάδα ήταν καθαρά προσωπικός. Ήθελα να ξαναγνωρίσω τον πατέρα μου, και αυτή τη φορά κατά ώριμο τρόπο. Πάντα βέβαια έτρεφα μεγάλη αγάπη και βαθύ σεβασμό για τον Γεώργιο Παπανδρέου. Αλλά ποτέ δεν είχα την ευκαιρία να τον γνωρίσω πραγματικά καλά. Οι αναμνήσεις μου από αυτόν ήταν αναμνήσεις εφηβικής ηλικίας και οι σκέψεις μου διαγράφονταν μέσα στα όρια αυτού του πλαισίου.

Μόλις έφτασα στην Ελλάδα, νοίκιασα ένα σπίτι στην Εκάλη, πολύ κοντά στο σπίτι του πατέρα μου, στο Καστρί, και τον έβλεπα καθημερινά. Προς μεγάλη μου χαρά, ήταν ένας ενθουσιώδης παππούς και περνούσε πολλές ώρες με τα παιδιά μου. Το γεγονός ότι ανήκε σε μια οικογενειακή μονάδα ήταν γι' αυτόν σαν πρωτόγνωρη εμπειρία. Είχε χωρίσει από χρόνια με την Κυβέλη, τη δεύτερη γυναίκα του, και μέχρι που γύρισα με τη Μαργαρίτα και τα παιδιά ζούσε μια μοναχική ζωή στη βίλα του στο Καστρί. Εκτός από τις επίσημες κοινωνικές εκδηλώσεις, τα μόνα διαλείμματα από την πολιτική ήταν τα βράδια που περνούσε με φίλους που τον επισκέπτονταν για φαγητό, συζήτηση και μουσική. Η Μαργαρίτα κι εγώ περάσαμε πολλά ευχάριστα βράδια με αυτόν και τους φίλους του. Στις συναντήσεις αυτές μου έκανε βαθιά εντύπωση η υπέρμετρη ζωντάνια του, ασυνήθιστη για τα εβδομήντα ένα του χρόνια, η ευχάριστη ιδιοσυγκρασία του, τα βαθιά ανθρώπινα αισθήματά του, μα προπάντων το πνευματικό του βάθος, που μια ολόκληρη ζωή ενασχόλησης με την πολιτική δεν μπόρεσε να καταστρέψει. Συνήθιζε να δέχεται κάθε μέρα μια μικρή ομάδα αφοσιωμένων φίλων του βουλευτών, που έρχο-

νταν να συζητήσουν τα νέα, να ακούσουν τη γνώμη του και να πάρουν οδηγίες. Πότε πότε τον επισκέπτονταν μέλη του διπλωματικού σώματος. Ανάμεσά τους ήταν ένας εξυπνότατος και ευχάριστος υπάλληλος του πολιτικού τμήματος της Αμερικανικής Πρεσβείας, που μιλούσε τα ελληνικά με αρκετή ευκολία. Ο άνθρωπος αυτός ήταν η μόνη επαφή του πατέρα μου με τους αντιπροσώπους της Αμερικής στην Ελλάδα. Αργά, σχεδόν ανεπαίσθητα, μπήκα στον κύκλο αυτό των φίλων του, πολιτικών και προσωπικών. Σιγά σιγά τα προβλήματά του έγιναν και δικά μου. Παλιές γνωριμίες και φιλίες ξαναζωντάνεψαν και δημιουργήθηκαν καινούριες. Ξαναβρήκα τον παλιό μου εαυτό, και αυτό μου έδωσε μεγάλη χαρά.

Η Ελλάδα την εποχή αυτή φαινόταν να προοδεύει και να ξεπερνά τα προβλήματά της. Αυτό όμως ήταν επιφανειακή μόνο εντύπωση. Στην πραγματικότητα, η οικονομική ανάπτυξη του έθνους μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, αν και σημαντική, δε φαινόταν να έχει επιφέρει βασικές αλλαγές ούτε να έχει πετύχει να δημιουργήσει σταθερά θεμέλια. Είναι βέβαια αλήθεια πως οι Έλληνες φαινόταν να είναι σε αρκετά βελτιωμένη κατάσταση από άποψη ενδυμασίας, τροφής και στέγασης, τουλάχιστον στην Αθήνα. Αλλά η εθνική οικονομία ήταν ακόμα βασικά γεωργική και το εισόδημα των Αθηνών προερχόταν από υπηρεσίες και όχι από τη βιομηχανική παραγωγή. Σε σύγκριση με την πρωτεύουσα, η ελληνική ύπαιθρος ήταν τρομερά, απίστευτα καθυστερημένη. Η Αθήνα έμοιαζε με διαφορετικό κόσμο, σαν ξένο σώμα μεταμοσχευμένο στο κορμί της ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι αξίες της ήταν επιφανειακά κοσμοπολίτικες, μια κάπως παραμορφωμένη άποψη των συμβόλων επιτυχίας του δυτικού κόσμου. Το αυτοκίνητο, το ψυγείο και μια δόση «ντόλτσε βίτα» συνέθεταν το αθηναϊκό όνειρο.

Η πνευματική κοινότητα χωριζόταν σε τρεις τάξεις: στους αποκατεστημένους καθηγητές των πανεπιστημίων, στους νέους επιστήμονες που μόλις είχαν επιστρέψει από τις επιτυχείς σπουδές τους στο εξωτερικό και στους πολλούς ευφυέστατους μορφωμένους νέους που είχαν χάσει κάθε ελπίδα να βρουν δουλειά αντάξια της μόρφωσής τους. Από τους καθηγητές των πανεπιστημίων, με ελάχιστες μόνο εξαιρέσεις, έλειπε η σύγχρονη εκπαίδευση και, αδυνατώντας να ζήσουν με τον πενιχρό μισθό τους, είχαν επιβαρυνθεί με συμμετοχή σε ποικίλες επιτροπές και συμβούλια επί μισθώ και όλες αυτές τις

θέσεις τις όφειλαν σε φίλους που ήταν στα πράγματα. Απόλυτα προσπλωμένοι στην εθιμοτυπία, με απόλυτα απαρχαιωμένες ιδέες, αποτελούσαν μεγάλο αντιδραστικό παράγοντα στη ζωή της χώρας. Οι επιστρέφοντες νέοι επιστήμονες αποτελούσαν χτυπητή αντίθεση. Καλά εκπαιδευμένοι, αποφασισμένοι να παίξουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της χώρας, αυστηροί επικριτές του εκπαιδευτικού κατεστημένου, ανυπομονούσαν να χρησιμοποιήσουν τα ταλέντα τους δημιουργικά. Αλλά οι θέσεις σπάνιζαν και για να διοριστεί κανείς χρειαζόταν φίλους που κατείχαν υψηλά πόστα. Αυτό απαιτούσε συμβιβασμό με το πολιτικό κατεστημένο. Πολλοί από αυτούς έκαναν αυτό το συμβιβασμό έναντι διορισμού σε θέσεις με πολύ ικανοποιητική αμοιβή. Δείχνοντας μετά ακόμα μεγαλύτερη περιφρόνηση προς την άρχουσα τάξη, ένιωθαν ευχαρίστηση εκστομίζοντας τενοκρατικές ελληνικούρες και παίρνοντας στάση προκλητικά αλαζονική. Την τρίτη ομάδα αποτελούσαν οι άνθρωποι που γνώρισαν τον πόνο της Ελλάδας. Αυτοί που πολέμησαν στην Κατοχή και μετά στον εμφύλιο πόλεμο. Αυτοί που είδαν τα όνειρά τους να πεθαίνουν, που είχαν περιοριστεί σε μια άχαρη ύπαρξη, χωρίς περιφρόνηση, χωρίς αλαζονεία, χωρίς κυνισμό. Είχαν χάσει την ελπίδα, αλλά όχι την ανθρωπιά τους, ούτε την αγάπη τους για την Ελλάδα.

Μια νέα τάξη μανδρινών αναδείχθηκε στην Ελλάδα μετά το 1955: οι γραφειοκράτες των υπουργείων. Ακόμα και συντηρητικές κυβερνήσεις της Δεξιάς, αναγκασμένες να αντιμετωπίσουν τα τεράστια προβλήματα της ανασυγκρότησης της χώρας, υποχρεώθηκαν να στηριχτούν στους «εμπειρογνώμονες» της γραφειοκρατίας. Οι περισσότεροι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι έκαναν πλήρη χρήση της νεοαποκτημένης δύναμής τους. Αν και επίσημα οι μισθοί τους ήταν πενιχροί, ένα πολύπλοκο μωσαϊκό αποζημιώσεων εκτός έδρας, υπερωριών και συμμετοχής σε επιτροπές συντελούσε στον τριπλασιασμό τουλάχιστον του εισοδήματός τους. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση ενός δημοσίου υπαλλήλου του οποίου το μηνιαίο εισόδημα από δημόσιες πηγές ξεπερνούσε τις 120.000 δραχμές, ενώ επίσημα ο μισθός του ήταν 12.000 δραχμές το μήνα. Αλλά τα πράγματα, δυστυχώς, δε σταματούσαν εκεί. Η επέκταση του κρατικού ελέγχου σε όλη την οικονομική ζωή της χώρας κατά τη δεκαετία 1950-60 και ο αυξανόμενος ρυθμός ξένων επενδύσεων τους έδωσε την ευκαιρία να συσσωρεύσουν σημαντικό πλούτο κάνοντας χρήση της

επιρροής που τους παρείχαν οι θέσεις τους. Πολλοί δέχονταν δωροδοκίες, κατά τρόπο όμως τόσο πολύπλοκο που η ανακάλυψή τους ήταν πολύ δύσκολη.

Η πολιτική δραστηριότητα κατά την περίοδο αυτή παρέμενε ένα παιχνίδι σαλονιού στα χέρια προσωπικοτήτων που δεν είχαν καμία επαφή με την ελληνική πραγματικότητα και που ήταν πάντα τοποθετημένες στο περιθώριο της πραγματικής πηγής εξουσίας, η οποία βρισκόταν σταθερά στα χέρια ενός μηχανισμού ελεγχόμενου από ένα αντιδραστικό και οπισθοδρομικό κατεστημένο. Το πολιτικό κομμα στην Ελλάδα είχε παραμείνει εντελώς φεουδαρχικό στη δομή του. Οι πολιτικοί συναθροίζονταν γύρω από μια ηγετική προσωπικότητα, υιοθετούσαν το πρόγραμμά της (μια δήλωση αρχών συνήθως άσχετη με τα συγκεκριμένα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα που μάστιζαν τη χώρα) και ακολουθούσαν τις εντολές της, εφόσον βέβαια δεν εμφανιζόταν άλλος πολιτικός ηγέτης με μεγαλύτερες πιθανότητες να εκλεγεί πρωθυπουργός. Ο Έλληνας πολιτευτής είχε ως κύρια ενασχόλησή του την ικανοποίηση των ψηφοφόρων του, όχι βέβαια με βάση τις θέσεις που έπαιρνε στη Βουλή πάνω στα γενικά θέματα που απασχολούσαν τη χώρα, αλλά με καθημερινά προσωπικά ρουσφέτια, όπως η έκδοση άδειας οδηγού ή διαβατηρίου και η εισαγωγή σε πανεπιστημιακές σχολές. Κανένας Έλληνας δεν μπορούσε να ελπίζει πως θα διεκπεραίωνε και την παραμικρή έστω υπόθεσή του με δημόσιες υπηρεσίες χωρίς την επέμβαση κάποιου βουλευτή ή κομματάρχη, γιατί οι δημόσιοι υπάλληλοι θεωρούσαν ακόμα και μια απλή υπογραφή τους σαν εύνοια που έπρεπε να ζητηθεί από τον πολιτικό κόσμο. Έτσι, οί Έλληνες πολιτικοί ήταν πάνω απ' όλα έμποροι ρουσφετιών.

Όταν έφτασα στην Ελλάδα, το κύριο θέμα ήταν η εκπληκτική «ανάβρωση» της Αριστεράς κατά τις εκλογές του 1958. Η αμερικανική αντιπροσωπία στην Ελλάδα δεν απέκρυπτε την ανησυχία της. Ο πρωθυπουργός Καραμανλής ήταν ένα αμερικανικό προϊόν και όλοι ανεξαιρέτως στην Αμερικανική Πρεσβεία ήταν περήφανοι για τα επιτεύγματά του. Αλλά θεωρούσαν απαραίτητη την ύπαρξη μιας ενωμένης «εποικοδομητικής» κεντρώας αντιπολίτευσης, για να δημιουργηθεί διάλογος στη Βουλή. Οι Αμερικανοί πίστευαν πως υπήρχε επείγουσα ανάγκη για εκπαιδευτικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις, πως ο Καραμανλής δεν είχε σημειώσει ικανοποιητική πρό-

οδο στον τομέα αυτό και πως η κεντρών αντιπολίτευση, με την κριτική της, θα μπορούσε να παίξει εποικοδομητικό ρόλο στη Βουλή. Χρειάζονταν ένα Κέντρο που θα ήταν αρκετά ισχυρό και αρκετά προοδευτικό ώστε να προσφέρεται στους ψηφοφόρους ως εναλλακτική λύση αντί της ΕΔΑ, αλλά και ένα Κέντρο με πρόγραμμα που δε θα αποτελούσε σοβαρή απειλή στη δομή δύναμης που τόσο πολύ κοπίασαν να φτιάξουν.

Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της δομής δύναμης δεν ήταν δύσκολο να τα διακρίνει κανείς. Το Παλάτι ήταν η κεντρική εστία της. Οι Αμερικανοί ήθελαν το βασιλιά ισχυρό, με αρμοδιότητες που θα ξεπερνούσαν τα όρια που καθόριζε το Σύνταγμα. Ως αρχιστράτηγος των ενόπλων δυνάμεων έπρεπε, κατά τις βουλές των Αμερικανών, να ασκεί ουσιαστική και όχι απλώς συμβολική εξουσία. Έτσι, το στράτευμα θα έμενε έξω από την πολιτική. Κατά τους Αμερικανούς, ο αποκλεισμός του στρατού από την πολιτική σήμαινε πλήρη εκκαθάρισή του από κάθε στοιχείο που δεν ήταν τυφλά αφοσιωμένο στο βασιλιά και στο ΝΑΤΟ. Κατά την προηγούμενη εικοσιπενταετία ελάχιστοι αξιωματικοί που δεν ανήκαν στη Δεξιά ή δεν ήταν φανατικοί αντικομμουνιστές παρέμειναν στο στράτευμα. Όσοι δεν είχαν αυτά τα προσόντα έμεναν στάσιμοι και τελικά αποστρατεύονταν. Η φοίτηση σε σχολές του ΝΑΤΟ –απαραίτητο στοιχείο για γρήγορη προαγωγή και ανάληψη σπουδαιών πόστων– επιφυλασσόταν για προστατευόμενους της Αμερικανικής Στρατιωτικής Αποστολής, της Πρεσβείας και της αμερικανικής ΚΥΠ. Οι Αμερικανοί χρησιμοποιούσαν παρόμοια τακτική απέναντι στους ανώτατους δημοσίους υπάλληλους, στα υπουργεία. Είχαν δημιουργήσει μια συντροφιά στενών φίλων πάνω στους οποίους μπορούσαν να στηριχτούν όταν διακυβεύονταν τα αμερικανικά συμφέροντα. Σε αντάλλαγμα, έλεγαν κάπου κάπου γι' αυτούς έναν «καλό λόγο» σε υψηλά πρόσωπα, που εγγυόνταν την άνοδό τους σε σημαντικές θέσεις. Αυτό το δίκτυο επεκτεινόταν στον εμπορικό και βιομηχανικό κόσμο και, ακόμα, στους τραπεζικούς οργανισμούς. Επίσης, στον πολιτικό κόσμο, με την εξαίρεση της Αριστεράς. Οι Αμερικανοί είχαν κατορθώσει να αναπτύξουν στενές σχέσεις με σημαντικούς παράγοντες όλων των κομμάτων.

Η αμερικανική ΚΥΠ, η CIA, είχε αναπτύξει αξιόλογη δραστηριότητα στον τομέα αυτόν. Είχε αναρίθμητους πράκτορες στην Ελλάδα

και πολλοί από αυτούς ήταν Ελληνοαμερικανοί που είχαν διεισδύσει σε κάθε τομέα της ελληνικής ζωής. Οι πράκτορες αυτοί διατηρούσαν στενούς δεσμούς με το Παλάτι, και ειδικά με τη βασίλισσα Φρειδερίκη, που η ακόρεστη δίψα της για δύναμη και πλούτο την καθιστούσε εύκολη λεία. Και φυσικά οι Αμερικανοί είχαν υπό τον έλεγχό τους την αντίστοιχη της CIA ελληνική υπηρεσία, την Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ). Είχαν παίξει πρωτεύοντα ρόλο στην οργάνωσή της και συνεργάστηκαν στενά μαζί της σε σωρεία περιπτώσεων. Αλλά το πιο εντυπωσιακό γεγονός είναι ότι τη χρηματοδοτούσαν απευθείας, αγνοώντας το υπεύθυνο ελληνικό υπουργείο. Η αμερικανική ΚΥΠ ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το οργανωμένο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα. Σε συνεργασία με συντηρητικά στοιχεία των αμερικανικών εργατικών ενώσεων, με τις μεγάλες ελληνικές επιχειρήσεις και με τις δεξιές κυβερνήσεις από το 1950 και μετά, κατόρθωσαν να εμποδίσουν την ανάπτυξη των ελληνικών εργατικών ενώσεων, που παρέμειναν έτσι αντιδημοκρατικές, πατερναλιστικές και ολοκληρωτικά κάτω από τον έλεγχο του Υπουργείου Εργασίας. Πολύ αργότερα μπόρεσα να αντιληφθώ τη μεγάλη σημασία που είχε για τη CIA η διατήρηση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος καχεκτικού και κυβερνητικά ελεγχόμενου. Οι διαπιστώσεις μου αυτές για την Ελλάδα και για το ρόλο των Αμερικανών σε αυτή πήραν συγκεκριμένη μορφή σταδιακά, μέσω των καθημερινών μου επαφών με τον ελληνικό πολιτικό και επαγγελματικό κόσμο. Πάνω απ' όλα όμως, οι διαπιστώσεις μου ήταν αποτέλεσμα των στενών μου σχέσεων με μέλη της Αμερικανικής Πρεσβείας, που στο σύνολό τους ήταν ευφυείς και δραστήριοι άνθρωποι. Έπαιρναν τη δουλειά τους στα σοβαρά. Στην πραγματικότητα, ήταν ολότελα βυθισμένοι στην αποστολή τους, τόσο που συχνά έχαναν την αντικειμενικότητά τους. Έδειχναν την ίδια συναισθηματική προσήλωση στις προσωπικές τους πολιτικές απόψεις που χαρακτηρίζει τους Έλληνες. Πολλοί ήταν πρόθυμοι να διακινδυνεύσουν την υπόληψη και την καριέρα τους προκειμένου να πάρουν τα πολιτικά πράγματα την τροπή που αυτοί επιθυμούσαν. Πολύ συχνά ήταν δύσκολο να διακρίνει κανείς αν υποστήριζαν τη γραμμή, την τακτική που τους έδωσε η Ουάσινγκτον ή αν προωθούσαν τις δικές τους ανεπίσημες απόψεις. Το λογικό συμπέρασμα όμως θα πρέπει να είναι πως οι περισσότεροι από αυτούς πίστευαν ακράδαντα στην αποστολή τους,

έχοντας επιλεγεί από την Ουάσινγκτον γι' αυτόν ακριβώς το σκοπό. Αναμφισβήτητα η αμερικανική πολιτική πηγάζει από την Ουάσινγκτον, αλλά ήταν οπωσδήποτε επηρεασμένα από τις εκθέσεις των αντιπροσώπων της στην Αθήνα, εκθέσεις που εξυπηρετούσαν αυτό το σκοπό ή που επιχειρούσαν να καλύψουν αστοχίες στις κρίσεις ή στις προβλέψεις του κλιμακίου των Αθηνών. Κοινωνικά, το αμερικανικό κλιμάκιο στην Αθήνα ανήκε στον κύκλο του ελληνικού κατεστημένου. Δεν το επιδίωξαν αυτό κατ' ανάγκη, αλλά η πρωτοβουλία προήλθε από το ελληνικό κατεστημένο, που τους φλέρταρε αδιάκοπα. Θαλαμγοί, κρουαζιέρες στα νησιά, λουκούλλεια γεύματα και βίλες σε κέντρα αναψυχής τέθηκαν στη διάθεσή τους από την αθηναϊκή ολιγαρχία. Οι Αμερικανοί δύσκολα θα μπορούσαν να αρνηθούν τέτοιες φιλοφρονήσεις, αλλά με αυτό τον τρόπο απορροφήθηκαν κυριολεκτικά από την άρχουσα τάξη της Ελλάδας. Οι επαφές τους με πολιτικούς της Δεξιάς ήταν τακτικές και οικειότητες. Αντίθετα, οι επαφές τους με βουλευτές του Κέντρου ήταν αραιές.

Δεν είχα καμία πρόθεση να παραμείνω στην Ελλάδα πέρα από το φθινόπωρο του 1960, αλλά τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν όπως τα υπολόγισα. Ένας στενός μου φίλος, ο Καρλ Κέιζεν, καθηγητής Οικονομικών στο Χάρβαρντ, παλιός μου συνάδελφος, βρισκόταν στην Ελλάδα εκείνη την εποχή. Είχε έρθει για ένα χρόνο, με σκοπό να μελετήσει την επίδραση της αμερικανικής βοήθειας στην ελληνική οικονομία. Καθώς τελείωνε ο χρόνος παραμονής μας στην Ελλάδα, καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως ένα ίδρυμα οικονομικών ερευνών θα μπορούσε να συντελέσει αποτελεσματικά στην επίλυση μερικών από τα επείγοντα προβλήματα πολιτικής της χώρας. Επισκεφθήκαμε μαζί τον Σαμ Μπέργκερ, επιτετραμμένο της Αμερικανικής Πρεσβείας. Αν και δεν έδειξε ζωηρό ενδιαφέρον για την πρότασή μας, αναμφίβολα τη διαβίβασε στην ελληνική κυβέρνηση, γιατί τον Ιούλιο μου τηλεφώνησε κάποιος από το γραφείο του Καραμανλή και με κάλεσε να επισκεφτώ τον πρωθυπουργό. Έμεινα έκπληκτος, γιατί ο Καραμανλής κι εγώ ανήκαμε σε δύο εντελώς διαφορετικούς κόσμους. Όταν τον επισκέφθηκα, μου πρότεινε να οργανώσω και να διευθύνω ένα ινστιτούτο οικονομικών ερευνών. Δέχτηκα, με τον όρο ότι το ίδρυμα θα μπορούσε να επανδρωθεί από οικονομολόγους εκπαιδευμένους στο εξωτερικό ώστε να υιάρξει καθοδήγηση στα πρώτα του στάδια. Αλλά, επειδή ένα τέτοιο ίδρυμα θα απαιτούσε πολύ με-

γαλύτερες πιστώσεις απ' ό,τι θα ήταν πρόθυμος να διαθέσει ο Καραμανλής, υποσχέθηκα να διερευνήσω την πιθανότητα επιδότησης του ιδρύματος από την Αμερική όταν θα επέστρεφα στο Πανεπιστήμιο του Μπέρκλεϊ.

Έφυγα από την Ελλάδα το Σεπτέμβριο του 1960. Στη διάρκεια του χρόνου που πέρασα στην Ελλάδα, είχα υποβληθεί σε ακατάπαυστες πιέσεις από τον πατέρα μου και τους στενότερους φίλους μου να επιστρέψω στην Ελλάδα για πάντα και να αναμειχθώ στην πολιτική. Απέρριψα μια τέτοια ιδέα, γιατί ήξερα πως η προσήλωσή μου σε βασικές ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις και η αντίθεσή μου στις αστυνομικές μεθόδους που ήταν σε ευρεία χρήση σε βάρος της Αριστεράς θα με έφερναν σε κατά μέτωπο σύγκρουση με τις δυνάμεις του κατεστημένου. Ψυχολογικά δεν ήμουν έτοιμος να ξαναζήσω τον εφιάλτη της δεκαετίας του 1930. Επέστρεψα πάντως στην Ελλάδα για να βάλω τα θεμέλια ενός ιδρύματος για οικονομικές έρευνες. Δεν είχα όμως καμία πρόθεση να παραμείνω μόνιμα στην Ελλάδα ούτε να αναμειχθώ στην πολιτική.

Το φθινόπωρο κατάφερα να εξασφαλίσω οικονομική ενίσχυση για το Κέντρο Οικονομικών Ερευνών – αυτό θα ήταν το όνομα του ινστιτούτου – από τα ιδρύματα Φορντ και Ροκφέλερ. Το Πανεπιστήμιο Μπέρκλεϊ της Καλιφόρνια είχε δεχτεί να επιστατεί στις εργασίες του κέντρου και είχε αναλάβει να το εφοδιάζει με συνεχή ροή επιστημόνων. Χωρίς να παραιτηθώ από τη θέση μου στο Μπέρκλεϊ, πήρα άδεια άνευ αποδοχών. Επρόκειτο να μισθοδοτούμαι από την Τράπεζα της Ελλάδος, όπου δέχτηκα τη θέση του οικονομικού συμβούλου. Ο μισθός μου θα ήταν στο ίδιο επίπεδο με του υποδιοικητή της τράπεζας.

Μόλις έφτασα στην Ελλάδα, εξαπολύθηκε κατά μέτωπο επίθεση εναντίον μου για τον «υπερβολικό» μισθό που έπαιρνα. Αυτό ήταν το πρώτο σημάδι της θύελλας που επρόκειτο να ξεσπάσει σύντομα σε σχέση με την παρουσία μου στην Ελλάδα. Το δεύτερο ακολούθησε σχεδόν αμέσως. Πριν ξεκινήσω το έργο της συγκρότησης του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών, επεξεργάστηκα μια έκθεση πάνω στην πανεπιστημιακή παιδεία όσον αφορά την οικονομική επιστήμη, στην οποία έκανα μια σειρά προτάσεων για ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις του συστήματος που θα συντελούσαν στο γεφύρωμα του χάσματος μεταξύ δυτικοευρωπαϊκής και ελληνικής πανεπιστημιακής

παιδείας. Η αντίδραση ήταν άμεση και ραγδαία. Οι καθηγητές, ανήσυχτοι για τις συνέπειες των προτάσεών μου πάνω στο γόπτρό τους, εκφωνούσαν πύρινους λόγους στους φοιτητές, τους οποίους παρότρυναν να διαμαρτυρηθούν εναντίον των μεταρρυθμίσεων, που, σύμφωνα με την «πεφωτισμένη» κρίση τους, θα στερούσαν τους απόφοιτους από τον «επιούσιον άρτον» τους. Έγιναν διαδηλώσεις στους δρόμους της Αθήνας και πολλά άρθρα στον Τύπο με πρότρεπαν να «επιστρέψω στο σπίτι μου».

Η προσπάθειά μου να διοργανώσω ένα σύγχρονο ινστιτούτο ερευνών αντιμετώπισε την ίδια αντίδραση, αλλά επέμεινα. Και σιγά σιγά το Κέντρο Οικονομικών Ερευνών πήρε σάρκα και οστά και άρχισε να προσφέρει λύσεις για τα σοβαρά και επείγοντα οικονομικά προβλήματα της Ελλάδας.

Προοίμιο σε μια νέα αναμέτρηση

Αφού βρισκόμουν στην Ελλάδα, ήταν αναπόφευκτο να αναμειχθώ στην πολιτική. Ένα βράδυ, νωρίς το χειμώνα του 1961, η Μαργαρίτα κι εγώ ήμασταν καλεσμένοι για φαγητό στο σπίτι ενός φίλου. Πριν καθίσουμε στο τραπέζι, με ζήτησαν στο τηλέφωνο. Η φωνή στην άλλη άκρη της γραμμής μου είπε:

– Θα σας δώσω το όνομά μου. Μην το επαναλάβετε. Είμαι ο λοχαγός Αρναούτης, γραμματέας της Αυτού Υψηλότητας του διαδόχου. Ο Υψηλότετος επιθυμεί να συνομιλήσει μαζί σας. Μπορείτε να έρθετε;

Έμεινα κατάπληκτος. Τι ήθελε μαζί μου ο Κωνσταντίνος;

– Πότε θέλει να με συναντήσει; ρώτησα.

– Αμέσως.

– Αυτό είναι δύσκολο. Δεν μπορεί να αναβληθεί;

– Από σας εξαρτάται. Ο Υψηλότετος θεωρεί αυτή τη συνάντηση πολύ σπουδαία.

Τελικά συμφώνησα, κυρίως από αμηχανία και ζωηρή περιέργεια. Βρήκα μια πρόχειρη δικαιολογία, ψιθύρισα στο αφτί της Μαργαρίτας την αληθινή αιτία της αποχώρησής μου και ξεκίνησα για το Παλάτι. Συνομίλησα με τον Αρναούτη μία ολόκληρη ώρα πριν κάνει την εμφάνισή του ο Κωνσταντίνος. Ο Αρναούτης μου έδωσε την εντύπωση έξυπνου και αφοσιωμένου ανθρώπου – αφοσιωμένου στον

Κωνσταντίνο. Ο Κωνσταντίνος μπήκε στο γραφείο του, έτεινε το χέρι του και είπε:

– Χαίρομαι που σας γνωρίζω. Έχω ακούσει πολλά για σας από Αμερικανούς φίλους. Σας εκτιμούν πολύ.

Ρώτησα ευγενικά για το λόγο για τον οποίο με κάλεσε.

– Θα ήθελα τις απόψεις σας για το εκλογικό σύστημα. Οι εκλογές πλησιάζουν και θα θέλαμε να επεξεργαστούμε ένα νέο εκλογικό σύστημα, που θα εγγυηθεί πολιτική σταθερότητα για τη χώρα. Ποια γνώμη έχετε για το σύστημα των συγγενών κομμάτων; Αυτό ήταν λοιπόν! Είχα ήδη υποβληθεί σε καταιγισμό προπαγάνδας από φίλους της Αμερικανικής Πρεσβείας που ευνοούσαν αυτό το αλλόκοτο εκλογικό σύστημα, δανεισμένο από κάποιες γαλλικές δημοτικές εκλογές. Η αμερικανική στρατηγική στην Ελλάδα αυτή την περίοδο είχε δύο βασικές επιδιώξεις. Η πρώτη ήταν η εκλογική εξόντωση της ΕΔΑ. Η δεύτερη ήταν η προβολή ενός μεγάλου αλλά μειοψηφούντος κόμματος του Κέντρου. Αυτό πίστευαν πως θα μπορούσε να επιτευχθεί με το σύστημα των συγγενών κομμάτων. Αν κατόρθωναν να πείσουν τους ηγετικούς παράγοντες του Κέντρου να υπερψηφίσουν αυτό το σύστημα στη Βουλή, ο Καραμανλής θα εξασφάλιζε πάλι την εκλογική νίκη και η Αριστερά θα εξαφανιζόταν, με αποτέλεσμα να προέλθει μια ενωμένη, δυναμική κεντρώα αντιπολίτευση.

Σύμφωνα με το προκλητικό αυτό σύστημα των συγγενών κομμάτων, τα κόμματα θα κατατάσσονταν σε δύο κατηγορίες: στα εθνικόφρονα και μη. Το Συμβούλιο της Επικρατείας θα αποφάσιζε σε ποια κατηγορία θα κατέτασσε τα διάφορα κόμματα. Τα επιμέρους κόμματα θα δρούσαν ανεξάρτητα, αλλά κατά την καταμέτρηση των ψήφων όλες οι έδρες θα παραχωρούνταν στην κατηγορία (όχι στο κόμμα) που είχε εξασφαλίσει το μεγαλύτερο αριθμό ψήφων στην κάθε εκλογική περιφέρεια. Η τελική κατανομή των εδρών στα κόμματα που ανήκαν στη νικήτρια κατηγορία σε κάθε περιφέρεια θα γινόταν με αναλογική βάση σε σχέση με την αριθμητική δύναμη του κάθε κόμματος κατά περιφέρεια. Η πρόθεση του σχεδίου αυτού ήταν καταφανής: η απομόνωση της ΕΔΑ με τη δημιουργία ενός λανθάνοντος αντικομμουνιστικού μετώπου και η εξαφάνισή της τελείως από τη Βουλή. Γιατί σε καμία εκλογική περιφέρεια δεν επρόκειτο να συγκεντρώσει η ΕΔΑ περισσότερες ψήφους από όλα τα άλλα κόμματα μα-

ζί. Ήταν ένα σύστημα που εγγυόταν και την εκλογική νίκη του Καραμανλή και τον κοινοβουλευτικό αφανισμό της Αριστεράς. Το σύστημα είχε προταθεί στον Γεώργιο Παπανδρέου και στους άλλους ηγέτες του Κέντρου, αλλά όλοι το απέρριψαν ως απόλυτα παράλογο και γελοίο. Θα δημιουργούσε την αυταπάτη παρακμής της Αριστεράς και θα προεξοφλούσε πως για μία ακόμα φορά το Κέντρο θα έπαιζε το ρόλο της αντιπολίτευσης στον Καραμανλή.

– Μόλις ήρθα στην Ελλάδα, είπα στον Κωνσταντίνο, και δεν είμαι αρκετά ενημερωμένος πάνω σ' αυτά τα θέματα. Αλλά, αν ζητάτε τη γνώμη μου, είναι αρνητική, σαφώς αρνητική. Το σύστημα αδικεί κατάφωρα μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, αυτούς που ψηφίζουν την Αριστερά, και οδηγεί σταθερά στη μελλοντική πόλωση των πολιτικών δυνάμεων της χώρας.

Ο Κωνσταντίνος φαινόταν δυσαρεστημένος.

– Θα μου κάνετε μια χάρη; ρώτησε. Χρειάζομαι την ηθική σας υποστήριξη.

– Την ηθική μου υποστήριξη;

– Ναι, πρέπει να δω τον πατέρα σας. Και θα ήθελα να είστε παρών. Φυσικά, δεν μπορούσα να έχω αντίρρηση σε μια τέτοια πρόταση.

– Πότε; ρώτησα.

– Τώρα αμέσως.

Ήταν έντεκα το βράδυ και ο πατέρας μου ασφαλώς θα ετοιμαζόταν για ύπνο.

– Δεν ξέρω, είπα. Θα πρέπει να τον ρωτήσω.

Πήγα στο τηλέφωνο.

Ο πατέρας μου έμεινε άφωνος.

– Είσαι με ποιον; Με τον Κωνσταντίνο; ρώτησε κατάπληκτος.

Του εξήγησα. Δέχτηκε να μας δει, με πολλές επιφυλάξεις. Επιβιβάστικαμε στην κόκκινη Μερσεντές του Κωνσταντίνου και ξεκινήσαμε για το Καστρί. Φοβήθηκα πως δε θα φτάναμε ζωντανοί. Οδηγούσε σαν τρελός, με ιλιγγιώδη ταχύτητα, στους δρόμους της Αθήνας, προειδοποιώντας με συνεχώς πως η συνάντηση έπρεπε να κρατηθεί μυστική. Φτάνοντας στο σπίτι του πατέρα μου, στο Καστρί, τον βρήκαμε να μας περιμένει στην πόρτα του γραφείου του. Μπήκαμε μέσα και μας παρήγγειλε κάτι να πιούμε.

– Κύριε πρόεδρε, είπε ο Κωνσταντίνος, ήρθα εδώ γιατί θα ήθελα να συζητήσω μαζί σας το εκλογικό σύστημα.

Ο πατέρας μου ξαφνιάστηκε.

– Προτίθεμαι να επισκεφθώ το βασιλέα εντός της εβδομάδος και θα διατυπώσω τις απόψεις μου επί του εκλογικού συστήματος. Δε βλέπω το λόγο να συζητήσουμε αυτό το θέμα απόψε.

Η στάση του πατέρα μου δε φαινόταν να αρέσει στον Κωνσταντίνο.

– Όταν έρθετε στα Ανάκτορα, ο βασιλεύς Παύλος θα απουσιάζει. Αναχωρεί για το εξωτερικό. Θα βρείτε εμένα στη θέση του. Θα είμαι ο αντιβασιλεύς. Καλύτερα λοιπόν να συζητήσουμε απόψε.

Ο πατέρας μου συμφώνησε. Με υπομονή, έκανε στον Κωνσταντίνο λεπτομερή ανάλυση των εκλογικών συστημάτων και πήρε σταθερή θέση εναντίον όλων των συστημάτων που επινοούνται για να εξασφαλίσουν πολιτική σταθερότητα όπως την αντιλαμβάνεται το Παλάτι. Ο Κωνσταντίνος τον άκουσε προσεκτικά και, όταν ήρθε η σειρά του να μιλήσει, έκανε κήρυγμα στον πατέρα μου. Ήταν πραγματικά θλιβερό το θέαμα ένα σχεδόν αμούστακο, εικοσάχρονο παιδί να νουθετεί τον εβδομνητάρη παλαιάμο πολιτικό.

– Πρέπει να αρθείτε υπεράνω της μικροπολιτικής και των κομματικών σας συμφερόντων. Πρέπει να υπηρετήσετε το εθνικό συμφέρον, έστω και αν έτσι βλάπτετε τα προσωπικά σας σχέδια, είτε ο διάδοχος του ελληνικού θρόνου.

Ο πατέρας μου είχε εξοργιστεί. Σηκώθηκε όρθιος για να δείξει πως τελείωσε η συνομιλία. Στο δρόμο προς την Αθήνα, ο Κωνσταντίνος παρατήρησε:

– Είναι απελπιστικός... Δεν μπορεί να καταλάβει.

Λίγο μετά την περιπέτεια αυτή, έλαβα ένα άλλο τηλεφώνημα. Αυτή τη φορά ο Λόγκλιν Κάμπελ, αρχηγός της CIA στην Ελλάδα, ήθελε να με δει. Συναντηθήκαμε σε ένα σπίτι στην Κηφισιά, σε ουδέτερο έδαφος. Ψηλός, με αθλητικό παράστημα, ο Κάμπελ ήταν πολύ προσοχής. Χωρίς περιστροφές, μου είπε πως ήθελε να συναντήσει τον πατέρα μου και να μιλήσει μαζί του για το σύστημα των συγγενών κομμάτων. Τον είχε όμως προσβάλει προ καιρού, είπε, και δεν τολμούσε να του ζητήσει ραντεβού απευθείας. Μου ζήτησε να τον βοηθήσω μεσολαβώντας για μια συνάντηση με τον πατέρα μου. Του είπα πως δεν είχα καμία αντίρρηση, αλλά δεν έβλεπα το λόγο της συνάντησης.

– Αν του ζητήσετε να δεχτεί το σύστημα των συγγενών κομμάτων για τις εκλογές, ασφαλώς θα λάβετε αρνητική απάντηση. Δε θα

τον βρείτε πρόθυμο να αυτοκτονήσει πολιτικά, του είπα.

Ο Κάμπιελ άλλαξε ξαφνικά. Σπκώθηκε όρθιος και μίλησε θυμωμένα:

– Πηγαίνετε να πιείτε στον πατέρα σας πως στην Ελλάδα μάς περνά. Κάνουμε ό,τι θέλουμε – και δε σταματούμε προ ουδενός.

– Θα του το πω ευχαρίστως, είπα αιφνιδιασμένος.

Αυτό ήταν λοιπόν το αληθινό πρόσωπο της αμερικανικής ΚΥΠ στην Ελλάδα. Διηγήθηκα το επεισόδιο στον πατέρα μου, που δοκίμασε την ίδια κατάπληξη.

Το σύστημα των συγγενών κομμάτων ενταφιάστηκε αθόρυβα και την άνοιξη του 1961 μια νέα έκδοση της ενισχυμένης αναλογικής ψηφίστηκε στη Βουλή. Κάτω από έντονη πίεση εκ μέρους της αντιπολίτευσης, ο Καραμανλής αναγκάστηκε να δεχτεί βελτιώσεις που ευνοούσαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Όμως το Παλάτι και η CIA δεν είχαν χρησιμοποιήσει ακόμα τα τελευταία τους ατού. Τελικά οι εκλογές προκηρύχθηκαν για τις 29 Οκτωβρίου. Οι συνθήκες ήταν εξαιρετικά ευνοϊκές για το Δημοκρατικό Κέντρο, γιατί πριν από τα τέλη Σεπτεμβρίου τα κεντρώα κόμματα είχαν ενωθεί σε έναν κοινό οργανισμό με το όνομα Ένωση Κέντρου, υπό την ηγεσία του Γεωργίου Παπανδρέου. Πιο συγκεκριμένα, η ηγεσία του κόμματος ήταν στα χέρια οκταμελούς επιτροπής υπό την προεδρία του Γεωργίου Παπανδρέου. Τα προγνωστικά έδειχναν πως το νέο κόμμα, που προήλθε από συνασπισμό των πολιτικών δυνάμεων του Κέντρου, επρόκειτο να εξέλθει νικηφόρο από τις εκλογές. Η Ελλάδα, μα προπαντός η ελληνική ύπαιθρος, που είχε αδικηθεί στην κατανομή των οικονομικών αγαθών της χώρας, ήταν έτοιμη για την αλλαγή. Ο χειρισμός του Κυπριακού εκ μέρους του Καραμανλή και η γενική κατακραυγή για τη χαριστική μεταχείριση του Γερμανού εγκληματία πολέμου Μέρτεν, που έκανε το λάθος να επισκεφθεί την Ελλάδα ως περιηγητής, οδήγησαν σε σημαντική πτώση της δημοτικότητας της ΕΡΕ.

Ο βασιλιάς όρκισε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό το στρατηγό εν αποστρατεία Δόβα, ευνοούμενο των Αμερικανών και αρχηγό του Στρατιωτικού Οίκου του Βασιλέως. Το υπουργείο Εθνικής Αμύνης ανατέθηκε στον Χαράλαμιο Ποταμιάνο, πτέραρχο εν αποστρατεία, επίτιμο υπασπιστή και στενό φίλο του βασιλιά. Οι διορισμοί αυτοί ανησύχησαν την αντιπολίτευση. Στις 22 Σεπτεμβρίου ο Γεώργιος Παπανδρέου επισκέφθηκε τον Δόβα και του διαβίβασε την αξίωση της Ένωσης Κέντρου για αδιάβλητες εκλογές. Ο Δόβας απάντησε πως

το αίτημα του Γεωργίου Παπανδρέου ήταν απόλυτα δικαιολογημένο και η διεξαγωγή αδιάβλητων εκλογών αυτονόητη. Η Ένωση Κέντρου αποδύθηκε με ενθουσιασμό στον προεκλογικό αγώνα, βέβαια για τη νίκη. Ενωμένες πια, οι δημοκρατικές δυνάμεις του Κέντρου θα ήταν σε θέση να δώσουν στη χώρα βιώσιμη κυβέρνηση. Όλες οι προβλέψεις ήταν αισιόδοξες. Οι συγκεντρώσεις του Γεωργίου Παπανδρέου ήταν εντυπωσιακές σε όγκο, αληθινές λαοθάλασσες. Οι εξελίξεις όμως θορύβησαν το κατεστημένο, που αποφάσισε να χρησιμοποιήσει βίαια μέσα. Η χωροφυλακή και τα Τάγματα Εθνικής Ασφαλείας (ΤΕΑ) ανέλαβαν εκστρατεία εκφοβισμού εις βάρος των εκλογέων του Κέντρου και της Αριστεράς στις επαρχίες. Ο πρωθυπουργός Δόβας είχε υποσχεθεί τον αφοπλισμό των ΤΕΑ, που ήταν επανδρωμένα με πολίτες του παρακρατικού μηχανισμού της Δεξιάς, αλλά δεν τήρησε την υπόσχεσή του, επικαλούμενος λόγους εθνικής ασφάλειας. Και ο Καραμανλής αντιτέθηκε σθεναρά στη λήψη οποιουδήποτε μέτρου κατά των ενόπλων, ισχυριζόμενος πως, αν γινόταν κάτι τέτοιο –έστω και σε προεκλογική περίοδο–, θα σήμαινε τη διάλυση του κράτους. Ύστερα από βροχή καταγγελιών στον Τύπο για τα έκτροπα των ΤΕΑ και της χωροφυλακής, και αφού ο Γεώργιος Παπανδρέου χρειάστηκε να καλέσει το λαό σε άμυνα εναντίον των ενόπλων και αόπλων που του στερούν το δικαίωμα να εκφράσει ελεύθερα τη γνώμη του, ο Δόβας αναγκάστηκε να αφοπλίσει τα ΤΕΑ, εννιά μόλις μέρες πριν από τις εκλογές. Αλλά η σκυτάλη της τρομοκρατίας δόθηκε αμέσως στο στρατό, που ξεπέρασε τα ΤΕΑ σε υπερβασίες. Καθώς αποκαλύφθηκε αργότερα, φανατισμένοι στρατιώτες με πολιτική περιβολή, κατ' εντολή των αξιωματικών τους, εξορμούσαν τη νύχτα εναντίον ψηφοφόρων του Κέντρου και της Αριστεράς, επιδιδόμενοι σε ένα πραγματικό όργιο βίας.

Διατηρώ ακόμα ζωντανή την ανάμνηση της βραδιάς των εκλογών. Είχαμε συγκεντρωθεί στο Καστρί. Δίπλα στον πατέρα μου καθόταν ο Γεώργιος Μαύρος, ηγετικό στέλεχος της Ένωσης Κέντρου, και κρατούσε σημειώσεις των αποτελεσμάτων από τα πρώτα εκλογικά τμήματα, όπως τα ανακοίνωνε το ραδιόφωνο. Σε διάστημα δύο ωρών γνωρίζαμε πως ο Καραμανλής είχε κερδίσει τις εκλογές. Η Αριστερά είχε υποστεί σοβαρή ήττα. Η Ένωση Κέντρου διατήρησε τη δύναμή της. Η τελική διαμόρφωση των αποτελεσμάτων μάς κατέπληξε κυριολεκτικά. Η ΕΡΕ θριάμβευσε με 50,8% των ψήφων· η Ένωση

Κέντρου έλαβε 33,7% και η ΕΔΑ 14,6%. Το πιο εκπληκτικό στοιχείο των εκλογικών αποτελεσμάτων ήταν η απώλεια εκ μέρους της ΕΔΑ του 10% της λαϊκής ψήφου, σε σύγκριση με τις εκλογές του 1958, προς όφελος της... ΕΡΕ, που αύξησε το ποσοστό της επίσης κατά 10%. Αποφάσισαν άραγε οι αριστεροί να ψηφίσουν την ΕΡΕ σε ένδειξη... ευγνωμοσύνης για τις φυλακίσεις, τις εξορίες και τους παντοειδείς διωγμούς που υπέστησαν από το καραμανλικό κράτος; Με την εφαρμογή του ιδιόρρυθμου συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής προέκυψε το εξής αποτέλεσμα στην κατανομή των έδρων: ΕΡΕ 176 έδρες, Ένωση Κέντρου 100 έδρες και ΕΔΑ μόλις 24 έδρες. Τώρα θα μπορούσαν και οι Αμερικανοί και το ελληνικό κατεστημένο να πανηγυρίσουν. Και γιατί όχι; Η εκλογική ήττα της Αριστεράς απέδειξε πέρα από κάθε αμφιβολία πως το Δόγμα Τρούμαν είχε πετύχει το σκοπό του στην Ελλάδα. Ο Καραμανλής εξήλθε νικηφόρος και παντοδύναμος. Και η Ένωση Κέντρου, με 100 έδρες, κατόρθωσε να γίνει η αξιωματική αντιπολίτευση του Βασιλείου της Ελλάδας. Και αυτόν ακριβώς το ρόλο τής είχαν επιφυλάξει οι Αμερικανοί.

Ο Μαύρος και οι άλλοι επιοκέπιτες έφυγαν βιαστικά. Ένας μικρός οικογενειακός κύκλος έμεινε πίσω για να τονώσει το ηθικό του πατέρα μου. Ήταν μια εξοντωτική ήττα. Κάτι δεν πήγε καλά... Άρχισα να τηλεφωνώ σε φίλους δημοσιογράφους. Παντού βρήκα έκπληξη που πλησίαζε τα όρια του πανικού. Από την ύπαιθρο άρχισαν να καταφθάνουν νέα για άνευ προηγουμένου τρομοκρατικές πράξεις του παρακράτους της Δεξιάς. Ο δημοσιογράφος του *Βήματος* Λεωνίδας Καραπαναγιώτης με προέτρψε να πείσω τον πατέρα μου να μη βιαστεί να κάνει δημόσια δήλωση αποδοχής των αποτελεσμάτων.

– Υπήρξε βία και νοθεία, μου τόνισε ο Καραπαναγιώτης. Βία στην ύπαιθρο και νοθεία στις πόλεις.

Ενημέρωσα τον πατέρα μου και τον παρότρυνα να μην προβεί σε δηλώσεις ώσπου να ξεκαθαρίσουν τα πράγματα. Την ίδια νύχτα ένας αντιπρόσωπος της Αμερικανικής Πρεσβείας επισκέφθηκε τον Καραπαναγιώτη.

– Δεν έπρεπε να προτρέψετε τον Ανδρέα να επιηρεάσει τον πατέρα του να μην παραδεχτεί τα αποτελέσματα των εκλογών, είπε στον κατάπληκτο δημοσιογράφο.

Τη μεθεπιόμενη των εκλογών, όταν η «νίκη» της ΕΡΕ είχε πια επιβεβαιωθεί, ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου Γεώργιος Παπανδρέου προ-

έβη στην εξής καταγγελία: «Εξ ονόματος της Ενώσεως Κέντρου καταγγέλλω ενώπιον του Ελληνικού λαού και του ανωτάτου άρχοντος τα εκλογικά αποτελέσματα ως προϊόν βίας και νοθείας, διότι η Κυβέρνησις Δόβα ηθελημένως ή αθελήτως περιήλθεν εις πλήρη ανυπαρξίαν, η οποία επέτρεψεν εις τον παράνομον μηχανισμόν της ΕΡΕ να λειτουργήσῃ ανεμπόδιστα». Και, αφού ανέλυσε την ευθύνη των κρατικών παραγόντων, κατέληξε: «Εν πλήρει επιγνώσει των ευθυνών της, η Ένωσις Κέντρου θεωρεί χρέος τιμής να διακηρύξῃ ὅτι η Κυβέρνησις την οποίαν πρόκειται να σχηματίσῃ η ΕΡΕ, σπληριζομένη στην αθέμιτον κοινοβουλευτικήν αυτονομίαν της, δεν είναι νόμιμος Κυβέρνησις του Ελληνικού λαού. Και εξ αυτής της αντικειμενικής διαπιστώσεως η Ένωσις Κέντρου θα λάβῃ ὅλας τας επιβαλλομένας αποφάσεις διά το παρόν και διά το μέλλον».

Η εκλογική νοθεία και ο βιασμός της λαϊκής θέλησης ισοδυναμούσε με εκλογικό πραξικόπημα. Ο στρατός, η αστυνομία πόλεων και η χωροφυλακή είχαν χρησιμοποιηθῆι σε ευρεία κλίμακα για την αλλοίωση των αποτελεσμάτων. Στην ύπαιθρο υποχρέωναν τους πολίτες με βία και απειλές να απόσχουν από τις εκλογές ή να ψηφίσουν Καραμανλί, ενώ στις πόλεις η πλαστογράφηση των εκλογικών βιβλιαρίων έγινε σε κλίμακα τέτοιας έκτασης που δεν υπάρχει προηγούμενο στα ελληνικά εκλογικά χρονικά. Η κυβέρνηση Δόβα έφερε επίσημα την ευθύνη, αλλά το Παλάτι και οι Αμερικανοί ήταν συνένοχοι.

Για ὅσους είχαν γνώση της κατάστασης ήταν σαφές πως η νόθευση των εκλογών ήταν η εναλλακτική λύση του νόθου εκλογικού συστήματος. Αφού το Δημοκρατικό Κέντρο απέρριψε το σύστημα των συγγενών κομμάτων, η μόνη διέξοδος που ανοιγόταν στο κατεστημένο—εκτός βέβαια από το ανοιχτό στρατιωτικό πραξικόπημα— ήταν η νόθευση των εκλογών. Αλλά το παράκαναν, σε βαθμό που η πλαστότητα των αποτελεσμάτων ήταν προκλητικά οφθαλμοφανής.

Στις 16 Νοεμβρίου η Ένωση Κέντρου οργάνωσε συνέντευξη για τον ξένο Τύπο. Εκεί παρουσίασε αδιάσειστα στοιχεία για την εκλογική απάτη που διαπράχθηκε σε βάρος του ελληνικού λαού από την κυβέρνηση σε στενή συνεργασία με τον παράνομο παρακρατικό μηχανισμό της Δεξιάς. Αργότερα, τα αποδεικτικά στοιχεία που παρέσχε η Ένωση Κέντρου επικυρώθηκαν από τα δικαστήρια που καταδίκασαν πολλούς χωροφύλακες και άλλα κρατικά όργανα για άσκηση βίας εις βάρος πολιτών.

Στις 2 Δεκεμβρίου ο βασιλιάς Παύλος προσήλθε στη Βουλή για να διαβάσει το λόγο του θρόνου. Τα έδρανα της αντιπολίτευσης ήταν κενά. Ο βασιλιάς, κατηφής και ωχρός, κατέβηκε βιαστικά από το βήμα και έφυγε από τη Βουλή μόλις τελείωσε την ανάγνωση του λόγου. Είχε ήδη αρχίσει μια δύσκολη περίοδος για τις σχέσεις μεταξύ βασιλιά και αντιπολίτευσης. Σύμφωνα με απόφαση της Ένωσης Κέντρου να διακόψει κάθε κοινωνική επαφή με το Παλάτι και να αποφύγει κάθε ενέργεια που θα νομιμοποιούσε τυπικά την κυβέρνηση, ο Γεώργιος Παπανδρέου απέσχε από όλες τις εορταστικές εκδηλώσεις επ' ευκαιρία των γενεθλίων του βασιλιά. Ούτε στη μητρόπολη πήγε, ούτε στο γεύμα των Ανακτόρων, αν και ήταν καλεσμένος ως πρώην πρωθυπουργός.

Τότε άρχισαν οι Αμερικανοί τις αδιάκοπες πιέσεις τους με σκοπό να πείσουν τον πατέρα μου να πάρει «εποικοδομητική» στάση. Οι εκλογές ανήκαν στο παρελθόν, η Ένωση Κέντρου τα κατάφερε καλά και η Αριστερά εκμηδενίστηκε. Γιατί να μη συμπεριφερθούμε «πολιτισμένα»; Γιατί να μη δεχτούμε την υπάρχουσα δομή δύναμης; Γιατί να μη διαθέσουμε την ενεργητικότητά μας για την επίλυση των κοινωνικών, οικονομικών και διοικητικών προβλημάτων της Ελλάδας; Γιατί να μη συγκροτήσουμε ένα αντιπολιτευόμενο υπουργικό συμβούλιο, κατά το βρετανικό πρότυπο, και να παίξουμε το παιχνίδι της ενεργού αντιπολίτευσης στη Βουλή; Ίσως συνέβησαν μερικές εκτροπές στις εκλογές. Αλλά γιατί να δίνουμε τόση σημασία σ' αυτό; Μήπως έγιναν ποτέ στην Ελλάδα αληθινά αδιάβλητες εκλογές; Αρκετοί Αμερικανοί παρήλασαν από το σπίτι. Όλοι υποστήριζαν την ίδια γραμμή. Με θεωρούσαν Ελληνοαμερικανό που ήταν σε θέση να «αντιληφθεί» τις απόψεις τους. Ήλπιζαν πως θα μπορούσα να επηρεάσω τον πατέρα μου. Φυσικά, έκανα ακριβώς το αντίθετο. Ο ρόλος που έπαιζε στην Ελλάδα η δημοκρατική Αμερική με είχε πολύ εξοργίσει. Μου ήταν αδύνατο να χωνέψω την ιδέα της δημοκρατίας για τους Αμερικανούς μόνο. Παρότρυνα τον πατέρα μου να μείνει σταθερός στις αρχές του.

Και αυτό ακριβώς έκανε ο Γεώργιος Παπανδρέου. Κήρυξε τον Ανένδοτο Αγώνα για νέες, αδιάβλητες εκλογές. Παρά την προχωρημένη ηλικία του, κατέφυγε στο λαό και του ζήτησε να επωμιστεί το βάρος ενός νέου αγώνα, χωρίς συμβιβασμούς και υποχωρήσεις, ως την τελική νίκη της δημοκρατίας. Περίοδευσε στην Ελλάδα, απ' άκρου εις άκρο, εκφωνώντας τους πιο εμπνευσμένους λόγους της πολιτικής

του σταδιοδρομίας, δίνοντας θάρρος στο λαό και την πίστη πως η κατάσταση μπορούσε να αντιστραφεί. Συνέδεσε τη νέα φάση του αγώνα με το αίτημα του λαού για θεμελιώδεις κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις και εξαπέλυσε σφοδρές επιθέσεις κατά του διεφθαρμένου κράτους της ΕΡΕ και του ξεπουλήματος της Κύπρου στη Ζυρίχη.

Στην αρχή ο Ανένδοτος δε λήφθηκε υπόψη στα σοβαρά από τη Δεξιά, που τον θεώρησε κάπως γελοίο. Αλλά σιγά σιγά ο Ανένδοτος άρχισε να παίρνει ουσία. Γοήτευσε τη νεολαία, κινητοποίησε την ύπαιθρο και διέγειρε τη φαντασία της νέας πνευματικής ηγεσίας. Έγινε κίνημα – ένα κίνημα που άρχισε να διαβρώνει τη σαθρή κοινοβουλευτική δύναμη του Καραμανλή.

Οι Αμερικανοί συνέχιζαν τις πιέσεις τους να μας «προσπλυτίσουν» και οι πιέσεις πάνω στον πατέρα μου αυξήθηκαν. Ο τότε Αμερικανός πρεσβευτής Έλις Μπριγκς επέκρινε δημόσια τον Ανένδοτο του Γεωργίου Παπανδρέου και την απροθυμία του να δεχτεί τα νόθα εκλογικά αποτελέσματα ως τετελεσμένο γεγονός. Στο χριστουγεννιάτικο μήνυμά του προς τους συμπατριώτες του που ζούσαν στην Ελλάδα τούς υπενθύμισε πως ζούσαν σε μια χώρα που «υπήρξε το λίκνον της δημοκρατίας» και είχε την ατυχή έμπνευση να τονίσει πως «αι εκλογαί της 29ης Οκτωβρίου απετέλεσαν έμπρακτον απόδειξιν της πίστεως εις την προσωπικήν ελευθερίαν και την αξιοπρέπειαν του ατόμου». Η Ένωση Κέντρου αντέδρασε αμέσως στο μήνυμα του Αμερικανού πρεσβευτή με την εξής ανακοίνωση: «Η περικοπή αυτή του μηνύματος του κυρίου Μπριγκς είναι διττώς απαράδεκτη. Αποτελεί ανάμιξιν εις τα εσωτερικά της Ελλάδος επί θέματος σφοδράς διαμάχης και δεν ανταποκρίνεται εις την αλήθειαν. Διότι παρεβιάσθη και η ελευθερία και η αξιοπρέπεια του ανθρώπου και η Δημοκρατία, η οποία αποτελεί το κοινόν ιδεώδες τώσον του Ελληνικού όσον και του Αμερικανικού λαού».

Πολύ αργότερα, το καλοκαίρι του 1963, αποκαλύφθηκε πως σε ένορκη κατάθεσή του στην Επιτροπή Ασφαλείας της Γερουσίας ο Μπριγκς παραδέχτηκε πως κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας του στην Ελλάδα δεν είχε υπό τον έλεγχό του τις αμερικανικές υπηρεσίες. Η CIA, κατά παράκληση της βασίλισσας Φρειδερίκης, παρακάμπτοντάς τον, ανέλαβε δραστηριότητες τις οποίες χρηματοδότησε από τα μυστικά της κονδύλια.

Μόλις διάβασα το μήνυμα του Μπριγκς, αποφάσισα να φύγω για την Αμερική, να επισκεφθώ το Λευκό Οίκο και να διαμαρτυρηθώ για την απίστευτη διαγωγή των αμερικανικών υπηρεσιών στην Ελλάδα. Ήλπιζα πως θα εισακουγώμουν και πως ο πρόεδρος Κένεντι θα ανταποκρινόταν στην έκκλησή μου. Αλλά βρισκόταν στη Φλόριντα όταν έφτασα. Είδα όμως τον Καρλ Κέιζεν, που εκείνη την εποχή ήταν στενός συνεργάτης του Μακ Τζορτζ Μπάντι και είχε απευθείας επαφή με τον πρόεδρο. Περάσαμε μαζί μια βραδιά μιλώντας για το εκλογικό πραξικόπημα, για το ρόλο της Πρεσβείας και για το ρόλο του τοποτηρητή της CIA στην Ελλάδα Λόγκλιν Κάμπελ. Δεν είχα λησμονήσει την αυστηρή του παρατήρηση πως «στην Ελλάδα μάς περνά». Ο Καρλ μου έκλεισε ραντεβού με τον Φίλιπς Τάλμποτ, που ήταν τότε υφυπουργός στο Στέιτ Ντιπάρτμεντ. Με περίμενε στο γραφείο του ακριβώς την προκαθορισμένη ώρα. Συνομιλήσαμε για μία ώρα περίπου. Δε μου έδωσε καμία ένδειξη των δικών του απόψεων, αλλά με άκουσε προσεκτικά. Πολύ αργότερα, στην Ελλάδα, όταν μου δόθηκε η ευκαιρία να τον γνωρίσω από κοντά, αντιλήφθηκα πως δεν ήταν δυνατό να συμμαριστεί τις απόψεις μου και δε θα σήκωνε ούτε ένα δάχτυλο για να υποστηρίξει τον αγώνα της δημοκρατίας στην Ελλάδα ή οπουδήποτε αλλού. Αλλά ο Καρλ Κέιζεν πείστηκε πως είχα τουλάχιστον εν μέρει δίκιο. Λίγο μετά το ταξίδι μου στην Αμερική, ο Λόγκλιν Κάμπελ μετατέθηκε από την Αθήνα. Του ανατέθηκε άλλη αποστολή· ίσως να πήρε και προαγωγή. Ποιος ξέρει! Αυτό που είχε σημασία είναι πως τον ξεφορτωθήκαμε από την Ελλάδα.

Στην Ελλάδα η νέα αναμέτρηση ήταν αναπόφευκτη. Τον Απρίλιο του 1962 ο Ανένδοτος Αγώνας της Ένωσης Κέντρου και του Γεωργίου Παπανδρέου εναντίον της υφαρπαγής της εξουσίας από τον Καραμανλή και τη Δεξιά είχε πια φουντώσει. Η Ένωση Κέντρου κάλεσε το λαό στην Πλατεία Κλαυθμώνος, σε συγκέντρωση διαμαρτυρίας για το βιασμό της λαϊκής θέλησης. Η κυβέρνηση Καραμανλή όμως, θέλοντας να κάνει επίδειξη πυγμής, αρνήθηκε να χορηγήσει άδεια για τη συγκέντρωση, επικαλούμενη την πρόφαση της «ενδεχομένης διαταράξεως της δημοσίας τάξεως». Η συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε παρά την απαγόρευση της αστυνομίας, που, εκτελώντας εντολές της κυβέρνησης, δε δίστασε να κακοποιήσει και βουλευτές ακόμα. Η συγκέντρωση αυτή ήταν λαοθάλασσα αληθινή. Ο λαός προσήλθε οργισμένος και με σταθερή απόφαση να μην υποχωρήσει. Ο

Γεώργιος Παπανδρέου επιβλήθηκε ως ο εθνικός ηγέτης που θα συσπείρωνε γύρω του το δημοκρατικό ελληνικό λαό. Έγινε η προσωποποίηση του αγώνα για τη λαϊκή κυριαρχία και τη δημοκρατία.

Η πτώση του Καραμανλή

Ο Ανένδοτος Αγώνας του Γεωργίου Παπανδρέου στέφθηκε επιτέλους με επιτυχία. Η επίμονη αξίωση του ξεσηκωμένου λαού ήταν νέες, δίκαιες και έντιμες εκλογές. Οι εκλογές αυτές, που έγιναν στις 3 Νοεμβρίου 1963, είχαν ως αποτέλεσμα την πτώση του Καραμανλή από την εξουσία. Στο μεταξύ είχε δημιουργηθεί ένα σοβαρό ρήγμα στις σχέσεις μεταξύ του Καραμανλή και της βασιλικής οικογένειας, ένα ρήγμα που συντέλεσε στη νίκη του Γεωργίου Παπανδρέου όσο ίσως και ο Ανένδοτος.

Φαινομενικά το ρήγμα προήλθε από οξεία διαφωνία μεταξύ του Καραμανλή και του βασιλικού ζεύγους σχετικά με το μελετώμενο ταξίδι τους στο Λονδίνο, κατά το οποίο απειλούνταν επεισόδια σε βάρος της Φρειδερίκης από την ελληνική κοινότητα του Λονδίνου. Αρχικά ο βασιλιάς Παύλος αποδέχτηκε την εισήγηση Καραμανλή να ακυρωθεί το ταξίδι και υποσχέθηκε να γράψει στη βασίλισσα Ελισάβετ της Αγγλίας και να εξηγήσει την αδυναμία των Ελλήνων βασιλέων να δεχτούν την πρόσκλησή της. Αλλά, μόλις έφτασε στο σπίτι του, ο Καραμανλής ειδοποιήθηκε από το αυλαρχείο πως ο βασιλιάς άλλαξε γνώμη και το ταξίδι επρόκειτο να πραγματοποιηθεί. Η διάσταση Καραμανλή και βασιλικού ζεύγους είχε γίνει αντικείμενο ευρείας κάλυψης από τον αθηναϊκό Τύπο. Ο Καραμανλής είχε πια εκτεθεί και του ήταν αδύνατο να υπαναχωρήσει. Μπροστά στο συνταγματικό αυτό αδιέξοδο, ο Καραμανλής υπέβαλε την παραίτησή του την 1η Ιουνίου 1963 και ζήτησε προσφυγή στο λαό. Συγχρόνως ζήτησε να διεξαχθούν οι εκλογές με βάση το πλειοψηφικό σύστημα και με κυβέρνηση υπό τη δική του προεδρία. Ο βασιλιάς απέρριψε την πρόταση Καραμανλή και όρκισε πρωθυπουργό τον Παναγιώτη Πιπινέλη, άνθρωπο έμπιστο των Ανακτόρων και σημαίνοντα παράγοντα της άκρας Δεξιάς και του ελληνικού κατεστημένου, με την εντολή να προχωρήσει σύντομα σε εκλογές. Ο Καραμανλής, για να διαφυλάξει την ενότητα του κόμματός του, έφυγε προσωρινά για το εξωτερικό.

Είναι πολύ δύσκολο να δεχτούμε την εκδοχή πως η παραίτηση του Καραμανλή οφειλόταν αποκλειστικά στη διαφωνία του με το βασιλικό ζεύγος εξαιτίας του ταξιδιού στο Λονδίνο. Και είναι εξίσου δύσκολο να φανταστούμε πως ο Παύλος θα τραβούσε το σκοινί ως το τέλος, παραβιάζοντας εξόφθαλμα τη συνταγματική παράδοση, αν στην ουσία δε σκόπευε να απαλλαγεί από τον Καραμανλή. Ο Καραμανλής αναρριχήθηκε στην εξουσία χάρη στη φανερό, χονδροειδή επέμβαση του βασιλιά Παύλου στην πολιτική ζωή της χώρας. Η αποπομπή του (γιατί περί αποπομπής πρόκειται, κι ας φάνηκε παραίτηση) ήταν και πάλι απόφαση του βασιλιά Παύλου. Υπάρχουν πολλοί παράγοντες που εξηγούν τη νέα στάση του βασιλιά προς τον Καραμανλή. Πρώτος και κυριότερος ήταν το γεγονός πως, ύστερα από οκτώ χρόνια πρωθυπουργίας, ο Καραμανλής άρχισε να ανεξαρτητοποιείται υπέρ το δέον από το βασιλιά και τους ανακτορικούς κύκλους. Είχε συγκρουστεί πολλές φορές με τη Φρειδερίκη. Γινόταν όλο και πιο απρόθυμος να δεχτεί εντολές από την Αυλή. Είχε αρχίσει να ανησυχεί για τις συνεχείς επεμβάσεις του βασιλικού ζεύγους στη ζωή της χώρας και τον ενοχλούσε ιδιαίτερα η αυθαίρετη οικονομική διαχείριση εκ μέρους της Φρειδερίκης. Θα πρέπει να τονιστεί πως οι πόροι της Βασιλικής Πρόνοιας προέρχονταν από έμμεση φορολογία σε δημόσια θεάματα, αυτοκίνητα, καπνό κ.λπ. Ανέρχονταν σε 300 εκατομμύρια δραχμές ετησίως. Η διεύθυνση του ταμείου της Βασιλικής Πρόνοιας ήταν μυστική και πέραν του ελέγχου του υπουργείου Οικονομικών. Το υπερβολικό ενδιαφέρον της Φρειδερίκης για μεγάλες συμφωνίες επενδύσεων μεταξύ ξένων εταιρειών και της ελληνικής κυβέρνησης αποτελούσε μια πρόσθετη πηγή δυσφορίας για τον Καραμανλή, που, θέλοντας και μη, βρισκόταν στο επίκεντρο της βασιλικής εμπορικής δραστηριότητας.

Αλλά είχαν επίσης δημιουργηθεί προβλήματα και στις σχέσεις βασιλιά Παύλου και Καραμανλή. Αφορμή ήταν οι προσπάθειες του Καραμανλή να αυξήσει τον έλεγχό του πάνω στο στράτευμα, πράγμα που εξόργισε το βασιλιά, ο οποίος θεωρούσε πάντα το στρατό δικό του τιμάριο. Προς τα τέλη της άνοιξης του 1963 σοβαρές διαφωνίες προέκυψαν μεταξύ βασιλιά και Καραμανλή σχετικά με την επιλογή ορισμένων αξιωματικών για κρίσιμα πόστα της ανώτατης ηγεσίας του στρατού.

Πέρα όμως από την αυξανόμενη ανησυχία του βασιλικού ζεύγους

για τη δύναμη που άρχισε να αποκτά ο Καραμανλής, ένας άλλος σοβαρός λόγος που συνέτεινε στη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ τους ήταν ο Ανένδοτος Αγώνας του Γεωργίου Παπανδρέου, που, καθώς περνούσε ο καιρός, έκανε τη μοναρχία απόλυτα αντιπαθή στον ελληνικό λαό. Ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε τοποθετήσει ακέραιη την ευθύνη για την καλλιπνοθεία του 1961 στους ώμους του βασιλιά. Υπογράμμιζε στους λόγους του με έμφαση πως, σύμφωνα με το Σύνταγμα της βασιλευόμενης δημοκρατίας, «ο Βασιλεύς βασιλεύει και ο λαός κυβερνά». Αυτή η πλευρά του διλήμματος του βασιλικού ζεύγους έπαιρνε ιδιαίτερα σοβαρές διαστάσεις εν όψει της δημόσιας θέσης που έλαβε ο Καραμανλής ζητώντας αναθεώρηση του Συντάγματος, που θα είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Έτσι, το βασιλικό ζεύγος άρχισε να αποδέχεται την άποψη πως η ήττα του Καραμανλή δε θα ήταν και τόσο επιζήμια, με την προϋπόθεση όμως πως η Ένωση Κέντρου δε θα κέρδιζε απόλυτη πλειοψηφία στις εκλογές. Βέβαια, σκέφτηκαν, ο Γεώργιος Παπανδρέου θα είναι κάπως δύστροπος, αλλά ο υπαρχηγός του Σοφοκλής Βενιζέλος θα είναι πιο διαλλακτικός. Από τη φύση του συντηρητικός, ο Σοφοκλής Βενιζέλος διατήρησε στενές φιλικές σχέσεις με το βασιλικό ζεύγος ακόμα και όταν το κόμμα του είχε διακόψει κάθε επαφή με το Παλάτι. Ο Παύλος και η Φρειδερίκη θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τον Σοφοκλή Βενιζέλο σαν τροχοπέδη στο ριζοσπαστικότερο Παπανδρέου και, αν το καλούσαν οι περιστάσεις, θα αποσιζόταν από την Ένωση Κέντρου με μια ομάδα βουλευτών για να σχηματίσει κυβέρνηση συνασπισμού με την ΕΡΕ.

Οι Αμερικανοί στην Ελλάδα εξακολουθούσαν να ευνοούν τον Καραμανλή και είχαν σταθερή την πεποίθηση πως η Ένωση Κέντρου δε θα μπορούσε να αποσπάσει αποφασιστική νίκη στις εκλογές. Το πολύ πολύ, σκέφτονταν, η ΕΡΕ θα υφίστατο κάποια διαρροή ψήφων, και αυτό δε θα έβλαπτε γιατί ο Καραμανλής είχε αρχίσει να ερωτροπεί με τον Ντε Γκολ, που είχε προσκληθεί να επισκεφθεί επίσημα την Ελλάδα. Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης πως πρόεδρος στην Αμερική ήταν τώρα ο Κένεντι και ένα κάπως διαφορετικό πνεύμα επικρατούσε στο Λευκό Οίκο. Οι υπεύθυνοι αμερικανικοί κύκλοι ανησυχούσαν για την αυξανόμενη πόλωση στις πολιτικές δυνάμεις της Ελλάδας. Ο Ανένδοτος είχε συντελέσει πολύ στο να αποκαλυφθεί στην ελληνική κοινή γνώμη η υποδομή της πολιτικής δύναμης

και να κινητοποιηθεί η νεολαία και η ύπαιθρος. Η αυξανόμενη συνειδητοποίηση του Ανένδοτου και το αγωνιστικό πνεύμα του ελληνικού λαού ήταν δυνατό να υπονομεύσουν τα όσα πέτυχαν οι αμερικανικές υπηρεσίες στην Ελλάδα με πολύ κόπο. Ίσως μια μερική, περιορισμένη νίκη της Ένωσης Κέντρου συντελούσε στον κατευνασμό της πολιτικής έντασης.

Έτσι, ο βασιλιάς και οι Αμερικανοί από κοινού αποφάσισαν να απαλλαγούν από τον Καραμανλή και να οδηγήσουν τη χώρα σε εκλογές. Αν και η εξέλιξη αυτή δε θα συνέβαινε χωρίς τον Ανένδοτο, ο Ανένδοτος αυτός καθεαυτός δεν επαρκούσε για να την προκαλέσει. Ο Καραμανλής είχε δώσει στους Αμερικανούς και στο Παλάτι την ευκαιρία να κάνουν αυτό που ήθελαν με την άρνησή του να συμφωνήσει στο βασιλικό ταξίδι του Λονδίνου. Γιατί όμως; Για να επιβάλει τη δύναμή του στο Παλάτι; Μια τέτοια σοβαρή απόφαση δεν μπορούσε να ληφθεί με βάση τέτοια κριτήρια. Η αιτία φαίνεται να βρίσκεται στην υπόθεση Λαμπράκη. Ο Γρηγόρης Λαμπράκης, ο αθλητικός, λεβεντόψυχος βουλευτής της Αριστεράς, σκοτώθηκε από μια μοτοσικλέτα στις 24 Μαΐου, στη Θεσσαλονίκη. Αλλά έγινε φανερό από την αρχή πως ο θάνατος του Λαμπράκη δεν ήταν τροχαίο δυστύχημα αλλά πολιτική δολοφονία, πως ο Γκοτζαμάνης, ο μοτοσικλετιστής, ένας τύπος του υπόκοσμου, εκτελούσε διαταγές κυβερνητικών οργάνων. Ο Καραμανλής ήξερε για τις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας που θα έβρισκαν οι βασιλείς στο Λονδίνο και ανησυχούσε για τη δυσμενή δημοσιότητα που θα δημιουργούσε για την κυβέρνησή του η δολοφονία Λαμπράκη, για την οποία είχε ιδιαίτερη ευαισθησία.

Ο Πιπινέλης ετοιμαζόταν να προχωρήσει σε εκλογές. Αλλά η Ένωση Κέντρου αντέδρασε με αποφασιστικότητα. Μετά τη βία και τη νοθεία των εκλογών του 1961, ήταν εντελώς απρόθυμη να συμμετάσχει σε ένα νέο φιάσκο σε βάρος της. Τόνισε πως η κυβέρνηση Πιπινέλη είναι ουσιαστικά κυβέρνηση της ΕΡΕ και αξίωσε να διοριστεί υπηρεσιακή κυβέρνηση «πλήρους εμπιστοσύνης, ευρισκομένη εις ίσην απόστασιν από τα δύο μεγάλα κόμματα Ένωση Κέντρου και ΕΡΕ» και υπογράμμισε πως «ο διορισμός της εκλογικής Κυβερνήσεως ανήκει στην ευθύνη του Βασιλέως». Για να μην αφήσει καμία αμφιβολία για τις προθέσεις της, η Ένωση Κέντρου συγκάλεσε στις 5 Σεπτεμβρίου, στην Πλατεία Κλαυθμώνος, μεγάλη λαϊκή συγκέ-

ντρωση. Απευθυνόμενος σε 300.000 λαό, ο Γεώργιος Παπανδρέου αξίωσε να φύγει η κυβέρνηση Πιπινέλη και να γίνουν οι εκλογές με υπηρεσιακή, αλλιώς η Ένωση Κέντρου ήταν αποφασισμένη να αποσχει. Από άποψη τακτικής αυτό ήταν επικίνδυνο, αλλά στο σημείο αυτό τα πράγματα πήραν μια απροσδόκητη τροπή. Στις 14 Σεπτεμβρίου ο εισαγγελέας Μπούτης και ο ανακριτής Σαρτζετάκης ομόφωνα αποφάσισαν την προφυλάκιση μερικών από τους στυλοβάτες του καθεστώτος στη Βόρεια Ελλάδα, ως υπεύθυνους για τη δολοφονία του βουλευτή Λαμπράκη: το στρατηγό Μήτσου, επιθεωρητή Χωροφυλακής Βορείου Ελλάδος, με την κατηγορία της «συνεργασίας εις ανθρωποκτονίαν εκ προμελέτης εις βαθμόν κακουργήματος», και το διευθυντή της Αστυνομίας Θεσσαλονίκης συνταγματάρχη Καμουτσιά, καθώς και τον υποδιευθυντή, με την ίδια κατηγορία. Οι τριητές του νόμου και της τάξης κατηγορούνταν τώρα πως χρησιμοποίησαν τύπους του υποκόσμου, χαφιέδες της αστυνομίας, για την εκτέλεση του αποτρόπαιου αυτού εγκλήματος. Η συνταρακτική αυτή αποκάλυψη έδωσε στον Γεώργιο Παπανδρέου ένα πρόσθετο επιχείρημα για να απαιτήσει εκλογές από αμερόληπτη υπηρεσιακή κυβέρνηση που θα εξουδετέρωνε τον παρακρατικό μηχανισμό της Δεξιάς.

Στις 21 Σεπτεμβρίου ο Γεώργιος Παπανδρέου ζήτησε συνάντηση με τον Παύλο για να τονίσει πως η ανάγκη σχηματισμού κυβέρνησης κοινής εμπιστοσύνης ήταν πιο επιτακτική τώρα, με τις παντοειδείς δυναμικές εκδηλώσεις των τραμπούκων της Δεξιάς μα και τις επεμβάσεις στελεχών της ΕΡΕ υπέρ των υποδίκων δολοφόνων του Λαμπράκη. Ο βασιλιάς, αντί να δεχτεί τον Γεώργιο Παπανδρέου, συγκάλυψε σε σύσκεψη όλους τους αρχηγούς των κομμάτων στις 24 Σεπτεμβρίου, στους οποίους έκανε έκκληση να συμβάλουν στην άμβλυνση της πολιτικής οξείτης. Η σύσκεψη δεν κατέληξε πουθενά. Σε δύο μέρες ο λαός πληροφορήθηκε κατάπληκτος πως ο βασιλιάς διέλυσε τη Βουλή και προκήρυξε εκλογές για τις 3 Νοεμβρίου με κυβέρνηση Πιπινέλη. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, απαντώντας στην πρόκληση, διακήρυξε πως η Ένωση Κέντρου αρνείται να συμμετάσχει σε μια τέτοια παρωδία εκλογών. Στις 27 Σεπτεμβρίου ο βασιλιάς αναγκάστηκε να υποχωρήσει. Δέχτηκε την παραίτηση του Πιπινέλη και έδωσε την εντολή σχηματισμού υπηρεσιακής κυβέρνησης στον πρόεδρο του Αρείου Πάγου Στυλιανό Μαυρομιχάλη, που

ενέπνεε σεβασμό σε όλο τον πολιτικό κόσμο της χώρας. Ο Γεώργιος Παπανδρέου έμεινε ακλόνητος στις θέσεις του ως το τέλος και κέρδισε. Και αυτό μονάχα το γεγονός, αυτός ο δυναμισμός και η αποφασιστικότητα που έδειξε κατά την αναμέτρησή του με το βασιλιά, αύξησε πολύ τη δημοτικότητα του και ίσως να επηρέασε σημαντικά τα εκλογικά αποτελέσματα της 3ης Νοεμβρίου.

Μόλις ανέλαβε η υπηρεσιακή κυβέρνηση, ο Καραμανλής γύρισε στην Ελλάδα για να οργανώσει τον προεκλογικό αγώνα του κόμματός του. Αλλά αυτή τη φορά δεν είχε την προστασία του Παλατιού, που αποφάσισε να μην επέμβει στις εκλογές. Η Ένωση Κέντρου κέρδισε τις εκλογές με 42% των ψήφων και 137 βουλευτικές έδρες. Η ΕΡΕ έλαβε 39% των ψήφων και 133 έδρες. Η ΕΔΑ 14% και 28 έδρες και οι Προοδευτικοί του Μαρκεζίνη 2 έδρες.

Οι Αμερικανοί και το Παλάτι ξαφνιαστήκαν από τα απροσδόκητα αποτελέσματα. Περίμεναν πως θα κέρδιζε τις εκλογές ο Καραμανλής, αν και όχι με απόλυτη πλειοψηφία, και έτσι θα υποχρεωνόταν να σχηματίσει κυβέρνηση με ομάδα συντηρητικών βουλευτών που δε συμφωνούσαν με το κοινωνικό πρόγραμμα του Γεωργίου Παπανδρέου και που θα αποστατούσαν από το Κέντρο με αντάλλαγμα υπουργικούς θώκους σε κυβέρνηση της ΕΡΕ. Κατείχα έγκυρες πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες αυτή ήταν η κεντρική ιδέα των εκθέσεων της Αμερικανικής Πρεσβείας προς το Στέιτ Ντιπάρτμεντ. Υπάλληλοι της Πρεσβείας μου είχαν εμπιστευτεί πως αυτή ήταν η πρόβλεψη της Πρεσβείας μόλις λίγες μέρες πριν από τις εκλογές. Εξάλλου είχαν κάθε λόγο να πιστεύουν ότι ήταν σύμφωνο και με τις επιθυμίες τους. Τις ίδιες προσδοκίες φαίνεται πως είχε και το δημοσιογραφικό συγκρότημα Λαμπράκη, γιατί η υποτιθέμενη κεντρικά εφημερίδα του *Το Βήμα*, αντί να προβλέψει τη νίκη της Ένωσης Κέντρου, ενθαρρύνοντας έτσι τους οπαδούς της, αντίθετα, σε μακροσκελές δημοσίευμα, προεξόφλησε τη νίκη της ΕΡΕ, με την προσθήκη πως θα έβγαινε μεν η ΕΡΕ πρώτο κόμμα από τις κάλπες, χωρίς όμως απόλυτη πλειοψηφία 150 εδρών για να μπορέσει να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση.

Ο βασιλιάς ανέθεσε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Γεώργιο Παπανδρέου, ως αρχηγό του πλειοψηφούντος κόμματος, ο οποίος, μη διαθέτοντας απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή, θα αντιμετώπιζε ένα σοβαρό δίλημμα στις 16 Δεκεμβρίου, που θα γινόταν

η έναρξη της συνόδου της Βουλής: είτε θα δεχόταν την κοινοβουλευτική υποστήριξη της ΕΡΕ ή της ΕΔΑ είτε θα υπέβαλλε παραίτηση και θα ζητούσε νέες εκλογές. Του προσφέρθηκε βέβαια και τρίτη λύση: κύκλοι των Ανακτόρων και της Αμερικανικής Πρεσβείας μαγείρεψαν προσχωρήσεις βουλευτών της ΕΡΕ στην Ένωση Κέντρου που θα στήριζαν με την ψήφο τους την κυβέρνηση Παπανδρέου. Αλλά ο Παπανδρέου δε δέχτηκε την προσφορά αυτή του Δούρειου Ίππου της Δεξιάς, που προφανώς είχε σκοπό να τον εκθέσει, να παρεμποδίσει αργότερα την εφαρμογή του προγράμματος που είχε υποσχεθεί στο λαό και τελικά να τον ανατρέψει. Αντίθετα, δίλωσε καθαρά πως δε θα δεχόταν κοινοβουλευτική υποστήριξη ούτε από τη Δεξιά ούτε από την Αριστερά. Επέμεινε σταθερά στη θέση πως ο μόνος τρόπος να εφαρμοστεί το πρόγραμμα της Ένωσης Κέντρου ήταν νέες εκλογές, στις οποίες ήταν βέβαιος πως θα κέρδιζε απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Στη διάρκεια των σαράντα πέντε ημερών που προηγήθηκαν της σύγκλησης της Βουλής (16 Δεκεμβρίου) η κυβέρνηση Παπανδρέου άρχισε να εκπληρώνει τις προεκλογικές της υποσχέσεις. Το πρόγραμμα που άρχισε να εφαρμόζει τόσο στον οικονομικό και στον κοινωνικό τομέα όσο και στην παιδεία αλλά και τα μέτρα ισοπολιτείας που έλαβε ήταν τέτοια που συνέτειναν στην κατακόρυφη άνοδο της δημοτικότητάς της. Πρόσφερε δωρεάν παιδεία σε όλα τα επίπεδα. Τακτοποίησε τα αγροτικά χρέη μετατρέποντάς τα σε μακροπρόθεσμα και με χαμηλότερα επιτόκια. Αλλά προπάντων έβαλε τέλος στο τυραννικό κράτος του χωροφύλακα στην ελληνική ύπαιθρο. Ο Έλληνας πολίτης ήταν επιτέλους ελεύθερος να διαβάσει την εφημερίδα της προτίμησής του, να μιλήσει ελεύθερα και να κατακρίνει την κυβέρνηση χωρίς το φόβο να συλληφθεί ή να υποβληθεί σε άλλες μορφές καταπίεσης. Η κυβέρνηση Παπανδρέου κατά τη σύνοδο της Βουλής έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης, υπερψηφισθείσα και από τους βουλευτές της ΕΔΑ παρότι δεν τους ζητήθηκε υποστήριξη από την Ένωση Κέντρου. Αλλά, πιστός στη δημόσια διακήρυξή του, ο πρωθυπουργός υπέβαλε την παραίτησή του, ζητώντας το διορισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης και άμεση προσφυγή σε εκλογές.

Στο μεταξύ ο Καραμανλής είχε φύγει για το Παρίσι. Σε επιστολή του που άφησε, υπέδειξε στο κόμμα του να ψηφίσει για αρχηγό τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Η ίδια επιστολή περιείχε και τα εξής: «Όταν

ένας πολιτικός γνωρίζη τι πρέπει να γίνη εις την χώραν του και δεν δύναται να το πραγματοποιήση, διότι του αρνούνται τας αναγκαίας προϋποθέσεις, οφείλει, αντί να συμβιβάζεται με την συνειδησίη του, να αποχωρή». Αυτό το απόσπασμα εξηγήει με σαφήνεια το χαρακτήρα του Καραμανλή. Ευχαρίστως κατέλαβε τον πρωθυπουργικό θώκο επί οκταετία, με την πλειοψηφία που του εξασφάλισε η εύνοια του Παλατιού και των Αμερικανών, αλλά του έλειψε το ψυχικό σθένος να υποταχθεί στη θέληση του λαού, που τον έταξε στη θέση του αρχηγού της αντιπολίτευσης.

Ο βασιλιάς όμως δε βιάστηκε να δεχτεί την εισήγηση του υπεύθυνου πρωθυπουργού του για άμεση προσφυγή σε εκλογές, αλλά έδωσε την εντολή στον Κανελλόπουλο, με τον περιορισμό να «διερευνήσει» τη δυνατότητα σχηματισμού νέας κυβέρνησης. Προφανής σκοπός του βασιλιά ήταν να δώσει την ευκαιρία στον Κανελλόπουλο, με τη διερευνητική εντολή στο χέρι, να διασπάσει το Κέντρο πείθοντας αρκετούς βουλευτές του να ενωθούν μαζί του σε κυβέρνηση συνεργασίας. Αλλά το σχέδιο απέτυχε οικτρά, γιατί με τη φυγή του Καραμανλή ήταν τόσο βέβαιος ο θρίαμβος του Παπανδρέου ώστε κανένας βουλευτής του Κέντρου δεν αποτόλμησε μια τέτοια περιπέτεια. Έτσι, ο νέος αρχηγός της ΕΡΕ κατέθεσε την εντολή ύστερα από σαράντα οκτώ ώρες. Ο βασιλιάς τότε κάλεσε τον Παπανδρέου και τον Κανελλόπουλο και τους ζήτησε την τελική τους γνώμη για την αντιμετώπιση της «κρίσεως». Ο βασιλιάς υποστήριξε την άποψη πως δεν έπρεπε να γίνουν εκλογές τόσο σύντομα μετά το Νοέμβριο του 1963. Υπογράμμισε πως το Κυπριακό, που ήταν εκείνες τις μέρες σε οξύτητα, απαιτούσε εθνική ενότητα, την οποία ασφαλώς θα υπονόμειαν οι εκλογές. Ο Κανελλόπουλος πρότεινε κοινοβουλευτικό συνασπισμό των δύο κομμάτων και εξέφρασε την προθυμία του να υποστηρίξει κυβέρνηση με τον Παπανδρέου επικεφαλής. Αλλά ο Παπανδρέου έμεινε αμετάπειστος, αναπτύσσοντας την άποψη πως το πρόγραμμα της Ένωσης Κέντρου και τα προγράμματα της ΕΡΕ και της ΕΔΑ ήταν εντελώς διαφορετικά και γι' αυτό εξάλλου αρνήθηκε να στηριχτεί στις ψήφους τους. Μετά την άκαρπη αυτή σύσκεψη, ο βασιλιάς ανέθεσε την εντολή σχηματισμού υπηρεσιακής κυβέρνησης στον υποδιοικητή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος Ιωάννη Παρασκευόπουλο για να διαλύσει τη Βουλή και να προκηρύξει εκλογές για τις 16 Φεβρουαρίου 1964.

Η Ένωση Κέντρου θριαμβεύει στις εκλογές του 1964

Κατά την περίοδο που μεσολάβησε από την εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου μέχρι την εμφάνιση της κυβέρνησης Παπανδρέου στη Βουλή, εργάστηκε αδιάκοπα για τη διαμόρφωση και διατύπωση των διαταγμάτων που ενσωμάτωναν το κυβερνητικό πρόγραμμα. Αυτό μου έδωσε την ευκαιρία να συνεργαστώ στενά με τους υπουργούς της κυβέρνησής του. Οι υπουργοί όφειλαν τα καρτοφυλάκιά τους στην πολιτική δύναμη που διέθεταν. Ήταν βέβαια καλοπροαίρετα, αλλά, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, τους έλειπε η τεχνική κατάρτιση για τα πόστα που είχαν αναλάβει. Ήταν δε ο τρόπος αυτός επιλογής υπουργών αναπόσπαστα συνδεδεμένος με τη φύση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα. Για την ακρίβεια, η έλλειψη τεχνικής κατάρτισης δεν οδηγεί κατ' ανάγκη σε εσφαλμένες αποφάσεις και κατά συνέπεια δεν αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη χάραξη κυβερνητικής πολιτικής γραμμής. Χρειάζεται όμως ένας συνδυασμός ευθυκρισίας και προσήλωσης στις βασικές αρχές. Πολλοί υπουργοί στερούνταν και τα δύο. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, ως πρωθυπουργός, διακρινόταν από όλους. Ήταν εμπνευσμένος. Συλλάμβανε σε γενικές γραμμές τη λύση δύσκολων προβλημάτων με αληθινά εκπληκτική ευκολία και σιγουριά. Ήταν μια περίοδος δημιουργίας.

Καθώς πλησίαζαν οι εκλογές, άρχισε να με απασχολεί η σκέψη να θέσω υποψηφιότητα βουλευτή, να αναμειχθώ άμεσα στην πολιτική διαδικασία, μια διαδικασία που επηρέαζε αποφασιστικά το μέλλον της χώρας. Ο πατέρας μου με είχε επανειλημμένα προτρέψει, και τελικά αποφάσισα να πολιτευτώ. Νωρίς τον Ιανουάριο του 1964 επισκέφθηκα το νέο πρεσβευτή της Αμερικής στην Ελλάδα Χένρι Λαμπούις. Του εξήγησα πως, έχοντας αποφασίσει να πολιτευτώ στην Ελλάδα, ήμουν υποχρεωμένος να παραιτηθώ της αμερικανικής μου υπηκοότητας, που δε συμβιβαζόταν με το νέο ρόλο μου. Ο Λαμπούις ήταν άνθρωπος που διέθετε ευαισθησία και κρίση, σε αντίθεση με τον Μπριγκς. Δεν ήταν εξ επαγγέλματος διπλωμάτης και κατά συνέπεια δεν τον απασχολούσαν πολύ οι τυπικές διαδικασίες. Μου ευχήθηκε καλή τύχη.

Θυμάμαι καλά την πρώτη μου προεκλογική περιοδεία στην Πάτρα, πρωτεύουσα του Νομού Αχαΐας, που ήταν η εκλογική μου περιφέρεια. Εκεί είχε γεννηθεί και μεγαλώσει ο πατέρας μου. Θυμάμαι τα

ενθουσιώδη πλήθη, τα λουλούδια, τις προσφωνήσεις, τις εκδηλώσεις πίστης και αφοσίωσης. Περιόδευσα όλη σχεδόν την περιοχή. Εκφώνησα πολλούς λόγους, μέχρι δεκαπέντε τη μέρα. Το μήνυμα που μετέφερα ήταν βασικά απλό: Η Ένωση Κέντρου είχε σκοπό να κάνει την Ελλάδα σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος. Πολιτικά θα μεταβάλλαμε την Ελλάδα από τρομοκρατούμενο αστυνομικό κράτος σε σύγχρονη ουσιαστική δημοκρατία. Οι αστυφύλακες, οι χωροφύλακες και οι γραφειοκράτες θα γίνονταν υπηρέτες του λαού και όχι τύραννοί του. Στο κοινωνικοοικονομικό μέτωπο η Ένωση Κέντρου θα αγωνιζόταν για προγραμματισμένη ανάπτυξη σε γοργό ρυθμό. Αλλά ο προγραμματισμός δεν ήταν ασυμβίβαστος με την ιδιωτική πρωτοβουλία και τη διοικητική αποκέντρωση. Ο προγραμματισμός δε θα έπρεπε να συγχέεται με κυβερνητικό έλεγχο, με αστυνόμευση των τιμών, με άδειες επένδυσης και με περιοριστική νοοτροπία. Η γοργή οικονομική ανάπτυξη θα συμβάδιζε με δίκαιη κατανομή των καρπών της ανάπτυξης αυτής. Και πραγματικά, για την Ελλάδα, μια χώρα που βρισκόταν μεσοστρατίς μεταξύ του αναπτυγμένου και του υπανάπτυκτου κόσμου, η δίκαιη κατανομή του εισοδήματος αποτελούσε προϋπόθεση για την ανάπτυξη βιομηχανικών αγορών, την εκβιομηχάνιση και την ανάπτυξη της οικονομίας. Η παιδεία και η διοικητική μεταρρύθμιση ήταν οι βασικοί μακροπρόθεσμοι στόχοι μας, γιατί χωρίς αυτούς η Ελλάδα δε θα γινόταν ποτέ σύγχρονη ευρωπαϊκή χώρα. Στο θέμα της εξωτερικής πολιτικής η θέση μας ήταν νέα αλλά απλή: Η Ελλάδα ήταν μέλος της δυτικής συμμαχίας, και την πραγματικότητα αυτή δεν αμφισβητήσαμε διόλου. Αλλά επ' ουδενί λόγω θα δεχόμασταν το ρόλο του δορυφόρου και τις συνεχείς επεμβάσεις των ξένων στην εσωτερική πολιτική μας ζωή. «Σύμμαχοι ναι, δορυφόροι όχι». Αυτό ήταν το σύνθημά μας.

Οι δημόσιες εμφανίσεις και οι πολιτικοί λόγοι ήταν η μόνη ευχάριστη άποψη της δουλειάς μου. Η προσπάθεια να συγκροτήσω για πρώτη φορά επιτελείο που να μπορεί να λειτουργεί λογικά και συντονισμένα και η εξεύρεση των απαραίτητων πόρων για την προεκλογική περίοδο των έξι εβδομάδων ήταν δύσκολες και συχνά δυσάρεστες δουλειές. Ίσως η πιο δυσάρεστη άποψη του προεκλογικού αγώνα ήταν η ανάγκη να συναγωνιστώ τους συναδέλφους μου υποψήφιους της Ένωσης Κέντρου. Η εκλογική μου περιφέρεια έστειλε στη Βουλή εννιά αντιπρόσωπους και κάθε κόμμα είχε υποδείξει

εννιά υποψήφιος. Η σχετική απόδοση του κάθε κόμματος στο πλαίσιο της εκλογικής περιφέρειας ήταν το κριτήριο του αριθμού των εδρών που θα κέρδιζε σ' αυτή την περιφέρεια. Αλλά και ο αριθμός των σταυρών που έπαιρνε ο κάθε υποψήφιος ήταν το κριτήριο του ποιοι από τους υποψήφιος του κάθε κόμματος θα καταλάμβαναν τις έδρες που δικαιούνταν το κόμμα τους. Το σύστημα αυτό είχε την πολύ δυσάρεστη ιδιότητα ότι έφερνε υποψήφιος του ίδιου κόμματος σε θέση να ανταγωνίζονται ο ένας τον άλλο. Στον ίδιο βαθμό δυσάρεστες ήταν και οι επαφές με τους εκλογείς που είχα στα εκλογικά μου γραφεία. Εκατοντάδες ψηφοφόροι με επισκέπτονταν καθημερινά για να με διαβεβαιώσουν για την υποστήριξή τους αλλά και ταυτόχρονα να μου ζητήσουν κάποια προσωπική εξυπηρέτηση σε ζητήματα που θα μπορούσαν να επιλυθούν άνετα από τις δημοτικές ή τις δημόσιες υπηρεσίες. Οι περισσότεροι από αυτούς τους οπαδούς επιβάρυναν το προσωπικό των γραφείων μου με αιτήματα για άδειες κυκλοφορίας αυτοκινήτων, εισαγωγές σε νοσοκομεία ή πανεπιστήμια, αναβολές στρατιωτικής κατάταξης, μεταθέσεις υπαλλήλων και κάθε λογής μικρορουσφέτια. Δεν ήμουν προετοιμασμένος γι' αυτό το χείμαρρο των προσωπικών αιτημάτων. Συμφωνούσα να κάνω ό,τι μπορώ, πάντα με τον όρο πως τα αιτήματα ήταν δίκαια, αλλά ενδόμυχα είχα ένα αίσθημα αποκαρδίωσης. Αυτή λοιπόν ήταν η πολιτική; Κι αν θα σπαταλούσα το χρόνο μου με αυτό τον τρόπο, θα μπορούσα άραγε να προσφέρω τίποτα στο όραμα μιας νέας Ελλάδας, στο όραμα που με έκανε να πολιτευτώ; Δούλευα σκληρά και κοιμόμουν ελάχιστες ώρες. Ήμουν βέβαιος πως θα εκλεγόμουν βουλευτής, αλλά ήθελα να πετύχω μια εντυπωσιακή νίκη. Αυτό θα διευκόλυνε τη δουλειά μου αργότερα, δίνοντάς μου μεγαλύτερη ισχύ μέσα στο κόμμα, πράγμα που μου ήταν απαραίτητο προκειμένου να μπορέσω να προωθήσω σημαντικές μεταρρυθμίσεις. Στις 7 Φεβρουαρίου ο Σοφοκλής Βενιζέλος, υπαρχηγός της Ένωσης Κέντρου και φίλος του βασιλικού ζεύγους, πέθανε ξαφνικά από πνευμονικό οίδημα, ύστερα από έναν προεκλογικό λόγο που εκφώνησε στην Κρήτη. Έφυγα αμέσως για την Κρήτη για να παρευρεθώ στην κηδεία. Ο θάνατός του είχε μεγάλες πολιτικές επιπτώσεις, όχι επειδή επηρέαζε τα εκλογικά αποτελέσματα αλλά επειδή επικρατούσε η άποψη πως ο Βενιζέλος θα αντιπροσώπευε μέσα στην Ένωση Κέντρου και στο υπουργικό συμβούλιο τις θέσεις και τον προ-

σανατολισμό του κατεστημένου. Αμέσως μετά την κηδεία επέστρεψα στην Αθήνα. Ο Χένρι Λαμπούις είχε αφήσει παραγγελία πως ήθελε να με δει. Τον επισκέφθηκα αγνοώντας τη σπουδαιότητα του λόγου για τον οποίο ήθελε να με συναντήσει. Με παρακάλεσε να διαβιβάσω ένα μήνυμα στον πατέρα μου. Μετά το θάνατο του Βενιζέλου, μου είπε, τον επισκέφθηκαν ορισμένοι ανώτατοι αξιωματικοί του ελληνικού στρατού –μερικοί εν αποστρατεία και μερικοί σε ενεργό υπηρεσία– και του ζήτησαν να εγκρίνει στρατιωτικό πραξικόπημα. Ο θάνατος του Βενιζέλου σήμαινε γι' αυτούς πως δεν υπήρχε πια τρόπος να παρεμποδιστεί η μεταρρυθμιστική πολιτική του Γεωργίου Παπανδρέου και η προφανής μοναδική λύση, κατ' αυτούς, ήταν η δικτατορία. Ο Λαμπούις μου έδειξε το τηλεγράφημά του προς την Ουάσινγκτον, καθώς επίσης και την αρνητική απάντηση. Η Ουάσινγκτον δεν ήταν πρόθυμη να υποστηρίξει ένα τέτοιο πραξικόπημα. Δοκίμασα κατάπληξη μα και ευχαρίστηση. Υποσχέθηκα να διαβιβάσω το μήνυμα στον πατέρα μου.

Η Ένωση Κέντρου πέτυχε περιφανή νίκη στις εκλογές της 16ης Φεβρουαρίου 1964. Η χωροφυλακή, ο στρατός και ο παρακρατικός μηχανισμός δεν έκαναν καμία προσπάθεια να επέμβουν υπέρ της Δεξιάς. Γνώριζαν πως αυτή τη φορά το λαϊκό ρεύμα για την Ένωση Κέντρου ήταν ασυγκράτητο και, καθώς η νίκη της φαινόταν βέβαιη, φοβήθηκαν πως θα πλήρωναν τα ανομήματά τους μετά τις εκλογές. Η Ένωση Κέντρου έλαβε το 53% των ψήφων και 171 βουλευτικές έδρες. Η ΕΡΕ μαζί με τον Μαρκεζίνη μόνο το 35% και 107 έδρες και η ΕΔΑ το 12% και 22 έδρες.

Ο λαός νίκησε. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, ένας μετριοπαθής, προοδευτικός, δημοκρατικός πολιτικός ηγέτης, ήταν έτοιμος να κυβερνήσει την Ελλάδα για το συμφέρον του έθνους και του λαού. Αλλά θα τον άφηναν να την κυβερνήσει;

ΤΟ ΟΡΑΜΑ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Όταν αναλάβαμε την εξουσία, είχαμε υιοθετήσει την άποψη πως η αποστολή μας ως κυβέρνησης ήταν να προωθήσουμε την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας. Σύμφωνα με την εκτίμησή μας, που τη συμεριζόταν και η ελληνική πνευματική ηγεσία, η Ελλάδα υστερούσε απελπιστικά στον τομέα της ανάπτυξης εξαιτίας της μεγάλης καθυστέρησης που σημειώθηκε στην εφαρμογή βασικών κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Ο ρυθμός της μεταπολεμικής ανάπτυξης δεν ήταν αρκετά γοργός ώστε να οδηγήσει σε πλήρη απασχόληση και στην επίτευξη ενός ανεκτού βιοτικού επιπέδου. Δομικές ατέλειες όχι μόνο εξακολουθούσαν να μαστιζούν την οικονομία, αλλά και έπαιρναν αυξημένη έκταση με το πέρασμα του χρόνου. Ένα μεγάλο μέρος της υπαίθρου ερημώθηκε από μετανάστευση στο εξωτερικό και διακίνηση στα ελληνικά αστικά κέντρα, κυρίως στην Αθήνα, που μεταβαλλόταν σε υδροκέφαλο κέντρο της οικονομικής ζωής της Ελλάδας.

Ενώ οι έμφυτες ικανότητες του Έλληνα ήταν εντυπωσιακές, καθώς αποδεικνύουν τα επιτεύγματά του ως μετανάστη, η γενική του μόρφωση και η τεχνική του κατάρτιση ήταν θλιβερά ανεπαρκείς. Οι εργάτες βιομηχανίας δεν είχαν την απαραίτητη δεξιότητα και τη στοιχειώδη πειθαρχία που απαιτεί η σύγχρονη βιομηχανική παραγωγή. Ο Έλληνας αγρότης, δέσμιος των παραδοσιακών μεθόδων καλλιέργειας, χωρίς καμία γνώση των απαιτήσεων της διεθνούς αλλά και της εγχώριας αγοράς, ήταν εύκολη λεία για το μεσάζοντα και τον τοκογλύφο. Ο Έλληνας επιχειρηματίας, μην έχοντας ακόμα και τις στοιχειώδεις γνώσεις πάνω στις σύγχρονες μεθόδους οργάνωσης επιχειρήσεων, ασυνήθιστος στην εφαρμογή της επιστημονικής έρευνας για την επίλυση προβλημάτων παραγωγής και διάθεσης προϊόντων, ανήμπορος να συγκεντρώσει τα ελάχιστα απαιτούμενα κεφάλαια για επιχειρήσεις με πλατιά, μακροπρόθεσμη προοπτική, απρόθυμος να καταφύγει σε αγορές κεφαλαίων από φόβο μήπως αυτό εξασθενήσει τον προσωπικό του έλεγχο πάνω στην επιχείρηση, και ως εκ τούτου ευρισκόμενος στην απόλυτη διάθεση και στα κέφια λί-

γων τραπεζικών οργανισμών, ήταν τελείως ανέτοιμος να αντιμετωπίσει την πρόκληση του περάσματος στο στάδιο της εκβιομηχάνισης. Επιλέγοντας τη βραχυπρόθεση επιχείρηση, που απέδιδε από μέρα σε μέρα, έγινε παρασιτικός και η επιβίωσή του ή η επιτυχία του εξαρτιόταν από προστατευτική νομοθεσία ή χαριστικές επεμβάσεις κυβερνητικών παραγόντων.

Εξίσου ανεπαρκής ήταν και η δομή και δράση του δημόσιου τομέα. Ο ελληνικός διοικητικός μηχανισμός, συγκεντρωτικός, πολύπλοκος και δύσκαμπτος, χαρακτηριζόταν από έναν παθολογικό φόβο να αναλάβει ευθύνη ή να εμπλακεί σε οποιαδήποτε δημιουργική δραστηριότητα. Τελείως αδαής από σύγχρονες μεθόδους εργασίας, χωρίς επαρκή τεχνικά μέσα στη διάθεσή του, ήταν ολότελα ανίκανος να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις μιας περιόδου κατά την οποία η κυβέρνηση αναλάμβανε όλο και πιο πολύ το βάρος της ευθύνης για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Δεν ήταν σε θέση να εννοήσει πως όλοι οι πολίτες ήταν ίσοι στα μάτια του νόμου και κατά συνέπεια ενθάρρυνε τις επεμβάσεις του πολιτικού κόσμου που εξυπηρετούσαν ορισμένα ατομικά συμφέροντα ή ευνοούμενες ομάδες υπέρ ορισμένων συμφερόντων και ευνοούμενων ομάδων. Οι προαγωγές των υπαλλήλων μέσα στο πλαίσιο του μηχανισμού αυτού βασιζόνταν λιγότερο στις ικανότητές τους και περισσότερο στη δουλικότητά τους και στην προθυμία τους να παραβιάσουν το νόμο κάθε φορά που τους το ζητούσε κάποιος σημαντικός παράγοντας.

Το πιο σοβαρό εμπόδιο στο δρόμο της εφαρμογής των αναγκαίων αλλαγών ήταν η απροθυμία του κατεστημένου να ανεχτεί τη διάβρωση των προνομίων του. Με τη σιωπηρή ή ανοιχτή συμπάρασταση των κυβερνήσεων της Δεξιάς, η προνομιούχα τάξη είχε κατορθώσει να δημιουργήσει ένα δίκτυο ελέγχου που επεκτεινόταν σε κάθε πλευρά της ελληνικής οικονομικής ζωής. Δύο τραπεζικά συμπλέγματα είχαν υπό τον έλεγχό τους το 97% της εμπορικής τραπεζικής δραστηριότητας. Από το σύνολο των βιομηχανικών πιστώσεων το 70% είχε χορηγηθεί σε 30 βιομηχανικούς οργανισμούς.

Ο μονοπωλιακός έλεγχος δεν περιοριζόταν μονάχα στις μεγάλες εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις. Ήταν αναπόσπαστο μέρος κάθε πλευράς της ελληνικής οικονομικής δομής. Ένα μωσαϊκό από νομοθετήματα και διοικητικές πράξεις προστάτευε από συναγωνισμό όλα σχεδόν τα επαγγέλματα.

Η πιο χτυπητή μορφή προνομιακής μεταχείρισης ήταν οι συμφωνίες για την εισαγωγή ξένων κεφαλαίων στην Ελλάδα. Η χώρα, αντιμετωπίζοντας το μόνιμο πρόβλημα του ισοζυγίου πληρωμών, ήταν εύκολη λεία για τις μεγάλες ξένες εταιρείες, που δέχονταν να κάνουν επενδύσεις στην Ελλάδα μονάχα όταν ειδική νομοθεσία τούς εγγυόταν μεγάλα κέρδη. Τα συμφέροντα των εγχώριων επιχειρήσεων ήταν τέτοια που καθιστούσαν αδύνατες τις επενδύσεις εκ μέρους ξένων εταιρειών σε τομείς των οποίων η ανάπτυξη ήταν ουσιώδης για το μέλλον της όλης ελληνικής οικονομίας. Οι ξένες επιχειρήσεις έκαναν την επιλογή των τομέων στους οποίους επένδυαν κεφάλαια με βάση τη συμβολή των επενδύσεων αυτών στη βελτίωση της δομής των περιουσιακών τους στοιχείων σε παγκόσμια κλίμακα και όχι με βάση τη συμβολή τους στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Συμφωνίες για μεγάλες επενδύσεις μεταξύ ελληνικών κυβερνήσεων και ξένων εταιρειών είχαν σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις. Οι ξένες αυτές επιχειρήσεις διέθεταν αρκετή δύναμη ώστε να μπορούν να ασκούν πιέσεις πάνω στον πολιτικό κόσμο, πιέσεις που είχαν σκοπό όχι μονάχα τη βελτίωση των αρχικών όρων των συμφωνιών προς χάρη τους αλλά και τη διαμόρφωση του οικονομικού κλίματος που θα ευνοούσε την ανάπτυξή τους και ικανότητά τους να κυριαρχούν πάνω στην ελληνική οικονομία. Διαθέτοντας μεγάλα κονδύλια, εξαγόραζαν την εύνοια δημοσίων υπαλλήλων, συχνά υπουργών, και δωροδοκούσαν άμεσα ή έμμεσα αυτούς που είχαν τη δύναμη να πάρουν αποφάσεις ή να διευκολύνουν τη λήψη αποφάσεων που θα ευνοούσαν τα συμφέροντά τους.

Οι κυβερνήσεις της Δεξιάς κατά την προηγούμενη δεκαπενταετία είχαν θεσπίσει φορολογική νομοθεσία που δήθεν απέβλεπε στη δημιουργία των συνθηκών για γοργή οικονομική ανάπτυξη, παρέχοντας φορολογικές απαλλαγές σε εταιρείες που επένδυαν νέα κεφάλαια. Στην πραγματικότητα, η νομοθεσία αυτή ισοδυναμούσε με ευνοχισμό της αρχής της φορολογικής ισότητας και είχε δυσμενέστερες επιδράσεις στη δομή και στην κατεύθυνση της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Το σύστημα των φορολογικών απαλλαγών που προήλθε από αυτή τη νομοθεσία είχε το χαρακτήρα μιας χτυπητά μεροληπτικής και οπισθοδρομικής φορολογικής δομής. Η ίδια λογική οδήγησε επίσης στα νομοθετικά και διοικητικά μέτρα που απέβλεπαν να διατηρήσουν τα ημερομίσθια σε αρκετά χαμηλό επί-

πεδο ώστε να ενθαρρυνθούν ξένες επιχειρήσεις να επενδύσουν τα κεφάλαιά τους στην Ελλάδα. Αντί να συμβεί αυτό, το ελληνικό εργατικό δυναμικό μετανάστευσε μαζικά στις ευρωπαϊκές χώρες, γιατί η Ελλάδα είχε γίνει μέλος, με περιορισμένη συμμετοχή, της Ευρωπαϊκής Κοινής Αγοράς και δεν είχε το δικαίωμα (ούτε θα έπρεπε) να αστυνομεύει τις κινήσεις των εργατών. Το εισόδημα των αγροτών είχε παραμείνει σχετικά στατικό. Μια υπερβολικά συντηρητική πολιτική επιχορηγήσεων μαζί με την παντελή έλλειψη μέτρων που θα επέφεραν βασικές αναγκαίες δομικές αλλαγές στη γεωργία είχαν καταδικάσει την ελληνική ύπαιθρο σε ένα βιοτικό επίπεδο που, σε σύγκριση με το βιοτικό επίπεδο της μεσαίας και ανώτερης τάξης των Αθηνών, αποτελούσε ενθικό σκάνδαλο. Η εξαιρετικά άνιση κατανομή του εθνικού εισοδήματος αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο στη βιομηχανική ανάπτυξη, γιατί εμπόδιζε τη δημιουργία εγχώριας αγοράς, η ύπαρξη της οποίας είναι βασική προϋπόθεση για την εκβιομηχάνιση οποιασδήποτε χώρας.

Αυτές ήταν οι εκτιμήσεις μας και από αυτές πήγαζαν οι αρχές και οι γενικές κατευθύνσεις της οικονομικής και κοινωνικής μας πολιτικής. Τέσσερις θεμελιώδεις αρχές καθοδηγούσαν την πολιτική μας. Αρχικά, προκειμένου να διορθωθούν οι βασικές δομικές ατέλειες της ελληνικής οικονομίας και να μπουν τα θεμέλια για τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη της, η ελληνική οικονομία έπρεπε να παρουσιάσει σημαντική αύξηση στο ρυθμό ανάπτυξής της κατά τα προσεχή δεκαπέντε περίπου χρόνια. Πιστεύαμε πως οι δομικές δυσκολίες θα μπορούσαν να ξεπεραστούν μόνο με μεγάλη ώθηση της οικονομίας προς τα μπρος, που, αν και βραχυπρόθεσμα θα επέφερε πιέσεις στην οικονομία και ειδικά στο ισοζύγιο πληρωμών, θα καθιστούσε ταυτόχρονα δυνατή τη συμπλήρωση της απαραίτητης οικονομικής και κοινωνικής υποδομής και την επιδίωξη πλατύτερης συμμετοχής του λαού στους καρπούς της οικονομικής ανάπτυξης. Αυτό το τελευταίο σημείο αποτελούσε τη δεύτερη αρχή μας. Η οικονομική ανάπτυξη δε θα είχε καμία έννοια για μας αν εκφραζόταν μόνο τυπικά, σαν ένας αριθμός δηλωτικός του αυξανόμενου κατά κεφαλήν εισοδήματος. Σε μια χώρα που χαρακτηρίζεται από τόσο καταπληκτικές ανισότητες στην κατανομή πλούτου και εισοδήματος, η μεγαλύτερή μας προσπάθεια, παράλληλα με την προαγωγή επενδύσεων και δομικών αλλαγών, θα έπρεπε να κα-

τευθύνεται στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του οικονομικά ασθενούς τμήματος του πληθυσμού. Μόνο το συναίσθημα της συμμετοχής στους καρπούς της οικονομικής ανάπτυξης θα έκανε δυνατή την ανάπτυξη, στην εργατική τάξη της Ελλάδας, του πνεύματος που χαρακτηρίζει την εργατική τάξη στις προηγμένες οικονομίες. Η τρίτη μας αρχή ήταν σχετική με το ρόλο του κράτους στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας. Είχαμε υιοθετήσει την άποψη πως το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης για την επίτευξη των στόχων αυτών έπεφτε στους ώμους της κεντρικής κυβέρνησης, αλλά με τη συμμετοχή και των περιφερειακών και τοπικών Αρχών και του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας. Η αρχή του οικονομικού προγραμματισμού που είχαμε αποδεχτεί προϋπέθετε αρμονικές σχέσεις μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, στο πλαίσιο μιας σύγχρονης μεικτής οικονομίας. Και είχαμε σταθερά αποφασίσει πως ο εθνικός οικονομικός προγραμματισμός δε θα έπρεπε να ταυτιστεί με επέκταση του συγκεντρωτικού γραφειοκρατικού ελέγχου από την κυβέρνηση. Αντίθετα, θα αναζητούσαμε νέους τρόπους αποκέντρωσης στον οικονομικό προγραμματισμό, κατά τρόπο που οι αποφάσεις να παίρνονται από εκείνους που κατ' ανάγκη θα καλούνταν να τις εφαρμόσουν. Και αυτή η θέση οδηγούσε λογικά στην τέταρτη αρχή μας, σύμφωνα με την οποία η πολιτική δημοκρατία θα γινόταν μια ουσιαστική, δυναμική διαδικασία, που θα στηριζόταν στην ενεργό συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία της λήψης αποφάσεων κατά γεωγραφικές περιοχές και κατά κατηγορία εργατικής απασχόλησης. Αυτό αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία στη χώρα μας, όπου οι πολίτες είχαν συνηθίσει να αφήνουν την επίλυση των προβλημάτων τους στους γραφειοκράτες των Αθηνών. Για μας η πολιτική δημοκρατία και ο οικονομικός προγραμματισμός που θα εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα του έθνους ήταν αναπόσπαστα συνδεδεμένα.

Αυτές οι απλές αρχές είχαν τις επιπτώσεις τους σε όλους τους τομείς της πολιτικής μας. Η γεωργία αποσπούσε το μεγαλύτερο μέρος της προσοχής μας. Το ήμισυ του πληθυσμού της χώρας ζούσε από γεωργικές απασχολήσεις που απέδιδαν το 30% της αξίας του εθνικού εισοδήματος. Είχαμε υιοθετήσει μια σειρά βραχυπρόθεσμων μέτρων που κατά τον έναν ή τον άλλο τρόπο ισοδυναμούσαν με επιχορήγηση του γεωργικού εισοδήματος. Ανησυχούσαμε βέβαια μή-

πως με την ασύνετη χρήση των επιχορηγήσεων διακινδυνεύαμε διαστρέβλωση των παραγωγικών μας σχεδίων και είχαμε προβλέψει να μετακινηθούμε από στήριξη των τιμών των γεωργικών προϊόντων σε απευθείας συμπλήρωση του εισοδήματος των αγροτών. Αυτό απαιτούσε αναπροσανατολισμό των ανωτέρων υπαλλήλων της Αγροτικής Τράπεζας, του υπουργείου Γεωργίας και ασφαλώς των ίδιων των αγροτών. Μακροπρόθεσμα, τα θεμέλια της ελληνικής γεωργίας έπρεπε να υποβληθούν σε ριζοσπαστικές μεταβολές. Η ενοποίηση των αγροκτημάτων σε μεγαλύτερες παραγωγικές μονάδες, που αποτελούσε δύσκολο αλλά επείγον έργο, έπρεπε να αποσπάσει την προσοχή μας. Η μέση αγροτική οικογένεια κατείχε ένα πολύ μικρό κομμάτι γης, τόσο μικρό που ήταν αδύνατο να της αποδώσει επαρκές εισόδημα ακόμα και κάτω από ιδεώδες συνθήκες. Επιπλέον, ως αποτέλεσμα της κληρονομικής νομοθεσίας και των εθίμων που επικρατούσαν σχετικά με την προικοδότηση στην ύπαιθρο, οι αγροτικές περιουσίες είχαν τόσο διαμελιστεί που η εκμετάλλευσή τους είχε γίνει προβληματική. Η γεωργική παραγωγή ήταν προσανατολισμένη προς την εντατική κλασική καλλιέργεια. Η Ελλάδα, κατά βάση γεωργική χώρα, ήταν αναγκασμένη να εισάγει το περισσότερο κρέας που κατανάλωνε από το εξωτερικό. Η γη της, που είναι κατάλληλη για την παραγωγή φρούτων και λαχανικών, χρησιμοποιούνταν κυρίως για την παραγωγή σιτηρών και καπνού. Αλλά ο αναπροσανατολισμός της γεωργικής παραγωγής απαιτούσε μεγάλα αρδευτικά έργα, ιδιαίτερα στη Θεσσαλία, στη Μακεδονία και στην Κρήτη. Τα αρδευτικά αυτά έργα θα συντελούσαν επίσης στην επέκταση του εξηλεκτρισμού της χώρας, που ήταν εξαιρετικά ανεπαρκής για να αντιμετωπίσει τις απαιτήσεις της αναπτυσσόμενης οικονομίας. Η διάθεση των γεωργικών προϊόντων στις αγορές παρέμενε σε πρωτόγονη κατάσταση. Ο αγρότης βρισκόταν στο έλεος του μεσάζοντα, και αυτός στο έλεος του τραπεζίτη. Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί, που υπέφεραν από κακοδιοίκηση, χρειάζονταν βασική αναδιοργάνωση. Έπειτα από πλήρη ανανέωση και αναδιοργάνωση, οι συνεταιρισμοί θα μπορούσαν να παίξουν σημαντικό ρόλο στην παραγωγή και διάθεση των γεωργικών προϊόντων. Η εκπαίδευση των αγροτών ήταν προφανώς το κλειδί της επιτυχίας. Αλλά για να γίνει αυτό απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η τέλεια αναδιοργάνωση και επέκταση των γεωργικών μας σχολών.

Ο βιομηχανικός τομέας μαστιζόταν από τη μαζική μετανάστευση των νέων και ικανών, από ανεπαρκή εκπαίδευση του εργατικού δυναμικού, από μια τάξη επιχειρηματιών που περιορίζονταν σε βραχυπρόθεσμες, ασφαλείς και παρασιτικές επιχειρήσεις, από την απουσία επαρκούς αγοράς κεφαλαίων και από την πλήρη ανυπαρξία ιδρύματος τεχνολογικών και εμπορικών ερευνών. Ο ρυθμός της μετανάστευσης είχε φτάσει σε τέτοιο ύψος, που ο ελληνικός πληθυσμός έμενε ουσιαστικά στάσιμος. Η πολιτική που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις της Δεξιάς –προσανατολισμένη προς χαμηλά ημερομίσθια, για να ενθαρρυνθούν δήθεν οι επενδύσεις– οδήγησε στην απογύμνωση της Ελλάδας από το εργατικό δυναμικό της. Έτσι, η βιομηχανική ανάπτυξη υπονομεύτηκε κατά τρόπο αποφασιστικό. Κατά τη γνώμη μας, η λύση του δύσκολου αυτού προβλήματος βρισκόταν στην αύξηση των ημερομισθίων και σε παράλληλη αύξηση της παραγωγικότητας. Αλλά αυτό απαιτούσε σημαντική αύξηση επενδύσεων και δομικών μεταρρυθμίσεων και ένα μαζικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Στο βιομηχανικό τομέα, έμφαση στην πολιτική των προηγούμενων κυβερνήσεων είχε δοθεί στο να δελεαστούν οι Έλληνες βιομήχανοι να προσαρμόσουν την παραγωγή τους σε αγορές του εξωτερικού, με βάση το γενικά παραδεκτό δόγμα πως το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών θα ελαττωνόταν με την αύξηση των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων. Προς το σκοπό αυτόν εξαγγέλθηκε σωρεία ευεργετικών μέτρων για τους βιομήχανους, χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα. Και αυτό ήταν επόμενο, γιατί ήταν αδύνατο να μεταμοσχευτεί μια βιομηχανία με απαιτήσεις να συναγωνιστεί στο εξωτερικό πάνω στο σώμα μιας οπισθοδρομικής οικονομίας. Η πολιτική μας ήταν πολύ διαφορετική. Είχαμε πειστεί πως η ελληνική βιομηχανία έπρεπε να συγκεντρώσει τη δραστηριότητά της στην παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων σε αντικατάσταση των εισαγόμενων. Με αυτό τον τρόπο, οι Έλληνες βιομήχανοι θα αποκτούσαν τις απαραίτητες γνώσεις στη σύγχρονη τεχνική και βιομηχανική μεθοδολογία και θα μπορούσαν να συναγωνιστούν αργότερα στη διεθνή αγορά. Το πιστωτικό σύστημα χρειαζόταν πλήρη αναδιοργάνωση. Ήταν μεροληπτικό και μυωπικό, ευνοώντας μονάχα τους λίγους που διέθεταν σημαντική πολιτική επιρροή. Είχαμε επίσης πειστεί πως έπρεπε να γίνει βαθμιαία μείωση των μονοπωλιακών εμποδίων του συναγωνισμού, ώστε να ενισχυθούν τα κίνητρα

που προέρχονται από την ύπαρξή του. Η δημιουργία προγραμμάτων για την εκπαίδευση του διοικητικού των επιχειρήσεων και η ανάπτυξη σύγχρονων συμβουλευτικών υπηρεσιών θα αποτελούσαν απαραίτητες προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση μιας νέας τάξης επιχειρηματιών και διευθυντών επιχειρήσεων.

Για την επίτευξη ενός επιπέδου επενδύσεων ικανού να προωθήσει την οικονομία προς τα μπρος με ρυθμό 8% ετησίως χρειαζόνταν σημαντικές αποταμιεύσεις, και αυτό προϋπέθετε την εισροή τουλάχιστον 7,5 δισεκατομμυρίων δραχμών στην οικονομία κάθε χρόνο. Με την προϋπόθεση πως τα κεφάλαια αυτά θα χρησιμοποιούνταν γι' αυτό και μόνο το σκοπό, θα περνούσαν δέκα τουλάχιστον χρόνια ώσπου να γίνει αυτοσυντήρητη η επεκτατική διαδικασία της οικονομίας. Έτσι, ξένα κεφάλαια ήταν όχι μόνο ευπρόσδεκτα αλλά και απαραίτητα για την πραγματοποίηση των στόχων του προγράμματός μας. Είχαμε όμως επίσης πειστεί πως θα είχε δυσμενέστατη επίδραση στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας η εισαγωγή ξένων κεφαλαίων με αποικιακούς όρους, καθώς και η αποδοχή κεφαλαίων ανεξάρτητα από την αξιολόγηση της επίδρασής τους στην οικονομία μας. Και πραγματικά, είχαμε αντιληφθεί πως συχνά ο δανεισμός στην παγκόσμια χρηματαγορά ήταν προτιμότερος από την απευθείας επένδυση. Η απώλεια των τεχνικών γνώσεων των ξένων επιχειρήσεων και οι πρόσθετες δαπάνες θα μπορούσαν να εξουδετερωθούν με τη χρήση συμβουλευτικών εταιρειών σε μεγαλύτερη κλίμακα.

Το οικονομικό μας πρόγραμμα ήταν άμεσα συνδεδεμένο με το πρόγραμμά μας για την εκ βάθρων εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Η κατάσταση της ελληνικής παιδείας ήταν δύσκολο να περιγραφεί. Υπερβολικά τυπική στην αντιμετώπιση των προβλημάτων, με έμφαση στις ποικίλες μορφές της ελληνικής γλώσσας, στην ελληνική ιστορία και στην ελληνική θρησκεία, η ελληνική παιδεία παρήγε κάθε άλλο παρά σύγχρονους Ευρωπαίους πολίτες. Σκοπός του εκπαιδευτικού συστήματος ήταν να διαμορφώσει σπουδαστές εμποτισμένους με τις αξίες του «ελληνικού χριστιανισμού» όπως τις αντιλαμβάνóταν και τις ερμήνευε το κατεστημένο, που στηριζόταν στην αμάθεια και στη σύγχυση για τη διαιώνιση της παρουσίας του στην εξουσία. Η κατάσταση ήταν ακόμα χειρότερη από πλευράς πανεπιστημιακής παιδείας. Το πρόγραμμά μας περιλάμβανε γενικά επέ-

κταση της υποχρεωτικής φοίτησης από 6 σε 9 χρόνια, μείωση της έμφασης στην ελληνική γλωσσολογία, καθιέρωση της δημοτικής ως βασικής γλώσσας, επανεκπαίδευση των εκπαιδευτικών, απόδοση της προσήκουσας σημασίας στις θετικές επιστήμες και στην επαγγελματική εκπαίδευση. Πάνω απ' όλα όμως επιθυμούσαμε να καταστήσουμε την εκπαίδευση προσιτή σε όλους, ανεξάρτητα από την κοινωνική τάξη ή την κατηγορία εισοδήματος στην οποία ανήκαν. Είχαμε κιόλας προσφέρει δωρεάν παιδεία για όλα τα επίπεδα. Θα έπρεπε επίσης να εγκαινιαστεί ένα σύστημα υποτροφιών, καθώς και δωρεάν σχολικά συσσίτια και άλλες εκπαιδευτικές επιχορηγήσεις. Ήταν επείγουσα ανάγκη να δημιουργηθούν νέα πανεπιστήμια, που θα έκαναν χρήση των πιο σύγχρονων εκπαιδευτικών μεθόδων, και τα πανεπιστημιακά προγράμματα θα έπρεπε να περιλαμβάνουν νέες ειδικότητες, που θα ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της σύγχρονης οικονομίας και κοινωνίας.

Αλλά η Ελλάδα είχε επίσης ανάγκη διοικητικών μεταρρυθμίσεων. Το μονολιθικό, συγκεντρωτικό, μεροληπτικό και απαρχαιωμένο διοικητικό σύστημα της χώρας χρειαζόταν ριζική αναδιοργάνωση. Αποκέντρωση (δημοσιονομική και διοικητική), περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση, δημιουργία νέων κριτηρίων για την πρόσληψη σε δημόσιες υπηρεσίες και για την εκπαίδευση των δημοσίων υπαλλήλων και την εκτίμηση της απόδοσής τους ήταν μερικές από τις ελάχιστες προϋποθέσεις που αναπόφευκτα έπρεπε να ικανοποιηθούν για να κινηθεί η Ελλάδα προς τα μπρος και να γίνει σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος.

Εξίσου απαραίτητη και επείγουσα ήταν η μεταρρύθμιση στις εργατικές ενώσεις. Κάτω από τον ασφυκτικό έλεγχο του υπουργείου Εργασίας, δημοκρατικές μόνο στους τύπους, οι εργατικές ενώσεις είχαν διαμορφωθεί κατά τέτοιο τρόπο που να μπορεί το κράτος να εμποδίζει κάθε ανάληψη αποτελεσματικής εκ μέρους τους οικονομικής και πολιτικής δράσης. Σύμφωνα με το πρόγραμμά μας, το εργατικό κίνημα θα απαλλασσόταν από την κηδεμονία του κράτους για να μπορέσει να αποτινάξει από τον αυχένα του τους τυχοδιώκτες που με αθέμιτα μέσα και επιρροές ανέλαβαν την ηγεσία του και θα είχε την υποστήριξή μας στην προσπάθειά του να γίνει ένα ελεύθερο, δημοκρατικό και υπεύθυνο εργατικό κίνημα.

Αυτό ήταν το όραμά μας. Και για την πραγματοποίησή του ήμασταν

έτοιμοι να διαθέσουμε όλες τις γνώσεις και τη δυναμικότητα που είχαμε, με όλο το πάθος που μας κατείχε να δούμε την Ελλάδα σύγχρονο, δημοκρατικό, προοδευτικό κράτος. Και αυτό ήταν το όραμα που με οδήγησε στην πολιτική. Όμως δεν έμελλε να μας δοθεί η ευκαιρία να επιδοθούμε στην επίλυση των μύριων προβλημάτων της χώρας. Αντίθετα, έμελλε να σπαταλήσουμε όλη μας την ενεργητικότητα σε ένα γιγάντιο αγώνα με το ελληνικό κατεστημένο που ένιωθε πως απειλούνταν τα συμφέροντά του από την παρουσία μας στην κυβέρνηση.

Ο ΕΦΙΑΛΤΗΣ ΤΟΥ ΚΥΠΡΙΑΚΟΥ

Η απειλή του πολέμου εξαιτίας του Κυπριακού απορρόφησε το μεγαλύτερο μέρος της προσοχής και ενεργητικότητας του Γεωργίου Παπανδρέου. Αλλά επιπλέον το Κυπριακό έφερε την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου σε κατά μέτωπο σύγκρουση με την Ουάσινγκτον, πράγμα που προετοίμασε το έδαφος για την ανατροπή της αργότερα από το βασιλιά. Στην πραγματικότητα, κατά τους πρώτους εννιά μήνες της πρωθυπουργίας του ο Γεώργιος Παπανδρέου κατανάλωσε όλο σχεδόν το χρόνο του ασχολούμενος, από μέρα σε μέρα, με την εκρηκτική κατάσταση που απειλούσε να φέρει την Ελλάδα και την Τουρκία αντιμέτωπες σε έναν πόλεμο που θα μπορούσε εύκολα να προκαλέσει τη συμμετοχή των Μεγάλων Δυνάμεων.

Οι Συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου, που είχε συνάψει η κυβέρνηση Καραμανλή το 1959, είχαν καταλήξει σε ένα συμβιβασμό μεταξύ των ενδιαφερόμενων μερών, από τον οποίο με κανέναν τρόπο δε θα μπορούσε να προέλθει βιώσιμη λύση. Ήταν ένας συμβιβασμός αγγλικής έμπνευσης και συνεπής στην πατροπαράδοτη πολιτική τους του «Διαιρεί και βασίλευε», που έφερε την Τουρκία σε αναμέτρηση με την Ελλάδα για ένα νησί το οποίο η Τουρκία είχε παραχωρήσει στους Βρετανούς το 1878. Σύμφωνα με αυτό το συμβιβασμό, το Σύνταγμα της «ανεξάρτητης» Κύπρου παρείχε στην τουρκική μειονότητα τόσες εγγυήσεις και προνόμια που καθιστούσε τη διοίκηση του νησιού αδύνατη. Το Σύνταγμα προέβλεπε τη στρατιωτική παρουσία στην Κύπρο τόσο της Τουρκίας όσο και της Ελλάδας, και φυσικά της Βρετανίας, καθιστώντας τις τρεις χώρες εγγυήτριες των συμφωνιών. Η όλη κατάσταση των πραγμάτων στην Κύπρο είχε οικοδομηθεί πάνω σε σκόπιμη παρεξήγηση του όλου προβλήματος. Σύμφωνα με τη σαφερή λογική αυτής της άποψης, το πρόβλημα που έπρεπε να επιλυθεί ήταν οι σχέσεις μεταξύ της ελληνικής πλειονότητας και της τουρκικής μειονότητας, ενώ στην πραγματικότητα μέχρι το 1960 οι σχέσεις μεταξύ των δύο εθνικοτήτων ήταν εξαιρετικά καλές – παράδειγμα αρμονικής συνύπαρξης προς μίμηση. Μετά την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα του κυ-

πριακού λαού, η βρετανική στρατηγική απέβλεπε στο να φέρει τους Τούρκους σε σύγκρουση με τους Έλληνες. Η ίδια επίσης στρατηγική έφερε την τουρκική κυβέρνηση στις τετραμερείς διαπραγματεύσεις, αναγνωρίζοντάς της το δικαίωμα του ενδιαφερόμενου μέλους. Δυστυχώς, το βρετανικό σχέδιο είχε αποδώσει τους καρπούς του. Όταν ανέλαβε την εξουσία η Ένωση Κέντρου το 1964, σοβαρά προβλήματα είχαν αναφύει ανάμεσα στις δύο κυπριακές κοινότητες. Η ουσία του κυπριακού προβλήματος είχε ελάχιστη σχέση – αν υποθεθεί πως είχε σχέση καθόλου – με τη συμβίωση των δύο εθνικοτήτων στην Κύπρο. Το Κυπριακό ήταν άμεσα συνδεδεμένο με τη στρατηγική θέση της Κύπρου στην ανατολική μεσογειακή λεκάνη. Η Μεγάλη Βρετανία, εγκαταλείποντας τις αποικίες της τη μια μετά την άλλη, με το ξέσπασμα μιας σειράς εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου γνώριζε πως αργά ή γρήγορα θα αναγκαζόταν να αποχωρήσει και από την Κύπρο. Κι όταν ήρθε η ώρα, προσιάθνησε να διατηρήσει στρατιωτικές βάσεις στη νήσο, στην οποία απέδιδε εξαιρετικά μεγάλη σημασία, εν όψει της ρευστής κατάστασης στη Μέση Ανατολή και της πολιτικής, αν όχι της στρατιωτικής, παρουσίας της Σοβιετικής Ένωσης στην περιοχή αυτή. Αλλά πέρα από αυτό η Βρετανία ήθελε να εμποδίσει με κάθε θυσία την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, γιατί η ένωση θα μετέβαλλε σημαντικά την ισορροπία δυνάμεων στην ανατολική μεσογειακή λεκάνη. Αλλά, ενώ η ένωση δεν εξυπηρετούσε τους συμμάχους, η ανεξαρτησία της Κύπρου με αποκλεισμό της ένωσης περιείχε επίσης κινδύνους για το ΝΑΤΟ και τα αμερικανικά στρατηγικά συμφέροντα. Μετά την πικρή εμπειρία της Κούβας, η Αμερική διέβλεπε τον κίνδυνο πως μια μικρή χώρα όπως η Κύπρος, γεωγραφικά παραπλήσια στην Ελλάδα και στην Τουρκία, που μαζί αποτελούσαν τον άξονα της νοτιοανατολικής ευρωπαϊκής πτέρυγας του ΝΑΤΟ, αν της επιτρεπόταν να ακολουθήσει ανεξάρτητη πολιτική θα μπορούσε να δημιουργήσει σοβαρή κρίση ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις. Η ένωση είχε το πλεονέκτημα ότι έφερνε την Κύπρο στους κόλπους του ΝΑΤΟ, αλλά είχε το σοβαρό μειονέκτημα ότι έδινε πρόσθετη στρατηγική σπουδαιότητα στην Ελλάδα, και μάλιστα εις βάρος της Τουρκίας, που ήταν πιστός σύμμαχος της Αμερικής και είχε κοινά σύνορα με τη Ρωσία. Έτσι, το αγγλοαμερικανικό ιδεώδες όσον αφορά την Κύπρο βρισκόταν κάπου ανάμεσα στην ένωση και στην ανεξαρτησία.

Για τους Ελληνοκυπρίους η ένωση είχε τρομακτική συναισθηματική έλξη. Όλοι μιλούσαν για ένωση και πολλοί ήταν έτοιμοι να πεθάνουν για την επίτευξή της. Η αλήθεια όμως είναι πως οι δημόσιοι υπάλληλοι και η εμπορική κοινότητα δεν ήταν έτοιμοι να δεχτούν τις πρακτικές επιπτώσεις της ένωσης, γιατί η Κύπρος ήταν μέλος της Βρετανικής Κοινοπολιτείας και όχι της Ευρωπαϊκής Κοινής Αγοράς. Οι μισθοί και οι συνθήκες εργασίας του μέσου δημοσίου υπαλλήλου στην Κύπρο ήταν κατά πολύ ανώτερα από τους μισθούς και τις συνθήκες εργασίας των δημοσίων υπαλλήλων στην Ελλάδα. Οι Βρετανοί όχι μόνο πλήρωναν καλά για να διατηρήσουν τις βάσεις τους, αλλά ήταν και καλοί πελάτες. Ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος, που η δημοτικότητά του στην Κύπρο δεν έχει προηγούμενο στην ιστορία των πολιτικών ανδρών, το γνώριζε αυτό. Πάντα μιλούσε για ένωση – αλλά πάντα οι ενέργειές του απέβλεπαν στην ανεξαρτησία. Οι Έλληνες της ηπειρωτικής Ελλάδας προτιμούσαν την ένωση, αλλά θα δέχονταν γνήσια ανεξαρτησία. Δεν ήταν πρόθυμοι να πολεμήσουν ούτε για την ένωση ούτε για την ανεξαρτησία, αλλά θα πολεμούσαν μέχρι εσχάτων αν επιχειρούσε η Τουρκία να καταλάβει την Κύπρο.

Οι Βρετανοί κατόρθωσαν να εμιλέξουν τους Τούρκους στο κυπριακό παιχνίδι. Μια και ο τουρκικός στρατός πάτησε πόδι στην Κύπρο μετά τις Συμφωνίες Ζυρίχης - Λονδίνου, το εθνικό γόητρο της Τουρκίας ήταν απόλυτα συσχετισμένο με την όποια έκβαση του Κυπριακού. Οι Τούρκοι εναντιώθηκαν αδιάλλακτα στην ένωση, εκτός αν η ένωση ισοδυναμούσε με διχοτόμηση ή εκτός αν η Ελλάδα δεχόταν να παραχωρήσει μέρος της Θράκης στην Τουρκία ως αντάλλαγμα. Για τους συμμάχους, και ιδιαίτερα για την Αμερική, το κυπριακό πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα ενοχλητικό, γιατί αφορούσε δύο συμμάχους του ΝΑΤΟ. Αν συγκρούονταν, το ΝΑΤΟ θα δεχόταν θανάσιμο πλήγμα, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε ενέργεια της Αμερικής.

Η προεκλογική περίοδος των εκλογών της 16ης Φεβρουαρίου πέρασε με τον ορίζοντα σκεπασμένο από τα σύννεφα του απειλούμενου ελληνοτουρκικού πολέμου. Από το Δεκέμβριο του 1963 αλληπάλληλα επεισόδια ανάμεσα στους Έλληνες και στους Τούρκους της Κύπρου δημιούργησαν μια εκρηκτική κατάσταση και όλες οι ενδείξεις οδηγούσαν στο συμπέρασμα πως η κατάσταση θα χειροτέρευε. Ο Αμερικανός στρατηγός Λέμνιτजर, διοικητής του ΝΑΤΟ στην Ευ-

ρώπη, επισκέφθηκε την Ελλάδα και την Τουρκία και στην επίσκεψή του αυτή αποδόθηκε η ματαιώση μονομερούς επέμβασης της Τουρκίας στην Κύπρο. Ένα σχέδιο που εξυφάνθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες προέβλεπε την απόβαση 1.200 Αμερικανών στρατιωτών στην Κύπρο ως μέρος μιας στρατιωτικής δύναμης του ΝΑΤΟ που θα αριθμούσε 10.000 άντρες. Ο Μακάριος απέρριψε απερίφραστα την πρόταση αυτή και επανέλαβε την άρνησή του όταν ο υφυπουργός Εξωτερικών της Αμερικής Τζορτζ Μπολ τού υπέβαλε εκ νέου την ίδια πρόταση το Φεβρουάριο του 1964. Ο Μακάριος έντεχνα απέφυγε την παγίδα, ετοιμασμένη από τους Αμερικανούς για να τον παρασύρουν να αναγνωρίσει πως η Κύπρος αποτελούσε ευθύνη του ΝΑΤΟ. Η σοβιετική κυβέρνηση συμπαραστάθηκε στον Μακάριο σ' αυτή τη φάση του Κυπριακού. Ο Κρούτσσεφ δήλωσε πως η σοβιετική κυβέρνηση «αποκρούει την αποβίβαση δυνάμεων του ΝΑΤΟ στην Κύπρο υπό οποιοδήποτε πρόσχημα αστυνόμευσης». Η θέση του Μακαρίου υπερίσχυε και το Μάρτιο έφτασε στην Κύπρο ειρηνευτική στρατιωτική δύναμη των Ηνωμένων Εθνών ύστερα από απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας.

Στις 25 Φεβρουαρίου 1964, εννιά μόλις μέρες μετά την ορκωμοσία του ως πρωθυπουργού, ο Γεώργιος Παπανδρέου έστειλε μήνυμα στον Μακάριο με το οποίο εξέφραζε την πλήρη συμπαραστάση της Ελλάδας. Καθώς συνεχιζόνταν οι τουρκικές απειλές, ο Γεώργιος Παπανδρέου, που υποστήριζε πως η λύση της κρίσης θα μπορούσε να προέλθει μόνο από τα Ηνωμένα Έθνη, θεώρησε απαραίτητο να δηλώσει πως η Ελλάδα θα υπεράσπιζε στρατιωτικά την Κύπρο σε περίπτωση τουρκικής εισβολής. «Μια πολεμική σύγκρουσις», είπε ο Γεώργιος Παπανδρέου, «μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας θα ήταν παραφροσύνη, αλλά αν η Τουρκία εισέλθη εις το φρενοκομείον δεν θα διστάσωμεν να την ακολουθήσωμεν».

Τον Απρίλιο οι ελληνοτουρκικές σχέσεις έφτασαν σε σημείο πλήρους κατάρρευσης. Ο μεσολαβητής του ΟΗΕ Τουομόγια δεν κατάφερε να πείσει τους Τούρκους να επιδιώξουν ειρηνική επίλυση του Κυπριακού. Αλλεπάλληλα επεισόδια επιδεινώσαν την κατάσταση, σε σημείο που φτάσαμε στα πρόθυρα πολέμου. Ο Μακάριος επισκέφθηκε την Αθήνα στις αρχές Απριλίου και είχε συνομιλίες με τον πατέρα μου, που είχε στα χέρια του τον όλο χειρισμό του Κυπριακού. Κατέληξαν σε πλήρη συμφωνία πάνω σε τέσσερα σημεία: Πρώ-

τον, να αναζητηθεί η λύση του Κυπριακού μόνο στα Ηνωμένα Έθνη. Συμφώνησαν στην άποψη πως η αναγνώριση αρμοδιότητας στο ΝΑΤΟ να επιληφθεί του Κυπριακού αλλά και οι διμερείς διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας θα έθεταν σε σοβαρό κίνδυνο τα ελληνικά συμφέροντα. Δεύτερον, πως ο τελικός στόχος και ο βασικός προσανατολισμός ήταν η ένωση. Τρίτον, πως έπρεπε να καταβληθεί κάθε προσπάθεια να αποφευχθούν προκλήσεις κατά των Τούρκων. Στην πραγματικότητα, μερικές εντυπωσιακές ειρηνευτικές χειρονομίες ήταν απόλυτα απαραίτητες προκειμένου να αποφευχθεί η αναμέτρηση ή να δημιουργηθεί η ιστορική δικαίωση της ένωσης εφόσον αυτή γινόταν αναπόφευκτη. Τέταρτον, πως η Ελλάδα θα ήταν στο πλευρό της κυβέρνησης Μακαρίου αν εισέβαλλαν οι Τούρκοι στην Κύπρο.

Στη συνάντηση Μακαρίου - Παπανδρέου λήφθηκε μια σπουδαία, πραγματικά κρίσιμη απόφαση. Η Κύπρος είναι πολύ απομακρυσμένη από την Ελλάδα. Η υπόσχεση λοιπόν της Ελλάδας πως θα πολεμήσει στο πλευρό της Κύπρου σε περίπτωση τουρκικής στρατιωτικής επέμβασης είχε ελάχιστη ουσιαστική σημασία. Για να είναι η Ελλάδα σε θέση να συνδράμει στρατιωτικά την άμυνα της Κύπρου θα έπρεπε να λάβει μέτρα πριν από την τουρκική εισβολή. Συγκεκριμένα, αν η Ελλάδα κατάφερνε να στείλει λαθραία στην Κύπρο στρατό και οπλισμό, αυξάνοντας έτσι το κόστος της τουρκικής εισβολής, θα μπορούσε ίσως να αποτρέψει την επιχείρησή της. Αυτή σε γενικές γραμμές ήταν η πρόταση του πατέρα μου και ο Μακάριος τη δέχτηκε. Άρχισε αμέσως κρυφά και σε μεγάλη κλίμακα η αποστολή όπλων και στρατού, «εθελοντών» που έφταναν στην Κύπρο τη νύχτα με πολιτική περιβολή και την επομένη κατατάσσονταν στις «κυπριακές» μονάδες τους. Η αποστολή στέφθηκε με επιτυχία. Στα μέσα του καλοκαιριού, πάνω από 20.000 αξιωματικοί και στρατιώτες, με πλήρη εξοπλισμό, είχαν φτάσει στην Κύπρο. Αποτελέσαν μια ισχυρή αμυντική δύναμη, που εμπόδισε τους Τούρκους να «παρελάσουν» στην Κύπρο και ενίσχυσε τη θέση της ελληνικής κυβέρνησης στις διαπραγματεύσεις της Ουάσινγκτον και της Νέας Υόρκης. Η πιο σοβαρή απειλή τουρκικής επίθεσης κατά της Κύπρου εκδηλώθηκε στις 4 Ιουνίου. Η κυβέρνηση κήρυξε τη χώρα σε κατάσταση πολεμικής ετοιμότητας και ειδοποίησε τους πρεσβευτές Αγγλίας και Αμερικής πως επέκειτο τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Ο υφυ-

πουργός Εξωτερικών της Αμερικής Τζορτζ Μπολ έφτασε εσπευσμένα στην Αθήνα. Επισκέφθηκε τον Γεώργιο Παπανδρέου στο Καστρί. Ο Μπολ υπογράμμισε την ανάγκη να συναντηθούν οι κυβερνήσεις Ελλάδας και Τουρκίας και να διαπραγματευτούν πάνω στο Κυπριακό. Ο Γεώργιος Παπανδρέου προσπάθησε να κάνει τον Μπολ να αντιληφθεί πως σύγχυζε δύο εντελώς ξεχωριστά προβλήματα: το πρόβλημα της τουρκικής μειονότητας και το πρόβλημα της Κύπρου ως έθνους. Όσον αφορά το πρόβλημα της τουρκικής μειονότητας, ο Γεώργιος Παπανδρέου δήλωσε πως ήταν πρόθυμος να αναλάβει επίσημα την υποχρέωση να πείσει την κυπριακή κυβέρνηση να δώσει όλες τις εγγυήσεις που απαιτούνταν για να πειστεί η παγκόσμια κοινή γνώμη πως τα συμφέροντα της μειονότητας θα τύχαιναν πλήρους προστασίας. Όσον όμως αφορά την Κύπρο ως έθνος, ο Παπανδρέου δε δεχόταν με κανέναν τρόπο πως η Τουρκία είχε οποιοδήποτε νόμιμο δικαίωμα να επέμβει, γιατί δεν μπορούσε να στηριχτεί η άποψη πως μια ανεξάρτητη Κύπρος ή μια Κύπρος ενωμένη με την Ελλάδα αποτελούσε κίνδυνο για την ασφάλεια της Τουρκίας. Ο Γεώργιος Παπανδρέου εξέφρασε τη λύπη του για τη δήλωση του Μπολ πως η Αμερική, έχοντας κιάλας επέμβει αρκετές φορές για να ματαιώσει τουρκική εισβολή στην Κύπρο, δεν ήταν πια σε θέση να συνεχίσει. Θα καθόταν λοιπόν η Αμερική με τα χέρια σταυρωμένα, αφήνοντας μια χώρα-μέλος του ΝΑΤΟ, εξοπλισμένη και χρηματοδοτούμενη από το ΝΑΤΟ, να επιτεθεί σε σύμμαχό της στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ; Κι αν συνέβαινε αυτό, ποιος ήταν ο σκοπός της δυτικής συμμαχίας; Αλλά τα επιχειρήματα αυτά δε συγκινούσαν τον Αμερικανό υφυπουργό. Αυτός ήρθε στην Ελλάδα για να πείσει τον Γεώργιο Παπανδρέου να επισκεφθεί τις Ηνωμένες Πολιτείες και να συναντηθεί με τον πρόεδρο Τζόνσον. Ο πρωθυπουργός της Τουρκίας Ινονού είχε κιάλας δεχτεί μια τέτοια πρόσκληση. Δέχτηκε την πρόσκληση και ο Γεώργιος Παπανδρέου, αλλά με τον όρο πως η επίσκεψή του στην Ουάσινγκτον δε θα ερμηνευόταν ως αποδοχή συνάντησης με τον Ινονού ή παράκαμψης των Ηνωμένων Εθνών. Ο Γεώργιος Παπανδρέου απέδιδε εξαιρετική σπουδαιότητα και στα δύο αυτά σημεία. Γιατί απευθείας συνομιλίες με τον Ινονού θα επιβεβαίωναν την άποψη πως το Κυπριακό αποτελούσε ελληνοτουρκικό θέμα και, αν η συνάντηση με τον Τζόνσον ερμηνευόταν ως αποδοχή εκ μέρους της Ελλάδας πως το Κυπριακό έπεφτε στην αρμο-

διότητα του ΝΑΤΟ, τότε η όλη στρατηγική του θα κατέρρευε. Έλαβε τη διαβεβαίωση πως στην επίσκεψή του στην Ουάσινγκτον δε δινόταν καμία από αυτές τις ερμηνείες.

Η ελληνική αντιπροσωπία αποτελέστηκε από τον Γεώργιο Παπανδρέου, τον υπουργό Εξωτερικών Σταύρο Κωστόπουλο κι εμένα. Ο Τζόνσον έστειλε το προεδρικό αεροπλάνο να μας παραλάβει. Η πτήση ήταν καλή, μόνο που μια ανώνυμη προειδοποίηση πως δίθην είχε τοποθετηθεί ωρολογιακή βόμβα στο αεροπλάνο μάς ανάγκασε να προσγειωθούμε στη Μαδρίτη και να περιμένουμε επί δύο ώρες ώσπου να γίνει εξονυχιστική έρευνα στο αεροσκάφος από μια ομάδα Αμερικανών ειδικών. Στις 23 Ιουνίου φτάσαμε στο Ουίλιαμσμπεργκ. Από κει μας παρέλαβε την επομένη ένα ελικόπτερο, που προσγειώθηκε στον κήπο του Λευκού Οίκου. Μετά τις συνηθισμένες τυπικές διαδικασίες, συναθροιστήκαμε μέσα στο Λευκό Οίκο για μια δίωρη συνομιλία. Από αμερικανικής πλευράς συμμετείχαν ο πρόεδρος Τζόνσον, ο υπουργός Εξωτερικών Ντιν Ρασκ και ο υφυπουργός Τζορτζ Μπολ. Για πρώτη φορά στη ζωή μου συναντούσα τον πρόεδρο Τζόνσον. Η ψηλή κορμοστασιά και η όλη του εμφάνιση πρόσδιδαν δυναμισμό και άνεση. Άνοιξε τις συνομιλίες τονίζοντας τη δύσκολη θέση στην οποία είχε περιέλθει η Αμερική, που αντιμετώπιζε την προοπτική να βρεθεί μπροστά σε σύγκρουση ανάμεσα σε δύο συμμάχους της. Δε θα μπορούσε να πάρει το μέρος ούτε της Ελλάδας ούτε της Τουρκίας και δεν ήταν σε θέση να εμποδίσει στρατιωτική επέμβαση της Τουρκίας στην Κύπρο, πράγμα που είχε κάνει πολλές φορές στο παρελθόν. Ναι μεν δεν είχε να προτείνει κανένα συγκεκριμένο σχέδιο που θα οδηγούσε σε λύση του αδιεξόδου, αλλά πίστευε πως απευθείας διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο ενδιαφερόμενων χωρών, της Ελλάδας και της Τουρκίας, θα απέδιδαν κάποια αμοιβαία αποδεκτή λύση. Συνεχίζοντας, ο Τζόνσον μάς υπενθύμισε πως ο Ινονού βρισκόταν ακόμα στην Αμερική και ρώτησε αν είχε αντίρρηση να τον συναντήσει ο Γεώργιος Παπανδρέου. Προσφέρθηκε μάλιστα ο Τζόνσον να παραχωρήσει το Καμπ Ντέιβιντ για τη συνάντηση, που ήταν ιδεώδες για το σκοπό αυτόν. Ο πρώην υπουργός Εξωτερικών της Αμερικής Ντιν Άτσεσον θα παρευρισκόταν για να τους παράσχει καθοδήγηση και συμβουλές. Η δυτική συμμαχία, υπογράμμισε ο Τζόνσον, δεν ήταν διατεθειμένη να επωμιστεί το κόστος μιας πολεμικής σύγκρουσης μεταξύ Τουρκίας και Ελλά-

δας. Και οι δύο χώρες είχαν από κοινού την ευθύνη να εξεύρουν βιώσιμη λύση του κυπριακού προβλήματος. Αν το πετύχαιναν αυτό, ο Τζόνσον θα ήταν πρόθυμος να επισκεφθεί την Ελλάδα και να εξαγγείλει ένα γενναϊόδωρο πρόγραμμα αμερικανικής βοήθειας για την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου απάντησε με σαφήνεια και ευθύτητα. Μια διάσκεψη κορυφής, είπε, μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας περιείχε σοβαρούς κινδύνους αν δεν προκαθοριζόταν το πλαίσιο των διαπραγματεύσεων. Γιατί, αν μια συνάντηση Ινονού και Παπανδρέου ή των αντιπροσώπων τους κατέληγε σε αποτυχία, το επόμενο βήμα θα ήταν αναπόφευκτα πόλεμος. Ρώτησε τον Τζόνσον αν είχε υπόψη κάποια φόρμουλα ή αν ο Άτσεσον, ως μεσολαβητής, είχε να υποβάλει κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο για συζήτηση.

Ο Τζόνσον απάντησε κοφτά πως δεν είχε τίποτα το συγκεκριμένο να προτείνει. Επανάλαβε πως θεωρούσε τις διαπραγματεύσεις απαραίτητες. Ο δεύτερος λόγος του ήταν ταυτόσημος με τον πρώτο. Η όλη του συμπεριφορά έδινε την εντύπωση πως δεν είχε ακούσει τίποτα από ό,τι είχε λεχθεί. Ήταν σαφές πως τον είχαν προετοιμάσει και δεν είχε καμία διάθεση να παρεκκλίνει ούτε ελάχιστα από την αρχική του θέση. Διαισθανόμουν την απογοήτευση του πατέρα μου. Η λογική τοποθέτηση των πραγμάτων, η προσεκτική ανάλυση των επιχειρημάτων που προέβαλε ο πατέρας μου, ήταν μάταια. Ο Τζόνσον είχε μία και μόνο γραμμή: πως ο Παπανδρέου έπρεπε να συναντηθεί με τον Ινονού και πως έπρεπε να γίνουν διαπραγματεύσεις σε επίπεδο κορυφής. Τίποτα από όσα είπε ο Παπανδρέου δεν έκαμψε ούτε στο ελάχιστο τον αδιάλλακτο Τζόνσον. Αυτό που έγινε στη συνάντηση δεν ήταν συζήτηση. Ήταν μονόλογος.

Αλλά κατέληξε σε κάτι χειρότερο. Η όλη υπόθεση έμοιαζε με μια καλά οργανωμένη προσπάθεια να μας γίνει πλύση εγκεφάλου. Την επομένη μάς επισκέφθηκε ο Ντιν Ρασκ. Τον είχα φανταστεί για ευέλκτο και έξυπνο συνομιλητή. Αλλά δεν ήταν τίποτα τέτοιο. Εκστομούσε τις φράσεις του κοφτά, αγέλαστα. Μοναδικός σκοπός της επίσκεψής του ήταν να μας πείσει πως, αν δε συμμορφωνόμασταν με τη συνταγή του Τζόνσον, η Τουρκία θα εξαπέλυε επίθεση κατά της Κύπρου, και ίσως κατά της Ελλάδας, και η Αμερική δεν ήταν διατεθειμένη να κινήσει ούτε ένα δάχτυλο για να την αποτρέψει.

Αργότερα συναντηθήκαμε με τον Ντιν Άτσεσον και τον υπουργό

Αμύνης της Αμερικής Ρόμπερτ Μακναμάρα στην προεδρική θαλαμγό. Κατά τη διάρκεια του γεύματος ο Άτσεσον μιλούσε αδιάκοπα για το έργο που του ανατέθηκε, να φέρει δηλαδή σε συμβιβασμό Έλληνες και Τούρκους. Ήταν γεμάτος αυτοπεποίθηση και δεν έκρυβε την υπερβολική του αυταρέσκεια, που έφτανε τα όρια ναρκισσισμού. Είπε μερικά «πνευματώδη» αστεία και πέταξε σοφές κουβέντες, χωρίς όμως να μπορέσει να συμβάλει στη συζήτηση. Τα συμπτώματα του γεροντικού ξεμωράματος ήταν αδιάψευστα. Ο Μακναμάρα δεν ξεστόμισε ούτε μία λέξη.

Την επόμενη βραδιά μάς παρέθεσε γεύμα ο Έλληνας πρεσβευτής. Ο Μακναμάρα καθόταν ανάμεσα στον πατέρα μου και σ' εμένα. Υπενθύμισε στον πατέρα μου πως οι Τούρκοι διέθεται πολύ ισχυρή αεροπορία και σε ενδεχόμενη στρατιωτική σύγκρουση των δύο χωρών τα τουρκικά αεροπλάνα θα κατέκαιγαν κυριολεκτικά την ελληνική ύπαιθρο.

– Σας ευχαριστούμε, κύριε υπουργέ, απάντησε ήρεμα ο Γεώργιος Παπανδρέου, διότι εδώσατε εις την Τουρκίαν τόσον ισχυράν αεροπορίαν. Επιτρέψατέ μου πάντως να σας υπενθυμίσω ότι η Τουρκία συνορεύει με χώραν η οποία διαθέτει πολύ ισχυροτέραν αεροπορίαν. Και είναι πιθανώτατον ότι η αεροπορία αυτή θα επέμβη εις περιπτώσιν τουρκικής επιθέσεως.

Η εύστοχη απάντηση του Γεωργίου Παπανδρέου ξάφνιασε τον Μακναμάρα, που, μειδιώντας ευγενικά, άλλαξε βιαστικά θέμα.

Την επομένη συναντηθήκαμε πάλι στο Λευκό Οίκο. Ο πρόεδρος Τζόνσον περιστοιχιζόταν τώρα και από μερικά άλλα μέλη του αμερικανικού υπουργικού συμβουλίου. Ο υφυπουργός Μπολ πρότεινε να γίνουν ξεχωριστές συναντήσεις Έλληνα και Τούρκου αντιπροσώπου με τον Άτσεσον στη Γενεύη. Μ' αυτό τον τρόπο, δε θα γίνονταν συνομιλίες μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων και κατά συνέπεια θα ικανοποιούνταν οι αντιρρήσεις του Γεωργίου Παπανδρέου. Ο Παπανδρέου όμως σημείωσε πως η πρόταση αυτή παρέκαμπτε τα Ηνωμένα Έθνη. Πρόσθεσε όμως πως δε θα είχε αντίρρηση αν δέχονταν τα Ηνωμένα Έθνη να αναλάβουν την επίβλεψη των επαφών. Μόλις τελείωσε η συνάντηση αυτή, ο Μπολ αναχώρησε εσπευσμένα για τη Νέα Υόρκη προκειμένου να συναντήσει το γενικό γραμματέα του ΟΗΕ Ου Θαντ και να τον πείσει να δεχτεί το σχέδιο. Όσπου να φτάσουμε στη Νέα Υόρκη την επομένη, η πρόταση του Μπολ είχε υποβληθεί, είχε συζητηθεί και είχε γίνει κατ' αρχάς αποδεκτή από τον Ου Θαντ.

Την επομένη μάς επισκέφθηκαν στη Νέα Υόρκη ο Αντλάι Στίβενσον και ο Τζορτζ Μπολ. Ο Στίβενσον ήταν πολύ ολιγόλογος. Στις αμερικανικές εκλογές του 1952 είχα χρηματίσει πρόεδρος της Επιτροπής Στίβενσον για την Πολιτεία της Μινεσότα. Γνωριζόμασταν πολύ καλά και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες συναντιόμασταν αυτή τη φορά δεν ήταν ευχάριστες ούτε για κείνον ούτε για μένα. Ο Τζορτζ Μπολ αποφάσισε να επιδοθεί στο μονότονο πια μονόλογο των νουθεσιών του. Μας τόνισε πάλι πως η Τουρκία θα εισέβαλλε στην Ελλάδα αν δε βρισκόταν λύση και πως η Αμερική δεν ενδιαφερόταν πια να επέμβει για να αποσοβήσει τη σύγκρουση. Ήταν ξεκάθαρο πως η επίσκεψη αυτή ήταν η τελευταία προσπάθεια των Αμερικανών να πειστεί ο Γεώργιος Παπανδρέου σε υποχώρηση. Διατηρώ μέχρι σήμερα ζωνρή την ανάμνηση της περήφανης απάντησης που έδωσε ο πατέρας μου:

– Το 1940 εκλήθημεν να παραδοθώμεν ή να υποστώμεν τας συνεπειάς της εισβολής. Είπομεν τότε όχι εις τον φασισμόν. Λυπούμεθα βαθύτατα διότι το 1964 αναγκαζόμεθα να είπωμεν όχι εις την δημοκρατικήν Αμερικίν, διότι η εκλογή την οποίαν μας προσφέρετε δεν είναι διάφορος αυτής που μας προσέφερον ο Μουσολίνι. Η θαρραλέα αυτή δήλωση του Γεωργίου Παπανδρέου έθεσε τέρμα στη συνομιλία. Την επομένη φύγαμε για το Παρίσι, όπου ο Γεώργιος Παπανδρέου συνάντησε τον Ντε Γκολ και εξασφάλισε τη συμπαράστασή του πάνω στις ελληνικές απόψεις.

Οι αμερικανικές πιέσεις συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού. Ο Τζόνσον με επιστολή του προς τον πρωθυπουργό Παπανδρέου συνέστησε και πάλι ελληνοτουρκικό διάλογο, προτείνοντας παράλληλα να παραχωρηθεί στην Τουρκία ένα ελληνικό νησί και σε αντάλλαγμα η Τουρκία να παραιτηθεί από τις αξιώσεις της πάνω στην Κύπρο. Οι Τούρκοι, για να υπογραμμίσουν την κρισιμότητα της κατάστασης και για να δώσουν την εντύπωση πως ετοιμάζονταν να αποβιβάσουν στην Κύπρο, στις 16 Ιουλίου 1964 συγκέντρωσαν στις ακτές απέναντι από την Κύπρο αποβατικά σκάφη και δύο μεραρχίες τουρκικού στρατού. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, για να μην αφήσει καμία αμφιβολία για την καλή πίστη της κυβέρνησής του, αποδέχτηκε πρόσκληση της αγγλικής κυβέρνησης για συνομιλίες και έφτασε στο Λονδίνο στις 20 Ιουλίου. Και αυτή τη φορά τον συνόδευσα μαζί με τον Σταύρο Κωστόπουλο. Φυσικά, και στην αγ-

γλική πρωτεύουσα μας περίμενε η αμερικανική συνταγή. Μόνο που η παρουσίασή της ήταν πολύ πιο πολιτισμένη αυτή τη φορά. Η μειλιχίότητα και η διπλωματική φινέτσα των Άγγλων ερχόταν σε χτυπητή αντίθεση με το αγροϊκό στιλ των Αμερικανών. Για μία ακόμα φορά ο Γεώργιος Παπανδρέου ανέπτυξε τις ελληνικές θέσεις με δι-αύγεια και μεθοδικότητα, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Και, ενώ συνεχίζονταν οι συνομιλίες στο Λονδίνο, ο Τούρκος πρόεδρος Γκιουρσέλ απειλούσε δημόσια πως θα βομβάρδιζε την Κύπρο.

Το είπε και το έκανε. Στις 7 Αυγούστου η τουρκική αεροπορία άρχισε να βομβαρδίζει την Κύπρο επί τρία μερόνυχτα, προκαλώντας σημαντικές ζημιές. Ισοπεδώθηκε ένας αριθμός ελληνικών χωριών και φονεύτηκαν ή τραυματίστηκαν εκατοντάδες Ελληνοκύπριοι πολίτες. Για μία ακόμα φορά βρεθήκαμε στα πρόθυρα του ελληνοτουρκικού πολέμου. Ο Μακάριος απαίτησε να κινητοποιηθεί η ελληνική αεροπορία για να του προσφέρει κάλυψη. Αυτό δυστυχώς δεν μπορούσε να γίνει. Όχι γιατί δε θέλαμε, αλλά γιατί ήταν τεχνικά αδύνατο. Η Κύπρος βρισκόταν τόσο μακριά από τις αεροπορικές μας βάσεις, που η πτήση των καταδιωκτικών μας πάνω από την Κύπρο δε θα μπορούσε να υπερβεί τα δύο λεπτά. Θα προκαλούσαμε έτσι τους Τούρκους να συνεχίσουν τις επιχειρήσεις τους χωρίς να είμαστε σε θέση να προσφέρουμε ουσιαστική βοήθεια στις χερσαίες δυνάμεις της Κύπρου.

Στο μεταξύ ο Άτσεσον είχε εγκατασταθεί στη Γενεύη και διατηρούσε καθημερινές σχεδόν επαφές με Έλληνες και Τούρκους αντιπροσώπους. Το περίφημο Σχέδιο Άτσεσον άρχισε να παίρνει συγκεκριμένη μορφή. Περιείχε τα εξής σημεία: Πρώτον, ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα και, σε αντάλλαγμα, παραχώρηση στρατιωτικής βάσης στους Τούρκους με ενοικιαστήριο διάρκειας τριάντα έως πενήντα ετών. Οι Τούρκοι θα διατηρούσαν κυριαρχικά δικαιώματα πάνω στη βάση, που θα είχε έκταση ανάλογη με το ένα πέμπτο της επιφάνειας της Κύπρου. Δεύτερον, διοικητική υποδιαίρεση της Κύπρου σε καντόνια και δημιουργία δύο παράλληλων κυβερνητικών δομών, μία για κάθε εθνότητα. Τρίτον, ένταξη των ενόπλων δυνάμεων της Ελλάδας και της Τουρκίας σε κοινή διοίκηση. Με άλλα λόγια, το Σχέδιο Άτσεσον προέβλεπε τη διχοτόμηση της Κύπρου (διπλή ένωση) και μια αεροστεγή στρατιωτική συμμαχία μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Το σχέδιο βρισκόταν, κατά συνέπεια, ολότελα έξω από την πραγ-

ματικότητα, γιατί, κι αν ακόμα γινόταν αποδεκτό από την κυβέρνηση της Ελλάδας, οι Ελληνοκύπριοι δε θα συμφωνούσαν ποτέ. Και πραγματικά, ο μόνος τρόπος να εφαρμοστεί το Σχέδιο Άτσεσον θα ήταν να επιβληθεί στην Κύπρο με τη δύναμη των ελληνικών όπλων. Οι αμερικανικές πιέσεις στις οποίες υποβλήθηκαμε για να δεχτούμε το Σχέδιο Άτσεσον ήταν πραγματικά ανυπόφορες. Ο Αμερικανός πρεσβευτής Χένρι Λαμπούις και ο Νόρμπερτ Άνσιουτς, που ήταν το δεξί του χέρι και, όπως μάθαμε πολύ αργότερα, και πράκτορας της CIA, μας επισκέπτονταν καθημερινά στο σπίτι του πατέρα μου, στο Καστρί. Μπροστά μας, πάντα ο χάρτης της Κύπρου. Πολλές φορές η συζήτηση έπαιρνε έντονο ύφος. Η πιο αντιπαθητική άποψη της όλης διαδικασίας ήταν η προσπάθεια της αμερικανικής αντιπροσωπίας να μας κάνει να δεχτούμε το Σχέδιο Άτσεσον σε μικρές δόσεις. Μόλις διαισθάνονταν πως ο πατέρας μου ήταν έτοιμος να δεχτεί ένα σημείο, του παρουσίαζαν το επόμενο. Και πραγματικά, δεν είχαμε αντιληφθεί ποιο ήταν το σχέδιό τους μέχρι το τέλος σχεδόν. Και όταν τελικά ο Γεώργιος Παπανδρέου το απέρριψε και διέκοψε τις διαπραγματεύσεις στη Γενεύη, υποστήριξαν πως αθέτησε την υπόσχεσή του – και αυτό ήταν ένα προφανές ψεύδος, που είχε σκοπό να συγκαλύψει την αποτυχία τους και να δικαιολογήσει τις αισιόδοξες εκθέσεις που είχαν στείλει στην Ουάσινγκτον. Μετά την εγκατάλειψη των διαπραγματεύσεων στη Γενεύη, οι Αμερικανοί υπαινίχθηκαν και άλλη λύση: ένωση με παραχώρηση στρατιωτικής βάσης στο ΝΑΤΟ, που θα υπαγόταν σε τουρκική διοίκηση. Ο βασιλιάς, στην προσπάθειά του να διατηρήσει θετικές σχέσεις με τις Ηνωμένες Πολιτείες, ανέλαβε την πρωτοβουλία να προωθήσει αυτό το σχέδιο και οι Αμερικανοί άρχισαν να ασκούν νέες πιέσεις πάνω στην κυβέρνησή μας, προσπαθώντας να μας πείσουν να αποκηρύξουμε την πολιτική του Μακαρίου ως προοίμιο της εκτέλεσης του νέου σχεδίου.

Οι περισσότερες από αυτές τις εξελίξεις ήταν άγνωστες στον ελληνικό λαό. Σε συνέντευξή μου όμως στον Ερίκ Ρουλό της γαλλικής εφημερίδας *Le Monde*, στις 5 Οκτωβρίου, αποκάλυψα τις παρασκηνιακές ενέργειες των Αμερικανών, επιβεβαιώνοντας τους ψιθύρους που κυκλοφορούσαν σε όλη την Αθήνα. Μεταξύ άλλων, δήλωσα τα εξής: «Ορισμένες δυτικές δυνάμεις επιχειρήσαν να μας φέρουν σε διάσταση με τον πρόεδρο Μακάριο και μας ζήτησαν να καταγγεί-

λουμε την πολιτική του. Έτσι όμως έδειξαν ότι δεν καταλαβαίνουν καθόλου την κατάσταση που επικρατεί στην Κύπρο. Ο Μακάριος δεν είναι απομονωμένος. Είναι ο αυθεντικός εκπρόσωπος του λαού του και η πολιτική του εκφράζει κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος τη θέληση των Κυπρίων. Είναι λοιπόν μάταιο και επικίνδυνο να στρεφώμαστε κατά του Μακαρίου. [...] Μια συμφωνία που θα προέβλεπε την ένωση με παράλληλη εγκατάσταση τουρκικής βάσης στην Κύπρο υπό την αιγίδα του ΝΑΤΟ θα πρέπει να αποκλειστεί εφόσον αντιτίθεται η κυπριακή κυβέρνηση». Η συνέντευξη αυτή προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριών από τις αμερικανικές υπηρεσίες στην Ελλάδα. Ο πρεσβευτής Λαμπούις επισκέφθηκε τον πατέρα μου και ζήτησε εξηγήσεις. Δεν υπήρχε αμφιβολία πως είχα καταστήσει δύσκολη τη θέση του πρωθυπουργού, καθώς δεν υπήρχε αμφιβολία πως είχα γίνει πηγή σοβαρών προστριβών ανάμεσα στην κυβέρνηση και στους Αμερικανούς. (Τότε ήμουν αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού. Το χαρτοφυλάκιο αυτό μου είχε ανατεθεί τον Ιούνιο, όταν παραιτήθηκε από τη θέση του υπουργού Συντονισμού ο Γεώργιος Μαύρος για να γίνει διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος. Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Στεφανόπουλος ορίστηκε υπουργός Συντονισμού και εγώ αναπληρωτής του.)

Μια Κυριακή του Νοεμβρίου επισκέφθηκα τον πατέρα μου στο Καστρί και του είπα πως είχα αποφασίσει να παραιτηθώ για να του δώσω την ευκαιρία να κυβερνήσει απαλλαγμένος από τα προβλήματα που δημιουργούσε η παρουσία μου στην κυβέρνηση. Στην αρχή ξαφνιάστηκε, αλλά, καθώς το σκέφτηκε περισσότερο, άρχισε να βρίσκει την ιδέα συζητήσιμη. Μαζί συντάξαμε μια ολιγόλογη δήλωση που εξηγούσε την παραίτησή μου. Μεταδόθηκε από το ραδιόφωνο το ίδιο βράδυ. Την επομένη το πρωί το υπουργικό μου γραφείο είχε κατακλυστεί από κομματικούς παράγοντες –υπουργούς, βουλευτές και κομματάρχες–, που προσπαθούσαν να με πείσουν να ανακαλέσω την παραίτησή μου. Το υπουργικό συμβούλιο συνήλθε χωρίς εμένα. Όλοι οι υπουργοί σχολίασαν την παραίτησή μου και όλοι υποστήριξαν πως ήμουν ένα σημαντικό και δημιουργικό μέλος του υπουργικού συμβουλίου και πως η παραίτησή μου θα μείωνε την αποδοτικότητα της κυβέρνησης στον τομέα της οικονομικής ανάπτυξης. Ύστερα από δύο μέρες παρουσιάστηκα στη Βουλή για να εξηγήσω τους λόγους της παραίτησής μου. Ήταν μια πραγματικά

δύσκολη στιγμή για μένα. Περιορίστηκα σε γενικότητες, που δεν έπεισαν κανέναν. Ακολούθησαν δηλώσεις από τους αρχηγούς κομμάτων. Κανείς δε μου επιτέθηκε, αλλά και κανείς δε φαινόταν να καταλαβαίνει το διάβημά μου. Κανείς, εκτός από την Αριστερά. Ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ Ηλίας Ηλιού πλησίασε την αλήθεια. Απέδωσε την παραίτησή μου σε αμερικανικές πιέσεις εξαιτίας των θέσεων που είχα πάρει πάνω στο Κυπριακό. Αν και δεν ήταν αλήθεια πως οι Αμερικανοί είχαν απαιτήσει την παραίτησή μου, ήταν όμως αλήθεια πως οι συνεχείς συγκρούσεις μου μαζί τους είχαν δημιουργήσει μια τέτοια ατμόσφαιρα ανάμεσα σ' αυτούς και στην κυβέρνηση μας που, κάτω από τους δεδομένους συσχετισμούς δυνάμεων, δημιουργούσαν σοβαρά εμπόδια στο έργο της κυβέρνησης. Μόλις τελείωσε η συνεδρίαση της Βουλής, με φώναξαν στο τηλέφωνο. Ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος μου ζήτησε να επισκεφθώ την Κύπρο για ένα τετραήμερο, ως επίσημος προσκεκλημένος της κυπριακής κυβέρνησης, σε αναγνώριση της συμβολής μου στον αγώνα της χώρας του για ανεξαρτησία και αυτοδιάθεση. Δέχτηκα με χαρά. Η πρόσκληση έφτασε στην κατάλληλη ώρα.

Το ταξίδι μου στην Κύπρο προσέλαβε εξαιρετικά μεγάλη σημασία – όχι για το Κυπριακό, που εξακολουθούσε να αποτελεί κρίσιμο πρόβλημα, αλλά για τις μελλοντικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Στις τέσσερις μέρες που πέρασα στο προεδρικό μέγαρο της Κύπρου μου δόθηκε η ευκαιρία να δω από κοντά πώς λειτουργεί η θαυμαστή διάνοια του Μακαρίου. Εκπληκτικά ευφυής και μορφωμένος άνθρωπος, γνώριζε πώς να συνομιλεί επί ώρες ολόκληρες χωρίς να προδίδει τις σκέψεις του, το σύστημα αξιών του ή τη στρατηγική του. Δεν ήταν μόνο πρόεδρος. Δεν ήταν μόνο αρχιεπίσκοπος. Ήταν ένας εθνάρχης με όλη τη σημασία της λέξης. Είχε ταυτιστεί με τα ιδανικά της ανεξαρτησίας και της αυτοδιάθεσης. Αλλά, πέρα από αυτό, τον θεωρούσαν οι Κύπριοι ως την αλάθητη προσωποποίηση της χώρας τους. Όποιος νόμιζε πως υπήρχε δυνατή διευθέτηση του Κυπριακού χωρίς την έγκριση του Μακαρίου ήταν απελπιστικά αποκομμένος από την πραγματικότητα.

Όταν επέστρεψα στην Αθήνα, βρήκα μια εντελώς διαφορετική ατμόσφαιρα. Δεν ήμουν πια υπουργός. Ο τεχνοκρατικός μου προσανατολισμός, οι όποιες ικανότητες διέθετα για τη διαμόρφωση και εφαρμογή οικονομικών προγραμμάτων είχαν προσλάβει εντελώς δευτε-

ρεύουσα σημασία για τους οπαδούς της Ένωσης Κέντρου σε όλα τα επίπεδα. Η παραίτησή μου και η επίσκεψή μου στην Κύπρο με ταύτισαν με ένα μεγάλο εθνικό θέμα. Αλλά και κάτι παραπάνω: με ταύτισαν με μια νέα θέση στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας, μια θέση που απέρριπτε τη σχέση υποτέλειας προς τους ξένους. Αυτή η θέση είχε βαθιά συναισθηματική επίδραση στο μέσο Έλληνα, που από πολλές γενιές συγκρατούσε το θυμό του για την άθλια μεταχείριση της χώρας του από τους μεγάλους συμμάχους της.

Ο Τύπος της Δεξιάς, που αντιλήφθηκε τις επιπτώσεις της νέας κατάστασης, εξαπέλυσε εναντίον μου μια χωρίς προηγούμενο επίθεση, ζητώντας να προσαθώ σε δίκη για τον κακό χειρισμό του Κυπριακού. Η επίθεση επεκτάθηκε στον πατέρα μου, και φυσικά στον Μακάριο. Η καραμανλική εφημερίδα *Ημέρα* έγραψε επί λέξει πως «τα εις βάρος των στοιχεία, αν κατατεθούν εις το δικαστήριο, τους οδηγούν εις το εκτελεστικόν απόσπασμα χωρίς ελπίδα απονομής χάριτος. Διότι όλαι αι κατηγορίαι εμπίπτουν εις πράξεις εσχάτης προδοσίας». Αλλά ακόμα πιο εκπληκτική ήταν η επίθεση της *Ελευθερίας* του Π. Κόκκα, που ήταν και φιλοκυβερνητική, εναντίον μου, καθώς και εναντίον του Μακαρίου, τον Ιανουάριο του 1965. Σε άρθρο της μας κατηγορήσε και τους δύο πως είχαμε εμποδίσει την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, όπως προέβλεπε το Σχέδιο Άτσεσον. Ο Μακάριος αντέδρασε βίαια. «Η τοιαύτη αρθρογραφία», δήλωσε, «αποτελεί ουκοφαντίαν, της οποίας τα κίνητρα είναι πολύ ύποπτα». Και ο Γεώργιος Παπανδρέου ένιωσε την υποχρέωση να προβεί στην εξής διακήρυξη: «Αι εθνικαί περιστάσεις δεν μου επιτρέπουν να επεκταθώ δημοσία επί ενός τόσον λεπτού θέματος. Περιορίζομαι μόνον να είπω ότι δεν είναι αληθές ότιο Μακάριος και ο Ανδρέας Παπανδρέου εματαιώσαν την Ένωσιν. Ουδέποτε ο Ανδρέας Παπανδρέου υπεστήριξε γραμμήν διάφορον από την της Κυβερνήσεως επί του Κυπριακού». Και η δική μου δήλωση στον Τύπο είχε παρόμοιο περιεχόμενο.

Νέα κρίση ξέσπασε το Μάρτιο, με σημαίνοντα μέλη της Αμερικανικής Πρεσβείας στο επίκεντρο. Σύμφωνα με πληροφορίες της Αμερικανικής Πρεσβείας, ένα ελληνικό σκάφος φορτωμένο με σοβιετικούς αντιαεροπορικούς πυραύλους απέπλευσε από αιγυπτιακό λιμάνι με κατεύθυνση την Κύπρο. Η αλήθεια είναι πως ο Μακάριος είχε καταλήξει σε συμφωνία με τη Σοβιετική Ένωση το Σεπτέμβριο του 1964 για την προμήθεια αντιαεροπορικών πυραύλων. Η συμ-

φωνία ήταν άμεσο αποτέλεσμα των τουρκικών επιθέσεων από αέρος στην Κύπρο τον Αύγουστο του 1964 και της διαπίστωσης πως η ελληνική αεροπορία δεν ήταν σε θέση να καλύψει την Κύπρο. Ο Μακάριος είχε εγείρει το θέμα στην ελληνική κυβέρνηση, αλλά ο Γεώργιος Παπανδρέου τού δήλωσε καθαρά και ξάστερα πως δε θα μπορούσε να συμμεριστεί την ευθύνη. Παραδέχτηκε βέβαια ο Παπανδρέου την αδυναμία του να προστατεύσει τον εναέριο χώρο της Κύπρου, προειδοποίησε όμως τον Μακάριο να αποφύγει οποιαδήποτε πολιτική δέσμευση απέναντι στη Μόσχα. Διαφορετικά, η ελληνική κυβέρνηση θα βρισκόταν στη δυσάρεστη θέση να αναγκαστεί να καταγγείλει τον Μακάριο και να αποσύρει την υπόσχεσή της για την υπεράσπιση της Κύπρου. Ο Μακάριος δεν ανέλαβε καμία πολιτική δέσμευση απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, προμηθεύτηκε όμως σημαντικές ποσότητες πολεμικού υλικού, περιλαμβανομένων και αντιαεροπορικών πυραύλων.

Η αμερικανική αντιπροσωπία στην Ελλάδα εξοργίστηκε εξαιτίας της πρωτοβουλίας του Μακαρίου και ετοίμασε ένα πρόγραμμα πέντε σημείων για εκκευρία στην Κύπρο επί ένα εξάμηνο. Οι όροι του είχαν σκοπό να ικανοποιήσουν το θιγμένο τουρκικό εγωισμό και να βελτιώσουν τη σχετική στρατιωτική θέση τους. Ο Γαρουφαλιάς, που πήγε στην Κύπρο στα μέσα Μαρτίου για να επιδώσει το τελεσίγραφο στο κυπριακό υπουργικό συμβούλιο, γύρισε εντελώς άπρακτος. Ο Μακάριος διατήρησε την ανένδοτη στάση του, δηλώνοντας πως το Κυπριακό ανήκε στην αποκλειστική δικαιοδοσία του ΟΗΕ.

Τότε ακριβώς εμφανίστηκαν στον Τύπο και οι πρώτες πληροφορίες για μια συνωμοσία με σκοπό την ανατροπή της κυβέρνησης Παπανδρέου. Στις αρχές Απριλίου 1965 ο κυπριακός Τύπος δημοσίευσε την πληροφορία πως ο βασιλιάς αναζητούσε τρόπο να ανατρέψει την κυβέρνηση Παπανδρέου, να σχηματίσει κυβέρνηση εθνικής ενότητας και να προχωρήσει στο κλείσιμο του Κυπριακού με βάση το Σχέδιο Άτσεσον.

Τον Απρίλιο ο νέος μεσολαβητής του ΟΗΕ Γκάλο Πλάζα έδωσε στη δημοσιότητα την έκθεσή του επί του Κυπριακού. Ο Πλάζα έπαιρνε θέση υπέρ της ένωσης και κατά της διχοτόμησης, δηλαδή κατά του Σχεδίου Άτσεσον. Για την ελληνική κυβέρνηση η έκθεση του Πλάζα αποτελούσε μερική δικαίωση. Ο Μακάριος ήταν περικοιάρης, αλλά οι Τούρκοι και οι Αμερικανοί είχαν βαθιά στενοχωρηθεί και νέες πιέσεις

ασκήθηκαν πάνω στην κυβέρνηση για διμερείς συνομιλίες μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Ο υπουργός Εξωτερικών Σταύρος Κωστόπουλος, που συμμετείχε τότε στην τακτική διάσκεψη των χωρών του ΝΑΤΟ στο Λονδίνο, άρχισε συνομιλίες με τον Τούρκο συνάδελφό του – παραβιάζοντας έτσι μια θεμελιώδη αρχή της πολιτικής της κυβέρνησης. Ο Μακάριος δήλωσε ωμά πως οι διμερείς συνομιλίες του Λονδίνου, αν ευοδώνονταν, θα οδηγούσαν σε διχοτόμηση της νήσου, πράγμα που αποτελούσε βασική επιδίωξη της Τουρκίας. Και ο Κωστόπουλος, μόλις επέστρεψε στην Αθήνα, αναγκάστηκε να προβεί σε κοινή δήλωση με τον πρωθυπουργό, σύμφωνα με την οποία «αι συνομιλίες του Λονδίνου δεν εισήλθον εις την ουσίαν του Κυπριακού, η δε Ελλάς δεν πρόκειται να εγκαταλείψη ουδ' επί στιγμὴν την γραμμὴν ὅτι το Κυπριακὸν εἶναι τῆς αρμοδιότητος τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν και δεν αποτελεί αντικείμενον Ἑλληνοτουρκικῆς διαφορᾶς».

Αλλά τα πράγματα άρχισαν να εκτραχύνονται. Ο Μακάριος προέβη σε δραματική δήλωση: «Η Ελληνική Κύπρος διέρχεται σήμερον μίαν κρίσιμον περίοδον και διανύει την πλέον δύσκολον και αποφασιστικὴν καμπὴν τῆς ιστορίας τῆς. Ο Κυπριακὸς Ἑλληνισμὸς διεξάγει υπέρτατον αγῶνα διὰ την διατήρησιν τῆς εδαφικῆς ακεραιότητος τῆς νήσου και τῆς εθνικῆς του αποκαταστάσεως». Ταυτόχρονα όμως ο αντιπρόεδρος και υπουργός Συντονισμοῦ της κυβέρνησής μας Στέφανος Στεφανόπουλος δήλωνε πως ο Μακάριος ήταν υπεύθυνος για το ναυάγιο του Σχεδίου Ἄτσεσον, που υποτίθεται πως θα οδηγούσε στην ένωση. Ο κυπριακός Τύπος αντέδρασε απαιτώντας την παραίτηση του Στεφανόπουλου και του Γαρουφαλιά από την κυβέρνησή μας – δημοσιεύοντας συγχρόνως πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες είχε εξυφανθεί συνωμοσία για την ανατροπή της κυβέρνησης Παπανδρέου.

Υπήρχε πραγματικά μια τέτοια συνωμοσία, η οποία είχε άμεση σχέση με την ακλόνητη θέση που είχε πάρει ο Γεώργιος Παπανδρέου πάνω στο θέμα της αυτοδιάθεσης της Κύπρου. Γι' αυτό το λόγο η Κύπρος βρίσκεται στο επίκεντρο των τραγικών πολιτικών εξελίξεων που οδήγησαν στο θάνατο της δημοκρατίας στην Ελλάδα.

ΑΠΟ ΤΟΝ «ΠΕΡΙΚΛΗ» ΣΤΟΝ ΑΣΠΙΔΑ

Το σχέδιο «Περικλής» στη Βουλή

Ο πρώτος υπαινιγμός πως υπήρχε σχέδιο ανατροπής της κυβέρνησης Παπανδρέου έγινε με δραματικό τρόπο στις 19 Φεβρουαρίου 1965. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, απευθυνόμενος σε μεγάλη συγκέντρωση της ΕΡΕ στην Αθήνα, διακήρυξε πως «ο Παπανδρέου πρέπει να φύγει». Αν η έννοια της διακήρυξης αυτής ήταν πως ο Κανελλόπουλος ζητούσε νέες εκλογές, δε θα μας προκαλούσε καμία ανησυχία. Όμως ο Κανελλόπουλος διευκρίνισε προσεκτικά πως δε ζητούσε νέες εκλογές και πως η επίθεσή του δε στρεφόταν κατά της Ένωσης Κέντρου αλλά περιοριζόταν στον Γεώργιο Παπανδρέου ως πρωθυπουργό και ως αρχηγό του κόμματος. Προέτρεψε δημόσια τα μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας της Ένωσης Κέντρου να εγκαταλείψουν τον Γεώργιο Παπανδρέου, να ανατρέψουν την κυβέρνηση και, σε συνεργασία με την ΕΡΕ, να στηρίξουν νέα κυβέρνηση στη Βουλή. Αυτό ήταν πρόσκληση για ανταρσία εναντίον του Γεωργίου Παπανδρέου. Η ενέργεια αυτή του Κανελλόπουλου δεν είχε προηγούμενο στην κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδας και ο Παπανδρέου δεν μπορούσε να συγκρατήσει την οργή του. Υποστήριξε πως η Ένωση Κέντρου δεν είχε στους κόλπους της προδότες και πλίθιους και εξαπέλυσε ένα δριμύτατο κατηγορώ κατά του Κανελλόπουλου για την ανήκουστη εκτροπή του από τα κοινοβουλευτικά ήθη. Τότε ακριβώς αποφάσισε ο Γεώργιος Παπανδρέου να υποβάλει στη Βουλή το επίσημο πόρισμα των ανακρίσεων πάνω στο ρόλο του στρατού στην εκτέλεση του σχεδίου «Περικλής», που χρησιμοποιήθηκε στο εκλογικό πραξικόπημα του 1961 για να εξασφαλιστεί η νίκη του Καραμανλή. Ο Παπανδρέου είχε ως τότε αποφύγει κάθε ενέργεια που θα όξυνε την εχθρότητα ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα της Βουλής, αλλά η ανάρμοστη πράξη του Κανελλόπουλου είχε βλάψει ανεπανόρθωτα τις σχέσεις των δύο κομμάτων. Υπέβαλε λοιπόν ο Παπανδρέου το πόρισμα στις 26 Φεβρουαρίου 1965. Μιλώντας στη Βουλή, είπε: «Πρώτον επιχείρημα της ΕΡΕ ήταν ότι το

σχέδιον "Περικλής" ήτο σχέδιον πολεμικόν. Και όταν το επιχείρημα αυτό κατέρρευσε, ο κύριος Κανελλόπουλος είπεν ότι ήτο σχέδιον προς αντιμετώπισιν του κομμουνιστικού κινδύνου και όχι εκλογικής συμπίεσεως της Ενώσεως Κέντρου. Η πείρα των εκλογών εκείνων άλλωστε απέδειξεν ότι το σχέδιον εφηρμόσθη και εναντίον του Κέντρου όταν διεπιστώθη ότι υπήρχεν υπέρ αυτού λαϊκόν ρεύμα και συνεπώς η ΕΡΕ εκινδύνευε να χάση τας εκλογάς. Ανεξάρτητα όμως από όλα αυτά, διά την κυβέρνησιν είναι अपαράδεκτον σχέδιον προς βιασμόν της λαϊκής θελήσεως».

Η βίαιη αντίδραση του Κανελλόπουλου για τις αποκαλύψεις εξανάγκασε τον Γεώργιο Παπανδρέου να δώσει στη δημοσιότητα στις 3 Μαρτίου 1965 μια συλλογή εγγράφων και διαταγών που είχαν βρεθεί στο Γενικό Επιτελείο Εθνικής Αμύνης όταν γίνονταν οι ανακρίσεις. Οι ανακρίσεις είχαν ανατεθεί σε μια πενταμελή επιτροπή αξιωματικών, από τους οποίους οι γνωστότεροι ήσαν ο αντιστράτηγος Λουκάκης, διοικητής της ΑΣΔΕΝ, που ήταν και ο πρόεδρος, και οι συνταγματάρχες Παπατέρπος, υποδιευθυντής της ΚΥΠ, και Τσεπαπαδάκης, διευθυντής της Υπηρεσίας Πληροφοριών του στρατού. Τα έγγραφα παρείχαν αδιάψευστες αποδείξεις για όλη την έκταση της συμμετοχής του στρατού στη βία και στη νοθεία των εκλογών του 1961. Ο όρος «εχθρός», που είχε χρησιμοποιηθεί επανειλημμένα, αναφερόταν στους «κομμουνιστάς, τους συνεργαζομένους με αυτούς και τους ουδετέρους». Δηλαδή όποιος δεν ήταν καραμανλικός ήταν «εχθρός». «Εναντι αυτών», ανέφερε το έγγραφο επί λέξει, «απαιτείται εχθρική στάσις». Τα κείμενα περιείχαν λεπτομερή περιγραφή μιας σύσκεψης υψηλού επιπέδου που έγινε στις 12 Αυγούστου 1961. Στη σύσκεψη αυτή πήραν μέρος, μεταξύ άλλων ηγετικών στελεχών του στρατού, της χωροφυλακής και της αστυνομίας πόλεων, ο υποστράτηγος Νάτσινας, σημαντικό στέλεχος της χούντας του ΙΔΕΑ και διευθυντής της καραμανλικής ΚΥΠ, και ο αντισυνταγματάρχης Παπαδόπουλος, ο κατοπινός δικτάτορας της Ελλάδας, βοηθός τότε του Νάτσινα και σύνδεσμος της ΚΥΠ με την αμερικανική CIA. Το πρακτικό της σύσκεψης δεν αφήνει καμία αμφιβολία για την ανάμειξη του Καραμανλή στην εφαρμογή του σχεδίου «Περικλής». Σύμφωνα με το πρακτικό, ο αρχηγός του ΓΕΣ Καρδαμάκης δήλωσε πως ο Καραμανλής είχε εγκρίνει τη χρήση του σχεδίου κατά τις επερχόμενες εκλογές.

Τα έγγραφα που υποβλήθηκαν στη Βουλή περιέγραφαν με λεπτομέρειες τον κυνικό τρόπο με τον οποίο θα γινόταν η αντισυνταγματική επέμβαση των ενόπλων δυνάμεων στην πολιτική ζωή της χώρας. Οι ευθύνες είχαν κατανεμηθεί ανάμεσα στο στρατό, στη χωροφυλακή και στην αστυνομία πόλεων, που είχαν εντολή να χρησιμοποιήσουν συλλήψεις, εκτοπίσεις και σωματική και ψυχολογική βία εναντίον των «Κιτρίνων», δηλαδή των «κομμουνιστών, των συνεργαζομένων με αυτούς και των ουδετέρων». Σκοπός του όλου σχεδίου ήταν η εκλογική νίκη των «Κυανών», δηλαδή της ΕΡΕ.

Ειδικό παράρτημα του σχεδίου «Περικλής», που κατατέθηκε κι αυτό στη Βουλή, δίνει λεπτομερείς οδηγίες για τα μέσα και τον τρόπο με τον οποίο θα χρησιμοποιούνταν. Παραθέτουμε δύο ενδιαφέροντα αποσπάσματα:

Αι Ένοπλοι Δυνάμεις λόγω του συμπαγούς και πλήρως συγκροτημένου μηχανισμού των καλύπτοντος το μεγαλύτερο μέρος της Επικρατείας δύναται να διαδραματίσουν σοβαρώτατον ρόλον. [...] Τα Σώματα Ασφαλείας – Αστυνομία και Χωροφυλακή – δύναται προεπιχειρησιακώς να δημιουργήσουν κλίμα φοβίας και ηττοπαθείας εις τους Κιτρίνους.

[...]

- 1. Να προπαρασκευασθή και με την έναρξιν της προπαρασκευαστικής φάσεως της επιχειρήσεως Περικλής να εκτελεσθή η σύλληψις των θεωρουμένων ως επικινδύνων προς έκβασιν της επιχειρήσεως Περικλής ατόμων.*
- 2. Τα άτομα ταύτα διά του μηχανισμού των μέσων της εθνικής ασφαλείας θα εκτοπισθούν.*
- 3. Να προπαρασκευασθή και εν καιρώ να εφαρμοσθή η επιβολή πάσης δυνατής ψυχολογικής βίας επί των κιτρίνων ατόμων.*
- 4. Να γίνεται εμφανής παρακολούθησις των ατόμων αυτών υπό των αστυνομικών οργάνων και συνεχής αστυνόμευσις πάσης ενεργείας των. Παρεμβολαί προσκομιμάτων εις τας εκ των εθνικών αρχών ή υπηρεσιών αιτουμένας υπ' αυτών, εντός των δικαιωμάτων των υπηρεσιακών εξυπηρετήσεών των, θα πρέπει να θεωρούνται ως πρόσφοροι και αποδοτικαί μέθοδοι ενεργείας διά την εξασφάλισιν της επιδιωκομένης ψυχολογικής βίας.*

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ανίκανος να κρύψει το θυμό του για τις συνταρακτικές αποκαλύψεις, δήλωσε: «Έχω εντόνους εθνικάς

ανησυχίας, διότι με την δημοσίευσιν του σχεδίου "Περικλής" νοικήθη βαθεία ρωγή εις την ύπαρξιν των Ενόπλων Δυνάμεων, η οποία δεν είναι δυνατόν να κλείση παρά μόνον δι' ηθικής καθάρσεως. Ο Γεώργιος Παπανδρέου ήρξατο χειρών αδικών, τας οποίας ύψωσεν κατ' αυτής ταύτης της ακεραιότητος των Ενόπλων Δυνάμεων, και θα πληρώση το βαρύτατον λάθος του».

Όταν μίλησε ο Κανελλόπουλος για «ηθική κάθαρση» των ενόπλων δυνάμεων, δεν αναφερόταν στην ανάγκη να προστατευτούν οι δημοκρατικές ελευθερίες του ελληνικού λαού από μελλοντικές επεμβάσεις του στρατού. Αντίθετα, αναφερόταν στην ανάγκη να τιμωρηθούν οι πέντε αξιωματικοί που τόλμησαν να διεξαγάγουν τις ανακρίσεις. Ο Τύπος του κατεστημένου ανέλαβε συκοφαντική εκστρατεία κατά του αντιστράτηγου Λουκάκη και των συνεργατών του της ανακριτικής επιτροπής. Μάταια ο αντιστράτηγος Λουκάκης ζητούσε την άδεια του προϊσταμένου του υπουργού Γαρουφαλιά για να μηνύσει τους συκοφάντες του. Ο Κωνσταντίνος, που στο μεταξύ είχε γίνει βασιλιάς διαδεχθείς τον αποθανόντα πατέρα του, καταλήφθηκε και αυτός από «εθνική ανησυχία». Με ασυγκράτητο θυμό απαίτησε από τον Παπανδρέου να απομακρύνει από το στράτευμα τους πέντε αξιωματικούς που είχαν «παραβιάσει» την έννοια της στρατιωτικής πειθαρχίας, αλλά ο πρωθυπουργός δε δέχτηκε να συμμορφωθεί με την επιθυμία του νεαρού βασιλιά, αφού μάλιστα οι πέντε αξιωματικοί εκτελούσαν απλώς διαταγές της κυβέρνησης. Είναι αξιοσημείωτο πως ούτε ο Κανελλόπουλος ούτε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ενοχλήθηκαν από τη συνωμοσία που είχε χαλκευτεί σε βάρος της κυριαρχίας του λαού, αλλά από την αποκάλυψη της συνωμοσίας.

Στο μεταξύ αποκαλύφθηκε πως ο αρχηγός του ΓΕΣ αντιστράτηγος Γεννηματάς, που η τοποθέτησή του στην ηγεσία του στρατού είχε προκαλέσει φόβους και ανησυχίες στους κόλπους του δημοκρατικού στρατοπέδου, είχε παίξει σημαντικό ρόλο στην κατάσταση και εκτέλεση του σχεδίου «Περικλής». Έτσι, ο Γεώργιος Παπανδρέου βρέθηκε στην ασυνήθιστη θέση να πιέζεται από το βασιλιά, τον Κανελλόπουλο και τον Τύπο της Δεξιάς να αποτάξει τον αντιστράτηγο Λουκάκη και τους συνεργάτες του και παράλληλα να πιέζεται από τον Τύπο της Ένωσης Κέντρου να αποτάξει τον αρχηγό του ΓΕΣ.

Ο βασιλιάς, το στρατιωτικό κατεστημένο και η ΕΡΕ δεν μπορούσαν

να κρύψουν τη βαθιά τους ανησυχία γι' αυτές τις εξελίξεις. Γνώριζαν πια πολύ καλά πως τα προσκόμματα που είχαν παρεμβάλει για να παρεμποδίσουν τις προσπάθειές μας για την εκκαθάριση των ενόπλων δυνάμεων και την πολιτική τους ουδετεροποίηση και για την εκπλήρωση του προεκλογικού μας συνθήματος «Ο στρατηγός ανήκει στο έθνος» είχαν τώρα εξουδετερωθεί. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, έχοντας αποδείξει την επέμβαση του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας, ήταν τώρα σε θέση να αξιώσει βασικές αλλαγές στην ηγεσία του στρατού. Αλλά για μία ακόμα φορά ο Παπανδρέου, αν και αποφασισμένος να προχωρήσει στις αναγκαίες αλλαγές, θεώρησε σκόπιμο να αναβάλει κάθε τέτοια ενέργεια για ευθετότερο χρόνο, όταν δε θα διακινδύνευε ανοιχτή ρήξη με το βασιλιά και το στρατιωτικό κατεστημένο. Αυτή η αναβολή αποδείχτηκε τραγικό λάθος, γιατί έδωσε χρόνο στο βασιλιά, στον ΙΔΕΑ και στο παρακράτος της Δεξιάς να ετοιμάσουν την αντεπίθεσή τους, μια αντεπίθεση που είχε σκοπό να ματαιώσει την εκκαθάριση των ενόπλων δυνάμεων και να θέσει τα θεμέλια της ανατροπής μας.

Η Δεξιά με θεωρεί επικίνδυνο

Η Δεξιά και το Παλάτι ανέπνευσαν με ανακούφιση όταν παραιτήθηκα από τη θέση μου ως αναπληρωτή υπουργού Συντονισμού. Αλλά την ανακούφισή τους διαδέχτηκε νέα απογοήτευση. Το ταξίδι μου στην Κύπρο με ταύτισε με τον αγώνα για την ελευθερία και την ανεξαρτησία της Κύπρου και με μια νέα, περήφανη αντιμετώπιση των σχέσεων της Ελλάδας με την Αμερική και τις άλλες χώρες-μέλη της συμμαχίας. Διαισθάνθηκαν πως «εισήγαγα καινάδαιμόνια» στην ελληνική πολιτική ζωή. Και δεν είχαν άδικο. Αμέσως μετά την παραίτησή μου από το υπουργικό συμβούλιο επιδόθηκα στη διαμόρφωση ενός προγράμματος δράσης για το κόμμα μας, με βάση το οποίο θα αντιμετωπίζαμε τα ουσιαστικά προβλήματα της πολιτικής ζωής της χώρας. Νοίκιασα ένα γραφείο στην οδό Σουηδίας και, με τη βοήθεια λίγων συνεργατών, άρχισα να δημιουργώ δίκτυα πολιτικών επαφών με τη νεολαία, με τον αγροτικό κόσμο, με το εργατικό κίνημα, με την κομματική μας οργάνωση και με τους νέους, τεχνοκρατικά προσανατολισμένους διανοούμενους της Ελλάδας, που αννυπόμονα περίμεναν την ευκαιρία να παίξουν κάποιο ρόλο στη δημόσια ζωή

της χώρας. Αλλά προπαντός μελέτησα την ελληνική πολιτική πραγματικότητα. Υπήρξα ταυτόχρονα μαθητής και δάσκαλος. Τον Απρίλιο του 1965 ήμουν έτοιμος για πολιτική δράση. Επικεφαλής μιας μεγάλης ομάδας βουλευτών της Ένωσης Κέντρου, περιόδευσα τη Θεσσαλία και εκφώνησα ένα σημαντικό πολιτικό λόγο στη Λάρισα. Η περιοδεία αυτή αποτέλεσε ιστορική καμπή στην πολιτική μου σταδιοδρομία. Παντού έγινα δεκτός με ενθουσιασμό από ογκώδεις λαϊκές συγκεντρώσεις. Η αιτία ήταν πολύ απλή. Ο ελληνικός λαός είχε αρχίσει να ανησυχεί σοβαρά για τα εμπόδια που παρενέβαλλε το ελληνικό κατεστημένο στο μεταρρυθμιστικό μας πρόγραμμα. Ο λαός είχε πια κουραστεί να περιμένει. Ζητούσε άμεση, αποφασιστική δράση. Και αυτή ήταν και η δική μου θέση.

Μόλις επέστρεψα από τη Λάρισα, βρήκα μια εντελώς διαφορετική ατμόσφαιρα. Ξαφνικά είχα γίνει η εστία των προοδευτικών τάσεων μέσα στο κόμμα και κοντά μου άρχισαν να συσπειρώνονται τα πιο προοδευτικά στελέχη της Ένωσης Κέντρου. Είχα μιλήσει τη γλώσσα που καταλάβαιναν και η θερμή υποδοχή που μου επιφύλαξαν οι απλοί άνθρωποι της ελληνικής υπαίθρου έπεισε εχθρούς και φίλους πως άρχισα να αποτελώ υπολογίσιμη πολιτική δύναμη. Ο πατέρας μου είχε επίσης εντυπωσιαστεί από την επιτυχία μου στη Θεσσαλία και με προέτρεψε να αναλάβω πάλι το χαρτοφυλάκιο του αναπληρωτή υπουργού Συντονισμού.

Η απόφασή του να με ξαναφέρει στο υπουργικό συμβούλιο οφειλόταν σε δύο εντελώς ξεχωριστούς λόγους. Ο πρώτος ήταν πρόδηλος: του ήμουν απαραίτητος για την εφαρμογή του προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης της Ένωσης Κέντρου και ήταν φανερό πως διέθετα εντυπωσιακό λαϊκό έρεισμα. Ο δεύτερος λόγος ήταν η ανησυχία του πως, μην έχοντας υπουργικά καθήκοντα, θα διέθετα άφθονο χρόνο να περιοδεύω τη χώρα, αυξάνοντας έτσι τη λαϊκή μου βάση σε βαθμό που θα αντιδρούσαν τα άλλα ηγετικά στελέχη του κόμματος από φόβο μην τους επισκιάσω. Συγκατατέθηκα και κατά τα τέλη Απριλίου ανέλαβα πάλι το υπουργικό μου χαρτοφυλάκιο.

Στην ουσία, η επιστροφή μου στο υπουργικό συμβούλιο ήταν στρατηγικό λάθος. Η εχθρική στάση που είχε εκδηλώσει η ΕΡΕ για την κυβέρνησή μας είχε τώρα μεταβληθεί σε αντιπαπανδρεϊκή υστερία. Είχα πάρει αμείλικτα σκληρή στάση απέναντί τους. Και ήξεραν πως μιλούσα σοβαρά όταν διακήρυζα δημόσια την πρόθεσή μου να αγω-

νιστώ για την κατάργηση των ειδικών προνομίων που αποτελούσαν τροχοπέδη για την οικονομική, κοινωνική και πολιτική πρόοδο της χώρας. Σαν να μην έφτανε αυτό, η ομάδα Κωνσταντίνου Μητσοτάκη και Πάνου Κόκκα, εκδότη της *Ελευθερίας*, που είχε χολωθεί μαζί μου εξαιτίας της διαφωνίας μου προς το Σχέδιο Άτσεσον για τη διχοτόμηση της Κύπρου, άνοιξε τώρα τα πυρά της άμεσα εναντίον μου και έμμεσα εναντίον του πατέρα μου. Ο Μητσοτάκης και η *Ελευθερία* μάς κατηγορήσαν για νεποτισμό, οικογενειοκρατία και κληρονομική αρχηγία του κόμματος και με δριμύτητα κατέκριναν τον Γεώργιο Παπανδρέου που δεν απομάκρυνε τον αντιστράτηγο Γεννηματά από την ηγεσία του ΓΕΣ μετά την αποκάλυψη του ρόλου του στην εκτέλεση του σχεδίου «Περικλής». Και ο υπουργός Συντονισμού Στεφανόπουλος δεν μπορούσε να κρύψει τη δυσαρέσκειά του. Είπε σ' εμένα και στον πατέρα μου πως οι Αμερικανοί δεν επρόκειτο να συγκατατεθούν στην υπουργοποίησή μου και μας προειδοποίησε πως θα υπάρξουν «σοβαρές συνέπειες». Αλλά ο πατέρας μου είχε αποφασίσει, και αυτό ήταν όλο.

Στις αρχές Μαΐου επισκέφθηκα το βασιλιά Κωνσταντίνο για να τον ενημερώσω για τα τρέχοντα ζητήματα του υπουργείου μου. Τον βρήκα ανήσυχο για τη διεϊσδυση των κομμουνιστών στα εργατικά σωματεία και δυσαρεστημένο από την εκπαιδευτική μας μεταρρύθμιση. Αλλά περισσότερο απ' όλα τον πείραζε η αποκάλυψη της επέμβασης του στρατού στις εκλογές του 1961.

– Τρέφω μεγάλο σεβασμό στον πατέρα σου, μου είπε, αλλά διαφωνούμε σοβαρά για την τύχη των πέντε αξιωματικών που έκαναν τις ανακρίσεις. Δε δίστασαν να αναφέρουν ενέργειες ανωτέρου τους, του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου στρατηγού Γεννηματά. Αυτό μαρτυρεί πλήρη κατάρρευση της ιεραρχίας στο στράτευμα. Δεν υπάρχει πια θέση στο στρατό γι' αυτούς τους αξιωματικούς.

– Μεγαλειότατε, απάντησα, οι πέντε αξιωματικοί εκτελούσαν διαταγή του πρωθυπουργού. Αν δεν υπάκουαν, θα ήταν ένοχοι ανταρσίας. Αν υπάρχει ευθύνη σ' αυτή την υπόθεση, θα πρέπει να καταλογιστεί στην κυβέρνηση, όχι στους αξιωματικούς.

Η απάντησή μου εξαγρίωσε τον Κωνσταντίνο.

– Όχι, δεν έπρεπε να εκτελέσουν μια τέτοια διαταγή. Έπρεπε να παραιτηθούν.

– Συνέβη ποτέ κάτι τέτοιο; απάντησα πάλι. Γιατί δεν παραιτή-

θηκαν οι αξιωματικοί που εκτέλεσαν το σχέδιο «Περικλής», αντί να υπακούσουν στην εντολή του Καραμανλή; Αλλά ο Κωνσταντίνος είχε χορτάσει από συζήτηση. Ανταλλάξαμε μερικές τυπικότητες και έφυγα. Δεν τον ξαναείδα έκτοτε.

Η σκευωρία του ΑΣΠΙΔΑ

Ήταν μέσα Μαΐου όταν πρωτάκουσα για τον ΑΣΠΙΔΑ. Είχα φύγει από το γραφείο μου για λίγη ώρα, για να κουρευτώ. Πριν προλάβω να μπω στο κουρείο, χτύπησε το τηλέφωνο. Ήταν η γραμματέας του πατέρα μου. Μου ζήτησε να πάω αμέσως στο γραφείο του πρωθυπουργού. Συνέβαινε κάτι πολύ σοβαρό. Φτάνοντας εκεί, βρήκα τον πατέρα μου με τον υπουργό Αμύνης Γαρουφαλιά. Ο πατέρας μου, με προφανή νευρική κατάσταση, μου έδωσε ένα χαρτί. Ήταν μια δακτυλογραφημένη αναφορά του στρατηγού Γεωργίου Γρίβα προς τον Γαρουφαλιά, με κοινοποίηση στο βασιλιά. Ήταν ένα εκπληκτικό κείμενο. Αναφερόταν σε μια έρευνα που είχε διεξαγάγει ο Γρίβας στο Ελληνικό Στρατιωτικό Σώμα της Κύπρου και στην ανακάλυψη μιας παραστρατιωτικής οργάνωσης νέων αξιωματικών που λειτουργούσε εκεί υπό την ηγεσία του λοχαγού Μπουλούκου. Η οργάνωση ονομαζόταν ΑΣΠΙΔΑ. Στην αναφορά είχε επισυναφθεί και αντίγραφο του όρκου του ΑΣΠΙΔΑ που είχε περιέλθει στα χέρια του Γρίβα. Ο όρκος, γραμμένος σε φρικτά κακοποιημένη ελληνική γλώσσα, είχε ως εξής:

Ορκίζομαι εις την πατρίδα μου, ως το μόνον υπέρτατον ον μετά τον Θεόν, δι' εμέ, να της προσφέρω ολοκληρωτικώς μέχρι θανάτου τον εαυτόν μου διά την εκπλήρωσιν του ακολούθου σκοπού του ΑΣΠΙΔΑ.

1. Διά την εξασφάλισιν πάσης ακεραιότητος και ελευθερίας από πάντα επιβουλόμενον και πολέμιον εχθρόν εξώθεν.

2. Διά την εξασφάλισιν απάντων των αξιών, που συνιστούν κράτος δικαίου από πάσαν κομμουνιστικήν δράσιν, εξωλαϊκήν δύναμιν και πάντα οπωσδήποτε επιβουλόμενον έσωθεν.

3. Διά την εξασφάλισιν και διατήρησιν του δημοκρατικού πολιτεύματος εν τη εννοία της αξιοκρατίας δι' αρνήσεως προς πάσαν μορφήν επιφάσεως αξιοπρεπείας.

4. Διά τον ακατάλυτον αγώνα δημιουργίας μεγάλης Ελλάδος.

5. Διά την μεθ' όλων των μέσων στήριξιν του πολιτεύματος της Δημοκρατίας εν τη εννοία της αξιοκρατίας, έστω και αν χρειασθί να τεθή εν λειτουργία βιαίως η διαδικασία της αξιοκρατίας.

6. Ορκίζομαι τυφλίν και απεριόριστην υποταγίν εις τον ΑΣΠΙΔΑ και τα κελεύσματά του, εκπροσωπούμενον διά του αρχηγού, αναγνωρίζων τον ΑΣΠΙΔΑ ως τον μόνον φορέα της νομίμου εξουσίας εις περίπτωσιν αναλήψεως δράσεως διά την επίτευξιν του σκοπού του.

7. Ορκίζομαι να προσφέρω εαυτόν κατά πάσαν έννοιαν θυσίας προς πραγμάτωσιν του σκοπού του ΑΣΠΙΔΑ. Να παραμείνω μακράν της πολιτικής, να φέρω ως σύμβολον του ΑΣΠΙΔΑ την ηθικίν ακεραιότητα του Έλληνος αξιωματικού και να καταστώ άτιμος αν παραβώ τον όρκον τούτον.

Εν [...] τη [...] 196[...]

Ο ορκισθείς

Οι μάρτυρες ενώπιον των οποίων ωρκίσθη θέσας την δεξιάν επί του ιερού Ευαγγελίου

Υπογραφαί και στοιχεία μαρτύρων

Ο ΑΡΧΗΓΟΣ

Η ανησυχία και η νευρικήτητα του πατέρα μου δεν πήγαζαν από το γελοίο όρκο ούτε από το γεγονός πως ο Γρίβας είχε επισημάνει λίγους αξιωματικούς που είχαν σχηματίσει οργάνωση, οι διαστάσεις της οποίας, κατά τη δική του μαρτυρία, ήταν εντελώς ασήμαντες. Η ανησυχία του ξεκινούσε από το γεγονός πως η εισαγωγική παράγραφος της αναφοράς του Γρίβα αναφερόταν σ' εμένα. Ο Γρίβας υποστήριζε πως η επίσκεψή μου στην Κύπρο υπονόμεισε το ηθικό του εκεί ελληνικού στρατού και υπογράμμισε το γεγονός πως ο λοχαγός Μπουλούκος μιλούσε με θαυμασμό για μένα στους συναδέλφους του. Ο Γρίβας υπαινισσόταν πως υπήρχε στενός σύνδεσμος μεταξύ εμού και της ομάδας του ΑΣΠΙΔΑ.

Έμεινα εμβρόντητος. Δεν είχα ιδέα για τον ΑΣΠΙΔΑ. Αλλά με ενοχλούσε μια σκέψη. Γνώριζα το λοχαγό Μπουλούκο. Με είχε επισκεφθεί το Φεβρουάριο στο γραφείο μου, στην οδό Σουπιδίας. Ήταν τότε υπασπιστής του συνταγματάρχη Παπατέρπου, που είχε διοριστεί υποδιευθυντής της ΚΥΠ από τον πρωθυπουργό. Ο Παπατέρ-

πος ήταν ένας έντιμος αξιωματικός, με έξοχη δράση, πολλές φορές παρασημοφορημένος, και είχε μεγάλη υπόληψη στο στράτευμα. Ο πατέρας μου τον τοποθέτησε στην ΚΥΠ με την ελπίδα πως θα την εξυγιάει και θα την καθιστούσε χρήσιμη και πολιτικά ουδέτερη υπηρεσία πληροφοριών, γιατί μέχρι που αναλάβαμε την εξουσία ήταν το κέντρο του παρακρατικού μηχανισμού της Δεξιάς. Τότε ο Παπατέρπος τοποθέτησε τον Μπουλούκο ως υπασπιστή του. Ο Μπουλούκος ήταν μέλος στρατιωτικής οικογένειας και είχε πλούσια αντικομμουνιστική δράση. Ήταν φίλος του Γρίβα και παλιό μέλος της εξτρεμιστικής οργάνωσης Χ, που σε συνεργασία με τα Τάγματα Ασφαλείας καταδίωκε τους κομμουνιστές στην Κατοχή και στα Δεκεμβριανά. Ο Παπατέρπος δεν έμεινε ευχαριστημένος από τον Μπουλούκο. Παρά την εξυπνάδα του, ήταν δύστροπος στη δουλειά του. Έτσι, το Φεβρουάριο ο Παπατέρπος τον μετέθεσε στην Κύπρο. Ο Μπουλούκος ζήτησε να με δει και με επισκέφθηκε στο γραφείο μου λίγο πριν αναχωρήσει για την Κύπρο. Μου ζήτησε ένα ρουσφέτι. Είχε μια φιλενάδα στην Αθήνα και ήθελε να την επισκέπτεται κάπου κάπου. Με παρακάλεσε λοιπόν να του εξασφαλίσω ένα εισιτήριο. Ήταν, αλήθεια, μια πολύ ασυνήθιστη παράκληση. Του υποσχέθηκα πως θα ανέφερα το θέμα στο γενικό γραμματέα του υπουργείου Προεδρίας, πράγμα που έκανα, αλλά η αίτηση του Μπουλούκου απορρίφθηκε από τον ίδιο τον Παπατέρπο, στον οποίο παραπέμφθηκε το θέμα τελικά. Ύστερα από δύο μήνες με επισκέφθηκε ο Μπουλούκος για να μου παραπονεθεί που δεν του έβγαλα το «ελευθέρας». Επίσης, εντελώς ευκαιριακά μου έδωσε μερικές σύντομες πληροφορίες για την κατάσταση στην Κύπρο, πράγμα που πάντα αποσπούσε το ενδιαφέρον μου.

Μόλις ανέφερα πως γνώριζα τον Μπουλούκο, ο Γαρουφαλιάς έδειξε πως τaráχτηκε.

– Μην ανησυχείς, Ανδρέα, μου είπε. Είμαι βέβαιος πως τα πράγματα θα ξεκαθαριστούν. Πολύς θόρυβος για το τίποτα.

Φυσικά, δεν τον πίστεψα. Η έκθεση του Γρίβα είχε υποβληθεί στον Γαρουφαλιά κατά παράκληση του τελευταίου. Δε χρειαζόταν πολλή σοφία για να συμπεράνει κανείς πως ο Γαρουφαλιάς ήταν στο «κόλπο» από πολύ καιρό. Ήταν επίσης φανερό πως και το Παλάτι είχε ενημερωθεί, γιατί ο Γρίβας είχε κοινοποιήσει την αναφορά του στο βασιλιά. Γιατί όμως όχι στον πρωθυπουργό; Η παγίδα είχε στη-

θεί. Αργότερα πληροφορηθήκαμε πως ο Γρίβας και ο Γαρουφαλιάς διατηρούσαν στενή επαφή πάνω στο θέμα του ΑΣΠΙΔΑ από το Φεβρουάριο, από τότε δηλαδή που κατατέθηκε στη Βουλή το σχέδιο «Περικλής».

Ο Γρίβας εισιγήθηκε να μη δοθεί συνέχεια στην υπόθεση και να «κλείσει» το θέμα. Γνώριζε όμως καλά πως, αφού αναφέρθηκε το όνομά μου, ο πρωθυπουργός ήταν ηθικά δεσμευμένος να προχωρήσει σε ανακρίσεις προκειμένου να αποφύγει την κατηγορία πως προστάτευε το γιο του. Με πλήρη γνώση πως ο ΑΣΠΙΔΑ ήταν μια προσεκτικά μελετημένη παγίδα, ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν είχε άλλη διέξοδο από το να προχωρήσει στη διαλεύκανση της υπόθεσης κατά τον πιο αποφασιστικό και αντικειμενικό τρόπο. Οι σκοτεινές δυνάμεις που κρύβονταν πίσω από τη σκευωρία στηρίχτηκαν στην ηθική ακεραιότητα του Γεωργίου Παπανδρέου, και δεν έκαναν λάθος. Ο Παπανδρέου ανέθεσε τη διεξαγωγή εξονυχιστικών ανακρίσεων στον αντιστράτηγο του Δικαστικού Σίμο. Αλλά δε σταμάτησε εκεί. Απομάκρυνε από τις θέσεις τους και τους δύο αξιωματικούς που, μαζί με τον αντιστράτηγο Λουκάκη, είχαν επισύρει την οργή του βασιλιά ως μέλη της ανακριτικής επιτροπής που αποκάλυψε το σχέδιο «Περικλής»: τον υποδιευθυντή της ΚΥΠ Παπατέρπο και το διευθυντή της Υπηρεσίας Πληροφοριών του στρατού Τσεπαπαδάκη. Τυπική δικαιολογία της απομάκρυνσης των αξιωματικών πληροφοριών ήταν η αδυναμία τους να συλλέξουν τις δέουσες πληροφορίες και να αναφέρουν στην κυβέρνηση για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Αλλά ήταν σε όλους σαφές πως οι λόγοι ήταν βαθύτεροι. Η θέση του Γεωργίου Παπανδρέου απέναντι στο βασιλιά και στο στρατιωτικό κατεστημένο είχε σημαντικά εξασθενήσει εξαιτίας της έκθεσης Γρίβα.

Στις 20 Μαΐου αναχώρησε για την Κύπρο ο αντιστράτηγος Σίμος για τη διεξαγωγή των ανακρίσεων. Την ίδια ακριβώς μέρα κάλεσε ο βασιλιάς τον Γαρουφαλιά στο Παλάτι για να ενημερωθεί. Αργότερα συναντήθηκα με τον Γαρουφαλιά, που συμπτωματικά, αναφερόμενος στον ΑΣΠΙΔΑ, είπε:

– Πρέπει να αποτάξουμε δέκα αξιωματικούς. Έτσι μόνο θα ευχαριστηθεί ο βασιλιάς.

– Δέκα αξιωματικούς; ρώτησα. Πώς ξέρει ο βασιλιάς πως αφορά δέκα αξιωματικούς η υπόθεση;

Χωρίς να απαντήσει στην ερώτησή μου, ο Γαρουφαλιάς πρόσθεσε:

– Μην ανησυχείς. Δεν είσαι αναμειγμένος εσύ. Άφησε να το χειριστώ εγώ.

– Να σ' αφήσω να χειριστείς τι; ρώτησα θυμωμένα. Ασφαλώς δεν πιστεύεις πως ξέρω τίποτα για όλα αυτά.

Και βέβαια δεν το πίστευε. Πώς να το πίστευε, αφού η σκευωρία ήταν κυρίως έργο δικό του;

Ο βασιλιάς έστειλε στις 25 Μαΐου το γραμματέα του Αρναούτη στον Γαρουφαλιά για να ρωτήσει γιατί αργούσε να γυρίσει από την Κύπρο ο ανακριτής Σίμος. Στο μεταξύ η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ διοχετεύτηκε στις εφημερίδες για να εξαφθεί η «εθνικόφρων» κοινή γνώμη και να προειδοποιηθεί σχετικά με τους κινδύνους που διέτρεχε η χώρα. Ο αντιστράτηγος Σίμος επέστρεψε από την Κύπρο την 1η Ιουνίου και παρέδωσε το πόρισμά του στον υπουργό Αμύνης. Ο αντιστράτηγος Σίμος στο πόρισμά του διαπίστωνε πως στο στρατό επικρατούσε απόλυτη πειθαρχία και σύμπνοια και πως καμία πολιτική προσωπικότητα δεν είχε ανάμειξη στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Συμπέρανε πως επρόκειτο για κίνηση ελάχιστων κατώτερων αξιωματικών στερούμενη σοβαρότητας και πρότεινε να επιβληθούν πειθαρχικές μόνο ποινές σε έξι αξιωματικούς. Όλοι τους υπηρετούσαν στην Κύπρο και είχαν αρχηγό τους το λοχαγό Μπουλούκο. Ο Γαρουφαλιάς έφερε το πόρισμα στον πατέρα μου. Ήμουν παρών. Αφού παρέδωσε το πόρισμα, ο Γαρουφαλιάς πρότεινε να τιμωρηθούν δέκα αξιωματικοί. Θυμήθηκα την προηγούμενη συζήτησή μας.

– Μα γιατί δέκα; ρώτησα. Ο αντιστράτηγος Σίμος αναφέρει μόνο έξι. Η ερώτησή μου έφερε σε αμηχανία τον Γαρουφαλιά, αλλά εξακολούθησε να επιμένει πως έπρεπε να τιμωρηθούν δέκα αξιωματικοί. Μα η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ έμελλε να ταλαιπωρήσει κάτι περισσότερο από δέκα αξιωματικούς; ολόκληρη τη χώρα.

Στις 31 Μαΐου τηλεγράφημα του Ασοσιέτεντ Πρες ανέφερε τα εξής:

Καθώς επληροφορηθήμεν από ανακτορικής πηγάς, ο Βασιλεύς εξήτησεν από την Κυβέρνησιν να διεξαγάγη ανακρίσεις επί καταγγελιών ότι κλίκα ουδετεροφίλων και αριστερών αξιωματικών του Ελληνικού Στρατού ζητεί να αποκόψη τους δεσμούς της Ελλάδος με το ΝΑΤΟ. Ο Βασιλεύς ανησυχεί σοβαρώς διά τα αποτελέσματα τα οποία θα πύδνατο να έχη η ύπαρξις μιας τοιαύτης ομάδος εις τον Στρατόν.

Για μας αυτό ήταν πολύ κακός οίωνός. Γιατί όχι μόνο ήταν σαφές πως ο βασιλιάς ήταν διατεθειμένος να δώσει διαστάσεις στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, αλλά η σύνδεσή της με αντινατοϊκές τάσεις ισοδυναμούσε με προσπάθεια να αναμειχθούν οι Αμερικανοί επίσημα στη σκευωρία. Ταυτόχρονα ο Τύπος της Δεξιάς εξαπέλυσε εναντίον μου όλα τα πυρά. Η εφημερίδα Βραδυνή με κατονόμασε ως πολιτικό καθοδηγητή του ΑΣΠΙΔΑ.

Ο Γαρουφαλιάς έφυγε στις 8 Ιουνίου για την Κέρκυρα, όπου το βασιλικό ζεύγος περίμενε τη γέννηση του πρωτότοκου παιδιού τους. Έμεινε με το βασιλικό ζεύγος δύο μέρες και, επιστρέφοντας, διαβίβασε στον Γεώργιο Παπανδρέου την απόφαση του βασιλιά πως η κυβέρνηση όφειλε να παραπέμψει τους αξιωματικούς του ΑΣΠΙΔΑ στη στρατιωτική Δικαιοσύνη. Η αξίωση αυτή του βασιλιά αποτελούσε απόδειξη πως επιδίωκε αναμέτρηση με την κυβέρνηση. Από πληροφορίες που λάβαμε αργότερα ήταν σαφές πως ο Γαρουφαλιάς διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο να πείσει το βασιλιά να ακολουθήσει αυτή την πορεία, αν και σ' εμάς προσποιούνταν πως απλώς μετέφερε μήνυμα του βασιλιά. Ο Γεώργιος Παπανδρέου αντιλήφθηκε το νόημα της αξίωσης του βασιλιά και δέχτηκε την πρόκληση. Δεν είχε υποχρέωση να το κάνει, γιατί ο βασιλιάς δεν έχει δικαίωμα επέμβασης σε διοικητικά θέματα, αλλά η ευαισθησία του δεν του επέτρεπε να ενεργήσει διαφορετικά. Δεν ήθελε να δώσει σε κανέναν το δικαίωμα να τον κατηγορήσει πως συγκαλύπτε τα εγκλήματα του γιου του. Αλλά ήταν βαθιά εξοργισμένος. Παρέπεμψε βέβαια την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ στο στρατοδικείο. Αλλά παρέπεμψε και την υπόθεση «Περικλής». Η αναμέτρηση ανάμεσα στις δυνάμεις του κατεστημένου και στις δυνάμεις του δημοκρατικού στρατοπέδου ήταν πια αναπόφευκτη.

Ανακριτής στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ ορίστηκε ο συνταγματάρχης Λαγάνης, ένα πιστό μέλος της κούντας του ΙΔΕΑ. Αμέσως μετά, συνελήφθησαν και προφυλακίστηκαν αρκετοί αξιωματικοί. Αλλά η πιο εξοργιστική και η πιο ανήθικη πράξη του κατεστημένου σε όλη αυτή τη βρομερή σκευωρία ήταν η σύλληψη του συνταγματάρχη Παπατέρπου, που τελικά κατηγορήθηκε ως στρατιωτικός αρχηγός του ΑΣΠΙΔΑ. Τίποτα δεν είχε λυπήσει τον πατέρα μου βαθύτερα από τη σύλληψη του λαμπρού αυτού αξιωματικού. Δε γνώριζε τους νέους αξιωματικούς και δεν είχε γνώμη γι' αυτούς. Αλλά τον Παπατέρπου

τον γνώριζε καλά και γνώριζε επίσης πως δε θα δεχόταν ποτέ να ανήκει σε παραστρατιωτική οργάνωση. Αλλά δεν ήξερε τότε κάτι που πληροφορηθήκαμε αργότερα. Πως ο Παπατέρπος είχε μεγάλη σπουδαιότητα γι' αυτούς που εξύφαιναν τη ραδιουργία του ΑΣΠΙΔΑ. Ως υποδιευθυντή της ΚΥΠ, θα του επισυναπτόταν η κατηγορία πως χρησιμοποιούσε την ΚΥΠ για να προετοιμάσει στρατιωτικό πραξικόπημα. Και η στενή φιλία του με τον πατέρα μου κι εμένα θα αποτελούσε το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στη στρατιωτική και στην πολιτική ηγεσία της «συνωμοσίας».

Οι πληροφορίες που λαμβάναμε σχετικά με τη μεταχείριση των προφυλακισμένων αξιωματικών ήταν αληθινά συνταρακτικές. Τους μεταχειρίζονταν σαν ζώα. Τους απομόνωναν σε σκοτεινά κελιά και τους πίεζαν με χίλιους δυο τρόπους να «ομολογήσουν» και να παράσχουν ενοχοποιητικά στοιχεία για τον Ανδρέα Παπανδρέου. Τους υπόσχονταν την ελευθερία τους και πλήρη αποκατάσταση αν συμμορφώνονταν. Τους απειλούσαν με θάνατο αν αρνιόνταν. Ήταν αδύνατο να φανταστεί κανείς πως όλα αυτά συνέβαιναν «επί κυβερνήσεώς μας». Αλλά οι μέρες μας στην κυβέρνηση ήταν μετρημένες.

Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ είχε, φαίνεται, μια δόση αλήθειας. Ένας μικρός αριθμός αξιωματικών, που αρνήθηκαν να προσχωρήσουν στη χούντα του ΙΔΕΑ για να εξασφαλίσουν την καριέρα τους, ήλπισαν πως με τη νίκη των δημοκρατικών δυνάμεων το 1964 ο στρατός θα απαλλάσσόταν από τον αποπνικτικό έλεγχο της δεξιάς παραστρατιωτικής οργάνωσης. Βαθιά απογοητευμένοι από τους συμβιβασμούς που έκανε η κυβέρνησή μας και από τη φανερό απροθυμία ή αδυναμία της να απαλλάξει το στράτευμα από τη μάστιγα του ΙΔΕΑ, ίδρυσαν επαγγελματικό σύνδεσμο με βασικό σκοπό να προστατεύσουν τις καριέρες τους. Σε μερικούς από αυτούς είχαν κάνει καλή εντύπωση οι προοδευτικές θέσεις μου, τους άρεσε ο ρόλος που έπαιξα στο Κυπριακό και ίσως τους είχε δημιουργηθεί η ελπίδα πως μια νέα εποχή άρχιζε για τον τόπο μας. Κατά συνέπεια, μιλούσαν ευμενώς για μένα.

Αρπάζοντας αυτή την ευκαιρία, το στρατιωτικό κατεστημένο, με τη βοήθεια του Γαρουφαλιά και την ενθάρρυνση των Αμερικανών, ώθησε το βασιλιά σε ανοιχτή αναμέτρηση με τον Γεώργιο Παπανδρέου. Απαραίτητη προϋπόθεση της επιτυχίας του σχεδίου αυτού ήταν η κατασυκοφάντηση του Ανδρέα Παπανδρέου, και προς το σκοπό αυ-

τό επιστράτευσαν όλη την ευφυΐα και όλη τη δύναμη που διέθεταν. Θέτοντας την ηθική ακεραιότητά μας υπό αμφισβήτηση, θα μπορούσαν να εξουδετερώσουν τις προσπάθειές μας για αλλαγή της στρατιωτικής ηγεσίας – πράγμα που αποτελούσε πρωταρχική λαϊκή αξίωση μετά την αποκάλυψη του σχεδίου «Περικλής». Πείθοντας την κοινή γνώμη πως στο στρατό εκδηλώθηκε συνωμοσία «δημοκρατικών αξιωματικών», θα παρείχαν στο βασιλιά το αναγκαίο ηθικό έρεισμα για την αποπομπή του Γεωργίου Παπανδρέου από την κυβέρνηση της χώρας.

ΤΟ ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΤΗΣ 15ης ΙΟΥΛΙΟΥ 1965

Απορρίπτουμε τα βασιλικά στεγανά διαμερίσματα στην κυβέρνηση

Η βασίλισσα Άννα-Μαρία περίμενε από μέρα σε μέρα τη γέννηση του διαδόχου του ελληνικού θρόνου στο θερινό ανάκτορο του Μον Ρεπό της Κέρκυρας. Μαζί της ήταν και ο Κωνσταντίνος. Η πολιτική ατμόσφαιρα στην Αθήνα ήταν εξαιρετικά ταραγμένη και σε όλους επικρατούσε η εντύπωση πως η κατάσταση εγκυμονούσε σημαντικές εξελίξεις. Η πόλη είχε κατακλυστεί από παντοειδείς φήμες. Ο Τύπος της Δεξιάς είχε εξαπολύσει εναντίον μου μια χωρίς προηγούμενο εκστρατεία μίσους, δημοσιεύοντας φοβερές τερατολογίες σε σχέση με την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ από υποτιθέμενες καταθέσεις μαρτύρων που κατά τη δικονομία ήταν μυστικές. Ο πρωθυπουργός Παπανδρέου συγκάλεσε το «μικρό υπουργικό συμβούλιο», που το αποτελούσαν τα σημαντικότερα πολιτικά στελέχη του κόμματος. Ήρεμα και σοβαρά, μας παρουσίασε τα προβλήματα που απειλούσαν τη ζωή της κυβέρνησης. Μετά την αποκάλυψη των σκανδάλων των κυβερνήσεων της ΕΡΕ εκδηλώθηκαν διαφωνίες στους κόλπους του κόμματος, διαφωνίες βαθιές, που διαίρεσαν το κόμμα και προκάλεσαν ραγδαία πτώση της δημοτικότητάς του. Ο λαός είχε αρχίσει να υιοθετείται πως συμβιβαστήκαμε με το κατεστημένο, πως παραγράψαμε τα ανομήματα της ΕΡΕ και πως εγκαταλείψαμε το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα για το οποίο μας εξέλεξε ο λαός. Η αποκάλυψη του σχεδίου «Περικλής» επέβαλε την άμεση αντιμετώπιση του θέματος Γεννηματά, ο οποίος δεν μπορούσε πια να παραμένει αρχηγός του ΓΕΣ. Υπήρχε βέβαια και η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, με όλες τις δυσάρεστες επιπτώσεις της. Υπήρχε μια λογική διέξοδος: να ζητηθεί από τη Βουλή ψήφος εμπιστοσύνης. Η ανανέωση της κοινοβουλευτικής εντολής θα συντελούσε στην παράταση της ζωής της κυβέρνησης, θα ενίσχυε τη θέση της απέναντι στο Παλάτι και θα διευκόλυne την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων που είχαμε υποσχεθεί στο λαό. Η λύση αυτή εγκρίθηκε ομόφωνα.

Στις 28 Ιουνίου 1965 η κυβέρνηση ζήτησε και έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης. Οι 163 παρόντες βουλευτές της Ένωσης Κέντρου ψήφισαν θετικά. Εφτά βουλευτές που απουσίαζαν έστειλαν τηλεγραφήματα εκφράζοντας την εμπιστοσύνη τους στην κυβέρνηση. Ένας βουλευτής έριξε λευκό ψηφοδέλτιο. Η συνεδρίαση της Βουλής ασχολήθηκε με το θέμα του κυβερνητικού ελέγχου πάνω στις ένοπλες δυνάμεις. Ο λόγος του Γεωργίου Παπανδρέου ήταν εξαιρετικά δυναμικός και περιείχε προειδοποιήσεις για το Παλάτι πως η κυβέρνηση δε θα ανεχόταν την ύπαρξη στεγανών διαμερισμάτων στους κόλπους της, και στη διοίκηση του κράτους γενικότερα, που θα ξέφευγαν από τον υπεύθυνο έλεγχό της. Και υπογράμμισε επίσης την πρόθεσή της να ασκήσει τη συνταγματική της εξουσία στο ακέραιο. Η ΕΔΑ άσκησε αυστηρή κριτική πάνω σ' αυτό το σημείο. Ο κοινοβουλευτικός της εκπρόσωπος Ηλίας Ηλιού τόνισε πως η χώρα πλήρωνε ακριβά την αδυναμία της κυβέρνησης να ασκήσει τη νόμιμη εξουσία της. Πολλοί βουλευτές του Κέντρου έκαναν παρόμοιες δηλώσεις. Στο κόμμα επικράτησε σαφώς η άποψη πως έπρεπε να ληφθούν αποφασιστικά μέτρα για να εξασφαλιστεί η ένταξη του στρατού υπό τον έλεγχο της νόμιμα εκλεγμένης κυβέρνησης της χώρας. Η άποψη αυτή του κόμματος ήταν για τον Γεώργιο Παπανδρέου εντολή.

Κατά την περίοδο που συζητιόταν στη Βουλή η πρόταση για ψήφο εμπιστοσύνης, συνέβη ένα εξαιρετικά ενοχλητικό επεισόδιο. Ο διευθυντής του πολιτικού γραφείου του βασιλιά Κωνσταντίνου Χοϊδάς έστειλε μια επιστολή στον πατέρα μου στην οποία παρατηρούσε σε πολύ αυστηρό τόνο πως ο υπουργός Αμύνης Γαρουφαλιάς τον είχε πληροφορήσει για τα σχέδια του πρωθυπουργού να πραγματοποιήσει μεταβολές στην ηγεσία του στρατεύματος χωρίς προηγούμενη συνεννόηση με το βασιλιά. Ο βασιλιάς είχε δώσει εντολή στον Χοϊδά να πληροφορήσει τον πρωθυπουργό πως δεν ήταν διατεθειμένος να δεχτεί αλλαγές στην ηγεσία του στρατεύματος προς το παρόν και πως του προκάλεσε πικρία η σκέψη του πρωθυπουργού να προχωρήσει σ' αυτή την κατεύθυνση χωρίς τη συγκατάθεση του βασιλιά. Αυτή ήταν η ουσία της επιστολής του Χοϊδά.

Η επιστολή αυτή του Χοϊδά δημιούργησε δύο ξεχωριστά ερωτήματα. Το πρώτο είχε σχέση με την ουσία του θέματος. Η στάση του βασιλιά στο ζήτημα της αλλαγής της στρατιωτικής ηγεσίας προμηνούσε δυσχέρειες. Το δεύτερο ήταν η ανεξιγήνη συμπεριφορά του

Γαρουφαλιά, που όχι μόνο παραβίασε το απόρρητο της σύσκεψης του υπουργικού συμβουλίου αλλά διαστρέβλωσε και το περιεχόμενό της, φανατίζοντας έτσι το βασιλιά και διευρύνοντας το ρήγμα με τον Παπανδρέου. Ο πατέρας μου δεν ήθελε να πιστέψει πως ο Γαρουφαλιάς ήταν ικανός για μια τόσο δόλια πράξη. Τον κάλεσε και του ζήτησε εξηγήσεις. Ο Γαρουφαλιάς αρνήθηκε τα πάντα. Ο πατέρας μου τότε κάλεσε τον Χοϊδά και τον ενημέρωσε για τα διαμειφθέντα με τον Γαρουφαλιά. Μα ο Χοϊδάς επέμεινε και έδωσε λεπτομέρειες που επιβεβαίωναν την προδοσία του Γαρουφαλιά. Ο πατέρας μου ήταν βαθιά λυπημένος. Στο δύσκολο θέμα του Γεννηματά προστέθηκε τώρα το πιο δύσκολο και πιο επείγον θέμα του υπουργού Εθνικής Αμύνης.

Ήταν επιτακτική ανάγκη να αντιμετωπιστεί αμέσως το θέμα Γαρουφαλιά. Η υπόθεση Γεννηματά έπρεπε κατ' ανάγκη να αναβληθεί, γιατί η ρύθμισή της προϋπέθετε συζήτηση με το βασιλιά, τον οποίο δε θα μπορούσε να συναντήσει πριν από τον τοκετό της Άννας-Μαρίας. Ο πατέρας μου τηλεφώνησε στον Μανουσάκη, διευθυντή του πολιτικού του γραφείου, και του είπε να διαμηνύσει στον Γαρουφαλιά την οριστική του απόφαση να τον μεταθέσει από το υπουργείο Εθνικής Αμύνης σε κάποιο άλλο χαρτοφυλάκιο. Επίσης, για να μη θιγούν τα αισθήματα του παλιού του φίλου –γιατί εξακολουθούσε να τον θεωρεί παλιό του φίλο– και για να μην εμπλακεί σε ατέρμονες συζητήσεις με το βασιλιά όσον αφορά τον αντικαταστάτη του Γαρουφαλιά, θα αναλάμβανε ο ίδιος το υπουργείο Εθνικής Αμύνης. Και ο Μανουσάκης και ο πατέρας μου έμειναν εμβρόντητοι ακούγοντας την απάντηση του Γαρουφαλιά, που αρνήθηκε να υποβάλει την παραίτησή του, προσθέτοντας πως έπαιρνε εντολές από το βασιλιά και όχι από τον πρωθυπουργό.

Η τραγελαφική αυτή κατάσταση έπρεπε να πάρει ένα τέλος. Ο πατέρας μου τηλεφώνησε στον Χοϊδά και τον πληροφόρησε πως θα του έστελνε το διάταγμα της απομάκρυνσης του Γαρουφαλιά από το υπουργείο Εθνικής Αμύνης για να το υπογράψει ο βασιλιάς. Το υπουργείο Αμύνης θα αναλάμβανε προσωρινά ο ίδιος ο Γεώργιος Παπανδρέου. Ο Χοϊδάς τηλεφώνησε ύστερα από δέκα λεπτά και μετέφερε στον πατέρα μου την απόφαση του βασιλιά να μην υπογράψει το διάταγμα πριν του δοθεί η ευκαιρία να το συζητήσει μαζί του.

Ένα καινούριο και κρίσιμο πολιτικό θέμα είχε τώρα προκύψει. Σύμ-

φωνα με καθιερωμένη συνταγματική συνήθεια, η σύνθεση του υπουργικού συμβουλίου ήταν της αποκλειστικής δικαιοδοσίας του πρωθυπουργού και ποτέ του βασιλιά. Η εξουσία και η ευθύνη ανήκαν αποκλειστικά στον πρωθυπουργό. Αν και ήταν αλήθεια πως οι συνεχείς επεμβάσεις του βασιλιά σε θέματα κυβερνητικής αρμοδιότητας –ειδικά στην περίπτωση των ενόπλων δυνάμεων– αποτελούσε σαφή παρέκκλιση από τη συνταγματική οδό, η ανάμειξή του τώρα σε θέμα που αφορούσε τη σύνθεση του υπουργικού συμβουλίου αποτελούσε κατάφωρη παραβίαση του Συντάγματος. Εφόσον ο ίδιος ο πρωθυπουργός επρόκειτο να αναλάβει το υπουργείο Εθνικής Αμύνης, δεν ήταν δυνατό να εγερθεί θέμα εμπιστοσύνης. Γιατί πώς θα μπορούσε ο βασιλιάς να δικαιολογήσει το γεγονός πως ο Γεώργιος Παπανδρέου απολάμβανε της εμπιστοσύνης του ως πρωθυπουργός αλλά όχι ως υπουργός Αμύνης; Εκτός βέβαια αν επρόκειτο να αντικατασταθεί η αρχή της ενιαίας κυβέρνησης από μια νέα αρχή τεμαχισμού της κυβερνητικής εξουσίας σε τομείς με αναγνώριση του δικαιώματος στον «ανεύθυνο» ανώτατο άρχοντα να επιλέγει τους τομείς στους οποίους θα ασκούσε ασύδοτο έλεγχο. Αλλά κάτι τέτοιο θα αποτελούσε χονδροειδή πρόκληση στην εξουσία του κυρίαρχου λαού. Αν ο βασιλιάς επιφύλασσε στον εαυτό του το δικαίωμα να αποσύρει το υπουργείο Εθνικής Αμύνης από τη δικαιοδοσία του πρωθυπουργού και του υπουργικού συμβουλίου, θα μετέβαλλε το χαρακτήρα του πολιτεύματος κατά θεμελιακό τρόπο. Το πολίτευμα δε θα μπορούσε πια να ονομάζεται βασιλευόμενη δημοκρατία, γιατί στις βασιλευόμενες δημοκρατίες το υπουργικό συμβούλιο έχει ανάγκη μονάχα της εμπιστοσύνης της Βουλής και όχι του Στέμματος. Έτσι, το θέμα Γαρουφαλιά ξεπερνούσε σε σπουδαιότητα το θέμα της ηγεσίας του στρατεύματος. Αφορούσε τη μορφή και τη φύση του πολιτεύματος της χώρας.

Ο ίδιος ο Γαρουφαλιάς, μετά την άρνησή του να παραιτηθεί για να διευκολύνει το έργο του πρωθυπουργού, με επισκέφθηκε στο υπουργείο Συντονισμού. Ήταν μια εντελώς απροσδόκητη επίσκεψη και η ατμόσφαιρα ήταν παγερή. Γνώριζα πια πως ο Γαρουφαλιάς ήταν ένας ελεεινός συκοφάντης, ο σπιούνος του Παλατιού στις τάξεις της δημοκρατίας, ο Δούρειος Ίππος που έντεχνα πέρασε το κατεστημένο από τις πύλες της Ένωσης Κέντρου. Με απδιαστικό κυνισμό, μου έκανε μια πρόταση.

– Άκου να σου πω, Ανδρέα, είπε. Εμείς οι δυο πρέπει να συνεργαστούμε, γιατί έχουμε έναν κοινό εχθρό, τον Μπτσοτάκη. Αν συγκρουστούμε μεταξύ μας, εξυπηρετούμε τον Μπτσοτάκη και την κλίκα του. Αν πέσει η κυβέρνηση εξαιτίας της κρίσης που δημιουργήθηκε, ο πατέρας σου δε θα ξαναδεί εξουσία. Ούτε κι εσύ. Ξέρω τι χρειάζεται ο πατέρας σου. Χρειάζεται να κάνει μια επίδειξη δύναμης, ειδικά όσον αφορά το στρατό. Έχω μια πρόταση γι' αυτόν. Μπορεί να πετάξει έξω τον Γεννηματά. Στην πραγματικότητα, μπορεί να τον αποτάξει. Να τον αποτάξει στο πλαίσιο μιας γενικής, μαζικής αποστρατείας όλων των στρατηγών. Έτσι, ο στρατός θα μείνει στα χέρια των συνταγματάρχων. Οι περισσότεροι συνταγματάρχες είναι πιστοί στο βασιλιά, και γι' αυτό δεν πρόκειται να φέρει αντίρρηση. Και ο πατέρας σου θα το εμφανίσει στο λαό σαν προσωπική του νίκη. Τι λες; Θα πείσεις τον πατέρα σου να δεχτεί την πρόταση; Αλλά δεν είχα στομάχι για παρασκηνιακά παζαρέματα με τον Γαρουφαλιά και το Παλάτι πίσω από την πλάτη του λαού. Και του το είπα. Έφυγε άπρακτος, περιφρονημένος και αποφασισμένος να μας βλάψει με όλα τα μέσα που διέθετε.

Στο μεταξύ ο Τύπος δημοσίευσε την πληροφορία πως είχε εκδηλωθεί ρήξη μεταξύ βασιλιά και πρωθυπουργού που ήταν δυνατό να επηρεάσει τη ζωή της κυβέρνησης. Στις 3 Ιουλίου ο Γεώργιος Παπανδρέου αναγκάστηκε να δώσει δήλωση στον Τύπο. Η δήλωση, που είχε για πηγή της «εγκύριους κύκλους της Ενώσεως Κέντρου», περιλάμβανε την εξής φράση: «Από την εκκαθάριση του θέματος Γαρουφαλιά θα αποδειχθεί αν υπάρχει κυβέρνηση. Διότι δεν πρόκειται περί ενός προσώπου, αλλά διά την λειτουργία του πολιτεύματος». Την ίδια μέρα έδωσε συνέντευξη στην εφημερίδα *Έθνος*. Αναφερόμενος στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, τόνισε πως η Δεξιά αποτελούσε τη μεγαλύτερη βιομηχανία «εθνικών κινδύνων». Τόνισε επίσης πως η διοικητική και δικαστική διαδικασία που έθεσε σε εφαρμογή ο πρωθυπουργός της χώρας ήταν αυστηρότερη από κάθε άλλη που χρησιμοποιήθηκε σε ανάλογες περιπτώσεις, από οποιαδήποτε ελληνική κυβέρνηση στο παρελθόν. Έκλεισε τη συνέντευξη δηλώνοντας πως «ο στρατός δεν μπορεί να ανήκει σε πρόσωπα ή κόμματα, αλλά στο έθνος και μόνο. Δε θα ανεχτούμε εγκάθετους που δίνουν αναφορά πρώτα στο κόμμα και κατόπιν στις προϊστάμενες Αρχές τους». Αναφερόμενος φυσικά στις λεπτομερείς δημοσιεύσεις καταθέσεων

μαρτύρων στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, που εμφανίζονταν καθημερινά στον Τύπο του κατεστημένου παρά την αυστηρή μυστικότητα που είχε επιβληθεί στη διαδικασία. Στις 7 Ιουλίου, μετά τη δική μου κατάθεση στον ανακριτή Λαγάνη, έδωσα στον Τύπο την ακόλουθη δήλωση: «Η εσκεμμένη ανάμειξη του ονόματός μου στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ αποτελεί μια όψη της σκευωρίας που έχει ως σκοπό τη συσκοτίση του μεγάλου πολιτικού θέματος της λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών της χώρας».

Οι βασιλικές επιστολές

Ήταν Πέμπτη βράδυ, 8 Ιουλίου. Δειπνούσα στο Καστρί με τον πατέρα μου και τη Μαργαρίτα. Ο πατέρας μου περίμενε νέα από τον Χοϊδά σχετικά με τον καθορισμό της ημερομηνίας συνάντησης με το βασιλιά. Η βασίλισσα Άννα-Μαρία δεν είχε γεννήσει ακόμα και δεν ήταν γνωστό αν ο βασιλιάς ήταν διατεθειμένος να ορίσει την ημερομηνία πριν από το «ευτυχές γεγονός». Πλησίαζε εννιάμισι όταν ακούσαμε τη μοτοσικλέτα του αγγελιοφόρου. Βγήκα έξω και παρέλαβα το φάκελο. Ο πατέρας μου τον άνοιξε και άρχισε να διαβάζει. Ξαφνικά σταμάτησε. Δεν μπορούσε να πιστέψει πως η επιστολή είχε γραφτεί από το βασιλιά και πως απευθυνόταν στον πρωθυπουργό της χώρας. Παραθέτω το κείμενο της πρώτης επιστολής του βασιλιά:

Εν Κερκύρα τη 8η Ιουλίου 1965

Κύριε Πρωθυπουργέ,

Η τελευταία συνεργασία σας μετ' εμού εγένετο την 5ην Μαρτίου, την 29ην Απριλίου μετά την ορκωμοσίαν υπουργών συνωμιλήσαμεν επ' ολίγον ιδιαιτέρως, την δε 7ην Μαΐου είχομεν την σύσκεψιν κατά την οποίαν συνεζητήθη αποκλειστικώς το Κυπριακόν.

Έκτοτε δεν εζητήσατε να σας δεχθώ εις συνεργασίαν διά να με ενημερώσπε επί των γεννηθέντων τόσων σοβαρών και κρισίμων θεμάτων. Νομίζω ότι όταν ο Πρωθυπουργός απέχει των συνεργασιών μετά του Βασιλέως δεν λειτουργεί ομαλώς το Κράτος.

Ευρισκόμενος διά τους λόγους, ους καλώς γνωρίζετε, εις Κέρκυραν, αισθάνομαι ότι αποτελεί καθήκον μου να σας εκφράσω διά της παρούσης τας σκέψεις μου επί της καταστάσεως της Χώρας.

Είναι αύτη ανώματος και ανησυχητική, καθιστώσα επείγουσαν, κα-

τά την γνώμην μου, την λήψιν ριζικών και αδιαβλήτων από πάσης πλευράς μέτρων αποκαταστάσεως του σοβαρώς κλονισθέντος Κράτους δικαίου εδραιώσεως της νομιμότητος και επαναφοράς του αισθήματος της ασφαλείας και της τάξεως.

Ανώμαλος κατέστη η κατάσταση, αφ' ης στιγμής εκ της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, η οποία υπάγεται προσωπικώς εις υμάς και διοικείται υπό προσώπων της απολύτου εμπιστοσύνης σας, εξεπορεύθη επαναστατική συνωμοτική οργάνωσις εις τας Ενόπλους Δυνάμεις, μοναδικόν σκοπόν έχουσα την ανατροπήν του Συντάγματος της Χώρας και την επιβολήν δικτατορίας ελεεινής μορφής, αποκρουστικής εις πάντα ελεύθερον άνθρωπον.

Αφ' ης μου διεμνύσατε το γεγονός της ανακαλύψεως της συνωμοσίας, σας συνεβούλευσα να ενεργήσητε αποτελεσματικώς προς πάσαν κατεύθυνσιν διά την πλήρη εξιχνίασιν της υποθέσεως και την ανακάλυψιν των ενόχων.

Μετά λύπης μου διεπίστωσα ότι η ανταπόκρισίς σας εις το αυτόνοτον αίτημά μου της απολύτου διαλευκάνσεως δεν υπήρξεν ικανοποιητική, καίτοι το αίτημα τούτο εναρμονίζεται προς το στοιχειώδες συμφέρον της Δημοκρατίας.

Διεφωνήσαμεν ήδη επί της εισηγήσεώς σας προς εμέ, της διαβιβασθείσης διά του κ. υπουργού Εθνικής Αμύνης, να τερματισθή η διερεύννησις της υποθέσεως μετά την υποβολήν του πορίσματος της διοικητικής εξετάσεως, εν τω οποίω όμως ομολογούνται αποτυχίαί ως προς την ανακάλυψιν βασικών συντελεστών, και μετά την επιβολήν ελαφρών πειθαρχικών ποινών εις όσους ενόχους ηδυνήθη να ανεύρη ο διενεργήσας την εξέτασιν.

Και μου παρηγγείλατε ότι δεν εδέχθητε την γνώμην μου, αλλ' ότι θα την εσέβεσθο και θα παρεπέμπατε εις τακτικήν ανάκρισιν, ως σας συνεβούλευσα, την συνωμοσίαν και εις ανακριτικόν συμβούλιον προς απόταξιν τους ενόχους.

Ενώ όμως δεν επιτρέπεται να υφίσταται, ουδ' επ' ελάχιστον, έδαφος πολιτικής ενεργείας εις τας Ενόπλους Δυνάμεις, ηθελήσατε να συζεύξητε προς την συνωμοσίαν άλλην υπόθεσιν άσχετον, διαφόρου εντελώς φύσεως, την οποίαν σκοπίμως παρεπέμψατε συγχρόνως εις την ανάκρισιν.

Εάν παρ' έλπίδα ενόμοσέ τις ότι η παραπομπή και της υποθέσεως ταύτης θα ηδύνατο τυχόν να με εύρη διαφωνούντα επλανήθη οικτρώς,

διότι ούτε εγώ, ούτε ουδείς άλλος ορθοφρονών ανιδιοτελής και έντιμος άνθρωπος είναι δυνατόν να μη επιθυμή την αυστηροτέραν δυνατήν εξέτασιν οιασδήποτε, οποθενδήποτε προερχομένης, παρανόμου και αντιπειθαρχικής κινήσεως εις τας Ενόπλους Δυνάμεις.

Και είναι ανησυχητική εις βαθμόν σοβαρώτατον η κατάσταση της χώρας, εφ' όσον κινδυνεύει να καταλυθή η νομιμότης, το κράτος δικαίου εξ ενεργειών, αποδεικνυομένων δι' απτών αποδείξεων, της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, αναγορευθείσης εις ελεγκτήν της νομιμότητος και επεμβαίνουσας εις το έργον της στρατιωτικής δικαιοσύνης προς επηρεασμόν των ανακρίσεων διά της ασκήσεως ψυχολογικής βίας τόσοσιν κατά των εκτελούντων διατεταγμένην υπηρεσίαν αξιωματικών όσον και κατά των μαρτύρων.

Δυστυχώς ευρίσκομαι εις την δυσάρεστον θέσιν να σας δηλώσω ότι τας επεμβάσεις αυτάς ενισχύετε και υποθάλπετε, καίτοι, διά λόγους, τους οποίους δεν θα ήθελα να αναφέρω, ανυπερβλήτους και εξ αντικειμένου δεδομένους, η θέσις υμών εν συναρτήσει προς την υπόθεσιν της συνωμοσίας εις τας Ενόπλους Δυνάμεις έχει από καιρού καταστή εξαιρετικώς ευαίσθητος και λεπτή.

Σας απευθύνω έκκλησιν να σταματήσπε αμέσως πάσαν δραστηριότητα καταλυτικήν θεμελιωδών κανόνων της λειτουργίας του Πολιτεύματος και πρόξενον πολιτικής αναταραχής και κλονισμού του αισθήματος της ασφαλείας των πολιτών.

Σας συμβουλεύω να απομακρύνετε διά διαταγής σας από την ανάκρισιν πάντα υπηρετούντα παρά τη Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών και να διακηρύξετε προς πάσαν κατεύθυνσιν ότι είσθε κεκρυγμένος υπέρ της απολύτως ανεπιπρεάστου ευρέσεως ολοκλήρου της αληθείας διά την συνωμοσίαν.

Τελώ εν πλήρει επιγνώσει της σοβαρότητος της καταστάσεως. Γνωρίζω καλώς ότι εκ πηγών στενώτατα προσκειμένων προς υμάς ενεπνεύσθησαν αι προειδοποιήσεις και αι απειλαί εναντίον μου, αι ομοιάζουσαι προς εκβιασμόν.

Δέχομαι να αντιπαρέλθω πάντα ταύτα υπό την προϋπόθεσιν ότι θα θελήσπε, ως ήδη σας ζητώ, διά σαφών και απεριφράστων δηλώσεών σας να εξηγήσπε ευθαρσώς και τιμίως προς τον λαόν ότι ούτε είχαν ποτέ και ούτε έχω την πρόθεσιν να απομακρυνθώ έστω και κατά κεραίαν από των υπό του Συντάγματος ρητώς καθοριζομένων καθηκόντων και υποχρεώσεών μου, προς τας οποίας θα παραμείνω αυ-

στηρώς προσπλωμένος και ότι θα τηρήσω απαρεγκλίτως τον όρκον μου. Συγχρόνως σας καλώ να καταδικάσετε δημοσία την εναντίον μου συκοφαντική εκστρατεία και να λάβετε σύντονα και αμέσως αποδόσεως μέτρα διαλύσεως πάσης οργανώσεως ή προπαρασκευής λαοκρατικών εκδηλώσεων ή στάσεων, προπαρασκευαζομένων υφ' οιονδήποτε πρόσχημα προς υποδούλωσιν του ελληνικού λαού και κατάλυσιν της λαϊκής κυριαρχίας και των ατομικών ελευθεριών. Εν μέσω της βαρείας ατμοσφαιρας, νη αφήσατε να δημιουργηθή, θεωρώ ότι αποτελεί υποχρέωσίν σας η άμεσος και άνευ δισταγμού πραγματοποίησις των όσων σας ζητώ. Η προειδοποίησίς μου αύτη είναι η τελευταία.

Έχω την αξίωσιν να γνωρίζετε ότι δεν έχω σκοπόν να έλθω εις οιασδήποτε μορφής ρήξιν προς την πλειοψηφίαν του ελληνικού λαού. Εις υμάς όμως προσωπικώς απόκειται, εφ' όσον έχετε διακηρύξει την πρόθεσίν σας να εκπληρώσετε την λαϊκήν εντολήν περί πραγματοποίησεως και διατηρήσεως της ομαλής λειτουργίας του Πολιτεύματος, να ενεργήσετε αδιαστάκτως όσα σας εξήγησα και εξήτησα ανωτέρω, ώστε να προκύψουν συνθήκαι πρόσφοροι διά την δημιουργικήν αντιμετώπισιν των σοβαρών εκκρεμών προβλημάτων της χώρας. Διότι εν πάση περιπτώσει τελείτε εν επιγνώσει της αναληθείας των γραφομένων καθημερινώς, ότι δήθεν υφίσταται θέμα λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών, και έχει ήδη φθάσει η ώρα, εσείς, ως υπεύθυνος πρωθυπουργός, να μην ανέχεσθε τα σκόπιμα ψεύδη όταν ουδέν τοιούτον ζήτημα υφίσταται εν τη Βασιλευομένη Δημοκρατία της Ελλάδος.

Αλληλοκοιταχτικάμε εμβρόντητοι, ανίκανοι να αρθρώσουμε λέξη. Ο βασιλιάς είχε προβεί σε μια αποφασιστική, χωρίς προηγούμενο ενέργεια. Σύμφωνα με το Σύνταγμα, η ευθύνη για τις πράξεις –και την επίσημη αλληλογραφία– του βασιλιά ανήκε στον πρωθυπουργό. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, παραβιάζοντας αυτή την αρχή, εκτέλεσε πολιτική πράξη. Κατηγόρησε τον πρωθυπουργό πως είχε αναμειχθεί, άμεσα ή έμμεσα, σε συνωμοσία που είχε σκοπό να επιβάλει στρατιωτική δικτατορία στη χώρα. Τίποτα τέτοιο δε συνέβη ποτέ στην ιστορία του κοινοβουλευτισμού. Ήταν πρωτοφανές. Και σήμαινε πως ο βασιλιάς, εκτρεπόμενος από κάθε συνταγματική παράδοση και παραβιάζοντας όχι μόνο το πνεύμα αλλά και το γράμμα του καταστατι-

κού χάρτη της χώρας, χάρασσε μια πορεία που έμελλε να αποβεί ολέθρια για τους θεσμούς του πολιτεύματος. Ήταν πια σαφές πως το κατεστημένο είχε επιλέξει το δρόμο της ωμής αναμέτρησης με τις δημοκρατικές δυνάμεις, χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα που διέθετε, θεμιτά και αθέμιτα, αδιαφορώντας για τις συνέπειες.

Γνώριζα τότε πως οι μέρες μας στην κυβέρνηση είχαν τελειώσει. Την επομένη επισκέφθηκα το υπουργικό μου γραφείο για τελευταία φορά. Συνομίλησα με πολιτικούς μου φίλους, με αντιπροσώπους του εργατικού κινήματος και με τους στενούς συνεργάτες μου. Τους προειδοποίησα πως ο βασιλιάς είχε αποφασίσει να συγκρουστεί ανοιχτά μαζί μας και τους ζήτησα να είναι έτοιμοι για δημόσιες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας μόλις ξεσπάσει η βασιλική επίθεση εναντίον των δημοκρατικών θεσμών της χώρας. Άρχισαν να οργανώνονται αμέσως. Το ίδιο βράδυ ο βασιλιάς διαμήνυσε στον πατέρα μου πως θα τον δεχόταν σε συνεργασία την Κυριακή 11 Ιουλίου στο ανάκτορο της Κέρκυρας. Ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε κιάλας στείλει την απάντησή του. Το κείμενο της επιστολής του είναι το ακόλουθο:

Μεγαλειότατε,

Με κατάπληξιν και βαθυτάτην οδύνην ανέγνωσα την χθεσινή επιστολήν της Υμετέρας Μεγαλειότητος. Είναι προφανές, ότι αυτή αποτελεί έργον ολεθρίων συμβούλων. Και εύχομαι όπως μη αποβή μοιραία διά το Έθνος.

1. Επισημαίνετε, ότι από της 7ης Μαΐου δεν υπήρξεν εκ μέρους εμού αίτησις συνεργασίας. Τούτο οφείλεται εις το γεγονός ότι υφίστατο συνεχής συνεργασία της Υμετέρας Μεγαλειότητος μετά των υπουργών Εξωτερικών και Εθνικής Αμύνης, ώστε να λαμβάνετε πλήρη γνώσιν των σχετικών ζητημάτων.

Καθ' όσον με αφορά ανέμενον την λήξιν της Συνόδου της Βουλής, η οποία συνεχώς και απροόπτως παρετείνεται, ίνα συνεργασθώ μετά της Υμετέρας Μεγαλειότητος επί της γενικής πολιτικής καταστάσεως. Εάν όμως κατ' αυτό το διάστημα είχατε κρίνει ότι επεβάλλετο η συνεργασία μας, θα ήτο δυνατόν, όπως συνέβη και άλλοτε, να με είχατε καλέσει. Εν τούτοις, και τώρα, οπότε εθεώρησα επειγούσαν την συνεργασίαν μας, αντί συναντήσεως μου απηντήσατε διά της επιστολής.

2. Ανέγνωσα με απορίαν την γνώμην Υμών, ότι υφίσταται εις την χώραν «κατάστασις ανώμαλος και ανησυχητική, κλονισμός του αισθήματος ασφαλείας και του κράτους δικαίου». Ο τύπος της Δεξιάς κατασκευάζει αυτήν την εικόνα. Συμβαίνει όμως εις την πραγματικότητα το αντίθετον. Υπάρχει πλήρης ηρεμία εις την χώραν και λειτουργεί το κράτος δικαίου. Προσφέραμεν εις τον Λαόν μας Ελευθερίαν και Νομιμότητα και Τάξιν. Όσαι εκτροπαί εκ της Νομιμότητος σημειωθούν και είναι ελάχισται, κολάζονται από την Δικαιοσύνην. Και έχω απαγορεύσει αυστηρώς πάσαν οχλοκρατικήν εκδήλωσιν.

3. Καταγγέλλεται η ΚΥΠ ως κέντρον «επαναστατικής συνωμοτικής οργανώσεως». Αλλά το πόρισμα του στρατηγού Σίμου, ο οποίος εξήτασε 93 αξιωματικούς και 2 ιδιώτας, είναι ότι μόνον εις αξιωματικός της ΚΥΠ θεωρείται ένοχος και εις δύο προϊσταμένους του καταλογίζει μόνον ευθύνην αμελείας.

4. Υπενθυμίζετε την γνώμην μου περί τερματισμού της υποθέσεως μετά την υποβολήν του πορίσματος της διοικητικής εξετάσεως. Αλλά αυτό δεν ήτο γνώμη ιδική μου. Ήτο γνώμη του στρατηγού Σίμου, την οποίαν απλώς απεδέχθην. Εν τούτοις απεδέχθην και την συνέχισιν των ανακρίσεων. Και έχω διατάξει όπως, δι' όλων των μέσων, εξακριβωθή η αλήθεια.

5. Αναφέρετε και το εκλογικόν πραξικόπημα «Περικλής». Το απεκάλυψα κατά καθήκον, εις την Βουλήν, διότι ήτο αλήθεια και ήτο επί πλέον δικαίωσις του Ανεन्दότου Αγώνος μας. Και αρχικώς ηθέλησα να αρκεσθώ μόνον εις πολιτικές επιπτώσεις του. Διότι όμως η αντιπολίτευσις έθεσεν υπό αμφισβήτησιν την εγκυρότητα των κειμένων, έκρινα ότι επεβάλλετο, χάριν της Ιστορίας, να υπάρξη και δικαστική επιβεβαίωσις. Και διά τούτο διάταξα την ανάκρισιν.

6. Συνέπεσε να ανέλθετε εις τον θρόνον όταν ανέλαβον την αρχήν. Και κατέβαλον πάσαν προσπάθειαν, προβάς ακόμη και εις σημαντικές συγκαταβάσεις, αι οποίαι δυσηρέστησαν τον δημοκρατικόν κόσμον προς αδιατάρακτον συνεργασίαν. Δυστυχώς, αποδεικνύεται τώρα, ότι η προσπάθειά μου απέβη εις μάτην.

7. Το δυσχερέστερον θέμα εις την συνεργασίαν μας υπήρξε το υπουργείον Εθνικής Αμύνης. Κατείχεσθε ανέκαθεν από την θέλησιν να έχετε αποφασιστικήν γνώμην επ' αυτού. Και εις αυτήν την θέλησιν οφείλεται και η σημερινή κρίσις. Με την επιστολήν του διευθυντού του Πολιτικού Γραφείου Υμών, της 24ης Ιουνίου, μου ανε-

κοινώθη ότι δεν συμφωνείτε εις την μεταβολήν της σημερινής ηγεσίας των Ενόπλων Δυνάμεων, η οποία όμως μεταβολή, κατά το Πολίτευμα, αποτελεί δικαίωμα της νομίμου Κυβερνήσεως.

8. Διαφωνία επίσης επήλθε μεταξύ ημών και επί του θέματος του υπουργού της Εθνικής Αμύνης. Ανεκοίνωσα εις την Υμετέραν Μεγαλειότητα την απόφασίν μου όπως αναλάβω προσωπικώς το υπουργείον Εθνικής Αμύνης. Συμφώνως προς το Πολίτευμα το δικαίωμα τούτο ανήκει εις τον πρωθυπουργόν, του οποίου την απόφασιν οφείλει να αποδεχθή ο Βασιλεύς. Εν τούτοις, καθώς μου ανεκοίνωσεν ο διευθυντής του Πολιτικού Γραφείου Υμών, ηρνήθητε την αποδοχήν της αποφάσεώς μου.

9. Καθώς εκ των ανωτέρω συνάγεται, υφίσταται πράγματι θέμα λειτουργίας του δημοκρατικού μας Πολιτεύματος. Εις την λαοπρόβλητον κυβέρνησιν ανήκει η πλήρης εξουσία εις όλους τους τομείς του κράτους. Δεν αποτελεί το υπουργείον Εθνικής Αμύνης στεγανόν διαμέρισμα, εξαιρούμενον της εξουσίας της κυβερνήσεως. Και αυτή υπήρξεν η έννοια της ψήφου εμπιστοσύνης της 25ης Ιουνίου, την οποίαν παρέσχον εις την κυβέρνησιν όλοι οι βουλευταί της Ενώσεως Κέντρου.

10. Συμφώνως προς το Πολίτευμα της Βασιλευομένης Δημοκρατίας ο Βασιλεύς βασιλεύει και ο Λαός κυβερνά διά της νομίμου κυβερνήσεως. Ο Βασιλεύς συμβουλεύει, αλλά η κυβέρνησις αποφασίζει. Εν τούτοις, από την τελευταίαν διπλήν άρνησιν Υμών συνάγεται ότι δεν συμφωνείτε με αυτήν την έννοιαν του Πολιτεύματος. Διεκδικείτε το δικαίωμα όπως ορίζετε Υμείς και τον υπουργόν Εθνικής Αμύνης και την ηγεσίαν των Ενόπλων Δυνάμεων, έστω και κατ' αντίθεσιν προς την απόφασιν της υπευθύνου κυβερνήσεως. Αλλά τούτο δεν είναι σύμφωνον προς το Πολίτευμα. Και διά τούτο απευθύνω προς την Υμετέραν Μεγαλειότητα έκκλησιν όπως προς το συμφέρον και του Έθνους και του Θρόνου μη επιμείνετε εις αυτάς τας αντιλήψεις. Συναποστέλλω προς υπογραφήν το διάταγμα της αναλήψεως υπ' εμού του υπουργείου Εθνικής Αμύνης.

Η εντολή, την οποίαν η Ένωσις Κέντρου έχει λάβει από τον Ελληνικόν Λαόν είναι όπως λειτουργή πλήρως η αληθής Βασιλευομένη Δημοκρατία. Υπό την σημαίαν αυτής ηγωνίσθημεν και ετιμήθημεν με την πρωτοφανή εμπιστοσύνην του Ελληνικού Λαού, η οποία σήμερον όχι μόνον διατηρείται, αλλά και προφανώς έχει επαυξηθή.

Και θα εξακολουθήσει να είναι η σημαία της Ενώσεως Κέντρου και εις το παρόν και εις το μέλλον.

Μετά βαθείας τιμής
Γ. Παπανδρέου

Ο διευθυντής του βασιλικού πολιτικού γραφείου Χοϊδάς μετέφερε αυθημερόν την απάντηση του πατέρα μου στο βασιλιά. Ήταν περασμένα μεσάνυχτα όταν μια κυρία της βασιλικής Αυλής τηλεφώνησε στο ραδιοφωνικό σταθμό και ζήτησε να μεταδοθεί η εξής ανακοίνωση: «Εκ του γραφείου της Α.Μ. του Βασιλέως ανακοινούται ότι ουδέποτε υπήρξε άρνησις αποδοχής αιτήσεως συνεργασίας του κ. Πρωθυπουργού». Στη συνέχεια αναφέρθηκαν οι ημερομηνίες κατά τις οποίες πραγματοποιήθηκαν συναντήσεις μεταξύ βασιλιά και πρωθυπουργού.

Ο Χοϊδάς, φτάνοντας στην Κέρκυρα, μαζί με την απάντηση του Γεωργίου Παπανδρέου μετέφερε και το διάταγμα αντικατάστασης του Γαρουφαλιά για να το υπογράψει ο βασιλιάς. Την επομένη το πρωί, 10 Ιουλίου, η *Ελευθερία*, που υποστήριζε την ομάδα Μητσοτάκη, δημοσίευσε το εξής σχόλιο: «Εάν αρνηθή ο Βασιλεύς να υπογράψη το διάταγμα διά την αντικατάστασιν του Γαρουφαλιά, ο Πρωθυπουργός, διαπιστώνων διαφωνίαν με τον ανώτατον άρχοντα, θα υποβάλη παραίτησιν και θα εισηγηθή εκλογάς. Είναι όμως αβέβαιον κατά πόσον ο Βασιλεύς θα συνεφώνει εις εισήγησιν διά νέας εκλογάς». Το σχόλιο δεν ήταν καθόλου τυχαίο. Γιατί, καθώς αποδείχτηκε αργότερα, ο Χοϊδάς είχε διατηρήσει στενή επαφή και συνεργασία με τον Μητσοτάκη και τον εκδότη της *Ελευθερίας* Π. Κόκκα, προετοιμάζοντας τη διαδοχή της κυβέρνησης Παπανδρέου. Στην πραγματικότητα, ο Μητσοτάκης είχε διαβεβαιώσει το βασιλιά, μέσω του Χοϊδά, πως αμέσως μετά την παραίτηση του Παπανδρέου ένας μεγάλος αριθμός βουλευτών της Ένωσης Κέντρου θα εγκατέλειπε τους Παπανδρέου για να στηρίξει νέα κυβέρνηση στη Βουλή. Μια τέτοια κυβέρνηση θα χρειαζόταν την υποστήριξη της ΕΡΕ. Ο Μητσοτάκης είχε υποσχεθεί στον Χοϊδά και στο βασιλιά 80 με 90 αποστάτες. Αλλά αυτό ακριβώς το σχέδιο είχε προτείνει δημόσια ο Κανελλόπουλος το Φεβρουάριο. Και το σχέδιο είχε τεθεί σε λειτουργία από καιρό. Το θέμα ήταν τώρα να καρποφορήσει.

Στις 6.50' μ.μ. του Σαββάτου 10 Ιουλίου, ο βασιλιάς τηλεφώνησε στον πρωθυπουργό για να του αναγγείλει τη γέννηση της θυγατέρας του Αλεξίας. Ο Γεώργιος Παπανδρέου έδωσε λανθασμένη ερμηνεία στο γεγονός πως ο βασιλιάς τού έκανε προσωπικό τηλεφώνημα. Το εξέλαβε ως ένδειξη πως ο βασιλιάς είχε μετανιώσει. Αλλά οι δριμύτατες επιθέσεις του δεξιού Τύπου εναντίον του πατέρα μου και εναντίον μου έδειχναν ακριβώς το αντίθετο. Ο Τύπος της Δεξιάς απέδιδε την επιθυμία του πατέρα μου να αναλάβει ο ίδιος το υπουργείο Εθνικής Αμύνης σε προσπάθεια να προστατεύσει το γιο του από τους πλοκάμους της Δικαιοσύνης.

Φτάνοντας στην Κέρκυρα, ο Γεώργιος Παπανδρέου βρήκε μια νέα επιστολή του Κωνσταντίνου να τον περιμένει:

Εν Κερκύρα τη 10η Ιουλίου 1965

Κύριε Πρωθυπουργέ,

Διεπίστωσα εκ της από 9 Ιουλίου επιστολής σας ότι επιμένετε να έχετε την πρόθεσιν, την οποίαν διά της προχθεσινής επιστολής μου σας επισήμανα, να εμφανίζετε κατά σύστημα ως υφιστάμενον θέμα λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος, δημιουργηθέν εξ αιτίας ενεργειών μου, ενώ τοιούτον θέμα δεν υπάρχει διότι ουδέποτε εγεννήθη.

Δεν δύναμαι, δυστυχώς, να αποφύγω την σκέψιν ότι η σκόπιμος εμμονή εις ανύπαρκτον θέμα αποτελεί πρόσχημα διά την εκ μέρους υμών ηθελημένην διατάραξιν των σχέσεων μας. Επιδιώκετε την δημιουργίαν συνταγματικού θέματος εκ του μη όντος.

Με στενοχωρεί η προσπάθειά σας, εάν δε δεν επικρατήσουν εις υμάς σωφρονέστεροι σκέψεις θα ευρεθώ εις την ανάγκην εκ καθήκοντος προασπίσεως της συνταγματικής τάξεως και της ομαλότητος να καταγγείλω προς τον Ελληνικόν Λαόν τας προθέσεις σας.

Είναι γεγονός αναμφισβήτητον, το οποίον ουδενός την προσοκίν δέον να διαφύγη, ότι η δημιουργηθείσα εις το πολιτικόν κόμμα του οποίου ηγείσθε έντασις εν σχέσει προς τα πρόσωπα του αρχηγού του ΓΕΣ, αρχικώς, και εν συνεχεία του υπουργού Εθνικής Αμύνης, υπήρξεν, ως υμείς καλώς γνωρίζετε, τεχνητή.

Ήδη έρχομαι εις όσα σχετικώς αναφέρετε εις την επιστολήν σας εν σχέσει προς τα δύο αυτά πρόσωπα.

Διά την αντικατάστασιν του αρχηγού του ΓΕΣ εσείς με ενημερώσα-

τε επί αποφάσεώς σας και σας διεμήνυσα διά του αρχηγού του Γραφείου μου ότι διαδικασία απλής ανακοινώσεως, ήτις εσχεδιάζετο ως επληροφορήθην χωρίς να μου παράσχητε την κατά το Σύνταγμα απαραίτητον ευκαιρίαν ν' ακουσθή η γνώμη μου, δεν ηδύνατο να γίνη δεκτή, και προσέθεσα ότι υπό τας κρατούσας συνθήκας, από εθνικής σκοπιάς κρίνων, δεν ήμην σύμφωνος προς την απόφασίν σας. Διά της από 24 Ιουνίου ε.έ. επιστολής σας απεδώσατε εις πλήρη παρανόσιν του κ. υπουργού Εθνικής Αμύνης τα όσα με επληροφόρησε και εκφράσαντες την βαθειάν λύπην σας διά την αδόκτον παρεξήγησιν με διαβεβαιώσατε ότι ουδέποτε ήτο δυνατόν να προβήτε εις την ενέργειαν των μεταβολών πριν ή επικοινωνήσητε μετ' εμού.

Καθ' όσον αφορά εις το θέμα της αντικαταστάσεως του υπουργού Εθνικής Αμύνης δεν είναι αληθές ότι επίλθε διαφωνία ημών, ως εν τη επιστολή σας αναφέρετε, εφ' όσον δεν έσχον εισέτι την μεθ' υμών συνεργασίαν διά να ακούσω την εισήγησίν σας και εκφράσω, καθ' ό έχω χρέος, την γνώμην μου.

Όταν μου παρηγγείλατε την απόφασίν σας, σας εξέφρασα διά του αρχηγού του Γραφείου μου την επιθυμίαν να συζητήσω το θέμα μεθ' υμών ευθύς ως τούτο καταστή δυνατόν, συγχρόνως σας επέστησα την προσοχήν επί του φόρτου εργασίας τον οποίον θα συνεπάγεται δι' υμάς η άσκησις των καθηκόντων του πρωθυπουργού, του υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και του υπουργού Εθνικής Αμύνης, ο δε κ. Χοϊδάς σας επανέλαβε εις την απάντησίν μου ταύτην προς άρσιν πάσης αμφιβολίας ότι σας ημφεσβήτησα δικαίωμά σας.

Ουδέποτε εις ουδεμίαν στιγμήν και δι' οιουδήποτε τρόπου ηρνήθην ότι αποτελεί δικαίωμα της κυβερνήσεως η αντικατάστασις ανωτάτου αξιωματικού ή δικαίωμα του πρωθυπουργού η αντικατάστασις υπουργού του. Συνεπώς αναγιγνώσκων εις την επιστολήν σας τα αντίθετα διερωτώμαι πώς είναι δυνατόν να μου αποδίδετε ανύπαρκτον διπλήν άρνησιν υποστηρίζοντες πράγματα διάφορα της αληθείας.

Πάντως δεν δύναμαι ει μη να σημειώσω ότι η αποστολή χθες προς εμέ προς υπογραφήν σχεδίου Βασιλικού Διατάγματος περί αντικαταστάσεως του υπουργού Εθνικής Αμύνης χωρίς να έχη προηγηθή συνεργασία ημών αναγκαία, κατά τας συνθήκας του Πολιτεύματος, ιδία δε αφού είχατε και ειδοποιηθή περί της επιθυμίας μου, αποτελεί πράξιν άβητην, αλλά και προσβλητικήν, διότι περιέχει άσκησιν πείσεως και σκοπεί εις δημιουργίαν πεπλανημένων εντυπώσεων παρά τη κοινή γνώμη.

Διότι πώς δύναται να παροραθή το συμβάν ότι πριν ή παραδοθή εν Αθήναις προς αποστολήν εις εμέ το σχέδιον Βασιλικού Διατάγματος μετά της επιστολής σας, εξεδόθησαν εκδόσεις φιλοκυβερνητικών εφημερίδων, στενώς συνδεδεμένων μετά του περιβάλλοντός σας, προς διάδοσιν της ψευδούς ειδήσεως ότι είχαν τάχα αρνηθή την υπογραφήν του τότε ανυπάρχοντος σχεδίου Βασιλικού Διατάγματος. Διά τας αντιλήψεις τας οποίας ισχυρίζεσθε ότι έχω εν σχέσει προς το υπουργείον Εθνικής Αμύνης, περί του οποίου, ως μου γράφετε, κατέχομαι από την θέλποιν να έχω αποφασιστικήν γνώμην, θεωρών τούτο στεγανόν διαμέρισμα εξαιρούμενον της εξουσίας της κυβερνήσεως, οφείλω να σας δηλώσω κατά τον κατηγορηματικώτερον τρόπον ότι ευρίσκεσθε εις πλάνην και μου αποδίδετε μομφήν ασυγχώρητον, ουδεμίαν έχουσαν βάσιν. Γνωρίζω άριστα τα εκ του Συντάγματος καθήκοντά μου, την έκτασίν των και τας εξ αυτών υποχρεώσεις μου. Η έκκλησίς σας προς εμέ δεν ανταπεκρίνετο εις ανάγκην τινά.

Πριν ή αναβώ εις τον Θρόνον ωρκίσθην εις το Όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος να προστατεύω την επικρατούσαν Θρησκείαν των Ελλήνων, να φυλάττω το Σύνταγμα και τους Νόμους του Ελληνικού Έθνους και να διατηρώ και υπερασπίζω την Εθνικήν ανεξαρτησίαν και ακεραιότητα του Ελληνικού κράτους.

Ως εγγυητής συνεπώς της διαφυλάξεως του Συντάγματος και ειδικώτερον των θεμελιωδών αρχών της λαϊκής κυριαρχίας και των δημοκρατικών ελευθεριών του κατ' εξοχήν δημοκρατικού λαού ημών, είμαι υποχρεωμένος να ενδιαφέρωμαι ιδιαιτέρως διά τας ενόπλους δυνάμεις, αίτινες ως λόγον υπάρξεως έχουν την προάσπισιν του Έθνους από εξωτερικούς ή εσωτερικούς κινδύνους.

Το ενδιαφέρον μου τούτο περιορίζεται εις την διατήρησιν των Ενόπλων Δυνάμεων αξιωμαχών, αποκλειστικώς ασχολουμένων με τα υπηρεσιακά καθήκοντά των και αδιακόπως αφωσιωμένων εις την επιτέλεσιν του υπερτάτου εθνικού των καθήκοντος, μακράν πάσης πολιτικής ή κομματικής διαμάχης, ή πιέσεως. Διά την κατίσχυσιν της αρχής ότι αι Ένοπλοι Δυνάμεις ανήκουν μόνον εις το Έθνος δεν αρκεί μόνη η διακήρυξις της αρχής, αλλά απαιτείται επιμελής και συνεχής εφαρμογή της. Εγώ τεταγμένος υπεράνω της πολιτικής οφείλω ανεππρέαστος να επαγρυπνώ διά την πιστήν τήρησιν της αρχής και σας έχω είπη ότι διεπίστωσα σοβαρωτάτας παραβιάσεις αυτής.

Ποία μέσα διαθέτω διά την εκδήλωσιν του ενδιαφέροντός μου τούτου; Όσα από μακράν παράδοσιν έχουν διεθνώς καθιερωθή, ήτοι, να συμβουλευώ και εν ανάγκη να προειδοποιώ υμάς και τους υπουργούς μου, ενημερούμενος τακτικώς και συστηματικώς επί πάντων των σημαντικών θεμάτων κατά τα καθιερωμένα.

Αυτή είναι η ακριβής αντίληψις των υποχρεώσεών μου και ούτω και μόνον ήσκησα και θα εξακολουθώ να ασκώ τα καθήκοντά μου. Η αποφασιστικότης μου να μείνω στερρώς προσπλωμένος εις τον όρκον μου δεν πρόκειται εν ουδεμίᾳ περιπτώσει να καμφθῆ. Σας γνωρίζω δε και πάλιν ότι τελῶ εν πλήρει αρμονίᾳ προς την πολιτικὴν παράταξιν της Ενώσεως Κέντρου και δεν επιθυμῶ να μεταβληθῆ τούτο.

Ακατανόητος δι' ἐμέ είναι η περικοπή της επιστολῆς σας κατά την οποίαν καταβάλατε πάσαν προσπάθειαν και προέβητε και εις σημαντικές... συγκαταβάσεις, δυσαρέστους διά τον δημοκρατικόν κόσμον διά να διατηρηθῆ αδιατάρακτος η συνεργασία σας μετ' ἐμοῦ. Τι ἔννοιαν ἔχει η συγκατάβασις του Πρωθυπουργού προς τον Βασιλέα; Εκ του Συντάγματος ἔχετε την ευθύνην των πράξεών μου, ουδείς δε χώρος συγκαταβάσεως ὑπάρχει. Εν πάσῃ περιπτώσει εἶμαι υποχρεωμένος να σημειώσω ὅτι ἀπετέλεσεν ἀτύχημα η χρήσις του ὄρου, διότι ο Βασιλεὺς ουδεμίαν ἀπολύτως ποτέ ἀνάγκην συγκαταβάσεως ἔχει οὔτε δύναται να επιτρέψῃ τόσον ἀτακτον και ἀντικανονικὴν στάσιν ἀπέναντί του.

Θα σας ἀπαντήσω δι' ὀλίγων εις ὅσα ἀναφέρετε εις τας παραγράφους 3 και 4 της επιστολῆς σας. Δεν ἴτο ἔργον του διενεργήσαντος την διοικητικὴν ἐξέτασιν ἐπὶ της υποθέσεως της συνωμοσίας να εισηγηθῆ ἐπὶ της ἀνάγκης εξακριβώσεως της ἀληθείας διά τακτικῆς ἀνακρίσεως. Εἰς το πόρισμά του πάντως ουδέν σχετικῶς ἀναφέρεται. Ὄταν διά του πορίσματος της ἐξετάσεως του βεβαιοῖ ὅτι δεν κατῶρθωσε να διαπιστώσῃ ποῖοι οἱ ἰδρυταί, ποῖος ο ἀρχηγός, ποῖα τα μέλη και ποῖοι οἱ σκοποὶ της συνωμοσίας, θα ἴτο ἀσύλληπτον να εισηγηίτο τον τερματισμόν, ἀνακριβῶς, τόσον ἀνωρίμου υποθέσεως. Παρ' ὅλον ὅμως ὅτι διέφυγον της διοικητικῆς ἐξετάσεως τόσον βασικοὶ συντελεσταί, εν τούτοις εις τρεις ἀξιωματικούς της ΚΥΠ ἀποδίδεται ἐνοχὴ νυξημένου βαθμοῦ διά του πορίσματος. Οὕτω η ἀπάντησις σας δεν πείθει, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἐπιθυμεῖτε να λησμονήτε ὅτι πολλά ἄλλα στοιχεῖα ἔχουν ἔλθῃ εις φῶς περὶ της ενεργοῦ ἀναμίξεως της Κεντρικῆς Υπηρεσίας Πληροφοριῶν εις την ἐξύφανσιν

της επαναστατικής δικτατορικής συνωμοσίας, ήτις νυν τελεί υπό ανάκρισιν. Της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών αποκλειστικόν έργον δέον να είναι η συγκέντρωσις πληροφοριών περί των εξωτερικών και εσωτερικών εχθρών της χώρας και η προστασία των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας από πάσης επιβουλής. Και ουδεμία ετέρα δράσις είναι επιτρεπτή.

Διά της επιστολής μου σας κατήγγειλα συγκεκριμένας πράξεις και σας εζήτησα να προβήτε εις ωρισμένας εκδηλώσεις, προθυμοποιηθείς μάλιστα, χάριν του δημοσίου συμφέροντος, να αντιπαρέλθω ωρισμένας χαρακτηριστικάς σοβαράς ενεργείας σας, εάν προεβήνατε εις αποκήρυξίν των. Ουδέν όμως απολύτως αναφέρετε εν τη επιστολή σας, εν σχέσει προς την παράκλησίν μου. Συνεπώς είμαι υποχρεωμένος υπό το φως των χθεσινών και σήμερον επαναλαμβανομένων αναληθών σκοπίμων αιτιάσεων, ότι ηρνήθην να δεχθώ εσάς και την υπογραφήν Βασιλικού Διατάγματος, αλλά και εν όψει της εκ κύκλων προσκειμένων προς υμάς διαδόσεως συνθημάτων περί επελθούσης ρήξεως εξ αιτίας των ανερεϊστων τούτων αιτιάσεων και της προσκλήσεως του λαού εις επαγρύπνησιν διά την περιφρούρησιν των δήθεν κινδυνευουσών ελευθεριών του, να σας δηλώσω διά μίαν εισέτι φοράν, ότι αποδοκιμάζω τας ενεργείας σας και ότι επιθυμώ να σας καταστήσω σαφές ότι υπό τοιαύτην ατμόσφαιραν δεν τολμώ να αισιοδοξήσω ότι δύναται ν' αποβή εποικοδομητική η επικειμένη συνεργασία μας.

Αρνούμαι, και εν τούτω προασπίζω την συνταγματικήν θέσιν και το κύρος μου ενώπιον αδοκίπων πιέσεων, να δεχθώ να ασκήσω τα καθήκοντά μου υπό απειλήν και υπό το κράτος εντυπώσεων εξ ενεργειών μη συναδουσών προς την ομαλότητα της λειτουργίας του Πολιτεύματος. Εάν υφίσταται σήμερον πρόβλημα, τούτο συνίσταται εις κρίσιν εμπιστοσύνης την οποίαν προεκάλεσαν αι ενέργειαι σας, απροκαλύπτως σχεδιασμένα και εσκεμμένα να περιορίσουν την απρόσκοπτον άσκησιν των συνταγματικών μου καθηκόντων. Ουδείς όμως θα δυνηθή να επιτύχη τοιούτον τι, διότι στηρίζομαι εις την ακατάλυτον δύναμιν, η οποία είναι η αγάπη του λαού.

Μόλις διάβασε ο πατέρας μου τη δεύτερη επιστολή του βασιλιά, γνώριζε πια πως είχε επέλθει το τελικό ρήγμα στις σχέσεις τους. Και όμως, όταν τον συνάντησε τον βρήκε πολύ ευδιάθετο. Ο βασιλιάς κράτησε

φιλική στάση απέναντι του πατέρα μου και, όσον αφορά το θέμα του υπουργείου Εθνικής Αμύνης, περιορίστηκε σε γενικότητες. Η αλλοπρόσαλλη αυτή τακτική του Κωνσταντίνου έβαλε τον πατέρα μου σε σκέψεις. Επέστρεψε στην Αθήνα χωρίς να έχει καταλήξει σε εκτίμηση των αποτελεσμάτων της συνάντησης. Θυμάμαι που τον συνόδευσα από το αεροδρόμιο στο Καστρί. Στο δρόμο μιλήσαμε για τη συνάντηση της Κέρκυρας. Ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν σκυθρωπός και επιφυλακτικός στις προβλέψεις του για το μέλλον.

Στο αεροδρόμιο, καθώς περίμενα την άφιξη του πατέρα μου, συνάντησα τυχαία τον Μπτσοτάκη. Παρά την ένταση που είχαν προσλάβει οι σχέσεις μας τον τελευταίο καιρό, με πλησίασε.

– Τι μαθαίνεις για τη συνάντηση βασιλιά και πρωθυπουργού; με ρώτησε.

– Τίποτα πέρα απ' ό,τι άκουσα στο ραδιόφωνο. Απ' ό,τι καταλαβαίνω, η συνάντηση πήγε πολύ καλά.

– Αδύνατον! είπε ξαφνιασμένα.

Ήταν φανερό πως ο Μπτσοτάκης περίμενε με βεβαιότητα πως οι συνομιλίες της Κέρκυρας θα αποτελούσαν τη χαριστική βολή στις σχέσεις βασιλιά και Παπανδρέου. Η απάντησή μου τον βύθισε σε σκέψεις. Κάτι δεν πήγε καλά, αλλά τι;

Αναπολώντας τα γεγονότα εκείνης της περιόδου, δεν μπορώ παρά να καταλήξω στο συμπέρασμα πως η συνωμοσία για την ανατροπή της κυβέρνησης Παπανδρέου θα εκδηλωνόταν στην Κέρκυρα. Κάτι όμως επηρέασε το χρονοδιάγραμμα. Η μόνη αιτία που μπορώ να σκεφτώ είναι η υπερβολική δεισιδαιμονία του Κωνσταντίνου. Είναι πιθανό να μην ήθελε να συνδυαστεί το χαρμόσυνο γεγονός της γέννησης της Αλεξίας με την παραίτηση της κυβέρνησης.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου συγκάλεσε την κοινοβουλευτική ομάδα της Ένωσης Κέντρου, που αποφάσισε ομόφωνα τη διαγραφή του Γαρουφαλιά από το κόμμα. Εισηγούμενος την πρόταση της διαγραφής, ο Γεώργιος Παπανδρέου δήλωσε κατηγορηματικά: «Η διαγραφή του κυρίου Γαρουφαλιά αποτελεί σεβασμόν προς το γράμμα και προς το πνεύμα της Βασιλευμένης Δημοκρατίας. Στην Κυβέρνησίν μας δεν μπορούν να υπάρχουν τοποτηρηταί άλλων δυνάμεων. Δεν υπάρχει υπουργική πολιτική. Υπάρχει κυβερνητική πολιτική. Δυστυχώς διεπιστώθη ότι υπάρχει συνάδελφος υπουργός που επιμένει να έχη υπουργικήν πολιτικήν και όχι κυβερνητικήν. Είναι προφανές, και εκ

των γενικών αρχών του πολιτεύματος της Βασιλευμένης Δημοκρατίας και εκ της ιδικής σας εντολής, ότι αντιτάσσεται τοιούτο τρόπος εις το κόμμα, θέτων εαυτόν εκτός κόμματος. [...] Δεν επιτόχησα να εξέλθω πρώτα από την κυβέρνηση αλλά από το κόμμα, διότι κατεβλήθη προσπάθεια να δοθῆ εντύπωση ότι οι λόγοι είναι προσωπικοί. Διότι θέλω από την σημερινή συγκέντρωσιν να εξέλθω το μήνυμα ότι είναι ηλίθιοι όσοι νομίζουν ότι ημπορεί να υπάρξῃ και η ελαχίστη διάσπασις της Ενώσεως Κέντρου. Θέλω να πληροφορηθῶν ὅλοι ότι προδότηι δεν υπάρχουν εις την Ἐνωσιν Κέντρου». Ὅλοι οι βουλευτές, ὄρθιοι, επευφήμησαν τα λόγια του Γεωργίου Παπανδρέου. Δεν πέρασαν ὅμως εἴκοσι τέσσερις ὥρες, για να πληροφορηθῆί πως αρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς που τον επευφήμησαν ἔγιναν προδότες στο κόμμα τους και στον αγώνα για τὴ δημοκρατία. Το μεσημέρι τῆς ἰδίας μέρας συναντήθηκα με τον επιτετραμμένο τῆς Ἀμερικανικῆς Πρεσβείας Νόρμπερτ Ἄνσιουτς σε ἓνα φιλικὸ σπίτι. Ἡ συνάντησις ἔγινε με δική του πρωτοβουλία. Ἦθελε να με πείσει να ακολουθῆσω ηπιότερη γραμμὴ ἀπέναντι στο βασιλιά. Συνομιλήσαμε ἐπὶ δύο ὥρες. Ὑποστήριξε τὴν ἀποψη πως ο βασιλιάς ἔκανε καλὰ να ἀρνηθῆί στον Γεώργιο Παπανδρέου τὸ καρτοφυλάκιο τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Σε παρατήρησή μου πως αὐτὸ δε συμβιβάζοταν με τὸ Σύνταγμά μας, χαμογέλασε.

– Ἐγινε ποτέ σεβαστὸ τὸ Σύνταγμά σας; Γιατί πρέπει να γίνει σεβαστὸ τώρα; Με τὴν υπόθεσις ἈΣΠΙΔΑ ανοιχτή, πὼς θα διανοηθῆί ο βασιλιάς να παραδώσει τὸ υπουργεῖο Ἀμύνης στον πατέρα σου; Εξάλλου η ἀνάμειξή σου στὴν υπόθεσις αὐτὴ εἶναι σαφής.

– Ἐέρεις πολὺ καλὰ, ἀπάντησα θυμωμένος, πως πρώτος ἐγὼ υποστήριξα τὴν πολιτικὴ ουδετεροποίησις του στρατοῦ. Ἡ επιμονή του πατέρα μου να ἀναλάβει ο ἴδιος τὸ υπουργεῖο Ἀμύνης, η επιμονή του να γίνουιν ἀλλαγές στὴν ηγεσία των ἐνόπλων δυνάμεων ἀνανακλά τὴ θέσις μας πως ο στρατὸς ἀνήκει στο ἔθνος και πως δεν εἶναι στεγανὸ διαμέρισμα που ἐξαιρεῖται ἀπὸ τον ἔλεγχο τῆς νόμιμης κυβέρνησις. Ἀλλὰ ο Ἄνσιουτς δε συμφωνοῦσε.

– Κι ἐσύ ξέρεις πολὺ καλὰ πως η κυβέρνησή μου ἔχει ἐπενδύσει τεράστια ποσὰ στο στρατιωτικὸ κατεστημένο τῆς Ἑλλάδας. Ἀν κάθε νέα ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀλλάζε τὴν ηγεσία του στρατεύματος, τὴ ἐγγύησις θα εἶχαμε πως οἱ ἐνόπλες δυνάμεις θα παίξουιν τὸ ρόλο που τους ἔχει ἀναθέσει τὸ ΝΑΤΟ;

Κάθε συζήτηση θα ήταν μάταιη. Ήταν ολοφάνερο πως είχε ολότε-
λα ταχθεί με το βασιλιά στην αναμέτρησή του μαζί μας.

Την ίδια μέρα επισκέφθηκε τον πατέρα μου ο Αμερικανός πρεσβευτής
Χένρι Λαμπούις. Εξέφρασε την ανησυχία της κυβέρνησής του για το
αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει η ελληνική πολιτική κατάσταση
και είπε στον πρωθυπουργό πως, κατά την αμερικανική άποψη, ο
βασιλιάς είχε δίκιο μη θέλοντας να του παραδώσει το υπουργείο
Εθνικής Αμύνης. Κατά τη γνώμη του Λαμπούις και των προϊσταμέ-
νων του, ο Παπανδρέου έπρεπε να αποσύρει την αξίωσή του, απο-
φεύγοντας έτσι σύγκρουση με το Παλάτι.

Για μία ακόμα φορά οι Αμερικανοί εμφανίστηκαν στο προσκήνιο.
Στην πιο κρίσιμη ώρα, έριξαν την υποστήριξή τους στο βασιλιά, πράγ-
μα όμως που δε μας ξένισε. Ο βασιλιάς και το ελληνικό κατεστημέ-
νο περνούσαν στην επίθεση μόνο όταν είχαν εξασφαλίσει τη συ-
γκατάθεση και τη συμπαράσταση των Αμερικανών. Εξάλλου η Ελλά-
δα εξακολουθούσε να είναι δορυφόρος.

Το βράδυ της 14ης Ιουλίου επισκέφθηκα, μαζί με τη γυναίκα μου,
τον πατέρα μου. Μαζί του ήταν ο συνταγματάρχης Αναγνωστόπου-
λος, ο αξιωματικός που διαδέχτηκε τον Παπατέρπο στην υποδιευ-
θυνση της ΚΥΠ. Η κουβέντα μας διακόπηκε από μια ξαφνική επί-
σκεψη του Χοϊδά, που έφερε άλλη μια επιστολή από το βασιλιά, την
τρίτη του:

Εν Κερκύρα τη 14η Ιουλίου 1965

Κύριε Πρωθυπουργέ,

Έκουσα μετά μεγίστης προσοχής τα όσα μου διεμνύσατε διά του
αρχηγού του Γραφείου μου εν σχέσει προς το Υπουργείον Εθνικής
Αμύνης. Έχων πλήρη συνείδησιν της κρισιμότητος της πολιτικής
καταστάσεως, εμελέτησα άπαντα τα στοιχεία τα οποία συνθέτουν
την εικόνα αυτής και απέδωσα όλως ιδιαιτέραν σημασίαν εις την ει-
σήγησίν σας, καθ' όσον υμείς, κατά το Σύνταγμα, είσθε ο υπεύθυνος
σύμβουλός μου. Σας παρακαλώ να ακούσητε και τας ιδικάς μου συμ-
βουλάς, τας οποίας, υπό μορφήν εκκλήσεως, απευθύνω προς υμάς.
Μην επιμείνητε να αναλάβητε υμείς κατά την παρούσαν ώραν το
Υπουργείον Εθνικής Αμύνης. Τοιαύτη πράξις, δι' ους λόγους σάς έχω
ήδη επισημάνει εν τη από 8 Ιουλίου επιστολή μου και σας εξήγησα
κατά την τελευταίαν συνεργασίαν μας, θα αποτελέση βαρύτατον

πλήγμα κατά του προσωπικού σας γοήτρου, κατά του κόμματος του οποίου ηγείσθε και κατά των αρχών της αρετής και της ευθιξίας, αι οποίαι κρατούν και πρέπει να εξακολουθήσουν να διέπουν τον πολιτικόν μας βίον. Η συμβουλή μου, είμαι δε υποχρεωμένος να συμβουλευώ τους υπουργούς μου, ουδέν απολύτως άλλο κίνητρον έχει πλην της μερίμνης διά την άμεμπτον εκ μέρους υμών διαχείρισιν της ανατεθειμένης εις υμάς εξουσίας.

Εφ' όσον έχετε την διακριτικίν ευχέρειαν να αναθέσετε το υπουργείον τούτο εις ένα εκ των συνεργατών σας, δεν δύναμαι να εννοήσω διά ποίον λόγον μετά τосαύτης επιμονής διεκδικείτε να επωμισθήτε βάρος το οποίον κινδυνεύει ν' αποβή αβάστακτον.

Δι' εμέ, όταν πρόκειται περί ζητήματος αρχής, είναι αδύνατον να ακολουθήσω διάφορον της υπό της αρχής επιβαλλομένης συμπεριφοράς. Και το καθήκον επιβάλλει να σας αποτρέψω από την εκτέλεσιν της διαβιβασθείσης προς εμέ αποφάσεώς σας.

Αυτή είναι η μοναδική δυσκολία μου να υπογράψω το σχέδιον Βασιλικού Διατάγματος, το οποίον, ως σας είπον εις την προηγουμένην επιστολήν μου, δεν έπρεπε ποτέ να μου είχατε αποστείλει καθ' ον τρόπον το επράξατε.

Επιθυμώ να γνωρίζετε, ότι καθ' όσον αφορά εις την αποχώρσιν εκ του υπουργείου του κ. Π. Γαρουφαλιά ευρίσκομαι, όπως άλλωστε δεν έπαυσα ποτέ να είμαι, εις την διάθεσίν σας διά την έκδοσιν του Βασιλικού Διατάγματος.

Λόγω δε των δυσχερών ωρών τας οποίας διέρχεται εκ της εκκρεμότητος του Κυπριακού η Πατρίς μας, και της εκ τούτου ευρυτάτης αναπτύξεως των Ενόπλων Δυνάμεων, θεωρώ αναγκαίον η αποχώρσιν του νυν Υπουργού Εθνικής Αμύνης να συνοδευθή από ταυτόχρονον διορισμόν και ορκωμοσίαν υπουργού επιλεγομένου εν συνεργασία ημών, εις πρώτην ευκαιρίαν, εκ των προσωπικοτήτων της κοινοβουλευτικής σας ομάδος, των εχόντων να επιδείξουν άριστον ήθος, λευκόν παρελθόν, ακεραιότητα χαρακτήρος, συνειδησιν της εθνικής αποστολής των Ενόπλων Δυνάμεων, πίστιν εις τας ηθικάς αρχάς και την δύναμιν και το θάρρος να τας εφαρμόσουν.

Είμαι βέβαιος ότι εις την κοινοβουλευτικίν ομάδα της Ενώσεως Κέντρου θα ανευρεθή κατάλληλος υπουργός Εθνικής Αμύνης, ο οποίος να αντεπεξέλη εις τας μεγάλας απαιτήσεις του τομέως τούτου και εις την ανάγκην να διαφυλάξη από πάσης επιρροής ή επεμβά-

σεως την δικαστικὴν ἀνάκρισιν εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς συνωμοσίας ἐν τῷ στρατεύματι. Δυστυχῶς διαφέρουν ριζικῶς αἱ ἀντιλήψεις ἡμῶν ἐπὶ τούτου, διότι εσεῖς θεωρεῖτε ἀνύπαρκτον τὴν συνωμοσίαν καὶ μόνον πολιτικὴν σκευωρίαν ὑπάρχουσαν, ἐνῶ ἐγὼ στηριζόμενος εἰς τὸ πόρισμα τῆς διοικητικῆς ἐξετάσεως εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ θεωρῶ ὑπαρκτὴν καὶ ἐπικίνδυνον τὴν ἐλεεινὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν.

Κατάπληκτος ἐπληροφορήθην τὴν ἀνακληθείσαν ἐκ τῶν υστέρων πρότασίν σας περὶ ἀναθέσεως τοῦ Υφυπουργείου Ἐθνικῆς Ἀμύνης εἰς τὸν ἀντιστράτηγον ε.α. κ. Δ. Παπανικολόπουλον.

Ἐάν ἐπιμένω εἰς τὰς σκέψεις αὐτάς, διὰ νὰ σας ἀποτρέψω, εσεῖς, ὁ ὁποῖος ἐπανειλημμένως ἔχετε ἐξάρει τὴν εἰς τὸ καθήκον πίστιν καὶ ἀφοσίωσίν μου, θα πρέπει νὰ ἀντιληφθῆτε ὅτι πράττω τούτο ἐπειδὴ ἀγωνίζομαι νὰ ὑπηρετήσω κατὰ τὸν ὀρθότερον καὶ προσφορῶτερον τρόπον τὴν Πατρίδα μας.

Τὴν ἐκκλήσίν μου σας ἀπευθύνω τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐδημιουργήσατε ἀνεὺ λόγου καὶ καλλιιεργεῖτε, ὡς νὰ ὑφίστατο αἰτία τις, ἀντιδικίαν πρὸς ἐμέ διὰ τὴν ἐξυπρέτησιν σκοπῶν τελείως ἀντιθέτων πρὸς τὴν εὐρύθμον καὶ συνταγματικὴν λειτουργίαν τοῦ Πολιτεύματος.

Ευρεθεὶς πρὸ ὠργανωμένης ἐκστρατείας ψεύδους καὶ ἐξαπατήσεως τῶν πολιτῶν, σας προειδοποίησα ἐντὸς τῶν τελευταίων ἡμερῶν δύο φορές ἐγγράφως καὶ μίαν προφορικῶς, ὑπομνήσας τὰς βαρείας εὐθύνας σας, καὶ ἐζήτησα νὰ πράξετε τὸ καθήκον σας καὶ νὰ διαλύσετε τὰ σκοτεινὰ νέφη τὰ ὁποῖα ἀφήκατε νὰ δημιουργηθοῦν, πυκνώσαντες μάλιστα τὰ ὑποκείμενα καὶ ἡμιεπισήμων ἐκδηλώσεων. Εἶναι ἀληθές ὅτι κατὰ τὴν τελευταίαν συνεργασίαν μου μου ὑπεσχέθητε ὅτι θα πράξητε ὅ,τι δεῖ. Ἐν συνεχείᾳ ὠμιλήσατε περὶ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀταλαντεύτου γραμμῆς μου κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὅμως, ὥστε νὰ καθίσταται φανερόν ὅτι ἐγὼ σας παρεκάλεσα νὰ με ἀποκαταστήσετε καὶ χωρὶς ἀνάληψιν κυβερνητικῆς εὐθύνης περὶ τῶν πεποιθήσεών μου, τὰς ὁποίας περιεγράψατε σκοπίμως ἀρνητικῶς ὡς οὐκ ἀναχρονιστικὰς. Ἀλλ' ὡς νὰ μὴ ἴρκει τούτο προσεθέσατε τὰ περὶ πικρίας μου «διότι μερὶς τοῦ τύπου» μού ἀπέδωσε ἀφ' ἐνός μὲν ἀναίσχυντον κατηγορίαν περὶ δήθεν ἀντισυνταγματικῶν προθέσεων καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ ἐνεφάνισε ὡς τελούντα ὑπὸ πίεσιν, ἐν τῇ ἀσκήσει τῶν καθηκόντων μου. Σας εὐχαριστῶ, πλὴν, ὡς γνωρίζετε, δὲν σας ἐζήτησα νὰ δώσετε δημοσιότητα, ἀλλὰ ἀνταποκρινό-

μενος εις την συνταγματικὴν σας υποχρέωσιν να αναλάβετε την ευθύνην της μετά θάρρους και ευθύτητος διαφεύσεως των όσων μου απεδόθησαν και της άρσεως και απαγορεύσεως των πιέσεων.

Το πατριωτικόν μου καθήκον μού επιβάλλει διά μίαν εισέτι φοράν να αφήσω κατά μέρος την σκόπιμον απροθυμίαν σας τηρήσεως των συνταγματικῶν σας υποχρεώσεων απέναντί μου. Αλλά όταν πράττω τούτο έχω την αξίωσιν να το εκτιμήσετε και να αντιληφθήτε ότι επέστη η στιγμή να ακούσετε την συμβουλήν μου, ανεπηρέαστον από οιονδήποτε υπολογισμόν.

Όταν ωμολογήσατε ότι μου απεστείλατε το σχέδιον Βασιλικού Διατάγματος, το οποίον ήδη μου ζητείτε να υπογράψω, διά να δημιουργήσετε εύσχημον πρόφασιν παραιτήσεως της Κυβερνήσεώς σας δι' επιρρίψεως εις εμέ του βάρους οξείας κρίσεως, είναι προτιμότερον να εισακούσετε την γνώμην μου και να δεχθήτε την έκκλησιν την οποίαν σας απευθύνω.

Δεν πρόκειται να ωφεληθήτε εκ της τεχνητής και διά τελείως σαθρών μέσων δημιουργίας κλίματος στρεφομένου κατ' εμού παρά τη κοινή γνώμην.

Η αλήθεια ενίκησε πάντοτε.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου ζήτησε αμέσως συνάντηση με το βασιλιά, που ορίστηκε για το απόγευμα της 15ης Ιουλίου στο ανάκτορο της Ηρώδου του Αττικού. Μόλις έφυγε ο Χοϊδάς, μας ανακοίνωσε πως η κυβέρνηση δεν μπορούσε πια να παραμείνει στην Αρχή. Η πρωτοβουλία του βασιλιά είχε προδιαγράψει την πορεία των γεγονότων. Μας ανέλυσε το σχέδιό του. Κατά τη συνάντησή του με το βασιλιά θα του παρέδιδε τη γραπτή απάντηση στην επιστολή του. Θα επιβεβαιωνόταν η διαφωνία τους, οπότε θα του ζητούσε μία ακόμα συνάντηση για την επομένη, κατά την οποία θα υπέβαλλε την παραίτησή του. Λίγο πριν υποβάλει την παραίτησή του, θα πήγαινε στο ραδιοφωνικό σταθμό για να απευθυνθεί στο λαό και να εξηγήσει τους λόγους οι οποίοι τον ανάγκασαν να παραδώσει την εξουσία που του είχε εμπιστευτεί το 53% του λαού. Παρατήρησα πως δε θα του δινόταν ποτέ η ευκαιρία να πάει στο ραδιοφωνικό σταθμό. Αν και νεοφερμένος στην ελληνική πολιτική, είχα πειστεί –πράγμα που δε συνέβαινε με τον πατέρα μου– για τη βαναυσότητα του ελληνικού κατεστημένου και τη διπλοπροσωπία του βασιλιά. Ο πατέρας μου γέλασε για την καχυποψία μου.

– Εδώ δεν είναι Κονγκό, είπε.

Πραγματικά, στον Γεώργιο Παπανδρέου δε δόθηκε ποτέ η ευκαιρία να απευθυνθεί στον ελληνικό λαό από το ραδιόφωνο.

Το πρωί της 15ης Ιουλίου οι εφημερίδες δημοσίευσαν το εξής σχόλιο, που προερχόταν από κυβερνητικούς κύκλους:

Ανυποχώρητος είναι η πορεία που έχει χαράξει ο Πρωθυπουργός κ. Γεώργιος Παπανδρέου. Αφ' ότου έθεσε θέμα αναλίψεως παρ' αυτού προσωπικώς του Υπουργείου Εθνικής Αμύνης δεν είναι δυνατόν να δεχθί άλλην λύσιν. Είναι ζήτημα προασίσεως της τιμής της Δημοκρατίας. Διότι είναι αδύνατον και απαράδεκτον να τεθή υπό απαγόρευσιν ο Πρωθυπουργός λαοπροβλήτου κυβερνήσεως διά της μη αναγνωρίσεως εις αυτόν του δικαιώματος, το οποίον παρέχει το πολίτευμα, να ορίξη αυτός την σύνθεσιν της κυβερνήσεως και να αναλαμβάνη προσωπικώς την διεύθυνσιν οιοσδήποτε υπουργείου. Ο ισχυρισμός ότι ο κ. Παπανδρέου θέλει το Υπουργείον Εθνικής Αμύνης, διότι δίδην επιδιώκει να συγκαλύψη την υπόθεσιν ΑΣΠΙΔΑ, είναι αστήρικτος. Εάν η συγκαλύψις της υποθέσεως ΑΣΠΙΔΑ ήτο ο σκοπός διά τον οποίον απεφάσισεν ο Πρωθυπουργός να αναλάβη το Υπουργείον Εθνικής Αμύνης, θα ηδύνατο να επιτύχη τούτο και διά της αναθέσεως του υπουργείου τούτου εις ένα έμπιστον φίλον του. Ενώ η πολιτική την οποίαν ακολουθεί ο Πρωθυπουργός, εάν δεν του αναγνωρισθί το δικαίωμα που έχει εκ του Συντάγματος, οδηγεί εις διάστασιν με τον ρυθμιστήν του πολιτεύματος και εις παραίτησιν της κυβερνήσεως, επακόλουθον της οποίας θα είναι ούτε ο ίδιος πλέον να είναι πρωθυπουργός, ούτε φίλος του εις το Υπουργείον Εθνικής Αμύνης, αλλά εχθρός του. Ιδού η απόδειξις ότι... το θέμα είναι ιδεολογικόν. Υπερασπίζεται μόνον την τιμήν της δημοκρατίας και δεν δέχεται να είναι Πρωθυπουργός υπό απαγόρευσιν.

Η παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου

Περιμέναμε στο Καστρί την επιστροφή του πατέρα μου από τα Ανάκτορα. Το σπίτι ήταν ασφυκτικά γεμάτο από κομματικούς παράγοντες, υπουργούς, βουλευτές, δημοσιογράφους και φίλους. Είχε γεμίσει και η αυλή και οι τριγύρω δρόμοι. Όλοι κατεχόμασταν από νευρικήτητα και ανυπομονησία. Επιτέλους έφτασε ο πρωθυπουργός. Η συνάντησή του με το βασιλιά ήταν ολιγόλεπτη. Παρέδωσε την επιστολή του στο βασιλιά και τον ρώτησε αν ήταν σύμφωνος με την

ανάληψη του υπουργείου Εθνικής Αμύνης από τον πρωθυπουργό. Ο βασιλιάς απάντησε ξερά όχι. Ο πατέρας μου είπε τότε στο βασιλιά πως θα υπέβαλλε την παραίτησή του την επομένη και έφυγε. Κατεβαίνοντας από τα Ανάκτορα, είπε στους δημοσιογράφους που περίμεναν: «Επλήθε διαφωνία. Αύριο θα υποβάλω παραίτησιν και θα προβώ εις ανακοινώσεις». Το κείμενο της επιστολής που παρέδωσε στο βασιλιά έχει ως εξής:

Εν Αθήναις 15 Ιουλίου 1965

Μεγαλειότατε,

Έλαβον χθες την τρίτην επιστολήν Υμών. Επί των άλλων σημείων θα δώσω προφορικώς απάντησιν κατά την αποψινή μας συνεργασίαν. Αλλά επί του καιρίου σημείου θεωρώ επιβεβλημένον να προσδιορίσω και εγγράφως τας απόψεις μου. Πρόκειται περί της αναλήψεως υπ' εμού του Υπουργείου της Εθνικής Αμύνης.

Η αρχική μου σκέψις προς ανάληψιν του Υπουργείου Εθνικής Αμύνης προέκυπεν από την επιθυμίαν όπως διευκολύνω την παραίτησιν του κ. Γαρουφαλιά, ο οποίος θα εθίγετο ολιγώτερον εφ' όσον το υπουργείον θα ανελάμβανεν αυτοπροσώπως ο Πρωθυπουργός. Αφ' ης όμως εγνώσθη αυτή η πρόθεσίς μου, ο τύπος της Δεξιάς ήρτισε την επίθεσιν με τον ισχυρισμόν, ότι σκοπός μου ήτο ο επηρεασμός των διεξαγομένων ανακρίσεων και η συγκάλυψις των ενόχων. Την ύβριν αυτήν υιοθέτησεν εις τας δηλώσεις του και ο Υπουργός Εθνικής Αμύνης, με την προσθήκην, ότι αποτελώ επί πλέον και εθνικόν κίνδυνον. Πέραν όμως αυτών, και απείρως σημαντικώτερον, ήλθε να προστεθή το γεγονός, ότι απέστειλα προς την Υμετέραν Μεγαλειότητα το Διάταγμα της απολύσεως του κ. Γαρουφαλιά και της αναλήψεως του υπουργείου υπ' εμού, και το Διάταγμα δεν υπεγράφη. Και ο λόγος της μη υπογραφής εμφανίζεται ο ίδιος. Τον προσδιορίζετε αναλυτικώτερον εις την χθесινήν επιστολήν. Μου γράφετε: «Μην επιμείνετε να αναλάβητε υμείς κατά την παρούσαν ώραν το Υπουργείον Εθνικής Αμύνης. Τοιαύτη πράξις, δι' ους λόγους σάς έχω ήδη επισημάνει εν τη από 8 Ιουλίου επιστολήν μου και σας εξήγησα κατά την τελευταίαν συνεργασίαν μας, θα αποτελέση βαρύτατον πλήγμα κατά του προσωπικού σας γοήτρου, κατά του κόμματος του οποίου ηγείσθε και κατά των αρχών της αρετής και της ευθιξίας, αι οποίαι κρατούν και πρέπει να εξακολουθήσουν να διέπουν τον πο-

λιτικών μας βίον». Καθιερούται τοιουτοτρόπως η αρχή, ότι δύναμαι να είμαι πρωθυπουργός, αλλά όχι και υπουργός ωρισμένου υπουργείου. Θα είμαι επομένως πρωθυπουργός υπό απαγόρευσιν. Αλλά εάν δεν εμπνέω εμπιστοσύνην θα πρέπει να παύσω να είμαι πρωθυπουργός. Είναι όμως αδιανόητον ότι θα δύναμαι να παραμείνω πρωθυπουργός, αλλ' όχι και υπουργός Εθνικής Αμύνης. Πολιτικός ανήρ, ο οποίος θα εδέχετο τοιούτον εξειλετισμόν θα καθίστατο άξιος περιφρονήσεως υπό του λαού. Και θα παρέμενεν μοναδικόν παράδειγμα αφιλοτιμίας εις την πολιτικίην ιστορίαν της χώρας.

Έχει διατυπωθή ο υπαινιγμός, ότι τάχα η εμμομή μου εις την ανάληψιν του Υπουργείου Εθνικής Αμύνης αποσκοπεί εις την συγκάλυψιν των ενόχων κατά τας διεξαγομένας ανακρίσεις. Αλλά ο υπαινιγμός είναι και άθλιος και ασύστατος. Διατί, προς αυτόν τον σκοπόν, θα ήτο απαραίτητον να αναλάβω αυτοπροσώπως το υπουργείον και διατί ο σκοπός, εάν επρόκειτο να υπάρχη, δεν θα ηδύνατο να επιτευχθή, καθ' όμοιον, ή και κατά μείζονα λόγον από τον φίλον υπουργόν της εμπιστοσύνης μου, ο οποίος θα ανελάμβανε το υπουργείον; Και δεν αποδεικνύει ασφαλώς το αντίθετον το γεγονός, ότι εμμένων εις την άποψίν μου οδηγώ ενδεχομένως εις κυβερνητικήν κρίσιν, αποτέλεσμα της οποίας θα είναι ότι ούτε εγώ θα είμαι πρωθυπουργός, ούτε φίλος μου εις το Υπουργείον της Εθνικής Αμύνης, αλλά εχθρός μου;

Ιδού η πλήρης απόδειξις, ότι άλλος είναι ο λόγος της εμμομής μου. Είναι η υπεράσπισις της προσωπικής μου τιμής και της τιμής της Δημοκρατίας. Δύναμαι να παύσω να είμαι πρωθυπουργός. Δεν αποτελεί τούτο ούτε πολιτικίην, ούτε ηθικήν μείωσιν. Αλλά δεν δέχομαι να είμαι εξηυτελισμένος πρωθυπουργός. Και δεν στέργω εις την παραβίασιν των αρχών της Βασιλευομένης Δημοκρατίας. Εις τοιαύτην περίπτωσιν θα καθιστάμην ανάξιος της εμπιστοσύνης της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού μας, η οποία με κατέστησεν ηγέτην της και κυβερνήτην της χώρας. Αυτήν την αναξιοτήτα δεν επιτρέπω εις τον εαυτόν μου. Τα αξιώματα μου είναι αδιάφορα. Αλλά μ' ενδιαφέρει η προσωπική μου τιμή και η τιμή της Δημοκρατίας. Και αυτός είναι ο λόγος, Μεγαλειότατε, διά τον οποίον δεν δύναμαι ν' ανταποκριθώ εις την έκκλησίν Σας και εμμένω εις τας αποφάσεις μου.

Η χώρα έχει ανάγκην ομαλότητος. Και έπραξα το παν, καθώς αποδεικνύει και η πρόσφατος ψήφισις της παραγραφής, προς παγίωσιν

ομαλού πολιτικού βίου. Αλλά η ομαλότης δεν δύναται να στηριχθή ούτε επί της ηθικής μείωσης του πρωθυπουργού, ούτε επί της παραβίασεως των αρχών της Βασιλευομένης Δημοκρατίας. Διά τούτο, με την σειράν μου, εν ονόματι του Έθνους και του Θρόνου, απευθύνω και εγώ προς Υμάς, Μεγαλειότατε, έκκλησιν όπως μη επιμείνητε εις την άρνησιν αλλά ανταποκριθήτε εις το αίτημα του νομίμου κυβερνήτου της χώρας.

Μετά βαθείας τιμής
Γ. Παπανδρέου

Αυτό ήταν το τέλος της πρωθυπουργίας Παπανδρέου. Η εφαρμογή της νέας φάσης του σχεδίου άρχισε αμέσως. Πριν καλά καλά φτάσει στο Καστρί ο πατέρας μου, ανακοινώθηκε στο ραδιόφωνο η ορκωμοσία του Γεωργίου Αθανασιάδη-Νόβα ως πρωθυπουργού. Ο Σταύρος Κωστόπουλος ορκίστηκε υπουργός Εθνικής Αμύνης και ο ναύαρχος Τούμπας υπουργός Δημοσίας Τάξεως. Ο Κανελλόπουλος είχε υποσχεθεί να στηρίξει τη νέα κυβέρνηση στη Βουλή με τις ψήφους της ΕΡΕ μόλις συμπληρώνονταν τα υπόλοιπα υπουργεία. Δεν μπορούσαμε να πιστέψουμε στα αφτιά μας. Πώς ήταν δυνατό να κινηθεί ο βασιλιάς με τόσο αστραπαία ταχύτητα χωρίς να περιμένει την επίσημη παραίτηση της κυβέρνησης; Πώς ήταν δυνατό να συμμετέχουν στη συνωμοσία κατά του πρωθυπουργού ο Νόβας, ο Κωστόπουλος και ο Τούμπας, οι στυλοβάτες της Ένωσης Κέντρου; Αλλά ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν είχε καιρό για χάσιμο. Αμέσως προσπάθησε να επικοινωνήσει με το Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας για να πει στο λαό την αλήθεια, πράγμα που στάθηκε αδύνατο. Συγκάλεσε τα ηγετικά στελέχη του κόμματος που βρίσκονταν στο Καστρί και τους ζήτησε να συνυπογράψουν δήλωση που καταδίκασε τους αποστάτες ως προδότες του κόμματος και της δημοκρατίας. Όλοι υπέγραψαν, συμπεριλαμβανομένου του Στεφανόπουλου, που έγινε αργότερα ο αρχηγός των αποστατών. Αμέσως μετά έδωσε στον Τύπο την εξής δήλωση: «Συντελέσθη σήμερον παραβίασις του πολιτεύματος. Η κυβέρνηση του λαού εξηναγκάσθη εις παραίτησιν. Και εκλήθη να κυβερνήσῃ μία ομάδα προδοτών της Ενώσεως Κέντρου. Καταγγέλλω προς τον δημοκρατικόν κόσμον την ομάδα των προδοτών και τον καλώ εις πάνδημον ειρηνικὴν εκδήλωσιν εναντίον της προδοσίας».

Αργότερα φύγαμε από το Καστρί και πήγαμε στο σπίτι του αδελφού μου για να αποφύγουμε τα τηλεφωνήματα και τις ερωτήσεις των δημοσιογράφων. Ανοίξαμε το ραδιόφωνο και ανυπόμονα περιμέναμε να ακούσουμε νέες εξελίξεις. Ο βασιλιάς συναντούσε δυσκολίες στη συμπλήρωση του υπουργικού συμβουλίου. Το μεγάλο ερώτημα ήταν αν θα προσχωρούσε στην κίνηση των αποστατών ο Μητσοτάκης με την ομάδα του. Ερμηνεύσαμε το δισταγμό του ως αβεβαιότητα για την επιτυχία της διασπαστικής κίνησης.

Μιλήσαμε για το παρελθόν ανασκοπώντας τα γεγονότα που οδήγησαν στη 15η Ιουλίου. Ήταν σαφές πως η απόφαση του βασιλιά να ανατρέψει τον Γεώργιο Παπανδρέου είχε ληφθεί πολύ παλιότερα. Θα έπρεπε να χρονολογείται τουλάχιστον από τις 19 Φεβρουαρίου, όταν ο Κανελλόπουλος έκανε την αυθάδη έκκλησή του στους βουλευτές της Ένωσης Κέντρου να εγκαταλείψουν τον Γεώργιο Παπανδρέου. Ο Γαρουφαλιάς και ο Κωστόπουλος ασφαλώς είχαν συνωμοτήσει με το βασιλιά από την αρχή. Αλλά ο Γαρουφαλιάς είχε γίνει ο αποδιοπομπαίος τράγος του δημοκρατικού στρατόπεδου και δεν ήταν δυνατό να ωφεληθεί από την αλλαγή. Ο Μητσοτάκης, ο Κόκκας και ο Χοϊδάς ήταν οι εγκέφαλοι που συνέλαβαν και οργάνωσαν το σχέδιο της συνωμοσίας. Ο Δούρειος Ίππος του κατεστημένου ήταν μεγαλύτερος και ισχυρότερος απ' ό,τι είχαμε νομίσει. Για μας μόνο ένας δρόμος ανοιγόταν: να απευθυνθούμε στο λαό. Έτσι άρχισε ο δεύτερος Ανένδοτος, ένας αγώνας που αφύπνισε το έθνος, που αποκρυστάλλωσε το ιδεολογικό μας πιστεύω, που κινητοποίησε τη νεολαία, τους διανοούμενους και τους απλούς ανθρώπους του λαού μας σε μια γιγάντια αναμέτρηση με τις δυνάμεις του ελληνικού κατεστημένου.

Το θερμό καλοκαίρι

Οι σκοτεινές δυνάμεις που κρύβονταν πίσω από τη συνωμοσία για την ανατροπή της κυβέρνησης Παπανδρέου βασίστηκαν στο σφαλερό υπολογισμό πως η δημοτικότητά του είχε φθαρεί ανεπανόρθωτα. Είναι βέβαια αλήθεια πως έκαναν ό,τι τους περνούσε απ' το χέρι για να αυξήσουν τη φυσιολογική φθορά που παθαίνουν τα κόμματα που κυβερνούν. Κατόρθωσαν να επιβραδύνουν την εφαρμογή του ριζοσπαστικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος της Ένωσης

Κέντρου σε πολλούς τομείς. Και είναι αλήθεια πως η δημοτικότητα του Γεωργίου Παπανδρέου είχε μειωθεί. Αλλά η καθοδική πορεία της δημοτικότητάς του άρχισε να αντιστρέφεται με την αναμέτρησή του με το βασιλιά, όταν έδωσε σημάδια στο λαό πως ήταν αποφασισμένος να παραμείνει ακλόνητος στις θέσεις και στο πρόγραμμά του, αδιαφορώντας για τις συνέπειες. Γιατί η φθορά του ήταν άμεση συνέπεια των υποχωρήσεών του στις δυνάμεις του κατεστημένου και των υπαναχωρήσεών του κάτω από τις πιέσεις των Αμερικανών, του Παλατιού και της ιεραρχίας του στρατού. Τώρα που διαδίδιωσε την απόφασή του να αγωνιστεί για το πρόγραμμα που υποσχέθηκε στο λαό, να επιβάλει την κυβερνητική εξουσία και να αντιμετωπίσει την πρόκληση των βασιλικών επεμβάσεων στην πολιτική ζωή της χώρας, ο λαός πήρε θάρρος. Ο ελληνικός λαός, ώριμος πολιτικά, διέκρινε τη σημασία της διαφωνίας ανάμεσα στο βασιλιά και στον Παπανδρέου. Και η ουσία της διαμάχης ήταν η διακύβευση της κυριαρχίας του λαού. Βρέθηκε επιτέλους ένας πολιτικός ηγέτης που ήταν πρόθυμος να δηλώσει γιατί αγωνίζεται, κατά τρόπο ξεκάθαρο, μη επιδεχόμενο καμία παρεξήγηση, και να μείνει ακλόνητος στις επάλξεις αυτού του αγώνα ως το τέλος. Ο λαός πρόθυμα λησμόνησε τα συγχωροχάρτια προς τη Δεξιά και τη συγκαταβατικότητα και τις υπαναχωρήσεις απέναντι στο κατεστημένο. Για πρώτη φορά ο λαός ενστερνίστηκε τη σοβαρότητα του αγώνα και κατόνοσε το μέγεθος των δυνάμεων που είχε να αντιμετωπίσει.

Στις 19 Ιουλίου ο Γεώργιος Παπανδρέου δοκίμασε το μεγαλύτερο θρίαμβο της πολιτικής του σταδιοδρομίας. Είχε ανακοινώσει πως θα πήγαινε στο γραφείο του για να δεχτεί τους φίλους του εκείνη τη μέρα. Σκοπός του ήταν να δημιουργηθεί μια μαζική ειρηνική διαδήλωση που θα έπειθε το βασιλιά και το κατεστημένο πως αυτός εξακολουθούσε να είναι ο φορέας της λαϊκής εντολής και θα αποτελούσε προειδοποίηση για τις συνέπειες που θα προκαλούσαν αν επέμεναν στην πορεία που είχαν επιλέξει. Θα πετύχαινε ίσως το ίδιο αποτέλεσμα αν καλούσε το λαό σε συγκέντρωση διαμαρτυρίας. Αλλά ήταν σχεδόν βέβαιο πως ο Νόβας θα απαγόρευε μια τέτοια συγκέντρωση, πράγμα που θα υποχρέωνε τον Παπανδρέου ή να υποχωρήσει, αναγνωρίζοντας έτσι νομιμότητα στην κυβέρνηση, ή να αντιμετωπίσει την αστυνομία, προκαλώντας αιματηρές συγκρούσεις με ακόμα σοβαρότερες συνέπειες. Έτσι, περιορίστηκε σε μια απέρριπτη

ανακοίνωση πως θα επισκεπτόταν το γραφείο του στις 19 Ιουλίου. Εργαστήκαμε όλοι μας σκληρά για να περάσουμε το μήνυμα σε κάθε γειτονιά της Αθήνας και του Πειραιά. Και το πετύχαμε φαίνεται. Αυτό που συνέβη δεν μπορεί να περιγραφεί εύκολα. Μια αληθινή λαοθάλασσα – που ξεπερνούσε το εκατομμύριο – πλημμύρισε τους δρόμους της Αθήνας και επευφήμησε τον Γεώργιο Παπανδρέου κατά τρόπο που δεν είχε προηγούμενο στα ελληνικά ιστορικά χρονικά. Ήταν ένας πραγματικός πολιτικός σεισμός. Μα δεν ήταν μόνο «το μέγα πλήθος και το μέγα πάθος», για να χρησιμοποιήσουμε την προσφιλή έκφραση του Γεωργίου Παπανδρέου, που προκαλούσε δέος και συγκίνηση. Ήταν και η απόλυτη τάξη που κυριάρχησε στη διαδήλωση. Ούτε ένα επεισόδιο με την αστυνομία δε σημειώθηκε. Η διαδήλωση της 19ης Ιουλίου αποτελούσε προειδοποίηση για το κατεστημένο πως ο λαός είχε αμετάκλητα αποφασίσει να προασπίσει τα κυριαρχικά του δικαιώματα και τις δημοκρατικές του ελευθερίες. Και ήταν ακόμα προειδοποίηση για τους επίδοξους αποστάτες που είχαν μυηθεί στη συνωμοσία σχηματισμού βασιλικής κυβέρνησης ανδρείκελων. Αλλά ούτε ο βασιλιάς ούτε οι δυνάμεις που αποτελούσαν το κατεστημένο έβγαλαν σωστά συμπεράσματα, γιατί δεν άλλαξαν πορεία. Όμως ο Μητσotάκης και η παρέα του αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το καλά μεθοδευμένο σχέδιό τους, το οποίο είχε σκοπό να προκαλέσει μαζική αποστασία βουλευτών της Ένωσης Κέντρου, που θα έδινε κοινοβουλευτική στήριξη στην κυβέρνηση Νόβα. Ήταν πια φανερό πως η κυβέρνηση Νόβα δεν είχε ελπίδα να πάρει ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή.

Το βράδυ της 21ης Ιουλίου έγινε στην Αθήνα μια τεράστια διαδήλωση. Χιλιάδες Αθηναίοι, κυρίως νέοι της ΕΔΗΝ (της νεολαίας της Ένωσης Κέντρου) και των Λαμπράκηδων (της νεολαίας της ΕΔΑ, που είχε πάρει το όνομα του δολοφονημένου από τη Δεξιά βουλευτή Λαμπράκη), κατέκλυσαν τους δρόμους της Αθήνας κραυγάζοντας συνθήματα αποδοκιμασίας για την κυβέρνηση Νόβα και τη βασιλική επέμβαση. Η αστυνομία επιτέθηκε με δακρυγόνα, κλομπ και υποκόπανους όπλων. Συμμετείχα κι εγώ στη διαδήλωση, με πολλούς άλλους βουλευτές της Ένωσης Κέντρου. Πολλοί από αυτούς τραυματίστηκαν. Στο τέλος, 150 διαδηλωτές και αστυνομικοί μεταφέρθηκαν σε νοσοκομεία. Ένας φοιτητής, ο Σωτήρης Πέτρουλας, ήταν νεκρός. Η κυβέρνηση Νόβα είχε χάσει τον έλεγχο της κατάστασης. Ξαφνιά-

στηκε από τον όγκο των συγκεντρώσεων και από το πάθος και την αποφασιστικότητα του λαού. Ανησυχούσε βαθιά για τις πιθανές συνέπειες του θανάτου του Πέτρουλα. Ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως Τούμπας, προσπαθώντας να αποτρέψει μια πάνδημη κηδεία, έδωσε εντολή στην αστυνομία να μην παραδώσει το πτώμα του Πέτρουλα στην οικογένειά του μα να τον θάψει κρυφά. Με νομικές επεμβάσεις, η οικογένεια Πέτρουλα πέτυχε το δικαίωμα να κάνει κανονική κηδεία. Αλλά συνέβη κάτι περισσότερο. Πολλές χιλιάδες Αθηναίων παρακολούθησαν την κηδεία, αποτίοντας φόρο τιμής στο νεαρό σπουδαστή που έβαψε με το αίμα του την αθηναϊκή ασφαλτο για την ελευθερία και την αξιοπρέπειά τους. Την κηδεία παρακολούθησε και ο Γεώργιος Παπανδρέου και όλοι οι βουλευτές της Ένωσης Κέντρου που δεν είχαν αυτομολήσει στην κυβέρνηση Νόβα.

Το εργατικό κίνημα πύκνωσε τώρα τις τάξεις του αγώνα με την παρουσία του. Πριν από τις 15 Ιουλίου είχαμε κατορθώσει να απομακρύνουμε τη συμμορία της Δεξιάς που με παράνομα μέσα και με την υποστήριξη της ΕΡΕ είχε υποτάξει κάτω από τον έλεγχό της τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας για πολλά χρόνια. Κηρύχθηκε γενική απεργία στις πέντε μεγαλουπόλεις για την 27η Ιουλίου. Παρά τον ελάχιστο χρόνο που διαθέταμε για την οργάνωσή της και παρά τον πολιτικό της χαρακτήρα, η απεργία σημείωσε πολύ μεγάλη επιτυχία.

Στις 29 Ιουλίου συνεδρίασε η κοινοβουλευτική ομάδα της Ένωσης Κέντρου και υπέγραψε πρωτόκολλο καταδικάζοντας τους «προδότες» της κυβέρνησης Νόβα. Το πρωτόκολλο υπογράφηκε από 143 βουλευτές.

Στις 30 Ιουλίου συγκαλέστηκε η Βουλή για να αποφασίσει την τύχη της κυβέρνησης Νόβα. Η Ένωση Κέντρου απέσχε. Ο Κανελλόπουλος, χολωμένος, έδωσε εντολή να αποχωρήσουν οι βουλευτές του. Μόνο η «κυβέρνηση» έμεινε για να ακούσει το λόγο του Νόβα.

Στις 3 Αυγούστου επαναλήφθηκε η συνεδρίαση της Βουλής. Ήταν μια αξέχαστη εμπειρία. Ο Νόβας και οι υπουργοί του, που έφτασαν στη Βουλή και κατέλαβαν τα έδρανά τους, βρέθηκαν μέσα σε αληθινό πανδαιμόνιο. Η Ένωση Κέντρου συμμετέχε αυτή τη φορά, αλλά χωρίς τον ίδιο τον Παπανδρέου. Αυτό που έγινε δεν περιγράφεται. Οι βουλευτές του Κέντρου ήταν ασυγκράτητοι. Γιουχαίζαν και περιγελούσαν το φτωχό Νόβα, που προσπαθούσε να βγάλει λόγο.

Κανείς δεν του έδινε σημασία. Πολλοί βουλευτές του Κέντρου τον συναγωνίζονταν απαγγέλλοντας φωναχτά τους λιγότερο πετυχημένους στίχους του. Η κατάσταση μέσα στη Βουλή ήταν χαώδης. Η Βουλή είχε χάσει την ευπρέπιά της. Αλλά αυτό είχε λιγότερη σημασία από την απώλεια του ίδιου του σκοπού της ύπαρξής της. Και αυτό ήταν κατόρθωμα του βασιλιά, που ανέτρεψε ετοιθελικά το λαοπρόβλητο πρωθυπουργό της χώρας λίγες μόνο μέρες αφότου η Βουλή επιβεβαίωσε την εμπιστοσύνη της στο πρόσωπό του.

Τις πρωινές ώρες της 5ης Αυγούστου καταψηφίστηκε η κυβέρνηση Νόβα με 166 ψήφους κατά και 131 υπέρ. Ο βασιλιάς απέτυχε.

Αμέσως σχεδόν άρχισε η προετοιμασία του επόμενου βασιλικού πραξικοπήματος. Ο εκδότης του *Βήματος* και των *Νέων* Χρήστος Λαμπράκης ετοίμαζε την επόμενη φάση σε στενή συνεργασία με τον εκδότη της *Μακεδονίας* Γιάννη Βελλίδη. Αλλά ο Λαμπράκης ήταν πολύ προσεκτικός στις κινήσεις του. Το δημοσιογραφικό του συγκρότημα είχε αποκτήσει πρωτοφανή αύξηση κυκλοφορίας, εις βάρος της *Ελευθερίας*, που είχε κυριολεκτικά καταρρεύσει κυκλοφοριακά εξαιτίας της ανοιχτής υποστήριξης που έδωσε στον Μπισοτάκη και στην κυβέρνηση Νόβα. Δημόσια, λοιπόν, δεν τόλμησε ο Λαμπράκης να αποκλίνει από τη γραμμή του Γεωργίου Παπανδρέου. Παρασκηνιακά όμως προωθούσε άλλη λύση, την εξής: Ο Παπανδρέου, αναγνωρίζοντας το αδιέξοδο στο οποίο έφτασαν οι σχέσεις του με το βασιλιά, θα περιοριζόταν στο ρόλο του αρχηγού του κόμματος, ενώ ο Στεφανόπουλος θα αναλάμβανε την πρωθυπουργία με την έγκριση και υποστήριξη του Παπανδρέου. Έτσι, «και η πίτα σωστή και ο σκύλος χορτάτος». Και η Ένωση Κέντρου θα διατηρούσε την ενότητά της, και ο βασιλιάς θα έμενε ικανοποιημένος.

Στις 6 Αυγούστου έγινε μια σύσκεψη στο Καστρί υπό την προεδρία του πατέρα μου. Παρόντες ήταν οι Στεφανόπουλος, Τσιριμώκος, Παπαπολίτης και Μπαλτατζής, που μόλις είχαν γίνει δεκτοί από το βασιλιά στα Ανάκτορα. Στη σύσκεψη έλαβαν επίσης μέρος οι Λαμπράκης, Βελλίδης και ο εκδότης της *Αθηναϊκής* Παπαγεωργίου. Οι Τσιριμώκος, Στεφανόπουλος και Παπαπολίτης εξήγησαν πως ο βασιλιάς είχε απορρίψει και τις δύο εναλλακτικές λύσεις που είχε προτείνει ο Παπανδρέου. Ο βασιλιάς δε δεχόταν ούτε προσφυγή σε εκλογές ούτε ανάθεση της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στον πατέρα μου. Δε δεχόταν δηλαδή καμία από τις δύο μοναδικές συνταγ-

ματικές λύσεις που υπήρχαν. Προσπάθησαν να πείσουν τον Παπανδρέου να δεχτεί κάποια «τρίτη» λύση, που θα έβρισκε σύμφωνο και το βασιλιά. Φυσικά, η τρίτη λύση ήταν η πρόταση του Λαμπράκη. Αλλά ο Παπανδρέου έμεινε αμετάπειστος. Τους απάντησε ξεκάθαρα και με αποφασιστικό τόνο: «Η κυβέρνηση Νόβα υπήρξε σφάλμα, αλλά η τρίτη λύση που μου προτείνετε θα είναι έγκλημα. Το θέμα δεν είναι τι θα κάνει ο Βασιλεύς, αλλά τι θα κάνωμεν ημείς». Αργότερα –στις 17 Αυγούστου– πληροφορήθηκαμε πως οι Στεφανόπουλος, Τσιριμώκος, Λαμπράκης, Βελλίδης, Παπαγεωργίου και μερικοί άλλοι είχαν υπογράψει πρωτόκολλο πολύ νωρίτερα, στις 26 Ιουλίου, με το οποίο ζητούσαν από το βασιλιά να δεχτεί την παραίτηση του Νόβα και να δώσει την εντολή όχι στον αρχηγό αλλά στο κόμμα της Ένωσης Κέντρου. Η Ένωση Κέντρου τότε θα προχωρούσε στην επεξεργασία λύσης αποδεκτής εκ μέρους του βασιλιά και μ' αυτό τον τρόπο θα έπαιρνε τέλος η διαμάχη ανάμεσα στο Παλάτι και στον Παπανδρέου.

Στις 8 Αυγούστου ο βασιλιάς κάλεσε στο Παλάτι τον Γεώργιο Παπανδρέου, που έμεινε ανένδοτος στη θέση του πως η μόνη διέξοδος από την κρίση ήταν η αναγνώριση της κυριαρχίας του λαού. Και αυτό σήμαινε είτε ανάθεση της εντολής στον Παπανδρέου είτε εκλογές. Αλλά ο βασιλιάς απέρριψε πάλι και τις δύο προτάσεις. Την ίδια μέρα ο βασιλιάς κάλεσε τον Στεφανόπουλο και του ανέθεσε «διερευνητική» εντολή πρωθυπουργού, που σήμαινε πως ο Στεφανόπουλος ήταν εξουσιοδοτημένος να ζητήσει την έγκριση της κοινοβουλευτικής ομάδας της Ένωσης Κέντρου για να προχωρήσει στο σχηματισμό κυβέρνησης. Το σχέδιο που αποκάλυψε ο Κανελλόπουλος στις 19 Φεβρουαρίου έπαιρνε τώρα σάρκα και οστά.

Στις 9 Αυγούστου συνήλθε η κοινοβουλευτική ομάδα της Ένωσης Κέντρου στην αίθουσα της λέσχης του κόμματος, στην οδό Χρήστου Λαδά, απέναντι από γραφεία του δημοσιογραφικού συγκροτήματος Λαμπράκη. Πρώτος μίλησε ο Γεώργιος Παπανδρέου: «Ουδέποτε συνέβη εις το παρελθόν ο Βασιλεύς να εισβάλλη εις τα κόμματα και να εκλέγη κατ' αρέσκειαν μέλη, διά να κατασκευάζη κυβερνήσεις, διαλύοντάς τα. Η μέθοδος της κατασκευής πρωθυπουργών από τας τάξεις της Ενώσεως Κέντρου παραβιάζει το καταστατικόν του κόμματος, το οποίον ορίζει ότι του κόμματος ηγείται ο αρχηγός, ο οποίος και εκπροσωπεί το κόμμα. [...] Ο Βασιλεύς ουδέποτε θα δικαιωθή

αν κάμη δικτατορία εφ' όσον έχει την λύσιν των εκλογών».

Στην ψηφοφορία που ακολούθησε καταψηφίστηκε η εντολή του βασιλιά προς τον Στεφανόπουλο να σχηματίσει κυβέρνηση με 113 ψήφους κατά της πρότασης και 26 υπέρ. Δύο βουλευτές δεν πήραν μέρος στην ψηφοφορία. Έξω από τη λέσχη είχαν συγκεντρωθεί 10.000 Αθηναίοι. Ο Γεώργιος Παπανδρέου αναγκάστηκε να βγει επανειλημμένα στο μπαλκόνι για να τους χαιρετήσει. Μετά στράφηκαν προς τα γραφεία του *Βήματος*, γιουχαίζοντας και βρίζοντας και βάζοντας φωτιά στα φύλλα των εφημερίδων του Λαμπράκη. Είχαν μυριστεί το βρόμικο παιχνίδι που έπαιζε ο Λαμπράκης. Μόλις τελείωσε η σύσκεψη της κοινοβουλευτικής ομάδας, με παρακάλεσε ο πατέρας μου να παρέμβω και να καθουσιάσω τους διαδηλωτές. Πήγα στα γραφεία του Λαμπράκη και από το μπαλκόνι παρακάλεσα το πλήθος να διαλυθεί ήσυχα. Προσπαθούσαμε να αποφύγουμε ανοιχτή αναμέτρηση με τον Λαμπράκη.

Στις 14 Αυγούστου ο Στεφανόπουλος και ο Τσιριμώκος ανακοίνωσαν την απόφασή τους να αποχωρήσουν από την Ένωση Κέντρου. Απαλλαγμένοι έτσι από την τροχοπέδη της κομματικής πειθαρχίας, θα μπορούσαν να περιμένουν το νεύμα της βασιλικής εύνοιας. Αλλά τους κατέλαβε ανυπομονησία και, αντί να περιμένουν το βασιλιά να πάρει την πρωτοβουλία, ζήτησαν ακρόαση στις 16 Αυγούστου, και ο βασιλιάς τους δέχτηκε στις 17. Την επομένη, κατάπληκτος ο ελληνικός λαός πληροφορήθηκε από τον Τύπο πως ο βασιλιάς έδωσε την εντολή στον «αριστερό» Ηλία Τσιριμώκο, στον άνθρωπο που μόλις πριν από λίγες μέρες είχε καταδικάσει δημόσια τον Νόβα και τους συνεργάτες του ως προδότες και είχε προειδοποιήσει το βασιλιά για τις ολέθριες συνέπειες των συνεχών παραβιάσεων της συταγματικής τάξης.

Η ανακοίνωση αυτή προκάλεσε αληθινό σεισμό στη δημοκρατική παράταξη, που στο σύνολό της έμεινε εμβρόντητη, ανίκανη να εξηγήσει την απροσδόκητη αυτή εξέλιξη. Πώς ήταν δυνατόν ο βασιλιάς, που είχε αναστατωθεί όταν ο Παπανδρέου ανέθεσε το υπουργείο Εσωτερικών στον Τσιριμώκο, να τον διορίσει τώρα πρωθυπουργό της χώρας; Είχε πάψει ξαφνικά να είναι επικίνδυνος ο «σοσιαλιστής» Τσιριμώκος, ένα από τα ηγετικά στελέχη του ΕΑΜ; Αλλά, πολύ περισσότερο, πώς ήταν δυνατό να δεχτεί την προσφορά του βασιλιά ο Τσιριμώκος, ο πολιτικός ηγέτης που είχε πίσω του μια ολόκληρη

ζωή αγώνων ως δημοκράτης και σοσιαλιστής; Πώς δέχτηκε τόσο αβασάνιστα να αμαυρώσει μια τόσο λαμπρή πολιτική ιστορία; Αν είχε μείνει πιστός στον Παπανδρέου και συνεπής στις αρχές του Ανένδοτου, ασφαλώς θα γινόταν ο μελλοντικός ηγέτης του δημοκρατικού προοδευτικού κινήματος, το εγκώμιο του οποίου έπλεξε τόσο γλαφυρά στη Θεσσαλονίκη όταν εξαπέλυσε και τη γεμάτη χλευασμό επίθεσή του κατά του βασιλιά κατηγορώντας τον πως ανέσυρε «κατεψυγμένους πρωθυπουργούς από τα ψυγεία των Ανακτόρων» και πως καταρράκωσε το δημόσιο βίο με τις παρεκκλίσεις του από τη συνταγματική τάξη. Με το να δεχτεί να γίνει με τη σειρά του «κατεψυγμένος πρωθυπουργός», κλότσοσε τη μοναδική ευκαιρία να γίνει λαοφιλής πολιτικός ηγέτης. Γιατί όμως; Για ποιο λόγο; Η απάντηση θα πρέπει να αφεθεί στους ιστορικούς αναλυτές ή, καλύτερα, στους ψυχιάτρους. Είναι βέβαια πιθανό να σκέφτηκε ο βασιλιάς πως, χρησιμοποιώντας έναν προοδευτικό, δημοκρατικά προσανατολισμένο πολιτικό ηγέτη, θα κατάφερνε να εξουδετερώσει την ως τώρα άθικτη επιρροή που ασκούσε ο Γεώργιος Παπανδρέου στις λαϊκές μάζες. Οπωσδήποτε, αν και δύσκολο, δεν είναι αδύνατο να βρεθεί κάποια λογική εξήγηση στην τακτική του βασιλιά. Αλλά η στάση του Τσιριμώκου παραμένει μυστήριο.

Όπως ήταν φυσικό, ο λαός αντέδρασε βίαια στην ανάθεση της εντολής στον Τσιριμώκο. Και αυτό είναι κάτι που θα έπρεπε να είχαν προβλέψει οι σύμβουλοι του βασιλιά. Στις 20 Αυγούστου, το βράδυ που ο Τσιριμώκος ορκίστηκε πρωθυπουργός, η Αθήνα έζησε τη Νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου. Διαδηλώσεις, πυρκαγιές και συγκρούσεις με την αστυνομία κυριάρχησαν στην περιοχή Αθηνών. Αλλά, καθώς εξακριβώθηκε αργότερα και τεκμηριώθηκε με αδιάσειστα στοιχεία, η βία και οι πυρκαγιές είχαν προκληθεί από την αστυνομία, με βάση προσεκτικά μελετημένο σχέδιο. Καθώς είπε στη Βουλή ύστερα από λίγες μέρες ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ, «τετρακόσιες δημόσιες εκδηλώσεις έγιναν στην ύπαιθρο από την ημέρα που ανατράπηκε ο Παπανδρέου και δύο από αυτές ξεπέρασαν τα 200.000 άτομα. [...] Και όλες, όταν δεν υπήρξε επίθεση της αστυνομίας, τερματίστηκαν ειρηνικά, πράγμα που δείχνει ότι ο ελληνικός λαός είναι πολιτικά ώριμος και ξέρει να προασπίζει τα δικαιώματά του κατά τρόπο ειρηνικό, ενώ όπου επιτέθηκε η αστυνομία επακολούθησαν βίαιες συγκρούσεις, για να επωφεληθούν οι αποστάτες

και να παρουσιάσουν τη χώρα αναρχούμενη».

Ενώ συνέβαιναν βίαιες συγκρούσεις στην Αθήνα, τη βραδιά της ορκωμοσίας του Τσιριμώκου ο αρχηγός του ΓΕΣ τον ειδοποίησε πως μόνο η αναστολή ορισμένων άρθρων του Συντάγματος θα έσωζε την κατάσταση. Αλλά ο Τσιριμώκος, με την πείρα του παλιού επαναστάτη, απάντησε: «Όταν είναι ξεκινημένος ο λαός, δε δαμάζεται με δικτατορίες». Της συμβουλής αυτής έγινε πιστή εφαρμογή κατά το πραξικόπημα του 1967, που πραγματοποιήθηκε σε ατμόσφαιρα σχετικής ηρεμίας.

Η τύχη βέβαια του Τσιριμώκου είχε προεξοφληθεί από την αρχή. Στις 28 Αυγούστου καταψηφίστηκε στη Βουλή, με 135 βουλευτές υπέρ και 159 κατά. Ο βασιλιάς ηττήθηκε για δεύτερη φορά και αρχίσαμε να παίρνουμε κουράγιο.

Ο βασιλιάς ανασκουμπώθηκε για το μαγείρεμα νέας λύσης, για την εξεύρεση κάποιου τρόπου που θα αποκαθιστούσε το χαμένο του γόπτρο. Συγκάλεσε το Συμβούλιο του Στέμματος την 1η Σεπτεμβρίου. Το συμβούλιο αυτό ήταν ένας ιδιόρρυθμος θεσμός, που ούτε καν προβλεπόταν από το Σύνταγμα, ένα απομεινάρι του παρελθόντος, όταν οι βασιλιάδες κυβερνούσαν «ελέω Θεού». Ακόμα και η σύνθεσή του δεν ήταν καθορισμένη. Έδινε στο βασιλιά την ευκαιρία να εξασφαλίζει κατά καιρούς θετικές αντιδράσεις στις απόψεις και προτάσεις του επιλέγοντας αυτούς που θα συμμετείχαν. Σ' αυτή την περίπτωση κάλεσε όλους τους πρώην πρωθυπουργούς, και φυσικά τους καταψηφισμένους Νόβα και Τσιριμώκο. Κλήθηκε και ο Γεώργιος Παπανδρέου, που βρέθηκε έτσι στη δυσάρεστη θέση να αντιμετωπίσει τους πολιτικούς του αντιπάλους, με διαιτητή τον Κωνσταντίνο, που προέδρευε στο Συμβούλιο του Στέμματος. Ο Γεώργιος Παπανδρέου υποστήριξε τις θέσεις του με ατράνταχτα επιχειρήματα, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Εκτός από μία μοναδική εξαίρεση, όλοι οι πρώην πρωθυπουργοί τάχθηκαν με τις θέσεις του βασιλιά. Βέβαια, στη συζήτηση στο Συμβούλιο του Στέμματος δόθηκε πλατιά δημοσιότητα, γιατί ο βασιλιάς ήθελε να δημιουργήσει την εντύπωση πως ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν ο μόνος πολιτικός ηγέτης που διαφωνούσε σχετικά με τη νομιμότητα των ενεργειών του. Κάτι εκπληκτικό και αναπάντεχο όμως προήλθε από τη συνεδρίαση του Συμβουλίου του Στέμματος. Ο Κανελλόπουλος δήλωσε πως θα συμφωνούσε στη διάλυση της Βουλής και στην προκήρυξη εκλο-

γών, με τον όρο πως θα τις διεξήγε ο ίδιος. Ο Γεώργιος Παπανδρέου αποδέχτηκε την πρόταση. Αλλά η πρόταση του Κανελλόπουλου και η άμεση και πρόθυμη αποδοχή της από τον Παπανδρέου θορύβησαν τα στελέχη της ηγεσίας της ΕΡΕ και υποχρέωσαν τον Κανελλόπουλο να υπαναχωρήσει. Γιατί ήταν βέβαιο πως η ΕΡΕ επρόκειτο να υποστεί καταστρεπτική εκλογική ήττα, έχοντας γίνει καταγέλαστη στους οπαδούς της με την αλλοπρόσαλλη τακτική της. Σε αντίθεση με το προεκλογικό της πρόγραμμα, υποστήριξε στη Βουλή δύο κυβερνήσεις αποστατών του Κέντρου γιατί το ζήτησε ο βασιλιάς. Οι «ακραιφνείς εθνικόφρονες» οπαδοί της ΕΡΕ δεν μπορούσαν να κωνέψουν πως το κόμμα τους έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση του εαμίτη Τσιριμώκου. Ο Κανελλόπουλος και οι συνεργάτες του γνώριζαν καλά πως είχαν απόλυτη ανάγκη από μια πίστωση χρόνου για να ξανακερδίσουν την εμπιστοσύνη των οπαδών τους, ξεχωριστά από το γεγονός πως με την τελευταία παλινωδία του αρχηγού της –της προσφοράς εκλογών και της άμεσης σχεδόν υπαναχώρησης– η ΕΡΕ εκτέθηκε ξανά στους οπαδούς της.

Μετά την κωμωδία του Συμβουλίου του Στέμματος, ο βασιλιάς προχώρησε στο σχηματισμό τρίτης κυβέρνησης αποστατών, δίνοντας το χρίσμα στον Στεφανόπουλο αυτή τη φορά. Για να προσελκύσει νέους αποστάτες, ο Στεφανόπουλος ανέλαβε μια σειρά σπασμωδικών πρωτοβουλιών, στις οποίες συμπεριλαμβανόταν η επέκταση του υπουργικού συμβουλίου. Όλες οι δυνάμεις του κατεστημένου κινητοποιήθηκαν αυτή τη φορά. Οι Αμερικανοί, οι ξένες εταιρείες που είχαν επενδύσεις στην Ελλάδα, οι Έλληνες βιομήχανοι, όλοι πρόσφεραν ένα χέρι. Φυσικά, συνάντησαν μεγάλες δυσκολίες. Γιατί οι επίδοξοι αποστάτες είχαν μεγάλες απαιτήσεις. Ήξεραν πολύ καλά πως παίρνοντας το βήμα της αποστασίας αυτοκτονούσαν πολιτικά, χωρίς καμία ελπίδα επανεκλογής τους. Ως αντάλλαγμα, λοιπόν, ζητούσαν τιμές, δύναμη και πλούτη, όλα μαζί. Ο ελάχιστος όρος τους ήταν η υπουργοποίηση. Μετά την ικανοποίηση του όρου αυτού, άρχιζαν τα παζαρέματα. Δεν είναι γι' αυτό διόλου παράξενο πως ένα από τα συνθήματα που κυκλοφορούσαν τις μέρες εκείνες ήταν «Πόσα;».

Ο Στεφανόπουλος μόλις και μετά βίας κατάφερε να πάρει πλειοψηφία στη Βουλή –152 ψήφους–, και έγιναν έτσι οι αποστάτες η «νόμιμη» κυβέρνηση της Ελλάδας. Ο βασιλιάς τα κατάφερε επιτέλους.

Η μοναρχία έχασε κάθε κύρος, οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί χρεοκόπησαν και η αξιοπρέπεια και η τιμή μιας μεγάλης μερίδας του πολιτικού κόσμου τραυματίστηκαν θανάσιμα.

Εκτίμηση της μεταϊουλιανής κατάστασης

Το ελληνικό κατεστημένο πέτυχε επιτέλους να εγκαταστήσει κυβέρνηση αποστατών της Ένωσης Κέντρου, διαπίστωσε όμως πως είχε καταγάγει μια πύρρειο νίκη. Στην προσπάθεια προσέλκυσης αιοστατών από το Κέντρο, ο βασιλιάς υπονόμεισε το θεσμό της μοναρχίας, καταρράκωσε το κύρος της Βουλής και του αστικού πολιτικού κόσμου. Η ΕΡΕ έγινε γνωστή στο λαό σαν κόμμα χωρίς ιδεολογικό πιστεύω. Δεν μπορούσε πια να θεωρηθεί ως συντηρητική πολιτική δύναμη στην Ελλάδα. Τώρα ήταν πια μια απλή επέκταση του κατεστημένου στην πολιτική ζωή της χώρας, έτοιμη να εκτελεί τις εντολές του πραγματικού αρχηγού της, του βασιλιά.

Το περίεργο είναι πως μονάχα ο Γεώργιος Παπανδρέου και η Ένωση Κέντρου – η μερίδα που έμεινε σταθερή στην πολιτική γραμμή του αρχηγού – ωφελήθηκε πολιτικά από την αναμέτρηση του καλοκαιριού του 1965. Από την εμπειρία αυτή επίσης άντλησε μερικά πολύ χρήσιμα συμπεράσματα. Η Ένωση Κέντρου δεν είχε ομοιογένεια ούτε και σύγχρονη, δημοκρατική κομματική οργάνωση. Ός τώρα περπατούσε με γυάλινα πόδια. Αλλά αντιληφθήκαμε επίσης πως η διάκριση ανάμεσα στην κεντροαριστερή και στην κεντροδεξιά μερίδα του κόμματος δε βασιζόταν σε διαφορές πάνω στην κοινωνική και οικονομική πολιτική μας αλλά σε διαφορετική αντιμετώπιση του κατεστημένου. Πολλοί από τους βουλευτές που αποστάτησαν ήταν προοδευτικότεροι από μερικούς που έμειναν πιστοί στις αρχές του κόμματος και στον αρχηγό τους. Όλοι οι αποστάτες είχαν ένα κοινό χαρακτηριστικό: ήταν αντίθετοι σε οποιαδήποτε αναμέτρηση με το ελληνικό κατεστημένο· ήταν πρόθυμοι να ακολουθήσουν κεντρώες θέσεις – και όχι δεξιές – εφόσον οι θέσεις αυτές δεν έθεταν σε κίνδυνο τη δομή δύναμης που στήριζε το κατεστημένο. Με αυτή την έννοια, έβλεπαν τον εαυτό τους ως εναλλακτική λύση που προσφερόταν στο κατεστημένο αντί για κυβέρνηση της Δεξιάς. Στην πραγματικότητα, επομένως, αποτελούσαν επέκταση του δικτύου δύναμης του κατεστημένου μέσα στις τάξεις της Ένωσης Κέντρου – ένα

Δούρειο Ίππο έτοιμο να παίξει τον προδοτικό του ρόλο μόλις του δινόταν το σύνθημα.

Αυτό μας ανησυχούσε πολύ. Γιατί ήταν ολοφάνερο πως η Ένωση Κέντρου – και μετά την έξοδό της από το καθατήριο του καλοκαιριού του 1965 – περιείχε στους κόλπους της στοιχεία που ευνοούσαν το κατεστημένο. Μας ήταν αδύνατο να λησμονήσουμε πως η λύση Στεφανόπουλου είχε μαγειρευτεί από τον Λαμπράκη και πως η ομάδα των βουλευτών που επηρεαζόταν άμεσα από τον Λαμπράκη αποτελούσε το ένα τέταρτο περίπου της κοινοβουλευτικής δύναμης της Ένωσης Κέντρου. Θα μπορούσε λοιπόν άνετα να χτυπήσει και πάλι ο Λαμπράκης όταν θα το καλούσαν οι περιστάσεις. Κατά κάποιο τρόπο η ομάδα αυτή αποτελούσε το τελευταίο υπόλειμμα των πλοκάμων του κατεστημένου στις τάξεις μας. Αυτή ακριβώς η γνώση οδήγησε στο σχηματισμό – στην αρχή ανεπαίσθητα, αργότερα φανερά – της Κεντροδεξιάς και της Κεντροαριστεράς μέσα στην Ένωση Κέντρου μετά την κάθαρση των αποστασιών, το καλοκαίρι του 1965. Με βάση το ρόλο που είχε παίξει ο Λαμπράκης μα και τη δύναμη που διέθετε, ήταν φυσικό να θεωρείται ο ουσιαστικός αρχηγός της Κεντροδεξιάς μέσα στο κόμμα. Και ήταν εξίσου φυσικό, με βάση το ρόλο που έπαιξα στην ιουλιανή κρίση και την αποφασιστική και δραστήρια θέση που πήρα στη μεταϊουλιανή περίοδο, πως θα αναδεικνύομαι ηγέτης της Κεντροαριστεράς.

Σε όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1965 διέθεσα όλη μου την ενεργητικότητα στην αναδιοργάνωση και κινητοποίηση των πολιτικών μας δυνάμεων σε ολόκληρη τη χώρα. Έδωσα ιδιαίτερη έμφαση στη νεολαία του κόμματος, στους νέους επιστήμονες, στα εργατικά σωματεία και στους γεωργικούς συνεταιρισμούς. Είχα την πεποίθηση πως η αναμέτρησή μας με το κατεστημένο θα περνούσε από πολλά, πιο δύσκολα στάδια. Ανήμπορος να προωθήσω μεταρρυθμίσεις μέσα στο κόμμα – γιατί θα τις ματαίωνε η Κεντροδεξιά –, έστρεψα την προσοχή μου στην ΕΔΗΝ, τη νεολαία του κόμματος, και στη δημιουργία εξωκομματικών δραστηρίων δημοκρατικών οργανώσεων. Έτσι, ενθάρρυνα τη δημιουργία του συλλόγου «Αλέξανδρος Παπαναστασίου», μιας ομάδας που περιλάμβανε την αφρόκρεμα των νέων διανοούμενων της χώρας, ικανών να αναλάβουν το ρόλο επικριτών και μεταρρυθμιστών απέναντι στο κόμμα. Οι Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι, που ήταν οργανώσεις νέων επιστημόνων, ήταν

περισσότερο προσανατολισμένοι για δράση. Σε περίπτωση εκλογών, ο αντικειμενικός τους σκοπός ήταν η υποστήριξη προοδευτικών υποψηφίων του κόμματος και όχι ανθρώπων της Κεντροδεξιάς που πρόθυμα θα συμβιβάζονταν με το κατεστημένο. Σε περίπτωση στρατιωτικού πραξικοπήματος, από τις τάξεις τους θα προέρχονταν οι πρώτοι πυρήνες που θα οργάνωναν την αντίσταση ενάντια στους επίδοξους δικτάτορες. Στο εργατικό κίνημα τα πράγματα ήταν πολύ δυσκολότερα. Ο Στεφανόπουλος είχε κιόλας απομακρύνει από την ηγεσία της ΓΣΕΕ όλους αυτούς που συμμετείχαν στις πολιτικές διαδηλώσεις εναντίον των εγκάθετων βασιλικών κυβερνήσεων. Μη διαθέτοντας πια διοικητική επιρροή μέσα στο συνδικαλιστικό κίνημα, συναντούσαν ανυπέβλητα εμπόδια στην ανάπτυξη αντιστασιακού δικτύου μέσα στις τάξεις των εργατικών ενώσεων. Παρά ταύτα, δεν έπαψαν να προσπαθούν.

Η πιο εντυπωσιακή πλευρά της κατάστασης ήταν η μαζική, ενεργός και ενθουσιώδης λαϊκή συμπαράσταση προς τον Γεώργιο Παπανδρέου και τις πολιτικές θέσεις της Κεντροαριστεράς. Δεν είναι υπερβολικό να λεχθεί πως η πολιτική μας δύναμη ήταν μεγαλύτερη από ποτέ άλλοτε. Όμως ο λαός διατηρούσε σοβαρές υποψίες πως οι αποστασίες δεν είχαν τελειώσει. Από την πραγματικότητα αυτή προήλθε το λαϊκό αίτημα να αναδιοργανωθεί το κόμμα με τρόπο που να παρέχεται το δικαίωμα στη βάση να ασκεί κάποιο βαθμό ελέγχου στην πολιτική γραμμή του κόμματος. Ο λαός απαιτούσε να μείνει το κόμμα σταθερό στη σκληρή, αδιάλλακτη γραμμή του απέναντι στο κατεστημένο. Και, καθώς με το πέρασμα του χρόνου συσχετίστηκα με αυτές τις θέσεις, ο λαός άρχισε να τις ταυτίζει με την ιεράρχηση των αξιών μου και τελικά μ' εμένα.

Για τον πατέρα μου όλα αυτά αντιπροσώπευαν μια νέα κατάσταση πραγμάτων. Χωρίς αμφιβολία, εξήλθε σαν ήρωας από την ιουλιανή κρίση και ο λαός τού το αναγνώριζε αυτό απόλυτα. Όμως ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν αρχηγός ολόκληρης της Ένωσης Κέντρου, όχι μονάχα της Κεντροαριστεράς. Δεν ήθελε να προεδρεύσει στη διάλυση του κόμματός του, μια διάλυση που θα ήταν αναπόφευκτη αν η ομάδα Λαμπράκη συγκρουόταν ανοιχτά με την ομάδα Ανδρέα Παπανδρέου. Υποπιευόμενος πως ο Λαμπράκης θα χτυπούσε μόλις του δινόταν η ευκαιρία, ήταν πρόθυμος –ενώ εγώ δεν ήμουν– να κάνει συμβιβασμούς προκειμένου να αναβληθεί μια τέτοια αναμέτρηση.

Εξάλλου η εκτίμηση που έκανε στην κατάσταση ήταν κάπως διαφορετική από τη δική μου. Δεν πίστευε πως διαθέταμε τη δύναμη να κινήσουμε το κατεστημένο σε κατά μέτωπο αναμέτρηση και διατηρούσε ακόμα ελπίδες πως το κατεστημένο θα αναγνώριζε ότι επιτέλους δεν ήμασταν τόσο επικίνδυνοι όσο μας θεωρούσε.

Η ΕΔΑ, που έπρεπε να είχε επωφεληθεί από τη διάσπαση του κόμματός μας, δεν ωφελήθηκε καθόλου. Αντίθετα, έχασε μερικούς από τους οπαδούς της, που εντάχθηκαν στις αναπτυσσόμενες δυνάμεις της Κεντροαριστεράς στο πλαίσιο της Ένωσης Κέντρου. Η ηγεσία της ΕΔΑ ήταν απόλυτα ενήμερη γι' αυτή τη διάβρωση που είχε υποστεί το κόμμα της και η γνώση αυτή επηρέασε την τακτική της. Το πολιτικό πρόγραμμα της ΕΔΑ, ύστερα από λεπτομερειακή επεξεργασία, ήταν στην ουσία του σχεδόν απαράλλαχτο με το δικό μας. Η μόνη σημαντική διαφορά ανάμεσα στα προγράμματά μας αναφερόταν στη συμμετοχή μας στο ΝΑΤΟ. Αλλά και σ' αυτό ακόμα το θέμα η ΕΔΑ υιοθέτησε ήπια, προσεκτικά διατυπωμένη γραμμή.

Η πολιτική μας σε σχέση με την ΕΔΑ άλλαξε επίσης κατά τη μεταϊουλιανή περίοδο. Διατηρούσαμε βέβαια σταθερά τη θέση πως σε καμία περίπτωση δε θα συνεργαζόμασταν με την ΕΔΑ προεκλογικά ή στη Βουλή. Αυτό δε σήμαινε πως απορρίπταμε το ρόλο της ΕΔΑ ως νόμιμου πολιτικού κόμματος. Αναγνωρίζαμε και σεβόμασταν την ΕΔΑ ως νόμιμο κόμμα που αντιπροσώπευε τις πολιτικές απόψεις μιας σπουδαίας, αν και μικρής, μειονότητας. Η απροθυμία μας να αποτελέσουμε μαζί της λαϊκό μέτωπο οφειλόταν στο γεγονός πως κάτι τέτοιο θα εξασθενίζε το κόμμα μας και θα έδινε στο κατεστημένο το πρόσχημα που χρειαζόταν για να καταφύγει σε πραξικόπημα. Αλλά ο σημαντικότερος λόγος για την απόφασή μας αυτή ήταν πως δεν είχαμε ανάγκη να συνεργαστούμε με την ΕΔΑ ούτε με κανένα άλλο κόμμα για να πετύχουμε απόλυτη πλειοψηφία στις εκλογές. Ο εκλογικός μας θρίαμβος στις επόμενες εκλογές ήταν εξασφαλισμένος, εκτός αν στο μεταξύ κάναμε πολιτικά σφάλματα πρώτου μεγέθους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΑΣΠΙΔΑ και οι διαλέξεις Γουίτσελ

Μετά την πυρετώδη δραστηριότητα του καλοκαιριού του 1966, ήμουν έτοιμος να ξεκουραστώ για μερικές μέρες. Δεν επρόκειτο να αναπαυθώ στις διακοπές μου. Απλώς θα άλλαζα περιβάλλον. Είχα προσκληθεί να δώσω τις διαλέξεις Γουίτσελ στη Στοκχόλμη, κάτι που θεωρείται μεγάλη τιμή από τους οικονομολόγους. Την 1η Οκτωβρίου περίμενα να πάρω το πρωινό αεροπλάνο για τη σουηδική πρωτεύουσα στο αεροδρόμιο του Ελληνικού. Αγόρασα μια εφημερίδα για να περάσω την ώρα μου. Την πρώτη σελίδα κοσμούσε η λέξη «ΑΣΠΙΔΑ» με μεγάλα στοιχεία. Η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ είχε δοθεί στη δημοσιότητα και το μακροσκελές πόρισμα του συνταγματάρχη Λαγάνη είχε αποδοθεί συνοπτικά στην εφημερίδα –και σε όλες τις άλλες εφημερίδες της επικράτειας– με πηχυαίους τίτλους και δραματικούς υπότιτλους. Το μεγαλύτερο μέρος του πορίσματος αναφερόταν στους 28 αξιωματικούς που παραπέμπονταν στο στρατοδικείο. Το βούλευμα απέδιδε δύο κατηγορίες σε βάρος των 28 αξιωματικών: «Συνεργασία προς τον σκοπόν στάσεως και συνωμοσία προς εκτέλεσιν πράξεως εσχάτης προδοσίας». Και κατηγορήθηκαν ως επικεφαλής της συνωμοσίας ο συνταγματάρχης Παπατέρπος και ο αντικαταστάτης του στην υποδιεύθυνση της ΚΥΠ «ε-

πί κυβερνήσεως Παπανδρέου» συνταγματάρχης Αναγνωστόπουλος.

Αλλά αυτό που απέσπασε την προσοχή του Τύπου ήταν το μέρος του πορίσματος του Λαγάνη που αναφερόταν στην «πολιτική ηγεσία» του ΑΣΠΙΔΑ, που τιτλοφορήθηκε «Συμμετοχή της πολιτικής ηγεσίας της Ενώσεως Κέντρου εις την οργάνωσιν δημοκρατικών αξιωματικών ΑΣΠΙΔΑ».

Σε φρικτά κακοποιημένη, ακατανόητη σχεδόν, γλώσσα, υποστήριζε πως από την προανάκριση προέκυπτε η συμμετοχή στον ΑΣΠΙΔΑ των πρώην υπουργών της Ένωσης Κέντρου Μιχαήλ Παπακωνσταντίνου, Παύλου Βαρδινογιάννη και Στυλιανού Χούτα και κατέληγε στο συμπέρασμα πως εγώ ήμουν ο αρχηγός της «συνωμοτικής οργανώσεως». Υποστήριζε επίσης πως ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν γνώστης της ανάμειξής μου στον ΑΣΠΙΔΑ –την οποία προσπάθησε να συγκαλύψει–, πράγμα που επηρέασε τις αποφάσεις του ως πρωθυπουργού. Ο Λαγάνης όμως δεν περιορίστηκε σε –αστήρικτα έστω– συμπεράσματα στο πλαίσιο της δικαστικής προανάκρισης. Επεκτάθηκε, με μεγάλη λεπτομέρεια, σε καθαρά πολιτικές πράξεις του Γεωργίου Παπανδρέου, ιδιαίτερα στις βασιλικές επιστολές και στις σχέσεις του με το βασιλιά μετά την ιουλιανή κρίση. Ο συνταγματάρχης Λαγάνης ανέλαβε έτσι αποκάλυπτα το ρόλο του πολιτικού απολογητή του Κωνσταντίνου, δικαιολογώντας τις συνταγματικές παρεκκλίσεις του βασιλιά άτεχνα και προκλητικά και κατηγορώντας τον Γεώργιο Παπανδρέου για ηθική αναξιοτία.

Το βούλευμα προκάλεσε κατάπληξη ανάμεικτη με ιλαρότητα. Κατάπληξη γιατί χρησιμοποιήθηκε η στρατιωτική Δικαιοσύνη για την κατασκευή του βρομερού λίβελου σε βάρος των Παπανδρέου και άλλων στελεχών της Ένωσης Κέντρου, μα προπάντων γιατί το καθαρά προπαγανδιστικό ύφος του βουλεύματος δεν άφηνε καμία αμφιβολία πως η συγγραφή και η δημοσίευσή του είχαν ένα μονάχα σκοπό: να δικαιώσει στο λαό το βασιλιά και τους συνεργάτες του. Ιλαρότητα γιατί το κείμενο είχε τόσες φρικτές ασυνταξίες που ήταν

ακατάληπτο. Ήταν αντάξιο μαθητή δημοτικού σχολείου. Ο Γεώργιος Παπανδρέου απάντησε χωρίς να χάσει καιρό:

Έπειτα από δεκαπέντε μήνες εξεδόθη επί τέλους το βούλευμα διά την υπόθεσιν ΑΣΠΙΔΑ, η οποία είχε αποτελέσει τον λόγον ή την πρόφασιν του πραξικοπήματος της 15ης Ιουλίου. Ο τότε Υπουργός Εθνικής Αμύνης (Γαρουφαλιάς) κατά την συνεδρίασιν της Κυβερνητικής πολιτικής επιτροπής είχε βεβαιώσει ότι το πόρισμα θα ηδύνατο να επιδοθή εντός δέκα ημερών. Εις το Συμβούλιον του Στέμματος (1 Σεπτεμβρίου) ο Βασιλεύς είπεν ότι θα εκδοθή εντός μηνός περίπου και κατόπιν θα ηδυνάμην και εγώ αυτοπροσώπως να αναλάβω το Υπουργείον Εθνικής Αμύνης. Και όμως εχρειάσθησαν δεκαπέντε μήνες. Διατί:

Αλλά όλος ο κόσμος γνωρίζει πλέον το διατί. Διότι δεν υπήρχον στοιχεία και έπρεπε να ευρεθούν. Και αν δεν ευρίσκοντο να χαλκευθούν. Και ήλθεν επί τέλους σήμερον η αποκάλυψις. Ουδέν δικαστικόν πόρισμα έχει υπάρξει τόσον κενόν εις θετικές αποδείξεις. Και παρ' όλα τα αθέμιτα μέσα που εχρησιμοποιήθησαν. Κατά την ομολογίαν μαρτύρων έχει διαπιστωθή ότι ετοποθετήθησαν εις ωρισμένας θέσεις ή εφυλακίσθησαν ούτοι σκοπίμως διά να υφαρπάσουν μυστικά των κρατουμένων αξιωματικών. Αλλά και αυτά τα αθέμιτα μέσα απέβησαν εις μάτην. Και τα ονόματα των μαρτύρων και αι μαρτυρίαί των μόλις εγνώσθησαν εκ του βουλεύματος προεκάλεσαν την γενικήν θυμηδίαν. Διότι αυτή είναι σήμερον η γενική εντύπωσις. Εις μεν τους αντιπάλους της Ενώσεως Κέντρου βαθεία απογοήτευσις εκ του κενού βουλεύματος, που δεν είναι δικαστικόν κείμενον αλλά άθλιον άρθρον του χειροτέρου Δεξιού τύπου. Εις δε τον δημοκρατικόν κόσμον η εντύπωσις έχει ξεπεράσει την αγανάκτησιν διά να προκαλέση την γενικήν ιλαρότητα. Ο αριθμός των Ελλήνων αξιωματικών υπερβαίνει τις 10.000. Και παραπέμπονται έπειτα από 15 μηνών ανακρίσεις 28. Εις το ακροατήριον θα αποδειχθή εάν και πόσοι από αυτούς είναι ένοχοι και εις ποίον βαθμόν. Ημείς αρκούμεθα σήμε-

ρον εις την επισήμανοιν του αριθμού. Αυτοί λοιπόν οι 28 αξιωματικοί θα ανέτρεπον το πολίτευμα της χώρας: Και προς αποτροπήν αυτού του κινδύνου έπρεπε να εξαναγκασθή εις παραίτησιν ο λαοσρόβλητος κυβερνήτης της χώρας και να επιστρατευθούν εις τα αρμόδια υπουργεία οι αρειμάνιοι υπουργοί Νόβας και Κωστόπουλος διά να προστατεύσουν το καθεστώς;

Κυκλοφορεί ψήθυρος ότι πρόκειται να δοθή αμνηστία προς τερματισμόν αυτής της περιουτείας. Ενώπιον του λαού απαντώμεν. Όχι! Αρνούμεθα. Και η υπόθεσις θα αχθή εις το ακροατήριον διά ν' αποδειχθή και κατ' αντιπαράστασιν ολόκληρος η αλήθεια. Διά να αποδειχθή ότι ένοχοι της σκευωρίας δεν είμεθα εμείς. Είναι αι σκοτεινάι δυνάμεις αι οποίαι ωδήγησαν εις την ανωμαλίαν. Και επιφυλάσσουν διά το μέλλον μεγαλύτερα δεινά διά την χώραν. Εις το ακροατήριον λοιπόν! Αυτό είναι το αίτημα της Ενώσεως Κέντρου διά να λάμψη η αλήθεια.

Η μνεία που έκανε σε αμνησία ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν ήταν συμπτωματική. Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου ανησυχούσε για τις συνέπειες που θα είχε η δίκη της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ. Το βούλευμα, γεμάτο αοριστίες και γυμνό από αποδεικτικά στοιχεία, φαινόταν ανεπαίσχυντα χαλκευμένο. Παραπομπή του ΑΣΠΙΔΑ στο ακροατήριο θα σήμαινε μεγαλύτερο εξευτελισμό της στρατιωτικής Δικαιοσύνης και θα αποκάλυπτε το σκοτεινό ρόλο του κατεστημένου στη σκευωρία. Ο Γεώργιος Παπανδρέου ανησυχούσε για τον τόνο και την ποιότητα που προσλάμβανε η ελληνική πολιτική ζωή. Ήταν ολοφάνερο πως η δίκη του ΑΣΠΙΔΑ ήταν ένα πολιτικό τέχνασμα με σκοπό να δικαιώσει τις πολιτικές ακροβασίες του βασιλιά. Ισοδυναμούσε με πολιτικό δυναμίτη, γιατί υποκαθιστούσε τον ελεύθερο πολιτικό στίβο με τη δικονομική διαδικασία. Μια πρόσθετη περιουλοκή στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ ήταν και η «ανάμιξις» του Μητσοτάκη, που αποτελούσε ισχυρό παράγοντα στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου. Κατέβαλε βέβαια ο Λαγάνης κάθε προσπάθεια να ελαχιστοποιήσει τη ση-

μασία της «αναμίξεως» του Μητσοτάκη, αλλά αυτό δεν άλλαζε την ουσία. Ο Μητσοτάκης προωθούσε τη λύση αμνήστευσης των κατηγορουμένων. Τον ενδιέφερε, λέει, η «ομαλοποίηση» της πολιτικής ζωής. Όμως ο βασιλιάς επέμενε. Είχε απόλυτη ανάγκη να βρει κάποιον τρόπο να δικαιολογήσει τις προκλητικές επεμβάσεις του στην πολιτική ζωή της χώρας, από τις διαβόητες βασιλικές επιστολές μέχρι την ανατροπή του λαοπρόβλητου πρωθυπουργού. Με τη βοήθεια και ενθάρρυνση των παραστρατιωτικών και παρακυβερνητικών κύκλων –της παράλληλης κυβέρνησης–, επέμεινε πως η υπόθεση έπρεπε να φτάσει στο στρατοδικείο. Έτσι, η κυβέρνηση αναγκάστηκε –όπως συμβαίνει με όλες τις εγκάθετες κυβερνήσεις– να παραπέμψει την υπόθεση σε δίκη, που ορίστηκε για το Νοέμβριο.

Το πρωί της 1ης Οκτωβρίου, λίγο πριν φύγω για το αεροδρόμιο, μου τηλεφώνησε ο πατέρας μου και με προειδοποίησε πως υπήρχε περίπτωση να συλληφθώ πριν μπω στο αεροπλάνο. Αν και η δικονομική διαδικασία δεν προέβλεπε κάτι τέτοιο, οι παραστρατιωτικοί κύκλοι προωθούσαν την απόδοση τέτοιας ερμηνείας στο βούλευμα ώστε να υποχρεωθεί ο βασιλικός επίτροπος να διατάξει τη σύλληψη και φυλάκισή μου. Φεύγοντας από το σπίτι μου, δεν ήξερα αν θα κιτάρωνα να πραγματοποιήσω το ταξίδι μου. Τίποτα όμως δυσάρεστο δε συνέβη και έφτασα στη Στοκχόλμη χωρίς προσκόμματα.

Τα νέα για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και η υποτιθέμενη ανάμειξή μου στη «συνωμοσία» προηγήθηκαν της άφιξής μου στη Σουηδία. Στην πραγματικότητα, οι εφημερίδες της Στοκχόλμης είχαν φιλοξενήσει τις σχετικές ειδήσεις στην πρώτη σελίδα και με μεγάλους τίτλους. Χρειάστηκε να δώσω συνεντεύξεις στον Τύπο, στο ραδιόφωνο και στην τηλεόραση. Η επίσκεψή μου, που ξεκίνησε ως πανεπιστημιακή εκδήλωση, προσέλαβε καθαρά πολιτικό χαρακτήρα. Κατά την παραμονή μου στη Σουηδία δόθηκε ακόμα πιο έντονος πολιτικός χαρακτήρας με αφορμή δημοσίευμα του Κύρου Σουλτομπέργκερ στους *Times* της Νέας Υόρκης, στις 4 Οκτωβρίου, σύμφωνα με το οποίο ο βασιλιάς Κωνσταντίνος πιθανόν να αναγκαζόταν να αναστείλει προσωρι-

νά μερικά βασικά άρθρα του Συντάγματος. Κατά τη γνώμη του Σουλτομπέργκερ, ο Κωνσταντίνος είχε αποδειχτεί νέος με δυνατό χαρακτήρα, που δε θα δίσταζε να αγωνιστεί για τα δικαιώματά του και τις απόψεις του που αφορούσαν το εθνικό συμφέρον της Ελλάδας. Είχε αντιμετώπισει την πρόκληση του Γεωργίου Παπανδρέου, του μεγαλύτερου δημαγωγού της χώρας, και του Ανδρέα Παπανδρέου, του φιλόδοξου και αυθάδη γιου του πρώην πρωθυπουργού που είχε συνδεθεί στενά με την άκρα Αριστερά. Ο Σουλτομπέργκερ δεν παρέλειψε να εξάρει το φιλελευθερισμό του Κωνσταντίνου αλλά και τη μαχητικότητα του, που ήταν μεγαλύτερη απ' ό,τι υποπεύονταν οι εχθροί του. Ήταν αγωνιστής – και είχε κερδίσει τη μαύρη ζώνη στην ιαπωνική πάλη. Και συνέχισε ο Σουλτομπέργκερ με τη διαπίστωση πως, αν ο Κωνσταντίνος διέβλεπε κίνδυνο εθνικού ολέθρου, δε θα δίσταζε να καταφύγει σε μερική αναστολή του Συντάγματος.

Στο δημοσίευμα αυτό απέδωσα εξαιρετική βαρύτητα, γιατί γνώριζα πως ο Σουλτομπέργκερ ήταν στενός φίλος του βασιλιά και αναμφίβολα η επινόησή του είχε σκοπό να μας δοκιμάσει. Αντέδρασα αμέσως δίνοντας στο σουηδικό Τύπο δήλωση με την οποία καταδίκασα την τακτική του Σουλτομπέργκερ και του βασιλιά. Τηλεγραφήματα των διεθνών πρακτορείων μετέδωσαν τη δήλωσή μου στην Αθήνα σχεδόν αμέσως και η Ένωση Κέντρου έθεσε επίσημα θέμα, απαιτώντας να αποκηρύξει δημόσια ο βασιλιάς το άρθρο του Σουλτομπέργκερ. Από τη Στοκχόλμη ταξίδεψα στο Όσλο και στην Κοπεγχάγη. Έδωσα συνεντεύξεις και μίλησα σε μαζικές συγκεντρώσεις της σοσιαλιστικής δημοκρατικής νεολαίας. Είχα επίσης χρήσιμες συνομιλίες με αντιπροσώπους των σοσιαλιστικών δημοκρατικών κομμάτων. Στη Δανία συναντήθηκα με τον υπουργό Εξωτερικών κύριο Χέκεραπ – πράγμα που ανησύχησε το ελληνικό κατεστημένο, γιατί η βασίλισσα Άννα-Μαρία ήταν Δανίδα. Ο Τύπος της Δεξιάς κατέκρινε τη θερμή υποδοχή που μου επιφύλαξε η δανική κυβέρνηση ως «συμπεριφοράν απαόδουσαν εις φίλην κυβέρνησιν».

Ο αθηναϊκός Τύπος είχε δώσει πλατιά δημοσιότητα στις κινήσεις

μου στη Σκανδιναβία, κι έτσι ώσπου να επιστρέψω στην Αθήνα οι φίλοι μου βρίσκονταν σε κατάσταση έξαρσης. Στην Αθήνα με περίμενε μια χωρίς προηγούμενο υποδοχή: 25.000 Αθηναίοι είχαν συγκεντρωθεί στο Ελληνικό. Ο συνδυασμός του βουλευμάτος του ΑΣΠΙΔΑ με την επιτυχή περιοδεία μου στις σκανδιναβικές χώρες τούς είχε γεμίσει ενθουσιασμό και μαχητικότητα. Από το αεροδρόμιο ως την καρδιά της Αθήνας ήταν αραδιασμένο ένα αξιόλογο πλήθος λαού για να με χαιρετήσει. Χρειάστηκαν τέσσερις ώρες για να φτάσω στο σπίτι μου.

Η δυναμική αυτή εκδήλωση αποφασιστικότητας στον αγώνα για τη δημοκρατία και οι επιδείξεις στοργής του αθηναϊκού λαού στο πρόσωπό μου θορύβησαν τους βασιλικούς κύκλους, τις αμερικανικές υπηρεσίες, το παρακράτος, και φυσικά την κυβέρνηση Στεφανόπουλου. Προκάλεσε βαθιά ανησυχία στην ομάδα Λαμπράκη μέσα στην Ένωση Κέντρου και ενόχλησε ακόμα και τον πατέρα μου, που είχε αρχίσει να φοβάται για τις συνέπειες που θα είχε η δημοτικότητα μου στη συνοχή του κόμματος.

Αμέσως μετά την επιστροφή μου από το εξωτερικό, επικεφαλής μιας ομάδας ογδόντα περίπου βουλευτών της Ένωσης Κέντρου, πραγματοποίησα μια πολιτική περιοδεία στην Κρήτη, το νησί που η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων του ήταν δοσμένη με πάθος στον αγώνα μας. Επισκεφθήκαμε τον Άγιο Νικόλαο, την Ιεράπετρα, το Ηράκλειο, το Ρέθυμνο και τα Χανιά. Η περιοδεία αυτή ήταν η πιο συγκινητική εμπειρία που είχα δοκιμάσει στην πολιτική μου ζωή. Δεν ήταν μόνο ο όγκος των συγκεντρώσεων που μας έκανε τόσο βαθιά εντύπωση: 80.000 λαού στο Ηράκλειο, 50.000 στα Χανιά, 15.000 στο Ρέθυμνο, 10.000 στην Ιεράπετρα και 5.000 στον Άγιο Νικόλαο, αριθμοί που μόνο σε περιοδείες του Γεωργίου Παπανδρέου είχαν ξεπεραστεί. Εκείνο που μας συγκλόνισε κυριολεκτικά ήταν το πάθος του λαού, τα συνθήματα, η ατμόσφαιρα ενθουσιασμού και αποφασιστικότητας.

Επιστρέφοντας στην Αθήνα, περίμενα να βρω θερμή ατμόσφαιρα στο Καστρί και ενθουσιώδες ρεπορτάζ για την περιοδεία μας

στον Τύπο. Αλλά ούτε το ένα ούτε το άλλο συνέβη. Κάτι είχε αλλάξει. Τα *Νέα* και το *Βήμα* αγνόησαν σχεδόν ολοκληρωτικά τη θριαμβευτική περιοδεία μας στην Κρήτη. Στην πραγματικότητα, η παραποίηση ήταν τόσο προφανής και προκλητική που η ΕΔΗΝ απείλησε να μποϊκοτάρει τις εφημερίδες του συγκροτήματος Λαμπράκη. Αλλά και ο πατέρας μου ήταν ανήσυχος. Μου είπε πως τον είχε επισκεφθεί ο Λαμπράκης και του είχε αξιώσει να μου απαγορεύσει να περιοδεύω τη χώρα και να βγάζω λόγους. Η πρότασή του ήταν να συγκροτηθούν ομάδες βουλευτών και η καθεμιά να αναλάμβανε μια συγκεκριμένη περιφέρεια της χώρας. Σ' εμένα θα επιτρεπόταν να συμμετάσχω μόνο σε μια τέτοια ομάδα. Αλλά όχι αμέσως. Ο Λαμπράκης επέμενε πως έπρεπε να περιμένω ώσπου να ησυχάσουν κάπως τα πράγματα. Ο πατέρας μου αποδέχτηκε τους όρους αυτούς, για να διασώσει την ενότητα του κόμματος. Αλλά υπήρχε βαθύτερη αιτία. Με πρωτοβουλία του Λαμπράκη από την πλευρά του Κέντρου και της Ελένης Βλάχου από την πλευρά της Δεξιάς, καταβαλλόταν προσπάθεια προσέγγισης των δύο παρατάξεων. Ένας μεσαζόντας ανάμεσα στον Γεώργιο Παπανδρέου και στον Κανελλόπουλο, καθώς και ανάμεσα στο βασιλιά και στον Γεώργιο Παπανδρέου, είχε κιόλας αρχίσει να προλειάινει το έδαφος για τη μεταβατική κυβέρνηση Παρασκευόπουλου, πράγμα για το οποίο είχα κυριολεκτικά πλήρη άγνοια.

Στις 14 Νοεμβρίου άρχισε η δίκη των αξιωματικών του ΑΣΠΙΔΑ. Από τη σύνθεση του στρατοδικείου και από την προκλητικά αυταρχική στάση του προέδρου Καμπέρη έβγαινε σαφές το συμπέρασμα πως το αποτέλεσμα ήταν προδικασμένο. Το στρατοδικείο ήταν απλώς μια από τις χαμερπείς μηχανορραφίες που εξυφάνθηκαν για να κηλιδωθεί η Ένωση Κέντρου και να δικαιωθούν οι συνταγματικές υπερβασίες του βασιλιά. Οι συνήγοροι των αξιωματικών χειρίστηκαν έξοχα την υπερίσπιση των πελατών τους. Ο Νικηφόρος Μανδηλαράς, ο διακεκριμένος νομικός και λεβεντόψυχος αγωνιστής της δημοκρατίας (που αργότερα δολοφονήθηκε από τη χούντα του Παπαδόπουλου στη Ρόδο, στις 20 Μαΐου 1967), ήταν ιδιαίτερα μαχι-

τικός στη δίκη, ξεσκεπάζοντας τους ψευδομάρτυρες του κατεστημένου και κυριολεκτικά παραδίδοντας τον Γρίβα στους καγχασμούς του πανελληνίου. Παρά ταύτα, όλοι γνωρίζαμε το αποτέλεσμα. Στις 21 Νοεμβρίου αποφάσισα να παρακολουθήσω την πρωινή συνεδρίαση του στρατοδικείου, υπογραμμίζοντας έτσι τη θέση μου πως δεν «ανησυχούσα» για τις «αποκαλύψεις» της δίκης, όπως κατά κόρον υποστήριζε ο Τύπος της Δεξιάς. Αμέσως μετά, έδωσα δήλωση στον Τύπο, στην οποία μεταξύ άλλων τόνιζα:

Με την παρουσία μου εδώ επιθυμώ να επισημάνω την κατάφωρη παραβίαση του Συντάγματος και των βασικών δικαιωμάτων του Έλληνα πολίτη, πάνω στην οποία στηρίχτηκε η σκευωρία του ΑΣΠΙΔΑ. [...] Είναι σαφές πως η όλη διαδικασία είναι άκυρη και πως η ετυμηγορία θα είναι αστήρικτη. Είναι επίσης σαφές πως, παρά τις παραβιάσεις του Συντάγματος, παρά τις απελπισμένες προσπάθειες να δικαιωθεί το βασιλικό πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου με την προδικασμένη απόφαση του στρατοδικείου, η συνωμοσία εναντίον του έθνους, του εθνικού στρατού και της δημοκρατίας θα αποκαλυφθεί. Και οι πραγματικοί συνωμότες θα αποκαλυφθούν και θα καταδικαστούν μια για πάντα από το λαό, το έθνος και την Ιστορία.

Αυτή η πράξη μου, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη, εξαγρίωσε τους παραστρατιωτικούς κύκλους και το Παλάτι. Πολύ αργότερα, όταν μου απαγγέλθηκε κατηγορία, έμαθα πως αυτή η επίσκεψή μου στο στρατοδικείο επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί σαν «απόδειξη» πως ήμουν μέλος της «συνωμοσίας του ΑΣΠΙΔΑ».

Η ρήξη ανάμεσα στους δύο Παπανδρέου

Νωρίς το πρωί της 17ης Δεκεμβρίου μού τηλεφώνησε ο Νόρμπερτ Άντσιους και με κάλεσε με τη γυναίκα μου για φαγητό το μεσημέ-

ρι της ίδιας μέρας. Η φωνή του είχε έναν τόνο βιασύνης. Δέχτηκα.

Είχα να τον δω από το καλοκαίρι. Με είχε επισκεφθεί τότε στο σπίτι μου, στο Ψυχικό, και είχαμε μιλήσει για την πολιτική κατάσταση.

Η κουβέντα μας είχε κρατήσει τότε επτά ώρες. Είχε προσπαθήσει να με πείσει πως, αν πραγματικά επιθυμούσα να κάνω πολιτική καριέρα στην Ελλάδα, αν δε μου αρκούσε να παίζω απλώς το ρόλο του επαναστάτη, έπρεπε να συμβιβαστώ οπωσδήποτε με το κατεστημένο. Είχε έρθει κατευθείαν στο ψητό. Ο βασιλιάς δεν είχε καμία πρόθεση να παραιτηθεί από τα «δικαιώματά» του, είτε το προέβλεπε το Σύνταγμα είτε όχι. Ο στρατός έπρεπε να κρατηθεί μακριά από την πολιτική – δηλαδή έξω από τον έλεγχο της υπεύθυνης εκλεγμένης κυβέρνησης της χώρας. Και εγώ έπρεπε να εγκαταλείψω το σύνθημα «Η Ελλάδα στους Έλληνες», γιατί έδινε την εντύπωση πως η Ελλάδα δεν ανήκε πραγματικά στους Έλληνες. Δε γνώριζα πως οι Αμερικανοί είχαν πάψει να αναμειγνύονται στην ελληνική δημόσια ζωή πριν από το 1960; Ποιο σκοπό εξυπηρετούσα επαναλαμβάνοντας τα ίδια και τα ίδια;

Αυτή τη φορά ο Άνσιουτς ήταν πιο συγκεκριμένος. Αξίωσε να συναντηθώ με το βασιλιά, και μάλιστα πρόσφερε το σπίτι του ως τόπο συνάντησης. Ο βασιλιάς είχε σχηματίσει εσφαλμένη εντύπωση για μένα· με θεωρούσε αθεράπευτο επαναστάτη. Μια συνάντηση μεταξύ μας θα βοηθούσε να διορθωθούν τα πράγματα. Τόνισα στον Άνσιουτς πως με κανέναν τρόπο δε θα μπορούσα να πραγματοποιήσω μια τέτοια συνάντηση με το βασιλιά, γιατί αν γινόταν γνωστή θα με αχρήστευε τελείως για τον Ανένδοτο Αγώνα, στον οποίο είχα απόλυτη αφοσίωση και ήθελα να τον υπηρετήσω με όλες μου τις δυνάμεις. Ο Άνσιουτς τότε μου συνέστησε να υποδείξω έναν αντιπρόσωπό μου για να συναντηθεί με τον Μπίτσιο, το διευθυντή του πολιτικού γραφείου του βασιλιά. Αρνήθηκα πάλι, υποστηρίζοντας πως οι παρασκηνιακές αυτές ενέργειες δεν ήταν δυνατό να συμβάλουν στην επίλυση της πολιτικής κρίσης. Έκανα όμως μια αντι-

πρόταση. Τίποτα δεν εμπόδιζε το βασιλιά να καλέσει έναν έναν ξεχωριστά τους αρχηγούς των πολιτικών κομμάτων, καθώς και άλλες πολιτικές προσωπικότητες. Έτσι, η συνάντησή μου με το βασιλιά θα ήταν αδιάβλητη και δημόσια. Δε θα μπορούσα να αρνηθώ μια τέτοια συνάντηση, που στο κάτω της γραφής ίσως να απέβαινε και χρήσιμη.

Η αντιπρότασή μου δεν ενθουσίασε καθόλου τον Άνσιουτς. Άρχισε να εκθειάζει τα πλεονεκτήματα που θα είχε μια μεταβατική υπηρεσιακή κυβέρνηση στην προσπάθεια επίλυσης της πολιτικής κρίσης. Μια τέτοια κυβέρνηση, με την υποστήριξη της Ένωσης Κέντρου και της ΕΡΕ, θα κυβερνούσε τη χώρα για μια ορισμένη περίοδο. Μετά τον κατευνασμό των παθών, τη διακοπή των επιθέσεων εναντίον του βασιλιά και την επιστροφή στην πολιτική «ομαλότητα», θα ήταν επιτρεπτό να γίνουν εκλογές, αλλά όχι πριν. Απάντησα στον Άνσιουτς πως δεν έπρεπε να σπαταλά την ώρα του με τέτοια «όνειρα θερινής νυκτός». Αλλά είχα άδικο.

Αργά τη νύχτα της 20ής Δεκεμβρίου 1966, μόλις είχα επιστρέψει στο σπίτι μου από σύσκεψη της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Νέοι Δρόμοι*, μιας μηνιαίας έκδοσης που απηχούσε τις απόψεις του κύκλου μου. Φήμες πως κάποια πολιτική αλλαγή επρόκειτο να εκκολαφθεί έφτασαν στα αφτιά των επιτελών μου και το γραφείο μου, στην οδό Σουηδίας 58, είχε ασυνήθιστη κίνηση. Ο γραμματέας μου επί του Τύπου Δημήτρης Μαρούδας με ζητούσε στο τηλέφωνο.

– Αυτό που φοβόμασταν έγινε. Τηλεφωνώ από την *Καθημερινή*. Ο Κανελλόπουλος μόλις απέσυρε την υποστήριξή του από την κυβέρνηση Στεφανόπουλου. Ο Στεφανόπουλος πάει στο Παλάτι να υποβάλει την παραίτησή του. Φαίνεται πως και ο Κανελλόπουλος και ο πατέρας σας έχουν συμφωνήσει με το βασιλιά εκ των προτέρων να δεχτούν τον Παρασκευόπουλο ως πρωθυπουργό μεταβατικής.

Με έπιασε ίλιγγος. Παρακάλεσα να με αφήσουν μόνο. Αμέσως πήρα τον ιδιωτικό αριθμό του πατέρα μου στο Καστρί.

– Πατέρα, είπα ταραγμένος, μόλις έμαθα για την παραίτηση του Στεφανόπουλου. Γίνεται κουβέντα για τον Παρασκευόπουλο ως διάδοχο του στην πρωθυπουργία. Έμαθα πως θα τον υποστηρίξεις. Αληθεύει αυτό;

– Δεν ξέρω, απάντησε. Μη βιαστείς να βγάλεις συμπεράσματα. Εν πάση περιπτώσει, αυτό που έχει σημασία είναι η πτώση του Στεφανόπουλου. Οι αποστάτες ηττήθηκαν. Μη σου διαφεύγει αυτό το σπουδαίο γεγονός.

– Μα ήμασταν μαζί χθες βράδυ, απάντησα. Και δε μου είπες τίποτα. Κουβεντιάζαμε τέσσερις ώρες, και ούτε την παραμικρή μνεία δεν έκανες γι' αυτό.

– Κάνε ό,τι θέλεις, απάντησε κοφτά και έκλεισε το τηλέφωνο.

Κάλεσα αμέσως τους επιτελείς μου. Ο Αντώνης Λιβάνης ήρθε στο πολιτικό μου γραφείο από την οδό Ακαδημίας 72. Πολλοί φίλοι συνωστίστηκαν στο μικρό μου γραφείο, κατάπληκτοι, συγχυσμένοι. Ήθελαν να τους δώσω τη «γραμμή» μου.

– Δεν μπορώ να προδώσω τον αγώνα μας, είπα. Οι θέσεις του κόμματός μας έχουν διατυπωθεί με κρυστάλλινη σαφήνεια από τότε που πέσαμε από την εξουσία, στις 15 Ιουλίου 1965. Η απόφαση του βασιλιά να ανατρέψει τον Γεώργιο Παπανδρέου, που ανέβηκε στην εξουσία με τη συντριπτική πλειοψηφία του 53% της λαϊκής ψήφου, ήταν κατάφωρη παραβίαση των αρχών της λαϊκής κυριαρχίας. Επί ενάμιση χρόνο τώρα αρνηθήκαμε να υποκύψουμε στις πιέσεις του και να ανεχτούμε τις βασιλικές κυβερνήσεις. Γιατί; Για τον απλό λόγο πως έτσι θα νομιμοποιούσαμε την αρπαγή της εξουσίας. Γιατί βασικά και πρωταρχικά είμαστε προσηλωμένοι στην αρχή πως στην Ελλάδα ο λαός είναι κυρίαρχος· πως ο βασιλιάς βασιλεύει και ο λαός κυβερνά. Αν υποστηρίξουμε την τέταρτη βασιλική κυβέρνηση δίνοντας ψήφο εμπιστοσύνης στον Παρασκευόπουλο, θα γελοιοποιήσουμε το χαρακτήρα του Ανένδοτου το τελευταίο δεκαοκτάμηνο. Αλλά ξεχωριστά από το θέμα αρχής είναι ολοφάνερο πως συνεργασία με την ΕΡΕ στην υποστήριξη βασιλικής κυβέρνησης που στερεί-

ται λαϊκής βάσης θα βλάψει τη δημοτικότητά μας. Και είναι ολοφάνερο πως δε θα μπορούμε να ελπίζουμε σε απόλυτη πλειοψηφία στις προσεχείς εκλογές. Είναι κατά συνέπεια ολοφάνερο πως πέφτουμε στην παγίδα του κατεστημένου, του Παλατιού και των Αμερικανών. Ακόμα κι αν κατορθώσουμε να κερδίσουμε σχετική πλειοψηφία – πράγμα αμφίβολο αν υποστηρίξουμε τον Παρασκευόπουλο –, θα υποχρεωθούμε να σχηματίσουμε κυβέρνηση συνεργασίας με την ΕΡΕ. Και αυτό σημαίνει πως δε θα μπορέσουμε να εφαρμόσουμε το βασικό μας πρόγραμμα. Και τούτο γιατί δεν υπάρχει σήμερα ελάχιστο πρόγραμμα που θα μπορούσε να γίνει ταυτόχρονα δεκτό από την Ένωση Κέντρου και από την ΕΡΕ. Μετεκλογική συνεργασία με την ΕΡΕ θα σημαίνει πλήρη συνθηκολόγηση εκ μέρους μας. Ο ελληνικός λαός είναι πολιτικά ώριμος και ασφαλώς θα αντιληφθεί τη σημασία της ψήφου εμπιστοσύνης στον Παρασκευόπουλο. Και θα πιστέψει πως ο Ανένδοτος Αγώνας εναντίον των αυθαιρεσιών του βασιλιά, εναντίον της ανοιχτής παραβίασης του Συντάγματος, ήταν μια απάτη. Εξάλλου θα πρέπει να είναι σε όλους μας σαφές πως ο Παρασκευόπουλος δε θα βιαστεί να προχωρήσει σε εκλογές. Και η κυβέρνησή του δε θα είναι υπηρεσιακή. Γιατί σκοπός της υπηρεσιακής είναι να διαλύσει τη Βουλή και να προκηρύξει εκλογές μέσα σε σαράντα πέντε μέρες. Γιατί χρειάζεται λοιπόν ψήφο εμπιστοσύνης; Επειδή έχει την πρόθεση να παραμείνει στην εξουσία περισσότερες από σαράντα πέντε μέρες; Για ποιο λόγο; Ασφαλώς για να προετοιμάσει το έδαφος για στρατιωτικό πραξικόπημα σε περίπτωση που ο λαός συνεχίζει να μας ακολουθεί. Όχι. Το καθήκον μας είναι ξεκάθαρο. Πρέπει να καταψηφίσουμε την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου. Βέβαια, υπάρχει σοβαρός κίνδυνος να διασπαστεί η Ένωση Κέντρου. Αν ο Γεώργιος Παπανδρέου επιμείνει στην υποστήριξη της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου και εγώ επιμείνω στην καταψήφισή της, η διάλυση της Ένωσης Κέντρου είναι αναπόφευκτη. Και αυτό συμφέρει επίσης το κατεστημένο, το Παλάτι και τους Αμερικανούς. Πρώτη μας δουλειά λοιπόν είναι να πιάσουμε τον Γεώρ-

γιο Παπανδρέου όσο γίνεται πιο πολύ να αναθεωρήσει τη στάση του πριν πάρει θέση δημόσια. Αν καθυστερήσουμε, μπορεί να είναι αργά. Θα κινηθούμε λοιπόν απόψε.

Αρχίσαμε αμέσως δουλειά. Την επομένη ασχολήθηκα αποκλειστικά με συναντήσεις και εντατικές συνομιλίες με βουλευτές της Ένωσης Κέντρου. Επανάλαβα τις θέσεις μου σε πολλές ομάδες βουλευτών. Οι περισσότεροι παραδέχονταν τη λογική των επιχειρημάτων μου, αλλά πολλοί επιφυλάχτηκαν να πάρουν θέση αφότου θα γίνονταν γνωστές οι απόψεις του Γεωργίου Παπανδρέου. Οι βουλευτές του κόμματος άρχισαν να πηγαινοέρχονται ακατάπαυστα ανάμεσα στο Καστρί και στην οδό Σουηδίας 58. Ο Γεώργιος Παπανδρέου υποστήριζε τις απόψεις του εύγλωττα και επίμονα. Ήταν βέβαιος για τις προθέσεις του βασιλιά, έλεγε. Ο βασιλιάς είχε αποφασίσει επιτέλους να προσαρμοστεί με τις δημοκρατικές διαδικασίες. Αυτή ήταν η έννοια της παραίτησης του Στεφανόπουλου αφού απέσυρε την υποστήριξή του ο Κανελλόπουλος. Η λύση Παρασκευόπουλου ήταν η μόνη διέξοδος. Σύντομα θα προκηρύσσονταν εκλογές. Δεν είχε ιδιαίτερη σημασία πως η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου θα παρέμενε στην εξουσία παραπάνω από σαράντα πέντε μέρες, έχοντας έτσι ανάγκη ψήφου εμπιστοσύνης στη Βουλή. Δε θα χαλούσε ο κόσμος για μια καθυστέρηση λίγων μηνών. Φυσικά, μια και είδε επιτέλους το φως ο βασιλιάς και αποφάσισε να περιοριστεί στο συνταγματικό του ρόλο, θα ήταν λογικό να σταματήσουν οι επιθέσεις εναντίον του. Δε θα γινόταν πια μνεία της 15ης Ιουλίου και έπρεπε να εγκαταλειφθεί το τροπάρι «Ο Βασιλεύς βασιλεύει και ο λαός κυβερνά». Και προκειμένου να μη διαταραχτεί η ομαλή πορεία προς τις εκλογές έπρεπε να αποφύγουμε κάθε συνεργασία ή επαφή με την Αριστερά. Η λύση Παρασκευόπουλου είχε ένα σημαντικό πλεονέκτημα: ο βασιλιάς και οι Αμερικανοί θα καθησυχάζονταν και θα εξαφανιζόταν έτσι ο κίνδυνος πραξικοπήματος· η πολιτική ζωή της Ελλάδας θα ξαναγυρνούσε στην ομαλότητα. Είχε πάρει οριστικά την απόφαση να υποστηρίξει τον Παρασκευόπουλο. Περίμενε βέβαια

την αντίδρασή μου, μα ήταν έτοιμος να την αντιμετωπίσει. Ως αρχηγός του κόμματος, έκανε έκκληση σε όλους τους βουλευτές να πειθαρχήσουν στην απόφασή του.

Σύγχυση κατέλαβε τους βουλευτές της Ένωσης Κέντρου, που βρέθηκαν σε πραγματικά δύσκολη θέση. Από τη μια μεριά δεν ήθελαν να διαφωνήσουν με τον Γεώργιο Παπανδρέου, που θα έκλεινε τους συνδυασμούς στις επικείμενες εκλογές. Από την άλλη όμως δεν μπορούσαν να πάρουν θέση εναντίον μου πάνω σε θέμα αρχής. Αν αποσιχίζομουν από το κόμμα και τους αντιμετωπίζα στις εκλογές, πολλοί από αυτούς κινδύνευαν να χάσουν την έδρα τους. Αλλά τίποτα δεν ήταν βέβαιο. Για τους περισσότερους το πρόβλημα ήταν τώρα διαφορετικό. Το ουσιαστικότερο θέμα ήταν τώρα το μπάλωμα των σχέσεων ανάμεσα στον πατέρα και στο γιο Παπανδρέου. Από καθαρά στενή κομματική σκοπιά, το μόνο πράγμα που είχε σημασία ήταν η ενότητα του κόμματος, εν όψει μάλιστα των εκλογών. Πηγαينوέρχονταν λοιπόν ανάμεσα στο Καστρί και στην οδό Σουηδίας, τονίζοντας την ανάγκη ενότητας στον αγώνα κατά της Δεξιάς.

Υποβλήθηκα και σε άλλης μορφής πιέσεις. Τη νύχτα της 20ής Δεκεμβρίου μού τηλεφώνησε επανειλημμένα ένας βιομήχανος, παιδικός μου φίλος. Αρνήθηκα να πάω στο τηλέφωνο. Είχε εξουσιοδότηση να μου προσφέρει δύο ή τρία υπουργεία στην κυβέρνηση Παρασκευόπουλου. Ένα από αυτά ήταν για τον ιδιαίτερό μου Αντώνη Στρατή, του οποίου ο φάκελος είχε κιόλας υποβληθεί στο βασιλιά.

Και οι προσωπικοί μου φίλοι μπήκαν στο χορό. Όχι όλοι, μα οι περισσότεροι. Τόνιζαν τους κινδύνους διάσπασης του κόμματος και την τραγικότητα της ρήξης ανάμεσα στον πατέρα και στο γιο. Κατά τη γνώμη τους, ήμουν υπερβολικός στην εκτίμηση των αρνητικών επιπτώσεων της ψήφου εμπιστοσύνης στον Παρασκευόπουλο.

Στις 22 Δεκεμβρίου ορκίστηκε ο Παρασκευόπουλος. Το βράδυ της επομένης δεν πήγαμε στο Καστρί κατά τη συνήθειά μας. Πήγαμε για φαγητό σε μια φιλική οικογένεια μαζί με άλλους φίλους. Ανοιξαμε το ραδιόφωνο για να ακούσουμε τις ειδήσεις. Ο Γεώργιος

Παπανδρέου σε διακήρυξή του είχε δηλώσει πως θα υποστήριζε την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου. Είχε ορισμένες επιφυλάξεις για τους υπουργούς – από τους οποίους κανείς δεν είχε φιλικές διαθέσεις για την Ένωση Κέντρου–, αλλά βασιζόταν στην υπόσχεση του βασιλιά σύμφωνα με την οποία ελεύθερες και αδιάβλητες εκλογές επρόκειτο να διεξαχθούν πριν από το τέλος Μαΐου. Μείναμε άφωνοι από έκπληξη. Η διακήρυξή του ήταν τόσο νερούλη, τόσο ευμενής για το βασιλιά, και η εγκατάλειψη του Ανένδοτου Αγώνα τόσο πλήρης και τόσο ξαφνική, που την κατάπληξή μας διαδέχτηκε μια βαθιά μελαγχολία.

Το πρωί της 28ης Δεκεμβρίου έστειλα στον πατέρα μου μια επιστολή, στην οποία του έγραφα πως είχα έρθει στην Ελλάδα για να υπηρετήσω τον αγώνα για τη δημοκρατία και τον εκσυγχρονισμό της χώρας. Τάχθηκα μαζί του γιατί πίστευα στα ιδανικά του και στις αξίες του, στις οποίες ήμουν αποφασισμένος να παραμείνω πιστός. Μου ήταν αδύνατο να τον ακολουθήσω σε μια πορεία που, κατά τη γνώμη μου, αποτελούσε σοβαρή παρέκκλιση από τις αρχές μας και από την ουσία του αγώνα μας για μια νέα Ελλάδα. Ταυτόχρονα έδωσα στον Τύπο την παρακάτω μακροσκελή δήλωση:

Σ' αυτές τις κρίσιμες ώρες το έθνος και η δημοκρατία βρίσκονται σε ιστορική καμπή. Θεωρώ καθήκον μου ν' απευθύνω έκκληση στο κόμμα που ανήκω, στο μεγάλο δημοκρατικό και προοδευτικό κόμμα της Ενώσεως Κέντρου, και στον αρχηγό του, τον εθνικό μας ηγέτη Γεώργιο Παπανδρέου.

Με άπειρο σεβασμό για τον αρχηγό της Ενώσεως Κέντρου, το μεγάλο δημοκράτη, τον ηγέτη των δύο Ανένδοτων Αγώνων για τη δημοκρατία, την πρόοδο και την εθνική μας υπερηφάνεια, και με άπειρη στοργή και αγάπη για τον πατέρα μου, του απευθύνω έκκληση να αναθεωρήσει την πρόθεσή του να υποστηρίξει το βασιλικό κατασκεύασμα που πρόκειται να παρουσιασθεί στη Βουλή.

Απευθύνω επίσης έκκληση στην κοινοβουλευτική εκπροσώπηση

της Ενώσεως Κέντρου, στους τίμιους άνδρες που έμειναν σταθεροί κατά το σκληρό μα ευγενή αγώνα εναντίον του βασιλικού πραξικοπήματος της 15ης Ιουλίου, να καταψηφίσουν την κυβέρνηση Παρασκευοπούλου – ώστε να μη δικαιώσουν το πραξικόπημα, να μην υπονομεύσουν τις θέσεις της Ενώσεως Κέντρου, να μη στερήσουν από τον ελληνικό λαό τη δημοκρατική του ηγεσία. Η Κίρκη δεν πρέπει να αφεθεί να μαγέψει όλους τους δημοκράτες. Η Ελλάδα δεν πρέπει να χάσει άλλους Οδυσσείς.

Υπερψήφιση της κυβερνήσεως Παρασκευοπούλου ισοδυναμεί με πλήρη γελοιοποίηση των θέσεων της Ενώσεως Κέντρου. Σημαίνει υιοθέτηση των θέσεων της Δεξιάς. Σημαίνει αποδοχή του βασιλικού πραξικοπήματος. Σημαίνει εγκατάλειψη του βασιλικού συνθήματος πως «ο Βασιλεύς βασιλεύει, ο λαός κυβερνά».

Σημαίνει, κατά συνέπεια, εγκατάλειψη εκ μέρους της Ενώσεως Κέντρου του μεγάλου, επίμονου αιτήματος του ελληνικού λαού «ο στρατός να μην ανήκει ούτε σε πρόσωπα, ούτε σε κόμματα, αλλά στο έθνος και στο λαό». Και σημαίνει, σε τελευταία ανάλυση, πλήρη υπαναχώρηση από τη βασική μας θέση πως «η Ελλάδα είναι σύμμαχος, όχι δορυφόρος» και πως «η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες».

Γιατί η κυβέρνηση Παρασκευοπούλου συνιστά την πεμπουσία της επιτυχίας των σχεδίων του Παλατιού, του ξένου παράγοντος και των διαφόρων κατεστημένων που έχουν γίνει τύραννοι της χώρας.

Γιατί η σύνθεση της κυβερνήσεως από ανδρείκελα του Παλατιού, αντιπροσώπους της ολιγαρχίας και του ΙΔΕΑ, αποτελεί ασυγκάλυπτη πρόκληση για το δημοκρατικό λαό.

Γιατί η υποστήριξη της κυβερνήσεως Παρασκευοπούλου για μια περίοδο σχεδόν ενός έτους αποτελεί μεγάλο πλήγμα κατά των κοινοβουλευτικών θεσμών και μετατοπίζει την ευθύνη για περασμένες και μελλοντικές παρεκκλίσεις από το Σύνταγμα πάνω στην Ένωση Κέντρου.

Γιατί η παραμονή της κυβερνήσεως Παρασκευοπούλου στην ε-

Ξουσία απαιτεί συνεργασία ανάμεσα στην Ένωση Κέντρου και στην ΕΡΕ, πράγμα που εθεωρείτο αδιανόητο μέχρι χθες.

Γιατί μ' αυτό τον τρόπο ο «Οίκος Εμπορίου» γίνεται πάλι, με δική μας ενέργεια, νόμιμο Κοινοβούλιο.

Γιατί η κυβέρνηση Παρασκευοπούλου θα χειρισθεί μεγάλα εθνικά θέματα όπως το Κυπριακό. Και είναι βέβαιο πως προετοιμάζει «λύση» που βασίζεται στην καταπίεση των ιερών δικαίων του Κυπριακού λαού και των εθνικών συμφερόνων. [...]

Γιατί, σύμφωνα με το βασιλικό διάγγελμα, η κυβέρνηση Παρασκευοπούλου υπόσχεται εκλογές «αφού εμπεδωθεί η δημοσία τάξις και ησυχία», πράγμα που σημαίνει πως θα επιδοθεί σε ανηλεή τρομοκρατική εκστρατεία.

Γιατί αυτή η εξωκοινοβουλευτική κυβέρνηση αποτελεί ένα ακόμα βήμα προς τη συμπλήρωση της εκτροπής από το Σύνταγμα.

[...] Για τη δικαίωση των αγώνων του δημοκρατικού λαού μας για τη νίκη της δημοκρατίας, για την επιβολή της λαϊκής κυριαρχίας στο πλαίσιο του Συντάγματος, για την εθνική μας ανεξαρτησία, είναι ανάγκη να παραμείνει η Ένωση Κέντρου *ενωμένη και συνεπής* στις αρχές της.

Ο πατέρας μου απάντησε με μια απότομη σε ύφος δήλωση, που περιείχε το εξής απόσπασμα: «Εάν μετά την απόφασιν της πλειοψηφίας του κόμματος υπάρχουν βουλευταί επιμένοντες εις την διαφωνίαν των, τίθενται αυτομάτως εκτός κόμματος».

Η ρήξη ανάμεσα στον πατέρα μου και σ' εμένα απασχόλησε το διεθνή Τύπο. Οι *Times* της Νέας Υόρκης μάς αφιέρωσαν ένα σχόλιο στις 29 Δεκεμβρίου, που περιείχε και τα εξής σημεία:

Ο Ανδρέας βλέπει τώρα την απόφαση του πατέρα του σαν προδοσία των αρχών της Ενώσεως Κέντρου, συνθηκολόγηση με το βασιλιά, τον ξένο παράγοντα, την τοπική ολιγαρχία και τη δεξιά στρατιωτική χούφτα. Με τον όρο «ξένος παράγοντας» εννοεί τις Ηνωμένες Πολιτείες

ες, των οποίων υπήρξε πολίτης επί πολλά χρόνια πριν αναμειχθεί στην ελληνική πολιτική το 1964, με την ελπίδα να διαδεχτεί κάποτε τον πατέρα του ως πρωθυπουργός.

Η κατηγορία περί «δεξιάς στρατιωτικής χούντας» είναι πιθανό να βασίζεται στο αξίωμα πως «η καλύτερη άμυνα είναι μια καλή επίθεση». Ο Ανδρέας κατηγορήθηκε σε βούλευμα της στρατιωτικής Δικαιοσύνης, τον Οκτώβριο, ως πολιτικός αρχηγός του ΑΣΠΙΔΑ, μιας ομάδας αριστερών αξιωματικών του στρατού που, κατά το κατηγορητήριο, συνωμοτούσαν να ανατρέψουν το βασιλιά Κωνσταντίνο, να καταλύσουν τη Βουλή και να επιβάλουν ουδέτερο καθεστώς. Η ανακάλυψη του ΑΣΠΙΔΑ οδήγησε το βασιλιά να αποβάλει τον Γεώργιο Παπανδρέου από την πρωθυπουργία, πράγμα που χαρακτηρίστηκε από την Ένωση Κέντρου ως «βασιλικό πραξικόπημα».

Η απόφαση του Γεωργίου Παπανδρέου να υποστηρίξει τη μεταβατική κυβέρνηση ήταν μια συμφιλιωτική χειρονομία προς το βασιλιά, μια ενέργεια που είχε σκοπό να υπογραμμίσει πως οι εκλογές δε θα ισοδυναμούσαν με δημοψήφισμα για τη μοναρχία. Αυτή τη συμφιλίωση επιδιώκει ο Ανδρέας, υπό τις επευφημίες των κομμουνιστών.

[...] και είναι θλιβερός ο ρόλος του χαλαστή για τον Ανδρέα Παπανδρέου, ένα λαμπρό οικονομολόγο που πολλά θα μπορούσε να προσφέρει στην πολιτική ζωή της Ελλάδας.

Οι συναντήσεις και οι συνομιλίες μου με βουλευτές της Ένωσης Κέντρου συνεχίστηκαν χωρίς διακοπή. Δεν υπήρχε καιρός για χάσιμο, γιατί ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε συγκαλέσει την κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος για τις 4 Ιανουαρίου, λίγο πριν από την εμφάνιση της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου στη Βουλή.

Οι βουλευτές δίσταζαν να εκδηλωθούν. Όμως η ατμόσφαιρα άλλαξε στις 4 Ιανουαρίου. Το πρωί εκείνης της μέρας η *Ελευθερία*, η εφημερίδα των αποστατών, των ανθρώπων που πρόδωσαν το κόμμα και τον Ανένδοτο Αγώνα για να ταχθούν με το βασιλιά στο πραξικό-

πημα της 15ης Ιουλίου, δημοσίευσε ένα «μνημόνιο» που αποδιδόταν στην Ελένη Βλάχου. Ο εκδότης της *Ελευθερίας* Πάνος Κόκκας υποστήριξε πως ήταν γνήσιο. Τυπικά δεν ήταν γνήσιο, αλλά στην ουσία ήταν. Βασιζόταν σε μαγνητοφωνήσεις τηλεφωνικών συνομιλιών και περιείχε «αποδείξεις» πως η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου ήταν το αποτέλεσμα συνωμοσίας στην οποία συμμετείχε το Παλάτι, που αντιπροσωπευόταν από τον πολιτικό σύμβουλο του βασιλιά Μπίσιου, η συντηρητική μερίδα της Ένωσης Κέντρου, που αντιπροσωπευόταν από τον Χρήστο Λαμπράκη, και η ΕΡΕ, που αντιπροσωπευόταν από τον Παναγιώτη Καννελλόπουλο και την Ελένη Βλάχου. Ο Λαμπράκης ενεργούσε δήθεν για λογαριασμό του Γεωργίου Παπανδρέου και κατά συνέπεια φερόταν έμμεσα αναμειγμένος.

Η δημοσίευση του «μνημονίου» έκανε τρομακτικό πάταγο στην κοινή γνώμη. Η γενική ερμηνεία που δόθηκε ήταν το ξεπούλημα του Ανένδοτου. Οι βουλευτές άρχισαν να προσχωρούν στο πλευρό μου σε μεγάλη κλίμακα, γιατί είχε γίνει σαφές πως η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου ήταν, μερικά τουλάχιστον, τέχνασμα που είχε σκοπό την πολιτική εξουδετέρωσή μου. Γιατί, αν το ρήγμα με τον πατέρα μου γινόταν αγεφύρωτο, θα γινόμουν αρχηγός μιας ομάδας βουλευτών με συνοχή και ξεκάθαρο ιδεολογικό πιστεύω, αλλά δε θα αποτελούσα σοβαρή απειλή για το κατεστημένο. Μετά τη διάσπαση αυτή, η Ένωση Κέντρου θα παρέμενε πια στα χέρια της Κεντροδεξιάς, που, αν και ανίκανη να κερδίσει τις εκλογές, θα έπαιζε κάποιο πολιτικό ρόλο στην επόμενη Βουλή, υποστηρίζοντας μαζί με την ΕΡΕ κυβέρνηση κοινής εμπιστοσύνης. Αν δε διαχώριζα τις ευθύνες μου από τον πατέρα μου, και διασπώμενος από το κόμμα με αφορμή το επίμαχο θέμα της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου, θα με θεωρούσε ο λαός άνθρωπο που δεν τήρησε τις υποσχέσεις του, που πρόδωσε τον αγώνα και που δεν είχε αληθινή πίστη στις αρχές και στις αξίες τις οποίες κήρυσσε. Ότι κι αν έκανα, θα έβγαινα χαμένος. Ήμουν απελπιστικά παγιδευμένος.

Ζήτησα από τους βουλευτές που συμμερίζονταν τις απόψεις μου

να αναλάβουν την υποχρέωση να μην εμφανιστούν στη συνεδρίαση της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος. Αν εμφανίζονταν, θα ήταν υποχρεωμένοι να καταψηφίσουν την πρόταση του πατέρα μου, πράγμα που αναπόφευκτα θα οδηγούσε στη διάσπαση του κόμματος και θα αποτελούσε αποφασιστικό πλήγμα για το κύρος του πατέρα μου. Αρνηθήκαμε να δεχτούμε άλλες υπογραφές αφότου υπέγραψε και ο τεσσαρακοστός βουλευτής. Αυτό που επιδιώκαμε ήταν μια επίδειξη δύναμης και όχι υπονόμηση της ηγεσίας του Γεωργίου Παπανδρέου.

Στο μεταξύ, άρχισαν να καταφθάνουν οι αγγελιοφόροι από το Καστρί. Το επιχείρημά τους ήταν απλό: η διάσπαση του κόμματος θα εξυπηρετούσε το κατεστημένο. Συμφωνούσαν με τις θέσεις μου αλλά όχι με την αναμέτρηση πατέρα και γιου, που είχε κιάλας προχωρήσει σε ανησυχητικό βαθμό. Διερχόμουν μια περίοδο ηθικής κρίσης. Όλοι συμφωνούσαν με τις απόψεις μου, αλλά σχεδόν όλοι είχαν επιφυλάξεις για την απόφασή μου να τραβήξω τη διαφωνία μου ως το τέλος. Ακόμα και ένας Αμερικανός φίλος, καθηγητής πανεπιστημίου, μου τηλεφώνησε και μου ζήτησε να αναθεωρήσω την απόφασή μου. Θυμάμαι την παρατήρηση που έκανε, πως «αυτό θα σκότωνε το χαρακτήρα του αγώνα μας».

Αλλά είχα καταλήξει στην απόφασή μου. Ήμουν βέβαιος για το δίκιο μου. Και όμως, δεν μπορούσα να φανταστώ τη ρήξη με τον πατέρα μου ως τελική.

Από τη συνεδρίαση της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος, που έγινε στις 4 Ιανουαρίου, απουσίασαν 45 από τους 122 βουλευτές. Ήταν βαρύ πλήγμα για τον Γεώργιο Παπανδρέου. Κανείς δεν είχε εκτιμήσει σωστά τη δύναμη της Κεντροαριστεράς, όπως είχε αποκληθεί η κίνησή μου.

Ύστερα από λίγες μέρες έστειλα τη Μαργαρίτα στο Καστρί. Γύρισε αργά τη νύχτα, με την πληροφορία πως ο πατέρας μου δεν είχε καμία διάθεση συμβιβασμού. Σκόπευε να αποβάλει από το κόμμα οποιονδήποτε βουλευτή – και σ' αυτό περιλαμβανόμουν κι εγώ–

που θα καταψήφιζε την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου ή θα απείχε από την ψηφοφορία. Είχε δώσει υπόσχεση στο βασιλιά και θα κρατούσε το λόγο του. Εκείνη τη νύχτα δεν έκλεισα μάτι. Την επομένη το πρωί έφυγα για το Λαγονήσι. Εκεί, στην ήσυχη γαλάζια θάλασσα, κάτω από τον ηλιόλουστο ουρανό, απορροφήθηκα από βαθιές σκέψεις. Οι ώρες ήταν κρίσιμες, ιστορικές. Έπρεπε να σκεφτώ νηφάλια και να αποφασίσω αν είχα το δικαίωμα να επιμένω σε μια πορεία που σίγουρα θα διασπούσε το κόμμα και θα εξασφάλιζε τη νίκη της Δεξιάς, τη νίκη του κατεστημένου. Μετά κάλεσα τους φίλους μου. Τον Γιάννη Αλευρά, τον Αντώνη Λιβάνη, τον απόστρατο συνταγματάρχη και βουλευτή Γιάννη Χαραλαμπίοπουλο και άλλους. Αποφασίσαμε να κάνουμε στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών. Με την καθαρή στάση μας στο θέμα Παρασκευόπουλου, είχαμε πείσει το λαό πως πιστεύαμε στα κηρύγματά μας. Ταυτόχρονα η στάση μας θα εξασφάλιζε την ελπίδα επιτυχίας στις εκλογές, μια ελπίδα που θα χάναμε αν διασπούσαμε το κόμμα.

Το βράδυ της 8ης Ιανουαρίου συναντηθήκαμε στο διαμέρισμα του Κώστα Κονιωτάκη, στο Κολωνάκι. Ο Κώστας, απόστρατος πτέρυγος και βουλευτής Ηρακλείου, ήταν θερμός θιασώτης της σκληρής γραμμής. Αν και συντηρητικός και νατοϊκός ως το κόκαλο, είχε έντονα δυσανασχετήσει για τις επεμβάσεις του βασιλιά στην πολιτική ζωή της χώρας.

Μίλησα για πολλή ώρα. Η ομάδα συμφώνησε μαζί μου. Ο μόνος που έμενε αμετάπειστος, υποστηρίζοντας τη σκληρή γραμμή, ήταν ο Σπύρος Κατσώτας. Τελικά συνυπογράψαμε μια δήλωση και τη δώσαμε στον Τύπο. Προς χάρη της ενότητας του κόμματος, θα ψηφίζαμε την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου, διατηρώντας όμως όλες μας τις αρχικές επιφυλάξεις.

Η απόφασή μου αποδείχτηκε ορθή. Η παγίδα που μας έστησαν απέτυχε. Ο λαός έκρινε αυστηρά τη συμφωνία του Γεωργίου Παπανδρέου με το βασιλιά και τον Κανελλόπουλο να αντικατασταθεί ο Στεφανόπουλος με την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου. Είχε όμως

πειστεί πως η ομάδα μου μέσα στο κόμμα θα έμενε άγρυπνος φρουρός των λαϊκών συμφερόντων και δε θα έδινε στον Παρασκευόπουλο την ευκαιρία να πραγματοποιήσει τα σχέδια του βασιλιά. Ταυτόχρονα ήταν πια προφανές στο βασιλιά, στο κατεστημένο, στις ένοπλες δυνάμεις και στις αμερικανικές υπηρεσίες πως η Ένωση Κέντρου ούτε ήθελε ούτε μπορούσε να αλλάξει γραμμή μακροπρόθεσμα. Η Κεντροαριστερά είχε ισχυρή λαϊκή βάση και ήταν σε θέση να περάσει τη γραμμή της στις αποφάσεις του κόμματος.

Οι φόβοι μου επιβεβαιώνονται

Η σύνθεση της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου δημιούργησε νέες, σοβαρές υποψίες στο λαό· την αποτελούσαν ασήμαντοι, αφανείς άνθρωποι με σκοτεινό παρελθόν, που προέρχονταν από τους κύκλους του Παλατιού και της οικονομικής ολιγαρχίας, το δημοσιούπαλληλικό κλάδο και το δικαστικό σώμα. Όλοι –με μία μονάχα εξαίρεση– ήταν αφοσιωμένα, τυφλά όργανα της Δεξιάς, αποτελώντας μια χωρίς σπονδυλική στήλη, άβουλη κυβέρνηση, οι πράξεις της οποίας θα αντανakλούσαν τις επιθυμίες και τα σχέδια του παρακράτους της Δεξιάς, των σωμάτων ασφαλείας και του «ξένου παράγοντα». Ακόμα και ο πατέρας μου δεν μπορούσε να κρύψει την ανησυχία του, σε βαθμό που χαρακτήρισε τα πρόσωπα που απάρτιζαν την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου «εμπαθώς μεροληπτικά». Στις αραιές συναντήσεις μας (η επίδραση της ενδοκομματικής μου επανάστασης κράτησε για πολύ καιρό) το παραδεχόταν αυτό. Είχε μετανιώσει που δεν ήταν περισσότερο αδιάλλακτος απέναντι στο βασιλιά. Αλλά ήταν πια αργά. Ό,τι έγινε έγινε.

Όσοι από το δημοκρατικό στρατόπεδο είχαν ελπίσει πως η εκχειρία ανάμεσα στο βασιλιά και στον Γεώργιο Παπανδρέου, στην ΕΡΕ και στην Ένωση Κέντρου –μια εκχειρία που αντανakλάστηκε στην υποστήριξη της βασιλικής κυβέρνησης Παρασκευόπουλου–,

θα κατέληγε σε μέτρα κατευνασμού της πολιτικής έντασης απαιτήθηκαν οικτρά. Τα πρώτα σημάδια προήλθαν από την εξέλιξη της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ. Στην παράταξή μας είχε επικρατήσει η αφελής άποψη πως ο Παρασκευόπουλος θα αναζητούσε κάποιο τρόπο να κλείσει την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, αμνηστεύοντας ίσως το «αδίκημα». Γιατί, με την υπόθεση αυτή ανοιχτή, η ομαλοποίηση της πολιτικής μας ζωής ήταν αδύνατη. Ο Παρασκευόπουλος όμως έκανε ακριβώς το αντίθετο.

Στις 26 Ιανουαρίου απαγορεύτηκε η είσοδος του κοινού και του Τύπου στο στρατοδικείο. Η δημοσιότητα που είχε δοθεί στη δίκη ήταν πολύ αρνητική για το κατεστημένο, γιατί καθημερινά παρουσιαζόταν στην κοινή γνώμη πιο ξεκάθαρα η έκταση της σκευωρίας. Ο πρόεδρος του στρατοδικείου Καμπέρης και ο βασιλικός επίτροπος Παπαπούλος υποστήριξαν πως οι συνεδριάσεις «κεκλεισμένων των θυρών» ήταν ουσιώδεις «διά λόγους δημοσίας τάξεως». Ο Γεώργιος Παπανδρέου, σχολιάζοντας την απόφαση, δήλωσε την ίδια μέρα πως «η απόφασις αυτή του στρατοδικείου μεταβάλλει την δίκην εις Ιεράν Εξέτασιν». Και ο Μητσοτάκης επέκρινε την απόφαση σε δήλωσή του στις εφημερίδες στις 29 Ιανουαρίου. «Η απόφασις του στρατοδικείου», είπε, «είναι ενέργεια απαράδεκτος, παραβιάζουσα την απονομήν δικαιοσύνης και το θεμελιώδες δικαίωμα της κοινής γνώμης να ενημερώνεται επί των διαδραματιζομένων εις την δίκην». Στις 3 Φεβρουαρίου εξάλλου πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση 1.500 δικηγόρων των Αθηνών, που χαρακτήρισε τη μυστικότητα της δίκης «πραξικόπημα».

Η κυβέρνηση όμως αναγκάστηκε να ανοίξει πάλι τις θύρες του στρατοδικείου μετά τη διαρροή στον Τύπο της κατάθεσης του αντιπράτηγου Τσολάκα, στις 23 Φεβρουαρίου. Ο Τσολάκας, που ήταν τότε αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Αμύνης και αξιωματικός με μεγάλο κύρος, κατέθεσε πως οι κατηγορούμενοι συνταγματάρχες Χονδροκούκης και Τσαμασιώτης υπήρξαν θύματα σκευωρίας του μάρτυρα κατηγορίας υποστράτηγου Παλαιολόγου, ο ο-

ποίος «κατέθεσε ταπεινότητα και ασύστολα ψεύδη περί ΑΣΠΙΔΑ, αφού ο ίδιος είχε υπογράψει σήμα προηγουμένως ότι δεν υπήρχε ΑΣΠΙΔΑ στη Βόρειο Ελλάδα». Ο Τσολάκας πρόσθεσε πως «η δίκη αυτή προκάλεσε στο εξωτερικό το διασυρμό του ελληνικού στρατού, διασυρμό που πολύ δύσκολα θα επανορθωθεί». Η κατάθεση του Τσολάκα ήταν σοβαρό πλήγμα για τα σχέδια της κυβέρνησης. Η κοινή γνώμη ήταν ανάσιατη και ο Τύπος ζητούσε επίμονα να πληροφορηθεί για πόσο ακόμα καιρό θα συνεχιζόταν η άθλια αυτή σκευωρία. Η *Ελευθερία*, σε κύριο άρθρο της, ζήτησε να διακοπεί η δίκη και να αμνηστευτεί η υπόθεση.

Κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης για τις διαπραττόμενες στο στρατοδικείο αθλιότητες, αποφασίστηκε να ξαναγίνουν δημόσιες οι συνεδριάσεις την 1η Μαρτίου. Ο Καμπέρης, για να αντισταθμίσει την αρνητική ατμόσφαιρα που δημιουργήθηκε σε βάρος του στρατοδικείου, πέρασε τώρα στην αντεπίθεση. Κάλεσε τον Γεώργιο Παπανδρέου να παρουσιαστεί και να καταθέσει ως μάρτυρας στη δίκη. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, για να μη δώσει νομιμοφάνεια στη δικαστική αυτή παρωδία, αρνήθηκε να παρουσιαστεί, έστειλε όμως την ακόλουθη επιστολή στις 2 Μαρτίου:

Κύριε Πρόεδρε

Όταν την 8ην Ιουλίου 1965 ανέγνωσα εις την πρώτην προς εμέ βασιλικήν επιστολήν ότι εκ της ΚΥΠ, η οποία υπήγετο προσωπικώς εις εμέ και εδιοικείτο από πρόσωπα της απολύτου εμπιστοσύνης μου, «εξεπορεύθη συνωμοτική οργάνωσις εις τας Ενόπλους Δυνάμεις μοναδικόν σκοπόν έχουσα την ανατροπήν του Συντάγματος της χώρας και την επιβολήν δικτατορίας ελεεινής μορφής» εσχημάτισα την πεποίθησιν ότι σκοτειναί δυνάμεις είχαν χαλκεύσει την σκευωρίαν προς εξαναγκασμόν εις παραίτησιν του Λαοπροβλήτου κυβερνήτου της χώρας. Και η πορεία των γεγονότων με εδικαίωσεν πλήρως. Εις μάτην απέβη η αιτέρμων ανάκρισις Λαγάνη. Εις μάτην και η χρησιμοποίησις ψευδομαρτύρων εκ του υποκόσμου, τους οποίους δεν ειόλ-

μησεν η κατηγορούσα αρχή να εμφανίση εις το ακροατήριον και το απερίγραπτον βούλευμά του.

Το ίδιον συνέβη και με το στρατοδικεϊόν σας. Με την απροκάλυπτον συμπαράστασιν και προστασίαν ψευδομαρτύρων της κατηγορίας και τελικώς με την καταπληκτικὴν ἀπόφασίν σας να κλεισθούν αι θύραι και να απαγορευθῆ η δημοσίευσις των πρακτικῶν της δίκης.

Τιοιουτοτρόπως, δεν ἔχει απλῶς εμπεδωθῆ η ιδικὴ μου αρχικὴ πεποιθήσις. Ἐχει σχηματισθῆ κοινὴ συνείδησις ὅτι πρόκειται περὶ σκευωρίας. Και ὅτι εις την υπόθεσιν αὐτὴν δεν λειτουργεῖ ανεξάρτητος ἀλλὰ διατεταγμένη Δικαιοσύνη. Διὰ να μην προσδώσω και ἐγὼ με την παρουσίαν μου νομιμοφάνειαν εις την ἀπόφασιν ἀρνούμαι να προσέλθω.

Μετά τιμῆς,
Γεώργιος Παπανδρέου

Την επομένη της συνοπτικῆς κατάθεσης του στρατηγού Τσολάκα η κυβέρνησις ἔδωσε ἀδιάψευστο δείγμα των πραγματικῶν της προθέσεων. Ο εισηγητὴς του Αρείου Πάγου Κωνσταντῖνος Κόλλιας –που λίγο ἀργότερα ἔγινε πρωθυπουργός της πρώτης χουντικῆς κυβέρνησις– ζήτησε ἀπὸ τον πρόεδρο της Βουλῆς, διαμέσου του τυφλοῦ ὀργάνου του εισηγητῆ Μουστάκα, την ἄρση της βουλευτικῆς μου ασυλίας προκειμένου να μου ἀπαγγελθῆ κατηγορία ἐσχάτης προδοσίας σε σχέση με την υπόθεσις ΑΣΠΙΔΑ. Τρία σχετικὰ ἔγγραφα ἔφεραν την ἴδια ἡμερομηνία, 24 Φεβρουαρίου: η ἀναφορά του ἀνακριτῆ Σωκρατίδη προς τον Μουστάκα, η διαβιβαστικὴ ἐπιστολὴ του Μουστάκα προς τον πρόεδρο της Βουλῆς, καθὼς και το ἔγγραφο του τελευταίου προς τὴ Βουλὴ. Για πρώτη φορά στα δικαστικὰ χρονικὰ της χώρας διεκπεραιώθηκε μέσα σε μία μέρα πρότασις ἄρσης βουλευτικῆς ασυλίας. Η ἐλληνικὴ γραφειοκρατικὴ μηχανὴ για πρώτη φορά κινήθηκε με τέτοια ἀστραπιαία ταχύτητα.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου ἀντέδρασε χωρὶς καθυστέρησις. «Πρό-

κειται διά νέαν δικαστικήν σκευωρίαν της διατεταγμένης δικαιοσύνης», τόνισε και πρόσθεσε: «Ευρισκόμεθα ενώπιον σχεδίου ανωμαλίας». Και ο Κανελλόπουλος έκανε δηλώσεις στον Τύπο: «Η διαβίβαση εις την Βουλήν αίτησις της Εισαγγελίας Εφετών Αθηνών μεταβάλλει το σκηνικόν – ίσως και ωρισμένα ουσιαστικά προβλήματα – της πολιτικής μας ζωής. Ευρισκόμεθα ενώπιον νέων δεδομένων με αγνώστους μέχρι στιγμής επιπτώσεις. Το μόνον που δύναμαι από τούδε να είπω είναι ότι επιβάλλεται προσεκτική επανεξέτασις της όλης πολιτικής καταστάσεως». Οι αλλόκοτες αυτές παρατηρήσεις του Κανελλόπουλου ερμηνεύτηκαν από τον Τύπο ως ένδειξη της πρόθεσής του να αποσύρει την εμπιστοσύνη του από την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου και να επιχειρήσει να σχηματίσει ο ίδιος κυβέρνηση. Η ερμηνεία αυτή δικαιώθηκε σύντομα, πολύ σύντομα.

Η ασυνήθιστη και απροσδόκητη αυτή εξέλιξη συνέβαλε στη βελτίωση των σχέσεών μου με τον πατέρα μου, σε προσωπικό τουλάχιστον επίπεδο. Είχαμε και οι δύο καταλήξει στο συμπέρασμα πως η απόφαση της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου – ή, καλύτερα, των αφεντάδων της – να επιδιώξει την άρση της βουλευτικής μου ασυλίας αποτελούσε ένδειξη πως η χώρα δεν κατευθυνόταν προς εκλογές αλλά μάλλον προς επίταση της πολιτικής ανωμαλίας και ίσως προς στρατιωτικό πραξικόπημα. Οι εκλογές είχαν προκηρυχθεί για τις 28 Μαΐου. Αυτό ήταν η ρητή υπόσχεση του βασιλιά και είχε αποτελέσει μέρος των διαπραγματεύσεων που έφεραν τον Παρασκευόπουλο στην κυβέρνηση. Αλλά πώς θα γίνονταν εκλογές ενώ θα δικαζόμουν εγώ ή θα ήμουν υπόδικος; Ο πατέρας μου βέβαια διατηρούσε πάντα την ελπίδα πως θα έφτιαχναν τα πράγματα. Οι δηλώσεις του ήταν ήπιες, επιφυλακτικές. Συνέχιζε να υπογραμμίζει το γεγονός πως πλησίαζαν οι εκλογές στις οποίες θα θριάμβευε η Ένωση Κέντρου. Για το βασιλιά μιλούσε συγκρατημένα, σχεδόν με σεβασμό. Κατά διαστήματα εξαπέλυε επιθέσεις εναντίον της Αριστεράς, δίνοντας έτσι χειροπιαστή απόδειξη στη Δεξιά πως δεν επρόκειτο να σχηματιστεί λαϊκό μέτωπο. Αντίθετα, εγώ διέθεσα όλη την ενεργητικότη-

τά μου για την προετοιμασία της αναμέτρησης, που ήταν αναπόφευκτη. Συσκέφθηκα με τους Δημοκρατικούς Συνδέσμους, με τους συνδικαλιστές φίλους μου και με πολλές μαχητικές δημοκρατικές οργανώσεις. Συναντήθηκα αναρίθμητες φορές με συναδέλφους της Ένωσης Κέντρου και με τους επιτελείς μου. Παρότρυνα όλους τους φίλους μου και όλους τους αντιπροσώπους των δημοκρατικών οργανώσεων να μη δώσουν πολλή σημασία στις επικείμενες εκλογές. Αν και μας ήταν αδύνατο να φερθούμε σαν να μη γίνονταν οι εκλογές –γιατί αυτό θα μας στοίχιζε ακριβά σε περίπτωση που θα γίνονταν–, είχαμε την υποχρέωση να δημιουργήσουμε ένα στοιχειώδες αντιστασιακό δίκτυο. Η επιτυχία ενός στρατιωτικού πραξικοπήματος θα εξαρτιόταν από την ικανότητα των πραξικοπηματιών να επιβάλουν «ησυχίαν και τάξιν» αμέσως μετά την επικράτησή τους. Η προσοχή μας λοιπόν έπρεπε να συγκεντρωθεί στην κατάστροψη στρατηγικού σχεδίου που θα εμπόδιζε την εμπέδωση της τάξης. Ως πιο αποτελεσματικό όπλο κρίναμε τη γενική απεργία. Ταυτόχρονα έπρεπε να σχηματιστούν μικρές ομάδες που θα οργάνωναν διαδηλώσεις συναθροίζοντας το λαό σε γειτονικές ή μεγάλες αστικές πλατείες. Αυτό ήταν το σχέδιό μας. Ορίσαμε επιροπές και αναθέσαμε υπευθυνότητες. Αλλά μας είχε διαφύγει ένα σημείο που είχε κρίσιμη σπουδαιότητα: οι άνθρωποι που ανέλαβαν όλες αυτές τις δουλειές ήταν όλοι γνωστοί, δραστήριοι, μαχητικοί δημοκράτες. Δε μας απασχόλησε το πρόβλημα πως πρώτοι αυτοί θα συλλαμβάνονταν από το στρατό σε περίπτωση πραξικοπήματος. Εξάλλου οι άνθρωποι αυτοί, που είχαν σημαντικές υπευθυνότητες στον πολιτικό τομέα, δεν ήταν σε θέση να διαθέσουν τον απαιτούμενο χρόνο για την ανάπτυξη παράνομου αντιστασιακού δικτύου – ιδιαίτερα εν όψει της προεκλογικής περιόδου, που θα άρχιζε σε λίγες μέρες.

Αντιμετωπίζαμε όμως και μια άλλη, πιο σοβαρή δυσκολία. Η προοπτική των εκλογών είχε διασκεδάσει τις ανησυχίες του λαού. Ακόμα και οι άμεσοι συνεργάτες του γραφείου μου δεν ήταν πρόθυμοι να στρέψουν την προσοχή τους από την προεκλογική δουλειά

στην οργάνωση παράνομου μηχανισμού. Και από μια άποψη είχα κι εγώ ενθαρρύνει αυτή τη νοοτροπία, γιατί, ενώ προειδοποιούσα το λαό για την πιθανότητα πραξικοπήματος και τον καλούσα να αντιδράσει με διάφορους τρόπους, πρόσθετα πως δικτατορία στην Ευρώπη το 1967 ήταν αδιανόητη και πως ο λαός ήταν έτοιμος να συντρίψει οποιαδήποτε προσπάθεια επίδοξου δικτάτορα να καταστρέψει τους δημοκρατικούς θεσμούς της χώρας. Φυσικά, οι επαγγελματίες αυτές είχαν εντελώς διαφορετικό σκοπό: να κρατηθεί ψηλά το λαϊκό φρόνημα και να αποθαρρυνθεί η χούντα από το να αναλάβει μια τέτοια περιπέτεια. Ίσως όμως να επέφεραν το εντελώς αντίθετο αποτέλεσμα. Ποιος ξέρει!

Η πτώση της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου

Οι εξελίξεις του Μαρτίου του 1967 ήταν τόσο ραγδαίες και τόσο δραματικές, που δημιούργησαν μια ατμόσφαιρα επικείμενου ολέθρου.

Στις 2 Μαρτίου ο Γαρουφαλιάς κατέθεσε στο στρατοδικείο του ΑΣΠΙΔΑ ως μάρτυρας κατηγορίας. Υπέβαλε ένα κείμενο που, κατά τον ισχυρισμό του, τεκμηριώνει την ύπαρξη σχεδίου για την εκκαθάριση από το στρατό όλων των εθνικόφρονων αξιωματικών και την αντικατάστασή τους από παπανδρειακούς. Το σχέδιο μάλιστα βαφτίστηκε κιόλας «Ελικών». Το κείμενο υποτίθεται πως είχε υποβληθεί στον Γεώργιο Παπανδρέου «υπό αγνώστων», και εκείνος, αφού το μονογράφησε, το έστειλε στον Γαρουφαλιά ως υπουργό Εθνικής Αμύνης. Ο Γαρουφαλιάς υποστήριξε στη δίκη πως αυτό σήμαινε ότι ο Παπανδρέου είχε εγκρίνει το σχέδιο και το προώθησε σ' αυτόν για εφαρμογή. Η όλη επιχειρηματολογία ήταν γελοία, γιατί το κείμενο είχε σταλεί στον Γαρουφαλιά την άνοιξη του 1964. Αν είχε πειστεί ο Γαρουφαλιάς πως ο Παπανδρέου είχε ανατρεπτικά σχέδια, τότε γιατί δέχτηκε να παραμείνει υπουργός Αμύνης; Αλλά εκείνο που

σκόπιμα παρέλειψε να αναφέρει ο Γαρουφαλιάς ήταν πως αυτό ήταν ένα από μια πληθώρα κειμένων που πέρασαν από το γραφείο του πρωθυπουργού. Εκατοντάδες δημοκρατικοί αξιωματικοί είχαν πεταχτεί στο δρόμο τα χρόνια που κυβερνούσε η Δεξιά. Οι αδικημένοι αυτοί αξιωματικοί, θύματα του παρακράτους της Δεξιάς, ζητούσαν να αποκατασταθούν και, καθώς γνώριζαν τη συνεχιζόμενη επέκταση του ελέγχου του ΙΔΕΑ πάνω στο στράτευμα, θεώρησαν σκόπιμο να προειδοποιήσουν την κυβέρνηση. Κανείς δεν πήρε το κείμενο αυτό σοβαρά υπόψη του, αλλά μετά το πραξικόπημα το χρησιμοποιήσε η χούντα ασκώντας ποινική δίωξη «κατ' αγνώστων διά συμμετοχήν εις την συνωμοσίαν Ελικών».

Μετά δύο μέρες ο πρόεδρος του στρατοδικείου Καμπέρης δήλωσε επιγραμματικά: «Μόνο μετά πενήντα χρόνια θα κριθῆ ἡ υπόθεσις ΑΣΠΙΔΑ».

Ο πολιτικός ορίζοντας γινόταν ολοένα και σκοτεινότερος. Στις 6 Μαρτίου ο Τύπος της Δεξιάς επέκρινε τον Κανελλόπουλο για την υπερβολική του μετριοπάθεια και υποστήριξε την ανάγκη να αναβληθούν οι εκλογές, εκτός αν γίνονταν μεταβολές στο στρατό που θα τον έθεταν υπό τον έλεγχο των αξιόπιστων πατριωτών αξιωματικών. Φυσικά, ο δεξιός Τύπος υπονοούσε την αποπομπή του στρατηγού Τσολάκα από την ηγεσία του στρατεύματος. Η έντιμη κατάθεσή του στη δίκη του ΑΣΠΙΔΑ τον είχε κάνει «αναξιόπιστο» και κατά συνέπεια ακατάλληλο. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, συναισθανόμενος την πορεία που έπαιρναν τα πράγματα, έκανε την εξής διακήρυξη: «Γνωρίζομεν τας προθέσεις της χούντας να ματαιώση την ομαλήν πορείαν της χώρας προς τας εκλογάς. Και γνωρίζομεν τα σχέδιά της. Αλλά ματαιοπονεί διότι υπάρχει ο μέγας εγγυητής, το αδάμαστον φρόνημα του δημοκρατικού λαού, που ουδέποτε θα επιτρέψη παραβίασιν των ελευθεριών του. Εκλογαί θα γίνουν και θα νικήσωμεν νίκην μεγάλην».

Η μνεία της «χούντας» και των «σχεδίων» της στη διακήρυξη του Γεωργίου Παπανδρέου δεν ήταν καθόλου συμπτωματική. Τον κρα-

τούσα ενήμερο για τις πληροφορίες που λάμβανα καθημερινά για τη δραστηριότητα της χούντας, που ήταν γνωστή ως «η Μεγάλη Χούντα». Ένας αφοσιωμένος φίλος μου συμμετείχε, μέσα στο πλαίσιο των καθηκόντων του, σε συσκέψεις στρατηγών, απόστρατων στρατηγών και πολιτικών της Δεξιάς που είχαν σκοπό την προετοιμασία πραξικοπήματος. Ο βασιλιάς δε συμμετείχε, αλλά ο υπασπιστής του ταγματάρχης Αρναούτης τις παρακολουθούσε περιοδικά. Οι περισσότερες συσκέψεις λάμβαναν χώρα στο σπίτι του Μανιαδάκη, που έπαιζε ρόλο μεσολαβητή χωρίς να διαθέτει ουσιαστική δύναμη. Ο Κόλλιας, ο πρώτος πρωθυπουργός της χούντας, διατηρούσε τακτικές έμμεσες επαφές με τους συνωμότες. Το θέμα της άρσης της βουλευτικής μου ασυλίας, διάφορα μέσα για την παρεμπόδιση της συμμετοχής μου στις επικείμενες εκλογές, καθώς και το χρονοδιάγραμμα πιθανού στρατιωτικού πραξικοπήματος είχαν συζητηθεί εξαντλητικά στις συναντήσεις αυτές. Ως απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματοποίηση του πραξικοπήματος είχε θεωρηθεί η συγκατάθεση του Παλατιού και του «συμαχικού παράγοντος». Όμως η Μεγάλη Χούντα είχε πολλούς δισταγμούς όσον αφορά το πραξικόπημα. Το συζήτησε πολλές φορές, χωρίς όμως να πάρει απόφαση.

Στις 8 Μαρτίου σημειώθηκαν οχτώ εκρήξεις βομβών στην Αθήνα. Μία από αυτές έγινε στα γραφεία της εφημερίδας *Ελεύθερος Κάσμος*, που υποστήριζε ανοιχτά την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας. Γνωρίζαμε πως οι βομβιστικές ενέργειες ήταν έργο εξτρεμιστικών στοιχείων της Δεξιάς και αποσκοπούσαν στη δημιουργία ατμόσφαιρας που θα δικαιολογούσε την αναβολή των εκλογών και την επέμβαση του στρατού. Γιατί στη Δεξιά δεν έμενε πια καμία αμφιβολία πως η Ένωση Κέντρου θα κέρδιζε επιβλητική νίκη στις εκλογές της 28ης Μαΐου.

Στις 16 Μαρτίου το στρατοδικείο εξέδωσε την απόφασή του για τους αξιωματικούς του ΑΣΠΙΔΑ. Δώδεκα από τους αξιωματικούς καταδικάστηκαν σε φυλάκιση από τεσσάρων μέχρι δεκαοχτώ ετών. Τρεις καταδικάστηκαν σε διετή φυλάκιση και δέκα αθωώθηκαν. Ο

Γεώργιος Παπανδρέου δήλωσε πως «η δίκη διά την υπόθεσιν ΑΣΠΙΔΑ είναι μία από τας σκοτεινότερας σελίδας των τελευταίων χρόνων». Ο Κανελλόπουλος εξέφρασε τη λύπη του «διότι κατεδικάσθησαν Έλληνες αξιωματικοί πολεμισταί και με έντιμον παρελθόν» και συνέχισε με επίθεση εναντίον του Γεωργίου Παπανδρέου λέγοντας: «Αν είχε το θάρρος, θα έκλεινε την υπόθεσιν με πειθαρχικές μόνον διώξεις των κατηγορουμένων αξιωματικών...» Η δική μου δήλωση ήταν κάπως πιο κατηγορηματική από τη δήλωση του πατέρα μου: «Ας το βάλουν βαθιά μες στην καρδιά τους οι άνανδροι και Ταρτούφοι της πολιτικής μας ζωής ότι ομαλή πορεία του έθνους και φυλακίσεις αθώων αξιωματικών δε συμβιβάζονται». Η καταδίκη του Παπατέρπου προξένησε βαθιά λύπη στον Γεώργιο Παπανδρέου, γιατί τον γνώριζε πολύ καλά και γνώριζε πως ήταν αθώος. Το ίδιο πίστευε και για τους άλλους, αλλά δεν ήταν σε θέση να αποδείξει την αθωότητά τους.

Στις 27 Μαρτίου 1967 συνέβη κάτι πολύ σημαντικό. Ο Παρασκευόπουλος συγκάλεσε στις 7.30' μ.μ. το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης και αντικατέστησε τον αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων της χώρας Τσολάκα, καθώς και τον αρχηγό της χωροφυλακής αντιστράτηγο Παναγιωτακόπουλο. Η θέση του αντιστράτηγου Τσολάκα ως αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Αμύνης ανατέθηκε στον αντιναύαρχο Αυγέρη. Η σοβαρότητα της αιφνιδιαστικής αυτής ενέργειας του Παρασκευόπουλου δε διέφυγε την προσοχή κανενός. Η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου ήταν, υποίθεται, υπηρεσιακή και αποφάσεις τέτοιας βαρύτητας ξεπερνούσαν τη δικαιοδοσία της. Η είδηση, που κυκλοφόρησε με ραγδαίο ρυθμό σε ολόκληρη τη χώρα, σκόρπισε παντού αγωνία και φόβο. Σίγουρα κάτι μαγειρευόταν.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου στην κρίσιμη αυτή ώρα πήρε μια πολύ σημαντική πολιτική απόφαση: να μην αποσύρει την ψήφο εμπιστοσύνης από την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου. Ήταν βέβαιος πως η αντίδραση του κατεστημένου θα ήταν στρατιωτικό πραξικόπημα. Έδωσε λοιπόν στον Τύπο την εξής ανακοίνωση:

Ο Τσολάκας τιμωρείται διά το ανδρικόν και υπερήφανον ήθος του, διότι δεν υπέκυψε. [...] Και όμως δεν αίρομεν την εμπιστοσύνην μας από την Κυβέρνησιν. Δεν την ανατρέπομεν. Διότι υπεράνω αυτών των ειδικών εθνικών θεμάτων θέτομεν ημείς το μέγα θέμα των εκλογών, αι οποίαι έχουν επισήμως και ανυποχωρήτως ορισθή διά την 28ην Μαΐου. Εν ονόματι των εκλογών, εν ονόματι της λαϊκής κυριαρχίας, εν ονόματι της αποκαταστάσεως του ομαλού πολιτικού βίου της χώρας, ακρούμεθα σήμερον εις την επίκρισιν των αποφάσεων της Κυβερνήσεως. Δεν θέλομεν να παράσχωμεν πρόσφασιν διά την ματαιώσιν των εκλογών. Και να παράσχωμεν ευκαιρίας προς την χούνταν, η οποία υπάρχει και συνωμοτεί και καιροφυλακτεί.

Ωστόσο διέρρευσε στον Τύπο η πληροφορία πως η βασιλομήτωρ Φρειδερίκη είχε επέμβει προσωπικά για την απομάκρυνση του Τσολάκα. Είχε συναντηθεί μυστικά με τον Παρασκευόπουλο στη Μονή Ασπερίου, στον Υμηττό, όπου τον έπεισε να κάνει τις αλλαγές στην ηγεσία του στρατεύματος. Αργότερα, στις 21 Αυγούστου 1968, ο εκδότης της εφημερίδας *Ελεύθερος Κόσμος* Σάββας Κωνσταντόπουλος αποκάλυψε το εξής σημαντικό περιστατικό, που επιβεβαιώνει τη διπλοπροσωπία του Παρασκευόπουλου:

Θα ενθυμείται ο Αβέρωφ (από τα ηγετικά στελέχη της ΕΡΕ) ότι τον Μάρτιον του 1967 συνητηθήμεν μίαν εσπέραν εις την οικίαν του κ. Κ. Τσάτσου με τον τότε Πρόθυπουργόν κ. Ι. Παρασκευόπουλον. Διεξήχη ευρεία συζήτησις επί της πολιτικής καταστάσεως. Ο κ. Ι. Παρασκευόπουλος εξέφρασε την γνώμην ότι η διεξαγωγή των εκλογών την 28ην Μαΐου, ως είχεν αποφασισθή, θα ισοδυναμούσε με εθνικήν καταστροφήν. Δύο ήσαν τα επιχειρήματά του. Αφ' ενός μεν, εθεωρούσεν ως βεβαίαν την εκλογικὴν υποστήριξιν της Ενώσεως Κέντρου από την Ἄκραν Αριστεράν. Καί, αφ' ετέρου, ήτο απογοητευμένος από την αδράνειαν, την ἔλλειψιν οργανώσεως και την απουσίαν αγωνιστικῆς πνεύματος εις την ΕΡΕ. Αν και πάλιν δεν με προ-

δίδη η μνήμη, όλοι οι παριστάμενοι ευρέθημεν σύμφωνοι εις την εκτίμησιν της καταστάσεως από τον κ. Ι. Παρασκευόπουλον. Και οι κ.κ. Ε. Αβέρωφ και Κ. Τσάτσος ανέλαβαν να μεταφέρουν εις τον κ. Π. Κανελλόπουλον πρότασιν του κ. Ι. Παρασκευοπούλου, όπως αναβληθούν αι εκλογαί, τουλάχιστον επί τετράμηνον, και συγχρόνως αποφασίση η ΕΡΕ να εξέλθη από την νάρκην και να δραστηριοποιηθή.

Με άλλα λόγια, η υπόσχεση για τις εκλογές είχε δοθεί με την υπόθεση να χάσει η Ένωση Κέντρου. Αλλά τώρα, που φαινόταν εξασφαλισμένη η νίκη της Ένωσης Κέντρου, οι εκλογές έπρεπε να αναβληθούν. Αυτό ακριβώς μου είπε ύστερα από λίγες μέρες ο Νόρμπερτ Άνσιουτς, προσθέτοντας πως αν δε συνέβαινε αυτό η ζωή μου θα βρισκόταν σε σοβαρό και άμεσο κίνδυνο. Η απόφαση είχε ληφθεί. Είτε συμφωνημένη αναβολή των εκλογών, είτε βίαιη αναβολή των εκλογών.

Στο μεταξύ, η Βουλή συνεδρίαζε για τον εκλογικό νόμο. Η κυβέρνηση είχε υποβάλει εκλογικό νομοσχέδιο αλλαγής του εκλογικού συστήματος από «ενισχυμένη αναλογική» σε «απλή αναλογική». Ο απώτερος σκοπός του ήταν η μείωση της κοινοβουλευτικής δύναμης της Ένωσης Κέντρου, που φερόταν ως αναμφισβήτητη νικήτρια στις προσεχείς εκλογές. Αυτή ήταν η επιθυμία του βασιλιά και των αποστατών, στους οποίους ο βασιλιάς όφειλε μεγάλο «ηθικό» χρέος. Το ανεχτήκαμε και αυτό, γιατί δε θέλαμε με κανέναν τρόπο να δημιουργηθούν εμπόδια στην πορεία προς τις εκλογές. Στις 29 Μαρτίου, το κόμμα μας υπέβαλε μια τροπολογία όταν γινόταν η κατ' άρθρο συζήτηση του εκλογικού νομοσχεδίου. Σύμφωνα με την τροπολογία, η βουλευτική ασυλία θα παρατεινόταν και στη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου. Την τροπολογία αυτή θεωρήσαμε απαραίτητη γιατί γνωρίζαμε πως το κατεστημένο караδοκούσε να με προφυλάκισει μόλις αναγγελόταν η διάλυση της Βουλής. Μια ενδεχόμενη σύλληψη μου θα δημιουργούσε πολιτικό χάος και κατά συνέπεια το

πρόσχημα που ζητούσε η Δεξιά για την αναβολή των εκλογών. Αν συμφωνούσε ο Κανελλόπουλος να υποστηρίξει την τροπολογία, ο Παρασκευόπουλος δε θα μπορούσε παρά να τη δεχτεί. Αλλά ο Κανελλόπουλος είχε ήδη αποφασίσει να ανατρέψει τον Παρασκευόπουλο για να γίνει ο ίδιος πρωθυπουργός, ώστε να διεξαγάγει τις εκλογές κατά τρόπο που θα εξασφάλιζε τη νίκη της ΕΡΕ. Είχε την ανόητη ελπίδα πως η ψυχολογική επίδραση που θα είχε στο λαό η ανάληψη της εξουσίας από την ΕΡΕ θα της αρκούσε για να κερδίσει τις εκλογές. Γι' αυτό το λόγο ο Κανελλόπουλος αρνήθηκε με πείσμα να δεχτεί ψηφοφορία για την τροπολογία, που, κατά τους ισχυρισμούς του, ήταν «αντισυνταγματική». Απειλήσε να αποσύρει την εμπιστοσύνη του από την κυβέρνηση αν ο Παρασκευόπουλος επέτρεπε να έρθει σε ψηφοφορία η τροπολογία μας. Η Ένωση Κέντρου επέμεινε. Και, μια που ο Παρασκευόπουλος χρειαζόταν την υποστήριξη και των δύο κομμάτων για να παραμείνει στην εξουσία, ξέσπασε νέα πολιτική κρίση, με αποτέλεσμα να παραιτηθεί η κυβέρνησή του την επομένη. Και η παραίτηση αυτή δημιούργησε το κατάλληλο σκηνικό για ό,τι θα ακολουθούσε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙ

ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΤΗΣ 21ης ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967

Προοίμιο

Η πτώση της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου υπογράμμισε το γεγονός—αν υποθεθεί πως χρειαζόταν υπογράμμιση— πως δεν ήταν δυνατή η ομαλή εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής ζωής· γιατί ήταν πασιφανές πως ο Κανελλόπουλος είχε δημιουργήσει την πολιτική κρίση για να δικαιολογήσει την άρση εμπιστοσύνης από την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου. Κανείς δεν τόλμούσε να μαντέψει ποιο θα ήταν το επόμενο βήμα. Περιέργως, λίγοι πίστεψαν την εκδοχή πραξικοπήματος. Η Ελλάδα, στο κάτω κάτω της γραφής, ήταν μέλος του ΝΑΤΟ και η ελληνική πολιτική ζωή ήταν υπό την επιρροή, αν όχι τον πλήρη έλεγχο, των Ηνωμένων Πολιτειών· και η ανοχή δικτατορίας στην Ελλάδα εκ μέρους των Ηνωμένων Πολιτειών θεωρούνταν αδύνατη. Η Αμερική έδειχνε πάντα την Ελλάδα με υπερηφάνεια ως παράδειγμα της επιτυχίας της από τότε που, με την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν, εγκαινίασε την πολιτική επέμβασης στα εσωτερικά άλλων χωρών για να «προστατεύσει το δημοκρατικό τρόπο ζωής». Ακόμα και στην πιο κρίσιμη περίοδο του εμφυλίου πολέμου, η Ουάσιγκτον επέμενε στη διατήρηση των ελληνικών κοινοβουλευτικών θεσμών. Επιπλέον, ο Ηλίας Δημητρακόπουλος, ένας σοβαρός Έλληνας δημοσιογράφος, είχε μόλις δημοσιεύσει μια σειρά συνε-

ντεύξεων με διακεκριμένες αμερικανικές προσωπικότητες –γερο-σσιαστές, βουλευτές, στρατηγούς και ναυάρχους– που συμφωνούσαν σε ένα σημείο: η Αμερική, σε καμία περίπτωση, ούτε θα συγχωρούσε ούτε θα ανεχόταν μια στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα.

Στις 30 Μαρτίου, λίγο πριν υποβάλει την παραίτησή του ο Παρασκευόπουλος στο βασιλιά, τηλεφώνησε στον πατέρα μου και τον παρότρυνε να αποσύρει την τροποποίηση της Ένωσης Κέντρου στον εκλογικό νόμο. Είπε πως η κυβέρνησή του θα παρέμενε μέχρι τις εκλογές της 28ης Μαΐου, με τον όρο να ξεχαστεί το θέμα της βουλευτικής ασυλίας. Ο πατέρας μου αρνήθηκε. Αρνήθηκε γιατί θα συλλαμβανόμουν αμέσως μετά τη διάλυση της Βουλής, εκτός αν επενέβαινε η κυβέρνηση εκδίδοντας ανασταλτική εντολή με εισήγηση του υπουργού Δικαιοσύνης. Ήταν όμως φανερό πως δεν περιλαμβανόταν στα σχέδια της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου η έκδοση τέτοιας εντολής. Η κυβέρνησή του ήταν απλώς το προκάλυμμα πίσω από το οποίο ασκούσαν την εξουσία οι παρακρατικές και παραστρατιωτικές δυνάμεις της Δεξιάς. Η σύλληψή μου μετά τη διάλυση της Βουλής θα οδηγούσε σε διαδηλώσεις και συγκρούσεις μεταξύ της αστυνομίας και των ζωνών της Ένωσης Κέντρου. Αυτό ακριβώς επιδίωκε ο Παρασκευόπουλος, γιατί έτσι θα δικαιολογούσε την επ' αόριστον αναβολή των εκλογών, μέχρι, ας πούμε, τη λήξη της δίκης των πολιτών του ΑΣΠΙΔΑ. Το συμπέρασμα αυτό βγαίνει καθαρά από τις αποκαλύψεις του Σάββα Κωνσταντόπουλου στον *Ελεύθερο Κόσμο* το καλοκαίρι του 1968. Ο Παρασκευόπουλος είχε εισηγηθεί στο βασιλιά και στον Κανελλόπουλο αναβολή των εκλογών για να δοθεί στην ΕΡΕ η απαραίτητη πίστωση χρόνου για μια εκλογική νίκη πάνω στην Ένωση Κέντρου. Και, αφού ήταν γνωστό πως ο Γεώργιος Παπανδρέου δε θα συμφωνούσε ποτέ σε αναβολή των εκλογών, η σύλληψή μου θα έδινε τη δικαιολογία και θα δημιουργούσε την ατμόσφαιρα για την αναβολή των εκλογών. Η άρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου να πέσει στην προσεκτικά προετοιμασμένη αυτή παγίδα ανάγκασε τον Παρασκευόπουλο να υποβί-

λει την παραίτησή του. Ο Παρασκευόπουλος έπαιξε το χαρτί και έχασε.

Στις 31 Μαρτίου κλήθηκε ο Γεώργιος Παπανδρέου από το βασιλιά σε σύσκεψη, που κράτησε δύο ώρες. Ο Παπανδρέου υπέβαλε τις προτάσεις του με σαφήνεια. Επέμεινε πως η ιδεώδης λύση ήταν η διάλυση της Βουλής, υπηρεσιακή κυβέρνηση και η προκήρυξη εκλογών εντός σαράντα πέντε ημερών, σύμφωνα με το Σύνταγμα. Αν επέμενε ο βασιλιάς στην τροποποίηση του εκλογικού νόμου –προκειμένου να ικανοποιήσει την ΕΡΕ και τους αποστάτες–, θα μπορούσε να διορίσει μεταβατική κυβέρνηση, που θα εμφανιζόταν στη Βουλή και θα ζητούσε ψήφο εμπιστοσύνης, θα υπέβαλλε τον εκλογικό της νόμο για ψήφιση και θα διέλυε τη Βουλή.

Ο Παπανδρέου επέμεινε στο βασιλιά να μη δώσει το χρίσμα σε αρχηγό πολιτικού κόμματος, μια και το μόνο έργο του νέου πρωθυπουργού θα ήταν να οδηγήσει τη χώρα σε δίκαιες εκλογές. Πρόσθεσε πάντως πως, αν ο βασιλιάς είχε κιόλας προσανατολιστεί προς αυτή την κατεύθυνση, τότε θα έπρεπε να δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον αρχηγό του μεγαλύτερου κόμματος στο κοινοβούλιο, δηλαδή στον Γεώργιο Παπανδρέου. Προειδοποίησε το βασιλιά πως, αν παραβίαζε τη συνταγματική τάξη και έδινε την εντολή στον αρχηγό του δεύτερου κόμματος, αυτό θα μαρτυρούσε καταφανή εύνοια προς τον Κανελλόπουλο. Υπό τις συνθήκες αυτές, ο Παπανδρέου θα υποχρεωνόταν να καταγγείλει στον ελληνικό λαό πως ο βασιλιάς είχε πάψει να είναι ο «Βασιλεύς των Ελλήνων» και είχε διαλέξει το ρόλο του «κομματάρχη».

Ο Παπανδρέου εξέφρασε τις αντιρρήσεις του στην ιδέα της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, που υποπευόταν πως ήταν η επιθυμία του βασιλιά. Μια τέτοια κυβέρνηση θα ήταν ανίκανη να επιβλέψει τη διεξαγωγή των εκλογών. Πώς ήταν δυνατό μέλη του υπουργικού συμβουλίου να συνέρχονται και να συζητούν κυβερνητική πολιτική και μετά να εκφωνούν προεκλογικούς λόγους εξαπολύοντας επιθέσεις κατά των κομμάτων με τα οποία συνεργάζονταν στην κυβέρνη-

ση; Αλλά ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε μια σοβαρότερη αιτία που τον έκανε να καταδικάσει τη λύση της κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Η συνεργασία της Ένωσης Κέντρου με την ΕΡΕ στη στήριξη της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου μείωσε σημαντικά την πιθανότητά μας να πετύχουμε απόλυτη πλειοψηφία στις επερχόμενες εκλογές. Η κατάσταση είχε σωθεί χάρη στην αδιάλλακτη στάση της Κεντροαριστεράς. Αν τώρα η Ένωση Κέντρου συνεργαζόταν όχι μόνο με την ΕΡΕ αλλά και με τους αποστάτες, αναμφίβολα η δημοτικότητά της θα μειωνόταν ραγδαία, αν λάβουμε υπόψη πως στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στην αδιάλλακτη γραμμή μας.

Τελικά ο Γεώργιος Παπανδρέου εισηγήθηκε να χορηγηθεί αμνηστία από την υπηρεσιακή κυβέρνηση στους ενεχόμενους στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Είχε στο μεταξύ πειστεί πως χωρίς ένα τέτοιο μέτρο η ομαλή πολιτική ζωή ήταν αδύνατη στην Ελλάδα.

Ο βασιλιάς κράτησε φιλοφρονητική στάση. Άφησε τον Γεώργιο Παπανδρέου να νομίσει πως είχε την πρόθεση να ακολουθήσει τις εισηγήσεις του. Είδα τον πατέρα μου αμέσως μετά την επιστροφή του από τα Ανάκτορα και τον βρήκα πολύ ευδιάθετο. Για μία ακόμα φορά εξέφρασε την εμπιστοσύνη του στο βασιλιά – τονίζοντας την παρατήρησή του: «Σε καμία περίπτωση δε θα ευνοήσω παρέκκλιση από τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς».

Την επομένη αντιληφθήκαμε πως η αισιοδοξία αυτή ήταν αδικαιολόγητη. Ο Νόρμπερτ Άνσιουτς μου τηλεφώνησε στο γραφείο μου στη λεωφόρο Αλεξάνδρας το μεσημέρι του Σαββάτου της 1ης Απριλίου.

– Πώς σου φαίνεται η πτώση της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου; με ρώτησε.

– Με κάνει πολύ ευτυχή, απάντησα. Δεν πέσαμε στην παγίδα.

– Δε συμφωνώ, συνέχισε ο Άνσιουτς. Η κατάσταση αυτή είναι εξαιρετικά σοβαρή. Έχεις ώρα για φαγητό σήμερα;

Του είπα πως θα γευμάτιζα με τον πατέρα μου, αλλά θα χαιρόμουν να τον συναντήσω για μια μπίρα. Συναντηθήκαμε σε ένα μικρό

εστιατόριο στον Λυκαβηττό, κοντά στο σπίτι του Κανελλόπουλου. Ο Άνοιουτς φαινόταν πολύ ταραγμένος. Μου είπε πως «φοβερά πράγματα θα συνέβαιναν στη χώρα», πως «η ζωή μου ήταν σε σοβαρό κίνδυνο», πως, αν θέλαμε να συμβάλουμε στην ομαλή εξέλιξη της κατάστασης, αν θέλαμε να αποφύγουμε την καταστροφή, θα έπρεπε να συνεργαστούμε με την ΕΡΕ στο πλαίσιο μιας κυβέρνησης εθνικής ενότητας – και να δεχτούμε αναβολή των εκλογών ως το φθινόπωρο. Του είπα πως μια τέτοια απόφασή μας θα ισοδυναμούσε με πλήρη συνθηκολόγηση και θα συνεπαγόταν εκλογική ήττα. Ο Άνοιουτς ήταν ειλικρινής μέχρι κυνισμού.

Αν δε δεχόταν η Ένωση Κέντρου να χάσει τις επόμενες εκλογές και μετά να συνεργαστεί με την ΕΡΕ στη διακυβέρνηση της χώρας, αναπόφευκτα θα αντιμετώπιζαμε δικτατορική λύση, γιατί το κατεστημένο δε θα ανεχόταν με κανέναν τρόπο ολοκληρωτική νίκη των Παπανδρέου. Η απάντησή μου ήταν επίσης ειλικρινής. Δεν είμαστε διατεθειμένοι να υποχωρήσουμε στον εκβιασμό, εγκαταλείποντας τον αγώνα για την ομαλή λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα, ή να υποκύψουμε στην απαίτηση των Αμερικανών για συνθηκολόγηση, προδίδοντας έτσι την εμπιστοσύνη του λαού.

Ο βασιλιάς συνέχισε τις επαφές του. Την Κυριακή 2 Απριλίου, αφού τελείωσε τον κύκλο των συνομιλιών του, έδωσε εντολή στο διευθυντή του πολιτικού του γραφείου Μπίτσιο να τηλεφωνήσει στον πατέρα μου και να τον καλέσει να συμμετάσχει σε συζήτηση για την πολιτική κατάσταση με άλλους πολιτικούς ηγέτες, υπό την προεδρία του βασιλιά. Ο Γεώργιος Παπανδρέου δοκίμασε έκπληξη. Ποια ήταν η έννοια του Συμβουλίου του Στέμματος; Όλοι οι πολιτικοί ηγέτες είχαν κιόλας εκθέσει τις απόψεις τους στο βασιλιά. Ήταν τώρα η σειρά του να ενεργήσει. Η σύσκεψη ήταν αναμφισβήτητα σκηνοθετημένη για να ασκηθεί πίεση στον Παπανδρέου να συγκατατεθεί σε κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Αυτό βέβαια δεν το είπε ο Μπίτσιος, αλλά ήταν αυτονόητο. Ο Παπανδρέου, κατά συνέπεια, αρνήθηκε. Είπε στον Μπίτσιο πως είχε κιόλας εκθέσει τις απόψεις του στο βα-

σιλιά και πως ήταν πρόθυμος να τον επισκεφθεί και πάλι, αλλά μόνος.

Στις 9.30' το ίδιο βράδυ ο ραδιοσταθμός Αθηνών ανακοίνωσε πως ο βασιλιάς είχε καλέσει τους πολιτικούς ηγέτες να συσκεφθούν μαζί του για το σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας· η σύσκεψη όμως ματαιώθηκε λόγω της άρνησης του Παπανδρέου να συμμετάσχει.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου έμεινε έκπληκτος από τη διπροσωπία του βασιλιά. Η ραδιοφωνική ανακοίνωση αναφέρθηκε σε κυβέρνηση εθνικής ενότητας, αλλά δεν έκανε καμία νύξη για εκλογές. Έτσι, ο βασιλιάς αποκάλυψε τις προθέσεις του. Μετά την πτώση του Παρρασκευόπουλου, το σχέδιό του ήταν να σχηματίσει κυβέρνηση συνασπισμού αόριστης διάρκειας – δηλαδή μέχρι που θα επερχόταν η «εκτόνωση» και θα εξασφάλιζε η ΕΡΕ εκλογική νίκη. Αλλά η προσπάθεια αυτή σκόνταψε στην άρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου. Θα μπορούσε κανείς να ελπίζει πως θα διάλεγε τώρα ο βασιλιάς το μόνο δρόμο που του έμενε, την ανάθεση δηλαδή της εντολής σε υπηρεσιακή κυβέρνηση για εκλογές;

Στις 3 Απριλίου ο βασιλιάς κάλεσε τον Κανελλόπουλο και του ανέθεσε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Ταυτόχρονα τον εξουσιοδότησε να διαλύσει τη Βουλή και να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές σε περίπτωση που δε θα έπαιρνε ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή. Ποια ήταν η στρατηγική του βασιλιά; Σκέφτηκε πως υπήρχε περίπτωση να δώσει η Βουλή ψήφο εμπιστοσύνης στον Κανελλόπουλο. Αν μπορούσε να αναζωογονηθεί ο συνασπισμός ΕΡΕ - αποστατών, ο Κανελλόπουλος θα μπορούσε να παραμείνει στην Αρχή επ' αόριστον και οι εκλογές θα αναβάλλονταν. Αυτή ήταν η ελπίδα και του Κανελλόπουλου. Αν δεν τον υποστήριζαν οι αποστάτες, θα διέλυε τη Βουλή και θα προχωρούσε σε εκλογές στις 28 Μαΐου. Αλλά σε τι θα ωφελούσε μια τέτοια λύση; Και ο βασιλιάς και ο Κανελλόπουλος έβρισκαν λογικό πως, αν η ΕΡΕ γινόταν κυβέρνηση, το κόμμα θα ενισχυόταν άμεσα. Οι πολιτικοί του οπαδοί θα ενθαρρύνο-

νταν και θα αποκτούσαν την ελπίδα εκλογικής νίκης. Έτσι, θα είχαν κιάλας μισοκερδίσει τη μάχη. Όντας στην Αρχή, ο Κανελλόπουλος θα έπαιρνε τα απαραίτητα μέτρα –που θα περιλάμβαναν ψυχολογικές πιέσεις, αν όχι ανοιχτή βία– για να βελτιώσει την πιθανότητα επιτυχίας του κόμματός του. Αλλά το σπουδαιότερο απ' όλα είναι πως ο Κανελλόπουλος, κρατώντας σταθερά τα ηνία της εξουσίας, θα εμπόδιζε τον Γεώργιο Παπανδρέου από το να επιβάλει τους όρους του στο βασιλιά σε περίπτωση που η Ένωση Κέντρου θα κέρδιζε τις εκλογές. Αν ο Γεώργιος Παπανδρέου αναδεικνυόταν νικητής στις εκλογές και επέμενε πως «ο Βασιλεύς βασιλεύει, ο λαός κυβερνά», πως «ο Στρατός ανήκει στο Έθνος», πως ήταν στη δικαιοδοσία του να διορίζει τον υπουργό Εθνικής Αμύνης της εκλογής του, τότε ο Κανελλόπουλος, αντί να του παραδώσει την κυβέρνηση, θα προσκαλούσε τη χούντα των στρατηγών να πάρει στα χέρια της την εξουσία. Έτσι, στο τέλος του δρόμου, αν όχι νωρίτερα –αν τα πράγματα πήγαιναν από το κακό στο χειρότερο–, υπήρχε πάντα η δυνατότητα της στρατιωτικής λύσης ως τελευταίο καταφύγιο.

Το ότι αυτή είναι η σωστή εξήγηση βεβαιώνεται από σχόλια που δημοσιεύονταν τακτικά στον Τύπο της Δεξιάς. Ένα σημαντικό παράδειγμα αρκεί. Η *Καθημερινή* της Ελένης Βλάχου δημοσίευσε το εξής σχόλιο στις 23 Φεβρουαρίου:

Σημασίαν έχει, ότι εάν, ο μη γένοιτο, η Ένωσης Κέντρου έλθη πρώτον κόμμα ή ομού μετά της ΕΔΑ κατάληψη την θέσιν της πλειοψηφούσης παρατάξεως, τότε, κατ' αυτήν την νύκτα των εκλογών, τα δύο «λαοκρατικά» κόμματα κινητοποιούντα τον επαναστατικόν μηχανισμόν της ΕΔΑ και δημιουργούντα υπό την προστασίαν των λαοκρατικών εκδηλώσεως, θα καταλύσουν το πολίτευμα και θα γίνουν κύριοι της Κυβερνήσεως ή μάλλον της εξουσίας, θα χρειασθή δε να εκβληθούν εξ αυτής διά της δυνάμεως του Στρατού, που θα είναι αμφίβολον αν θα κατορθώση να κινηθή εν μέσω της συγχύσεως και να πυροβολήση κατά της λαϊκής συγκεντρώσεως των «Λαμπράκηδων»

– ενώπιον της οποίας θα προσέλθη να ορκισθή η «λαοπρόβλητος» κυβέρνηση Παπανδρέου - Πασαλίδη.

Αυτός ήταν ο εφιαλτικός κόσμος στον οποίο είχε μπλεχτεί η Δεξιά: ένας κόσμος φαντασμάτων, εξεγέρσεων, χάους. Μια γραμμή που στην αρχή είχε χρησιμοποιηθεί για προπαγάνδα είχε κιόλας μολύνει την ίδια τους τη σκέψη. Έτσι, η παρουσία του Κανελλόπουλου στην κυβέρνηση αποτελούσε ένα είδος τελευταίου αμυντικού χαρακώματος, μια ελάχιστη εγγύηση πως, αν έφτανε η φοβερή στιγμή της παπανδρεϊκής νίκης, οι «εθνικές» δυνάμεις θα κινητοποιούνταν να συντρίψουν τις «επαναστατικές» λαϊκές δυνάμεις.

Η αντίδραση του πατέρα μου στην ανάθεση της εντολής στον Κανελλόπουλο ήταν βίαιη. Διακήρυξε πως ο βασιλιάς διάλεξε να γίνει «κομματάρχης» και ορκίστηκε να συνεχίσει τον αγώνα ως την τελική νίκη. Συγκάλεσε την κοινοβουλευτική μας ομάδα. Σε ατμόσφαιρα ιεροπρέπειας, μας διηγήθηκε τη συνάντησή του με το βασιλιά και περιέγραψε λεπτομερειακά τις προτάσεις του. Καταδίκασε την απόφαση του βασιλιά να δώσει την εντολή στον Κανελλόπουλο. Θα νικούσαμε, ο λαός θα νικούσε, ό,τι εμπόδια κι αν έβαζαν στο δρόμο μας. Αν επιχειρούσαν επέμβαση με στρατιωτικό πραξικόπημα, ο λαός θα εξεγειρόταν και θα το συνέτριβε, έστω κι αν η ηγεσία της Ένωσης Κέντρου δεν έβγαινε ζωντανή. Ήμασταν όλοι βαθιά συγκινημένοι. Η σύσκεψη τελείωσε με τον εθνικό ύμνο. Μερικοί βουλευτές είχαν δάκρυα στα μάτια όταν η σύσκεψη πήρε τέλος.

Η αντίδραση της κοινής γνώμης στο διορισμό του Κανελλόπουλου ήταν ακριβώς αντίθετη απ' ό,τι περίμενε ο βασιλιάς και ο Κανελλόπουλος. Περιέργως, οι οπαδοί της ΕΡΕ έχασαν τελείως το ηθικό τους. Συναισθάνθηκαν πως η ανάθεση της εντολής στον Κανελλόπουλο ήταν μια απεγνωσμένη προσπάθεια να σωθεί η κατάσταση. Δεν είχαν καμία εμπιστοσύνη ούτε στην πολιτική τους δύναμη ούτε στον Κανελλόπουλο. Κι ακόμα, αφού η εξουσία τους είχε προσφερθεί «στο πιάτο» από το Παλάτι, είχαν πειστεί πως θα συμμερί-

ζονταν τη μοίρα του βασιλιά, που το γόητρό του είχε φτάσει σε πολύ χαμηλό επίπεδο.

Έγινε αμέσως φανερό πως ο Κανελλόπουλος δε θα μπορούσε να κερδίσει κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Γιατί οι αποστάτες είχαν ήδη υποστεί αρκετά. Έχασαν κυριολεκτικά κάθε λαϊκή υποστήριξη όταν αποσχίστηκαν από την Ένωση Κέντρου και σχημάτισαν κυβέρνηση με την υποστήριξη της ΕΡΕ. Αν τώρα αποφάσιζαν να υποστηρίξουν κυβέρνηση ΕΡΕ χωρίς καν να συμμετέχουν σ' αυτή, κινδύνευαν να χάσουν και το τελευταίο ίχνος λαϊκής βάσης μέσα στο δημοκρατικό στρατόπεδο. Και, με τις εκλογές τόσο κοντά, δεν ήταν διατεθειμένοι να το διακινδυνεύσουν. Περιττό να σημειωθεί πως ασκήθηκαν πάνω τους μεγάλες πιέσεις από το Παλάτι και τους Αμερικανούς. Αλλά ήταν αμετάπειστοι. Επέμειναν πως ο μόνος δρόμος για να ξεπεραστεί η κρίση ήταν η παραίτηση του Κανελλόπουλου και ο σχηματισμός κυβέρνησης εθνικής ενότητας.

Ο Άνσιουτς μου τηλεφώνησε πάλι. Ξανασυναντηθήκαμε, για τελευταία φορά, στις 7 Απριλίου. Για μία ακόμα φορά προσπάθησε να με πείσει να δεχτώ κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Ο βασιλιάς δεν ήταν αμετάπειστος όσον αφορά τη λύση Κανελλόπουλου, είπε. Ήταν έτοιμος να τον ξεφορτωθεί αν ήταν επιτευκτική η «ανώτερη» λύση κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Για μία ακόμα φορά τον απογοήτευσα. Αλλά ο Νόρμπερτ Άνσιουτς δεν ήταν ο μόνος που με πλησίασε. Ο Μητσοτάκης, παράγοντας της ομάδας των αποστατών, έστειλε ένα φίλο του να με συναντήσει μυστικά. Το μήνυμά του ήταν απλό: η Μεγάλη Χούντα, οι στρατηγοί, πίεζε το βασιλιά να αποφασίσει στρατιωτικό πραξικόπημα. Είναι αλήθεια πως ο βασιλιάς δίσταζε και ανέβαλλε την πραγματοποίηση του σχεδίου για τη βραδιά των εκλογών ή αμέσως μετά τις εκλογές. Αλλά έδειχνε ενδοτικές τάσεις. Για πόσο καιρό θα άντεχε στις πιέσεις αυτές; Η μόνη εφικτή λύση φαινόταν να είναι η κυβέρνηση εθνικής ενότητας.

Ενημέρωσα τον πατέρα μου για την πρόταση. Από κοινού αποφασίσαμε να επιμείνουμε στις θέσεις μας. Σκεφτήκαμε όμως μια α-

ντιπρόταση, που την ονομάσαμε «κυβέρνηση μικροσυνασπισμού». Σύμφωνα με την αντιπρόταση αυτή, θα διοριζόταν υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό την προεδρία μη πολιτικής προσωπικότητας. Το κάθε κόμμα θα όριζε έναν αντιπρόσωπο, που θα συμμετείχε στο υπουργικό συμβούλιο ως υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου. Με τον τρόπο αυτό θα ικανοποιούσε μερικώς την επιθυμία του βασιλιά για κυβέρνηση συνασπισμού. Παράλληλα θα αποφεύγαμε να εμπλακούμε σε ανοιχτή συνεργασία είτε με τους αποστάτες είτε με την ΕΡΕ. Οι υπουργοί άνευ χαρτοφυλακίου θα περιορίζονταν στο έργο της παρακολούθησης των εκλογών ώστε να διεξαχθούν κατά δίκαιο και τίμιο τρόπο. Ο Μητσotάκης και οι περισσότεροι αποστάτες συμφώνησαν με αυτή την ιδέα. Συμφώνησε επίσης και η ΕΔΑ. Ακούσε και η ΕΔΑ πιέσεις για κυβέρνηση συνασπισμού, με την ελπίδα να συμπεριληφθεί. Η ιδέα της κυβέρνησης μικροσυνασπισμού ανταποκρινόταν στις επιθυμίες της.

Καθώς διεξάγονταν αυτές οι συζητήσεις, σοβαρές συγκρούσεις λάμβαναν χώρα μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας. Στην αρχή αναμείχθηκαν οι φοιτητές, πολλοί από τους οποίους τραυματίστηκαν. Μετά ακολούθησε η δραματική αναμέτρηση μεταξύ οικοδόμων και αστυνομίας, με αποτέλεσμα να καταλήξουν στα νοσοκομεία της Αθήνας 85 άτομα. Η ΕΔΑ είχε προγραμματίσει την πορεία ειρήνης από τον Μαραθώνα για τις 16 Απριλίου. Ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως Γεώργιος Ράλλης συγκάλεσε σε σύσκεψη την ηγεσία της ΕΔΑ. Δεν έκρυψε την ανησυχία του για τον κίνδυνο πραξικοπήματος από τους στρατιωτικούς. Ζήτησε από την ΕΔΑ να ησυχάσει, να αποφύγει προκλήσεις. Συμφώνησαν. Η πορεία ματαιώθηκε, ή μάλλον αναβλήθηκε για αργότερα.

Στις 8 Απριλίου περίπου, ήρθε να με δει στο Λαγονήσι, όπου είχα πάει για να συγκεντρώσω τις σκέψεις μου, ο ιδιαίτερός μου Αντώνης Στρατής. Ο άνθρωπος, είπε, που έπαιξε το ρόλο του μεσάζοντα μεταξύ βασιλιά, Κανελλόπουλου και Γεωργίου Παπανδρέου όταν ετοιμαζόταν η λύση Παρασκευόπουλου ήθελε να μάθει πώς θα αντι-

δρούσα στην ιδέα να ανατεθεί στον εν αποστρατεία στρατηγό Τσακαλώτο η ηγεσία της κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Ο «μεσάζων» ήταν στενός φίλος του βασιλιά και η πρόταση ασφαλώς ξεκινούσε από το Παλάτι. Απάντησα πως ο Τσακαλώτος δεν απολάμβανε της εμπιστοσύνης του δημοκρατικού στρατοπέδου, και εξάλλου η ιδέα της κυβέρνησης εθνικής ενότητας ήταν απαράδεκτη.

Ο Στρατής μετέφερε την απάντησή μου στο μεσάζοντα. Λίγο αργότερα ο μεσάζοντας επισκέφθηκε τον πατέρα μου κι εμένα στο Κασπρί. Ο πατέρας μου ήταν πολύ σαφής: κυβέρνηση εθνικής ενότητας δεν ήταν καν συζητήσιμη· κυβέρνηση «μικροσυνασπισμού» ήταν δυνατή. Αλλά θα ενδιαφερόταν ο βασιλιάς για μια τέτοια λύση; Ο μεσάζοντας υποσχέθηκε να ερευνήσει την πιθανότητα. Με επισκέφθηκε ύστερα από λίγες μέρες, στις 13 Απριλίου. Αυτή τη φορά φαινόταν κάπως πιο αισιόδοξος. Η ιδέα του «μικροσυνασπισμού» είχε αρχίσει να πιάνει, μου είπε. Ο βασιλιάς ήταν τρομερά ανήσυχος για την επικείμενη προεκλογική περιοδεία του Παπανδρέου, που θα είχε ως κύριο σύνθημα πως ο βασιλιάς είχε πάψει να είναι «Βασιλεύς των Ελλήνων» και είχε μεταβληθεί σε κομματάρχη. Θα συνέχιζε τις ανιχνεύσεις του για εξεύρεση δυνατής λύσης. Συμπέρανα πως ο βασιλιάς βρισκόταν μπροστά σε δίλημμα – ή, καλύτερα, σε «σύγχυση». Η λύση Κανελλόπουλου φαινόταν να οδηγεί κατευθείαν σε νίκη του Παπανδρέου – και μάλιστα κάτω από τις χειρότερες δυνατές συνθήκες για τις σχέσεις μεταξύ βασιλιά και Παπανδρέου, που βρισκόνταν σε χαμηλό επίπεδο. Στο τέλος του δρόμου πρόβαλλε το φάσμα της δικτατορίας, με τη χούντα των στρατηγών στην εξουσία.

Την ίδια μέρα, 13 Απριλίου, επισκέφθηκε τον πατέρα μου ο πρεσβευτής της Αμερικής. Για μία ακόμα φορά συνέστησε μετριοπάθεια, εκφράζοντας την επιθυμία της κυβέρνησής του να δεχτεί ο Γεώργιος Παπανδρέου τη λύση κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Είπε στον πρεσβευτή πως δε ζητούσε τίποτα παραπάνω απ' ό,τι είναι συνηθισμένα ορθό. Αν επέμενε ο βασιλιάς σε παρεκτροπές από τη συνηθισμένη τάξη για να εξασφαλίσει την καταπίεση της λαϊκής θέ-

λησης, ο Παπανδρέου δε θα μπορούσε να τον συνδράμει· εξάλλου ο βασιλιάς είχε επιλέξει να ταυτιστεί με την ΕΡΕ. Στην προσεχή ομιλία του στη Θεσσαλονίκη, όπου θα εγκαινίαζε την περιοδεία του, στις 23 Απριλίου, θα το έθετε ξεκάθαρα στο λαό. Είχε κατανοήσει πως υπήρχε πιθανότητα στρατιωτικού πραξικοπήματος, πράγμα που θα μπορούσε να στοιχίσει τη ζωή του, τη ζωή του γιου του, τη ζωή των συνεργατών του.

– Ας είναι όμως, είπε. Δεν είμαστε χώρα σκλάβων, είμαστε ελεύθεροι άνθρωποι και θα πεθάνουμε για τα ιδανικά μας αν χρειαστεί.

Την ίδια νύχτα δειπνούσα σε φίλους μαζί με τη Μαργαρίτα. Ήταν περασμένα μεσάνυχτα όταν μου τηλεφώνησε ο μεγαλύτερος γιος μου, ο Γιώργος.

– Μπαμπά, είπε, πρέπει νά 'ρθω να σε δω. Είναι επείγον.

Παραξενεύτηκα.

– Να με δεις τέτοια ώρα; Τι συμβαίνει;

Ο Γιώργος μού είπε πως δεν μπορούσε να μιλήσει στο τηλέφωνο. Τον κάλεσα να έρθει. Ήρθε και μου εξιστόρησε τα εξής: Είχαν έρθει να με δουν οι ηλικιωμένοι γονείς ενός φίλου μου που ζούσε στην Αμερική και κατείχε μια σημαντική θέση εκεί. Φαίνονταν τρομαγμένοι και εξέφρασαν το φόβο πως πιθανόν να είχαν ακολουθηθεί. Ύστερα από κάποιους δισταγμούς, εμπιστεύτηκαν τον Γιώργο και του ζήτησαν να έρθει να με βρει και να μου πει αμέσως πως ο γιος τους μόλις τους τηλεφώνησε. Τους είπε πως έμαθε από πολύ αξιόπιστη πηγή πως ετοιμαζόταν στρατιωτικό πραξικόπημα. Αυτή τη φορά ήταν θετικό, όχι πια φήμη. Θα γινόταν μέσα στις προσεχείς λίγες μέρες. Η ζωή μου κινδύνευε. Εκείνη τη βραδιά δε γύρισα στο σπίτι. Κοιμήθηκα στο ακατοίκητο διαμέρισμα ενός φίλου μου. Ειδοποίησα επίσης τους πολιτικούς μου φίλους.

Την επομένη το πρωί πήγα στο γραφείο μου. Πήρα ένα τηλεφώνημα από το μεσάζοντα. Μου είπε πως ο βασιλιάς είχε καλέσει τον Μητρέλια, τον πρόεδρο του Συμβουλίου Επικρατείας, που θα ορκιζόταν πρωθυπουργός. Δεν εξήγησε τη μορφή της κυβέρνησης – αλλά δεν

μπορούσε εύκολα να το κάνει στο τηλέφωνο. Ο Μπίτσιος, διευθυντής του πολιτικού γραφείου του βασιλιά, είχε πάει να συναντήσει τον Κανελλόπουλο για να του ζητήσει να υποβάλει την παραίτησή του. Ο μεσάζοντας μου ξανατηλεφώνησε λίγο αργότερα. Ο Κανελλόπουλος είχε δηλώσει στον Μπίτσιο πως δεν επρόκειτο να παραιτηθεί γιατί αυτό όχι μόνο θα ήταν πλήγμα στο γόητρό του αλλά θα αποιελούσε και πλήγμα στο γόητρο του κόμματός του και θα του προκαλούσε καταστροφική ήττα στις εκλογές. Αν επέμενε ο βασιλιάς, θα μπορούσε να κάνει χρήση της εξουσίας του και να τον αποπέμψει. Στο μεταξύ ο Μητρέλιας είχε φτάσει στο Παλάτι και περίμενε να πάρει την εντολή. Αλλά ο βασιλιάς τα είχε χάσει τώρα. Δεν ήξερε πια τι να κάνει. Ο Κανελλόπουλος ξεπέρασε το αδιέξοδο διαλύοντας τη Βουλή στις 1.30' μ.μ. και προκηρύσσοντας εκλογές για τις 28 Μαΐου. Ο μεσάζοντας με ξαναπήρε στο τηλέφωνο. Ήταν ειλικρινά περίλυπος. Δε χάθηκε κάθε ελπίδα, είπε. Θα μπορούσαμε να συναντηθούμε για πρόγευμα στο σπίτι μου, στο Ψυχικό, στις οχτώ το πρωί, στις 21 Απριλίου; Συμφώνησα. Αλλά η πορεία είχε κιάλιας αποφασιστεί. Στις 21 Απριλίου θα ήμουν φυλακισμένος στο Γουδί.

Το πραξικόπημα

Την 1η Ιουλίου 1968 ένα δυσάρεστημένο μέλος της χούντας του Παπαδόπουλου, που ζει τώρα στο εξωτερικό, μου υπέβαλε μια αναφορά σχετικά με το πραξικόπημα. Παραθέτω τα σπουδαιότερα αποσπάσματα:

Επειγόμενος να σας ενημερώσω διά την παρούσαν κατάσταση της Ελλάδος, θα περιορισθώ να σας εκθέσω τα κυριότερα γεγονότα, επιφυλασσόμενος να σας υποβάλω πληροτέραν αναφοράν ευθύς ως δυνηθώ.

Πολλλάκις, αν μη πάντοτε, την παρούσαν Χούνταν την συνδέομεν

με την παλαιάν οργάνωσιν ΙΔΕΑ. Σφάλμα. Η κυβερνώσα Μαφία-Χού-ντα προήλθε από την προ τριετίας περίπου συγκροτηθείσαν Στρατιωτικήν Οργάνωσιν ΕΕΝΑ (Ένωσις Ελλήνων Νέων Αξιωματικών).

Η οργάνωσις αὐτή σκιωδώς εἶχεν δημιουργηθῆ προ δεκαετίας περίπου, πλην ὅμως ουδεμίαν σοβαράν δραστηριότητα, πλην μεμονωμένων περιπτώσεων, εἶχεν αναπτύξει, οὐδέ συγκεκριμένην μορφήν εἶχεν λάβει.

Το πρῶτον ὠργανώθη εἰς σῶμα προ τριῶν-τεσσάρων ἐτῶν. Το πρῶτον Διοικητικόν Συμβούλιον το ἀπετέλουσαν οἱ Παπαδόπουλος Γεώργ., Λαδάς Ἰωάννης, Ἰωαννίδης Δημ., Λέκας, Μουρίκης, Μέξης Αντών., Μακαρέζος, Λαμπρόπουλος, Μουτούσης καί τινες ἄλλοι. Μετά την ἀποστρατείαν καὶ των τελευταίων ηγητόρων του ΙΔΕΑ, Σακελλαρίου Πέτρου, Καραβίτη, Δημοπούλου καὶ Καζακοπούλου, εὐρον πρόσφορον ἔδαφος οἱ ὡς ἀνω ηγήτορες του ΕΕΝΑ νὰ δραστηριοποιηθῶν καὶ νὰ συμπήξουν την οργάνωσίν των. Φυσικά ὑπὸ μίαν ἰδιάζουσαν μορφήν παρέμενε ὡς ἀντιπρόσωπος καὶ οὐσιαστικὸς Ἀρχηγὸς του ΙΔΕΑ εἰς τὸ στράτευμα ὁ Ἀρναούτης.

Ἐνὼ φαινομενικῶς ὑπῆρχε προ του πραξικοπήματος της 21ης Ἀπριλίου 1967 συνεργασία Ἀρναούτη - ΙΔΕΑ καὶ ΕΕΝΑ, οὐσιαστικῶς ὑπῆρχε βαθυτάτη ἀνίθεσις.

ΕΕΝΑ

Ψυχὴ καὶ δημιουργὸς της οργάνωσεως αὐτῆς ὑπῆρξε ὁ Γεώργ. Παπαδόπουλος. Παρά ταῦτα την ἀνωτάτην ἡγεσίαν, διὰ εὐνοήτους λόγους, εἶχεν δώσει εἰς ἄλλους, ὡς οἱ Δημήτρ. Ἰωαννίδης, Λαδάς Ἰωάν., Μέξης Αντών., Λέκας καὶ Λαμπρόπουλος, ἐλέγχων διὰ των ἐμπίστων αὐτῶν προσώπων του, καὶ εἰδικῶς του πλέον ἐμπίστου του Ἰωαννίδη Δημήτρ., την ὅλην οργάνωσιν.

Ὁ Παπαδόπουλος, εἰδικευθεὶς εἰς την συνωμοσίαν εἰς την Ἀμερικὴν παρά τὴ ΚΥΠ, ἔγινε ὁ κατ' ἐξοχίην πράκτωρ της ἐν Ἑλλάδι. Ἀπετέλει τὸν κυριώτερον συνεργάτην του Νάτσινα, πλην ὅμως αὐτὸς

ήτο η ψυχή των Αμερικανών παρά τη Ελληνική ΚΥΠ. (Δέον να οη-μειωθή ότι όταν ομιλούμε ότι ο Παπαδόπουλος είναι πράκτωρ της Αμερικανικής ΚΥΠ δεν εννοούμε αναγκαίως της ηγεσίας της, αλλά μιας ωρισμένης εν αυτή ομάδος, η οποία κατορθώνει εις πολλά σημεία να κατευθύνη την πολιτικήν, τόσον της ηγεσίας της, όσον και της κυβερνήσεως των Ην. Πολιτειών.)

Η οργάνωσις αύτη στρατολογούσε τα μέλη της από μίαν χορείαν νέων φιλοδόξων αξιωματικών, οι οποίοι έρρεπον και προς τον τυχοδιωκτισμόν. Περισσότεροι απ' αυτούς ήσαν εις την αρχήν της καρριέρας των υπαξιωματικοί (Παττακός, Λαδάς, Ιωαννίδης κ.λπ.), οι οποίοι, παρακολουθήσαντες, με ειδικά ευεργετήματα, μαθήματα εις την Σχολήν Ευελπίδων, έγιναν μόνιμοι αξιωματικοί, επίστευσαν δε ότι ηδύναντο να γίνουν και πολιτικοί ηγέται.

Εις την αρχήν ο προσηλυτισμός εγένετο κυρίως προς την κατεύθυνσιν της επιλύσεως δήθεν των προβλημάτων που απησχόλουν τους νέους αξιωματικούς, μετά ταύτα δε και εφ' όσον υπήρχε πρόσφορον έδαφος επροχώρουν εις την κυρίαν αποστολήν της οργανώσεως.

Σκοπός του Παπαδοπούλου εξ αρχής ήτο η δικτατορία, πλην όμως γνωρίζων, ότι τυχόν αποκάλυψις του σκοπού του θα του ανέτρεπε τα σχέδια, προσεπάθει να τον αποκρύπτη. Δεν το κατώρθωνε όμως απολύτως, δι' αυτό και ήτο γνωστός προ πολλών ετών εις το στράτευμα ως Νάσσερ.

Πολλά βασικά στελέχη της οργανώσεως ταύτης διά της συνεργασίας των με τον ΙΔΕΑ κατώρθωναν να έχουν επικαίρους θέσεις εις το Στράτευμα. Ουδέποτε όμως εξεδήλουν τας προθέσεις των αναμένοντες την κατάλληλον ευκαιρίαν διά να πράξουν τούτο.

Όσον αφορά την προετοιμασία του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου, καίτοι ως σχέδιον ήτο απίθανον, εν τούτοις δεν ήτο πλήρης, διότι ο αριθμός των αξιωματικών, όστις επεχείρησε τούτο ήτο αφαντάστως μικρός δι' ένα τοιούτον εγχείρημα. Τα πάντα επετεύχθησαν με τις πλάτες των Αμερικανών και με το τέλειον σχέδιον, που επέφερε την σύγχυσιν των πρώτων ωρών.

Πραξικόπημα 21ης Απριλίου 1967

Και' αρχάς έπρεπε να εξουδετερωθή ο Αρναούτης. Είναι γνωστή η δύναμής του εις το Στράτευμα. Πάσα υποψία εκ μέρους του θα ηδύνατο να τους ανατρέψη τα σχέδια. Δι' αυτό ετέθη εις εφαρμογήν το εξής σχέδιον. Προσεποιήθησαν τους «Αρναουτικούς» και κατώρθωσαν να πάρουν θέσεις κλειδιά εις το Στράτευμα. Οι Αρναούτης - Φρειδερίκη προετοιμάζον τον καιρόν εκείνον (είχεν προσδιορισθή διά την 13ην Μαΐου 1967) ιδιόν των πραξικόπημα με πολιτικόν ηγέτην τον Πιπινέλη. Εχρειάζοντο ιδικούς των ανθρώπους να έχουν θέσεις κλειδιά εις το Στράτευμα. Κατώρθωσε η παρέα του Παπαδοπούλου - Αμερικανικής ΚΥΠ να τους πείσουν ότι αυτοί ήσαν οι πλέον ενδεδειγμένοι. Προσεποιούντο τον φίλον και κατώρθωσαν να αποκτήσουν την εμπιστοσύνην του Αρναούτη.

Χαρακτηριστικώς αναφέρω το εξής γεγονός.

Κατά την ώραν της συλλήψεώς του, και ολίγον πριν συμβή τούτο, αντιληφθείς εκ των κτυπημάτων εις την πόρτα του σπιτιού του, των αξιωματικών που είχαν πάει να τον συλλάβουν, ότι κάτι σοβαρόν συμβαίνει, και πιστεύων, ότι άνθρωποι όχι ιδικοί του, ίσως ιδικοί σας, είχαν κάνει πραξικόπημα, διά του ραδιοτηλεφώνου (διότι το άλλο τηλέφωνον, αριθμός 677.033, το είχαν κόψει) προέτρεπε τον Βασιλέα να αποστείλη αγγελιοφόρον να ειδοποιήση, μεταξύ των άλλων, τους Παττακόν με τ' άρματα, Σταματελόπουλον με το 253 ΕΤΠ (Αγ. Παρασκευή), Μέξην με το 572 ΤΠ (Χαϊδάρι) να κινηθούν και ν' αποκαταστήσουν την τάξιν.

Πολλοί είχαν αντιληφθή αορίστως κινήσεις εις το Στράτευμα διά πραξικόπημα, και όταν ανέφερον τούτο εις τον Αρναούτην, χωρίς ούτος να τους αποκαλύπη τα ιδικά του σχέδια, τους καθισούχαζε λέγοντάς τους χαρακτηριστικώς «μη φοβάστε, δεν μπορεί να γίνη, διότι όλες τις μονάδες στο Λεκανοπέδιον Αττικής τις έχουν ιδικοί μας άνθρωποι», εννοών φυσικά την Μαρία Παπαδοπούλου.

Το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου δεν είχε αρχικώς ορισθή διά

την ημερομηνίαν αυτήν. Ο Ζωιτάκης ως αρχηγός του Γ' Σώματος Στρατού ανήκε εις την Χούνταν των Στρατηγών, η οποία προητοίμαζε το πραξικόπημα του Βασιλέως διά την 13ην Μαΐου. Πέραν τούτου ο Ζωιτάκης είχαν κάμνει κατά το παρελθόν υπασπιστής του Βασιλέως και χαίρων ούτω εμπιστοσύνης είχαν ενημερωθεί ιδιαίτερος υπό του Αρναούτη. Αλλά ο Ζωιτάκης είχαν μνηθή και υπό του Παπαδοπούλου, εις την ομάδα του οποίου και περισσότερον επρόσκειτο. Ούτω, όταν ο Βασιλεύς επληροφορήθη την φοράν αυτήν περισσότερον συγκεκριμένα, ότι κατώτεροι αξιωματικοί προτίθενται να κάμουν πραξικόπημα, εκάλεσε τους Αντιστρατήγους και τους επέστησεν την προσοχήν, διατάξας ταυτοχρόνως αυτούς να ελέγξουν ποιοι είναι και πού πρόσκεινται κι αμέσως να του το αναφέρουν. Κατόπιν τούτου ο Ζωιτάκης ειδοποίησε αμέσως τον Παπαδόπουλον ότι είχε να κάνει να το κάνει αμέσως, διότι ο Βασιλεύς το πληροφορήθηκε, κι ούτω απεφασίσθη να γίνη την 21ην Απριλίου.

Μεγάλη σύγχυσις επήλθε και εκ του γεγονότος ότι κατά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου εφηρμόσθη το σχέδιον ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ. Το όλον εγχείρημα εγένετο διά μιας απλής διαταγής «Εφαρμόσθε σχέδιον ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ». Το σχέδιον τούτο του ΝΑΤΟ είχε συνταγή διά την περίπτωσιν κομμουνιστικού πραξικοπήματος, ήτο δε ένα εκ των πλέον απορρήτων σχεδίων του ΓΕΣ. Πολλοί διοικηταί μονάδων είπισευσαν ότι πρόκειται περί διαταγής του Αρχηγού του ΓΕΣ και τούτου ένεκα τας πρώτας ώρας εφήρμωσαν τούτο αδιαμαρτυρήτως. Η διακοπή των τηλεφωνικών επικοινωνιών και η αδυναμία τους κατόπιν τούτου να πληροφορηθούν ακριβέστερον συνέβαλε τα μέγιστα εις μίαν πλήρη σύγχυσιν. Τα πάντα ηδύναντο να ανατραπούν αν ο Βασιλεύς ηρνείτο την ορκωμοσίαν της Κυβερνήσεως.

Τα πάντα απ' εδώ και πέρα εξελίχθησαν με αιθέριον ομολογουμένως δεξιοτεχνίαν εκ μέρους της ομάδος της Αμερικανικής ΚΥΠ που έκαμε διά του Παπαδοπούλου το πραξικόπημα. Εις την αρχήν ο Βασιλεύς και η Φρειδερίκη ανυληφθέντες, ίσως και εκ του βαναύσου τρόπου που μετεχειρίσθησαν τον Αρναούτη, ότι δεν θα ε-

λέγχουν την κατάσταση, ηρνούτο την αναγνώριση της Χούντας. Μέχρι την 10ην περίπου πρωινή η Αμερικανική ΚΥΠ, πολύ δε περισσότερο η Αμερικανική Πρεσβεία, εφαινότο αμέτοχος, ειδικώς δε η τελευταία έπειθε τους πάντας ότι αγνοούσε τους πρωταγωνιστάς του πραξικοπήματος. Μετά ταύτα ήρχισε η εκτέλεσις του σχεδίου εκ μέρους της Αμερικανικής ΚΥΠ. Μέσω των Αμερικανών ακολούθων Στρατού, Ναυτικού και Αεροπορίας ήρχισε να διοχετεύεται η γραμμή, ότι δήθεν ο Στρατός ήτο με το μέρος της Χούντας και ότι αφού το κίνημα επεκράτησε θα ήτο φρόνιμον, διά να μην επωφεληθούν οι κομμουνισταί, να αναγνωρισθή το καθεστώς από τον Βασιλέα και μετά ταύτα βλέπομε τι να κάνουμε. Επάνω σ' αυτό το πνεύμα ειργάσθη και η ομάς της Αμερικανικής ΚΥΠ μετά των άλλων εκεί παραγόντων, κυρίως οικονομικών, οίτινες από κοινού αντιπρόσωπόν τους είχαν τον Κύρον Βανς, και ούτω αφού πρώτα εβραχυκυκλώθη ο Τάλμποτ, όταν εις Ουάσινγκτον έφθασε μία τοιαύτη γνώμη της εν Αθήναις Αμερικανικής Πρεσβείας, εκινήθησαν άπαντες από κοινού και ούτω επετεύχθη συμφωνία της Αμερικανικής Κυβερνήσεως επάνω στην ούτω χαραχθείσα γραμμή.

Τούτο συνέβη την 12ην μεσημβρινήν μεταβάντος αυτοπροσώπως του Βασιλέως εις τα επί της οδού Αναγνωστοπούλου 18, Κολωνάκι, γραφεία της Ιντέλλιτζενς Σέρβις, μετά την επίσκεψίν του εις το σπίτι (Ηροδότου, Κολωνάκι) του Μπίτσιου. Και η γραμμή της Αγγλίας ήτο ταυτόσημος περίπου με μίαν παρέκκλισην. Το πρόσωπον του πρωθυπουργού να είναι της εμπιστοσύνης του, ως και τινες των υπουργών, χωρίς να δεχτή να ορκίση ως υπουργούς και υφυπουργούς μεταξύ των άλλων και 2-3 λοχαγούς και ταγματάρχας που είχε υποβάλει ο Παπαδόπουλος.

Δέον να διευκρινισθή ότι η Αγγλία εγνώριζεν ότι ο Βασιλεύς ετοίμαζε ιδικό του πραξικόπημα διά την 13ην Μαΐου 1967. Η απόφασις του Βασιλέως να καταφύγη εις πραξικόπημα ελήφθη μετά την αυθαίρετον απόφασιν του Κανελλοπούλου να διαλύση την Βουλήν και να προκηρξεί εκλογάς διά την 28ην Μαΐου 1967. Το πραξικόπημα

της 13ης Μαΐου θα ήτο της μορφής Γκιουρσελ εν Τουρκία το 1960. Και εκείνο το πραξικόπημα το είχε κάνει η Αγγλία και εγνώριζε τας λεπτομερείας του. Κατά το βασιλικόν σχέδιον – το Αγγλικόν σχέδιον ούτως ειπείν – η χούντα του Βασιλέως θα ανέβαλλε τας εκλογάς δι' ένα χρόνον και μετά ταύτα οι εν τη κυβερνήσει μετέχοντες θα κατώρθωναν την ίδρυσιν ενός κόμματος απολύτως ελεγχομένου υπό των Ανακτόρων. Κατά τας εκλογάς, θα εχρησιμοποιούν μεθόδους και μέσα ενώπιον των οποίων θα ωχριούσαν αι εκλογαί του 1961. Θα εξησφάλιζαν ούτω στο κόμμα του Βασιλέως εντυπωσιακήν νίκην και θα εκυβέρνα την χώραν διά μίαν τουλάχιστον τετραετίαν.

Η Αμερικανική ΚΥΠ εγνώριζε την Αγγλικήν επιρροήν επί της χούντας του Βασιλέως. Εγνώριζεν επίσης την έντονον λαϊκήν αγανάκτησιν κατά του Βασιλέως και της ανωτάτης ηγεσίας του Στρατεύματος. Επροτίμησεν ούτω τους νεωτέρους αξιωματικούς του ΕΕΝΑ και ειργάσθη παρασκηνιακώς διά να ανατρέψη τα σχέδια του Βασιλέως, των στρατηγών και των Άγγλων.

Οι Άγγλοι επέμειναν εις τον διορισμόν του Κόλλια ως πρωθυπουργού. Ούτος ήτο μεταξύ των επιδόξων πρωθυπουργών διά το κίνημα της 13ης Μαΐου, καίτοι βεβαίως ο Πιπινέλης ήτο πιθανότερος. Ο Παπαδόπουλος όμως δεν επεθύμει να συμπεριλάβη «πολιτικούς» εις την κυβέρνησίν του και ο Κόλλιας υπετέλεσε την συμβιβαστικήν λύσιν. Εξυπακούεται βεβαίως ότι ο Κόλλιας ήτο και η προσωπική προτίμησις της Φρειδερίκης, αν και είναι άγνωστον εάν αι απόψεις της επηρέασαν την τελικήν απόφασιν.

Αν και δεν μπορώ να βεβαιώσω την ακρίβεια όλων των σημείων της αναφοράς, είμαι βέβαιος πως η ουσία της είναι ακριβής. Ο άνθρωπος που την έγγραψε προέρχεται μέσα από τη χούντα και γνωρίζει προσωπικά τους περισσότερους άνδρες πίσω από το πραξικόπημα. Έτσι, ενώ είναι δυνατό να μη συμφωνούν με την ιστορική πραγματικότητα όλα τα γεγονότα που αναφέρει, αντανακλούν την εξήγηση που δίνουν στο πραξικόπημα άνθρωποι που πήραν μέρος

σ' αυτό. Υπό αυτή την έννοια, η αναφορά είναι σημαντικό ιστορικό στοιχείο.

Οι δικές μου πληροφορίες βρίσκονται σε αντίθεση με μια συγκεκριμένη άποψη της αναφοράς. Ο πληροφοριοδότης μου στη Μεγάλη Χούντα δεν ανέφερε ποτέ πως το πραξικόπημα των στρατηγών, δηλαδή του βασιλιά, είχε προγραμματιστεί για τις 13 Μαΐου. Αντίθετα, σύμφωνα με τις πληροφορίες που έλαβα, ως μέρα για το πραξικόπημα είχε οριστεί η 28η Μαΐου (το βράδυ των εκλογών) ή αμέσως μετά. Επίσης, πως το πραξικόπημα ήταν εφεδρικό σχέδιο σε περίπτωση ανάγκης· θα έμπαινε δηλαδή σε εφαρμογή αν ο Παπανδρέου πετύχαινε απόλυτη πλειοψηφία. Έχω κάθε λόγο να πιστέψω τον πληροφοριοδότη μου. Κατά συνέπεια, η εξήγηση θα πρέπει να βρίσκεται κάπου αλλού.

Το κλειδί για την επίλυση των αντιφάσεων είναι πιθανότατα η συμπεριφορά του Αρναούτη. Ο Αρναούτης συμμετείχε τακτικά στις συναντήσεις της χούντας των στρατηγών, στο σπίτι του Μανιαδάκη, μέχρι τα μέσα Μαρτίου. Μετά έπαψε να πηγαίνει. Αφού ήταν ο κεντρικός παράγοντας στο πραξικόπημα του βασιλιά, η απόφασή του να αποσυρθεί μπορεί να σημαίνει πως έχασε την εμπιστοσύνη του σε ό,τι αφορά τη μυστικότητα των συναντήσεων. Από την άλλη μεριά, θα μπορούσε να σημαίνει πως η ομάδα Μανιαδάκη, που περιλάμβανε πολλούς απόστρατους στρατηγούς και δεξιούς πολιτικούς, ήταν απλώς ομάδα υποστήριξης. Με βάση αυτή την εξήγηση, το σχέδιο επιχείρησης δεν επρόκειτο να αποκαλυφθεί σ' αυτή την ομάδα, μια και δε θα έπαιζε πρωτεύοντα ρόλο. Όπως και να 'χει το πράγμα, έχω πειστεί πως το βασιλικό πραξικόπημα είχε οριστεί για μια ημερομηνία που προηγούνταν της 28ης Μαΐου, γιατί οι στρατηγοί είχαν σοβαρές αμφιβολίες για τις ικανότητές τους να αντιμετωπίσουν το «νικηφόρο λαό». Σύμφωνα με τη λογική τους, η βραδιά των εκλογών θα ήταν, από ψυχολογική άποψη, η χειρότερη στιγμή για το βασιλικό πραξικόπημα. Είχαν επανειλημμένα μεταβιβάσει στο βασιλιά αυτή την άποψη και είναι λογικό το συ-

μπέρασμα πως ο βασιλιάς είχε τελικά επιλέξει μια πιο σύνιομη ημερομηνία.

Σχετικά με τη θέση που πήραν οι Βρετανοί δεν είμαι σε θέση ούτε να επιβεβαιώσω ούτε να διαψεύσω την αναφορά. Είναι όμως αλήθεια πως οι Βρετανοί στην Ελλάδα ήταν πάντα σε στενή επαφή με το Παλάτι, που το θεωρούσαν ως τον κύριο αγωγό της επιρροής τους πάνω στην ελληνική πολιτική ζωή. Η στάση τους απέναντι στους Παπανδρέου και στην Ένωση Κέντρου κατά την περίοδο που προηγήθηκε του πραξικοπήματος ήταν ανοιχτά εχθρική. Η αδιάλλακτη στάση μας πάνω στο Κυπριακό παρόξυνε τα ήδη χλιαρά αισθήματά τους απέναντί μας, αισθήματα που αντικατόπτριζαν τη δυσπιστία τους για την προσπάθειά μας να επιφέρουμε βασικές αλλαγές στη διάρθρωση της εξουσίας – να εδραιώσουμε την εθνική ανεξαρτησία της χώρας μας, να περιορίσουμε το ρόλο του βασιλιά στα συνταγματικά του δικαιώματα και να εθνικοποιήσουμε τις ένοπλες δυνάμεις. Έτσι, η αναφορά δεν απέχει πολύ από τις δικές μου πληροφορίες για τη στάση των Βρετανών.

Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία για το ρόλο που αποδίδει η αναφορά στη CIA και κατ' επέκταση στην Αμερικανική Στρατιωτική Αποστολή. Η σύνδεση με τη CIA των τριών από τους πέντε ανθρώπους που αποτελούσαν το στενό εσωτερικό κύκλο της συνωμοσίας ήταν τέτοια που αποκλείει κάθε αμφιβολία για το ότι η CIA ήταν πραγματικά αναμειγμένη. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος ήταν ο αξιωματικός-σύνδεσμος μεταξύ της CIA και της ΚΥΠ όταν ήταν βοηθός του στρατηγού Νάτοϊνα, διευθυντή της ΚΥΠ, επί Καραμανλή. Ο Νικόλαος Μακαρέζος ήταν διευθυντής του Γραφείου Πληροφοριών της ΚΥΠ τη βραδιά του πραξικοπήματος και ο Μιχαήλ Ρουφογάλης, ο ανπουνταγματάρχης στο σπίτι του οποίου συγκεντρώθηκε η ομάδα για να δώσει το σήμα για το πραξικόπημα, ήταν προσωπάρχης της ΚΥΠ. Και δε θα πρέπει να λησμονηθεί πως η ΚΥΠ ήταν, διοικητικά και οικονομικά, παράρτημα της CIA. Οι ταξίαρχοι Στυλιανός Πατακός και Αλέξανδρος Χατζηπέτρος –οι άλλοι δύο του στενού κύ-

κλου της συνωμοσίας— δεν ήταν συνδεδεμένοι με την ΚΥΠ, αλλά ο Χατζηπέτρος ήταν διοικητής της βάσης δοκιμών πυραύλων του ΝΑΤΟ στην Κρήτη. Η θέση αυτή μπορούσε να κατέχεται μόνο από άνθρωπο στενά συνδεδεμένο με την Αμερικανική Στρατιωτική Αποστολή και τη CIA.

Κάτω από το φως αυτών των στοιχείων, η ενοχοποίηση του Αλέξανδρου Παπατέρπου, υποδιευθυντή της ΚΥΠ «επί κυβερνήσεώς μας», στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ παίρνει καινούριο νόημα. Γιατί ήταν ουσιώδες για τους συνωμότες να εκκαθαρίσουν την ΚΥΠ από όλους τους «δημοκρατικούς» αξιωματικούς. Η ταύτιση της συνωμοσίας του ΑΣΠΙΔΑ με την ΚΥΠ, που ο βασιλιάς πείστηκε να περιλάβει στην πρώτη του επιστολή προς τον Γεώργιο Παπανδρέου, τον Ιούλιο του 1965, αποτέλεσε ουσιαστικό βήμα για τον Παπαδόπουλο και τους συνεργάτες του στην προσπάθειά τους να πάρουν στα χέρια τους όλες τις σημαντικές θέσεις της ΚΥΠ και συγχρόνως να απομακρύνουν από την ΚΥΠ όλα τα στοιχεία που ήταν φιλικά απέναντί μας. Η άποψη που επικρατεί σήμερα στους στρατιωτικούς κύκλους είναι πως ο Παπαδόπουλος κατασκεύασε την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ για να μπορεί να κινείται ανεξέλεγκτα μέσα στην ΚΥΠ. Γιατί το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου πραγματικά προήλθε από την ΚΥΠ.

Ο διορισμός του Παύλου Τοτόμη ως υπουργού Δημοσίας Τάξεως στην πρώτη κυβέρνηση της χούντας αποτελεί πρόσθετη απόδειξη της στενής σύνδεσης της CIA με το πραξικόπημα. Ο Τοτόμης, που εγκατέλειψε την Ελλάδα το 1951, ύστερα από ένα σκάνδαλο γύρω από το όνομά του, είχε επιστρέψει ως προσωπάρχης των επιχειρήσεων του Τομ Πάπα. (Η σύνδεση του Τομ Πάπα με τη CIA έγινε δημόσια γνωστή από τον ίδιο στην περίφημη συνέντευξή του προς την *Απογευματινή* τον Ιούλιο του 1968 και το Ίδρυμα Πάπα στη Βοστώνη αποκαλύφθηκε ως αγωγός κονδυλίων της CIA προς τη Λατινική Αμερική.) Αν λάβουμε υπόψη πως ο Τοτόμης δεν είχε αναμειχθεί ποτέ στη δημόσια ζωή της Ελλάδας, ο διορισμός του σε ένα τόσο κρίσιμο υπουργείο, σε συνδυασμό με τη θέση του στις επιχειρή-

σεις Πάπα, μπορεί να εξηγηθεί επαρκώς μόνο υπό το πρίσμα συ-
νεργασίας με τη CIA.

Η ανάμειξη της Αμερικανικής Στρατιωτικής Αποστολής στο πρα-
ξικόπημα της 21ης Απριλίου είναι πιθανότατη. Κατ' αρχάς, υπάρχει
σημαντικός βαθμός αλληλεξάρτησης μεταξύ του προσωπικού της α-
ποστολής και της CIA στην Ελλάδα. Η συμμετοχή του Χατζηπέτρου
–ενός έμπιστου φίλου των αξιωματικών της αποστολής– στο πραξι-
κόπημα κάνει την υπόθεση αυτή περισσότερο πιστευτή. Αλλά αυτό
που δίνει ιδιαίτερο βάρος στην πιθανότητα πως η Αμερικανική Στρα-
τιωτική Αποστολή ήταν αναμειγμένη στο πραξικόπημα είναι το γε-
γονός ότι δεν αντέδρασε τη νύχτα του πραξικοπήματος. Είναι γενι-
κά γνωστό πως πολλοί σταθμοί χωροφυλακής και αστυνομίας πόλε-
ων νόμισαν στην αρχή πως το πραξικόπημα ήταν έμπνευση των κο-
μμουνιστών ή των Παπανδρέου. Πραγματικά, σε πολλές περιπτώσεις
οπλίστηκαν και ταμπουρώθηκαν, έτοιμοι να δώσουν την τελευταία,
απεγνωσμένη μάχη κατά των αριστερών «κινήματων». Αν δεν είχε ει-
δοποιηθεί για το πραξικόπημα, η Αμερικανική Στρατιωτική Απο-
στολή θα έπαιρνε σοβαρά μέτρα μόλις μπήκαν στην Αθήνα τα πρώ-
τα τανκς· ο Παπαδόπουλος όμως δεν μπορούσε να διακινδυνεύσει
κάτι τέτοιο. Στην περίπτωση αυτή, η έγκαιρη ενημέρωση σημαίνει
ανοχή, αν όχι υποστήριξη του κινήματος. Αυτό τουλάχιστον είναι βέ-
βαιο. Και επιβεβαιώνεται από την παραπάνω αναφορά σχετικά με
το ρόλο που έπαιξαν ο στρατιωτικός, ο ναυτικός και ο αεροπορικός
ακόλουθος της Αμερικανικής Πρεσβείας την επομένη του πραξικο-
πήματος.

Θα πρέπει επίσης να μας απασχολήσει το περίφημο σχέδιο του
NATO «Προμηθεύς». Στην αρχή σχεδιάστηκε για να διευκολύνει την
καταστολή κινήματος των κομμουνιστών και των συνοδοιπόρων μέ-
σα στην Ελλάδα «εις περίπτωσιν εισβολής κομμουνιστικού έθνους εκ
Βορρά». Λίγο πριν από το πραξικόπημα, αναθεωρήθηκε για την α-
ντιμετώπιση εσωτερικής μόνο κατάστασης, ανεξάρτητα αν γινόταν
εισβολή από κάποια άλλη χώρα. Αν και δεν έχει αποδειχτεί μέχρι σή-

μερα, λέγεται πως η αναθεώρηση έγινε από μια ομάδα Αμερικανών συνταγματαρχών. Θα πρέπει να αναφερθεί ως κάτι ενδιαφέρον και σημαντικό πως το σχέδιο «Προμηθεύς» στην Ελλάδα διαφέρει κατά μια σπουδαία άποψη από παρόμοια σχέδια του ΝΑΤΟ που κατασκευάστηκαν για άλλες χώρες του ΝΑΤΟ. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η διαταγή για την εκτέλεση του σχεδίου δε χρειαζόταν να εγκριθεί από το βασιλιά ή το υπουργικό συμβούλιο. Ήταν αρκετή μόνο η εντολή του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Γι' αυτό έγινε ο στρατηγός Σπαντιδάκης τόσο απαραίτητος στους συνταγματάρχες. Τον βρήκαν να παίζει χαρτιά με φίλους τις πρώτες πρωινές ώρες της 21ης Απριλίου και τον έπεισαν να τους ακολουθήσει και μόλις πρόλαβαν. Γιατί τη στιγμή που έφτασε ο Σπαντιδάκης στο Γενικό Επιτελείο άρχισαν να καταφθάνουν σήματα που ζητούσαν πληροφορίες αν η εντολή της εκτέλεσης του σχεδίου «Προμηθεύς» είχε την έγκρισή του. Το επιβεβαίωσε, δίνοντας έτσι την εντύπωση πως το Γενικό Επιτελείο Στρατού και το Παλάτι ήταν πίσω από το πραξικόπημα. Αυτό ακριβώς χρειαζόνταν οι συνταγματάρχες για να προχωρήσουν στην εφαρμογή του σχεδίου, που προέβλεπε τη σύλληψη χιλιάδων Ελλήνων πολιτών, ουσιαστικά το σύνολο της αδιάλακτης δημοκρατικής ηγεσίας της χώρας, την κατάληψη των κέντρων επικοινωνίας και την αποκοπή των τηλεφωνικών επικοινωνιών.

Είναι ολοφάνερο πως ο Τάλμποτ και το τακτικό προσωπικό της πρεσβείας αιφνιδιάστηκαν. Δεν ήταν ούτε η πρώτη ούτε η τελευταία φορά που έπαιρνε πρωτοβουλία η CIA χωρίς να πληροφορήσει τον πρεσβευτή. Αυτό δε σημαίνει βέβαια πως δεν ήξερε ο Τάλμποτ για το βασιλικό πραξικόπημα. Θα ήταν λάθος να φανταστεί κανείς πως η γνώση του πραξικοπήματος περιοριζόταν στο προσωπικό της Αμερικανικής Πρεσβείας στην Ελλάδα και πως δεν εκτεινόταν ως την Ουάσινγκτον. Ο Μαρκί Τσάιλντς στη στήλη του, που φιλοξενούν πολλές εφημερίδες της Αμερικής, αποκάλυψε τις εξής πληροφορίες:

Όπως κατέληξε, η άκρως απόρρητη σύσκεψη στην Ουάσινγκτον στα μέσα Φεβρουαρίου ήταν σαν το μοιρολόι του αρχαίου ελληνικού χορού για την τραγωδία που θα ακολουθούσε. Γύρω από το τραπέζι κάθονταν εκπρόσωποι του στρατού, των μουσικών υπηρεσιών, της κυβέρνησης – γενικά όλων των δυνάμεων που είχαν ανάμειξη στο ελληνικό πρόβλημα. Οι αναφορές της CIA δεν άφηναν καμία αμφιβολία πως ετοιμαζόταν στρατιωτικό πραξικόπημα, που ήταν τουλάχιστον γνωστό στον Κωνσταντίνο, αν δεν το είχε ευλογήσει κιόλας. Δεν μπορούσε να μείνει μυστικό. Από το 1947 ο ελληνικός στρατός και η Αμερικανική Στρατιωτική Αποστολή στην Αθήνα, που αριθμούσε μερικές εκατοντάδες άτομα, εργάστηκαν σαν μέλη της ίδιας ομάδας. Η ομάδα αυτή ξόδεψε σχεδόν δύο δισεκατομμύρια δολάρια σε όπλα, αεροπλάνα, τανκς και πλοία για τις ελληνικές δυνάμεις. Το σοβαρό ερώτημα ήταν αν με κάποια λεπτή πολιτική επέμβαση μπορούσε να προληφθεί το πραξικόπημα. Θα μπορούσε να διασωθεί η κοινοβουλευτική κυβέρνηση έστω και μετά το διωγμό του Γεωργίου Παπανδρέου και του γιου του Ανδρέα από την πολιτική σκηνή; Αυτό το τελευταίο ήταν ο στόχος της άκρας Δεξιάς στους στρατιωτικούς κύκλους. Ο Γέρος Παπανδρέου είχε γίνει λαϊκός ήρωας· είχε πετύχει τη μόνη καθαρή πλειοψηφία στα χρονικά των ελληνικών εκλογών στη σύγχρονη εποχή. Η αποπομπή του θα ισοδυναμούσε με αποπομπή του συμβόλου της δημοκρατικής διαδικασίας. Είχε εξυφανθεί μια «συνωμοσία», που πιστεύεται πως ήταν κατασκευάσμα κυρίως των στρατιωτικών, σύμφωνα με την οποία ο Ανδρέας κατηγορήθηκε πως συνωμοτούσε για τη διάπραξη προδοσίας. Η γνώμη που επικράτησε ύστερα από σοβαρή σκέψη και κατηφείς εκτιμήσεις των συνεπειών ήταν πως δεν υπήρχαν εφικτά περιθώρια για δράση. Καθώς αναφέρει ένας ανώτερος δημόσιος υπάλληλος, ο σύμβουλος του προέδρου σε θέματα εθνικής ασφάλειας Γουόλτ Ρόστοου έκλεισε τη σύσκεψη με αυτά τα λόγια:

– Ελπίζω να καταλαβαίνουμε, κύριοι, πως τα συμπεράσματα στα οποία καταλήξαμε εδώ, ή μάλλον τα συμπεράσματα στα οποία δεν

μπορέσαμε να καταλήξουμε, κάνουν τη μελλοντική πορεία των πραγμάτων στην Ελλάδα αναπόφευκτη.

Αυτά τα γεγονότα ακολούθησαν την πορεία τους και η Ελλάδα βρίσκεται κάτω από μια φασιστική δικτατορία τύπου Ιταλίας του '30 και του '40.

Έτσι, οι υπεύθυνοι για την αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα αποφάσισαν πως η Ελλάδα θα μπορούσε να περιοσθεί για το ΝΑΤΟ μόνο με δικτατορία. Μια και πάρθηκε αυτή η απόφαση, δεν ήταν απαραίτητο να κρατηθεί ενήμερος ο Τάλμποτ. Γιατί, αφού απέτυχε ο Τάλμποτ να μαγειρέψει πολιτική λύση, είχε έρθει η ώρα να πάρει τα πράγματα στα χέρια του ο κλάδος σχεδίων και επιχειρήσεων της CIA. Αλλά γιατί δε διάλεξαν το βασιλιά και τους στρατηγούς συνενόχους τους; Γιατί προτίμησαν τον Παπαδόπουλο και τους συνταγματάρχες; Υπάρχουν τρεις λόγοι:

Ο πρώτος είναι προφανής. Ο Παπαδόπουλος και οι συνεργάτες του στην ΚΥΠ ήταν κυριολεκτικά άνθρωποι της CIA και θα μπορούσε να τους εμπιστευτεί η CIA την εκτέλεση διαταγών. Ο δεύτερος λόγος έχει γίνει προφανής από το αποτυχημένο πραξικόπημα του βασιλιά στις 13 Δεκεμβρίου 1967.

Η χούντα των στρατηγών είχε εξασθενήσει. Οι στρατηγοί ήταν περισσότερο πολιτικοί και λιγότερο στρατιώτες. Και ήταν πολύ ομιλητικοί. Η επιτυχία ενός πραξικοπήματος εξαρτάται από τη μυστικότητα που το περιβάλλει. Και ελάχιστα θα μπορούσε κανείς να τους εμπιστευτεί να κρατήσουν το στόμα τους κλειστό. Αλλά υπήρξε και τρίτος, πιο σημαντικός λόγος. Ο βασιλιάς και οι στρατηγοί δεν είχαν καμία ελπίδα να εξουδετερώσουν τη λαϊκή αντίδραση και να δημιουργήσουν λαϊκή βάση. Είχαν συνταυτιστεί με ένα διεφθαρμένο κατεστημένο. Και το όραμα του αγώνα μας – το όραμα μιας προοδευτικής και περήφανης Ελλάδας – είχε βαθιά συγκινήσει τη μάζα. Οι συνταγματάρχες είχαν μια ελπίδα, μια αμυδρή έστω ελπίδα, να ταυτιστούν με ένα τέτοιο ιδεολογικό πρόγραμμα. Βέβαια, υπήρχε

μια κρίσιμη διαφορά. Το όραμά μας υποσχόταν μια δημοκρατική Ελλάδα, ενώ το δικό τους προϋπέθετε μια ολοκληρωτική Ελλάδα. Αλλά αυτή η «έλλειψη» δεν μπορούσε να διορθωθεί, γιατί ήταν μέρος της φύσης της «λύσεως» που ετοίμασαν για την Ελλάδα. Για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, η χρησιμότητα του βασιλιά στη CIA και στην Αμερικανική Στρατιωτική Αποστολή είχε μειωθεί σχεδόν στο μηδέν. Είχε αποδειχτεί ανίκανος, αναξιόπιστος και αφελής και είχε καταφέρει να γίνει μισητός από τη συντριπτική πλειονότητα του ελληνικού λαού. Ένα κίνημα που θα μπορούσε να ερμηνευτεί από το λαό ως απειλή στα βασιλικά του προνόμια είχε ελπίδα να εκμεταλλευτεί τα αντιβασιλικά αισθήματα που κάλυπταν τότε την Ελλάδα και να δημιουργήσει λαϊκή βάση για τη δικτατορία. Αλλά οι συνταγματάρχες δεν κατάφεραν ποτέ να δημιουργήσουν λαϊκή βάση. Ένας λόγος βέβαια ήταν το γεγονός ότι ο λαός αντιλήφθηκε πως ήταν αυτοί που ήταν, δηλαδή εγκάθετοι της CIA και του Πενταγώνου. Και ως τέτοιοι δε θα μπορούσαν να ελπίζουν πως θα συγκινούσαν την ψυχή του ελληνικού λαού.

Όσο για την απόφαση του βασιλιά να ορκίσει την κυβέρνηση της χούντας, δεν προκάλεσε έκπληξη σε κανέναν, γιατί ο ίδιος ετοίμαζε πραξικόπημα. Το γεγονός πως οι συνταγματάρχες τον πρόλαβαν του ήταν πολύ δυσάρεστο και η μεταχείριση του έμπιστου συμβούλου του Αρναούτη στα χέρια των συνταγματάρχων υπήρξε πηγή εξευτελισμού και ταπείνωσης για το Παλάτι. Αλλά του ήταν δύσκολο να τους αντιμετωπίσει στρατιωτικά και να αναμετρηθεί μαζί τους σε αγώνα εξόντωσης, εφόσον το πρόβλημα περιστρεφόταν γύρω από το ερώτημα τίνος ήταν η δικτατορία. Αν είχε μείνει πιστός ο βασιλιάς στο θεσμό της βασιλευόμενης δημοκρατίας, αν είχε αντιληφθεί το ρόλο του ως φύλακα των ελευθεριών και των συνταγματικών δικαιωμάτων του λαού, δε θα είχε ποτέ δεχτεί το πραξικόπημα ως τετελεσμένο γεγονός. Θα αρνιόταν να επικυρώσει το πραξικόπημα και θα έδινε έτσι το σύνθημα για δράση. Αν το έκανε αυτό, το πραξικόπημα θα αποτύχαινε. Γιατί το κόλπο του Παπαδόπουλου στη-

ριζόταν σε προδοσία και στο Μεγάλο Ψέμα – πως η διαταγή για την εκτέλεση του σχεδίου «Προμηθεύς» είχε την έγκριση του βασιλιά. Πραγματικά, οι ηγεσίες και της αεροπορίας και του ναυτικού ήταν έτοιμες να κινηθούν κατά της χούντας των συνταγματαρχών, μα ο βασιλιάς τις αποθάρρυνε. Μετά τις συνομιλίες του με τον Τάλμποτ και το Βρετανό πρεσβευτή Μούρεϊ, αποφάσισε να νομιμοποιήσει το πραξικόπημα, να επαγρυπνεί περιμένοντας την ώρα που θα μπορούσε να ανατρέψει τους κολονέλους και να αντικαταστήσει τη δικτατορία τους με δική του. Θα απαντούσε στην προδοσία του Παπαδόπουλου με δική του προδοσία.

Ο βασιλιάς όμως δεν περιορίστηκε στην ορκωμοσία της νέας κυβέρνησης. Προχώρησε ένα βήμα παραπέρα και έδωσε στο πραξικόπημα ηθική δικαίωση. Όταν προήδρευσε στο πρώτο υπουργικό συμβούλιο, προσφώνησε τον πρωθυπουργό Κόλλια με τα εξής λόγια:

Πράγματι η Ελλάς κατά τον τελευταίον καιρόν εδοκιμάσθη σκληρότατα. Οι δημοκρατικοί θεσμοί του πολιτεύματος είχαν υποσκαφθή. Το Έθνος, η Βασιλεία, αι Ένοπλαι Δυνάμεις, η Δικαιοσύνη εθίγοντο συνεχώς, περισσότερο δε όλων υπέφερον τα πραγματικά συμφέροντα του λαού. Ως αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων, εκ του Συντάγματος, πιστεύω ακραδάντως ότι αύται πρέπει να είναι εθνικαί, διότι αποτελούν το σπουδαιότερον κεφάλαιον της πατρίδος. Είμαι βέβαιος ότι με την ευχήν του Θεού, με την προσπάθειαν υμών και προπαντός την βοήθειαν του λαού, θα επιτευχθή ταχέως η οργάνωσις ενός Κράτους Δικαίου, μιας αληθούς και υγιούς Δημοκρατίας.

Εγώ προσωπικώς ως βασιλεύς όλων των Ελλήνων θα επιτελώ το καθήκον μου έναντι της πατρίδος και του λαού μου.

Πρέπει απολύτως αι βασικαί αρχαί της Πολιτείας να έχουν ως μοναδικήν επιδίωξιν την καλύτεραν και πληρεστέραν εξυπηρέτησιν των συμφερόντων του συνόλου, την εξασφάλισιν της ευημερίας αυτού. Digitized by 10uk1s, Sept. 2009

Ως ορθώς δε παρατηρήσατε, κύριε Πρωθυπουργέ, και ιδική μου διακαής επιθυμία είναι η ταχύτερα δυνατή επάνοδος της χώρας εις τον κοινοβουλευτισμόν.

Υποστηρίζοντας πως «οι δημοκρατικοί θεσμοί του πολιτικού ημών καθεστώτος υπενομεύθησαν», έδωσε πλήρη δικαίωση στο πραξικόπημα των συνταγματαρχών. Έτσι, οπωσδήποτε, φέρει πλήρη ιστορική ευθύνη για την επιτυχία του πραξικοπήματος, ανεξάρτητα από το γεγονός πως οι άνθρωποι που το έφεραν σε πέρας δεν κινήθηκαν κάτω από τις εντολές του.

Για το βασιλιά και τον Κόλλια, που ήταν ο ηγέτης της «δικαστικής χούντας» –μιας ισχυρής ομάδας δικαστικών που συνεργαζόταν στενά με τη χούντα των στρατηγών–, η «συμφωνία» με τους συνταγματάρχες ήταν προσωρινή. Ήταν ζήτημα σκοπιμότητας. Και οι δύο πλευρές το γνώριζαν και οι δύο πλευρές ετοιμάζονταν για τη μοιραία αναμέτρηση, γιατί ο βασιλιάς είχε την υποστήριξη πολλών αξιωματικών, ιδιαίτερα στους ανώτατους βαθμούς.

Εντελώς ξεχωριστά από αυτό, η προσωπική απήχηση του βασιλιά στο στρατό δυσκόλευε τον Παπαδόπουλο να τον προκαλέσει ανοιχτά, εκτός αν μια τέτοια αναμέτρηση θα μπορούσε να δικαιολογηθεί επαρκώς στους αξιωματικούς. Οι ανώτατοι αξιωματικοί και πολλοί ανώτεροι είχαν ενοχληθεί από τη χαλάρωση της στρατιωτικής πειθαρχίας, πράγμα που ήταν αναπόφευκτη συνέπεια του πραξικοπήματος του Παπαδόπουλου. Αυτά τα στοιχεία και η υποτιθέμενη υποστήριξη του βασιλιά από τον «αμερικανικό παράγοντα» –πράγμα που θεωρούσαν οι Έλληνες σαν δεδομένο τουλάχιστον όσον αφορά τον πρόεδρο και το Στέιτ Ντιπάρτμεντ– ενίσχυσαν πολύ τη θέση του βασιλιά σ' αυτή την κρίσιμη φάση. Ο Παπαδόπουλος το ήξερε αυτό και ήξερε ακόμα πως ο μόνος τρόπος να κρατηθεί στην εξουσία ήταν να διαβρώσει τη θέση του βασιλιά μέσα στις ένοπλες δυνάμεις. Αυτό σημαίνει πως έπρεπε να απαιτήσει την αποστράτευση όλων σχεδόν των ανώτατων αξιωματικών και να κρατήσει ό-

λες τις κρίσιμες θέσεις μέσα στις ένοπλες δυνάμεις στα χέρια της χούντας του, που ποτέ δεν ξεπερνούσε τους διακόσιους αξιωματικούς. Και έπρεπε να κινείται αργά, για να μην αναγκάσει το βασιλιά να παίξει το χαρτί του πρόωρα.

Ο βασιλιάς μπορούσε να βασιλεύει στην αφοσίωση του Κόλλια, που είχε κυριολεκτικά μεταβληθεί σε βασιλικό ιπποκόμο. Ήταν άκρος δεξιός, με πάθος, και είχε μέσα του βαθύ μίσος για τους δύο Παπανδρέου και για πολλές προσωπικότητες της Ένωσης Κέντρου. Η προσπάθειά του να συγκαλύψει τις αστυνομικές Αρχές Θεσσαλονίκης στην υπόθεση της δολοφονίας Λαμπράκη τον οδήγησε σε ανοιχτή παραβίαση της δικονομικής διαδικασίας. Χρησιμοποίησε τη δικαστική διαδικασία για να καταδιώξει το Κέντρο και την Αριστερά και να προστατεύσει τη Δεξιά. Η κυβέρνησή μας είχε καταβάλει προσπάθειες να τον αποπέμψει από τη θέση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, αλλά δεν το πετύχαμε γιατί δεν ήμασταν διατεθειμένοι να φτάσουμε στα άκρα λύνοντας το πρόβλημα νομοθετικά. Ο Κόλλιας δε μας συγχώρησε ποτέ γι' αυτή την προσβολή της αξιοπρέπειάς του. Όμως, ανεξάρτητα από την αφοσίωσή του στο βασιλιά, δεν ήταν σε θέση να κάνει πολλά πράγματα για να προωθήσει τα συμφέροντα του βασιλιά σε σχέση με τη χούντα, γιατί η πραγματική δύναμη δε βρισκόταν στα χέρια της κυβέρνησης αλλά στα χέρια του «επαναστατικού συμβουλίου». Έτσι, στη νέα του θέση είχε δύο αφέντες: το βασιλιά και τον Παπαδόπουλο. Ο Σπαντιδάκης, που ήταν αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός Εθνικής Αμύνης, διατηρούσε τους στενούς του δεσμούς με το Παλάτι, αλλά δεν μπορούσε να λησμονήσει πως ο Παπαδόπουλος δεν τον είχε περιλάβει στον εσωτερικό κύκλο του πραξικοπήματος και πως, αφού τον χρησιμοποίησε για να νομιμοποιήσει την εκτέλεση του σχεδίου «Προμηθεύς», ίσως δε θα δίσταζε να τον παραμερίσει.

Είναι αναμφίβολο πως ο Τάλμποτ και η επίσημη γραμμή της Αμερικανικής Πρεσβείας ήταν με το μέρος του βασιλιά. Ο βασιλιάς παρέιχε στην Αμερική το αναγκαίο πρόσχημα για διπλωματική α-

ναγνώριση της χούντας. Και το Στέιτ Ντιπάρτμεντ θα μπορούσε να ισχυριστεί, όπως και έκανε, πως ο πρεσβευτής του επέδωσε τα διαπιστευτήριά του στο βασιλιά, που εξακολούθουσε να είναι αρχηγός του κράτους.

Επιπλέον, ο βασιλιάς αντιπροσώπευε ένα στοιχείο «σταθερότητας», γιατί η χούντα των συνταγματαρχών ήταν πιθανό να περιλαμβάνει ριζοσπαστικά εθνικιστικά στοιχεία που έπρεπε να ελέγχονται. Η δήλωση του Ρασκ στις 28 Απριλίου συνοψίζει τη μορφή αυτή συμβιβασμού:

Παρακολουθήσαμε από κοντά την κατάσταση στην Ελλάδα από την περασμένη Παρασκευή, που ανέλαβαν την εξουσία οι στρατιωτικοί. Βρίσκω ενθαρρυντική την πρώτη δημόσια δήλωση του βασιλιά Κωνσταντίνου, από την παρελθούσα Παρασκευή, με την οποία ζητεί σύντομη επιστροφή σε κοινοβουλευτική κυβέρνηση. Αναμένουμε τώρα απτές αποδείξεις πως η νέα κυβέρνηση θα καταβάλει κάθε προσπάθεια για την επαναφορά των δημοκρατικών θεσμών, που υπήρξαν αναπόσπαστο μέρος της ελληνικής πολιτικής ζωής. Νιώθω ικανοποίηση διότι η Ελλάδα θα συνεχίσει τη σταθερή υποστήριξή της προς το ΝΑΤΟ. Σημειώνω επίσης πως ο υπουργός Παπαδόπουλος είπε στη χθεσινή του συνέντευξη προς τον Τύπο πως πρόσωπα της πολιτικής ηγεσίας της Ελλάδας που τελούν υπό κράτηση θα αφεθούν ελεύθερα εντός των ημερών. Πιστεύω πως η υπόσχεση αυτή θα τηρηθεί. Ο πρεσβευτής Τάλμποτ μεταβίβασε στη νέα κυβέρνηση καθαρά, χωρίς περιθώρια παρεξήγησης, το ενδιαφέρον μας για την ασφάλεια των πολιτικών κρατουμένων. Έλαβε επανειλημμένες διαβεβαιώσεις πως είναι καλά.

Η ευαισθησία που επέδειξε ο υπουργός των Εξωτερικών Ρασκ πάνω στο θέμα των δημοκρατικών θεσμών είναι βέβαια ευεξήγητη γιατί σε καμία περίπτωση δε θα τον συνέφερε να αποκαλύψει, με θετική πράξη ή με παράλειψη, πως οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν με ο-

ποιονδήποτε τρόπο αναμειχθεί στο πραξικόπημα που κατέστρεψε τους δημοκρατικούς θεσμούς τους οποίους το ΝΑΤΟ και οι Ηνωμένες Πολιτείες υιοθέτησαν προκειμένου να προστατεύσουν την Ελλάδα από την κομμουνιστική απειλή. Εξάλλου θα μπορούσε κανείς δικαιολογημένα να υποθέσει ότι το συμπέρασμα της Ουάσιγκτον, το Φεβρουάριο, πως το πραξικόπημα ήταν αναπόφευκτο (όχι βέβαια κατ' ανάγκη το πραξικόπημα του Παπαδόπουλου, που ήταν η προτίμηση μόνο της CIA και κύκλων του Πενταγώνου) δε σήμαινε πως οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν διατεθειμένες να υποστηρίξουν δικτατορία ως μόνιμη κατάσταση. Και φυσικά ο Ρασκ γνώριζε πως η ανοιχτή παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδιαίτερα αν επεκτεινόταν σε πράξεις τρομοκρατίας και βασανισμών, θα προκαλούσε κύμα αντίδρασης και στην Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το ότι αναφέρθηκε στη μεταχείριση των πολιτικών κρατούμενων δεν ήταν τυχαίο, γιατί η χούντα του Παπαδόπουλου είχε κιάλας αναλάβει τρομοκρατικές ενέργειες σε κλίμακα που δεν είχε γνωρίσει η Ελλάδα από τον καιρό της ναζιστικής κατοχής. Τα σχέδιά της προέβλεπαν τη σύλληψη 8.000 περίπου ατόμων. Αλλά δεν προέβλεπαν τη βίβανση μεταχείριση που έκαναν στους κρατούμενους. Μια μεταχείριση που αντανακλούσε σαδιστικές διαθέσεις απέναντι στους πολιτικούς αντιπάλους της χούντας. Η αστυνομία και οι άλλες μονάδες που χρησιμοποιήθηκαν στις συλλήψεις συμπεριφέρθηκαν με μοναδική αγριότητα. Άντρες, γυναίκες και παιδιά (που έπρεπε να συνοδεύσουν τους συλληφθέντες γονείς) στριμώχτηκαν –οι περισσότεροι στο φαληρικό ιππόδρομο– σαν ζώα έτοιμα για σφαγή. Πολλοί ξυλοκοπήθηκαν και ένας κρατούμενος, ο Παναγιώτης Ελής, εκτελέστηκε από τον ανθυπίλαρχο των τανκς Κότσαρη Κωνσταντίνο.

Δικαιολογημένα λοιπόν ανησυχούσε ο Ρασκ. Για μία ακόμα φορά ξένη επέμβαση δημιούργησε ένα τέρας. Φυσικά, το τέρας θα ήταν χρήσιμο. Θα έκλεινε το Κυπριακό, θα έδινε τη δυνατότητα στο ΝΑΤΟ να μεταβάλει την Ελλάδα σε σπουδαία ναυτική βάση και θα

επέτρεπε στη CIA να δημιουργήσει ένα τεράστιο σύστημα αντικατασκοπίας σ' αυτό το χώρο. Και σε όλα αυτά τα στρατηγικά πλεονεκτήματα θα πρέπει να προστεθεί και ένα πολιτικό δώρο για τους Αμερικανούς: το συνεχώς ογκούμενο λαϊκό κίνημα για μια δημοκρατική, προοδευτική, εθνικά υπερήφανη Ελλάδα θα συντριβόταν μια και καλή και θα έμπαιναν τα θεμέλια για μια κοινοβουλευτική κυβέρνηση που δε θα άφηνε περιθώρια για δράση σε ριζοσπάστες, εθνικιστές, αριστερούς, προοδευτικούς και «συνοδοιπόρους». Ένα κοινοβουλευτικό καθεστώς που θα ανεχόταν μόνο δύο κόμματα –και τα δύο συντηρητικά–, και τα δύο πρόθυμα να δεχτούν ρόλο δορυφόρου για την Ελλάδα, την ανεξαρτητοποίηση των ενόπλων δυνάμεων από οποιαδήποτε πολιτική και κυβερνητική επιρροή και, τέλος, μια μορφή διακυβέρνησης που θα αναγνώριζε την αρχή πως οι «υποχρεώσεις του πολίτου» προηγούνται της ελευθερίας του. Το τέρας βέβαια έπρεπε να ελέγχεται, αλλά βασικά ήταν υπάκουο, έτοιμο να ευχαριστήσει τον αφέντη του όταν τα συμφέροντα του αφέντη το απαιτούσαν.

Στην αρχή η αντίδραση της Δεξιάς, της ηγεσίας και των στελεχών της ΕΡΕ, ήταν έκπληξη και δυσφορία. Ο Παπαδόπουλος είχε συλλάβει τον αρχηγό τους και εν ενεργεία πρωθυπουργό μαζί με λίγα σημαίνοντα μέλη του υπουργικού συμβουλίου. Το πραξικόπημα δεν ήταν του βασιλιά – το «δικό τους» δηλαδή πραξικόπημα. Παρά ταύτα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος το δέχτηκε. Ασφαλώς ήξερε τι έκανε. Διάλεξε την τακτική της αναμονής. Έτσι έκαναν κι εκείνοι – με λίγες εξαιρέσεις.

Ο Παπαδόπουλος και ο εσωτερικός κύκλος της συνωμοσίας είχαν ακόμα μια «λεπτή» δουλειά να φέρουν σε πέρας. Από τη μια μεριά ήταν υποχρεωμένοι να φέρονται με λεπτότητα στο βασιλιά και στο Παλάτι και από την άλλη έπρεπε να ικανοποιήσουν τους νέους αξιωματικούς που τους ακολούθησαν είτε ως μέλη της ΕΕΝΑ είτε όχι. Επιπλέον έπρεπε να επιχειρήσουν την ανάπτυξη λαϊκής βάσης για το πραξικόπημα, για να μπορούν να το παρουσιάζουν σαν «επανά-

σταση». Η δουλειά αυτή ήταν εξαιρετικά περίπλοκη εξαιτίας του γεγονότος ότι το πραξικόπημα πέτυχε μόνο χάρη στη βοήθεια της CIA. Στην ουσία η χούντα αναγνώριζε το ότι σε θέματα που ήταν κρίσιμα για τη CIA και το ΝΑΤΟ δεν της έπεφτε κουβέντα. Και όμως το σύνθημα που συγκίνησε τους νεότερους αξιωματικούς και τους έπεισε να υποστηρίξουν το πραξικόπημα ήταν «Εθνική ανεξαρτησία και υπερηφάνεια». Θα χρειαζόταν κάποιος με μαγικές ικανότητες για να εναρμονίσει αυτές τις δύο πραγματικότητες. Ενώ η ιεραρχία της χούντας αντιπροσώπευε τα διεφθαρμένα στοιχεία των ενόπλων δυνάμεων –ανθρώπους που είχαν συναλλαγές με ξένους πράκτορες, που πουλούσαν εθνικά μυστικά με αντάλλαγμα πολιτικά ρουσφέτια, ανθρώπους που σε άλλες χώρες καταδικάζονταν για προδοσία–, οι νεότεροι αξιωματικοί που πήραν μέρος στο πραξικόπημα εμπνέονταν από δύο πόθους. Ο πρώτος ξεπήδησε από το ενδιαφέρον τους να κάνουν καριέρα. Απέβλεπαν σε τακτικότερες προαγωγές, καλύτερους μισθούς, κοινωνική αναγνώριση, σπουδαίες θέσεις. Με λίγα λόγια, ήθελαν να αναρριχηθούν στο επίπεδο μιας κοινωνικής «ελίτ». Ο δεύτερος ξεπήδησε από την περιφρόνησή τους για τη «διεφθαρμένη», «κοσμοπολιτική» Αθήνα, για τους «διεφθαρμένους» παλατιανούς κύκλους, για την «απαράδεκτη» ανάμειξη της Αμερικής και άλλων δυνάμεων στα εσωτερικά της Ελλάδας. Ξεπήδησε από την ανησυχία τους για την αδιαφορία που έδειχνε το κατεστημένο και η κυβέρνηση για τη μοίρα του απλού ανθρώπου. Ξεπήδησε από το βαθιά ριζωμένο φόβο τους για τον κομμουνισμό. Ξεπήδησε, τέλος, από το όραμά τους για μια καλά ρυθμισμένη κοινωνία και οικονομία, που θα υπηρετούσε τα συμφέροντα του έθνους και του απλού ανθρώπου.

Έτσι, οι νέοι αξιωματικοί που υποστήριξαν το πραξικόπημα συμμερίζονταν με τους ηγέτες τους την αντικομμουνιστική υστερία. Είχαν όμως την τάση να βλέπουν το πραξικόπημα σαν «επανάσταση» που θα επέφερε βασικές αλλαγές στην εξωτερική πολιτική και στον κοινωνικό προγραμματισμό. Η τάση αυτή είχε κοινή απήχηση στον ελ-

ληνικό λαό ως αποτέλεσμα της πολιτικής εκστρατείας που προηγήθηκε, με την Ένωση Κέντρου επικεφαλής. Πώς θα μπορούσε ο Παπαδόπουλος να παραδεχτεί σ' αυτούς τους ανθρώπους πως προωθήθηκε στην εξουσία από τη CIA και πως επρόκειτο να προχωρήσει στο ξεπούλημα της Κύπρου, σύμφωνα με τις εντολές των αφεντικών του;

Αλλά ο Παπαδόπουλος είχε κι άλλους πονοκέφαλους. Όταν μιλούσε στους νέους αξιωματικούς, υιοθετούσε τη διάλυση του κατεστημένου. Όταν μιλούσε στη Δεξιά, ορκιζόταν να προστατεύσει το κατεστημένο από τον κομμουνισμό και από μένα. Αν τώρα, που είχε την εξουσία, προσπαθούσε να τηρήσει τις υποσχέσεις του προς τους νέους αξιωματικούς, θα αποξένωνε τους Αμερικανούς, το βασιλιά και το κατεστημένο. Αν, πάλι, υποχωρούσε στις απαιτήσεις των τελευταίων, θα του ήταν αδύνατο να δημιουργήσει λαϊκή βάση και να επεκτείνει και να σταθεροποιήσει τον έλεγχό του στις ένοπλες δυνάμεις.

Ο Παπαδόπουλος αντιμετώπιζε τώρα το μεγαλύτερο σκόπελο της καριέρας του. Θα τον ξεπερνούσε; Οι συνθήκες ήταν πολύ δυσμενείς γι' αυτόν. Αλλά βρέθηκε τυχερός σε ένα σημείο: δεν εκδηλώθηκε μαζική αντίδραση ή σημαντική λαϊκή διαδήλωση κατά τις πρώτες ώρες και μέρες του πραξικοπήματος. Είναι αλήθεια πως το σχέδιο «Προμηθεύς» περιλάμβανε τα ονόματα όλων των ηγετών που η σύλληψή τους ήταν ουσιώδης για την καταστολή πιθανής κινητοποίησης. Είναι επίσης αλήθεια πως οι κυβερνήσεις Παρασκευόπουλου και Στεφανόπουλου είχαν ήδη καταφέρει να υποδουλώσουν το συνδικαλιστικό κίνημα. Επιπρόσθετα, τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, με την εξαίρεση της ΕΔΑ, ήταν φεουδαλιστικά κατασκευάσματα χωρίς οργανώσεις βάσης. Ακόμα και η ΕΔΑ, παρά την προπαγάνδα της Δεξιάς, δεν ήταν προετοιμασμένη για κίνημα και δεν είχε ούτε την απαραίτητη οργάνωση ούτε το υλικό ούτε και το μέγεθος για μια τέτοια αναμέτρηση. Έτσι, θα πρέπει να αναγνωριστεί πως ο Παπαδόπουλος ήταν τυχερός. Την πρώτη μέρα του πραξικο-

πήματος, την 21η Απριλίου, ο κόσμος περιφερόταν άσκοπα, συζητώντας για το πραξικόπημα και εκφράζοντας τις απορίες του για το τι θα έπρεπε να κάνει. Αν οι δημοκρατικές δυνάμεις είχαν ετοιμαστεί για μια τέτοια ώρα, αν είχαν προοργανωθεί λαθραίοι ραδιοφωνικοί σταθμοί και παράνομα τυπογραφεία, το πλήθος θα κινητοποιούνταν, θα δημιουργούσε χάος και θα υποχρέωνε τον Παπαδόπουλο να υποχωρήσει. Αλλά δεν είχαν προετοιμαστεί, και αυτός ήταν ο από μηχανής θεός του Παπαδόπουλου. Κατόρθωσε να σταθεροποιήσει τη θέση του και μετά άρχισε να προετοιμάζεται για το επόμενο βήμα – την αναμέτρηση με το βασιλιά.

Αυτό το πρόβλημα φαινόταν σχετικά εύκολο. Η μεγάλη δυσκολία ήταν να ξεπεραστεί μια σοβαρή αντίφαση: η αντίφαση μεταξύ της ανάγκης να καταπιεστεί ο ελληνικός λαός, να εξαλειφθεί κάθε υπόλειμμα αντίδρασης, και της ανάγκης να δοθεί στον κόσμο, και ιδιαίτερα στην Ευρώπη, η εντύπωση πως ο Παπαδόπουλος είναι ένας καλοπροαίρετος δικτάτορας που ήρθε να σώσει την Ελλάδα από τον κομμουνιστικό κίνδυνο και που ήταν πρόθυμος να επαναφέρει τη χώρα στις δημοκρατικές της παραδόσεις μόλις θα το επέτρεπαν οι συνθήκες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΙ

ΣΤΑ ΠΡΟΘΥΡΑ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ – ΤΟ ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ

Οι συνταγματάρχες τηρούν τη συμφωνία τους

Ο διορισμός του Στεφανόπουλου ως πρωθυπουργού το 1965 οδήγησε στην υπόθεση πως οι πιθανότητες εφαρμογής λύσης τύπου Άτσεσον στο Κυπριακό είχαν αυξηθεί σημαντικά. Ήταν βέβαια αλήθεια πως ο Στεφανόπουλος και ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος ήταν άσπονδοι προσωπικοί εχθροί και πως η αμοιβαία εχθρότητά τους πήγαζε από τις διαμετρικά αντίθετες απόψεις τους πάνω στο Κυπριακό. Ήταν όμως επίσης αλήθεια πως ο Στεφανόπουλος ανήκε στο τμήμα εκείνο των Ελλήνων πολιτικών που υποστήριζαν οποιαδήποτε λύση θα ικανοποιούσε τους Δυτικούς συμμάχους, θα προωθούσε τα συμφέροντα του ΝΑΤΟ και θα έθετε τα θεμέλια για μια στενή συνεργασία μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας, με σκοπό την προστασία των δύο χωρών από την «κομμουνιστική απειλή». Και ήταν αυτές οι θέσεις του Στεφανόπουλου που αναπτέρωσαν την ελπίδα πως θα μπορούσε να επιτευχθεί διευθέτηση του Κυπριακού κατά τρόπο ικανοποιητικό για το Πεντάγωνο και το ΝΑΤΟ.

Και οι Τούρκοι συμμερίζονταν τη γενική αισιοδοξία για την άνοδο του Στεφανόπουλου στην εξουσία. Στις 17 Σεπτεμβρίου 1965

τουρκικά αεροπλάνα παραβίασαν τον εναέριο χώρο της Κύπρου. Ο Τούρκος πρωθυπουργός εξέφρασε σε δηλώσεις του την ευχή στις 23 Σεπτεμβρίου να κατόρθωνε ο Στεφανόπουλος να κερδίσει ψήφο εμπιστοσύνης στην ελληνική Βουλή. Και στις Ηνωμένες Πολιτείες ο υπουργός των Εξωτερικών Ντιν Ρασκ είχε επίσης πειστεί πως η εγκάθετη κυβέρνηση Στεφανόπουλου ήταν έτοιμη να κινηθεί προς κοινά αποδεκτή λύση της κρίσης και αποφάσισε να επισπεύσει τα πράγματα καλώντας σε διάσκεψη αντιπροσώπους των Ηνωμένων Πολιτειών, της Μεγάλης Βρετανίας, της Ελλάδας και της Τουρκίας.

Στο μεταξύ ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος πέρασε στην αντεπίθεση. Αποκάλυψε για πρώτη φορά πως ο Γαρουφαλιάς, ως υπουργός Εθνικής Αμύνης «επί κυβερνήσεως Παπανδρέου», είχε εμποδίσει την παράδοση ρωσικών πυραύλων στην Κύπρο, κρατώντας την πράξη του κρυφή από τον Παπανδρέου.

Ως συνέπεια αυτής της προδοσίας, η Κύπρος στερήθηκε τα μέσα προστασίας του πληθυσμού της από πιθανές τουρκικές επιθέσεις από αέρος. Αλλά ο Μακάριος προχώρησε ένα βήμα παραπέρα. Κατήγγειλε πως η πράξη του Γαρουφαλιά είχε διαταχθεί κατευθείαν από τον Αμερικανό υπουργό Αμύνης Ρόμπερτ Μακναμάρα. Ο Γαρουφαλιάς, υπακούοντας τυφλά στις εντολές του Πενταγώνου, όχι μόνο εμπόδισε το πυραυλοφόρο πλοίο να φτάσει στην Κύπρο, αλλά και απέσυρε από την Κύπρο όλους τους Έλληνες αξιωματικούς που ήταν εκπαιδευμένοι στη χρήση των πυραύλων, οι οποίοι θα μπορούσαν με τη σειρά τους να διδάξουν στους Κύπριους συναδέλφους τους την πυραυλική τεχνική.

Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου απάντησε στον Μακάριο έμμεσα. Η *Εθνική*, μια κυπριακή εφημερίδα υπό τον έλεγχο της «παράλληλης κυβέρνησης» της Δεξιάς, προειδοποίησε τον Μακάριο πως «δεκαεπτά χιλιάδες Ελληνικού Στρατού επί της Κύπρου θα επιβάλουν την πολιτική της κυβερνήσεως των Αθηνών διά των όπλων». Ο Στεφανόπουλος αγνόησε εντελώς τον Μακάριο στο μήνυμά του προς τον κυπριακό λαό με την ευκαιρία της 28ης Οκτωβρίου.

Η απόφαση της ολομέλειας των Ηνωμένων Εθνών της 18ης Δεκεμβρίου 1965 ενίσχυσε πολύ τη θέση του Μακαρίου, γιατί διακήρυξε πως η Κύπρος, ως μέλος των Ηνωμένων Εθνών, πρέπει να απολαύει πλήρους ανεξαρτησίας, χωρίς να έχουν το προνόμιο επέμβασης άλλα κράτη· η απόφαση ζητούσε από όλα τα μέλη του ΟΗΕ να απόσχουν από οποιαδήποτε επέμβαση σε βάρος της ενότητας, της ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας του νησιού. Σαράντα επτά έθνη ψήφισαν υπέρ της πρότασης. Πέντε την καταψήφισαν (Ηνωμένες Πολιτείες, Τουρκία, Πακιστάν, Αλβανία και Ιράν). Πενήντα τέσσερις χώρες δήλωσαν αποχή. Αυτό ήταν ένα καθαρό ράπισμα για την κυβέρνηση Στεφανόπουλου, για την Τουρκία και για το Στέιτ Ντιπάρτμεντ.

Ο Μακάριος, ενθαρρυνόμενος από αυτή τη νίκη, άρχισε την προπαρασκευή νέου Συντάγματος, που θα συμπεριλάμβανε τις αρχές της απόφασης των Ηνωμένων Εθνών. Το Σύνταγμα αυτό θα έθετε τα θεμέλια ενός ενωμένου, ανεξάρτητου κράτους και θα έδινε εγγυήσεις για την προστασία της τουρκοκυπριακής μειονότητας.

Ο στρατηγός Γρίβας ανέλαβε να βγάλει τα πράγματα από το αδιέξοδο, προκαλώντας ανοιχτή διαμάχη μεταξύ Μακαρίου και κυβέρνησης Στεφανόπουλου. Φτάνοντας στην Αθήνα, στις 18 Φεβρουαρίου, διακήρυξε πως η Κύπρος έπρεπε να ενωθεί αμέσως με την Ελλάδα. Δεν αποκάλυψε φυσικά πως η ένωση για την οποία μιλούσε ισοδυναμούσε με διχοτόμηση, γιατί η διχοτόμηση ήταν ανάθεμα και στην Ελλάδα και στην Κύπρο. Η διακήρυξη έφερε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Οι Τούρκοι εξοργίστηκαν και απείλησαν εισβολή στην Κύπρο για να εμποδίσουν την πραγματοποίηση της ένωσης. Οι προκλήσεις όμως συνεχίστηκαν. Στις 4 Μαρτίου μια σειρά εκρήξεων δημιούργησε ατμόσφαιρα μεγάλης έντασης. Η κυπριακή κυβέρνηση κατήγγειλε πως οι εκρήξεις ήταν δουλειά βαλτών πρακτόρων και κύκλοι της κυπριακής κυβέρνησης απαίτησαν να καταργηθεί το υπερκράτος του Γρίβα. Η αντίδραση του Γρίβα ανέβασε την ένταση μεταξύ Μακαρίου και κυβέρνησης Στεφανόπουλου

σε νέο κολοφώνα. Δήλωσε πως στο εξής δε θα υπάκουε στις εντολές του Μακαρίου αλλά μόνο στις εντολές της ελληνικής κυβέρνησης, προκηρύσσοντας έτσι την ύπαρξη δύο πολιτικών εξουσιών στην Κύπρο.

Μια ατέλειωτη σειρά από συναντήσεις, διακοινώσεις και κοινά ανακοινωθέντα ακολούθησε μεταξύ των δύο κυβερνήσεων, με την πρωτοβουλία και τον έλεγχο της κατάστασης πάντα στα χέρια του Μακαρίου. Στις 11 Απριλίου ο Τσιριμώκος, υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου, παραιτήθηκε, αφήνοντας να εννοηθεί πως ο λόγος ήταν η αντίθεσή του στο σχέδιο διχοτόμησης που επιδίωκε η κυβέρνηση υπό την επίδραση ξένων δυνάμεων. Η παραίτηση του Τσιριμώκου όμως αντανακλούσε κάτι παραπάνω από τη δυσφορία του για την πρόοδο των διαπραγματεύσεων πάνω στο Κυπριακό. Ήταν η τελευταία του ευκαιρία να παρουσιαστεί στα μάτια του ελληνικού λαού ως δημοκράτης και ως εθνικιστής. Η αποστασία του από την Ένωση Κέντρου τον είχε καταστρέψει πολιτικά και ο «θόρυβος» γύρω από το όνομά του, σε συνδυασμό με το εθνικά μεγάλο κυπριακό θέμα, ίσως να του αποκαθιστούσε μέρος του χαμένου γοήτρου και των αποξενωμένων οπαδών. Αλλά δε στάθηκε τυχερός.

Ο διάδοχός του, απόστρατος ναύαρχος Τούμπας, εγκαινίασε πάλι τον ελληνοτουρκικό «διάλογο». Αλλά η κυβέρνηση Στεφανόπουλου έπεσε πριν προχωρήσει ο διάλογος πολύ.

Η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου, με τη σειρά της, ήταν επιφορτισμένη με την προώθηση λύσης του Κυπριακού το ταχύτερο δυνατό. Και πάλι βέβαια η λύση έπρεπε να αναζητηθεί στο πλαίσιο του Σχεδίου Άτσεσον. Μόλις σχημάτισε κυβέρνηση, ο Παρασκευόπουλος ζήτησε τη σύγκληση Συμβουλίου του Στέμματος, περιλαμβανομένου και του Μακαρίου, «προς διερεύνησιν των οδών διά την λύσιν του Κυπριακού». Ο σκοπός του Συμβουλίου του Στέμματος φυσικά ήταν εντελώς διαφορετικός. Προσκαλώντας στο συμβούλιο πρώην πρωθυπουργούς που θα πειθαρχούσαν στις επιθυμίες του

βασιλιά και της Αμερικανικής Πρεσβείας θα μπορούσαν άνετα να βάλουν σε δύσκολη θέση τον Γεώργιο Παπανδρέου και τον Μακάριο και να τους αναγκάσουν να ευλογήσουν τη νατοϊκή λύση της διχοτόμησης. Στις 23 Ιανουαρίου το *Έθνος* δημοσίευσε έντονη δήλωσή μου που καταφερόταν με δριμύτητα εναντίον και του θεσμού του Συμβουλίου του Στέμματος αλλά και της σύγκλησής του εκείνη την ώρα. Συμπεραίνω πως η έντονη αυτή δήλωση έφερε αποτελέσματα, γιατί το Συμβούλιο του Στέμματος, που συνήλθε στις 6 Φεβρουαρίου, δεν κατέληξε πουθενά. Ο Γεώργιος Παπανδρέου κυριάρχησε στη συζήτηση και η απόφαση του συμβουλίου ήταν αβλαβής: η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου θα συνέχιζε το διάλογο με την τουρκική κυβέρνηση με δική της ευθύνη. Στο τέλος των συζητήσεων του Συμβουλίου του Στέμματος, ο Μακάριος έδωσε δήλωση στον Τύπο. Μεταξύ άλλων, είπε: «Ομιλών εξ ονόματος του Κυπριακού Ελληνισμού, επιθυμώ να επαναλάβω ότι είμεθα σταθερώς αποφασισμένοι να σταθώμεν ανυποχώρητοι και να μην υποκύψωμεν εις τους τουρκικούς εκβιασμούς. Δεν αμφιβάλλω ότι αυτή είναι και η απόφασις του έθνους ολοκλήρου». Αλλά το έθνος δεν είχε την ευκαιρία να εκφράσει καμία απόφαση. Γιατί, αντί για εκλογές, στην Ελλάδα επιβλήθηκε στρατιωτικό καθεστώς: ένα καθεστώς που οι στόχοι του περιλάμβαναν και «λύση» του Κυπριακού πάνω σε γραμμές που προετοιμάστηκαν από τους πάτρωνές του, το Πεντάγωνο και τη CIA.

Η ελληνική χούντα δε βιάστηκε να διευθετήσει το Κυπριακό μόλις πήρε την εξουσία. Πήρε τα πράγματα με τη σειρά τους. Πρώτα έπρεπε να σταθεροποιήσει τη θέση της. Στο μεταξύ, οι Τούρκοι δεν επρόκειτο να δημιουργήσουν φασαρίες, γιατί είχαν καλά ενημερωθεί για το νόημα του πραξικοπήματος σε ό,τι τουλάχιστον αφορά την επίδρασή του στην επίλυση του Κυπριακού. Οι Τούρκοι είχαν αρκετή πείρα για να κατανοήσουν πως η ελληνική χούντα ήταν επέκταση του Πενταγώνου και της CIA στην Ελλάδα και πως οι κολοκέλοι ήσαν οι πιστοί υπηρέτες των δυνάμεων που προωθούσαν φι-

λοτουρκική λύση στο Κυπριακό. Και ο Γρίβας, παλιός υποστηρικτής της ένωσης, ο άνθρωπος που προκάλεσε ανωμαλίες αναρίθμητες φορές, ήταν εκπληκτικά ήσυχος. Στην πραγματικότητα όμως, εντελώς ξαφνικά, φάνηκε να αλλάζει στρατόπεδα. Οι αξιωματικοί του στην Κύπρο άρχισαν να δίνουν διαλέξεις στις μονάδες τους με κύρια ιδέα το γεγονός πως οι Τούρκοι δεν ήταν εχθροί μας, πως μόνο οι κομμουνιστές ήταν εχθροί μας και πως οι τελευταίοι έπρεπε να παταχθούν αλύπητα όπου κι αν τολμούσαν να εκδηλωθούν.

Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, υπουργός τότε της Προεδρίας της Κυβέρνησης, επισκέφθηκε την Κύπρο τον Αύγουστο του 1967. Παράλληλα ο πρωθυπουργός δήλωσε πως «την Ελλάδα και την Τουρκία συνδέει η ανάγκη της από κοινού αντιμετώπισης κοινού κινδύνου [του κομμουνιστικού] και έναντι του πρωταρχικού αυτού συμφέροντος άπασαι αι υφιστάμεναι διαφοραί είναι κατ' ουσίαν δευτερευούσης σημασίας». Περιέργως, οι Τούρκοι δε φάνηκαν να ερεθίζονται όταν ο Γρίβας, καλωσορίζοντας τον Παπαδόπουλο στο αεροδρόμιο της Λευκωσίας, αναφώνησε «Ζήτω η Ένωσις!». Ήξεραν καλά πως η κατάσταση ήταν τώρα ευνοϊκή γι' αυτούς και πως ένωση με Παπαδόπουλο στην εξουσία θα σήμαινε διχοτόμηση.

Η επίσκεψη του Παπαδόπουλου στην Κύπρο είχε ως κύριο στόχο να εφησυχάσει τον Μακάριο και την κυπριακή κυβέρνηση πως θα ενεργούσε σε συνεργασία μαζί τους και πως θα υπηρετούσε τον κοινό σκοπό της ένωσης στο πλαίσιο συντονισμένης πολιτικής. Με αυτό τον τρόπο, σκέφτηκε, θα μπορούσε να προχωρήσει σε συνομιλίες με τους Τούρκους χωρίς να δημιουργήσει το φόβο στην Κύπρο πως ίσως «ξεπουλά» τα συμφέροντα των Ελληνοκυπρίων και του ελληνικού έθνους.

Έτσι, χωρίς καμία προετοιμασία και χωρίς να προηγηθούν συνομιλίες σε οποιοδήποτε διπλωματικό επίπεδο, αποφάσισε να συγκαλέσει συνδιάσκεψη κορυφής με την τουρκική κυβέρνηση. Η επίμονη απαίτηση του προέδρου Τζόνσον ικανοποιήθηκε επιτέλους. Οι δύο πρωθυπουργοί συναντήθηκαν στα ελληνοτουρκικά σύνορα στις

9 Σεπτεμβρίου. Οι συνομιλίες απέτυχαν τελείως και η κοινή ανακοίνωση ήταν μια απλή συλλογή από γενικεύσεις. Αλλά ο πρωθυπουργός Ντεμιρέλ, αμέσως μετά την επιστροφή του στην Άγκυρα, αποκάλυψε το βαθμό της αποτυχίας των συνομιλιών από ελληνική σκοπιά. Είπε ολοκάθαρα πως η Τουρκία απέρριψε την ελληνική πρόταση για ένωση και πως επέμεινε στην εγκυρότητα του συμφώνου της Ζυρίχης, που, κατά τη δική του άποψη, θα μπορούσε να μετατραπεί μόνο με κοινή συμφωνία των ενδιαφερόμενων χωρών. Αυτό, κατά τη γνώμη του Ντεμιρέλ, θα εξασφάλιζε πως δε θα ταρασσόταν η διεθνής ισορροπία στην ανατολική Μεσόγειο που εγγυήθηκε η Συνθήκη της Λοζάνης. Οι δηλώσεις του Ντεμιρέλ έσκασαν σαν βόμβα στην Ελλάδα. Ο Παπαδόπουλος και η κυβέρνηση της χούντας είχαν υποστεί παταγώδη ήττα.

Απ' ό,τι είναι έγκυρα γνωστό, ο Παπαδόπουλος δεν πρότεινε στους Τούρκους καθαρή ένωση. Πρότεινε ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα μαζί με εγκατάσταση τουρκικών στρατιωτικών βάσεων στη νήσο. Με άλλα λόγια, επανάλαβε την πρόταση Άτσεσον. Αλλά οι Τούρκοι δεν είχαν πια κανένα ενδιαφέρον για το Σχέδιο Άτσεσον. Υποστήριξαν πως δεν μπορούσε να αρχίσει αποδοτικός διάλογος μεταξύ των δύο κυβερνήσεων χωρίς να προηγηθεί η αποχώρηση του ελληνικού στρατού από την Κύπρο.

Οι πάτρונες του Παπαδόπουλου έφεραν στη διάσκεψη αυτή και τους συνεργάτες του στη χούντα για να τους διδάξουν μερικές πικρές αλήθειες. Η χούντα έπρεπε να πληρώσει μεγάλο τίμημα για ειρήνη με την Τουρκία, πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι ζητήθηκε στο παρελθόν από κοινοβουλευτικές ελληνικές κυβερνήσεις. Και αυτό, γιατί αντιπροσώπευαν στρατιωτική κυβέρνηση χωρίς λαϊκή βάση, μια κυβέρνηση που αντλούσε υποστήριξη μονάχα από το ΝΑΤΟ, το Πεντάγωνο και τη CIA. Και ήταν αυτό πικρό φαρμάκι, που ακόμα και οι ιπποκόμοι της χούντας δυσκολεύτηκαν να το καταπιούν. Ήταν πικρό, γιατί ο στρατός περιλάμβανε ακόμα πολλούς πατριώτες αξιωματικούς που δε θα ευνοούσαν μια τέτοια απροκάλυπτη πα-

ραχώρηση στην Τουρκία. Έπρεπε λοιπόν να τους δοθεί αυτή η σκληρή μεταχείριση.

«Βαθιές παρεισδύσεις» στον ελληνικό εναέριο χώρο εκτελέστηκαν από τουρκικά αεροπλάνα στις αρχές Νοεμβρίου. Η κυβέρνηση της χούντας έκανε τις δέουσες διαμαρτυρίες. Αυτή ήταν η πρώτη φάση σε ένα προσεκτικά σχεδιασμένο στρατήγημα που θα έφερνε τη χούντα σε θέση στρατιωτικής αναμέτρησης με τις τουρκικές δυνάμεις. Η δεύτερη φάση είχε ανατεθεί στο στρατηγό Γρίβα. Στις 15 Νοεμβρίου μια περίπολος υπό τις διαταγές του Γρίβα πραγματοποίησε «τακτική» επιθεώρηση στο χωριό Άγιοι Θεόδωροι, νότια της Λευκωσίας. Οι Τούρκοι, ενοχλημένοι από την επιθεώρηση, άνοιξαν πυρ κατά της περιπόλου. Για εκδίκηση, ο Γρίβας έδωσε εντολή να καταληφθεί το χωριό. Ακολούθησαν συμπλοκές, που εξαπλώθηκαν στο παρακείμενο χωριό Κοφίνου. Μια ατμόσφαιρα οξείας κρίσης είχε πάλι τεχνητά δημιουργηθεί.

Τη νύχτα της 15ης Νοεμβρίου ο πρωθυπουργός Κόλλιας τηλεγράφησε στον Μακάριο να διατάξει την εκκένωση των δύο χωριών για να προληφθεί ο βομβαρδισμός της νήσου από την τουρκική αεροπορία. Ο Μακάριος απάντησε στον Κόλλια πως δεν μπορούσε να αναλάβει αυτή την ευθύνη, «αφού η κατοχή των δύο χωριών από τον Γρίβα είχε πραγματοποιηθεί με την έγκριση της ελληνικής κυβέρνησης, που είχε ειδοποιηθεί εκ των προτέρων για τις συνέπειες μιας τέτοιας επιχείρησης». Έτσι, εξαρτιόταν από την ελληνική κυβέρνηση να αλλάξει τις εντολές της προς τον Γρίβα. Η κυβέρνηση συμμορφώθηκε και ανακάλεσε τον Γρίβα στην Αθήνα για συνομιλίες στις 29 Νοεμβρίου.

Το αναπόφευκτο συμπέρασμα είναι πως το επεισόδιο είχε σκηνοθετηθεί από τον Γρίβα με εντολή της χούντας, δηλαδή του Παπαδόπουλου, χωρίς να γνωρίζει τίποτα ο Κόλλιας. Η προδοσία αυτή χρειαζόταν εξιλαστήριο θύμα, που βρέθηκε. Ο Γρίβας, που του απαγορεύτηκε να επιστρέψει στην Κύπρο, απολύθηκε και αργότερα τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό. Θα πρέπει να συμπεράνει κα-

νείς πως ο Παπαδόπουλος ήταν επίσης αναμειγμένος στο στρατήγημα. Η συμμετοχή του στη διάσκεψη κορυφής απαιτούσε σημαντική ικανότητα ηθοποιίας. Οι προστάτες του δεν προόριζαν το μάθημα γι' αυτόν, γιατί αυτός ήταν κιάλας μέσα στο μυστικό. Το προόριζαν για τους λιγότερο εύστροφους και λιγότερο συγκαταβατικούς συναδέλφους του στη χούντα και για τα στελέχη του στρατού.

Η τρίτη πράξη της κωμωδίας ήρθε στις 20 Νοεμβρίου. Ο υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας Τσακλαγιαγκίλ αξίωσε έντονα μέτρα από ελληνικής πλευράς που θα συντελούσαν στην ασφάλεια των Τουρκοκυπρίων: «Η συνεχής απειλή που απευθύνεται κατά της τουρκικής κοινότητας πρέπει να αρθεί» και συνθήκες που θα επιτρέψουν στους Τουρκοκυπρίους να ζήσουν ασφαλείς πρέπει να δημιουργηθούν «απολύτως πλήρως και ταχέως». Η εφημερίδα *The Daily Telegraph* του Λονδίνου έγραψε στις 20 Νοεμβρίου: «Αναφέρεται εδώ [στην Άγκυρα] πως η Τουρκία ανησυχεί σοβαρά για την παρουσία στην Κύπρο χιλιάδων ελληνικών στρατευμάτων που αποβιβάστηκαν λαθραία». Ακόμα, «η Τουρκία αναμένει να αποσυρθούν τακτικά ελληνικά στρατεύματα. Αν αυτό δε συμβεί, η Τουρκία σκέφτεται να αυξήσει την τουρκική στρατιωτική μονάδα στην Κύπρο, που τώρα αριθμεί 659 άντρες».

Επίσης, στις 20 Νοεμβρίου ορκίστηκε ο Παναγιώτης Πιπινέλης ως υπουργός Εξωτερικών της χούντας. Ο διορισμός του Πιπινέλη είχε διπλή σημασία. Ήταν ο πρώτος διορισμός πολιτικής προσωπικότητας στο υπουργικό συμβούλιο. Ο Πιπινέλης, ηγέτης της Δεξιάς, είχε ετοιμαστεί για την πρωθυπουργία από τη χούντα του βασιλιά και ήταν στενός φίλος και πιστός υπηρέτης της Φρειδερίκης. Έτσι, ο διορισμός έδωσε την εντύπωση συμφιλίωσης μεταξύ της χούντας και της εξτρεμιστικής πτέρυγας της ΕΡΕ. Η αληθινή σημασία όμως έπρεπε να αναζητηθεί αλλού. Ο Πιπινέλης ήταν πάντα στην Ελλάδα ο φορέας των βρετανικών απόψεων στο Κυπριακό και πιστευόταν πως ευνοεί λύση που θα ικανοποιούσε τους Τούρκους. Η σκηνή ήταν έτοιμη: οι ηθοποιοί είχαν πάρει τους ρόλους τους.

Η επόμενη κίνηση στο επιμελημένο ταμπλό ήταν στα χέρια της Τουρκίας, και η Τουρκία ετοιμαζόταν για «πόλεμο». Ένα σχόλιο της εφημερίδας *Washington Post* στις 21 Νοεμβρίου περιλάμβανε τις εξής παρατηρήσεις:

Σε απάντηση των πυροβολισμών της περασμένης εβδομάδας, η Τουρκία ετοιμάστηκε για πόλεμο. Η Βουλή εξαπέλυσε το στρατό να κινηθεί κατά της Ελλάδας σε περίπτωση που θα βλάπτονταν πάλι οι Τουρκοκύπριοι. Ο Τύπος δημοσίευσε τρομακτικές φωτογραφίες φρικαλεοτήτων, στρατεύματα επιβιβάστηκαν σε πολεμικά πλοία και τουρκικά αεριωθούμενα βρυχήθηκαν πάνω από την Κύπρο. Η Ελλάδα, που έχει τώρα καθεστώς στρατιωτικής δικτατορίας, κατόρθωσε να κρατήσει τους πολιτικούς της αντιπάλους, τον Τύπο και το κοινό υπό έλεγχο, αλλά όχι και να θέσει το στρατό της σε πολεμική ετοιμότητα. Η Τουρκία προέβαλε δύο βασικές πολιτικές αξιώσεις. Η πρώτη ήταν η ανάκληση στην Αθήνα του Γρίβα, του ανθρώπου που θεωρείται προσωπικά υπαίτιος για τις συγκρούσεις στα χωριά. Ο Γρίβας επανήλθε στην Ελλάδα τη νύχτα της Κυριακής. Η Τουρκία επίσης αξίωσε να ανακληθούν οι 6.000 Έλληνες στρατιωτικοί. Αλλά σ' αυτούς περιλαμβάνονται όλοι σχεδόν οι αξιωματικοί της κυπριακής Εθνοφρουράς και η μαζική αποχώρησή τους θα έριχνε τη νήσο σε χαώδη κατάσταση. [...] Η κατάσταση θεωρείται κρίσιμη. Αμερικανοί και Βρετανοί διπλωμάτες καταβάλλουν απεγνωσμένες προσπάθειες να αποτρέψουν τον πόλεμο και να μεταφέρουν τη φιλονικία στα Ηνωμένα Έθνη. Επιτεύχθηκε μια εύθραυστη ανακωχή επιφάνειας στην Κύπρο, αλλά η διαμάχη σε ανώτερο επίπεδο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας είναι ακόμα ζωντανή. Είναι ώρα μεγάλου κινδύνου, γιατί στο τέλος του δρόμου της κυπριακής κρίσης βρίσκεται η δυνατότητα σύγκρουσης μεταξύ των συμφερόντων της Σοβιετικής Ένωσης, που ασφαλώς θα ενθαρρύνει οτιδήποτε θα εξασθενήσει το ΝΑΤΟ και τα ζωτικά συμφέροντα των Ηνωμένων Πολιτειών.

Κατά τις προσεχείς λίγες μέρες η κατάσταση εκφυλίστηκε ραγδαία σε «πολεμική» ατμόσφαιρα. Τουρκικές δυνάμεις ετοιμάζονταν για αποβίβαση στην Κύπρο, ενώ ο Ου Θαντ, ο ειδικός του αντιπρόσωπος Ρολζ Μπένετ και ο Κύρος Βανς, προσωπικός απεσταλμένος του προέδρου Τζόνσον, αναμείχθηκαν ενεργά στο δράμα. Οι τίτλοι των εφημερίδων σε όλο τον κόσμο προμηνούσαν «πόλεμο».

Οι *Times* του Λονδίνου παρέθεσαν τις τουρκικές αξιώσεις, στις 22 Νοεμβρίου, ως εξής: πρώτη, η ανάκληση του στρατηγού Γρίβα· δεύτερη, η απόσυρση όλων των ελληνικών στρατευμάτων που στάθμευσαν στην Κύπρο από το 1964· τρίτη, ο αφοπλισμός των Ελληνοκυπρίων· τέταρτη, η άρση της πίεσης από την τουρκική μειονότητα με εξασφάλιση της ελευθερίας κίνησης· πέμπτη, η αποζημίωση των θυμάτων και των ζημιών των Τουρκοκυπρίων στα χωριά Άγιοι Θεόδωροι και Κοφίνου.

Η *Daily Telegraph* στις 24 Νοεμβρίου δημοσίευσε ένα σχόλιο που περιείχε μερικές κυνικές παρατηρήσεις:

Και όμως, το αν η Τουρκία θα κάνει καλά να εισβάλει στην Κύπρο ξεπερνά τα όρια της νομικής αιτιολόγησης. Ίσως μια γρήγορη επιχείρηση με την ελάχιστη δυνατή αιματοχυσία είναι ο μόνος τρόπος για να λυθεί το χρόνιο αυτό πρόβλημα, προς όφελος όλων, πλην βέβαια του αρχιεπισκόπου Μακαρίου και των Ρώσων, που φυσικά θέλουν να κρατήσουν την Κύπρο σαν μήλον της Έριδος μέσα στο ΝΑΤΟ. Τα πράγματα ίσως σύντομα διευθετηθούν με κάποια συμφωνία διχοτόμησης. Η ελληνική κυβέρνηση είναι εξοργισμένη με τον αρχιεπίσκοπο Μακάριο και ανυπομονεί να καταλήξει σε συμφωνία με την Τουρκία – αν και όχι κάτω από το παρόν τηλεσίγραφο τύπου Σεράγεβο.

Το σχόλιο αυτό ήταν εξαιρετικά ειλικρινές, γιατί αποκάλυψε πως ο Μακάριος –δηλαδή οι Ελληνοκύπριοι– ήταν το κύριο εμπόδιο για διευθέτηση με τους Τούρκους, ενώ η ελληνική κυβέρνηση –ο Παπα-

δόπουλος- ήταν πρόθυμη να κινηθεί προς αυτή την κατεύθυνση. Αποκάλυψε επίσης πως ο στόχος της όλης μανούβρας, που ίσως απαιτούσε «ένα ελάχιστο αιματοχυσίας», ήταν η διχοτόμηση του νησιού.

Θα πρέπει να προστεθεί πως η διχοτόμηση που προβλεπόταν το Νοέμβριο του 1968 δεν ήταν πια η διχοτόμηση του Σχεδίου Άτσεσον. Γιατί το Σχέδιο Άτσεσον περιλάμβανε τη διχοτόμηση ως συνέπεια διπλής ένωσης. Το Νοέμβριο του 1968 η διχοτόμηση προβλεπόταν χωρίς ένωση, αλλά υπό την έννοια μιας «καθοδηγούμενης» ανεξαρτησίας. Αυτό ακριβώς το στοιχείο της λύσης θα δέχονταν πιο δύσκολα οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις.

Η χούντα δεν άργησε να παραχωρήσει τους τουρκικούς όρους. Στις 27 Νοεμβρίου η *Daily Express* τα είπε όλα με τον πηχναίο τίτλο της: «Η απειλή πολέμου υποχωρεί, καθώς οι Έλληνες λένε ναι. Ύστερα από μερικές μικροαναλαμπές της κρίσης, οι αντιμαχόμενες μερίδες πέτυχαν πλήρη συμφωνία».

Οι κυριακάτικοι *Times* ανέφεραν στις 3 Δεκεμβρίου: «Τουρκία και Ελλάδα συμφωνούν επιτέλους». Λειπομέρειες της συμφωνίας «διέρευσαν» στο διεθνή Τύπο. Τα κύρια σημεία της συμφωνίας έχουν ως εξής: Πρώτον, ο επαναπατρισμός μέσα σε έξι εβδομάδες των μη κυπριακών δυνάμεων, οι οποίες υπερβαίνουν τον αριθμό που καθορίζεται από τη Συμφωνία Ζυρίχης - Λονδίνου. Αλλά, καθώς έγραψε η *Daily Telegraph* στις 6 Δεκεμβρίου, «φαίνεται πως μόνο ελληνικά στρατεύματα θα αποσυρθούν από τη νήσο, αφού η Τουρκία υποστηρίζει πως δεν έχει παράνομες δυνάμεις εδώ. [...] Οι ελληνικές ηπειρωτικές δυνάμεις υπολογίζονταν μεταξύ 6.000 και 7.000, πέρα από το νόμιμο απόσπασμα των 950 αντρών. Οι μισοί περίπου από τους παράνομους είναι μέρος των ελληνικών ταγμάτων πεζικού που είναι εξοπλισμένα με τακτικά όπλα πεζικού και όλμους. Οι υπόλοιποι 3.000 περίπου είναι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί στην ελληνοκυπριακή Εθνοφρουρά, που υπολογίζεται ότι αριθμεί 10.000 άντρες». Δεύτερον, η Κύπρος θα διέλυε την ελληνοκυπριακή Εθνοφρουρά, αλλά θα διατηρούσε μια αστυνομική δύναμη περίπου 2.000

αντρών. Τα τσεχοσλοβακικά όπλα που είχαν πρόσφατα διανεμηθεί στους Ελληνοκυπρίους θα συλλέγονταν και θα θέτονταν υπό τον έλεγχο των Ηνωμένων Εθνών. Τρίτον, η Ελλάδα έπρεπε να πληρώσει αποζημίωση στις οικογένειες των Τουρκοκυπρίων που σκοτώθηκαν κατά τις τελευταίες συμπλοκές, καθώς και για τις υλικές ζημιές. Τέταρτον, η τουρκική κοινότητα θα αποκτούσε δική της αστυνομία. Σε περιοχές που επικρατεί το τουρκικό στοιχείο, θα μπορούσε να προχωρήσει σε αυτοκυβέρνηση. Πέμπτον, στις δυνάμεις των Ηνωμένων Εθνών θα δίνονταν εκτελεστικές εξουσίες που θα τους επέτρεπαν να ελέγχουν την κατάσταση. Έκτον, η Τουρκία θα απέσυρε τις δυνάμεις της που στάθμευαν στη Μερσίνα και στο Ισκεντερούν, οι οποίες ήταν έτοιμες να εισβάλουν στην Κύπρο, και θα παρείχε εγγυήσεις για την εδαφική ακεραιότητα της νήσου και την αποκατάσταση του στάτους κβο που επικρατούσε πριν από το 1964.

Οι τουρκοαμερικανοβρετανικοί στόχοι είχαν επιτευχθεί. Η Ελλάδα είχε συμφωνήσει να αποσύρει τις δυνάμεις της από την Κύπρο. Η Τουρκία ήταν τώρα σε θέση να επιβάλει όρους συνεπείς με τα εθνικά της συμφέροντα. Ατελείωτες διαπραγματεύσεις θα άρχιζαν, κυρίως μεταξύ του Μακαρίου και της τουρκοκυπριακής κοινότητας. Ο τελικός σκοπός αυτών των συνομιλιών θα ήταν η διαίρεση της νήσου με βάση δύο παράλληλα κράτη, ένα για κάθε εθνική κοινότητα. Θα ήταν δύσκολο για τον Μακάριο να δεχτεί μια τέτοια λύση. Αλλά δεν είχε πια την υποστήριξη των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων. Έχασε ένα σπουδαίο χαρτί. Βέβαια, απαλλάχτηκε συγχρόνως και από τον κίνδυνο της παρουσίας του Γρίβα και του στρατού του. Το γόητρο του Μακαρίου δεν ήταν ποτέ ψηλότερο. Οι Ελληνοκύπριοι, με βαθιά αισθήματα καταφρόνιας για την κυβέρνηση της χούντας και τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις, πραγματοποίησαν διαδηλώσεις, στις οποίες έγινε χρήση συνθημάτων όπως «Να φύγουν οι προδότες». Ο Μακάριος είχε τώρα γίνει ο μοναδικός ενωτικός παράγοντας του αγώνα και η συζήτηση περί ένωσης είχε πεθάνει και ταφεί. Ο δρόμος οδηγούσε προς ανεξαρτησία, αλλά μια ανεξαρτησία ειδικής μορ-

φής, γιατί η Κύπρος θα παρέμενε υπό την κοινή κηδεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών, της Βρετανίας, της Τουρκίας και του μικρότερου συνεταίρου τους, της Ελλάδας. Μια τέτοια «καθοδηγούμενη» ανεξαρτησία θα εξασφάλιζε την πρόσδεση της εξωτερικής πολιτικής του Μακαρίου στο ΝΑΤΟ, άμεσα ή έμμεσα, και η νήσος θα διαδραμάτιζε πιστά το ρόλο που της ετοίμασε το Πεντάγωνο για τη στρατηγική ανάπτυξη της Μέσης και Εγγύς Ανατολής.

Ο ελληνικός λαός κατανόησε την ουσία της συμφωνίας. Γνώριζε πως η στρατιωτική κυβέρνηση είχε προδώσει τα συμφέροντα του έθνους. Το σπουδαιότερο διαπραγματευτικό ατού από ελληνικής πλευράς – τα στρατεύματα που είχε στείλει στην Κύπρο ο Γεώργιος Παπανδρέου – είχε αχρηστευτεί. Στις παρατεταμένες διαπραγματεύσεις που θα άρχιζαν μεταξύ Μακαρίου και αντιπροσώπων της τουρκικής εθνικής μειονότητας, οι τουρκοί όροι θα μπορούσαν τώρα να επιβληθούν με ευκολία· και ήταν προεξοφλημένο συμπέρασμα πως οι διαπραγματεύσεις θα οδηγούσαν στη δημιουργία δύο κυπριακών κρατών, ένα για κάθε εθνική κοινότητα. Δηλαδή σε διχοτόμηση.

Το βασιλικό πραξικόπημα

Οι σχέσεις της χούντας με το βασιλιά ήταν αμφίρροπες από την πρώτη στιγμή. Κατά μία έννοια, η χούντα έλυσε το πρόβλημα που ήθελε και αυτός να λύσει. Τον απάλλαξαν από τις εκλογές της 28ης Μαΐου, τη Βουλή, τους δημοκρατικούς θεσμούς, ίσως και από τους δύο Παπανδρέου. Η δημοκρατία τέθηκε σε «ύπνωση» μέχρι να «ωριμάσει» ο ελληνικός λαός αρκετά για να δεχτεί να κυβερνηθεί από το κατεστημένο με κοινοβουλευτικό μανδύα. Και τον έβγαλαν από εξαιρετικά δύσκολη θέση. Δεν αναγκάστηκε έτσι να παραβιάσει φανερά τον όρκο του. Μπορούσε να υποστηρίξει πως δέχτηκε το τετελεσμένο γεγονός για να αποφύγει την αιματηρή αναμέτρηση. Με αυτή την έννοια, οι συνταγματάρχες πρόσφεραν καλές υπηρεσίες

και στο βασιλιά και στο κατεστημένο. Αλλά το νόμισμα έχει κι άλλη πλευρά. Η χούντα χτύπησε όταν ήταν η ΕΡΕ στην εξουσία. Συνέλαβαν και κακομεταχειρίστηκαν τον αρχηγό της Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Κακοποίησαν τον Αρναούτη. Έδειξαν έλλειψη σεβασμού για το βασιλιά και την οικογένειά του. Αυτό το ράπισμα στο γόητρο του Παλατιού και στην πολιτική επέκταση του κατεστημένου δεν μπορούσε να λησμονηθεί εύκολα. Η νέα «ελίτ» δεν είχε τις «σωστές κοινωνικές ρίζες» και δε μιλούσε ακριβώς την ίδια γλώσσα με τον κόσμο της πολιτικής Δεξιάς, εκτός βέβαια σε ό,τι αφορά τους κομμουνιστές, τους «συνοδοιπόρους» και τους δύο Παπανδρέου. Αλλά οι άνθρωποι της χούντας παρουσίαζαν κι άλλες διαφορές. Πρώτα απ' όλα, τους έλειπαν οι τρόποι. Ήταν χωριατόπαιδα στερημένα από την κοσμοπολίτικη λεπτότητα, που είναι τόσο απαραίτητη στην πρωτεύουσα. Επίσης, είχαν την τάση να αναμασάνε λαϊκά συνθήματα, τα οποία έμοιαζαν με πράγματα που πρόσφατα μόλις έλεγε ο Ανδρέας Παπανδρέου. Και το χειρότερο είναι πως υπονόμευαν την ιεραρχική δομή του στρατού. Αντλούσαν ένα μεγάλο μέρος της δύναμής τους από νεότερους αξιωματικούς που φαίνονταν να ασπάζονται «ριζοσπαστικές» ιδέες. Αλλά το πιο απαράδεκτο μέρος της συμπεριφοράς τους ήταν η απροθυμία τους να δώσουν απτές αποδείξεις πως η επέμβασή τους ήταν ένα προσωρινό στάδιο. Δε φαίνονταν πρόθυμοι να προετοιμάσουν το έδαφος για την επιστροφή του παλιού κατεστημένου στην εξουσία. Εντελώς αντίθετα, προσεκτικά μα συστηματικά έδιωχναν τους ανθρώπους του βασιλιά από όλες τις κρίσιμες θέσεις στο στρατό, υποβάλλοντας τακτικά νέες καταστάσεις αποστρατείας αξιωματικών που επέμεναν να υπογράψει ο βασιλιάς. Ήταν φανερό πως ετοιμάζονταν για μακρόχρονη παραμονή στην εξουσία.

Ο βασιλιάς λάμβανε καθημερινά προειδοποιήσεις από το περιβάλλον του πως αργά ή γρήγορα θα αναγκαζόταν να πάρει θέση και να αρνηθεί να ικανοποιήσει τις αξιώσεις του Παπαδόπουλου, που είχαν στόχο την αποσύνθεση της δομής δύναμης πάνω στην οποία στη-

ριζόταν η θέση του βασιλιά. Και έπρεπε να βιαστεί, πριν αποστρατευτούν από τις ένοπλες δυνάμεις όλοι οι δικοί του αξιωματούχοι.

Ο βασιλιάς αποφάσισε να επισκεφθεί την Ουάσινγκτον και να πάρει την ευλογία από την ανώτατη πηγή εξουσίας. Γιατί ήξερε καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο πως χωρίς την ευλογία της Ουάσινγκτον δε θα είχε καμία πιθανότητα επιτυχίας. Το ταξίδι βέβαια έπρεπε να καμουφλαριστεί και στους συνταγματάρχες δόθηκε η εντύπωση πως ο βασιλιάς πήγε να ζητήσει πλήρη επανάληψη της στρατιωτικής βοήθειας. Μετά θα επισκεπτόταν την παγκόσμια έκθεση του Μόντρεαλ «Εκρο '67» και θα συμμετείχε σε αγώνες ιπποπλοΐας, που είναι το αγαπημένο του σπορ.

Το βασιλικό ταξίδι δεν πήγε πολύ καλά. Στον Καναδά, στις 26 Αυγούστου, δεκάδες χιλιάδες Έλληνες συγκεντρώθηκαν σε διαδήλωση εναντίον του Κωνσταντίνου. Η επίσκεψή του στο Λευκό Οίκο και στο Κογκρέσο στις 11 Σεπτεμβρίου είχε επίσης απογοητευτικά αποτελέσματα. Λέγεται πως ο ίδιος ο πρόεδρος Τζόνσον δεν αποθάρρυνε το σχέδιο του βασιλιά να αντικαταστήσει τους κολονέλους με πραξικόπημα, αλλά οι διαθέσεις στο Κογκρέσο ήταν εντελώς διαφορετικές. Όταν μερικοί φιλελεύθεροι πολιτικοί ηγέτες έφεραν τον Κωνσταντίνο σε αμηχανία υποβάλλοντάς του ερωτήσεις για την καταπίεση του λαού και των ελεύθερων θεσμών στην Ελλάδα από την κυβέρνηση, ο βασιλιάς μπόρεσε μόνο να ψελλίσει: «Δεν είναι η κυβέρνησής μου».

Οι προσπάθειες του βασιλιά στην Ουάσινγκτον υποστηρίχτηκαν από τον Κανελλόπουλο στην Ελλάδα. Αν και ελεύθερος, με την έννοια πως δεν ήταν σε κατ' οίκον περιορισμό, ο Κανελλόπουλος δεν είπε ούτε μία λέξη εναντίον του καθεστώτος μέχρι τις 27 Σεπτεμβρίου. Τη μέρα αυτή μίλησε σε αντιπροσώπους του ξένου Τύπου και εξαπέλυσε αρκετά δριμεία επίθεση κατά της χούντας. Πάνω απ' όλα, διέλυσε το μύθο της χούντας πως έσωσε τη χώρα από επικείμενο κίνδυνο κομμουνιστικού κινήματος. Βεβαίωσε ολόκληρο τον κόσμο πως η κυβέρνησή του είχε όλα τα μέσα να επιβάλει την έννομη

τάξη. Τελικά προειδοποίησε πως, αν δεν αποκαθίστατο η ελευθερία σύντομα, καταστρεπτικές δυνάμεις θα εξαπολύονταν, που θα υπονόμειναν τα θεμέλια του κοινωνικού καθεστώτος. Ο Κανελλόπουλος, μαζί με άλλους ηγέτες της ΕΡΕ, προωθούσε την ιδέα αντιπραξικοπήματος του κατεστημένου με επικεφαλής το βασιλιά.

Υπήρχαν δύο άλλες ορατές τάσεις στην ιεραρχία της Δεξιάς. Μια όχι και τόσο ασήμαντη μερίδα προσωπικοτήτων της Δεξιάς, που αποτελούσε τη σκληρή, εξτρεμιστική πτέρυγα της ΕΡΕ, πίστευε πως η χώρα ήταν σε καλά χέρια. Σύμφωνα με την άποψή τους, ο βασιλιάς θα έπρεπε να έρθει σε συνεννόηση με τους συνταγματάρχες, να δεχτεί το σύστημά τους και να προσαρμοστεί στο νέο ρόλο που του καθόρισε η χούντα. Αυτή η εξτρεμιστική ομάδα περιλάμβανε μόνο λίγους δεξιούς βουλευτές και τον Παναγιώτη Πιπινέλη. Υπήρχε όμως και μία ακόμα, τρίτη, άποψη στην ιεραρχία της ΕΡΕ. Κατά την ομάδα αυτή, η χούντα έπρεπε να εκδιωχθεί και τη θέση της να πάρει μια «καθοδηγούμενη δημοκρατία» με προσανατολισμό κατεστημένου και υπό την αιγίδα του βασιλιά. Αυτό βέβαια έπρεπε να γίνει με προσεννόηση μεταξύ Παλατιού και χούντας. Οποιαδήποτε αναμέτρηση μεταξύ βασιλιά και Παπαδόπουλου έπρεπε να αποφευχθεί με κάθε θυσία, γιατί θα διαιρούσε και θα εξασθενίζε το «εθνικόφρον» στρατόπεδο. Ένας από τους κύριους υποστηρικτές της άποψης αυτής ήταν ο υπουργός Εξωτερικών του Καραμανλή Ευάγγελος Αβέρωφ.

Από τους τρεις προτεινόμενους χειρισμούς του προβλήματος, ο τρίτος ήταν ο λιγότερο ρεαλιστικός, γιατί βασιζόταν στη λαθεμένη προϋπόθεση πως η χούντα ήταν πρόθυμη να ανοίξει το δρόμο για την επιστροφή του βασιλιά και του παλιού κατεστημένου στην εξουσία. Ο Καραμανλής, στο Παρίσι, βρισκόταν πλησιέστερα στην πρώτη άποψη, πιστεύοντας πως οι συνταγματάρχες έπρεπε να διωχθούν από την εξουσία και να αντικατασταθούν από το βασιλιά και μια ισχυρή κυβέρνηση που θα ετοίμαζε νέο Σύνταγμα. Το Σύνταγμα αυτό θα ενίσχυε τις εξουσίες του εκτελεστικού, θα εξάλειφε την

«αναρχία» από τη ζωή της Ελλάδας και θα δημιουργούσε μια τέτοια σταθερότητα –προσανατολισμένη προς το κατεστημένο– που θα έκανε τα πραξικοπήματα αχρείαστα στο μέλλον. Υπήρχαν όμως δύο διαφορές μεταξύ των απόψεων Κανελλόπουλου και Καραμανλή. Η πρώτη αναφερόταν στο Σύνταγμα. Ο Κανελλόπουλος δήλωσε σαφώς πως δεν έβλεπε την ανάγκη για συνταγματική μεταρρύθμιση. Η δεύτερη αναφερόταν στη σκοπιμότητα αντιπραξικοπήματος. Για τον Κανελλόπουλο και τον πολιτικό του κύκλο, η άμεση και ευθεία αναμέτρηση με τη χούντα ήταν αναπόφευκτη. Για τον Καραμανλή, υπήρχε ακόμα χώρος για συζήτηση και οι συνταγματάρχες θα μπορούσαν να πεισθούν πως τα μακροπρόθεσμα εθνικά συμφέροντα απαιτούσαν την αποχώρησή τους. Αλλά ο Κωνσταντίνος είχε κιάλας πάρει την απόφασή του να χτυπήσει. Αμέσως μετά την επιστροφή του από την Ουάσινγκτον θα κατέστρωνε τα τελικά του σχέδια για την ανατροπή του Παπαδόπουλου.

Μόλις γύρισε, του παρουσίασε ο Παπαδόπουλος μια κατάσταση 400 αξιωματικών για αποστρατεία. Η κατάσταση περιλάμβανε τους εκλεκτούς ανθρώπους του βασιλιά στις ένοπλες δυνάμεις. Αν υπέγραφε το διάταγμα, θα κατέστρεφε κάθε πιθανότητα στρατιωτικής αναμέτρησης με τη χούντα. Αρνήθηκε να υπογράψει, αλλά ο Παπαδόπουλος πίεσε σκληρά. Τελικά ήρθαν σε συμβιβασμό. Η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της 9ης Οκτωβρίου ανέφερε την αποστρατεία 144 αξιωματικών. Η κατάσταση περιλάμβανε 6 στρατηγούς και 9 ταξίαρχους. Το πολιτικό περιβάλλον του Κανελλόπουλου βρισκόταν σε κατάσταση απόγνωσης. Ήταν βέβαιοι πως ο βασιλιάς θα ενεργούσε αμέσως μετά την επιστροφή του από την Αμερική. Αντίθετα, αποστράτευσε ένα σημαντικό αριθμό χρησίμων και αφοσιωμένων αξιωματικών. Το γόητρο του βασιλιά έπεσε με ραγδαίο ρυθμό στο δικό του κύκλο και η πράξη του χαρακτηρίστηκε ως πράξη που προδίδει αφέλεια και δειλία.

Η καθυστέρηση του βασιλιά οφειλόταν στην προσπάθειά του να καταστρώσει το σχέδιο όχι για το ίδιο το πραξικόπημα αλλά για

την πολιτική μορφή του καθεστώτος που θα διαδεχόταν τους συνταγματάρχες. Το σχέδιο ήταν πολύ απλό. Θα έθετε σε εφαρμογή το διάγραμμα του πραξικοπήματος που είχε αρχικά ετοιμάσει για τη 13η Μαΐου. Θα εγκαθιστούσε δική του δικτατορία, θα διορίζε δικούς του ανθρώπους στο υπουργικό συμβούλιο, θα τιμωρούσε τους συνταγματάρχες για την αλαζονεία τους, θα αποκαθιστούσε την πειθαρχία στις ένοπλες δυνάμεις και μετά, ίσως ύστερα από ένα χρόνο, θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές. Οι προηγούμενοι αντίπαλοί του είχαν κιάλας τιμωρηθεί και πιθανότατα είχαν πάρει το μάθημά τους. Ο Ανδρέας Παπανδρέου οπωσδήποτε θα κρατιόταν στις φυλακές για μερικά χρόνια· η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ παρείχε την απαραίτητη νομική αιτιολόγηση για μια τέτοια λύση. Αλλά ο Γεώργιος Παπανδρέου, με το τεράστιο γόητρό του, έπρεπε να πειστεί να δει τα πράγματα με το πρίσμα του Κωνσταντίνου. Έτσι, ο Κωνσταντίνος αποφάσισε να πάρει προκαταβολικά τη συγκατάθεση του Γεωργίου Παπανδρέου, που είχε πάψει να είναι υπό κατ' οίκον περιορισμό από τον Οκτώβριο. Ο βασιλιάς έστειλε έναν αντιπρόσωπό του να συζητήσει το πρόβλημα με τον Γεώργιο Παπανδρέου και να του ζητήσει να ευλογήσει εγγράφως το βασιλικό πραξικόπημα και επίσης να δώσει εξουσιοδότηση «εν λευκώ» στον Κωνσταντίνο να χειριστεί την πολιτική κατάσταση όπως εκείνος νόμιζε μετά το πραξικόπημα. Ο Γεώργιος Παπανδρέου έδωσε μια δήλωση. Μου την έδειξε αργότερα, μετά την απόλυσή μου από τις φυλακές Αβέρωφ. Δεν ήταν αυτό που ζητούσε ο βασιλιάς, αλλά ήταν κάτι καλύτερο από το τίποτα. Ο Παπανδρέου υπογράμμισε στη μικρή αυτή δήλωση πως θα υποστήριζε οποιαδήποτε προσπάθεια του βασιλιά να ανατρέψει τη χούντα και να προχωρήσει στην αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στη χώρα. Ο Κανελλόπουλος έστειλε στο βασιλιά παρόμοιο μήνυμα. Αλλά φαίνεται πως αυτό δεν ήταν αρκετό. Ο βασιλιάς κατάφερε να στείλει ένα μήνυμα ακόμα και σ' εμένα – όταν ήμουν σε απομόνωση στον Αβέρωφ– ζητώντας μου να ετοιμάσω μια παρόμοια δήλωση. Αρνήθηκα. Αργότερα, όταν μου

δόθηκε αμνηστία και το συζήτησα με τον πατέρα μου, έμαθα πόσο δίκιο είχα να αρνηθώ να κάνω μια τέτοια δήλωση. Η πρόθεση του βασιλιά, έστω κι αν έστελνα τη δήλωση, ήταν να καταδικαστώ, να μείνω στη φυλακή για μερικά χρόνια, ώσπου να μειωνόταν η πολιτική μου δύναμη αρκετά ώστε η απόλυσή μου από τη φυλακή να ήταν αβλαβής.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν πίστευε πως ο βασιλιάς θα επανέφερε την Ελλάδα σε δημοκρατικούς θεσμούς, όπως τους εννοούν στη Δυτική Ευρώπη, ήταν όμως πεισμένος πως η ανατροπή των συνταγματαρχών θα άνοιγε το δρόμο για παραπέρα εξελίξεις. Είχε μια πολύ πιο ρεαλιστική αντίληψη της κατάστασης από το βασιλιά. Διαισθανόταν πως το βασιλικό πραξικόπημα δεν είχε πολλές πιθανότητες επιτυχίας και είχε πειστεί πως ο Παπαδόπουλος ασκούσε στενό έλεγχο πάνω στον κρατικό μηχανισμό. Πίστευε ακόμα πως οι άνθρωποι του βασιλιά αποτελούσαν μια μαλθακή, κουτσομπολίστικη παρέα που δε θα μπορούσε να παραβληθεί με τον Παπαδόπουλο σε συνωμοτική πείρα.

Ο βασιλιάς ήρθε μετά σε επαφή με τον Φίλιπς Τάλμποτ, τον πρεσβευτή της Αμερικής. Τον ενημέρωσε για τα σχέδιά του και του ζήτησε υποστήριξη. Ο Τάλμποτ ενθάρρυνε το βασιλιά, αλλά δεν του πρόσφερε βοήθεια. Αυτή ήταν μια κρίσιμη απόφαση για την Αμερικανική Πρεσβεία, γιατί οι αμερικανικές υπηρεσίες στην Ελλάδα γνώριζαν πως τα βασιλικά σχέδια αποτελούσαν ουτοπία. Χωρίς τη βοήθειά τους τα σχέδια του βασιλιά ήταν καταδικασμένα. Το πρόβλημα δεν ήταν μόνο η έλλειψη μιας σοβαρής ομάδας πιστών αξιωματικών ικανών να καταστρώσουν ένα επαρκές σχέδιο επιχείρησης, αλλά ακόμα και η απλή αλήθεια πως η χούντα γνώριζε κιόλας τα πάντα για τα σχέδια του βασιλιά. Καθώς αποκάλυψε έκτοτε ο Σάββας Κωνσταντόπουλος (*Ελευθερος Κόσμος*, 20 Ιουλίου 1968), «ανώτατος στρατιωτικός ηγέτωρ επικοινωνήσε με τον Θρόνον και του ανέφερε τας πληροφορίες [σχετικά με το βασιλικό πραξικόπημα]. Ο Βασιλεύς τον ηρώτησε αν τας πιστεύη και ο συνομιλητής του του

απήντησε: “Ασχέτως τι πιστεύω ή όχι, είμαι υποχρεωμένος, Μεγαλειότατε, να λάβω μέτρα”».

Όσον αφορά την αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα, η διαφορά ήταν ασήμαντη αν ήταν δικτάτορας ο Κωνσταντίνος ή ο Παπαδόπουλος. Και οι δύο ήταν πιστοί υπηρέτες. Αλλά ήταν φυσικό να προτιμούν τον Παπαδόπουλο, αφού ήταν ήδη στην Αρχή. Επιπλέον, δεν ήξεραν πώς να εξηγήσουν την προσπάθεια του βασιλιά για συμφιλίωση με τον Γεώργιο Παπανδρέου· γνώριζαν για την επιστολή που έστειλε ο Παπανδρέου στο βασιλιά σε απάντηση παράκλησης του δεύτερου. Θα μπορούσε να σημαίνει αυτό πως τον τύλιξε η «γριά αλεπού», όπως συνήθιζαν να αποκαλούν τον πατέρα μου;

Είχαν ελπίσει πως ο βασιλιάς θα προσαρμοζόταν στο καθεστώς του Παπαδόπουλου και πως το ρήγμα μεταξύ του παλιού κατεστημένου και της νέας «ελίτ» θα γεφυρωνόταν. Όμως η οργή του βασιλιά για τον Παπαδόπουλο και η ελπίδα του να τον ανατρέψει δημιουργούσαν καθημερινά προστριβές που προκαλούσαν εμπόδια στο «εποικοδομητικό» πρόγραμμα της χούντας. Η λύση ήταν να ενθαρρυνθεί ο βασιλιάς να παίξει το χαρτί του. Σίγουρα θα έχανε, κι έτσι θα απαλλασσόταν η χούντα από ένα ενοχλητικό είδος αντιπολίτευσης. Χρειαζόταν όμως μεγάλη προσοχή. Η αναμέτρηση δεν έπρεπε να είναι αιματηρή. Τίποτα παραπάνω από μια ανώδυνη φάρσα. Γι' αυτό αποτελούσε εγγύηση ο ερασιτεχνισμός του βασιλιά και του περιβάλλοντός του και οι λεπτομερείς πληροφορίες που βρίσκονταν κιάλας στα χέρια του Παπαδόπουλου. Εφόσον δε θα γινόταν αμερικανική επέμβαση στο πλευρό του βασιλιά, όλα θα πήγαιναν καλά. Υπήρχε βέβαια ένα ενοχλητικό πρόβλημα. Ο βασιλιάς έπρεπε να προκτατευτεί ως «σύμβολο» του έθνους. Κάποια μέρα θα ήταν πάλι χρήσιμος. Έπρεπε λοιπόν να ληφθεί κάθε δυνατό μέτρο για να εμποδιστεί μόνιμο ρήγμα στις σχέσεις μοναρχίας και χούντας εξαιτίας του βασιλικού πραξικοπήματος. Αυτό θα ήταν δυσκολοκατόρθωτο μετά το αντιπραξικόπημα του βασιλιά, αλλά δεν ήταν και αδύνατο. Ο Παπαδόπουλος θα υπάκουε στη φωνή του κυρίου του.

Η κρίση του Κυπριακού έδωσε στο βασιλιά την ιδεώδη ευκαιρία να κινηθεί, γιατί το γόητρο της χούντας είχε μειωθεί ραγδαία. Δεν ήξερε μόνο πως η εκλογή του χρόνου θα κατέληγε να είναι τυχερή όχι γι' αυτόν αλλά για τη χούντα. Ενημέρωσε τον Καραμανλή πως ο καιρός είχε ωριμάσει για ανοιχτή αντιμετώπιση της χούντας και του ζήτησε να κάνει μια δημόσια δήλωση. Στις 29 Νοεμβρίου ο Καραμανλής έδωσε συνέντευξη στις εφημερίδες *Le Mont* και *Times*. Το κείμενο ήταν το εξής:

Κύριε Πρόεδρε, διατί, έπειτα από τόσον μακράν περίοδον σιωπής, απεφασίσατε να προβήτε εις δηλώσεις επί της παρουσίας πολιτικής καταστάσεως εις την Ελλάδα;

Πιστεύω ότι η χώρα διέρχεται κρίσιμον περίοδον. Οι δημιουργηθέντες εκ του Κυπριακού κίνδυνοι είναι κατά πολύ σοβαρότεροι των δυσκολιών που περιέχει η παρούσα κατάσταση.

Κατά την γνώμην μου, όλα αι συμφωνίαι συνήφθησαν με πνεύμα ειρηνικής και δικαίας διαθέσεως, δεδομένου ότι τα κοινά συμφέροντα της Ελλάδος και της Τουρκίας είναι σοβαρότερα από τας διαφοράς αι οποίαι τας χωρίζουν.

Επί ποίας βάσεως νομίσετε ότι ημπορεί να στηριχθή μία τοιαύτη διευθέτησις;

Η Τουρκία γνωρίζει ότι η φυσική λύσις του προβλήματος είναι η ένωσις της Κύπρου μετά της Ελλάδος. Η Ελλάς, εξ άλλου, αντιλαμβάνεται ότι η ένωσις δεν είναι δυνατήν να πραγματοποιηθή άνευ ωρισμένων παραχωρήσεων εις τους Τούρκους. Το πρόβλημα εντούτοις παραμένει άλυτον, διότι και αι δύο χώραι το μετέβαλαν εις θέμα εσωτερικής πολιτικής. Μένουν δηλαδή αιχμάλωτοι του φανατισμού των.

Εις την Ζυρίχην διεπραγμασιεύθητε και υπεγράψατε συνθήκας εκ των οποίων η Κύπρος εξήλθεν ως δημοκρατία. Νομίσετε ότι, μετά τόσον μακράν περίοδον απιστοτήτων, αι συμφωνίαι αισai εξακολουθοῦν να είναι αποτελεσματικά;

Αι συνθήκαι τας οποίας υπέγραψα, τη εγκρίσει του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, έχουν βεβαίως αδύνατα σημεία. Δεν ήτο δυνατόν να γίνη διαφορετικά διότι υπεγράφησαν εις ατμόσφαιραν εχθρότητος

και αμοιβαίας δυσπιστίας. Έχουν όμως μεγάλα πλεονεκτήματα: Η απειλή πολέμου που ήτο παρούσα κατά την περίοδο εκείνην απεμακρύνθη· μετά πολλά έτη δουλείας, η Κύπρος έγινε ελεύθερα χώρα τελικώς, αι συνθήκαι αυταί θα επέτρεπον την αποκατάστασιν μιας εντίμου φιλίας μεταξύ της Ελλάδος και της Τουρκίας και θα ήνοιγαν την οδόν διά μόνιμον λύσιν του προβλήματός των. Είναι πράγματι λυπηρόν ότι κατά τα τελευταία έτη το Κυπριακόν ανέκυψε και πάλιν, θέτον εις κίνδυνον την πιθανότητα της επί μακρόν ποθητής διευθετήσεως.

Πώς είναι δυνατόν να υπερβληθῆ ἡ παρούσα κρίσις;

Δύο παράγοντες ωδήγησαν εις το πραξικόπημα: ἡ ὑπαρξις ωρισμένου αριθμοῦ φιλοδόξων αξιωματικῶν και ἡ χρεωκοπία της δημοκρατίας. Εάν δεν υπήρχεν εἰς εκ των δύο αυτῶν παραγόντων, το πραξικόπημα οὐδέποτε θα ἐπραγματοποιεῖτο. Οὐδεὶς δύναται να ἀντιπρέψῃ ἕνα υγιές καθεστῶς. Ἡ μακρά πείρα των πολιτικῶν μας φιλοσόφων μάς ἐδίδαξεν ὅτι ἡ τυραννία εἶναι ἀναπόφευκτος ὅπου ὑπάρχει διαφθορά. Δύναται να λεχθῆ ὅτι ἡ δημοκρατία ἐδολοφρονήθη ὑπὸ ἐλευθέρου καθεστώτος. Οἱ συνταγματάρχαι ἀπλῶς ἔδωσαν τὴν χαριστικὴν βολήν.

Ἀνεξαρτήτως των παραγόντων αυτῶν, νομίζετε ὅτι ἦτο δυνατόν να ἀπογευχθῆ το πραξικόπημα;

Βεβαίως, ἐφ' ὅσον πάντες το προέβλεπον. Τυφλωμένοι ἀπὸ τὰ πάθη των, ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἠδύναντο να το προλάβουν δεν ἔκαμαν τίποτε. Ἀντιθέτως, ὄχι μόνον ἐπέδειξαν προκλητικότητα ἀλλὰ και το προκάθησαν. Εάν, ἐπὶ παραδείγματι, τὰ πολιτικά κόμματα ἠκολούθουν το παράδειγμα ὠρισμένων πολιτικῶν σχηματισμῶν εις Γαλίαν το 1958, θα ἠδύναντο να το προλάβουν ἀλλὰ και να καταστήσουν δυνατὴν τὴν ἀνανέωσιν της πολιτικῆς μας ζωῆς, ἀνευ της οποίας ἡ λειτουργία της δημοκρατίας εις τὴν Ελλάδα εἶναι ἀδύνατος.

Νομίζετε ὅτι υπήρχε κομμουνιστικὴ ἀπειλή – ὡς υποστηρίζουν οἱ κινήματα διὰ τὰ δικαιολογηθῶν;

Δεν γνωρίζω εις ποῖον βαθμὸν υπήρχε τοιοῦτον ἐνδεχόμενον.

Επέκειτο όμως εις άλλος κίνδυνος: πολιτική και ηθική αναρχία. Η χώρα, δονουμένη υπό αγρίων πολιτικών παθών, ωδηγείτο προς εμφύλιον σπαραγμόν. Οι Έλληνες το παραδέχονται σήμερον, καίτοι διαφωνούν ως προς το ποίος ευθύνεται.

Ποίον θεωρείτε υπεύθυνον διά την κατάργησιν της δημοκρατίας εις την Ελλάδα;

Ουδένα και τους πάντας. Κατά την Γαλλικήν Επανάστασιν, ο Ταλλεϋράνδος, προσπαθών να δικαιολογήσῃ μίαν πράξιν εχθρικήν προς το νέον καθεστώς, εδήλωσεν: «Η σύγχυσις και τα πάθη ήσαν τόσον βίαια κατά την περίοδον εκείνην, ώστε ουδείς Γάλλος ήτο υπεύθυνος διά τας πράξεις του». Τούτο ισχύει και διά την χώραν μου. Δέον να προστεθή ότι η ευθύνη βαρύνει εκείνους οι οποίοι εδημιούργησαν τοιαύτα πάθη.

Μερικοί, εις την Ελλάδα, σας θεωρούν μερικώς υπεύθυνον διά τούτο. Συγκεκριμένως, υποστηρίζουν ότι το πραξικόπημα ίσως θα απεφεύγετο εάν εδέχεσθε να συμμετάσχετε εις τας εκλογάς των Απριλίου ως ηγέτης συνασπισμού «εθνικού μετώπου», που θα ήνωε το κόμμα σας, τους Προοδευτικούς του κ. Μαρκεζίνη και τους δυσαρεστημένους της Ενώσεως Κέντρον. Πώς το εξηγείτε αυτό;

Δεν εδέχθην την προσφοράν αυτήν διότι δεν επεθύμουν να επανέλθω εις την πολιτικήν και, κατά δεύτερον λόγον, διότι ήμουν βέβαιος ότι η δημοκρατία ήτο αδύνατον να λειτουργήσῃ εις την Ελλάδα άνευ ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων. Απεσύρθην της πολιτικής κυρίως διότι είχαν τοιαύτας πεποιθήσεις αλλά και λόγω της αποτυχίας μου να εκουγχρονίσω τους υπάρχοντας θεσμούς.

Πώς θα περιγράψατε την παρούσαν πολιτικήν κατάστασιν;

Ως επικίνδυνον και δύσκολον. Είναι δύσκολος διότι αντιμετωπίζομεν όχι μόνον το ζωτικόν και άμεσον πρόβλημα της αντροπής της δικτατορίας: πρέπει επίσης να δημιουργήσωμεν τας απαραίτητους συνθήκας διά την επιστροφήν εις την νομιμότητα. Είναι αναμφίβολον ότι επιστροφή εις την προϋπάρξασαν κατάστασιν απλώς σημαίνει μεταφοράν από μίαν ανωμαλίαν εις άλλην. Αισθάνομαι ανησυχίαν αντιλαμβανόμενος ότι τα μέτρα διά την απομάκρυνσιν των κι-

νηματιών από την εξουσίαν δεν διευκολύνουν διερεύνησιν των αιτιών της καταργήσεως της δημοκρατίας. Η κατάσταση είναι επικίνδυνος.

Εάν συνεχισθή επί πολύ, άνευ σοφών και τολμηρών μέτρων διά την αποκατάστασιν της νομιμότητος, είναι πιθανόν να οδηγήσῃ εἰς τον κομμουνισμόν. Η άποψις αὐτή δεν εἶναι θεωρητική, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ Ελλάδα εἰς δύο περιπτώσεις παρ' ὀλίγον να μεταβληθῆ εἰς τὸ Βιετνάμ τῆς Ευρώπης. Δεν πρέπει να υποτιμώνται οἱ κίνδυνοι εἰς τοὺς ὁποίους εἶναι εκτεθειμένη ἡ χώρα συνεπεία τῆς διεθνούς απομονώσεώς τῆς καὶ τῆς λεπτῆς γεωγραφικῆς τῆς θέσεως. Τὸ Κυπριακόν ἀποτελεῖ πρόσφατον παράδειγμα.

Νομίζετε ὅτι οἱ κινηματῖαι εἶναι εὐκρινεῖς ὅταν μας διαβεβαιώνωιν διὰ τὰς προθέσεις των να ἀποκαταστήσωιν τὴν δημοκρατίαν;

Ατυχῶς ὄχι. Τον παρελθόντα Ιούνιον ἀπηύθυνα ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἕλληνα Πρωθυπουργόν, διὰ τῆς ὁποίας ἐξέφρασα καθαρὰ τὴν ἀνησυχίαν μου διὰ τὰς ἐξελίξεις εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν. Εἶχον τότε καταλήξει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ κινηματῖαι, κατεχόμενοι ἀπὸ τὸν πόθον να ἐξασφαλίσωιν τὴν θέσιν των εἰς τὴν ἐξουσίαν, ἐλησμόνησαν τὸν σκοπόν, εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ὁποίου, ὡς μας εἶπον, συνεκέντρωσαν τὰς προσπάθειάς των. Ὁ Πρωθυπουργός μοί ἀπήντησε κατὰ μᾶλλον καθησυχαστικόν τρόπον. Νέαι ἐξελίξεις ὁμῶς ἐπιβεβαίωσαν τὰς ἀνησυχίας μου. Πράγματι, ἡ προσπάθεια των κινηματιῶν να υποβάλωιν τὸν Στρατόν εἰς τὸν ἔλεγχόν των, αἱ συνεχεῖς συγκρούσεις των με τὰ Ανάκτορα, τὰ ὁποία ἀποτελοῦν ἐγγύησιν διὰ τὴν ἐπιπροφὴν εἰς τὴν νομιμότητα, αἱ συκοφαντίαι τὰς ὁποίας ἐκυκλοφόρησαν ἐναντίον ὀλοκλήρου τοῦ πολιτικοῦ κόσμου ἐν συνδυασμῷ με τὴν ἀχαλίνωτον καταδημαγωγίαν τῆς κοινῆς γνώμης, καὶ τελικῶς αἱ παράφρονες προθέσεις των, κατὰ τὰς ὁποίας, ὡς λέγεται, ἐπεξεργάζονται νέον Σύνταγμα, ὅλα αὐτὰ με ὠδήγησαν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι δεν περιλαμβάνεται εἰς τὰ σχέδιά των ἡ ἀποκατάστασις τῆς δημοκρατίας.

Ἀντιτίθεσθε εἰς τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ Συντάγματος;

Ἐνα ἀπὸ τὰ πολλὰ αἷτια τῆς πολιτικῆς ἀσταθείας εἰς τὴν Ελλάδα

είναι το ατελές Σύνταγμα, το οποίον παραβιάζεται υπό πάντων. Η ανεπάρκεια αυτή του Συντάγματος καθίσταται σοβαρωτέρα, λαμβανομένου υπ' όψιν ότι η χώρα μας στερείται θεμελίων και ότι βίαια πάθη κυριαρχούν της πολιτικής μας ζωής.

Τον Φεβρουάριον του 1963 κατέθεσα εις την Βουλήν σχέδιον διά την αναθεώρησιν του Συντάγματος. Εάν οι πολιτικοί μου αντίπαλοι δεν είχαν ενωθή εναντίον του, δεν θα ήσαν εις την φυλακήν σήμερον και οι συνταγματάρχαι ασφαλώς δεν θα ευρίσκοντο εις την Αρχήν.

Το Σύνταγμά μας, το οποίον αντιγράφει ξένα Συντάγματα, ειδικώτερον εκείνα τα οποία επιτρέπουν την υπονόμουςιν της δημοκρατίας, πρέπει να προσαρμοσθή εις τας πολιτικές, κοινωνικάς και οικονομικάς συνθήκας της Ελλάδος. Το νέον Σύνταγμα πρέπει να ανανεώση τας δημοσίας υπηρεσίας, να εξασφαλίση την λειτουργίαν των άνευ προσκομμάτων και να εγγυηθή την κυριαρχίαν και τα συμφέροντα του λαού μας. Εις την Ελλάδα αι πολιτικά και οικονομικά καταχρήσεις μιας μειοψηφίας κατέστρεψαν την ελευθερίαν και ευτεχίαν ολοκλήρου του έθνους.

Πώς δύναται η Ελλάς να επανέλθη εις την νομιμότητα;

Διά της ανατροπής των κινηματιών από την εξουσίαν. Θα έπρεπε να είχαν ήδη αντιληφθή ότι δεν είναι πλέον εις θέσιν να προσδώσουν νόμιμον χαρακτήρα εις το πραξικόπημα. Εξ αιτίας του γεγονότος ότι δεν δύναται να εμπνεύσουν εμπιστοσύνην, δεν δύναται να δημιουργήσουν συνθήκας διά των οποίων η νομιμότης θα αποκαθίστατο άνευ βίας. Επί πλέον, δεν δύναται να επιβάλουν Σύνταγμα το οποίον θα είναι κατά βάσιν αντιδημοκρατικόν και το οποίον θα τους επιτρέψη την επίβλεψιν της πολιτικής ζωής της χώρας ακόμα και μετά την αποκατάστασιν της νομιμότητος. Εάν τους αφήσωμεν, θα δημιουργήσουν μίαν εκρηκτικήν κατάστασιν δι' εαυτούς και διά την Ελλάδα. Τοιαύται τάσεις θα απεφεύγοντο εάν, πλην του Μαλαπαρτε, είχαν επίσης μελετήσει Πλάτωνα και Αριστοτέλην.

Οι κινηματῖαι πρέπει να θέσουν τέλος εις τα πειράματά των διότι αντιμετώπιζον το κενόν και δεν δύναται να προχωρήσουν πε-

ραιτέρω. Αποσυρόμενοι της εξουσίας και αποκαθιστώντες τας λειτουργίας των Ανακτόρων θα ανοίξουν την οδόν προς την αποκατάστασιν της δημοκρατίας. Τουλάχιστον θα εδοκίμαζαν την ικανοποίησιν ότι έδωσαν εις την χώραν την ευκαιρίαν να εκσυγχρονίση τους θεσμούς της και να ανανεώση την πολιτικήν της ζωήν.

Τι προτείνετε, εάν οι κινηματíαι δεν αποσυρθοῦν της εξουσίας εθελοντικώς;

Προτιμῶ να μην απαντήσω εις αυτήν την ερώτησιν, διότι διατηρώ την ελπίδα ότι οι εκτελεσταί του πραξικοπήματος θα αντιληφθοῦν το καθήκον των και θα διευκολύνουν επιστροφήν εις την νομιμότητα άνευ βίας. Δύναμαι να σας διαβεβαιώσω ότι οι Έλληνες δεν θα επιτρέψουν την διατήρησιν δικτατορίας οιασδήποτε μορφής.

Τι προτείνετε διά την αποκατάστασιν της δημοκρατίας, εάν καταργηθῇ το στρατιωτικόν καθεστῶς;

Αυτό είναι το δυσκολώτερον μέρος της ὅλης καταστάσεως. Η δημοκρατία εις την Ελλάδα ήτο πάντοτε ασταθής. Η σύγχρονος ιστορία αναφέρει ότι αι περίοδοι δημοκρατικής διακυβερνήσεως ήσαν βραχεΐαι και σποραδικαί. Εάν η δημοκρατία δεν επιζήση της περιόδου της δοκιμασίας την οποίαν τώρα διέρχεται, η Ελλάς θα αντιμετώπιση το δίλημμα μεταξύ κομμουνισμού ή δικτατορίας. Κατά την γνώμην μου, μία τιμία και ισχυρά κυβέρνησις πρέπει να διαδεχθῇ το στρατιωτικόν καθεστῶς. Η κυβέρνησις αὐτή θα πρέπει να ασκήση εκτάκτους εξουσίας, διά μίαν περίοδον, προκειμένου να δημιουργήση τας συνθήκας διά την ομαλήν λειτουργίαν της δημοκρατίας. Συγκεκριμένως θα πρέπει:

α) Να καταπραῦνη τα πάθη και να δημιουργήση πρακτικήν και ψυχολογικήν ατμόσφαιραν η οποία θα επιτρέψη την αναδιάπλασιν και τον εκσυγχρονισμόν της πολιτικής και κοινωνικής μας ζωής.

β) Να ετοιμάσῃ το νέον Σύνταγμα, το οποίον θα πρέπει να εἶναι αποτελεσματικόν χωρίς να εἶναι αντιδημοκρατικόν.

γ) Να αναδιοργανώσῃ το εκπαιδευτικόν σύστημα, το οποίον, έχον εγκαταλειφθῇ υπό των κινηματιῶν ὡς και των προκατόχων κυβερνήσεων, εἶναι εις κατάστασιν αποσυνθέσεως.

δ) Να παρῶσιχί τα μέσα διά μίαν υγιεστέραν οικονομικήν σταθερότητα. Η ἠθική και υλική πρόοδος της χώρας εξαρτάται από αυτό. Διά να γίνη αντιληπτή η ανάγκη αὐτή δέον να αναφερθῆ ὅτι αἱ δαπάναι αἱ ὁποῖαι αναφέρονται εἰς τον προϋπολογισμόν ἔχουν αὐξηθῆι κατά δέκα τοῖς εκατό κατά τα τελευταία ἔτη.

ε) Να αποκαταστήσῃ την πειθαρχίαν ἐντός του στρατεύματος ὡς και το γόητρον της χώρας, τα ὁποῖα ἔχουν σοβαρώς βλαβεί κατά τα τελευταία ἔτη.

στ) Να ἐπιλύσῃ ἢ να μειώσῃ την ἐντασιν του Κυπριακού ὥστε να παύσῃ τούτο να ἀποτελή κίνδυνον κατά της εἰρήνης.

ζ) Τέλος, να ἀνακοινώσῃ ἡμερομηνίαν δημοψηφίσματος το ὁποῖον θα ἀκολουθηθῆ ὑπό ἐκλογών που να σημάνουν την ἀπαρχήν μίας νέας πολιτικῆς ζωῆς, ἀπηλλαγμένης ἀπό τας προκαταλήψεις του παρελθόντος.

Η συνέντευξι συντάρραξε τη χούντα, γιατί ο Καραμανλῆς εἶχε σημαντική δύναμη και ἐπιρροή. Ἀντέδρασαν βίαια ἐναντίον του μελίβελους. Ο βασιλιάς ὅμως δεν κράτησε τον Καραμανλῆ ἐνήμερο για τις κινήσεις του. Ἦθελε να κρατήσῃ ὅλη τη δόξα της νίκης για τον εαυτό του.

Μόλις ἦρθε η προσωρινή ὑφεση του Κυπριακού, ο Παπαδόπουλος ἀποφάσισε πως ἦταν καιρός να ἀφήσῃ το βασιλιά να κάνει το πραξικόπημά του. Ἦταν ἑτοιμος για την ἀναμέτρηση. Δίπλα σε κάθε ἀνώτατο ἀξιωματικό που ἦταν πιστός στο βασιλιά ὑπῆρχαν ἐπιτελεῖς πιστοῖ στή χούντα. Με αὐτό τον τρόπο θα ἦταν εὔκολο να συλληφθούν ὅλοι οἱ φιλοβασιλικοὶ ἀξιωματικοὶ ἀμέσως μετὰ το πραξικόπημα. Οἱ νεαροὶ κομισάριοι του Παπαδόπουλου εἶχαν σταθερὸ ἔλεγχο μέσα στις μονάδες που ὑποτίθεται πως ἦταν ὑπό τις διαταγές ἀνώτερων και ἀνώτατων ἀξιωματικῶν πιστῶν στο βασιλιά. Ο στρατηγὸς Σπαντιδάκης, ο φίλος του βασιλιά στο ὑπουργικό συμβούλιο, που εἶχε μια κάποια ἐπιρροή μέσα στις ἐνοπλες δυνάμεις, ἦταν στις Βρυξέλλες, ὅπου παρικολουθούσε σύσκεψη του ΝΑΤΟ. Ο διοικη-

τής της Τρίτης Στρατιάς στρατηγός Περίδης, ο αρχηγός των πιστών στο βασιλιά αξιωματικών, έλειπε από το αρχηγείο του στη Θεσσαλονίκη. Και αυτός και ο ταξίαρχος Ανδρέας Έρσελμαν της μεραρχίας των τανκς ήταν στην Κομοτηνή, όπου πήγαν μετά την πρόσφατη απειλή ελληνοτουρκικού πολέμου. Η κυπριακή κρίση έκανε απαραίτητη τη μεταφορά στρατευμάτων στη Μακεδονία από άλλα μέρη της Ελλάδας και, ακόμα κι αν η Τρίτη Στρατιά έμενε πιστή στο βασιλιά, αυτά τα καινούρια στρατεύματα, υπό τις διαταγές ανθρώπων του Παπαδόπουλου, θα ήταν σε θέση να την εξουδετερώσουν. Ήταν προφανώς η κατάλληλη στιγμή για τον Παπαδόπουλο. Το πρώτο βήμα ήταν να προκληθεί ο βασιλιάς σε δράση. Επισκέφθηκε λοιπόν το βασιλιά στις 12 Δεκεμβρίου και του έδωσε το ουλτιμάτο: ο βασιλιάς πρέπει να απαλλάξει τον Κόλλια από τα καθήκοντά του και να διορίσει αυτόν, τον Γεώργιο Παπαδόπουλο, πρωθυπουργό της Ελλάδας. Η πρόκληση ήταν ό,τι χρειαζόταν. Ο βασιλιάς κινήθηκε την επόμενη μέρα, 13 Δεκεμβρίου.

Το βασιλικό πραξικόπημα συνιστά ιστορικό μνημείο αφέλειας και ανικανότητας. Πρώτα, η βασιλική οικογένεια, τα οικογενειακά κοσμήματα, οι απαραίτητες ενδυμασίες για μια παρατεταμένη εξορία, ο αρχηγός του Στρατιωτικού Οίκου του βασιλιά, ο πρωθυπουργός Κόλλιας, ο γιατρός των Ανακτόρων, δύο νοσοκόμες, δύο υπηρέτες και ένας σκύλος, όλοι ξεκίνησαν για τα βουνά. Μετά, ο ραδιοφωνικός σταθμός της Λάρισας – ένας σταθμός που ακούγεται μόνο αμυδρά στην Αθήνα – έδωσε το διάγγελμα του βασιλιά στον ελληνικό λαό:

Κρίσιμοι στιγμαί μού επιβάλλουν να απευθυνθώ προς τον Ελληνικόν Λαόν διά να ζητήσω την αμέριστον συμπαράστασίν του προς αντιμετώπιον εθνικής κρίσεως!

Έλληνες,

Επέστη η στιγμή να ακούσετε την φωνήν του Βασιλέως σας. Μέχρι σήμερον υπήρξεν αδύνατον να επικοινωνήσω μαζί σας διά να σας καταστήσω γνωστά τα γεγονότα, τας σκέψεις και ανησυχίας μου,

καθώς και τας ελπίδας μου διά το μέλλον. Ζητώ από τον Ελληνικόν Λαόν να πυκνώσει τας τάξεις του προς ενίσχυσίν μου.

Το εθνικόν συμφέρον απαιτεί την εκ μέρους μου εκδήλωσιν πρωτοβουλίας διά να ανατρέψω τας καταστρεπτικές συνεπείας εκ της παρατάσεως της παρούσης ανωμάλου καταστάσεως. Το αυτό εθνικόν συμφέρον μου επιβάλλει να επιτρέψω την κατάλληλον προετοιμασίαν, ίνα η χώρα επανέλθη εις την δημοκρατικήν ομαλότητα. Διά τους λόγους αυτούς εξήτησα τον ανασχηματισμόν της Κυβερνήσεως, απηλλαγμένης όμως των ακραίων στοιχείων τα οποία δεν εγγυώνται ομαλήν εξέλιξιν.

Την κατάστασιν της 21ης Απριλίου, ήτις επλαστογράφησε ακόμη και το όνομά μου, ηναγκάσθην να δεχθώ ως τετελεσμένον γεγονός διά να αποφύγω άσκοπον αιματοχυσίαν. Επίσης έτρεφον την ελπίδα ότι δι' ηπιών μέσων θα επετύγχανον την επαναφοράν της χώρας εις την νομιμότητα.

Δεν είμαι όμως πλέον διατεθειμένος να διακινδυνεύσω μίαν μονιμοποίησιν της παρούσης καταστάσεως υπό το κράτος δευτέρας απειλής όπλων στρεφομένων εναντίον του λαού μου και εμού. Αι σημερινά εν Β. Ελλάδι προϋποθέσεις μου επιτρέπουν την εκ Μακεδονίας ελευθέραν άσκησιν της πρωτοβουλίας μου όπως δώσω νέαν Κυβέρνησιν εις την χώραν μου.

Εις την λήψιν της αποφάσεώς μου εβάρυναν και τα εξής γεγονότα:

Παρά την φαινομενικήν εν τη χώρα τάξιν και ασφάλειαν, υπεκρύπτετο μία συνεχής προσπάθεια σταθεροποιήσεως εις την εξουσίαν των σπασιαστών, δημιουργούσα τον κίνδυνον της εγκαθιδρύσεως ολοκληρωτικού καθεστώτος. Διά το νέον Σύνταγμα υπάρχει πλήρης αβεβαιότης και σύγχυσις ως προς τας προθεσμίας εφαρμογής του. Εν τούτοις η ανάγκη αναθεωρήσεως του Συντάγματος αποτελεί πραγματικότητα και κοινή συνείδησιν των ορθοφρονούντων πολιτών. Αι σχετικά εργασίαι πρέπει να επισπευσθούν με μοναδικόν σκοπόν το συμφέρον της χώρας. Ελπίζω ότι η εφαρμογή του νέου Συ-

νάγματος θα σημειώση και την απαρχήν ενός νέου υγιούς ξεκινήματος διά την κοινοβουλευτικήν μας ζωήν.

Επιθυμώ να αποκαταστήσω την πειθαρχίαν εις το ατράτευμα διότι έχει σοβαρώς διασαλευθή. Η ηγεσία του στρατεύματος δέον να παραμείνη απερίσπαστος, σιβαρά και αξία. Την ηγεσίαν του στρατεύματος ανευρίσκω μόνον εις την ιεραρχίαν και την δεδοκιμασμένην κορυφήν. Ταύτην δεν δύναται να υποκαταστήση αυτοσχέδιος ηγεσία, όσον δυναμική και αν εμφανίζεται, διότι καταλύει την πειθαρχίαν και διανοίγει τον επικίνδυνον δρόμον των προσωπικών φιλοδοξιών και των ατομικών συμφερόντων.

Ας διαφιλιάξη ο στρατός τας δάφνας του εσαεί νωπάς, διότι είναι μεγάλη η εθνική αποστολή η οποία τον βαρύνει. Ο Στρατός, το Ναυτικόν, η Αεροπορία και τα Σώματα Ασφαλείας ευρίσκονται παρά το πλευρόν μου. Έλληνες αξιωματικοί, υπαξιωματικοί και στρατιώται, έχετε αμέριστον την εμπιστοσύνην μου. Σύσσωμον το Έθνος προσβλέπει εις σας.

Επίσης επεσήμανα ότι η εσωτερική κατάστασις της χώρας ήλθεν εις τελείαν αντίθεσιν με την επιβεβλημένην εξωτερικήν θέσιν της Ελλάδος. Έχομεν ανάγκην φίλων εις το Εξωτερικόν. Έχομεν ανάγκην συμμαχιών μεταξύ του Δυτικού κόσμου. Έχομεν ακόμη ανάγκην συμπαραστάσεως οικονομικής και στρατιωτικής διά να συνεχισθή η ανοδική πορεία του Έθνους. Ταύτα πάντα διεκυβεύθησαν σοβαρώς, παρ' ολίγον δε να εμπλακώμεν εις ρήξιν μετά της γείτονος Τουρκίας. Και η αντίθεσις αύτη του εξωτερικού αντί να χαλαρωθή με την πάροδον του χρόνου, τουναντίον επετάθη εις τρόπον ώστε να εμφανίζονται εξαιρετικά δυσμενείς επιπτώσεις διά την χώραν μας.

Διά της επερχομένης σήμερον μεταβολής δεν πρόκειται να κυριαρχήση πνεύμα εκδικήσεως ή μνησικακίας έναντι των υποπεσόντων εις σφάλματα. Επιθυμώ όμως να είναι εις πάντα σαφές, ότι δεν θα ανεχθώ ουδεμίαν ανυπακοήν ή παρεκτροπήν, ήτις θα παταχθή παραχρήμα.

Επίσης δηλώ απεριφρόσως, ότι ουδεμία συνεννόησις θα υπάρξη με τους απεργαζομένους τον εθνικόν όλεθρον κομμουνιστάς.

Καθ' ὅλην την διάρκειαν της τελευταίας εικοσιπενταετίας η κομμουνιστική μειοψηφία δεν επέβλεψε παρά εις την ανατροπήν του κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος μας. διὰ μέσων βιαιών και υπούλων. Επεσώρευσε καταστροφάς και ερείπια. μολύνει την νεολαίαν και θέτει εις κίνδυνον αυτήν την υπόστασιν της φυλής μας.

Σήμερον θέτω τέρμα εις την ανωμαλίαν και την βίαν. Ζητώ από το σύνολον του Ελληνικού Λαού να με βοηθήση διά να επαναφέρω εις τον τόπον τας ηθικάς εκείνας αξίας αι οποίαι εγεννήθησαν εις την χώραν αυτήν και από τας οποίας ὅλοι οι πολιτισμένοι λαοί αντλούν την ηθικὴν και πνευματικὴν των δύναμιν. Ελευθερία και Δημοκρατία είναι λέξεις τας οποίας ημεῖς επροικίσαμεν με αιώνιον νόημα. Με την λαμπράν αυτήν κληρονομίαν ας προχωρήσωμεν εις την δημιουργίαν εθνικῆς ζωῆς, ανταξίας ενός συγχρόνου λαού, αγωνιζομένοι με το σύνθημα της αναγεννήσεως διὰ την κοινωνικὴν, την οικονομικὴν και την πνευματικὴν του ανέλιξιν.

Πιστεύω εις την αναγέννησιν και θα υποστηρίξω κάθε προσπάθεια τείνουσαν εις αυτήν, διότι γνωρίζω ότι τούτο αποτελεί αίτημα πανελληνιον. Η φρόνησις ας ενδυναμώη την θέλησιν ὅλων μας, δι' ένα ευτυχές παρρηγοικόν και αντάξιον της φυλής μας μέλλον.

Ἐλληνες,

Ακολουθήστε με εις τον δρόμον της Εθνικῆς αναγεννήσεως. Με αγάπην, πίστιν και σύνεσιν ας προχωρήσωμεν ηνωμένοι.

Ζήτω η Ελλάς

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β'

Η πολιτική «σωφροσύνη» του Κωνσταντίνου τον οδήγησε να επιτεθεί κατά των κομμουνιστών την ώρα που έκανε έκκληση στο λαό για τη βοήθειά του. Από πικρή πείρα, ο ελληνικός λαός ήξερε ποιοι ήταν οι «κομμουνιστές» στο μυαλό του βασιλιά. Ήξεραν επίσης καλά τι εννοούσε όταν αναφερόταν στη «δημοκρατική τάξη». Ούτε ένας Έλληνας πολίτης δε σήκωσε ένα δάχτυλο για να τον βοηθήσει.

Η ὅλη επιχείρηση ἦταν ἀπίστευτα ερασιτεχνική. Στις 9.30' π.μ.

της 13ης Δεκεμβρίου έφτασε στο Παλάτι με τις αποσκευές του ο πρωθυπουργός Κόλλιας. Στις 9.50' ο αρχηγός της αεροπορίας πέραρχος Αντωνάκος πέταξε στη Λάρισα για να αναλάβει τη διοίκηση της μοίρας που στάθμευε εκεί και να κάνει επαφή με το στρατηγό Κόλλια, διοικητή της Πρώτης Στρατιάς, που επρόκειτο να συμμετάσχει στο βασιλικό πραξικόπημα.

Λίγο μετά τις 10.00' π.μ. ο βασιλιάς, ο πρωθυπουργός και η βασιλική οικογένεια απογειώθηκαν από το Τατόι με κατεύθυνση την Καβάλα, που θα γινόταν και το αρχηγείο του.

Ενώ βρισκόταν ο βασιλιάς καθ' οδόν προς την Καβάλα, ο στρατηγός Μανέτας επισκέφθηκε τον αρχηγό του ΓΕΣ Οδυσσέα Αγγελή και του έδειξε μια επιστολή του βασιλιά που περιλάμβανε την εντολή να παραδώσει ο Αγγελής τη διοίκηση στον Μανέτα. Ο Μανέτας ούτε καν οπλοφορούσε, και ο Αγγελής τον έθεσε υπό κράτηση. Αμέσως έδωσε το σήμα γενικού συναγερμού και ζήτησε από τις ένοπλες δυνάμεις να μείνουν πιστές στην κυβέρνηση. Ο Αγγελής ανακάλυψε πως οι επικοινωνίες με στρατιωτικές μονάδες της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας είχαν αποκοπεί. Η χούντα, που ανησύχησε με αυτό, αντέδρασε με ταχύτητα στην περιοχή Αττικής. Μονάδες τανκς περικύκλωσαν τα αεροδρόμια Τανάγρας και Ελευσίνας, το ραδιοφωνικό σταθμό Αθηνών και το κτίριο της Βουλής.

Στις 2.00' μ.μ., δύο αεριωθούμενα που ανήκαν στις δυνάμεις του βασιλιά πέταξαν πάνω από την Αθήνα και σκόρπισαν αντίγραφα του διαγγέλματος του βασιλιά, ενώ η χούντα χρησιμοποίησε το ραδιοφωνικό σταθμό Αθηνών για να μεταδώσει τη δική της προκήρυξη:

Ελληνικέ λαέ,

Προ ολίγων ωρών εξεδηλώθη εγκληματική συνωμοσία και απόπειρα καταλύσεως του Κράτους και της εννόμου τάξεως. Κοινοί τυχοδιώται, κινούμενοι από μωράν φιλοδοξίαν και αγνοούντες το συμφέρον του Έθνους, παρέσυραν και παρεπλάνησαν τον Βασιλέα και τον εξηνάγκασαν να στραφεί και αντίς κατά της εθνικής επαναστά-

σεως, κατά της γαλήνης και της ησυχίας του Λαού εις ιδιαίτερος ιστορικός διά την Ελλάδα σιγμάς.

Ο βασιλιάς έφτασε στην Καβάλα στις 11.30' π.μ. Οι στρατιωτικές μονάδες που στάθμευαν εκεί προσχώρησαν αμέσως στο πραξικόπημα. Στη Λάρισα ο βασιλιάς είχε επιτυχία στην αρχή, αλλά στη Θεσσαλονίκη τα πράγματα δεν πήγαν καθόλου καλά. Ο αντιστράτηγος Λιαράκος, πιστός στο βασιλιά, πήρε στα χέρια του τη διοίκηση των βασιλικών δυνάμεων στην περιοχή Θεσσαλονίκης, δεν μπόρεσε όμως να καταλάβει το ραδιοφωνικό σταθμό Θεσσαλονίκης, που παρέμεινε υπό τον έλεγχο του ταξίαρχου Πατίλη, του γενικού κυβερνήτη Βορείου Ελλάδος της χούντας. Έτσι, η Θεσσαλονίκη μετέδωσε το μήνυμα της χούντας – δίνοντας την εντύπωση στην Αθήνα και αλλού πως το πραξικόπημα του βασιλιά απέτυχε στη Βόρεια Ελλάδα. Στη συνέχεια, ο ταξίαρχος Πατίλης κατόρθωσε να συλλάβει τον Λιαράκο και να αναλάβει τη διοίκηση της Τρίτης Στρατιάς.

Στις 4.00' μ.μ. ο βασιλιάς έφτασε με αεροπλάνο στη Λάρισα για να συναντήσει τον πέραρχο Αντωνάκο και το στρατηγό Κόλλια. Μόλις έφτασε, πληροφορήθηκε πως ο Κόλλιας είχε κιόλας συλληφθεί από νεότερους αξιωματικούς που είχαν παραμείνει πιστοί στη χούντα. Στενοχωρημένος γύρισε στην Καβάλα. Εκεί τα πράγματα είχαν πάρει τροπή προς το χειρότερο. Ο στρατηγός Περίδης και ο ταξίαρχος Έρσελμαν είχαν επίσης συλληφθεί από νεότερους αξιωματικούς αφοσιωμένους στη χούντα. Ο ταξίαρχος Ζαλοχώρης, υποσηρικτής του βασιλικού πραξικοπήματος, είχε διαφύγει περνώντας τα σύνορα στην Τουρκία. Η Μεραρχία της Καβάλας, αποκαρδιωμένη, τέθηκε υπό τις διαταγές της χούντας.

Τα άλλα δύο όπλα, το ναυτικό και η αεροπορία, ήταν ακόμα πιστά στο βασιλιά, μα ο βασιλιάς δεν ήξερε πώς να τα χρησιμοποιήσει. Ο άμεσος κύκλος του και μερικοί Βρετανοί και Αμερικανοί σύμβουλοι που τον ακολούθησαν τον συμβούλευσαν να αποφύγει κάθε πράξη που θα κατέληγε σε αιματοχυσία. Έτσι, όταν οι ναυτικές μο-

νάδες, που ήταν κιόλας καθ' οδόν, ζήτησαν οδηγίες, ο βασιλιάς απάντησε: «Κάνετε ό,τι μπορείτε... με τον όρο να μη χυθεί αίμα». Στις 3.00' π.μ. της 14ης Δεκεμβρίου το ναυτικό και η αεροπορία είχαν υπαχθεί υπό τις διαταγές της κυβέρνησης του Παπαδόπουλου.

Στις 3.15' ο βασιλιάς, η οικογένειά του, ο πρωθυπουργός και μερικοί ξένοι σύμβουλοι αναχώρησαν για τη Ρώμη. Ο ραδιοσταθμός Αθηνών μετέδωσε πως «οι συνωμότες και ο Κωνσταντίνος προσπαθούν να διαφύγουν κυνηγημένοι από το στρατό από χωριό σε χωριό. Η αντεπανάσταση απέτυχε. Συνετρίβη πλήρως».

Ενώ ο βασιλιάς βρισκόταν ακόμα στην Ελλάδα, στις 9.30' μ.μ. της 13ης Δεκεμβρίου ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Ιερώνυμος όρκισε το στρατηγό Ζωιτάκη ως αντιβασιλέα και ο Ζωιτάκης αμέσως ζήτησε από τον Παπαδόπουλο να αναλάβει τα καθήκοντα του πρωθυπουργού. Οι αξιωματικοί της χούντας, εξαγριωμένοι από την προδοτική συμπεριφορά του βασιλιά, έβγαλαν τις φωτογραφίες του από τα κυβερνητικά κτίρια. Επιτέλους, ελευθερώθηκαν από τις επεμβάσεις του παλιού «διεφθαρμένου» κατεστημένου.

Ο βασιλιάς, φτάνοντας στη Ρώμη, αρνήθηκε να κάνει οποιαδήποτε δήλωση. Οι Αμερικανοί φίλοι του τον παρότρυναν να περιμένει. Ο θρόνος του ήταν τώρα σε κίνδυνο, και φυσικά αυτό μονάχα μετρούσε γι' αυτόν. Οι φίλοι του είχαν τώρα συλληφθεί και πιθανόν να αντιμετωπίζαν κατηγορία εσχάτης προδοσίας. Οι «ενοχοποιητικές» επιστολές του Γεωργίου Παπανδρέου και του Παναγιώτη Κανελλόπουλου είχαν μείνει πίσω στο Παλάτι, όπου σίγουρα θα τις έβρισκε η χούντα, και οι δύο άντρες κινδύνευαν να αντιμετωπίσουν το εκτελεστικό απόσπασμα. Αλλά ένα μόνο πράγμα είχε σημασία: να σωθεί ο θρόνος. Από παλατιανή πηγή πληροφορήθηκα πως, πριν προλάβει καλά καλά ο βασιλιάς να ανοίξει τις αποσκευές του, έλαβε ένα τηλεφώνημα από τον Ντιν Ρασκ. Ο Ρασκ τον παρότρυνε να μην κάνει καμία ενέργεια που θα μπορούσε να φέρει ανεπανόρθωτο ρήγμα στις σχέσεις του με τη χούντα. Οι Ηνωμένες Πολιτείες θα αναλάμβαναν να μεσολαθήσουν για να αποκαταστήσουν τις σχέσεις

Κωνσταντίνου και Παπαδόπουλου. Ο Κωνσταντίνος υπάκουσε και ακύρωσε τη συνέντευξη Τύπου που είχε καλέσει το προσωπικό του.

Στο μεταξύ, μια μικρή κωμωδία παιζόταν στο Παρίσι. Οι *Times* δημοσίευσαν την εξής είδηση στις 14 Δεκεμβρίου: «Ο Πέτρος Γαρουφαλιάς, πρώην υπουργός Εθνικής Αμύνης της Ελλάδας, πρόβλεψε απόψε [13 Δεκεμβρίου] πως η προσπάθεια του βασιλιά Κωνσταντίνου να ανατρέψει την ελληνική στρατιωτική χούντα θα πετύχαινε. Πρόσθεσε δε πως θα ήταν σύμφωνος να αναλάβει την πρωθυπουργία σε μια νέα προσωρινή κυβέρνηση».

Στην Αθήνα ο πρωθυπουργός τώρα Παπαδόπουλος ήταν χαρούμενος κάνοντας αλλαγές στο υπουργικό συμβούλιο. Ο Σπαντιδάκης αποπέμφθηκε και ο ταξίαρχος Παττακός έγινε αντιπρόεδρος της κυβέρνησης. Ανακοινώθηκαν επίσης μερικές άλλες ασήμαντες αλλαγές. Ο Παπαδόπουλος έδωσε συνέντευξη στον Τύπο, στην οποία, σύμφωνα με αμερικανικές οδηγίες, ακολουθούσε μια εκπληκτικά μετριοπαθή γραμμή. Μεταξύ άλλων, δήλωσε:

Η θέσις του Βασιλέως είναι ότι ούτος εθελοντικώς απεφάσισε να απόσχη της εκτελέσεως των καθηκόντων του εις το εξής. Διά της προβλεπομένης υπό του Συντάγματος διαδικασίας, επαναληφθείσης κατά το παρελθόν, ο Βασιλεύς αντικατεστάθη εις την εκτέλεσιν των καθηκόντων του υπό Αντιβασιλέως. Τοιουτοτρόπως έχομεν πάλιν την ιδίαν μορφήν πολιτεύματος και συνεπώς έχομεν τώρα πραγματικήν τάξιν. [...] Η Κυβέρνησις, εν τη επιθυμία της να εξασφαλίση αναίμακτον επίλυσιν της καταστάσεως, εχορήγησεν αμνηστειάν εις τους ολίγους αξιωματικούς οι οποίοι δεν μας υπήκουσαν δι' ελάχιστον έστω χρόνον. Πολύ ολίγοι από τους πρωταγωνιστάς πιθανόν να υποστούν πειθαρχικάς κυρώσεις.

Ο Παπαδόπουλος και η χούντα προβάλλονταν τώρα ως η κυρίαρχη δύναμη στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις. Αυτό που χρειαζόταν τώρα ήταν «διεθνής κατανόηση». Έπρεπε να κινηθούν αστρα-

παιία, να πάρουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για να ξεπεράσουν κάθε εμπόδιο που θα αναφυόταν εξαιτίας της άρνησης δυτικών κυβερνήσεων να αναγνωρίσουν το καθεστώς. Μπορούσαν όμως να βασιστούν στους Αμερικανούς, που η παρασκηνιακή τους δουλειά θα ήταν αποφασιστικής σημασίας για τη χούντα.

Στις 16 Δεκεμβρίου η *Daily Telegraph* ανέφερε την παρακάτω είδηση, με προέλευση από την Αθήνα:

Η ελληνική στρατιωτική χούντα είναι σήμερα σοβαρά ανήσυχη για την πιθανότητα να μην αναγνωριστεί το νέο καθεστώς από ξένες κυβερνήσεις. Όλοι οι πρεσβευτές στην Αθήνα είναι διαπιστευμένοι στο βασιλιά Κωνσταντίνο και όχι στην κυβέρνηση. Επίσης, ανεξάρτητα από τις διαψεύσεις, η χούντα καταβάλλει απεγνωσμένες προσπάθειες να πείσει το βασιλιά να επιστρέψει στην Ελλάδα. Υπάρχουν κάμποσες ενδείξεις γι' αυτό.

1. Ο συνταγματάρχης Παπαδόπουλος, ο νέος πρωθυπουργός, έδωσε εντολή να ξανατοποθετηθούν όλες οι φωτογραφίες του βασιλιά και της βασίλισσας στα κυβερνητικά γραφεία και ζήτησε τη διεξαγωγή έρευνας για την ανακάλυψη αυτών που διέταξαν τη μετακίνησή τους. Ο ταξίαρχος Παττακός, αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, είπε ότι «το καθεστώς της Ελλάδος παραμένει η Βασιλευομένη Δημοκρατία και δεν προβλέπεται αλλαγή».

2. Η Σύνοδος, το διοικητικό σώμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας, έδωσε εντολές σήμερα, με πλήρη κυβερνητική έγκριση, σε όλους τους επισκόπους να συνεχίσουν τις προσευχές για τη βασιλική οικογένεια.

3. Όλα τα δωμάτια των βασιλικών ανακτόρων Αθηνών και Τιρτοίου κλειδώθηκαν και σφραγίστηκαν.

4. Ανώτατοι αξιωματικοί του στρατού, και ιδιαίτερα της Τρίτης Στρατιάς, που υποκλήριξαν το βασιλιά δε θα προσαχθούν σε στρατοδικεία, αλλά θα υποστούν μόνο μείωση βαθμού. Στους νεότερους αξιωματικούς θα δοθεί αμνηστία.

Οι *Times* την ίδια μέρα δημοσίευσαν πληροφορίες για τις διαπραγματεύσεις μεταξύ βασιλιά και συνταγματαρχών:

Υπάρχουν απόψε συνεχώς ενισχυμένες ενδείξεις πως η εξορία του βασιλιά Κωνσταντίνου, που άρχισε με την ξαφνική άφιξή του στη Ρώμη χθες, αποτελεί το θέμα διαπραγματεύσεων μεταξύ του εικοσιεπταετούς μονάρχη και του καθεστώτος των Αθηνών. Υπάρχουν πληροφορίες πως ο βασιλιάς είχε παραπεταμένες τηλεφωνικές συνομιλίες με την Αθήνα και την Ελληνική Πρεσβεία στην Ουάσιγκτον χθες το βράδυ, ύστερα από σύντομη συνάντηση με τον Αμερικανό πρεσβευτή στη Ρώμη· πληροφορηθήκαμε επίσης πως ο βασιλιάς είναι πιθανό να συναντηθεί με τον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών κ. Παναγιώτη Πιπινέλη, που μόλις έφτασε από τις Βρυξέλλες. [...] Η χθεσινή βιαστική συνάντηση του Αμερικανού πρεσβευτή κ. Φρέντερικ Ράινχαρντ και του βασιλιά στη Βίλα έδωσε αφορμή σε εικασίες πως πιθανή αμερικανική επέμβαση θα αποβλέπει σε συμφιλίωση μεταξύ βασιλιά και Αθηνών.

Δεν προκάλεσε κατάπληξη το γεγονός πως η ίδια έκδοση των *Times* περιείχε την είδηση της επίσημης αμερικανικής αντίδρασης στις «δραματικές» εξελίξεις:

Ο υπουργός Εξωτερικών κ. Ντιν Ρασκ σήμερα εξέφρασε την ελπίδα πως η Ελλάδα θα επιστρέψει σε συνταγματική κυβέρνηση το νωρίτερο δυνατόν. Στο ερώτημα αν θα δινόταν «ταχεία αναγνώριση» στο ελληνικό στρατιωτικό καθεστώς που διόρισε σε αντικατάσταση του βασιλιά Κωνσταντίνου, ο κ. Ρασκ απάντησε: «Θα περιμένουμε για λίγο». Εκπρόσωποι του Στέιτ Ντιπάρτμεντ αποκάλυψαν πως γίνεται επισκόπηση της κατάστασης σε υψηλό επίπεδο. Οι ενδείξεις όμως στους διπλωματικούς κύκλους είναι πως, όσο κι αν αντιπαθούν οι Ηνωμένες Πολιτείες τη δικτατορία στην Ελλάδα, αναγνωρίζουν τον αντικομμουνιστικό προσανατολισμό της χώρας – και τη

στρατηγική της θέση στη νότια πτέρυγα του ΝΑΤΟ, σε σχέση με την ενισχυμένη θέση των Ρώσων στη Μεσόγειο. Περιορισμένες ποσότητες αμερικανικών στρατιωτικών ανταλλακτικών και άλλων μικρών εφοδίων εξακολουθούν να κινούνται προς την Ελλάδα, παρά την πρόσφατη αναταραχή. Αμέσως αφότου η χούντα ήρθε αρχικά στην εξουσία, την 21η του περασμένου Απριλίου, οι Ηνωμένες Πολιτείες διέκοψαν τις αποστολές όπλων, αλλά αργότερα επανέλαβαν αποστολές μικροεφοδίων. Λέγεται ότι ο πρεσβευτής των Ηνωμένων Πολιτειών κ. Φίλιπς Γάλμποτ έχει ανεπίσημες επαφές με το καθεστώς των Αθηνών.

Το παιχνίδι παιζόταν σύμφωνα με τους κανόνες. Οι Αμερικανοί τώρα έπρεπε να κάνουν τον Κωνσταντίνο να ακούσει τη φωνή της λογικής και να τον πείσουν πως όλα θα τελείωναν προς το καλύτερο, μα και να τον ικανοποιήσουν πως δεν ήταν υπεύθυνοι για τη φάρσα που παίχτηκε στην Ελλάδα. Υπήρχε όμως ακόμα κωμωδία στις ειδήσεις. Ο Γαρουφαλιάς φαινόταν να ελπίζει ακόμα πως θα γινόταν πρωθυπουργός. Οι *Times* της 16ης Δεκεμβρίου δημοσίευσαν την εξής είδηση:

Ο κ. Πέτρος Γαρουφαλιάς, πρώην υπουργός Αμύνης της Ελλάδας, έκανε απόψε έντονη έκκληση προς τη χούντα να μην καταργήσει τη συνταγματική μοναρχία. Ο κ. Γαρουφαλιάς, που θεωρείται της προτίμησης του βασιλιά για πρωθυπουργός αν πετύχαινε το πραξικόπημα την Τετάρτη, ανανέωσε επίσης την προσφορά του να ηγηθεί κυβέρνησης συνδιαλλαγής. [...] Υποστηρίζοντας πως μπορούσε να συμφιλιώσει το βασιλιά Κωνσταντίνο και το στρατιωτικό καθεστώς, πρόσθεσε: «Θα επιστρέψω εις τας Αθήνας την προσεχή εβδομάδα, διότι η θέσις μου είναι μεταξύ του Ελληνικού λαού».

Στο μεταξύ, ο βασιλιάς ανακάλυπτε πόσο σκληροί θα ήταν οι όροι της χούντας. Εξάλλου, η χούντα και όχι αυτός είχε την υποστή-

ριξη της Ουάσινγκτον. Στις 17 Δεκεμβρίου η *Daily Express* δημοσίευσε την εξής είδηση:

Επί πέντε αγωνιώδεις ώρες χθες στη Ρώμη ο βασιλιάς Κωνσταντίνος παζάρευε τους όρους που έθεσε η ελληνική στρατιωτική κυβέρνηση για την πιθανή επιστροφή του στο θρόνο. [...] Είναι φανερό πως οι στρατιωτικοί κυβερνήτες των Αθηνών παρουσίασαν στον Κωνσταντίνο εξαιρετικά τραχείς όρους. Όπου κι αν στραφεί –στην εξορία ή στην Ελλάδα–, παντού τον περιμένει η ήττα.

Πολυάριθμοι μεσάζοντες κυκλοφορούσαν μεταξύ Αθηνών και Ρώμης προσπαθώντας να τον πείσουν να δεχτεί τους όρους της χούφτας. Τελικά δέχτηκε. Στις 20 Δεκεμβρίου έδωσε στον Τύπο την ακόλουθη δήλωση:

Είμαι διατεθειμένος να επιστρέψω εις την Ελλάδα. Θέλω να επιστρέψω εις την Ελλάδα. Αλλά πρέπει να έχω διαβεβαιώσεις ότι η χώρα μου ευρίσκεται εις την οδόν της επανόδου εις την Κοινοβουλευτική Δημοκρατίαν. Δεν αντετάχθην ανοικτά εις τα γεγονότα της 21ης Απριλίου, διότι τούτο θα ωδήγει εις αιματοχυσίαν. Δεν εγκατέλειψα τότε την Ελλάδα, διότι ήλπιζα ότι, παραμένων, θα μπορούσα να πείσω τους ανελθόντας εις την εξουσίαν να επαναφέρουν, εις σύντομον χρόνον, την χώραν εις την δημοκρατίαν. Ευρεθείς αντιμετώπος με την επαναστατικήν αυτήν κατάστασιν, τους παρέσχον την ευκαιρίαν να αποδείξουν τους αναγγελλθέντας σκοπούς των. Αλλά, εν όσω παρήρχοντο οι μήνες, κατέστη σαφές ότι εσημειούτο μία παρέκκλισις από τους σκοπούς αυτούς. Απεφάσισα να ενεργήσω. Δεν επέτυχα. Αλλά καθήκον μου και σκοπός μου εξακολουθούν να είναι η αποκατάστασις του κοινοβουλευτικού καθεστώτος εις την Ελλάδα. Ένα μόνον όρον έχω διά την επιστροφήν μου εις την Ελλάδα, ως νόμιμος αρχηγός του Κράτους: ότι η εν τη Αρχή Κυβέρνησις θα αναγγείλη ένα σταθερόν και πλήρες ημερολόγιον πρόγραμμα διά την

αποκατάσσει ενός φυσιολογικού, δημοκρατικού πολιτικού βίου. Θα πρέπει να υπάρξει μία αποδεκτή ημερομηνία διά την δημοσίευση του νέου Συντάγματος. Θα πρέπει να ανακοινωθεί μία ουχί απομακρυσμένη ημερομηνία διά την διαξαγωγήν του δημοψηφίσματος επί του Συντάγματος και ο Ελληνικός λαός θα πρέπει να τύχη της διαβεβαίωσης ότι θα δυνηθή και πάλιν να εκτελέση το παλαιόν δικαίωμά του, να εκλέξη την κυβέρνησίν του. Ας είμεθα απολύτως ρεαλισταί. Δεν έχω τώρα υπό τας διαταγάς μου ουδεμίαν δύναμιν. Αλλά έχω υπέρ του σκοπού μου την επιθυμίαν κάθε Έλληνας να ζή εν ελευθερία. Είχα υπ' όψιν μου τους κινδύνους τους οποίους ανελάμβανα την 13ην Δεκεμβρίου. Έπραξα τούτο προς χάριν του λαού μου. Η οικογένειά μου συνεμερίσθη τους κινδύνους αυτούς κατά τας ώρας της κρίσεως. Εφθάσαμεν εις Ρώμην με την απόφασιν να επιζητήσωμεν μίαν λύσιν του ελληνικού ζητήματος. Ας αντιληφθή η εν τη εξουσία, εις τας Αθήνας, Κυβέρνησις τον σκοπόν μου υπό πνεύμα εθνικής συμφιλίωσης, ώστε η επιστροφή μου εις την Ελλάδα να παράσχη μίαν εγγύησιν εις τον λαόν μου και εις τον κόσμον, ότι η τάξις, η νομιμότης και η δημοκρατία θα επικρατήσουν εις την Ελλάδα.

Όλα είχαν κονονιστεί. Στις 21 Δεκεμβρίου ο Μάριο Μοντιάνο του Γιουνάιτεντ Πρες Ιντερνάσιοναλ τηλεγράφησε:

Το ελληνικό καθεστώς δηλώνει νομιμοφροσύνη στο βασιλιά. Το ελληνικό καθεστώς επανέλαβε σήμερα την απόφασί του να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές, όχι σε δικτατορία, και ανανέωσε την έκφραση πίστης προς το βασιλιά.

Η κωμωδία είχε τώρα παιχτεί ως την τελευταία της πράξη και οι Αμερικανοί είχαν κάθε λόγο να επευφημήσουν. Σύντομα θα έδιναν την ευλογία τους στη νέα μορφή του καθεστώτος, παρέχοντάς του επίσημη αναγνώριση. Οι άλλες δυτικές χώρες θα ακολουθούσαν.

Υπήρχε βέβαια ακόμα και λίγη ατέλειωτη δουλειά: ο ΑΣΠΙΔΑ. Οι άνθρωποι που είχαν κατηγορηθεί για εσχάτη προδοσία για τη συμμετοχή τους σε συνωμοσία να εκδιώξουν το βασιλιά από το θρόνο δε θα μπορούσαν τώρα εύκολα να δικαστούν με τέτοια κατηγορία. Επιτέλους, η ίδια η χούντα είχε στείλει το βασιλιά στην εξορία. Οπωσδήποτε ο Ανδρέας Παπανδρέου αποτελούσε πρόβλημα, γιατί η διεθνής αντίδραση για τη σύλληψή του δε μειώθηκε με το πέρασμα του χρόνου. Μια και μόλις είχαν πάρει αμνηστία οι συνωμότες στο πραξικόπημα του βασιλιά, ήταν η κατάλληλη στιγμή να επεκταθεί η αμνηστία και στους κατηγορούμενους του ΑΣΠΙΔΑ. Βέβαια, θα έπρεπε να καλυφθεί με τέτοιο τρόπο που να μην προδίδει αδυναμία. Θα ήταν μέρος γενικής αμνηστίας. Αυτό θα διόρθωνε και ένα σωρό άλλους πονοκέφαλους. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, άλλοι πολιτικοί ηγέτες και πολλοί δημοσιογράφοι είχαν συλληφθεί τη μέρα του βασιλικού πραξικοπήματος. Μια γενική αμνηστία θα απάλλαζε τη χούντα από την ανάγκη να εξηγήσει στο διεθνή Τύπο γιατί κρατιόταν. Η χούντα ήταν τώρα παντοδύναμη και μπορούσε ακίνδυνα να κάνει αυτή την επίδειξη μεγαλοψυχίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΙΙ

ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΛΙ ΤΗΣ ΦΥΛΑΚΗΣ

Περιμένοντας το κατηγορητήριο

Οι ώρες φαίνονταν ατέλειωτες. Η χρονική μονάδα συσχετισμού ήταν η μέρα και η καθημερινή ρουτίνα. Οι μέρες διέφεραν μεταξύ τους κατά το αν ήταν μέρες επίσκεψης ή όχι.

Όταν με άφηναν να βγω από το κελί, περπατούσα αδιάκοπα πάνω κάτω στο μονότονο διάδρομο. Ο μοίραρχος ή ο ανθυπομοίραρχος ή ο ανθυπασπιστής συχνά περπατούσαν μαζί μου. Είχαμε αρχίσει να κουβεντιάζουμε αρκετά ελεύθερα, αλλά όχι για πολιτικά. Αυτό απαγορευόταν αυστηρά. Η συζήτηση συχνά μας έφερνε στον εμφύλιο πόλεμο. Ο μοίραρχος και ο ανθυπασπιστής ήταν συνομήλικόι μου και είχαν πολεμήσει εναντίον των ανταρτών. Είχαν πικρές αναμνήσεις, τις οποίες δεν προσπαθούσαν να κρύψουν. Ο ανθυπομοίραρχος ήταν νέος και δε θυμόταν πολλά πράγματα. Τον απασχολούσε η καριέρα του.

Μια μέρα του Ιουλίου, καθώς περπατούσα στο διάδρομο, το μάτι μου έπεσε στην αυλή των φυλακών. Παρά την απόσταση και τα παράθυρα που μας χώριζαν, αναγνώρισα τρεις φίλους: το διευθυντή του πολιτικού μου γραφείου Αντώνη Λιβάνη, τον Σάκη Πεπονή, ένα στενό φίλο και υποψήφιο στις εκλογές του Μαΐου που δεν έγιναν ποτέ, και τον Τάκη Κατσικόπουλο, βουλευτή από την περιφέρειά

μου. Τους είχαν συλλάβει, αλλά με ποια κατηγορία: Κοίταξαν προς την κατεύθυνσή μου και με αναγνώρισαν κι αυτοί. Με χαιρέτησαν κάνοντάς μου ένα ανεπαίσθητο νεύμα. Οι φρουροί της φυλακής τούς μετέφεραν αμέσως στα κελιά τους.

Την επομένη ρώτησα το δικηγόρο μου Μένιο Κουτσόγιωργα τι συνέβη με αυτούς. Τους είχαν συλλάβει, μαζί με πολλούς άλλους, για συμμετοχή σε ομάδα αντίστασης. Στην πραγματικότητα, τους υποπεύονταν για αρχηγούς της ομάδας. Μερικά μέλη της ομάδας –και μεταξύ τους ο Σάκης– είχαν βασανιστεί. Ήμουν περήφανος και ανήσυχος μαζί. Περήφανος γιατί οι καλοί μου φίλοι είχαν μπει στον αγώνα. Ανήσυχος γιατί δεν ήταν αρκετά προσεκτικοί. Εντούτοις, η παρουσία τους στον Αβέρωφ μού μείωσε το συναίσθημα της μοναξιάς. Κάπου πίσω από τους τοίχους της φυλακής υπήρχαν φίλοι.

Ένα απόγευμα, στα τέλη Ιουλίου, η Μαργαρίτα δεν έφτασε στην ώρα της. Περίμενα ανυπόμονα. Την είχαν άραγε συλλάβει; Καθώς κοίταζα έξω, είδα μια στενή φίλη μας από τις Ηνωμένες Πολιτείες, που έμενε με τη Μαργαρίτα δίνοντάς της κουράγιο. Μου έκανε ένα προσεκτικό αλλά καθησυχαστικό σινιάλο. Αργότερα, πολύ αργότερα, φάνηκε η Μαργαρίτα. Δεν ήταν μόνη. Μαζί της ήταν ο Γουόλτερ Χέλερ, ένας καλός φίλος και συνάδελφος από τη Μινεσότα, οικονομολόγος γνωστός ως σύμβουλος των προέδρων Κένεντι και Τζόνσον. Μου έκανε νεύμα και εγώ απάντησα. Την επομένη με επισκέφθηκε ο Γουόλτερ.

Δεν ήρθε μόνος. Τον συνόδευαν ο μοίραρχος Τουρνάς και ένας διερμηνέας της Αμερικανικής Πρεσβείας. Ανταλλάξαμε θερμή χειραψία και μετά καθίσαμε να μιλήσουμε στο μικρό δωμάτιο όπου συναντούσα το δικηγόρο μου. Ήμασταν στενοί φίλοι και για μερικά χρόνια, πριν φύγω από τη Μινεσότα για το Μπέρκλεϊ, είχαμε κοινό γραφείο. Είχα να τον δω πολλά χρόνια. Με συγκίνησε η προθυμία του να έρθει μέχρι την Ελλάδα για χάρη μου. Η επίσκεψή του ήταν σημαντικό γεγονός για μένα στην πληκτική ζωή των φυλακών Αβέρωφ. Ήταν κάτι περισσότερο απ' ό,τι μπορούσα να ελπίσω.

Ο διερμηνέας της πρεσβείας τυχαία απέσπασε την προσοχή του Τουρνά και των άλλων, κι έτσι μπορέσαμε να μιλήσουμε αρκετά ελεύθερα. Με ρώτησε για την υγεία μου, για τις συνθήκες ζωής στη φυλακή, για το κέφι μου. Είχε έρθει με την ελπίδα να πείσει τους συνταγματάρχες να με απελάσουν και να απαλλαγούν έτσι από αυτό το «αγκάθι» στις σχέσεις τους με τη Δύση. Είχε επισκεφθεί τους Κόλλια, Παττακό, Μακαρέζο και Τοτόμη, υπουργό Δημοσίας Τάξεως. Αργότερα, όταν γύρισε στις Ηνωμένες Πολιτείες, έγραψε μερικά από όσα μου είπε εκείνη τη μέρα:

Η Μαργαρίτα με είχε προειδοποιήσει πως ο Κόλλιας πραγματικά μισεί τον Ανδρέα, και είχε δίκιο. Όταν άνοιξε τη συζήτηση με λίγο χιούμορ (πράγμα που, καθώς μαθαίνω, είναι ασυνήθιστο γι' αυτόν), απάντησα μισοαστεία μισοσυβαρά πως είχα έρθει στην Ελλάδα για να τους απαλλάξω από ένα πρόβλημα, συγκεκριμένα από τον Ανδρέα Παπανδρέου. Αυτό προκάλεσε βίαιες ύβρεις εναντίον των Αμερικανών που έρχονται στην Ελλάδα για να αναμειγνύονται στα εσωτερικά της προβλήματά, πως αν συνεχιστούν οι επισκέπτες και τα γράμματα θα επιφέρουν σκληρότερη στάση απέναντι στον Ανδρέα, πως εν πάση περιπτώσει το ζήτημα βρισκόταν στα χέρια των δικαστηρίων, που δε θα επιθυμούσε να επηρεάσει, και πως επιτέλους ο Ανδρέας είναι ένας πειθαρχημένος, συνωμοτικός, προδότης κομμουνιστής. Είπα στον Κόλλια πως οχτώ χρόνια στενής επαγγελματικής και προσωπικής επαφής με τον Ανδρέα στις Ηνωμένες Πολιτείες δε μου έδωσαν ούτε την ελάχιστη ένδειξη κομμουνιστικής σκέψης και συμπεριφοράς. [...] Χρειάστηκε μισή ώρα για να με ενημερώσει με κάθε λεπτομέρεια για την κομμουνιστική και συνωμοτική δράση του Ανδρέα, ξεκινώντας από τη δράση και φυλάκισή του το 1938-39 και συνεχίζοντας για το 1963, για την εκμετάλλευση του ονόματός του πατέρα του, το χλευασμό της δικονομικής διαδικασίας στη δίκη του ΑΣΠΙΔΑ με τη χρήση της βουλευτικής ασυλίας και τη συνωμοσία για την αρπαγή της εξουσίας και την ανατροπή της δημοκρατικής κυ-

βέρνησης στην Ελλάδα. Προφανώς η γραμμή της χούντας ήταν πως ο Ανδρέας ήταν η αιτία που τους ανάγκασε να πάρουν την εξουσία – και γι' αυτό πιστεύω πως θέλουν να τον δικάσουν, για να δικαιολογήσουν έτσι τις πράξεις τους. Ο Κόλλιας μίλησε για τις ωραίες δημοκρατικές παραδόσεις της Ελλάδας, και αυτό μου έδωσε την ευκαιρία να πω ότι οι διανοούμενοι στις Ηνωμένες Πολιτείες διατηρούσαν μια ιδιαίτερη στοργή για την Ελλάδα, το λίκνο της δημοκρατίας· πως αυτό το γενικό ενδιαφέρον ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους παρακολούθησαν από τόσο κοντά τις εξελίξεις στην Ελλάδα και στενοχωρήθηκαν τόσο πολύ για την αναστολή της δημοκρατικής διαδικασίας, δείχνοντας τόσο έντονο ενδιαφέρον για την αποκατάστασή της· με άλλα λόγια, πως συμεριζόμαστε με τον πρωθυπουργό το ζωηρό του ενδιαφέρον για τη σύντομη επιστροφή σε συνταγματική κυβέρνηση και ελεύθερες εκλογές! Προσπάθησα να συσχετίσω τα θετικά μου σημεία με μερικά από εκείνα που αυτός εξέφρασε και συγχρόνως να του δώσω να καταλάβει πως τον παρακολουθούσαν ένα σωρό φίλοι. Ηρέμησε κατά το τέλος της συνομιλίας μας και ζήτησε συγνώμη για την αρχική του έκρηξη – αλλά αυτό δεν τον κάνει καλό άνθρωπο.

Ο Παττακός κράτησε περίπου εξίσου σκληρή στάση με τον Κόλλια για τον Ανδρέα, αν και με ίσως λιγότερο προσωπικό πάθος. Και αυτός προώθησε τη σκληρή αντικομμουνιστική γραμμή, υπογράμμισε πως η υπόθεση Παπανδρέου ήταν στη δικαιοδοσία των δικαστηρίων, πως πρέπει να γίνει δίκη, πως ό,τι κι αν είχε πει για τον Παπανδρέου το είχαν υπερβάλει, πως η χούντα έπρεπε να αναλάβει την εξουσία για να προλάβει το κομμουνιστικό κίνημα, να δώσει τέλος στη διαφθορά και να επαναφέρει την Ελλάδα στις αληθινές αξίες. Προσπάθησε να μου εξιγήσει διά μακρών πόσο διασπαστής και πόσο κομμουνιστής ήταν ο Ανδρέας· πως ήταν πραγματικά ένοχος στη συνωμοσία του ΑΣΠΙΔΑ και γιατί θα αποτελούσε κίνδυνο για την Ελλάδα οπουδήποτε στον κόσμο κι αν βρισκόταν. Είπε μερικά αντιπαθητικά πράγματα· για ανθρώπους που του είπαν πως θα ήταν καλύτερα

αν είχε σκοτωθεί ο Ανδρέας την πρώτη μέρα κατά το πραξικόπημα, για όλες τις φασαρίες που τους προκάλεσε έκτοτε – διαμαρτυρίες από κυβερνήσεις και διανοούμενους, επιστολές, επισκέψεις (υποστήριξε πως ο Ανδρέας είχε δεχτεί πολλές επισκέψεις στη φυλακή από διάφορους διανοούμενους, πράγμα που φαίνεται να είναι μεγάλη υπερβολή), πολυάριθμες παραστάσεις από κομμουνιστικές χώρες για λογαριασμό του Ανδρέα (και είπε στον ιδιαίτερό του να μας δείξει, αλλά αυτός δεν μπόρεσε να παρουσιάσει ούτε μία) και ούτω καθεξής.

Είχε γίνει πολλή συζήτηση για την πιθανότητα απέλασής μου, ειδικά πριν από τη δίκη του ΑΣΠΙΔΑ. Η συζήτηση βασίστηκε στην υπόθεση εκ μέρους της χούντας πως, εκτός από την ελληνική, διατηρούσα και αμερικανική υπηκοότητα. Η υπόθεση αυτή ήταν εσφαλμένη. Είχα παραιτηθεί από την αμερικανική μου υπηκοότητα την 1η Ιανουαρίου 1964. Μια και είχα αποφασίσει να πολιτευτώ στην Ελλάδα, δεν μπορούσα πια να διατηρώ διπλή υπηκοότητα. Είχα επισκεφθεί τον Χένρι Λαμπούις, πρεσβευτή τότε στην Ελλάδα, και τον ενημέρωσα επίσημα για την απόφασή μου. Οι δικηγόροι μου σχημάτισαν την εντύπωση πως η χούντα αναζητούσε κάποιο νομικό παράθυρο για να αποφύγει αναμέτρηση μαζί μου σε δημόσια δίκη. Και θα τους ήταν πολύ ευχάριστο αν μπορούσαν να υποστηρίξουν πως, ενώ ήμουν υπουργός της ελληνικής κυβέρνησης, ήμουν παράλληλα υπήκοος άλλης χώρας. Αλλά η νομική τους έρευνα τους έπεισε πως δεν ήμουν πια Αμερικανός πολίτης. Προσαρμόστηκαν έτσι στην ιδέα πως η δίκη έπρεπε να γίνει και πως ήταν υποχρεωμένοι να πιουν το φαρμάκι, όσο πικρό κι αν ήταν. Γιατί δεν μπορούσαν να με κρατήσουν φυλακισμένο επί αόριστον χωρίς δίκη. Υπήρχε πολύ διεθνές ενδιαφέρον για την υπόθεσή μου και η χούντα έκανε απεγνωσμένες προσπάθειες να αποδείξει στον κόσμο πως ήταν νομοταγής κυβέρνηση.

Ο Γουόλτερ είχε πειστεί πως θα προχωρούσαν στη δίκη. Είχε επίσης πειστεί πως μετά τη δίκη οι συνταγματάρχες θα αναζητούσαν κάποιο νομικό τέχνασμα για να με απελάσουν. Στις συνομιλίες του

μαζί τους τους έδωσε την εντύπωση πως σε περίπτωση απέλασής μου θα επέστρεφα στην πανεπιστημιακή ζωή. Εξάλλου είχα πολλές προσφορές από πανεπιστήμια μετά το πραξικόπημα. Οι προσφορές μου είχαν γίνει κυρίως για άσκηση πίεσης πάνω στη χούντα και ίσως για να δοθεί έμφαση στην πανεπιστημιακή μου ιδιότητα.

Λίγο αφότου έφυγε ο Γουόλτερ, είδα τη Μαργαρίτα. Δεν είχε δει τον Γουόλτερ μετά τις επισκέψεις του στους Κόλλια και Παττακό και ανυπομονούσε για νέα. Της τα είπα, και η στιγμή δεν ήταν εύκολη για τη Μαργαρίτα. Είχε ελπίσει πως κάτι θα κατάφερνε να κάνει για λογαριασμό μου ο Γουόλτερ. Αυτό που τη στενοχώρησε ιδιαίτερα ήταν η διήγηση του Γουόλτερ για το βαθύ μίσος που έτρεφε για μένα ο Κόλλιας. Κάθε φορά που αναφερόταν το όνομά μου, ο Κόλλιας γινόταν έξαλλος. Στην πραγματικότητα, ο Κόλλιας ήταν άνθρωπος της Φρειδερίκης. Αν του περνούσε απ' το χέρι, εγώ θα είχα πεθάνει.

Στις αρχές του Αυγούστου με επισκέφθηκε ο υπουργός των Εσωτερικών Παττακός. Έκανα βόλτες στο διάδρομο εκείνο το ζεστό πρωινό, όταν ο ανθυπασπιστής ψιθύρισε βιαστικά διαταγές στους χωροφύλακες. Ίσιωσαν τα πηλήκιά τους, βούρτσισαν τις στολές τους και πήραν στρατιωτική στάση. Σε λίγα λεπτά ο Παττακός και ο Τοτόμης, υπουργός Δημοσίας Τάξεως, φάνηκαν στην κορυφή της σκάλας. Τους ακολουθούσαν τουλάχιστον δέκα αστυνομικοί με πολιτικά. Ο Παττακός με πλησίασε αγέλαστος, με χαιρέτησε και πρότεινε να μπούμε μέσα στο κελί.

Οι δύο υπουργοί κάθισαν στις δυο καρέκλες του κελιού. Εγώ κάθισα στο κρεβάτι. Ο Παττακός με ρώτησε:

– Έχετε τίποτα να μου πείτε; Οτιδήποτε;

Ήμουν εντελώς απροετοίμαστος γι' αυτή την επίσκεψη. Δεν είχα τίποτα να του πω. Αλλά ο Παττακός επέμενε. Με ρώτησε για την υγεία μου. Επέμενε να του δώσω λεπτομέρειες. Αφού τελείωσε το θέμα της υγείας μου, με ρώτησε αν είχα καμιά επιθυμία. Είχα μια. Ζήτησα να μου επιτραπεί να βλέπω τη γυναίκα μου στο δωμάτιο όπου συνατούσα το δικηγόρο μου.

Ο Τοτόμης μίλησε για πρώτη φορά. Ένας γεμάτος σχετικά νέος άντρας, είχε ζήσει πολλά χρόνια στις Ηνωμένες Πολιτείες. Κουβεντιάζοταν πως ανήκε στη CIA. Με κοίταξε με τα ψυχρά, ανέκφραστα μάτια του και είπε:

– Δεν το επιτρέπουμε αυτό, γιατί υποπευόμεθα πως θα δώσετε μηνύματα στη σύζυγό σας, μηνύματα για τους πολιτικούς σας φίλους.

– Μα θα ήμουν ανόητος να διακινδυνεύσω την ελευθερία της γυναίκας μου κάτω από αυτές τις συνθήκες, είπα. Η γυναίκα μου έχει αρκετά να κάνει φροντίζοντας για την οικογένειά μας.

Η έκφραση του Τοτόμη σκλήρυνε.

– Μην ξεχνάτε πως η σύζυγός σας διάλεξε να αναμειχθεί στα εθνικά μας ζητήματα. Μήπως δεν έγραψε στην κυρία Τζόνσον; Με ποιο δικαίωμα το έκανε αυτό; Η σύζυγός σας είναι εχθρός του έθνους.

Αυτό ήταν. Μετά επιτέθηκε ο Παττακός:

– Εσείς οι πολιτικοί είσθε εντελώς ανίκανοι να κυβερνήσετε το έθνος. Όλοι έχετε επωφεληθεί της δημοσίας υπηρεσίας σας. Όλοι σας έχετε κάνει χρήματα.

Θύμωσα.

– Δεν μπορώ να μιλήσω για άλλους πολιτικούς, αλλά σίγουρα μπορώ να μιλήσω για τον εαυτό μου. Είστε στρατιωτικός. Οι στρατιωτικοί υποτίθεται πως έχουν το αίσθημα της τιμής. Αν νομίζετε πως έχω σφετεριστεί χρήματα του Δημοσίου, είναι καθήκον σας να με διώξετε. Τα κυβερνητικά αρχεία είναι στη διάθεσή σας. Στείλτε με στο στρατοδικείο. Αλλιώς, επιμένω να ανακαλέσετε αυτά που είπατε.

Ο Παττακός μαλάκωσε.

– Δεν εννοούσα κατ' ανάγκην εσάς. Αναφερόμουν στην παρέα σας. Μόνο οι στρατιωτικοί είναι ικανοί να κυβερνήσουν τη χώρα.

– Γιατί όχι οι μηχανικοί; ρώτησα.

Θύμωσε.

– Γιατί αυτοί είναι χειρότεροι και από σας.

Η συζήτηση τελείωσε. Σηκώθηκαν κι έφυγαν. Ακόμα δεν μπόρεσα να καταλάβω το σκοπό αυτής της επίσκεψης.

Το απόγευμα της ίδιας μέρας, σε δημοσιογραφική συνέντευξη, είπε στους ξένους δημοσιογράφους πως ήμουν σοβαρά άρρωστος. Ένας δημοσιογράφος έτρεξε στη Μαργαρίτα για να μάθει αν αυτό ήταν αλήθεια. Η Μαργαρίτα ερμήνευσε αυτή την παράξενη πράξη εκ μέρους του Παττακού ως προσπάθεια της χούντας να δημιουργήσει κλίμα που θα τους επέτρεπε να με απελάσουν. Ο Μένιος όμως ανησυχούσε. Πίστευε πως ετοιμάζονταν να με εκτελέσουν και να αποδώσουν το θάνατό μου στην κακή μου υγεία. Επέμενε να στείλει διαμαρτυρία στον υπουργό της Δικαιοσύνης. Αλλά η διαμαρτυρία δε χρειάστηκε. Λίγες μέρες αργότερα ο Παττακός έδωσε δήλωση στον Τύπο. Είπε στους ίδιους δημοσιογράφους πως η υγεία μου ήταν καλύτερη από ποτέ άλλοτε. Δεν είχα απολύτως τίποτα. Μου τηλεφώνησε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Θυμάμαι την έκπληξη στα μάτια του χωροφύλακα όταν άνοιξε την πόρτα του κελιού και μου ζήτησε να τον ακολουθήσω στο γραφείο του διευθυντή.

– Μου λένε οι δημοσιογράφοι που είναι τώρα εδώ πως αποδράσατε από τον Αβέρωφ. Είναι αλήθεια;

– Ήμουν κατάπληκτος.

– Σας μιλάω, απάντησα.

– Έτσι νόμισα κι εγώ. Πώς είναι η υγεία σας; Πώς αισθάνεστε;

– Αισθάνομαι πάρα πολύ καλά.

– Αυτό λέω κι εγώ στον Τύπο. Πως η υγεία σας είναι έξοχη. Πείτε μου, πότε περιμένετε το βούλευμα;

Βρέθηκα σε αμηχανία. Πώς θα μπορούσα εγώ να ξέρω; Ο Παττακός θα μπορούσε να το μάθει αυτό απλώς σηκώνοντας το τηλέφωνο και ρωτώντας τον υπουργό της Δικαιοσύνης. Το βούλευμα είχε καθυστερήσει. Ο Μένιος είχε προβλέψει πως θα το είχαν εκδώσει το πολύ μέχρι τα τέλη Ιουνίου. Αλλά έφτασε ο Αύγουστος και καμία είδηση.

– Δεν ξέρω, απάντησα. Ο δικηγόρος μου λέει πως έπρεπε να έ-

χει κιόλας εκδοθεί. Και, μια και μιλάμε γι' αυτό, θα ήθελα να ζητήσω την επίπευσηή του. Δεν καταλαβαίνω την καθυστέρηση.

Ο Παττακός συνέχισε:

– Έφεραν τον Αβέρωφ στη φυλακή σας; Κατεδικάσθη απόψε από το στρατοδικείο σε πενταετή φυλάκιση.

Απόρησα και πάλι.

– Δεν είμαι υπάλληλος των φυλακών. Πώς μπορώ εγώ να ξέρω; Αυτό ήταν το τέλος της συνομιλίας.

Περίμενα το βούλευμα επί πολλούς μήνες. Ούτε ο Μένιος ούτε εγώ μπορούσαμε να εξηγήσουμε την καθυστέρηση. Γνωρίζαμε πως δεν μπορούσε να έχει σχέση με την ουσία του κατηγορητηρίου. Αν και δεν είχαν καμία απόδειξη, ήταν υποχρεωμένοι να μου απαγγείλουν κατηγορία. Αλλιώς, πώς θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν τη φυλάκισή μου και το ίδιο το πραξικόπημα;

Τελικά έφτασε. Ήταν ένα θλιβερό κείμενο. Δεν προχωρούσε πέρα από το αιτιολογικό που χρησιμοποιήθηκε στο στρατοδικείο μιας μικρής ομάδας αξιωματικών που είχε καταδικαστεί λίγους μήνες νωρίτερα. Περιείχε επίσης ένα σημαντικό πλήγμα για τη χούντα. Η περίφημη επιστολή που υποτίθεται πως είχε στείλει ο πατέρας μου στο συνταγματάρχη Παπατέρπο πιστοποιήθηκε ομόφωνα από τους εμπειρογνώμονες πως ήταν πλαστογραφία. Το κατηγορητήριο τώρα περιείχε αόριστους υπαιγμούς για πιθανή συνωμοσία εκ μέρους μου να γίνει η πλαστογραφία, για να δημιουργηθεί έτσι η εντύπωση πως άδικα κατηγορήθηκα. Αλλά το επιχείρημα ήταν τόσο αδύναμο, που έφτανε στα όρια του γελοίου. Ο Μένιος κι εγώ ήμασταν περιχαρείς. Θέλαμε να φτάσει η υπόθεση στα δικαστήρια το γρηγορότερο. Αλλά υπήρχαν άλλοι δέκα κατηγορούμενοι. Οι περισσότεροι αποφάσισαν να κάνουν αναστολή. Κι άλλη καθυστέρηση, κι άλλη αναμονή.

Το κατηγορητήριο περιείχε μόνο μία μαρτυρία που αναφερόταν άμεσα σ' εμένα. Ένας συμμαθητής μου στο γυμνάσιο, που είχα χρόνια να τον δω, ο Ανδρέας Βαχλιώτης, είχε καταθέσει πως του είχα πει

για τα σχέδιά μου να οργανώσω στρατιωτικό πραξικόπημα, να εκθρονίσω το βασιλιά και να αποσύρω την Ελλάδα από το ΝΑΤΟ. Η μαρτυρία του Βαχλιώτη επιβεβαιώθηκε από τον Κυριάκο Διακογιάννη, ένα φίλο μου δημοσιογράφο.

Ύστερα από λίγες μέρες το «στοιχείο» αυτό σε βάρος μου έγινε καπνός. Οι Βαχλιώτης και Διακογιάννης δραπετεύσαν στην Αμερική. Έδωσαν δημοσιογραφική συνέντευξη στην Ουάσινγκτον δηλώνοντας πως ψευδόρκησαν κάτω από τις πιέσεις της μυστικής αστυνομίας και της ΚΥΠ. Το περιοδικό *Ramparts* δημοσίευσε αυτούσιες τις δηλώσεις τους. Δεν τις είδα παρά αφότου απολύθηκα από τις φυλακές Αβέρωφ, αλλά ο Μένιος κατάφερε να μου μεταφέρει την ουσία τους. Τα παρακάτω αποσπάσματα αποδίδουν την έννοια της ιστορίας του Βαχλιώτη και ρίχνουν φως στο ρόλο της ΚΥΠ και της ποιότητας των ανθρώπων που εφοδιάζουν τη χούντα με σκηνικά:

Ήταν 6.00' μ.μ. της 6ης Σεπτεμβρίου 1966 όταν μπήκα στους άδειους διαδρόμους του δικαστηρίου στην Αθήνα, συνοδευόμενος από τρεις οπλοφορούντες πράκτορες της ΚΥΠ. Προσαγόμενοι στον εισαγγελέα Ταρασουλέα για να καταθέσω εναντίον του Ανδρέα Παπανδρέου.

Ο κύριος λόγος για τον οποίο αποκαλύπτω αυτή την ιστορία είναι να κάνω γνωστό πως οι κατηγορίες της στρατιωτικής χούντας εναντίον του Ανδρέα Παπανδρέου είναι επινόηση της χούντας. Οι κατηγορίες αυτές βασίζονται κατά μεγάλο μέρος σε μια ομολογία που έκανε για υποτιθέμενες ανατρεπτικές ενέργειες του Παπανδρέου. Η ομολογία αυτή μου αποσπάστηκε κάτω από πίεση και είναι ολοκληρωτικά ψευδής. Είναι ψεύδορκη μαρτυρία και δε θα μπορούσε να έχει καμία επίδραση σε δικαστήριο οποιασδήποτε αληθινά δικαίως χώρας. Ο Παπανδρέου είναι ένας τίμιος πατριώτης και οι προσπάθειες της χούντας να ταχυδακτυλουργήσει την υπόθεση αυτή σε βάρος του αποτελεί χαμερπή πράξη. Είδα ολοκάθαρα πως η ΚΥΠ το έχει βάλει σκοπό να καταστρέψει τον Παπανδρέου. Ο Τάκης Απο-

στολόπουλος, πράκτορας και στέλεχος της ΚΥΠ, μου είπε λίγες μέρες πριν από το πραξικόπημα πως θα έδινε το δεξί του χέρι για να εξουδετερώσει τον Ανδρέα Παπανδρέου. Ο ταγματάρχης Ευάγγελος Τσαάκας, τώρα ειδικός σύμβουλος του υπουργού Προεδρίας της κυβέρνησης Παπαδόπουλου, επίσης μου είπε πως ο Παπανδρέου έπρεπε να είχε σκοτωθεί τη νύχτα του πραξικοπήματος. Έπρεπε να απαλλαγούν από αυτόν.

Ξέρω πως η ΚΥΠ συνωμοτούσε εναντίον του Ανδρέα Παπανδρέου για κάμποσα χρόνια, γιατί τον Ιούνιο του 1966 ο πράκτορας της ΚΥΠ Αποστολόπουλος, που μου ήταν τότε γνωστός με το όνομα Βαρικόπουλος, ήρθε και μου είπε πως ήθελε αντίγραφα των σημειωμάτων που είχα ετοιμάσει για τον Ανδρέα δύο χρόνια νωρίτερα. Του είπα πως είχα τα σημειώματα αλλά δεν περιείχαν τίποτα που θα τον ενδιέφερε. Ο Αποστολόπουλος μου είπε να του δώσω τα σημειώματα. Του είπα πως ήταν ιδιωτική αλληλογραφία και δεν τον αφορούσαν. Μου είπε πως στην έρευνα για τον Παπανδρέου, που διεξαγόταν επί δύο χρόνια, ήρθαν στο φως στοιχεία που επιβάρυναν κι εμένα. Απειλήσε τότε να φέρει ένταλμα για έρευνα και μου είπε πως τα πράγματά θα ήταν δύσκολα για μένα αν δε συνεργαζόμουν μαζί του. Τελικά υποχώρησα και του είπα πως θα επέτρεπα στην ΚΥΠ να βγάλει αντίγραφα των σημειωμάτων με την προϋπόθεση να μου επιστραφούν τα πρωτότυπα.

Ο πράκτορας με πήγε στο κτίριο της ΚΥΠ στην Αθήνα. Ήταν ένα πενταώροφο κτίριο, στην οδό Μπουμπουλίνας, αριθμός 20. Μπήκαμε από μια πλαϊνή πόρτα και ανεβήκαμε στον τρίτο όροφο με ένα παλιό ασανσέρ. Τα γραφεία ήταν πολύ μικρά. Μου πήραν τα σημειώματα και τα πήγαν σε ένα δωμάτιο, όπου, μου είπαν, υπήρχε μηχανή για φωτοτυπίες. Ύστερα από δέκα λεπτά κάμποσοι πράκτορες της ΚΥΠ επέστρεψαν και μου είπαν: «Αποφασίσαμε να κρατήσουμε τα σημειώματα και δε θα σου τα επιστρέψουμε. Μπορείς να πηγαίνεις». Ξεγελάστηκα.

Από δω και μπρος ό,τι μου συνέβη μοιάζει όλο και πιο πολύ με

εφιάλτη. Όταν είδαν οι άνθρωποι της ΚΥΠ πως στα σημειώματά μου προς τον Ανδρέα είχα εισηγηθεί την αντικατάσταση μερικών επικεφαλής κυβερνητικών υπηρεσιών, περιλαμβανομένης και της ΚΥΠ, θύμωσαν πολύ, και φοβάμαι πως αυτό ανανέωσε την απόφασή τους να εξουδετερώσουν τον Ανδρέα πάση θυσία. Ο πράκτορας Αποστολόπουλος με βρήκε πάλι και μου είπε πως ήθελαν να γράψω με κάθε λεπτομέρεια ό,τι συνέβη μεταξύ εμού και του Ανδρέα Παπανδρέου το 1964.

Ο Αποστολόπουλος με απείλησε πως θα κατηγορηθώ ως συνένοχος και θα υποβληθώ σε μακροχρόνια φυλάκιση. Αντιμετωπίζοντας αυτή την κατηγορία και την προειδοποίηση πως θα συμβούν δυσάρεστα πράγματα στη γυναίκα μου και στο γιο μου, συμφώνησα να υπογράψω το χαρτί που ετοίμασαν. Ισχυριζόταν πως ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν έτοιμος να οργανώσει πραξικόπημα με δυσαρεστημένους νέους αξιωματικούς, πως σχεδίαζε να εκθρονίσει το βασιλιά και να βγάλει την Ελλάδα από το ΝΑΤΟ και πως ήταν γενικά ένοχος φιλοκομμουνιστικών τάσεων και προδοτικών ενεργειών.

Βέβαια, καμία από αυτές τις κατηγορίες δεν ήταν αληθινή. Ο Παπανδρέου είναι αθώος. Οι κατηγορίες εναντίον του είναι εντελώς πλαστές – και βασίζονται στη δική μου αναγκαστική, ψεύδορκη μαρτυρία.

Ήταν τέλη Αυγούστου του 1966 όταν πήρα εντολή από το γραφείο του εισαγγελέα να παρουσιαστώ στις 5.00' μ.μ. της 3ης Σεπτεμβρίου για να δώσω ένορκη κατάθεση. Δεν πήγα. Κρύφτηκα στο σπίτι ενός φίλου, αλλά την επομένη ένας άλλος φίλος επικοινωνήσε μαζί μου για να με πληροφορήσει πως ολόκληρος ο μηχανισμός της ΚΥΠ με καταζητούσε και πως έπρεπε να πάω να καταθέσω. Την 6η Σεπτεμβρίου, στις 6.00' μ.μ., τρεις οπλισμένοι πράκτορες της χούντας με συνόδευσαν στο γραφείο του εισαγγελέα, όπου έδωσα ψευδή ένορκη κατάθεση. Ύστερα από λίγους μήνες, στις 2 Φεβρουαρίου 1967, ως μέρος της δικονομικής διαδικασίας χρειάστηκε να επαναλάβω την κατάθεσή μου στον ανακριτή Σωκρατίδη, που εξέτασε ό-

λους τους μάρτυρες κατά του Παπανδρέου. Η ΚΥΠ με είχε παγιδέψει. Είχα μπλεχτεί στον ιστό της αράχνης με τρόπο που δεν μπορούσα να ξεμπλέξω. Τον Ιούλιο του 1966 η ΚΥΠ με ανάγκασε να πάω στο Παρίσι (ακολουθούμενος από έναν πράκτορά της) για να φέρω πίσω στην Αθήνα το φίλο μου Κυριάκο Διακογιάννη. Οι πράκτορες της ΚΥΠ που είχαν διαβάσει τα αρχικά μου σημειώματα προς τον Παπανδρέου είχαν δει να αναφέρεται σ' αυτά το όνομα του Διακογιάννη και, αρπάζοντας κάθε πιθανή ευκαιρία, ήθελαν να τον χρησιμοποιήσουν για να ενισχύσουν το πλαστό κατηγορητήριο κατά του Παπανδρέου. Αναζητούσαν απεγνωσμένα οποιαδήποτε πληροφορία θα μπορούσαν να μετατρέψουν σε απόδειξη. Χρειάζονταν ένα δεύτερο μάρτυρα για να στερεώσουν την κατάθεσή μου.

Τόσος ήταν ο ζήλος της ΚΥΠ να εξασφαλίσει το ότι οι δύο κύριοι μάρτυρές της κατά του Παπανδρέου δε θα ξέφευγαν και δε θα άλλαζαν τις καταθέσεις τους, που χρησιμοποίησαν τον τότε πρωθυπουργό Στέφανο Στεφανόπουλο για να ασκήσει περισσότερη πίεση πάνω μας. Στις 25 Αυγούστου, στις 8.45' μ.μ., μας πήγε στο γραφείο του πρωθυπουργού στην Αθήνα ο πράκτορας της ΚΥΠ Αποστολόπουλος. Ο Στεφανόπουλος, ένας αδύνατος και παραπαίων άνθρωπος, που στην κυβέρνησή του είχε κιόλας πλήρως διεισδύσει η ΚΥΠ, ήταν προφανώς πιόνι της. Μίλησε στον καθένα μας ξεχωριστά επί μισή περίπου ώρα, κάνοντάς μας ερωτήσεις, θέλοντας να βεβαιωθεί πως επιμέναμε στα σημεία που ήθελε να ακούσει. Είπε πως βασιζόταν στον πατριωτισμό μου να υπερασπίσω την Ελλάδα από κάποιον που ήταν αποφασισμένος να την καταστρέψει.

Νωρίς τον Οκτώβριο με επισκέφθηκε πάλι ο Παττακός. Αυτή τη φορά συνοδευόταν από τον υφυπουργό Συντονισμού Ορλάνδο. Πρώτη φορά έβλεπα τον Ορλάνδο και ήξερα ελάχιστα πράγματα γι' αυτόν. Είχα ακούσει πως σπούδασε οικονομικά στη Γερμανία και ήταν προστατευόμενος του Μακαρέζου.

Μόλις μπήκαν στο κελί, ο Ορλάνδος μού μίλησε θερμά:

– Υπήρξα από πολλού θαυμαστής σας. Μελέτησα τις εργασίες σας στα οικονομικά και ήθελα πάντα να σας γνωρίσω.

Ο Παττακός φαινόταν ανήσυχος, αλλά ο Ορλάνδος συνέχισε.

– Δεν αναφέρομαι στις πολιτικές σας θέσεις, είπε. Μόνο στις οικονομικές.

Τότε ο Παττακός ζήτησε από τον Ορλάνδο να μας αφήσει μόνους για λίγο. Ο Παττακός βημάτιζε νευρικά.

– Αλήθεια δεν ξέρω τι να κάνω μαζί σας. Δεν μπορώ να σας αφήσω ελεύθερο, γιατί οι φίλοι σας οι κομμουνιστές θα έχουν τον αρχηγό τους. Και στην Αμερική δε σας θέλουν. Βέβαια, αν σας στείλω στην Αμερική, άνθρωποι σαν τον Γουόλτερ Χέλερ θα σας βάλουν ιδέες στο κεφάλι και θα μας δημιουργήσετε προβλήματα. Νομίζω πως πρέπει να κάνετε μια δήλωση. Μια δήλωση πως εγκαταλείπετε την πολιτική μια για πάντα. Και μετά θα γίνει η δίκη σας. Ξέρω πως είστε φιλοσοφημένος άνθρωπος. Έχετε υπομονή. Θα εκτίσετε την ποινή σας και θα είστε πάλι ελεύθερος.

– Πείτε μου, τον ρώτησα, τι πιστεύετε για τον ΑΣΠΙΔΑ; Έχετε διαβάσει το βούλευμα; Έχετε δει πόσο ηλίθιο κείμενο είναι;

Ο Παττακός έγινε ακόμα πιο νευρικός. Ξαφνικά, άρχισε να μιμείται τον Μπουλούκο, το λοχαγό που είχε κιόλας καταδικαστεί στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Κρατώντας μια φανταστική πίπα, βημάτιζε μιμούμενος τον Μπουλούκο.

– Τι λέτε; απάντησε. Πώς θα μπορούσε αυτός να κάνει επανάσταση, να κάνει στρατιωτικό πραξικόπημα; Οι αξιωματικοί του ΑΣΠΙΔΑ είναι μια αξιολύπητη παρέα. Ποτέ δε θα μπορούσαν να πετύχουν.

Ήταν θυμωμένος. Άνοιξε την πόρτα και φώναξε τον Ορλάνδο. Ο Ορλάνδος με ρώτησε:

– Τι πιστεύετε για την οικονομική μας πολιτική;

– Πιστεύω πως είναι τραγικά αντιφατική. Επιδιώκετε ταχεία οικονομική ανάπτυξη και συγχρόνως θέλετε αντιπληθωρική οικονομία.

– Τι θα κάνατε στη θέση μας; ρώτησε ο Ορλάνδος. Θα μπορού-

σατε κάποια στιγμή να μου εξηγήσετε το πρόγραμμα της Ενώσεως Κέντρου;

– Είμαι φιλοξενούμενός σας, είπα χαμογελώντας, αλλά είμαι και τρομερά απληροφόρητος. Διάβασα μόνο τις λογοκρινόμενες εφημερίδες, που δε λένε την αλήθεια.

– Θα μπορούσα να σας φέρω μερικά στοιχεία σε άλλη ευκαιρία. Αλλά ο Παττακός τον τράβηξε και έφυγαν.

Ύστερα από λίγες μέρες οι *Times* της Νέας Υόρκης «αποκάλυψαν» πως ο Παττακός ζήτησε τη συμβουλή μου σε θέματα οικονομικής πολιτικής. Αμέσως ο Παττακός έδωσε δήλωση στον Τύπο λέγοντας πως ο τελευταίος άνθρωπος από τον οποίο θα ζητούσε συμβουλές ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου, που ήταν υπεύθυνος για το χάος της ελληνικής οικονομίας. Την ίδια μέρα με επισκέφθηκε ένας συνταγματάρχης, απεσταλμένος του Παττακού. Με ρώτησε αν το θεωρούσα σωστό να διαψεύσω τη δημοσίευση πως ο Παττακός είχε ζητήσει τη συμβουλή μου. Το σκέφτηκα και αποφάσισα να κάνω τη διάψευση. Αργότερα η Μαργαρίτα και ο δικηγόρος μου υποστήριξαν πως θα ήταν καλύτερο αν δεν είχα κάνει τη διάψευση. Αλλά εγώ ανησυχούσα για την εντύπωση που ίσως να είχε δημιουργηθεί στους ανθρώπους μου πως ήμουν διατεθειμένος να συνεργαστώ με τους δικτάτορες. Πίστεψα πως η διάψυσή μου θα διέλυε αυτή την εντύπωση.

Φαίνεται να έκανε εντύπωση στον Παττακό η διάψευση της δημοσίευσης των *Times* της Νέας Υόρκης. Ίσως το θεώρησε αφέλεια εκ μέρους μου. Γι' αυτό, αποφάσισε να μου στήσει μια παγίδα. Λίγο μετά τη δημοσίευση της διάψευσης, επέτρεψαν σε ένα συντάκτη της *Ακρονόλεως* να με επισκεφθεί. Μου είπε πως είχε άδεια να μου πάρει συνέντευξη, και αυτό με εξέπληξε. Ζήτησα να δω τις ερωτήσεις. Μερικές αναφέρονταν στη ζωή μου στη φυλακή, αλλά οι περισσότερες ήταν πολιτικές και απέβλεπαν στο να πάρουν τη γνώμη μου για το πραξικόπημα, τη χούντα και τον κομμουνισμό. Ρώτησα το συντάκτη αν μπορούσε να εγγηθεί πως θα δημοσιεύονταν όλα όσα επρόκειτο να πω.

– Ξέρετε πως έχουμε λογοκρισία, είπε ανασηκώνοντας τους ώμους του. Δεν μπορώ να το εγγυηθώ αυτό.

– Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είπα, δεν μπορώ να σου δώσω συνέντευξη. Γιατί, αν δε δημοσιεύσεις τις δηλώσεις μου στο σύνολό τους ή αν προσθέσεις πράγματα που δε θα έχω πει, πού θα προσφύγω;

Προσπάθησε να με μεταπείσει, αλλά έμεινα άκαμπτος. Ήξερα πως ήταν παγίδα.

Όταν έφυγε ο συντάκτης, άρχισα να ανησυχώ. Δεν έδωσα τη συνέντευξη· αλλά τι θα τους εμπόδιζε να δημοσιεύσουν ό,τι ήθελαν αποδίδοντάς το σ' εμένα; Ρώτησα το μοίραρχο της φρουράς, που ήταν παρών:

– Θα εμφανιστείς ως μάρτυρας αν μηνύσω την *Ακρόπολι*; Ήσουν παρών. Ξέρεις πως δεν έδωσα συνέντευξη. Αλλά μπορεί να δημοσιεύσουν κάτι. Θα ήσουν πρόθυμος να καταθέσεις;

– Είμαι ένας τίμιος άνθρωπος, είπε ο μοίραρχος κουνώντας το κεφάλι του. Αλλά έχω οικογένεια, που την αγαπώ πολύ. Δεν μπορώ να παρουσιαστώ ως μάρτυράς σας. Ελπίζω να καταλάβετε.

Κατάλαβα. Ύστερα από μερικούς μήνες, όταν πια ήμουν ελεύθερος και επισκεπτόμουν την Αμερική, δημοσιεύτηκε η συνέντευξη που δεν έδωσα ποτέ. Για μία ακόμα φορά οι συνταγματάρχες απέδειξαν πόσο τίμιοι και ευθείς είναι. Εξάλλου, άρπαξαν την εξουσία στην Ελλάδα για να δώσουν τέλος στη διαφθορά.

Η σύλληψη του δικηγόρου μου

Οι επισκέψεις του Παττακού και τα αλλόκοτα τηλεφωνήματά του είχαν προκαλέσει αρκετή αμηχανία στις Αρχές της φυλακής και στον «προσωπικό» μου φρουρό. Δεν ήξεραν τι να συμπεράνουν. Προχωρούσαμε άραγε σε συμφιλίωση; Ο σεβασμός τους απέναντί μου μεγάλωσε. Οι αξιωματικοί της χωροφυλακής μου μιλούσαν τώρα πιο ελεύθερα. Η εφαρμογή των κανονισμών έγινε πιο χαλαρή. Αυτό που

για μένα είχε μεγαλύτερη αξία ήταν η μεγαλύτερη ελευθερία που μου έδωσαν να στέκομαι κοντά στο παράθυρο του κελιού και να κάνω σινιάλα στη Μαργαρίτα όταν μου έφερνε το φαγητό. Μια δυο φορές με άφησαν να την πλησιάσω «τυχαία» καθώς ερχόταν για την τακτική επίσκεψή της. Εκμεταλλεύτηκα την ευκαιρία. Την αγκάλιασα και τη φίλησα.

Υπήρχαν σημάδια πως επρόκειτο να μου επιτραπεί να ετοιμάσω σημειώσεις για την υπεράσπισή μου – σημειώσεις τις οποίες δε θα έλεγχαν οι Αρχές της φυλακής. Άλλαξαν και το δωμάτιο όπου συναντούσα το δικηγόρο μου. Μου έδωσαν το σχετικά μεγάλο δωμάτιο που χρησιμοποιούσαν σαν τάξη για «προχωρημένα» μαθήματα στο προσωπικό της φυλακής. Ο Παπανικολάου, ο ψηλός, ψυχωτικός τύπος που επέβλεπε τις συναντήσεις μου με το δικηγόρο μου Μένιο Κουτσόγιωργα, είχε πάρει εντολή να κάθεται σε αρκετή απόσταση από μας για να μην ακούει τις συνομιλίες μας. Αυτή η ελευθερία –κάτι που απολάμβαναν κιόλας οι άλλοι κρατούμενοι– μου ήταν πολύτιμη, γιατί έτσι μπορούσα να μιλώ ελεύθερα με τον Μένιο για την υπεράσπιση και την οικογένειά μου.

Οι Κυριακές ήταν πολύ δύσκολες για μένα. Οι επισκέψεις απαγορεύονταν. Η μόνη αποζημίωση ήταν το ζεστό ντους. Τις Κυριακές μου επέτρεπαν να χρησιμοποιώ το ντους των φυλακών που είχε ζεστό νερό. Μετά περνούσα τις μονότονες ώρες σκεπτόμενος την επόμενη μέρα, τη Δευτέρα. Κάθε Δευτέρα ο Μένιος ερχόταν νωρίς. Αλλά τη Δευτέρα 30 Οκτωβρίου δε φάνηκε.

Η Μαργαρίτα έφτασε στις δώδεκα και μισή. Μόλις μπόρεσε, μου ψιθύρισε:

– Έχω άσχημα νέα. Έπιασαν τον Μένιο. Νωρίς σήμερα το πρωί έσπασαν την πόρτα του σπιτιού του και ζήτησαν την κρύπτη των όπλων. Έψαξαν, αλλά δε βρήκαν τίποτα· τον πήραν όμως έτσι κι αλλιώς. Έπιασαν και τον αδελφό του.

Ο αδελφός του, απόστρατος μοίραρχος της χωροφυλακής, ήταν πολύ αγαπητός στον Μένιο.

Και η Μαργαρίτα και εγώ είχαμε ταραχτεί βαθιά. Ο Μένιος ήταν ένας εξαιρετος φίλος. Ήταν ο μόνος άνθρωπος που γνώριζε καλά τις νομικές πτυχές της υπόθεσης. Χωρίς αυτόν μια καλή υπεράσπιση θα ήταν αδύνατη. Γιατί τον συνέλαβαν; Νόμιζαν πως ήταν αναμειγμένος στην αντίσταση; Είχαν στοιχεία; Ή μήπως ήταν κόλπο για να με μπλέξουν, μέσω του Μένιου, σε κάποιο άλλο παράπτωμα και έτσι να αποφύγουν τη δίωξή μου με βάση το κατηγορητήριο του ΑΣΠΙΔΑ; Στο μεταξύ, βρέθηκα χωρίς δικηγόρο. Ο δεύτερος δικηγόρος μου, ο Σταύρος Κανελλόπουλος, δεν είχε ασχοληθεί τόσο πολύ με την υπόθεση. Αν και ήταν πολύ ικανός, ανησυχούσε δικαιολογημένα μήπως η σχέση του με την υπόθεσή μου προκαλούσε τη σύλληψή του. Ανεξάρτητα από την υπεράσπισή μου, η τύχη του Μένιου με είχε στενοχωρήσει πολύ. Η γυναίκα του μόλις είχε γεννήσει. Πώς θα άντεχε τη σύλληψή του;

Η Μαργαρίτα κατάφερε να με πληροφορήσει πως ο Μένιος ήταν σε απομόνωση. Μαζί μ' αυτόν είχαν συλλάβει μερικούς φίλους μου από την περιοχή Πατρών. Κυκλοφορούσε η φήμη πως είχαν βρει μια κρύπτη με όπλα. Μερικοί από αυτούς είχαν υποβληθεί σε απάνθρωπα βασανιστήρια. Τι τύχη άραγε τους περίμενε; Ο Αντώνης Λιβάνης, ο Σάκης Πεπονής και ο Τάκης Κατσικόπουλος, που είχαν συλληφθεί νωρίτερα, είχαν καταδικαστεί σε βαριές ποινές, εννιά χρόνια ο καθένας. Μεταφέρθηκαν από τον Αβέρωφ στην Αίγινα για να εκτίσουν τις ποινές τους. Μια και γινόταν τώρα κουβέντα για όπλα, θα έπρεπε να περιμένει κανείς βαρύτερες ποινές.

Ήταν Σάββατο 4 Νοεμβρίου. Η Μαργαρίτα με είχε επισκεφθεί το μεσημέρι και είχα δει τα παιδιά μου. Μετά το μεσημέρι ξεκουράστηκα λίγο. Στις τέσσερις και μισή χτύπησα την πόρτα του κελιού. Ήταν η ώρα για τον περίπατό μου στο διάδρομο. Καμία απάντηση. Ξαναχτύπησα πολλές φορές. Επιτέλους, η πόρτα άνοιξε. Σπρώχνοντάς τη, βγήκα έξω στο διάδρομο. Ένας ψηλός, ευπαρουσίαστος υπομοίραρχος στεκόταν στο διάδρομο με τα γάντια στο χέρι. Άψογη εμφάνιση. Πιο κάτω, ένας άλλος υπομοίραρχος. Κι αυτός άψογος.

Πού ήταν ο μοίραρχος; Προχώρησα προς την κατεύθυνση του ψηλού υπομοίραρχου και τον χαιρέτησα. Ήμουν έτοιμος να τον ρωτήσω, όταν είδα την έκφρασή του να σκληραίνει. Στράφηκε προς τα πέρα και αρνήθηκε να ανταποδώσει το χαιρετισμό μου.

Άρχισα τον περίπατό μου. Η σκέψη μου περιπλανιόταν. Αυτή θα είναι η καινούρια φρουρά. Αλλά γιατί η ξαφνική αλλαγή; Τι συνέβη στην παλιά φρουρά; Είδα το μοίραρχο να ανεβαίνει τις σκάλες. Προχώρησα προς τα εκεί.

– Τι νέα; ρώτησα. Τι συμβαίνει;

– Ξαφνική αλλαγή στη φρουρά, ψιθύρισε.

Προχώρησε χωρίς ούτε μια άλλη λέξη.

Αργότερα, το βράδυ, ένας κοντός, άσχημος υπομοίραρχος παρουσιάστηκε και μου εξήγησε. Μια νέα ομάδα από δεκατρείς αξιωματικούς και οπλίτες είχε αναλάβει να με «φρουρεί». Οι νέες διαταγές ήταν εξαιρετικά αυστηρές. Απαγορευόταν κάθε συζήτηση με τους άντρες της φρουράς, πέρα από κουβέντες που είχαν σχέση με βασικές μου ανάγκες. Οι κανονισμοί της φυλακής θα εφαρμόζονταν με μαθηματική ακρίβεια. Ρώτησα την αιτία. Αυτός ανασήκωσε τους ώμους του. Κατάλαβα. Η κατηγορία κατά του Μένιου είχε επεκταθεί και σ' εμένα.

Ήταν άσχημη νύχτα. Τίποτα δε στοιχίζει περισσότερο στον φυλακισμένο από την αλλαγή της ρουτίνας, το σφίξιμο των κανονισμών. Την επομένη το πρωί ζήτησα να δω τον Τουρνά. Υποπευόμενοι πως οι νέοι κανονισμοί επεκτείνονταν και στις επισκέψεις του δεύτερου δικηγόρου μου και της γυναίκας και των παιδιών μου. Είχα δίκιο.

Ο Τουρνάς ήρθε. Αυτή τη φορά ήταν ασυνήθιστα πομπώδης.

– Δεν μπορώ να σας μιλώ πια, είπε, παρά μόνο αν είναι παρών αξιωματικός της χωροφυλακής. Από χθες υπόκεισθε σε ειδικούς κανονισμούς που εξέδωσε το υπουργείο Δημοσίας Τάξεως. Ούτε ο δικηγόρος σας ούτε η σύζυγος και τα παιδιά σας μπορούν να σας επισκέπτονται χωρίς ειδική άδεια από τον ίδιο τον υπουργό Δημοσίας Τάξεως.

– Αφού κρατούμαι με συγκεκριμένη κατηγορία, απάντησα πει-

ραγμένα, δικαιούμαι όλα τα προνόμια του κοινού υπόδικου. Και οι κοινοί κρατούμενοι έχουν το δικαίωμα να βλέπουν τους δικηγόρους τους και τις οικογένειές τους.

– Δεν είστε κοινός κρατούμενος. Οι νόμοι και οι κανονισμοί δεν ισχύουν στην περίπτωση σας. Κύριε Παπανδρέου, πρέπει να καταλάβετε πως είστε εχθρός του έθνους. Η επιβίωση του έθνους εξαρτάται από την τύχη σας.

Γύρισε κι έφυγε.

Η σκέψη πως δε θα μπορούσα να δω τη Μαργαρίτα μου έδωσε απεριγράπτη λύπη. Εκείνη τη μέρα την περίμενα στο παράθυρο με μεγάλη ανυπομονησία. Είχε ακούσει τις νέες εξελίξεις; Πώς το δέχτηκε; Όταν ήρθε την Κυριακή για να μου φέρει το φαγητό, ήταν πολύ συγκρατημένη. Καλά καλά δε σήκωσε τα μάτια της να κοιτάξει το παράθυρό μου. Ήξερε, λοιπόν. Θα πρέπει να είχε πάρει καινούριες οδηγίες. Η πόρτα μου άνοιξε. Ήταν ο κοντός, άσχημος υπομοίραρχος.

– Κύριε Παπανδρέου, είπε, δεν επιτρέπεται να πάτε κοντά στο παράθυρο ή να κάνετε οποιαδήποτε χειρονομία. Σας προειδοποιώ μια για πάντα. Αν δεν ακολουθήσετε τις οδηγίες μας, θα μεταφερθείτε σε άλλο κελί και θα μετανιώσετε.

Έφυγε πριν προλάβω να διαμαρτυρηθώ. Το παράθυρο ήταν μεγάλη ανακούφιση για μένα όλο τον καιρό της φυλάκισής μου. Συνήθιζα να τραβάω την καρέκλα μου κοντά στο παράθυρο τα απογεύματα και να χάνομαι στην κίνηση της λεωφόρου Αλεξάνδρας. Είχα ένα συναίσθημα συμμετοχής στη ζωή που κυλούσε πέρα από τα σίδερα του παραθύρου. Τα βράδια παρακολουθούσα τα αυτοκίνητα καθώς περνούσαν το ένα μετά το άλλο. Κοίταζα μέχρι να περάσει η Μαργαρίτα και να ανάψει το τσιγάρο της. Αλλά, πέρα από αυτό, ο ερχομός της Μαργαρίτας, που μου έφερνε το φαγητό μεσημέρι και βράδυ, ήταν μια ιεροτελεστία μεγάλης σημασίας για μένα. Μπορούσα να τη βλέπω πιο καθαρά έξω από το παράθυρο παρά πίσω από το συρμάτινο δίχτυ τις ώρες των επισκέψεων. Πολλές φορές έφερνε τα παιδιά μαζί της. Αυτές οι ευκαιρίες έσπαζαν τη μονοτονία της απομόνωσής μου και μου

έδιναν τη δύναμη να συνεχίσω. Τι θα γινόταν τώρα; Ήταν ολοφάνερο πως η νέα φρουρά είχε πάρει αυστηρές διαταγές να μου αφαιρέσει αυτή την ευχαρίστηση, αυτή την απόδραση από τη μοναξιά μου. Εκείνη τη στιγμή το πήρα απόφαση πως δε θα σταματούσα.

Μελέτησα το παράθυρο με μεγάλη προσοχή. Το μελέτησα σε σχέση με το πεδίο όρασης των φυλάκων. Έπρεπε να προσπαθήσω να βλέπω τη Μαργαρίτα και να με βλέπει κι εκείνη χωρίς να με προσέχουν οι χωροφύλακες. Αυτό σήμαινε πως έπρεπε να μάθω τη ρουτίνα τους. Και, αφού άλλαζαν κάθε τέσσερις ώρες, έπρεπε να μάθω τις συνήθειες των φυλάκων ενός ενός. Και έπρεπε να το κάνω πολύ προσεκτικά. Καθάρισα τα τζάμια του παραθύρου και μετακίνησα τα φύλλα του σε θέση που θα μου επέτρεπε να μελετήσω τις κινήσεις των χωροφυλάκων από τις αντανάκλασεις τους στο τζάμι. Μετά εξέτασα εξαντλητικά όλες τις δυνατές θέσεις που θα μπορούσα να πάρω κοντά στο παράθυρο. Κατέληξα σε μια στρατηγική που βγήκε αποτελεσματική αλλά κάτω από φοβερή ένταση. Και τα πάντα στηρίζονταν στην υπόθεση πως δε θα άνοιγε ξαφνικά η πόρτα πίσω μου.

Φαίνεται πως ο μοίραρχος μάντεψε τα σχέδιά μου. Ένα πρωί μου ανακοίνωσε πως σχεδίαζαν να ανοίξουν μια τρύπα στην πόρτα μου για να μπορούν να με παρακολουθούν στο κελί μου. Αυτή τη φορά διαμαρτυρήθηκα έντονα. Ποιος ήταν ο λόγος;

– Η υγεία σας, απάντησε ο υπομοίραρχος. Αν πάθετε καμιά καρδιακή προσβολή, ίσως δε θα προλάβετε να χτυπήσετε την πόρτα για να μας ειδοποιήσετε. Και είμαστε υπεύθυνοι για την υγεία σας.

Παρά τις διαμαρτυρίες μου, εκτέλεσαν το σχέδιό τους. Έφεραν ένα μαραγκό και άνοιξε την τρύπα. Την κάλυψε όμως με ένα μετακινούμενο τοίγκινο κάλυμμα. Αυτό μου έδωσε μια ιδέα, και την έβαλα αμέσως σε εφαρμογή. Απαίτησα να χτυπάνε την πόρτα μου κάθε φορά που θα αφαιρούσαν το κάλυμμα. Αυτό θα μου έδινε την ευκαιρία να ντυθώ αν δεν ήμουν ντυμένος. Η προειδοποίηση αυτή θα έλυne το πρόβλημά μου. Ο υπομοίραρχος υποχώρησε. Βασίστηκα στη φυσική σεμνοτυφία της χωροφυλακής και κέρδισα.

Η νέα φρουρά ήταν ανυπόφορα καταπιεστική. Δεν ανταλλάξαμε ούτε λέξη. Οι επισκέψεις της Μαργαρίτας μπήκαν σε νέα βάση. Τώρα ήταν υποχρεωμένη να επισκέπτεται προσωπικά τον υπουργό Δημοσίας Τάξεως για να παίρνει μια περιορισμένη γραπτή άδεια για να με επισκεφθεί. Ο υπουργός υπέγραφε τις άδειες αυτές μόνο έπειτα από ατέλειωτες ερωτήσεις. Αναγκαζόταν να περιμένει ώρες πολλές, και φυσικά υπήρχε πάντα περίπτωση να μην της δοθεί άδεια.

Δεν της επιτρεπόταν πια να έρχεται κοντά στο συρμάτινο πλέγμα. Είχαν τοποθετήσει μια σιδερένια δοκό περίπου ένα μέτρο μακριά, για να κρατιέται σε απόσταση από μένα. Έπρεπε να μιλάμε δυνατά στα ελληνικά. Δεν επιτρεπόταν ούτε μία αγγλική λέξη. Ο αξιωματικός υπηρεσίας μάς διέκοπτε κάθε φορά που κατά τη γνώμη του ξεφεύγαμε από οικογενειακά ζητήματα. Ήταν πάντα αγενής και η όλη υπόθεση θύμιζε στρατιωτική άσκηση. Τουλάχιστον πέντε χωροφύλακες μας φρουρούσαν με τουλάχιστον δύο αυτόματα. Έψαχναν το χώρο των επισκέψεων, παρουσία μου, πριν επιτρέψουν στη Μαργαρίτα να μπει.

Δεν επιτρεπόταν πια στα παιδιά να με βλέπουν στο δωμάτιο του αρχιφύλακα. Τα παιδιά ήρθαν για δέκα λεπτά το Σάββατο. Θυμάμαι ακόμα την έκπληξη στο πρόσωπο της κόρης μου Σοφίας όταν με είδε για πρώτη φορά πίσω από το πλέγμα. Είχε συνηθίσει να κάθεται στα πόδια μου και να με φιλάει. Όταν ήρθε στο δωμάτιο των επισκέψεων και με είδε, το πρόσωπό της χλόμισσε.

– Μα δεν μπορώ να σε δω καθαρά, μπαμπά, είπε και άρχισε να κλαίει.

Ο κλοιός σφίγγει

Η ζωή γινόταν καθημερινά πιο δύσκολη. Δεν είχαμε καμία είδηση για τον Μένιο. Συμπέρανα πως ετοιμάζαν δίκη, μια δίκη ίσως που θα περιλάμβανε κι εμένα, αφού η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ δε φαινόταν να

είναι πολύ αποδοτική για τους δικτάτορες. Επιπλέον, το φθινόπωρο ήταν εξαιρετικά ψυχρό και οι φυλακές Αβέρωφ δεν είχαν καμία θέρμανση. Χρησιμοποίησα όσα πουλόβερ μπόρεσα και φορούσα γάντια όλη τη μέρα. Τελικά, επειδή υπήρχαν ανησυχίες για την υγεία μου, μου επέτρεψαν να έχω μια μικρή θερμάστρα πετρελαίου. Μύριζε, αλλά έκανε τη ζωή υποφερτή.

Η Μαργαρίτα κατάφερε να με ειδοποιήσει πως ο βασιλιάς σχεδίαζε πραξικόπημα. Στην πραγματικότητα, η φήμη κυκλοφορούσε από καιρό. Κάποιος από το στενό περιβάλλον του Παλατιού ειδοποίησε τη Μαργαρίτα πως ο βασιλιάς ζητούσε επιστολή μου, που θα έπρεπε να βγει λαθραία από τη φυλακή, με την οποία θα έδινα τη συγκατάθεσή μου στο κίνημά του και θα δήλωνα την πίστη μου σ' αυτόν. Αρνήθηκα και η Μαργαρίτα συμφώνησε με την απόφασή μου. Ήξερα καλά πως ο βασιλιάς δεν επρόκειτο να σεβαστεί το Σύνταγμα και τον ελληνικό λαό περισσότερο απ' ό,τι τον σεβάστηκαν οι συνταγματάρχες. Το βρήκα αδύνατο να του δώσω «άφεση αμαρτιών» για τις παραβιάσεις του Συντάγματος και τη συνεργασία του στις τραγικές εξελίξεις που οδήγησαν στο πραξικόπημα. Ούτε μπορούσα να αγνοήσω το ότι όρκισε τους συνταγματάρχες, παραβιάζοντας έτσι το Σύνταγμα που αυτός είχε ορκιστεί να προστατεύει.

Και όμως, το πραξικόπημα με βρήκε απροετοίμαστο. Θα ήταν δύο το μεσημέρι, στις 13 Δεκεμβρίου, όταν παρατήρησα ασυνήθιστη κίνηση ανάμεσα στη φρουρά μου. Διαταγές μεταφέρονταν ψιθυριστά και οι χωροφύλακες έιρεχαν στους θαλάμους τους και οπλιζόνταν σαν αστακοί.

Την ίδια στιγμή άκουσα το βρυχηθμό των αεριωθούμενων και τον πάταγο των τανκς στη λεωφόρο Αλεξάνδρας, ακριβώς μπροστά στον Αβέρωφ. Δε χρειάστηκε να σκεφτώ πολύ για να συμπεράνω πως είχε μπει μπροστά το πραξικόπημα του βασιλιά. Με κατείχαν έντονα αλλά ανάμεικτα συναισθήματα. Η αναμέτρηση ήρθε. Όσο κι αν δεν ήθελα να συνταγιστώ με το βασιλιά, ήμουν ενθουσιασμένος. Μια τέτοια αναμέτρηση έδινε δυνατότητες. Έκρυβε όμως και κιν-

δύνους. Μια αποφασιστική νίκη των συνταγματαρχών θα σήμαινε μακροχρόνια παραμονή στην εξουσία. Η συγκίνησή μου εξαφανίστηκε γρήγορα. Ανησυχία, βαθιά ανησυχία, για το μέλλον πήρε τη θέση της. Έξω από το κελί μου, κάπου στην Ελλάδα, για μια φορά ακόμα αποφασιζόταν η μοίρα του έθνους. Μα εγώ δεν μπορούσα να κάνω τίποτα απολύτως. Ήμουν φυλακισμένος. Βημάτιζα πάνω κάτω ανήσυχα. Το κελί σκοτεινίασε. Σύντομα θα ερχόταν η Μαργαρίτα με το φαγητό. Αν δε με έβλεπε στο παράθυρο, αν δεν έβλεπε το κελί μου φωτισμένο, θα συμπέραινε πως με πήραν από τον Αβέρωφ, και αυτό θα την έκανε να ανησυχήσει.

Δεν ήξερα τότε πως ήταν κιάλας πολύ ταραγμένη. Την είχαν πληροφορήσει, λίγο μετά το ξέσπασμα του βασιλικού πραξικοπήματος, πως άνθρωποι του βασιλιά θα επιχειρούσαν να με απαγάγουν από τον Αβέρωφ για να με χρησιμοποιήσουν σαν βιτρίνα για το πραξικόπημα. Άκουσε επίσης πως ίσως οι συνταγματάρχες να με μετέφεραν σε ραδιοφωνικό σταθμό και να προσπαθούσαν να με αναγκάσουν να μιλήσω εναντίον του βασιλιά, για να ενισχυθεί έτσι η θέση τους. Και οι δύο εκδοχές σήμαιναν θανάσιμο κίνδυνο για μένα. Η Μαργαρίτα ανησυχούσε τόσο πολύ, που πήγε και ειδοποίησε την Αμερικανική Πρεσβεία. Ακόμα νόμιζε πως η Αμερικανική Πρεσβεία ήταν ουδέτερος παρατηρητής.

Δεν το ήξερα αυτό, αλλά, καθώς πλησίαζε η ώρα να έρθει, πλησίασα σιγά σιγά το παράθυρο, άνοιξα λίγο τα παντζούρια και ετοιμάστηκα να ανάψω ένα τσιγάρο μόλις θα έφτανε, με την ελπίδα πως θα καταλάβαινε το σιγάλο. Έφτασε στην ώρα της και μαζί της ήταν τα παιδιά. Κοίταξαν προς το παράθυρο. Άναψα το τσιγάρο και είχα την εντύπωση πως είδαν τη λάμψη. Αργότερα, αφού άφησαν το φαγητό, περπάτησαν προς το μανάβικο στην απέναντι πλευρά της λεωφόρου Αλεξάνδρας. Κάθε τόσο έστρεφαν το κεφάλι τους προς τα πίσω, σαν να ήθελαν να με διαβεβαιώσουν πως ήξεραν ότι ήμουν εκεί.

Νωρίς το πρωί της επομένης χτύπησα την πόρτα. Επέμεινα πως

έπρεπε να πάω στην τουαλέτα. Ένας χωροφύλακας με ακολούθησε με το αυτόματο οπλισμένο. Τι θα έχανα; Τον ρώτησα:

– Πώς τα πάει ο βασιλιάς;

– Πολύ άσχημα, απάντησε. Προσπαθεί να ξεφύγει. Ηττήθηκε παντού.

Με έπιασε μελαγχολία. Όχι πως ευχόμουν να νικήσει ο βασιλιάς, αλλά δεν μπορούσα να πιστέψω πως το πραξικόπημα του βασιλιά κατέρρευσε με τέτοιο τρόπο. Είχαν λοιπόν τόσο μεγάλη δύναμη οι συνταγματάρχες;

Επιστρέφοντας στο κελί μου, είδα το νέο υπομοίραρχο να κάθεται κοντά στο παράθυρο. Διάβαζε μια εφημερίδα. Σταμάτησα δίπλα του προσπαθώντας να δω τους τίτλους. Την έβαλε κάτω, στράφηκε προς τα πάνω, με κοίταξε και είπε σιγά:

– Έφυγαν και τα τελευταία υπολείμματα της κοινοβουλευτικής διαφθοράς. Ο βασιλιάς απέδρασε στην Ιταλία.

Τον κοίταξα χωρίς να πιστεύω στα αφτιά μου. Αυτή ήταν η στάση των νέων αξιωματικών απέναντι στο βασιλιά: Όλοι οι αξιωματικοί της χωροφυλακής ήταν πασίγνωστοι φανατικοί βασιλόφρονες. Είχε συμβεί κάτι καινούριο; Μπόρεσε η στρατιωτική χούντα να αναπτύξει δική της ιδεολογία; Είχε το πραξικόπημα μεγαλύτερο περιεχόμενο απ' ό,τι είχα υποπτευθεί;

Την άλλη μέρα κατέφθασε ένα συνεργείο. Αργά, θορυβώδικα, κατασκεύασαν μια κλούβα έξω από το κελί μου, μια κλούβα τρία επί πέντε περίπου. Από τότε και μπρος θα έκανα τους περιπάτους μου μέσα στην κλούβα, με δύο χωροφύλακες, έναν υπαξιωματικό και έναν αξιωματικό επίσης κλεισμένους στην κλούβα. Και απαγορευόταν η ανταλλαγή έστω και μίας λέξης. Με κατέλαβε ένα συναίσθημα απόγνωσης. Προφανώς προσπαθούσαν να σπάσουν το ηθικό μου ή με φοβόνταν τρομερά.

Μα η ταλαιπωρία αυτή δεν κράτησε πολύ. Η απόφαση της χούντας να δώσει αμνηστία στους αξιωματικούς που πήραν μέρος στο πραξικόπημα του βασιλιά ήταν καλό σημάδι. Θα τους ήταν δύσκο-

λο να με δικάσουν με την κατηγορία πως συνωμότησα για ανατροπή του βασιλιά, αφού αυτοί οι ίδιοι τον έστειλαν εξορία. Και θα τους ήταν δύσκολο να με καταδικάσουν για ένα πραξικόπημα που δεν έγινε ποτέ, ενώ έδωσαν αμνηστία σε μια ομάδα αξιωματικών και πολιτευόμενων που παραλίγο να ανατρέψουν βίαια τους ίδιους τους συνταγματάρχες. Υπολόγισα πως σύντομα θα έδιναν αμνηστία που θα περιλάμβανε κι εμένα.

Χριστούγεννα στο σπίτι μου

Στις 6.00' μ.μ. της Παρασκευής 22 Δεκεμβρίου χτύπησε την πόρτα μου ένας χωροφύλακας. Κάποιοι σπουδαίοι ξένοι επισκέπτες είχαν έρθει να με δουν. Μου είπε να ετοιμαστώ να τους συναντήσω στο δωμάτιο όπου συνήθως συναντούσα το δικηγόρο μου. Αν ήθελα, μπορούσα να πάρω μαζί μου τη μικρή μου θερμάστρα. Θα βελτίωνε τις συνθήκες για τους επισκέπτες. Αυτό μου έκανε έκπληξη. Γιατί επέτρεψαν στους ξένους να με επισκεφθούν; Το καλοκαίρι μού είχε γίνει μια σημαντική επίσκεψη από βουλευτές των σκανδιναβικών χωρών. Επιστρέφοντας στις χώρες τους, περιέγραψαν με λεπτομέρειες τις συνθήκες της φυλάκισής μου και δημιούργησαν αναρίθμητα προβλήματα στις σχέσεις της χούντας με τη Δυτική Ευρώπη. Πώς τόλμησε ο Παπαδόπουλος να επαναλάβει το πείραμα;

Συνάντησα τους επισκέπτες μου. Ήταν εκπρόσωποι του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που ήρθαν στην Ελλάδα με σκοπό να συλλέξουν στοιχεία και, επιστρέφοντας, να υποβάλουν την αναφορά τους στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Επικεφαλής ήταν ο Ολλανδός κύριος Σίγκμαν και ο Άγγλος κύριος Σίλκιν. Μαζί τους ήταν μια γραμματέας και ένας διερμηνέας του υπουργείου Εξωτερικών. Πήραν άδεια να με επισκεφθούν από τον ίδιο τον Παπαδόπουλο. Μπορούσα να μιλήσω ελεύθερα. Τίποτα από ό,τι θα έλεγα δεν επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί σε βάρος μου. Για μένα αυτό ήταν θεόπεμπτο. Ήταν μια

πολύτιμη ευκαιρία να μιλήσω πολιτικά, να επικοινωνήσω ελεύθερα με νοήμονες ανθρώπους από δημοκρατικές χώρες. Η συζήτηση κάλυψε πολλά θέματα, από τις συνθήκες που επικρατούσαν πριν από το πραξικόπημα και τη φύση του καθεστώτος μέχρι τις προοπτικές για επιστροφή στους δημοκρατικούς θεσμούς. Πάνω απ' όλα, ο Σίγκμαν και ο Σίλκιν ζήτησαν την υποκειμενική μου εκτίμηση των δυνατοτήτων και μεθόδων για την επαναφορά της χώρας στο δρόμο προς τη δημοκρατία. Τους μίλησα ειλικρινά τουλάχιστον επί δύο ώρες. Τοποθέτησα την ευθύνη εκεί όπου ανήκει και τόνισα πως δεν πιστεύω τις επανειλημμένες δηλώσεις του Παπαδόπουλου πως το καθεστώς είναι μεταβατικό.

Την επομένη η επίσκεψη της Μαργαρίτας και των παιδιών καθυστέρησε κάπως από την άφιξη καινούριων κρατουμένων. Έφτασα στο χώρο των επισκέψεων στις 12.45' μ.μ., μόλις δεκαπέντε λεπτά πριν αρχίσει το ραδιόφωνο να μεταδίδει τα νέα. Βρήκα τη Μαργαρίτα, τον Γιώργο και τη μητέρα μου σε κάπως καλύτερη διάθεση. Κυκλοφορούσαν φήμες στην Αθήνα πως θα αποφυλακιζόμουν σύντομα, αλλά κανείς μας δεν ήθελε να το πιστέψει. Παρόμοιες φήμες είχαν και άλλοτε κυκλοφορήσει. Στη συζήτηση κυριαρχούσε η σκέψη πως θα περνούσα τα Χριστούγεννα στη φυλακή. Η Μαργαρίτα απεχθανόταν την ιδέα αυτή. Γι' αυτή τα Χριστούγεννα ήταν η διαχωριστική γραμμή. Είχε συνηθίσει στη σκέψη πως, αν δεν ήμουν ελεύθερος μέχρι τα Χριστούγεννα, ίσως να μην ελευθερωνόμουν ποτέ. Στη 1.00' μ.μ. το ραδιόφωνο άρχισε να μεταδίδει τα νέα. Δυναμώσαμε τις φωνές μας, για να μπορούμε να ακούμε ο ένας τον άλλο. Ξαφνικά, εκκωφαντικές επευφημίες κάλυψαν το κτίριο. Η Μαργαρίτα ξαφνιάστηκε.

– Τι ήταν αυτό; ρώτησε.

– Ίσως κάποιο αθλητικό γεγονός, απάντησα.

Τα αθλητικά πάντα ενθουσιάζουν τους κρατούμενους.

Αλλά ο Γιώργος μάς διέκοψε.

– Όχι, όχι, είπε. Άκουσα τη λέξη «αμνηστία». Στην πραγματικότητα, μου φαίνεται πως άκουσα «γενική αμνηστία».

Δεν μπορούσα να το πιστέψω. Κατά κάποιο τρόπο δεν ήθελα να το πιστέψω. Στράφηκα προς τον αξιωματικό που στεκόταν δίπλα στη Μαργαρίτα.

– Μίλησε το ραδιόφωνο για αμνηστία; ρώτησα.

– Δεν ξέρω. Μη σας απασχολεί το ραδιόφωνο. Μιλάτε στη σύζυγό σας.

Τα δάκρυα της Μαργαρίτας κυλούσαν ακατάπαυστα.

– Μη, Μαργαρίτα, είπα. Μην αφήνεις τη συγκίνηση να σε καταλάβει. Ακόμα κι αν είναι αμνηστία, δεν ξέρουμε αν με αφορά.

Αλλά εκείνη τη στιγμή εμφανίστηκε ο Τournάς.

– Τι ακούω, τι ακούω; είπε με συστολή.

– Τι νέα; ρώτησα. Ανακοίνωσαν καμιά αμνηστία;

– Έτσι άκουσα, είπε χαμογελώντας ο Τournάς και προχώρησε προς το προαύλιο της φυλακής.

Η ώρα πέρασε. Η Μαργαρίτα, ο Γιώργος και η μητέρα μου έπρεπε να φύγουν.

– Αν είναι αμνηστία, γιατί σε κρατάνε εδώ; Θέλω να σε πάρω μαζί μου τώρα, έλεγε η Μαργαρίτα κλαίγοντας.

Έφυγαν. Μετά ήρθαν τα τρία μικρότερα παιδιά μου, η Σοφία, ο Νίκος και ο Ανδρέας. Με επισκέφθηκαν στο γραφείο του αρχιφύλακα. Άκουσαν τα νέα και ήταν κατασυγκινημένα.

Σε λίγο έσβησε κάθε αμφιβολία. Ήρθε πάλι ο Τournάς.

– Ναι, είπε. Σας δόθηκε αμνηστία. Ο πρωθυπουργός μόλις είπε πως όλοι, από τον Ανδρέα Παπανδρέου μέχρι τον τελευταίο Έλληνα, θα πάρουν αμνηστία.

Για πρώτη φορά επέτρεψα στον εαυτό μου να νιώσει χαρούμενος. Τα παιδιά με φιλούσαν συνεχώς, ρωτώντας πότε θα πήγαινα στο σπίτι. Ο Τournάς απάντησε στα παιδιά:

– Εντός ωρών. Μόλις λάβουμε την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, θα απολύσουμε τον πατέρα σας.

Δε με απέλυσαν ως τις επτά το βράδυ της επομένης, που ήταν παραμονή Χριστουγέννων. Από την ώρα που άκουσα τα νέα μέχρι να

απολυθώ υπέφερα περισσότερο από ποτέ άλλοτε. Οι ώρες έμοιαζαν με αιωνιότητα. Καθώς περνούσαν οι ώρες, η αμφιβολία μου μεγάλωνε. Έβλεπα τώρα την απαίσια ασχήμια του Αβέρωφ σε όλο της το μέγεθος, γιατί τώρα πια δε χρειαζόταν να το κρύβω από τον εαυτό μου. Δε χρειαζόταν πια να ελέγχω τα συναισθήματά μου, να υποβάλλομαι στην αυστηρή αυτοπειθαρχία την οποία απαιτούσε η μακροχρόνια φυλάκιση που πίστευα πως με περίμενε. Η φρουρά μου, η χωροφυλακή, όλοι άλλαξαν εντελώς. Προσπάθησαν να μου φέρονται ευχάριστα. Όλοι οι κανονισμοί ξεχάστηκαν. Οι νεαροί αξιωματικοί της χωροφυλακής άρχισαν να μου μιλάνε ελεύθερα. Μου αποκάλυψαν αμέσως το σύστημα των αξιών τους. Ήταν αφοσιωμένοι θαυμαστές του Παπαδόπουλου. Ένωθαν καταφρόνια για τον πολιτικό κόσμο. Δυσφόρησαν για την απόπειρα του βασιλιά να ανατρέψει τον Παπαδόπουλο. Εγώ τους ήμουν αίνιγμα. Τους άρεσαν οι προοδευτικές μου θέσεις, αλλά πίστευαν πως με χρησιμοποιούσαν για προσωπείο οι κομμουνιστές. Στην αμνηστία έδωσαν την εξήγηση πως ο Παπαδόπουλος αποφάσισε να με χρησιμοποιήσει, να συνεργαστεί μαζί μου. Πίστευαν πως μερικές από τις αξίες του Παπαδόπουλου δεν ήταν διαφορετικές από τις δικές μου. Κάποτε, ένας από αυτούς πέταξε ένα από τα αστεία που κυκλοφορούσαν τότε: «Τι Παπανδρέου, τι Παπαδόπουλος, Το ίδιο είναι. Και οι δύο είναι εναντίον του βασιλιά και εναντίον του κατεστημένου. Κόρακας κοράκου βγάζει μάτι;» Με τρόμαξε η ιδέα που είχαν για μένα, αλλά με έπιασε φρίκη στη σκέψη πως ο Παπαδόπουλος έτρεφε ελπίδες πως θα συνεργαζόμουν μαζί του.

Την Κυριακή, παραμονή των Χριστουγέννων, με επισκέφθηκε πάλι η Μαργαρίτα. Είχε αρχίσει να ανησυχεί. Γιατί αργούσαν τόσο πολύ; Γιατί δεν έφτασε η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως; Συνέβη τίποτα; Τίποτα δε συνέβη. Φαίνεται όμως πως η αμνηστία δημιούργησε προβλήματα. Μερικά μέλη της χούντας πίστευαν πως ο Παπαδόπουλος προχώρησε περισσότερο απ' ό,τι έπρεπε και προσηπαθούσαν να βρουν τρόπο να περιοριστεί η έκταση της αμνηστίας.

Αλλά, αφού το όνομά μου αναφέρθηκε σαφώς, δεν μπορούσε να αλλάξει. Ο Ανδρέας Παπανδρέου έπρεπε να αφηθεί ελεύθερος. Τι θα γινόταν όμως με τις χιλιάδες των πολιτικών κρατουμένων που περίμεναν να απολυθούν; Στο τέλος της όλης διαδικασίας μόνο τριακόσιοι πολιτικοί κρατούμενοι ωφελήθηκαν από το μέτρο.

Είχε κιόλας σκοτεινιάσει. Από το παράθυρο του κελιού μπορούσα να δω πολλά γνωστά πρόσωπα που μαζεύτηκαν στο απέναντι πεζοδρόμιο της λεωφόρου Αλεξάνδρας περιμένοντας την απόλυσή μου. Υπηρεσιακά αυτοκίνητα έρχονταν κι έφευγαν. Κάθε τόσο οι χωροφύλακες διέλυαν το μικρό πλήθος. Εγώ περίμενα. Τελικά, στις 6.30 μ.μ. ο Τουρνάς ήρθε στο κελί μου. Ήταν έτοιμοι. Η γυναίκα μου περίμενε απέξω για να με πάρει στο σπίτι. Τον ακολούθησα στο γραφείο του. Ένας εισαγγελέας με περίμενε εκεί.

– Είστε τυχερός. Πρέπει να αισθάνεστε βαθιά ευγνωμοσύνη για την εθνική κυβέρνηση. Αν όμως κάνετε άλλη παράνομη πράξη, θα είμαστε πολύ αυστηροί.

Εγώ δεν είχα διάθεση για συζητήσεις. Ρώτησα ποια ήταν η διαδικασία. Έπρεπε να υπογράψω ορισμένα χαρτιά. Καθώς υπέγραφα, άκουσα τυχαία τη συζήτηση μεταξύ Τουρνά και εισαγγελέα. Ο Μίκης Θεοδωράκης, που κρατιόταν δίπλα στο νοσοκομείο Αβέρωφ, επρόκειτο επίσης να απολυθεί, σύμφωνα με τους όρους της αμνηστίας. Ο πατέρας του τον περίμενε έξω. Ο εισαγγελέας όμως ανακάλυψε πως το διάταγμα άφηνε ένα παραθυράκι. Ύστερα από «προσεκτική» ερμηνεία, η αμνηστία δε φαινόταν να τον καλύπτει. Ο Τουρνάς φαινόταν ευχαριστημένος.

Ο Τουρνάς στράφηκε προς το μέρος μου. Μόλις είχε ειδοποιηθεί πως ο ταγματάρχης της χωροφυλακής Ρακιτζής θα ερχόταν να με πάει στο σπίτι μου.

– Και τι θα γίνει με τη γυναίκα μου; ρώτησα. Περιμένει πολλές ώρες γι' αυτή τη στιγμή.

– Ε, καλά, θα τη δείτε στο σπίτι, είπε ο Τουρνάς ανασηκώνοντας τους ώμους του.

Επέμεινα να τη δω πριν φύγει. Αυτό θα τη βεβαίωνε τουλάχιστον πως θα απολυόμουν. Την έφεραν μέσα. Τη φίλησα και της είπα πως έπρεπε να φύγει για το σπίτι πριν από μένα.

Ο Ρακιτζής έφτασε εκείνη τη στιγμή. Η Μαργαρίτα τον παρακάλεσε:

– Δε θα μπορούσα να 'ρθω μαζί σας στο τζιπ;

Ο Ρακιτζής αρνήθηκε, κι εκείνη έφυγε. Είκοσι λεπτά αργότερα είχα φτάσει στο σπίτι.

Αρκετοί φίλοι περίμεναν μπροστά στο σπίτι και δύο χωροφύλακες βημάτιζαν πάνω κάτω για να εξασφαλίσουν το αδιατάρακτο της «δημοσίας τάξεως». Ο Γιώργος βγήκε από το σπίτι. Τον αγκάλιασα και περπατήσαμε μαζί τα σκαλιά ως την πόρτα. Η Μαργαρίτα, τα παιδιά και πολλοί φίλοι ήταν εκεί για να με υποδεχτούν.

Την άλλη μέρα ήταν Χριστούγεννα και ήταν για όλους μας μια χαρούμενη μέρα. Αλλά γρήγορα, γρηγορότερα απ' ό,τι περίμενα, άρχισα να νιώθω το βάρος της δικτατορίας. Βέβαια, είχα ελευθερωθεί, δεν ήμουν πια στον Αβέρωφ. Και όμως όλοι μας, η Ελλάδα, κι εγώ σαν κομμάτι της, ήμασταν σκλαβωμένοι. Το σπίτι μου δεν ήταν γεμάτο από πολιτικούς μου φίλους. Το τηλέφωνο δε χτυπούσε. Κι ένας μοναχικός χωροφύλακας περπατούσε πάνω κάτω στο δρόμο μπροστά στο σπίτι μου. Πριν φτάσει το μεσημέρι, άρχισα να αισθάνομαι όπως ασφαλώς θα αισθανόταν η Μαργαρίτα, τα παιδιά, οι φίλοι μου, ο ελληνικός λαός από την 21η Απριλίου. Η χώρα μας ήταν «κατεχόμενη». Ζούσαμε και αναπνέαμε «χάριτι» του Παπαδόπουλου και των μπράβων του. Αλλά ήμουν πολύ κουρασμένος για να σκεφτώ για το μέλλον, να αποφασίσω πώς θα μπορούσα να μπω καλύτερα στον αγώνα για την απελευθέρωση της πατρίδας. Αισθανόμουν μεγάλη αδυναμία. Με ενοχλούσε το στομάχι μου και τα πόδια μου έτρεμαν. Οι οχτώ μήνες στον Αβέρωφ είχαν τα αποτελέσματά τους.

Το βράδυ των Χριστουγέννων πήγαμε στο Καστρί για να φάμε με τον πατέρα μου. Ήταν μια στιγμή που λαχταρούσα για πολύ και-

ρό. Τώρα που πλησίαζε, δείλιασα. Φοβόμουν πως δε θα άντεχε ο πατέρας μου τη συγκίνηση της συνάντησής μας έπειτα από τόσο καιρό. Αντίθετα, ήταν εξαιρετικά ευτυχής. Δεν τον θυμάμαι ποτέ τόσο ανακουφισμένο και τόσο ήρεμο όσο εκείνο το βράδυ. Ήμασταν πάλι μαζί. Ελεύθεροι, με περιορισμένη βέβαια σημασία, να ιδωθούμε, να μιλήσουμε, να πιούμε μαζί ένα ποτήρι κρασί. Εκείνη τη νύχτα συζητήσαμε για πολλές ώρες.

Ο πατέρας μου δυσκολευόταν να καταλάβει γιατί με άφησαν ελεύθερο. Είχε πειστεί πως θα περνούσα πολλά χρόνια στη φυλακή. Τελικά κατέληξε πως η εξήγηση βρισκόταν στο πραξικόπημα του βασιλιά. Ο Παπαδόπουλος είχε ανάγκη να τα μπαλώσει με τη Δύση μετά τη ρήξη των σχέσεών του με το βασιλιά. Η αμνηστία θα ήταν ένα χρήσιμο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Τότε μου μίλησε για την επιστολή του στο βασιλιά και για την πίστη του πως αν κέρδιζε ο βασιλιάς εγώ θα ήμουν ακόμα στη φυλακή. Δεν ήταν πολύ αισιόδοξος για τις μελλοντικές εξελίξεις. Ο Παπαδόπουλος θα μπορούσε τώρα άνετα να σταθεροποιήσει τη θέση του στις ένοπλες δυνάμεις. Η αντίσταση σε μια σύγχρονη δικτατορία ήταν δύσκολη δουλειά και ίσως θα χρειαζόταν χρόνια. Η μόνη ελπίδα για επιστροφή στη δημοκρατία ήταν στις δυτικές δημοκρατίες. Αν έπαιρναν μια σταθερή, αδιάλλακτη στάση, αν απομόνωναν τη χούντα ηθικά, στρατιωτικά και οικονομικά, το καθεστώς ίσως θα κατέρρεε. Στηριζόταν στις ένοπλες δυνάμεις, αλλά η υπακοή του στρατού βασιζόταν στην υποστήριξη του καθεστώτος από το ΝΑΤΟ και την Αμερική. Αν απέσυραν αυτή την υποστήριξη, τότε ο στρατός θα αναγκαζόταν να αποφασίσει πως το καθεστώς της χούντας ήταν αντίθετο στα συμφέροντά του και στα συμφέροντα του έθνους. Τότε μου είπε τη σκέψη του: πως έπρεπε να φύγω από την Ελλάδα αν μπορούσα, να πάω στο εξωτερικό και να αγωνιστώ από εκεί ενάντια στη χούντα.

– Δεν μπορείς να κάνεις πολλά πράγματα εδώ, είπε. Κάθε κίνησή σου θα παρακολουθείται στενά. Όποιος θα έρχεται σε επαφή μαζί σου θα συλλαμβάνεται για αντιστασιακές ενέργειες. Στο τέλος θα σε ξανασυλλάβουν ή θα σε σκοτώσουν. Στο εξωτερικό θα είσαι

χρήσιμος. Μιλάς ξένες γλώσσες, γνωρίζεις τη Δύση και έχεις ζήσει ένα μεγάλο μέρος της ζωής σου στην Αμερική. Πρέπει να ετοιμαστείς να φύγεις.

– Νομίζεις πως θα μου δώσουν διαβατήριο; ρώτησα παραξενεμένος.

Ο πατέρας μου κούνησε το κεφάλι του.

– Αμφιβάλλω, αλλά δεν είναι κακό να υποβάλεις μια αίτηση. Αν απορριφθεί, τότε θα πρέπει να ετοιμαστείς να φύγεις παράνομα.

Συμφώνησα. Την επομένη υπέβαλα μια αίτηση στο υπουργείο Εσωτερικών, αλλά ετοιμάστηκα για παράνομη αναχώρηση.

Είχα μια βαθιά επιθυμία να δω τη θάλασσα. Μου είχε λείψει σχεδόν όσο και η ελευθερία μου. Έτσι, πήγα στο Λαγονήσι με τη Μαργαρίτα και τα παιδιά. Περίμενα να βρω εκεί την ψυχολογική βελτίωση που χρειαζόμουν τόσο πολύ. Μα η εκδρομή ήταν μάταιη. Για πρώτη φορά στη ζωή μου η θάλασσα μου έφερνε κατήφεια.

Μερικοί βουλευτές φίλοι είχαν το θάρρος να με επισκεφθούν. Μα επιθυμούσα πάρα πολύ να δω το δικηγόρο μου Μένιο Κουτσόγιωργα, τον Σάκη Πεπονή και το διευθυντή του πολιτικού μου γραφείου Αντώνη Λιβάνη. Ήταν ακόμα στη φυλακή, παρά τη γενική αμνηστία, που όλο και έπαιρνε διαστάσεις μιας γιγαντιαίας απάτης. Ο Σάκης και ο Αντώνης απολύθηκαν τελικά. Με επισκέφθηκαν χωριστά. Με επισκέφθηκε επίσης κι ένας άλλος φίλος –που προτιμώ να μην αποκαλύψω το όνομά του τώρα–, ένας φίλος ο οποίος υποβλήθηκε σε απίστευτα μαρτύρια, που περιλάμβαναν και σεξουαλικά βασανιστήρια. Μα και ο Σάκης είχε βασανιστεί. Του είχαν σπάσει τα δόντια και η υγεία του είχε σχεδόν τελείως καταρρεύσει. Φάγαμε μαζί. Μετά του ήρθε καρδιακή προσβολή. Έπεσε σε μια καρέκλα προσπαθώντας να αναπνεύσει. Αρνήθηκε να τον δει γιατρός. Φοβήθηκε να μην μπλέξει με τις Αρχές, και είχε χορτάσει από Αρχές.

Η υγεία μου χειροτέρεψε επίσης. Ο τέως ιδιαίτερός μου Αντώνης Στρατής κι εγώ αποφασίσαμε να επισκεφθούμε έναν οφθαλμίατρο.

Χρειαζόμουν γυαλιά. Στο δρόμο, καθώς μπαίναμε στην Αθήνα, ένωσα άρρωστος. Δεν ήξερα την αιτία, μα δεν μπορούσα να αναπνεύσω και κόντεψα να λιποθυμήσω. Έτσι, αντί για τον οφθαλμίατρο με πήγε στον Ευαγγελισμό. Μου έδωσαν κάποιο φάρμακο και με έβαλαν στο κρεβάτι, αλλά μέχρι να βραδιάσει με άφησαν να επιστρέψω στο σπίτι μου.

Η ζωή δεν ήταν όπως την περίμενα. Ήταν υπέροχο το αίσθημα να είμαι κοντά στην οικογένειά μου, μα μου ήταν ανυπόφορο να ζω κάτω από τη βαριά σκιά της δικτατορίας. Φόβος και απελπισία κυριαρχούσαν στη ζωή της Αθήνας, στη ζωή της Ελλάδας. Και κάτω από την ήρεμη επιφάνεια οι γενναίοι εργάζονταν σκληρά, δημιουργώντας δίκτυα αντίστασης εναντίον των τυράννων. Ήταν θλιβερή η κατάσταση.

«Μια επιστολή από την Ελλάδα», που γράφτηκε από τον Ρόναλντ Στιλ και δημοσιεύτηκε στη *New York Review of Books* στις 9 Νοεμβρίου 1967, περιγράφει με ακρίβεια τις συνθήκες στην Ελλάδα όπως τις έβλεπα κάθε μέρα μετά την αποφυλάκισή μου:

Από τον περασμένο Απρίλιο οι Έλληνες ζουν κάτω από στρατιωτικό νόμο. Η Βουλή τους έκλεισε, το Σύνταγμά τους αναστάληκε και τα πολιτικά τους κόμματα προγράφηκαν. Ο Τύπος φιμώθηκε, οι περισσότερες οργανώσεις νεολαίας διαλύθηκαν, τα εργατικά σωματεία τέθηκαν υπό κυβερνητικό έλεγχο, οι δημόσιες υπηρεσίες εκκαθαρίστηκαν, δήμαρχοι και κοινοτάρχες απολύθηκαν και αυστηρή λογοκρισία επιβλήθηκε στο ραδιόφωνο, στον κινηματογράφο και στο θέατρο. Άνθρωποι συλλαμβάνονται στους δρόμους και εξαφανίζονται επί εβδομάδες, για να ανακαλυφθούν κάποτε σε στρατιωτική φυλακή. Τα τηλέφωνα παρακολουθούνται, ιδιωτικές επιστολές ανοίγονται, συζητήσεις του καφενείου αναφέρονται στην αιπνομία από πολυάριθμους πληροφοριοδότες και οποιαδήποτε ανοιχτή κριτική τιμωρείται. Φυλακίζονται όχι μόνο άνθρωποι που μπορούν να εξελιχθούν σε ηγέτες οργανωμένης αντίστασης κατά της χούντας μα κυριολεκτικά οποιοσδήποτε διαδίδει ό,τι αποκαλεί το καθεστώς «κα-

κόβουλα ψεύδη». Αυτή η κατηγορία περιλαμβάνει οτιδήποτε, από έκφραση αμφιβολίας για τη σταθερότητα της χούντας μέχρι εικασίες για τις πολιτικές απόψεις της βασιλομήτορος Φρειδερίκης. Οι στρατιωτικοί έχουν πάρει στα χέρια τους τα δικαστήρια και δεν υπάρχει δικαίωμα προσφυγής των αποφάσεών τους. [...] Υπολογίζεται πως το καθεστώς έχει φυλακίσει περισσότερα από 40.000 άτομα από τότε που άρπαξε την εξουσία, πολλά από αυτά με αόριστες κατηγορίες, όπως «Συμπαθεί την Αριστεράν». Οι περισσότεροι από αυτούς απολύθηκαν, αφού υποσχέθηκαν να υποστηρίξουν το καθεστώς και να απόσχουν από κάθε πολιτική ανάμειξη στο μέλλον. [...] Οι συνταγματάρχες σταθεροποίησαν τη θέση τους κάνοντας γενικές εκκαθαρίσεις, που δεν εξαιρούν καμία πιθανή πηγή αντίδρασης. Εκκαθάρισαν την αστυνομία και το στρατό αποστρατεύοντας εκατοντάδες αξιωματικών ύποπτων για ανεπαρκή αφοσίωση στο νέο καθεστώς και προάγουν άλλους, που απέδειξαν το ενδιαφέρον τους για την επιβίωση του καθεστώτος. [...] Ανώτατοι δημόσιοι υπάλληλοι επίσης απολύθηκαν για πολιτικούς λόγους.

Ακόμα και η Ορθόδοξη Εκκλησία τέθηκε υπό τον έλεγχο της χούντας με την τοποθέτηση του Ιερωνύμου Κοτσώνη ως αρχιεπισκόπου. Ο έλεγχος πάνω στην παιδεία έχει στενέψει, καθιστώντας τους καθηγητές και δασκάλους υπεύθυνους για τη συμπεριφορά των μαθητών έξω από το σχολείο και απειλώντας απόλυση αν «αι πράξεις και η συμπεριφορά των καθηγητών και υφηγητών των Πανεπιστημίων δεικνύει ότι ούτοι δεν εμφορούνται υπό του πνεύματος το οποίον αρμόζει εις το κρατούν κοινωνικόν καθεστώς και τα εθνικά ιδεώδη». Ο Τύπος παραμένει κάτω από το βαρύ χέρι της λογοκρισίας.

Αυτή είναι η Ελλάδα που βρήκα όταν άνοιξαν οι πόρτες του Αβέρωφ. Στο μεταξύ ο πατέρας μου με πίεζε να επιταχύνω την έκδοση του διαβατηρίου μου, όσο ήταν δυνατό, ή να κανονίσω για παράνομη αναχώρηση αν το διαβατήριο δε φαινόταν να έχει ελπίδες. Άκουγε φήμες πως σύντομα θα πάθαινα «δυστύχημα». Αλλά κι ένας άλλος λόγος

έκανε την αναχώρησή μου απαραίτητη και επείγουσα. Η απόλυσή μου από τον Αβέρωφ είχε δώσει αφορμή για ποικίλες φήμες. Η φήμη που επικρατούσε ήταν πως επίκειται συμφιλίωσή μου με τη χούντα. Η φήμη προήλθε από κύκλους της Δεξιάς και πολλοί την πίστεψαν. Σύμφωνα με αυτή, ο Παπαδόπουλος και η χούντα του ήταν παραφύδα του ΑΣΠΙΔΑ και εγώ ήμουν ο πραγματικός ηγέτης από την αρχή. Η σύλληψη και φυλάκισή μου ήταν μέρος σχεδίου για να ξεγελαστεί ο βασιλιάς. Τώρα, που το «σχεδιό μας» πέτυχε και ο βασιλιάς ήταν εξόριστος, θα έμπαινα στο υπουργικό συμβούλιο και θα αναλάμβανα την ηγεσία. Αν και η φήμη ήταν ηλίθια, άρχισε να δημιουργεί αμφιβολίες ακόμα και σε φίλους. Είχαν περάσει τόσο πολλά, που ήταν έτοιμοι να πιστέψουν τα πάντα, ακόμα και αυτό.

Στις 13 Ιανουαρίου η Μαργαρίτα κι εγώ επισκεφθήκαμε τον Αμερικανό πρεσβευτή στο σπίτι του. Ήταν ιδέα του πατέρα μου. Επιφανειακά ο σκοπός της επίσκεψης ήταν να ευχαριστήσουμε τον πρεσβευτή για την επέμβαση της κυβέρνησής του στις πρώτες ώρες του πραξικοπήματος, μια επέμβαση που πιθανώς έσωσε τη ζωή μου. Ο αληθινός μου σκοπός όμως ήταν να μάθω ό,τι μπορούσα για τη στάση της πρεσβείας απέναντι στο καθεστώς του Παπαδόπουλου μετά την αποτυχία του πραξικοπήματος του βασιλιά και την εξορία του στη Ρώμη. Ο πρεσβευτής Τάλμποτ κράτησε φιλική στάση και ήταν πολύ ομιλητικός. Στην πραγματικότητα, μονοπώλησε σχεδόν τη συζήτηση. Αναμφίβολα, ήταν ευχαριστημένος με την κατάσταση. Δεν το είπε καθαρά, αλλά ο τόνος του τον πρόδωσε. Παρομοίωσε τον Γεώργιο Παπανδρέου με τον Μοσαντέκ στην Περσία. Πήρε ένα βιβλίο από τη βιβλιοθήκη του – μια πολιτική διατριβή για την Περσία – και μας διάβασε ορισμένα αποσπάσματα. Δεν ήταν καταπληκτικό, είπε, ότι η κρίση του Ιουλίου στις σχέσεις μεταξύ του Γεωργίου Παπανδρέου και του βασιλιά Κωνσταντίνου ήταν ομοίωμα, ακριβές ομοίωμα, της κρίσης στις σχέσεις μεταξύ του σάχη και του Μοσαντέκ; Μου σύστησε να μελετήσω την Περσία. Έτσι θα μπορούσα να καταλάβω τι έγινε στην Ελλάδα. Κατόπιν ο Τάλμποτ μίλησε για το καθεστώς του Παπαδόπουλου και τη σχέση του με

τις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο Παπαδόπουλος ήταν μετριοπαθής, λογικός άνθρωπος. Είχε μεγάλη πολιτική οξυδέρκεια. Ατυχώς, περιστοιχίζοταν από κάμποσους εξτρεμιστές αξιωματικούς – όπως λόγου χάρη το συνταγματάρχη Λαδά. Η Αμερική ήταν υποχρεωμένη να προσφέρει ηθική υποστήριξη στον Παπαδόπουλο, για να μην ανατραπεί από τους σκληρούς της χούντας. Οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν πάψει προ πολλού να παίζουν σημαντικό ρόλο στη ζωή της Ελλάδας. Στην ουσία, η νατοϊκή βοήθεια δεν ήταν τόσο μαζική όσο φημολογούνταν και μειωνόταν συνεχώς. Η ολοκληρωτική διακοπή της δε θα εξυπηρετούσε κανένα σκοπό. Μια τέτοια πολιτική θα εξασθενίζε το ΝΑΤΟ. Κάτι χειρότερο: θα αχρήστευε το μοχλό που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να ενθαρρύνει τις μετριοπαθείς τάσεις του Παπαδόπουλου, που πραγματικά σκόπευε να δώσει στη χώρα νέο Σύνταγμα. Ο Τάλμποτ παραδέχτηκε πως έπαιξε σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της ημερομηνίας του δημοψηφίσματος. Τώρα θα ασκούσε κάθε δυνατή επιρροή προς την κατεύθυνση ενός λογικού και γενικά αποδεκτού Συντάγματος. Μετά θα γίνονταν εκλογές. Αλλά όχι πολύ σύντομα. Ίσως όχι πριν από το 1972. Κάποτε η Ελλάδα θα ξαναγυρνούσε στο χώρο των δημοκρατικών εθνών. Όμως χρειαζόταν υπομονή.

Ρώτησα τον Τάλμποτ αν μπορούσε να επέμβει η Αμερική τη νύχτα του πραξικοπήματος για να προλάβει το θάνατο της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Υποστήριξε πως η Αμερική δεν μπορούσε να κάνει τίποτα. Τότε η Μαργαρίτα τού έκανε μια κρίσιμη ερώτηση: Τι θα γινόταν αν το πραξικόπημα ήταν κομμουνιστικό ή αριστερό; Ο Τάλμποτ απάντησε χωρίς δισταγμό. Τότε βέβαια θα επενέβαινε και θα συνέτριβε το κίνημα.

Ο Τάλμποτ με ρώτησε αν ήθελα να επισκεφθώ την Αμερική. Ήξερε πως είχα πολλές προσφορές από πανεπιστήμια και είχε εξουσιοδότηση να μου θεωρήσει το διαβατήριό, αν φυσικά ήθελα. Απάντησα πως δεν είχα το διαβατήριό και, εν πάση περιπτώσει, δε σκεφτόμουν τότε να επισκεφθώ την Αμερική. Τον ευχαρίστησα για την επέμβασή του, ή μάλλον του προέδρου Τζόνσον, προς χάρη μου.

Απάντησε πως οι συνταγματάρχες δεν είχαν καμία πρόθεση να με εκτελέσουν και η επέμβαση του προέδρου Τζόνσον έγινε αφού οι συνταγματάρχες είχαν κιόλας διαβεβαιώσει τον Τάλμποτ για το αίσιο της υγείας μου και πως θα τύχαινα καλής μεταχείρισης. Έτσι, η επέμβαση ήταν περιττή.

Όταν ανέφερα τη συζήτηση στον πατέρα μου, τον κατέλαβε βαθιά στενοχώρια. Κατάλαβε τότε, περισσότερο από ποτέ άλλοτε, πως οι Αμερικανοί ήταν αποφασισμένοι να υποστηρίξουν τον Παπαδόπουλο ως τα άκρα.

Πολύ αργότερα, όταν πια είχα φτάσει στο Παρίσι, ο Τάλμποτ αποφάσισε να κάνει κι άλλη φιλοφρόνηση στη χούντα. Κατά τα μέσα Φεβρουαρίου το προσωπικό της πρεσβείας έδωσε στον Τύπο μια ανακοίνωση η οποία αφορούσε τη συζήτηση που είχα με τον Τάλμποτ. Περιείχε δύο κύρια σημεία. Κατά τη διάρκεια της συνομιλίας υποτίθεται πως εξέφρασα τη λύπη μου για την αντιαμερικανική πολιτική που ακολούθησα στο παρελθόν. Επίσης, πως ήμουν απόλυτα σύμφωνος με την πρεσβεία πάνω στη στάση που τηρούσε απέναντι στον Παπαδόπουλο. Αυτή η ανακοίνωση τάραξε και τη Μαργαρίτα και εμένα. Ήταν ένα ασύστολο ψέμα. Μα, πέρα από το θέμα της ουσίας, η απόφαση του Τάλμποτ να δώσει στη δημοσιότητα το περιεχόμενο συζήτησης με απλό πολίτη δεν είχε προηγούμενο στα διπλωματικά χρονικά. Δυσκολευόμουν να κατανοήσω την απόφασή του να με προκαλέσει σε απάντηση. Σχεδίαζα να επισκεφθώ την Ουάσινγκτον και να εκτιμήσω τις πιθανότητες αλλαγής της αμερικανικής πολιτικής. Δεν ήθελα να χαλάσω αυτή τη δυνατότητα, αν βέβαια υπήρχε. Ο Τάλμποτ ήξερε ασφαλώς για το ταξίδι που σχεδίαζα, κι έτσι επιδίωξε να μειώσει στο ελάχιστο τα αποτελέσματά του. Φυσικά, έδωσα τη δήλωση στον Τύπο, που έχει ως εξής:

Η υποτιθέμενη συνομιλία μου με τον κ. Τάλμποτ που δημοσιεύτηκε στον Τύπο είναι εντελώς ψευδής. Είναι ολοφάνερο πως η Αμερικανική

νική Πρεσβεία και οι αμερικανικές υπηρεσίες στην Ελλάδα, συναισθανόμενες την ενοχή τους για τον ολέθριο ρόλο τους στη ζωή της Ελλάδας και φοβούμενες τις αποκαλύψεις μου στην κυβέρνηση της Αμερικής και στο Κογκρέσο, αποφάσισαν να εξουδετερώσουν την αποτελεσματικότητα της φωνής μου και το προσεχές ταξίδι μου στην Αμερική. Ο αμερικανικός λαός καλείται να διαλέξει μεταξύ των γκαουλάιτερ αντιπροσώπων του στην Ελλάδα και των δημοκρατικών δυνάμεων στη χώρα μας.

Μου προξενεί λύπη το ότι αναγκάζομαι να αποκαλύψω την κακή πίστη που επέδειξε η Αμερικανική Πρεσβεία στην Ελλάδα. Δεν έχει σημασία αν η δήλωση δόθηκε στον Τύπο από τον ίδιο τον κ. Τάλμποτ ή από το προσωπικό της πρεσβείας εξ ονόματός του. Αυτό που έχει σημασία είναι πως οι άνθρωποι αυτοί δε δίστασαν να χρησιμοποιήσουν τις πιο ευκαταφρόνητες μεθόδους για να βοηθήσουν τη χούντα στο ανίερο έργο της: να υποδουλώσει τον ελληνικό λαό και να καταστρέψει κάθε έννοια ανθρωπίνης αξιοπρέπειας. Γιατί είναι πραγματικά ακατανόητο το ότι θα ευλογούσα την υποστήριξη της Αμερικανικής Πρεσβείας στο καθεστώς της χούντας στην Ελλάδα. Ύστερα από οχτώ μήνες απομόνωσης στα χέρια του ολοκληρωτικού καθεστώτος της Ελλάδας, ήταν αδύνατο να εγκρίνω τη διατήρηση «ορθών σχέσεων» ανάμεσα στην Αμερικανική Πρεσβεία και στους τυράννους της Ελλάδας.

Το πιο καταπλητικό απ' όλα είναι πως η χούντα, σε σύγκριση με την Αμερικανική Πρεσβεία, ήταν μετριοπαθής στις επιθέσεις της εναντίον μου. Ακόμα και ο Παττακός έκρινε σκόπιμο να μη μου αποδώσει κακή πίστη όταν, απαντώντας σε ερώτησή του για την υγεία μου, είπα πως δεν ήταν καλή. Βέβαια, δεν έκρινε σκόπιμο να αναφέρει ολόκληρη τη συνομιλία μας. Γιατί του είπα καθαρά πως, φεύγοντας από την Ελλάδα, θα παρέμενα πιστός στις αρχές μου και στην πολιτική μου ιστορία και πως θα γύριζα στην Ελλάδα ως πολιτικός αν μου το ζητούσε ο ελληνικός λαός.

Εκτιμώντας τις ευγενείς προσπάθειες των Αμερικανών πανεπιστημιακών συναδέλφων μου και των φιλελεύθερων δυνάμεων της Αμερι-

κής για την απελευθέρωσή μου, αισθάνομαι αληθινά άσχημα γιατί πρέπει να προσθέσω στα βάρη τους αυτή την αποκάλυψη για τον ανομολόγητο τρόπο με τον οποίο υποστηρίζουν τις δυνάμεις του σκότους και της καταπίεσης οι ανυπρόσωποι της χώρας τους στην Ελλάδα.

Προς χάρη της ειρηνικής αποκατάστασης των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα, απέφυγα να αναφέρω τον ολέθριο ρόλο των αμερικανικών υπηρεσιών στην Ελλάδα στα εσωτερικά της χώρας μου. Καταλήγω πως αυτό δεν είναι πια δυνατό.

Τη Δευτέρα 15 Ιανουαρίου μού τηλεφώνησε ένας συνταγματάρχης από το υπουργείο Εσωτερικών. Το διαβατήριό μου ήταν έτοιμο. Έπρεπε να πάω προσωπικά για να το πάρω. Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Παττακός επιθυμούσε να μου το παραδώσει ο ίδιος. Δε μου άρεσε αυτό, γιατί μου έδωσε την εντύπωση πως ο Παττακός και η χούντα σκηνοθετούσαν κάποιο «συμβιβασμό» μαζί μου. Του είπα πως θα τηλεφωνούσα αργότερα.

Αμέσως πήγα στο Καστρί να δω τον πατέρα μου. Και αυτός ανησυχούσε. Το συζητήσαμε και συμφωνήσαμε σε μια στρατηγική. Θα επισκεπτόμουν τον Παττακό, μήπως τυχόν μου έδιναν το διαβατήριο χωρίς καμία δέσμευση. Δε θα δεχόμουν δεσμεύσεις σε καμία περίπτωση. Αν δε μου έδιναν το διαβατήριο, δε θα πείραζε πολύ. Η άλλη λύση, η παράνομη φυγή, είχε οργανωθεί με όλες τις λεπτομέρειες. Αιλιώς θα καθυστερούσα μερικές μέρες.

Επισκέφθηκα τον Παττακό στις οχτώ το ίδιο βράδυ. Στεκόταν πίσω από το γραφείο του κρατώντας το διαβατήριο στα χέρια του.

– Καθίστε, κύριε Παπανδρέου. Πώς αισθάνεστε; ρώτησε χαμογελώντας.

– Αισθάνομαι πολύ καλύτερα από την περασμένη φορά που συναντηθήκαμε στον Αβέρωφ, απάντησα.

– Πάντως δε σας κακομεταχειριστήκαμε.

– Όχι ιδιαίτερα, αν εξαιρέσουμε το γεγονός πως ήμουν σε απομόνωση.

– Τι σκέπτεσθε να κάνετε τώρα; Θα πάτε στο εξωτερικό για να κινητοποιήσετε την κοινή γνώμη εναντίον μας; συνέχισε.

Ξαφνιάστηκα από την άμεση τακτική του.

– Πάω στο εξωτερικό, απάντησα, εν μέρει για να ξαναβρώ την υγεία μου. Δεν είμαι καλά. Όσο για το τι θα κάνω, η απάντηση είναι απλή. Είχα μια πανεπιστημιακή καριέρα στο εξωτερικό. Και έχω μια δημόσια, πολιτική καριέρα στην Ελλάδα. Πάντα υπηρέτησα τις ίδιες αξίες. Δεν προτίθεμαι να πάψω να είμαι συνεπής στον εαυτό μου και στην ιστορία μου. Θα παραμείνω πιστός στις αρχές μου.

Η απάντηση του Παττακού με έβαλε σε σκέψη:

– Βεβαίως, σας καταλαβαίνω. Είναι λογικό. Τι νομίζει ο πατέρας σας; Θέλει να φύγετε στο εξωτερικό;

– Ναι, θέλει.

Μα ο Παττακός συνέχισε:

– Θέλει ο πατέρας σας να επιστρέψετε στην πολιτική όταν αυτό καταστεί δυνατό;

– Ναι, είπα. Τι άλλο θα ήθελε;

– Σκέπτεσθε να επιστρέψετε στην πολιτική; ρώτησε ο Παττακός.

– Αν με ζητήσει ο ελληνικός λαός, θα επιστρέψω.

– Τι γνώμη έχετε για μας; Για το πρόγραμμά μας; επέμεινε ο Παττακός.

Αυτή τη φορά αληθινά ξαφνιάστηκα.

– Θέλετε πραγματικά να σας πω; ρώτησα και, καθώς έγεννε θετικά, συνέχισα: Ας αρχίσουμε από την παιδεία. Γυρίσατε τη χώρα πενήντα χρόνια πίσω. Καταστρέψατε τελείως το εκπαιδευτικό σύστημα.

– Διαβάσατε τη νομοθεσία μας σε λεπτομέρειες; ρώτησε ο Παττακός, δείχνοντας σημάδια θυμού.

– Όχι, δεν μπόρεσα. Καθώς ξέρετε, ήμουν φυλακισμένος.

– Λοιπόν, διαβάστε την και θα δείτε πως θα αλλάξετε γνώμη.

– Έχετε κάνει χάλια την οικονομία, συνέχισα εγώ. Τη μεταχειρίζεστε σαν Σύνταγμα. Κάθε μέρα νέοι νόμοι, νέα διατάγματα.

– Εννοείτε πως δεν είμαστε αρκετά αυστηροί; ρώτησε ο Παττακός με καταφανή αμηχανία.

Μου ήρθε να γελάσω, μα δε γέλασα. Η λέξη «Σύνταγμα» που ανέφερα τον μπερδέψε. Συνέχισα όμως:

– Μα το σοβαρότερο θέμα είναι η καταπίεση των δημοκρατικών θεσμών, η επιβολή της δικτατορίας. Ο ελληνικός λαός δεν μπορεί και δε θα ανεχτεί ένα ολοκληρωτικό καθεστώς.

Ο Παττακός θύμωσε.

– Μα υποσχεθήκαμε νέο Σύνταγμα. Δε μας πιστεύετε;

– Υπάρχουν δύο ερωτήματα, είπα. Τι είδους Σύνταγμα και πότε; Κι έπειτα, πότε θα γίνουν εκλογές και υπό την αιγίδα τίνος;

Ο Παττακός έγινε έξω φρενών.

– Είστε πολιτικός. Και ξέρετε πως, αν ανακοινώσουμε την ημερομηνία των εκλογών, εμείς ξοφλήσαμε. Θα σας ξαφριάσουμε. Οι εκλογές θα γίνουν όταν δεν τις περιμένετε.

Μου έδωσε το διαβατήριο και σηκώθηκε.

– Κύριε Παπανδρέου, επιτρέψατέ μου να ευχηθώ σ' εσάς και στην οικογένειά σας καλή τύχη.

Δεν ήξερα τι να πω στην αρχή. Μετά αποφάσισα.

– Καλή τύχη στην Ελλάδα, είπα και έφυγα.

Πήρα το διαβατήριό μου. Δεν μπορούσα να το εξηγήσω. Χωρίς παζάρια, χωρίς δεσμεύσεις. Ανησυχούσαν άραγε μήπως γίνω η εστία του αντιστασιακού αγώνα; Φοβόνταν τη διεθνή αντίδραση σε νέα φυλάκισή μου, που θα ήταν αναπόφευκτη αν αναμειγνυόμουν στην αντίσταση; Μήπως ήλπιζαν πως θα αφοσιωνόμουν στην πανεπιστημιακή μου καριέρα ξεχνώντας την Ελλάδα και τον αγώνα για τη λευτεριά; Μήπως περίμεναν πως η αναχώρησή μου, ιδιαίτερα με δικό τους διαβατήριο, θα με εξέθετε στα μάτια των πολιτικών μου φίλων; Την απάντηση αυτή δεν την ξέρω μέχρι σήμερα.

Αποφάσισα να κινηθώ αμέσως και έκλεισα θέσεις στο πρωινό αεροπλάνο της Air France για το Παρίσι. Ανησυχούσα μήπως αλλάξουν γνώμη ή μήπως εκδηλωθούν διαφωνίες στους κόλπους της χού-

ντας εξαιτίας της παράξενης αυτής απόφασης. Όταν πήρα τα εισιτήρια, ζήτησα να μη δοθούν τα ονόματα σε κανέναν ως την τελευταία στιγμή.

Η Μαργαρίτα κι εγώ επισκεφθήκαμε τον πατέρα μου. Θα ήταν το τελευταίο γεύμα μας πριν από την αναχώρησή μας. Κατέληξε να είναι το τελευταίο μου γεύμα με τον πατέρα μου πριν πεθάνει. Δεν μπορούσε να πιστέψει πως ήταν τόσο εύκολο. Άνοιγε και ξανάνοιγε το διαβατήριο, εξετάζοντας τις σελίδες, περιμένοντας να βρει κάτι στραβό. Όταν βεβαιώθηκε πως το διαβατήριο ήταν εντάξει, έγινε πολύ χαρούμενος. Μου έδωσε μια λεπτομερή ανάλυση της θέσης της Ένωσης Κέντρου πάνω στη δικτατορία, στην αντίσταση και στη γραμμή που έπρεπε να ακολουθήσω στο εξωτερικό. Υπογράμμισε την ανάγκη να κινητοποιηθούν οι δυτικές δημοκρατίες. Ήθελε να αναλάβω αυτή τη σταυροφορία. Με εξουσιοδότησε να αντιπροσωπεύσω την Ένωση Κέντρου στο εξωτερικό. Μου έδωσε την ευχή του. Μετά φύγαμε. Καθώς κατέβαινα τις σκάλες προς την αυλή, στράφηκα προς τα πίσω. Τον είδα να χαμογελάει κουνώντας τα χέρια του.

Περάσαμε τη νύχτα ετοιμάζοντας τις αποσκευές μας και στις 5.30' π.μ. ήμασταν στο αεροδρόμιο του Ελληνικού. Μετά την τυπική διαδικασία, καθίσαμε στην αίθουσα αναμονής επιβατών εξωτερικού. Ξεμπλέξαμε λοιπόν – και τόσο εύκολα; Όχι ακριβώς. Δύο αστυνομικοί με πολιτικά με πλησίασαν. Το διαβατήριό μου ήταν εντάξει, είπαν, αλλά, ως τέως βουλευτής, χρειαζόμαστε κάτι περισσότερο: την υπογραφή του συνταγματάρχη Λαδά πως είμαι «ελεύθερος» για αναχώρηση. Είχα το απαραίτητο χαρτί; Βέβαια όχι, και ήξερα πως τα πράγματα ήταν δύσκολα. Αποφάσισα να θυμώσω.

– Καθώς ξέρετε, είπα, αυτό το διαβατήριο εκδόθηκε χθες το βράδυ. Άχρηστα είναι τα διαβατήριά σας; Και δεν ήξερε η εκδίδουσα Αρχή πως χρειαζόμαστε κι άλλη άδεια; Γιατί δε με προειδοποίησαν; Πηγαίνετε να ξυπνήσετε τον πρωθυπουργό σας. Θέλω να του μιλήσω.

– Μα είναι πολύ νωρίς για να τον ξυπνήσουμε, είπε ο ένας ξαφνιασμένος.

Εγώ θύμωσα περισσότερο.

– Τότε θα καλέσω συνέντευξη Τύπου εδώ και θα πω στους δημοσιογράφους τι ιδέα έχω για την κυβέρνησή σας.

Έφυγαν για λίγα λεπτά. Πήγαν να τηλεφωνήσουν στους προϊσταμένους τους και να πάρουν οδηγίες. Όταν γύρισαν, χαμογελούσαν και ζήτησαν συγνώμη.

Καθώς απογειωνόταν το αεροπλάνο, στην Αττική ξημέρωνε. Η Σοφία κάρφωσε το βλέμμα της στο γαλάζιο ουρανό.

– Αγαπώ την Ελλάδα, είπε.

Και μετά βυθίστηκε στη σιωπή. Κι εμείς τη μιμηθήκαμε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΥ

Η «ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ»

Είναι «μεταβατική» η δικτατορία;

Με την αναχώρηση και εξουδετέρωση του βασιλιά, η χούντα του Παπαδόπουλου απέκτησε την ελευθερία που χρειαζόταν για να βάλει στη δικτατορία την προσωπική της σφραγίδα. Το πέρασμα του καιρού ξεκαθάρισε τα ουσιώδη γνωρίσματά της, προβάλλοντάς τα ανάγλυφα στον καθένα να τα δει και να τα εκτιμήσει.

Το πρώτο ερώτημα που βασάνιζε το μυαλό κάθε Έλληνα είχε σχέση με τη χρονική διάρκεια της δικτατορίας. Θα ήταν άραγε μεταβατική η δικτατορία ή είχε σκοπό η χούντα να γίνει μόνιμο χαρακτηριστικό γνώρισμα της πολιτικής διάρθρωσης της χώρας; Οι πρώτες διακηρύξεις της χούντας έδιναν στη δικτατορία μεταβατικό χαρακτήρα, ότι τάχα η χούντα πήρε την εξουσία στα χέρια της με σκοπό να αποτρέψει έναν ολοφάνερο και αναπότρεπτο εθνικό κίνδυνο. Όταν όμως θα διαμορφώνονταν κατάλληλες συνθήκες, θα οδηγούσε τη χώρα προς «μιάν αληθή και υπεύθυνον δημοκρατίαν». Αυτό θα γινόταν όταν οι Έλληνες θα «ωρίμαζαν αρκετά» ώστε να μπορούν να αναλάβουν το ρόλο τους ως υπεύθυνων πολιτών. Οι εχθροί της Ελλάδας, οι ενσυνείδητοι πράκτορες της αναταραχής και επανάστασης, οφείλουν να ανανήψουν ή αλλιώς θα εξοστρακιστούν και θα απομονωθούν από τα «υγιή στοιχεία της κοινωνίας». Η με-

γάλη μάζα του ελληνικού λαού σιγά σιγά οφείλει να απελευθερωθεί από τα πάθη του παρελθόντος, τις φατρίες και τη διαφθορά, που χαρακτήριζαν τη δημόσια ζωή της χώρας μέχρις ότου «οι σωτήρες της Ελλάδος» κατέλαβαν την Αρχή, στις 21 Απριλίου 1967. Σύμφωνα με την ιατρική διάγνωση του Παπαδόπουλου, η Ελλάδα ήταν άρρωστη και χρειαζόταν χειρουργική επέμβαση. Η θεραπεία απαιτούσε ακινησία και συνεπώς η Ελλάδα θα έπρεπε να παραμείνει στο γύψο ώσπου να αναρρώσει, ώσπου ένα νέο πνεύμα αφοσίωσης στα εθνικά συμφέροντα να σβήσει τις αναμνήσεις της κομματικής διαφθοράς και οι Έλληνες ξεχάσουν τους πολιτικούς αρχηγούς και τα εμπρηστικά τους συνθήματα, που οδήγησαν το έθνος «εις το χείλος του κρημνού». Η «αληθής δημοκρατία» της χούντας χρειαζόταν έναν καταστατικό χάρτη, ένα Σύνταγμα που θα ήταν «σύγχρονον» και ταυτόχρονα «δημοκρατικόν», που θα αντιμετώπιζε τα ιδιαίτερα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας και που θα έμενε πιστό στις μεγάλες παραδόσεις του ελληνοχριστιανισμού. Το πρώτο σχέδιο, το σχέδιο Μητρέλια, συνταγμένο από επιτροπή υπό την αιγίδα της κυβέρνησης Κόλλια, δεν ήταν ικανοποιητικό. Οι συνταγματάρχες, απαλλαγμένοι από τις παρεμβάσεις του παλιού κατεστημένου, θα έδιναν στη χώρα ένα νέο σχέδιο καταστατικού χάρτη. Έπειτα από «ελεύθερη δημόσια συζήτηση και επεξεργασία» το σχέδιο θα έμπαινε σε ψηφοφορία με δημοψήφισμα που θα διεξαγόταν κατά το τέλος Σεπτεμβρίου 1968.

Πραγματικά, το δημοψήφισμα έγινε στις 29 Σεπτεμβρίου 1968. Το 92% από αυτούς που έλαβαν μέρος στο δημοψήφισμα ψήφισε υπέρ του Συντάγματος, αλλά η αποχή ξεπέρασε το 1,5 εκατομμύριο εκλογείς παρά το γεγονός πως θεσπίστησαν αυστηρότατες ποινές φυλάκισης γι' αυτούς που δε θα προσέρχονταν στην ψηφοφορία. Η υπερψηφίση του Συντάγματος κατά 92% έδωσε στο δημοψήφισμα μορφή εκλογών ολοκληρωτικού κράτους. Η χούντα ξεπέρασε τον εαυτό της στην προσπάθειά της να συναγωνιστεί τα πρότυπα των ολοκληρωτικών καθεστώτων. Εφημερίδες, ραδιόφωνο, επιγραφές προέτρε-

παν το λαό να ψηφίσει ΝΑΙ στο νέο Σύνταγμα, ΝΑΙ στην «εθνικήν κυβέρνησιν», ΝΑΙ στην «εθνικήν επανάστασιν». Ψίθυροι κυκλοφορούσαν σε πλατιά κλίμακα πως η ψηφοφορία δε θα ήταν μυστική. Η χούντα θα γνώριζε τι ψήφισε κάθε πολίτης. Αλλά, επειδή η επιτυχία του σχεδίου δεν μπορούσε να αφευθεί στην τύχη, λήφθηκε πρόνοια ώστε στα εκλογικά κέντρα τα ψηφοδέλτια με το ΝΑΙ να είναι σε αρκετή απόσταση από τα αντίστοιχα με το ΟΧΙ. Έτσι, όποιος ήταν αποφασισμένος να ψηφίσει ΟΧΙ θα έπρεπε να κάνει δημόσια επίδειξη της απόφασής του βαδίζοντας μέχρι το σημείο όπου είχαν τοποθετηθεί τα ψηφοδέλτια με το ΟΧΙ. Και φυσικά αυτή η ενέργεια θα γινόταν κάτω από το βλέμμα του παριστάμενου με στολή εκστρατείας αξιωματικού του στρατού και κάτω από τα βλέμματα των εποπτών, που συνήθως ήταν αστυνομικοί και πρόσωπα των μυστικών υπηρεσιών. Για να μην υπάρξει όμως ούτε η παραμικρή αμφιβολία για την απόλυτη επιτυχία του δημοψηφίσματος, η χούντα καθόρισε την αναλογία των επιδοκιμαστικών ψηφοδελτίων σε κάθε εκλογική περιφέρεια. Η αναλογία αυτή θα έπρεπε οπωσδήποτε να καλυφθεί.

Η ογκώδης συγκέντρωση διαμαρτυρίας των Αθηναίων στην κηδεία του Γεωργίου Παπανδρέου στις 3 Νοεμβρίου, ένα μήνα μόλις μετά το δημοψήφισμα, διέλυσε κάθε ενδεχόμενη παραίσθηση για τη φύση του δημοψηφίσματος. Στις 4 Νοεμβρίου δημοσίευμα των *Times* της Νέας Υόρκης είχε τον τίτλο «Η κηδεία του Παπανδρέου μετατρέπεται εις διαμαρτυρίαν». Κατά το δημοσίευμα,

[...] χιλιάδες Ελλήνων μετέτρεψαν την κηδεϊάν του Γεωργίου Παπανδρέου εις τας Αθήνας εις μίαν προκλητικήν διαδήλωσιν κατά του στρατιωτικού καθεστώτος. Μεγάλα πλήθη κατέκλυσαν τους δρόμους από όπου θα διήρχετο η νεκρώσιμος πομπή της σορού του πρώην Πρωθυπουργού κατά την κατεύθυνσίν της προς το Νεκροταφείον Αθηνών. [...] Αγνοών την στρατιωτικήν απαγόρευσιν όλων των πολιτικών εκδηλώσεων, το πλήθος απήτησεν επιστροφήν εις την κοινοβουλευτικήν δημοκρατίαν. [...] Ήτο η πρώτη σημαντική διαδήλωσις

από της ημέρας του στρατιωτικού πραξικοπήματος. Μεταξύ των συνθημάτων τα οποία ανέκραζεν ο λαός ήταν το «ΟΧΙ» εις αντίδρασιν του δημοψηφίσματος της 29ης Σεπτεμβρίου. Επίσης, «Πού είναι το ΟΧΙ μας;» και «Μπερδέψατε τα νούμερα».

Με το θάνατό του ο Γεώργιος Παπανδρέου πρόσφερε μια τελευταία μεγάλη υπηρεσία στην υπόθεση της ελευθερίας. Διέλυσε το μύθο του δημοψηφίσματος και τον ισχυρισμό της χούντας ότι δήθεν ο λαός με τη σιάση του αποδέχεται τη στρατιωτική δικτατορία, κάτι που η χούντα είχε προσπαθήσει πολύ να κάνει πιστευτό στο εξωτερικό.

Ο Βαν ντερ Στουλ, εκθέτοντας την κατάσταση στην Ελλάδα στη Συμβουλευτική Σύνοδο του Συμβουλίου της Ευρώπης κατά τη συνεδρίασή του τον Ιανουάριο του 1969, έκανε τις παρακάτω ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις:

[...]

27. Σύμφωνα με την υπ' αριθμόν 361 απόφασή της, βασισμένη στις υποσχέσεις μελών της ελληνικής κυβέρνησης στον προκάτοχό μου κ. Σίγκμαν και στον κ. Σίλκιν κατά την επίσκεψή τους στην Ελλάδα το Δεκέμβριο του 1967, η Σύνοδος αποφάσισε να ζητήσει εγγυήσεις ότι το δημοψήφισμα για το Σύνταγμα θα «οργανωθεί κάτω από κατάλληλες συνθήκες, ώστε να δοθεί η ευχέρεια σε όλους να οργανώσουν ελεύθερα και δημοκρατικά τον προεκλογικό τους αγώνα». Πρέπει να λεχθεί ότι ο όρος αυτός δεν εκπληρώθηκε ούτε κατά προσέγγιση.

28. Η διεξαγωγή του δημοψηφίσματος έγινε κάτω από στρατιωτικό νόμο. Κατά τη διάρκεια επίσκεψής μου στην Ελλάδα τον Απρίλιο 1968, σε ερώτησή μου αν ο στρατιωτικός νόμος θα αρθεί κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου και κατά την ίδια τη μέρα του δημοψηφίσματος, διάφορα μέλη της ελληνικής κυβέρνησης μου έδωσαν αντιφατικές απαντήσεις. Ο υπουργός Εξωτερικών κ. Πιπινέλης με διαβεβαίωσε πως το δημοψήφισμα θα είναι απόλυτα ελεύ-

θερο και έντιμο. Κατά την προσωπική του γνώμη, είπε, η κατάσταση πολιορκίας θα πρέπει να αρθεί κατά το δημοψήφισμα. Η πραγματικότητα όμως υπήρξε διαφορετική.

29. Στην έκθεσή μου του Μαΐου (έγγρ. 2384) περιέγραψα τη δημόσια συζήτηση για το πρώτο σχέδιο Συντάγματος που παρασκευάστηκε από επιτροπή δικηγόρων. Θεωρητικά κάθε Έλληνας είχε το δικαίωμα να εκφράσει τη γνώμη του για το σχέδιο αποστέλλοντας στην κυβέρνηση επιστολή, ταχυδρομικό δελτάριο ή ένα από τα ειδικά δελτάρια που γι' αυτό το σκοπό δημοσιεύονταν στις εφημερίδες. Επίσης, στην ίδια έκθεση εξήγησα τους λόγους για τους οποίους δεν μπορούσα να θεωρήσω τη διαδικασία αυτή ως γνήσια και σοβαρή δημοκρατική συζήτηση.

[...]

31. Κατά τη διάρκεια της «συζητήσεως» του Συντάγματος δεν παρασχέθηκε πραγματική ευκαιρία στους πολιτικούς αρχηγούς και στα πολιτικά κόμματα να εκθέσουν ελεύθερα τις απόψεις τους. Δεν επιτράπηκε ούτε μία συνάντηση των πολιτικών κομμάτων για να συζητηθεί το σχέδιο του Συντάγματος. Καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια για την απομόνωση των πολιτικών αρχηγών από το λαό. Μερικοί από αυτούς, όπως επίσης μερικές σημαίνουσες πολιτικές προσωπικότητες, ήταν φυλακισμένοι, εκτοπισμένοι ή σε κατ' οίκον περιορισμό. Πολλοί ήταν υπό συνεχή αστυνομική επιτήρηση. Από όλα αυτά συνάγεται ότι δεν υπήρχε δυνατότητα οργάνωσης αντιπολίτευσης πάνω στο δημοψήφισμα.

32. Δεν έγινε επιτρεπτή η δημοσίευση δυσμενών σχολίων για το σχέδιο του Συντάγματος, με μόνη εξαίρεση ένα άρθρο του κ. Αβέρωφ, αποσπάσματα του οποίου περιλαμβάνονται στην έκθεσή μου του Σεπτεμβρίου (έγγρ. 2467). Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις η προσπάθεια δημοσίευσης τέτοιων σχολίων τιμωρήθηκε με εκτόπιση. Η κατάπνιξη κάθε αντίθεσης έφτασε σε τέτοιο σημείο, που μια Αμερικανίδα περιηγήτρια καταδιώχτηκε μέχρι την Αμερικανική Πρεσβεία επειδή στο αυτοκίνητό της είχε αναγράψει τη λέξη ΟΧΙ. Φαίνεται

πως το ΟΧΙ αυτό υπήρξε το μοναδικό που έμελλε να κάνει την εμφάνισή του στην Αθήνα.

33. Είναι αλήθεια πως μερικοί πολιτικοί αρχηγοί, μεταξύ των οποίων οι δύο πρώην πρωθυπουργοί κ.κ. Γεώργιος Παπανδρέου και Παναγιώτης Κανελλόπουλος, αφέθηκαν ελεύθεροι στις 23 Σεπτεμβρίου 1968, έξι μέρες πριν από το δημοψήφισμα. Αλλά αναγγέλλοντας την απόλυσή τους, σε ένα λόγο του στις 16 Σεπτεμβρίου 1968, ο πρωθυπουργός κ. Παπαδόπουλος είπε «Ελπίζω ότι δεν θα συνεχίσουν τας εσφαλμένες των ενεργείας ώστε να με εξαναγκάσουν να προβώ εις τον εκ νέου περιορισμό των» και πρόσθεσε ότι δεν πρόκειται να διαταράξει τη «γαλήνην και ηρεμίαν» του λαού ελευθερώνοντας τους «κρατούμενους κομμουνιστάς». Το ίδιο ίσχυσε για τους αποταχθέντες και εξορισθέντες αξιωματικούς που έλαβαν μέρος στο αποτυχημένο βασιλικό αντιπραξικόπημα. Είναι φυσικό ότι οι παραπάνω πολιτικοί αρχηγοί, που αφέθηκαν ελεύθεροι λίγες μέρες πριν από το δημοψήφισμα, δεν είχαν καμία δυνατότητα συμμετοχής σε αντιπολιτευτική δράση.

34. Ο ελληνικός λαός στους δεκαεφτά μήνες πριν από το δημοψήφισμα είχε υποβληθεί σε μια τρομερή μονόπλευρη επίσημη εκστρατεία προπαγάνδας από την κυβέρνηση, που μονοπωλιακά χρησιμοποιούσε όλα τα μέσα προπαγάνδας από τη μέρα του πραξικοπήματος και κατέπνιξε κάθε αντιπολιτευτική ενέργεια. Όπως ανέφερα στην έκθεσή μου του Σεπτεμβρίου, εξακολουθητικά είχα λάβει αναφορές σχετικά με την πίεση που ασκήθηκε σε βάρους παραγόντων στα χωριά για να χρησιμοποιήσουν την επιρροή τους για την εξασφάλιση σίγουρης πλειοψηφίας υπέρ του Συντάγματος στα χωριά τους.

[...]

38. Η συμμετοχή στο δημοψήφισμα έγινε υποχρεωτική με το κυβερνητικό διάταγμα της 19ης Σεπτεμβρίου 1968 για όλους τους Έλληνες και Ελληνίδες ηλικίας 21-70 ετών που διέμεναν σε ακτίνα 500 χιλιομέτρων από το εκλογικό κέντρο στο οποίο ήταν εγγεγραμμένοι. Η ποινή για την παραβίαση της παραπάνω διάταξης ήταν φυ-

λάκιση μέχρι ενός χρόνου, πρόστιμο, ανάκληση άδειας εργασίας ή οδήγησης ή άρνηση έκδοσης νέου διαβατηρίου ή αστυνομικής ταυτότητας.

39. Στην έκθεσή μου που υπέβαλα στη Σύνοδο πριν από το δημοψήφισμα, εκτιμώντας όλες αυτές τις συνθήκες, εξέφρασα την ακόλουθη άποψη: «Είμαι πεισμένος ότι κατά το δημοψήφισμα της 29ης Σεπτεμβρίου θα υπάρξει μια άνετη πλειοψηφία υπέρ του Συντάγματος». Αλλά, λογαριάζοντας τις συνθήκες κάτω από τις οποίες προπαρασκευάστηκε το δημοψήφισμα, δήλωσα: «Μια πλειοψηφία υπέρ του σχεδίου του νέου Συντάγματος στο δημοψήφισμα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ψήφος εμπιστοσύνης στη σημερινή κυβέρνηση».

40. Στην απόφασή της υπ' αριθμ. 385 η Σύνοδος δήλωσε ότι «οι συνθήκες που επικρατούσαν στους μήνες που προηγήθηκαν του δημοψηφίσματος καθιστούσαν μια ελεύθερη και δημοκρατική προεκλογική εκστρατεία αδύνατη. Σύμφωνα με τις διακηρύξεις της ελληνικής κυβέρνησης, το δημοψήφισμα θα διεξαγόταν κάτω από το στρατιωτικό νόμο της 21ης Απριλίου 1967, και κατά συνέπεια είναι αδύνατο να θεωρηθεί ως ελεύθερη έκφραση της λαϊκής θέλησης».

41. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν προεξοφλημένο. Σχεδόν το 92% των ψηφοφόρων ψήφισε ΝΑΙ, σε αντίθεση με ένα ποσοστό 8% που ψήφισε ΟΧΙ. Αλλά οι αριθμοί αυτοί δεν έχουν τόση σημασία όσο το γεγονός ότι η αποχή έφτασε το 22,5% των εκλογέων και η αναλογία των ψήφων στην περιοχή Αθηνών παρουσίασε ένα ποσοστό 77,3% μόνο υπέρ του Συντάγματος, ενώ στις επαρχίες το αντίστοιχο ποσοστό ανήλθε σε 96,4%. Η μεγάλη αποχή αρχικά αποδόθηκε στη μετανάστευση. Αλλά σιωπηρά ο ισχυρισμός αυτός εγκαταλείφθηκε αμέσως. Ο κ. Σταματόπουλος, εκπρόσωπος της κυβέρνησης, υποστήριξε ότι το ποσοστό αυτό αποχής είναι φυσιολογικό σε σύγκριση με δεδομένα προηγούμενων εκλογών. Μια τέτοια σύγκριση όμως είναι απαράδεκτη με βάση το γεγονός ότι στο δημοψήφισμα της 29ης Σεπτεμβρίου ασκήθηκε έντονη ηθική πίεση συννοδευόμενη από την απειλή φυλάκισης, απώλειας πολιτικών δικαι-

ωμάτων και στέρξης εργασίας. Ακόμα κι αν παραγνωρίσουμε αυτά τα στοιχεία, το ποσοστό αποχής ήταν εξαιρετικά μεγάλο σε σχέση με το 13,3% στο δημοψήφισμα του 1946 – ένα ποσοστό που ήταν 50% σχεδόν χαμηλότερο.

42. Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης κ. Παττακός δεκαπέντε μέρες μετά το δημοψήφισμα ανήγγειλε πως οι Έλληνες εκλογείς που δε θα λάμβαναν μέρος στο δημοψήφισμα όφειλαν να δικαιολογήσουν την αποχή τους εκθέτοντας τους λόγους τους «γραπτώς» στην αστυνομία. Ως δικαιολογητικά στοιχεία θα μπορούσαν να προσαχθούν ιατρικά πιστοποιητικά. Τα έγγραφα θα εξετάζονταν από τους κατά τόπους εισαγγελείς, που θα αποφάσιζαν αν θα έπρεπε να ασκηθεί ποινική δίωξη εναντίον αυτών των προσώπων.

43. Όσον αφορά τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, διατυπώθηκαν παράπονα ότι οι ψηφοφόροι ήταν υποχρεωμένοι να εκλέξουν μεταξύ αφθονίας ψηφοδελτίων με το ΝΑΙ και ενός ή δύο ψηφοδελτίων με το ΟΧΙ. Πληροφορήθηκα επίσης ότι σε ορισμένα τουλάχιστον εκλογικά τμήματα δεν επιτρεπόταν στους ψηφοφόρους να χρησιμοποιήσουν το ειδικό παραβάν. Φαίνεται επίσης πως σε ορισμένες περιπτώσεις τα αποτελέσματα της ψηφοφορίας έχουν νοθευτεί. Είναι πάντως δύσκολο να εξακριβωθεί ο βαθμός στον οποίο χρησιμοποιήθηκαν τέτοιες μέθοδοι. Τα τελικά αποτελέσματα ανακοινώθηκαν αρκετά καθυστερημένα. Ο συνάδελφος της Συνόδου δόκτωρ Μίλερ (αντιπρόσωπος του Ηνωμένου Βασιλείου), που προσκλήθηκε να παρακολουθήσει το δημοψήφισμα, έκανε το εξής σχόλιο: «Ο λαός υπέστη εκβιασμούς για να ψηφίσει ΝΑΙ [...]. Αλλά πιστεύω πως το κακό είχε γίνει από πριν και οφείλεται στο γεγονός ότι δεν επιτράπηκε οργανωμένη αντιπολίτευση στο δημοψήφισμα».

44. Πριν από το δημοψήφισμα η κυβέρνηση είχε κάνει φανερό ότι ανέμενε συντριπτική πλειοψηφία υπέρ του Συντάγματος και ότι θα θεωρούσε την πλειοψηφία αυτή ως ψήφο επιδοκίμασias του καθεστώτος. Ο δεύτερος αντιπρόεδρος της κυβέρνησης κ. Πατίλης διακήρυξε σε ένα λόγο του στο Μεσολόγγι: «Είμαι βέβαιος ότι ο Ελληνικός

λαός εις το σύνολόν του θα τιμήση τας μεγάλας υπηρεσίας της Εθνικής Επανάστασεως ψηφίζων ΝΑΙ. [...] Η Ελλάς πρέπει να γίνη και θα γίνη ο φάρος καθοδηγήσεως του πολιτισμένου κόσμου». Στις 27 Σεπτεμβρίου ο εκπρόσωπος της κυβέρνησης κ. Σταματόπουλος είπε: «Εφόσον το Σύνταγμα είναι η βασική πολιτική πράξις της κυβερνήσεως, καθίσταται φανερόν ότι ο λαός, ψηφίζων ΝΑΙ κατά το δημοψήφισμα, ψηφίζει υπέρ της ιδίας της κυβερνήσεως». Τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος γιορτάστηκαν από την κυβέρνηση ως υπερψηφίση του στρατιωτικού καθεστώτος. Στις 30 Σεπτεμβρίου 1968 ο κ. Παπαδόπουλος, σε ένα μήνυμά του προς τον ελληνικό λαό, σχολίασε τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος και είπε ότι η επανάσταση μπήκε σε μια νέα φάση, στη διακυβέρνηση δηλαδή της χώρας μέσα στο πλαίσιο του νέου συνταγματικού χάρτη, «μέχρις ότου παγιωθή η πλήρης, τελεία και δημιουργική λειτουργία των θεσμών του Έθνους. Η αναστολή ορισμένων εκ των άρθρων του είναι μόνο προσωρινή και η δημοκρατία θα διευρύνεται με την πάροδον εκάστης ημέρας».

45. Στις 3 Νοεμβρίου 1968, στην κηδεία του Γεωργίου Παπανδρέου, που έδωσε αφορμή για την πρώτη μαζική λαϊκή διαδήλωση κατά της δικτατορίας, το σύνθημα που κυριάρχησε ήταν «ΟΧΙ», μια αργοπορημένη διαμαρτυρία κατά του δημοψηφίσματος. Αδιαφορώντας για το στρατιωτικό νόμο, ένα τεράστιο πλήθος Ελλήνων –δημοσιογραφικές πληροφορίες το υπολόγισαν σε 30.000– ανέκραζε «Θέλουμε ελευθερία», «Είσαι ο πρωθυπουργός», «Κάτω η τυραννία» κ.λπ.

Αυτά για το δημοψήφισμα. Ας ασχοληθούμε όμως με την ουσία. Το Σύνταγμα του 1968 προβλέπει ως πολίτευμα τη βασιλευόμενη δημοκρατία, αλλά μόνο κατ' όνομα. Ουσιαστικά είναι ένας καταστατικός χάρτης που γράφτηκε στην Ουάσινγκτον και αποβλέπει στη μονιμοποίηση της αμερικανικής κατοχής στην Ελλάδα μέσω της χούντας των συνταγματαρχών, την οποία νομιμοποιεί.

Δύο βασικές διατάξεις που αφορούν το ρόλο του στρατού και το νεοσύστατο Συνταγματικό Δικαστήριο δείχνουν καθαρά την ολο-

κληρωτική φύση του Συντάγματος της χούντας και κάνουν τα υπόλοιπα άρθρα του νεκρό γράμμα.

α) Ο στρατός καθορίζεται ως τέταρτη, ανεξάρτητη εξουσία, που δεν ελέγχεται από την εκλεγμένη πολιτική ηγεσία (υπηρετεί όμως το ΝΑΤΟ). Ο στρατός αυτοδιοικείται (ο υπουργός Αμύνης δεν μπορεί να κάνει ούτε μετάθεση). Ο στρατός είναι επιφορτισμένος «να προστατεύσει το κοινωνικόν καθεστώς [...] έναντι εξωτερικών [...] και εσωτερικών εχθρών».

β) Το Συνταγματικό Δικαστήριο, που διορίζεται από την παρούσα χούντα εφ' όρου ζωής, έχει απόλυτο έλεγχο πάνω στην πολιτική ζωή της χώρας. Αποφασίζει αμετάκλητα ποιοι πολίτες ή κόμματα μπορούν να πολιτευτούν με κριτήριο τις πολιτικές τους πεποιθήσεις και έχει την εξουσία να διαλύει κόμματα και να κηρύσσει βουλευτές έκπτωτους.

Το ίδιο Σύνταγμα αποκλείει οποιαδήποτε αναθεώρηση της εξωτερικής και αμυντικής πολιτικής της χώρας από το εκλεγμένο κοινοβούλιο. Γίνεται έτσι η Ελλάδα μόνιμος δορυφόρος της Ουάσινγκτον. Επιβάλλει επίσης το Σύνταγμα του 1968 αυστηρούς περιορισμούς στα ατομικά δικαιώματα, στην ελευθερία του Τύπου και στη συνδικαλιστική δράση και παρέχει ειδικές εύνοιες στους εφοπλιστές και στις ξένες επενδύσεις. Μπορεί να ονομαστεί διαφορετικά το Σύνταγμα του 1968 «βασιλευόμενος νεοαποικιακός милитарισμός». Λεπτομερέστερα, αυτό είναι το Σύνταγμα της δικτατορίας των κολονέλων του 1968.

Το Σύνταγμα του 1968 είναι ένας μοναδικός στο είδος του καταστατικός χάρτης, που παραχωρεί απόλυτη εξουσία στις ένοπλες δυνάμεις και σε τμήματα των υψηλότερων βαθμίδων της ελληνικής γραφειοκρατίας. Το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό του Συντάγματος είναι η δημιουργία μιας τέταρτης, ξεχωριστής, απαραβίαστης συνταγματικής εξουσίας – δηλαδή των ενόπλων δυνάμεων του έθνους. Το άρθρο 131 αναφέρει τα εξής:

1. Αι προαγωγαί και αποστρατεΐαι των μονίμων αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων ενεργούνται διά Βασιλικού Διατάγματος, εκδι-

δομένου προτάσει του Υπουργού Εθνικής Αμύνης, μετά προηγουμένην απόφασιν υπηρεσιακών συμβουλίων, συγκροτουμένων εξ αξιωματικών, ως ο νόμος ορίζει.

2. Εάν ο Υπουργός Εθνικής Αμύνης διαφωνή προς την απόφασιν του συμβουλίου, δύναται εντός αποκλειστικής προθεσμίας δέκα πέντε ημερών από της προς αυτόν ανακοινώσεως της αποφάσεως, να παραπέμψη ταύτην εις δευτεροβάθμιον συμβούλιον μείζονος συνθέσεως εξ ανωτάτων αξιωματικών.

3. Αι τοποθετήσεις και μεταθέσεις των ανωτέρων και ανωτάτων αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων ενεργούνται υπό υπηρεσιακών συμβουλίων συγκροτουμένων εξ ανωτάτων αξιωματικών, ως ο νόμος ορίζει.

4. Αι κατά τας διατάξεις του παρόντος άρθρου αποφάσεις των συμβουλίων είναι υποχρεωτικά διά τον Υπουργόν Εθνικής Αμύνης, αι δε εις εκτέλεσιν αυτών διοικητικάί πράξεις δεν υπόκεινται εις προβολήν ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας.

Έτσι, κατά το Σύνταγμα των συνταγματαρχών, οι ένοπλες δυνάμεις, τυπικά και ουσιαστικά, δεν υπόκεινται στον έλεγχο της πολιτικής κυβέρνησης. Αποτελούν αυτοκυβέρνητο σώμα, του οποίου οι στόχοι και η βασική δομή εξηγούνται στο άρθρο 129:

1. Αι Ένοπλοι Δυνάμεις αποτελούνται εκ του στρατού Ξηράς, θαλάσσης και αέρος και έχουν ως αποστολήν την υπεράσπισιν της εθνικής ανεξαρτησίας, της εδαφικής ακεραιότητος της Επικρατείας και του κρατούντος πολιτειακού και κοινωνικού καθεστώτος έναντι εξωτερικών ή εσωτερικών εχθρών.

2. Η διοίκησις των Ενόπλων Δυνάμεων ασκείται υπό της κυβερνήσεως διά του Αρχηγού των Ενόπλων Δυνάμεων. Ούτος ως και οι Αρχηγοί Στρατού Ξηράς, Θαλάσσης και Αέρος επιλέγονται, μεταξύ των συγκεντρούντων τα κατά νόμον προσόντα, υπό Ανωτάτου Συμβουλίου Εθνικής Αμύνης, συγκροτουμένου ως ο νόμος ορίζει.

Για να εξασφαλιστεί η προστασία «του κρατούντος πολιτειακού και κοινωνικού καθεστώτος έναντι [...] εσωτερικών εχθρών» εκ μέρους των ενόπλων δυνάμεων, το άρθρο 130 προβλέπει τα εξής:

1. Οι στρατιωτικοί οφείλουν πίστιν και αφοσίωσιν εις την Πατρίδα, τα εθνικά ιδεώδη και τας εθνικάς παραδόσεις και υπηρετούν το Έθνος.

2. Η αποστολή και η ιδιότης του στρατιωτικού αντίκεινται απολύτως προς ιδεολογίας σκοπούσας την ανατροπήν ή την υπονόμευσιν του υφισταμένου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος ή την άμβλυνσιν της εθνικής συνειδήσεως των Ελλήνων ή συνδεδεμένας προς τας αρχάς και τα προγράμματα κομμάτων τεθέντων εκτός νόμου.

Βέβαια, το άρθρο 49 διατηρεί το βασιλιά ως κατ' όνομα αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων. Προβλέπει ότι:

Ο Βασιλεύς άρχει των Ενόπλων Δυνάμεων, την διοίκησιν των οποίων ασκεί η Κυβέρνησις, απονέμει δε κατά νόμον τους βαθμούς εις τους υπηρετούντας εις αυτάς, τηρουμένων των διατάξεων του άρθρου 129 του παρόντος Συντάγματος.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό του Συντάγματος του 1968 αναφέρεται στο ρόλο που ανατίθεται στο Συμβούλιο του Έθνους, ένα νέο θεσμό, κατά το πρότυπο του παλιού Συμβουλίου του Στέμματος. Το ανώτατο αυτό σώμα συμμετέχει στις ουσιαστικές λειτουργίες του κατ' όνομα αρχηγού του κράτους, του βασιλιά. Το Συμβούλιο του Έθνους αποτελείται από πέντε μέλη, ένα από τα οποία είναι ο αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων. Έτσι, η στρατιωτική γραφειοκρατία αναβιβάζεται στην ψηλότερη βαθμίδα του κράτους. Το άρθρο 54 προβλέπει τα εξής:

1. Ο Βασιλεύς, κατά τας υπό του παρόντος Συντάγματος ειδικώς προβλεπομένας περιπτώσεις, συγκαλεί παρ' αυτώ και υπό την προεδρίαν του το Συμβούλιον του Έθνους. Κατόπιν προτάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου δύναται να συγκαλέση τούτο και εις άλλαις περιπτώσεις.

2. Το Συμβούλιον του Έθνους απαρτίζεται εκ του Πρωθυπουργού, του Προέδρου της Βουλής, των αρχηγών των δύο ισχυροτέρων εν τη Βουλή Κομμάτων, εφόσον εις εξ αυτών δεν είναι ο Πρωθυπουργός, του Προέδρου του Συνταγματικού Δικαστηρίου και του Αρχηγού των Ενόπλων Δυνάμεων.

Το Συμβούλιο του Έθνους έχει σημαντικές εξουσίες. Η παράγραφος 1 του άρθρου 43 προβλέπει ότι:

[...] ο Βασιλεύς παύει την Κυβέρνησιν αφού ακούσει την γνώμην του Συμβουλίου του Έθνους.

Η παράγραφος 3 του ίδιου άρθρου προβλέπει:

Εν η περιπτώσει ουδέν κόμμα ανεδείχθη εκ των γενικών εκλογών διαθέτον την απόλυτον πλειοψηφίαν εν τη Βουλή, αυτή, μετά την εκλογήν του προεδρείου της, καλείται όπως προτείνη Πρωθυπουργόν, ο δε Βασιλεύς υποχρεούται όπως διορίση τον δι' απολύτου πλειονοψηφίας του όλου αριθμού των μελών της Βουλής προταθέντα. Αν κατά την μοναδικήν εν προκειμένω ψηφοφορίαν ουδείς συγκεντρώσῃ την πλειονοψηφίαν ταύτην, ο Βασιλεύς διορίζει τον Πρωθυπουργόν αφού ακούσῃ προηγουμένως την γνώμην του Συμβουλίου του Έθνους.

Η παράγραφος 4 του ίδιου άρθρου ενισχύει περισσότερο τις εξουσίες του Συμβουλίου του Έθνους. Έχει ως εξής:

Εις πάσαν άλλην περίπτωσιν, πλην της του άρθρου 93 παρ. 3, τον Πρωθυπουργόν διορίζει ο Βασιλεύς αφού ακούση την γνώμην του Συμβουλίου του Έθνους.

Επίσης, το άρθρο 45 προβλέπει:

Ο Βασιλεύς δύναται να διαλύση την Βουλήν μετά γνώμην του Συμβουλίου του Έθνους.

Ένα ακόμα πιο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό του νέου Συντάγματος είναι η δημιουργία του Συνταγματικού Δικαστηρίου. Το νέο αυτό σώμα αναλαμβάνει την ανώτατη εξουσία επίβλεψης της πολιτικής διαδικασίας στο σύνολό της. Τα μέλη της διορίζονται ισόβια. Οι λεπτομέρειες της οργάνωσής του δίνονται από το άρθρο 98:

1. Τα μέλη του Συνταγματικού Δικαστηρίου διορίζονται, κατά τα υπό του νόμου οριζόμενα, διά Βασιλικού Διατάγματος, εκδιδομένου προτάσει του Υπουργικού Συμβουλίου μετά σύμφωνον γνώμην της ολομελείας του Συνταγματικού Δικαστηρίου.

2. Ο αριθμός των μελών του Συνταγματικού Δικαστηρίου ορίζεται εις ένδεκα. Δύναται όμως να αυξηθή μέχρι δέκα πέντε διά Βασιλικού Διατάγματος, εκδιδομένου προτάσει του Υπουργικού Συμβουλίου μετά σύμφωνον γνώμην της ολομελείας του Συνταγματικού Δικαστηρίου.

3. Τα μέλη του Συνταγματικού Δικαστηρίου διορίζονται: α) εξ ανωτάτων δικαστικών ή καθηγητών νομικών μαθημάτων των ανωτάτων σχολών ή διακεκριμένων νομομαθών και β) εκ δημοσίων ανδρών μεταξύ των εχόντων σημαντικήν δράσιν εις την πολιτικήν, την οικονομικήν, την πνευματικήν και την κοινωνικήν εν γένει ζωήν, επιστημόνων εχόντων σημαντικήν επίδοσιν εις τομείς των κοινωνικών επιστημών, καθηγητών ανωτάτων σχολών και ανωτάτων δημοσίων λειτουργών.

4. Κατά την πρώτην εφαρμογήν του παρόντος Συντάγματος εκ των ένδεκα μελών του Συνταγματικού Δικαστηρίου τα έξι θα διορισθούν εκ της υπό στοιχείον α', τα δε υπόλοιπα πέντε εκ της υπό στοιχείον β' κατηγορίας της παρ. 3 του παρόντος άρθρου. Ο διορισμός τούτων γίνεται διά Βασιλικού Διατάγματος προτάσει του Υπουργικού Συμβουλίου, μετά γνώμην επιτροπής της οποίας την σύνθεσιν ορίζει νόμος.

Έτσι, η παρούσα χούντα στην Ελλάδα θα διορίζει εφ' όρου ζωής τα πρώτα μέλη του Συνταγματικού Δικαστηρίου, οι εκτενείς εξουσίες του οποίου περιγράφονται στο άρθρο 106:

1. Το Συνταγματικόν Δικαστήριον αποφαινεται επί της εννοίας και της εκτάσεως των κατά το Σύνταγμα αρμοδιοτήτων του Αρχηγού του Κράτους, του Προέδρου της Βουλής και της Κυβερνήσεως, κατόπιν αιτήσεως της Κυβερνήσεως, του Προέδρου της Βουλής, ή ανεγνωρισμένου κατά το Σύνταγμα και τον Κανονισμόν της Βουλής Κόμματος [...].

2. Το Συνταγματικόν Δικαστήριον αποφασίζει:

α) Επί προσφυγών κατά νομοθετικών ή διοικητικών πράξεων προπαρασκευής ή ενεργείας βουλευτικών εκλογών, ως και ενστάσεων κατά του κύρους της εκλογής βουλευτών, είτε αύται αναφέρονται εις εκλογικά παραβάσεις περί την διενέργειαν αυτής είτε εις έλλειψιν προσόντων.

β) Επί της συνταγματικότητος νόμου, νομοθετικού διατάγματος, ή επί μέρους διατάξεως αυτών εις περίπτωσιν εκδόσεως αντιθέτων περί αυτής αποφάσεων μεταξύ του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου ή του Ελεγκτικού Συνεδρίου, κατόπιν αιτήσεως του Υπουργού της Δικαιοσύνης ή παντός έχοντος έννομον συμφέρον.

γ) Επί πάσης άλλης υποθέσεως, η οποία προβλέπεται υπό του παρόντος Συντάγματος ως υπαγομένη εις την αρμοδιότητα αυτού.

3. Αι αποφάσεις του Συνταγματικού Δικαστηρίου είναι αμετά-

κλητοι. Δημοσιεύονται κατ' εντολήν του Προέδρου αυτού εις την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και από της δημοσιεύσεώς των αποτελούν δεδικασμένον έναντι πάντων.

Η περιγραφή των εξουσιών του Συνταγματικού Δικαστηρίου υπαινίσσειται ομοιότητα με ανάλογα σώματα σε δημοκρατικές χώρες, όπως το Ανώτατο Δικαστήριο στις Ηνωμένες Πολιτείες. Υπάρχει όμως μια κρίσιμη διαφορά, που βρίσκεται στις παραγράφους 2, α και 2, β του άρθρου 106. Αυτές οι παράγραφοι αμέσως και εμμέσως δίνουν στο Συνταγματικό Δικαστήριο ευρείες δικτατορικές εξουσίες πάνω στην πολιτική διαδικασία. Αλλά το άρθρο 58 δίνει καθαρότερο ορισμό των εξουσιών του Συνταγματικού Δικαστηρίου πάνω στα πολιτικά κόμματα και στα προγράμματά τους:

1. Πολιτικά κόμματα ιδρύονται ελευθέρως, παρ' Ελλήνων πολιτών κεκτημένων το δικαίωμα του εκλέγειν. Ταύτα διά της δράσεώς των εκφράζουν την λαϊκήν θέλησιν και οφείλουν να συμβάλλουν εις την προαγωγήν του εθνικού συμφέροντος.

2. Η οργάνωσις, το πρόγραμμα και η δράσις των κομμάτων δέον να διέπονται υπό εθνικών και δημοκρατικών αρχών. Ο αρχηγός και η διοικούσα επιτροπή αυτών πρέπει να εκλέγονται υπό αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων των μελών. Το Καταστατικόν παντός κόμματος χρήζει της εγκρίσεως του Συνταγματικού Δικαστηρίου, το οποίον κρίνει περί της προς το Σύνταγμα συμφωνίας των διατάξεων αυτού. Άνευ ούτω εγκεκριμένου Καταστατικού ουδέν κόμμα δικαιούται να μετάσχη εκλογών.

[...]

4. Η εν γένει λειτουργία των κομμάτων τελεί, κατά τα ειδικότερον διά νόμου οριζόμενα, υπό τον διαρκή έλεγχον του Συνταγματικού Δικαστηρίου, το οποίον δικαιούται να προβαίνει εις την διάλυσιν οιοσδήποτε κόμματος διά βαρείας περί το Σύνταγμα ή τους νόμους παραβάσεις.

5. Πολιτικά κόμματα, των οποίων οι σκοποί ή η δράσις αντιτίθενται εκ του εμφανούς ή συγκεκαλυμμένως προς τας θεμελιώδεις αρχάς του πολιτεύματος ή τείνουν εις ανατροπήν του υφισταμένου κοινωνικού καθεστώτος ή εκθέτουν εις κίνδυνον την εδαφικὴν ακεραιότητα της Επικρατείας ή την εν αυτή δημοσίαν ασφάλειαν, τίθενται εκτός νόμου και διαλύονται δι' αποφάσεως του Συνταγματικού Δικαστηρίου. ως ο νόμος ορίζει.

6. Οι βουλευταὶ του διαλυομένου κόμματος κηρύσσονται έκπτωτοι του αξιώματός των, αι δε κατεχόμεναι παρ' αυτών εν τη Βουλή έδραι παραμένουν κεναί μέχρι πέρατος της βουλευτικής περιόδου.

Έτσι, το Συνταγματικό Δικαστήριο, κατά παράβαση της στοιχειώδους έννοιας της λαϊκής κυριαρχίας, γίνεται το κύριο μέσο διατήρησης του ελληνικού λαού κάτω από μόνιμα πολιτικά δεσμά. Υπάρχουν όμως και άλλες διατάξεις για την ενίσχυση των ολοκληρωτικών πλευρών της πολιτικής διαδικασίας. Το άρθρο 56, παράγραφος 2, διακηρύσσει:

Στερούνται του εκλογικού δικαιώματος οι αμετακλήτως καταδικαζόμενοι εις οιαδήποτε ποινήν διά πράξεις ή ενεργείας στρεφόμενας κατά του κρατούντος πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος.

Επιπλέον, σύμφωνα με την παράγραφο 2 του άρθρου 61.

[...] δεν δύναται ν' ανακηρυχθή υποψήφιος ουδέ να εκλεγή βουλευτής ο καταδικασθείς αμετακλήτως επί ενεργώ συμμετοχή εις κόμμα, οργάνωσιν, σωματείον, ή ένωσιν, σκοπός των οποίων είναι η διάδοσις και εφαρμογή ιδεών τεινουσών εις ανατροπήν του κρατούντος πολιτεύματος ή του κοινωνικού καθεστώτος ή εις απόσπασιν μέρους της Επικρατείας εφ' όρου ζωής.

Μ' αυτό τον τρόπο η κοινοβουλευτική διαδικασία καταλήγει ε-

μπαιγμός και παρωδία δημοκρατικού θεσμού. Κατά συνέπεια, λεπτομέρειες που αφορούν τη λειτουργία της Βουλής, την κατανομή εξουσίας μεταξύ του νομοθετικού και του εκτελεστικού κλάδου της κυβέρνησης αποκτούν δευτερεύουσα σημασία και δεν αξίζει να αναφερθούν.

Αρκεί να λεχθεί πως, σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1968, η κυβέρνηση –ιδιαιτέρα ο πρωθυπουργός– αποκτά ευρείες νομοθετικές εξουσίες με βάση διατάξεις που επιτρέπουν στη Βουλή να αναθέσει νομοθετικά καθήκοντα στο υπουργικό συμβούλιο. Το Σύνταγμα περιέχει επίσης διατάξεις που επιτρέπουν –σε περίπτωση ανάγκης– την αναστολή των θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος που αφορούν προσωπικές ελευθερίες και δικαιώματα. Το άρθρο 25 προβλέπει τα εξής:

1. Ο Βασιλεύς δύναται εν περιπτώσει πολέμου, επιστρατεύσεως ένεκεν εξωτερικών κινδύνων ή σοβαράς διαταραχής ή εκδήλου απειλής κατά της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας της Επικρατείας εξ εξωτερικών κινδύνων, να αναστείλη, διά Βασιλικού Διατάγματος, μετά πρότασιν της Κυβερνήσεως, εις όλην την Επικράτειαν ή τμήμα αυτής, την ισχύν των άρθρων 10, 12, εδ. β', 13, 14, 15, 18, 19, 111 και 112 του Συντάγματος ή τινών τούτων, να θέση εις εφαρμογήν τον εκάστοτε ισχύοντα νόμον περί καταστάσεως πολιορκίας και να συστήση εξαιρετικά δικαστήρια. Ο νόμος ούτος δεν δύναται να τροποποιηθή κατά την διάρκειαν της εφαρμογής του.

2. Το κατά την προηγούμενη παράγραφον Βασιλικόν Διάταγμα και τα κατ' εφαρμογήν αυτού ληφθέντα μέτρα ανακοινούνται εις την Βουλήν κατά την πρώτην μετά την δημοσίευσίν του συνεδρίασιν αυτής. Εν περιπτώσει όμως σοβαράς διαταραχής ή εκδήλου απειλής της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας της Επικρατείας εξ εξωτερικών κινδύνων, η προτείνουσα την έκδοσιν αυτού Κυβέρνησις δέον να έχη σύμφωνον γνώμην του Συνταγματικού Δικαστηρίου, το οποίον αποφαινεται εντός είκοσι τεσσάρων ωρών από της προς αυτό διατυπώσεως του σχετικού ερωτήματος. Αν δεν ζητηθή η γνώμη του Συνταγ-

ματικού Δικαστηρίου ή ζητηθή μεν, αλλά τούτο δεν είναι σύμφωνον προς το προτεινόμενον μέτρον, το Βασιλικόν Διάταγμα δύναται να εκδοθή. Εν τοιαύτη περιπτώσει η Βουλή, υποχρεωτικώς προς τούτο συγκαλουμένη εντός εικοσαημέρου από της δημοσιεύσεώς του και αν έτι έχει διαλυθή, δύναται ν' αποφασίση, δι' απολύτου πλειονοψηφίας του όλου αριθμού των μελών της, την άρσιν αυτού.

3. Η ισχύς του κατά τα ανωτέρω Βασιλικού Διατάγματος δεν εκτείνεται εν περιπτώσει πολέμου πέραν της λήξεως αυτού, εν πάση δε άλλη περιπτώσει αίρεται αυτοδικαίως μετά τρίμηνον από της δημοσιεύσεώς του, πλην εάν εν τω μεταξύ παραταθή διά νεωτέρου Βασιλικού Διατάγματος, εγκρίσει της Βουλής.

Δημιουργείται έτσι μια μόνιμη δαμόκλειος σπάθη, για να χρησιμοποιηθεί όταν αποφασίσει το νέο κατεστημένο πως η δημοκρατία πρέπει να υπνωθεί.

Το Σύνταγμα του 1968 περιορίζει αυστηρά τα ατομικά δικαιώματα. Το άρθρο 9 προβλέπει:

1. Έκαστος έχει δικαίωμα ελευθέρας αναπτύξεως της προσωπικότητός του, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει την συνταγματικήν τάξιν και τον ηθικόν νόμον.

Όσον αφορά την ελευθερία του Τύπου, τα παρακάτω σημεία είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα. Το άρθρο 14 προβλέπει:

[...]

4. Η κατάσχεσις εντύπων, είτε προ της κυκλοφορίας, είτε μετ' αυτήν, απαγορεύεται. Κατ' εξαίρεσιν επιτρέπεται η παραγγελία του Εισαγγελέως κατάσχεσις μετά την κυκλοφορίαν: α) ένεκα προσβολής της χριστιανικής και πάσης ανεγνωρισμένης θρησκείας, β) ένεκα προσβολής του προσώπου του Βασιλέως, του Διαδόχου, των συζύγων και των τέκνων αυτών, γ) ένεκα δημοσιεύματος το οποίον 1) α-

ποκαλύπτει πληροφορίας περί την οργάνωσιν, σύνθεσιν, εξοπλισμόν και διάταξιν των Ενόπλων Δυνάμεων ή την οχύρωσιν της χώρας, 2) είναι προφανώς στασιαστικόν ή σκοπεύει εις την ανατροπήν του πολιτεύματος ή του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος ή στρέφεται κατά της εδαφικής ακεραιότητος της Επικρατείας ή δημιουργεί κλίμα ηττοπαθείας ή αποτελεί πρόκλησιν ή προσπάθειαν διεγέρσεως εις διάπραξιν εγκλήματος εσχάτης προδοσίας, 3) αποβλέπει οπωσδήποτε εις την προβολήν ή διάδοσιν, προς πολιτικήν εκμετάλλευσιν, απόψεων κομμάτων και οργανώσεων ευρισκομένων εκτός νόμου, και δ) ένεκα ασέμων δημοσιευμάτων προσβαλλόντων καταφανώς την δημοσίαν αιδώ, κατά τας υπό του νόμου οριζομένας περιπτώσεις.

[...]

6. Τα αδικήματα του τύπου είναι αυτόφωρα και εισάγονται πάραυτα προς εκδίκασιν άνευ προανακρίσεως, ως ο νόμος ορίζει. Η μη τήρησις της διατάξεως ταύτης υπό του αρμοδίου Εισαγγελέως συνιστά βαρύ πειθαρχικόν παράπτωμα.

[...]

11. Νόμος ορίζει τας προϋποθέσεις εκδόσεως εφημερίδων ή άλλων πολιτικού περιεχομένου εντύπων, τα προσόντα και τους δεοντολογικούς κανόνας ασκήσεως του δημοσιογραφικού επαγγέλματος, ως και τα των όρων λειτουργίας των επιχειρήσεων τύπου.

Ο Τύπος έτσι τίθεται υπό τον άμεσο και στενό έλεγχο του δικαστικού κλάδου της κυβέρνησης, που είναι υποχρεωμένος να ερμηνεύει και να επιβάλλει ευρείς περιορισμούς. Ο Τύπος έτσι φιμώνεται. Και, εφόσον το ραδιόφωνο και η τηλεόραση βρίσκονται επίσης υπό τον άμεσο διοικητικό έλεγχο της κυβέρνησης, όλα τα μέσα μαζικής επικοινωνίας είναι ουσιαστικά στη διάθεση του νέου κατεστημένου. Η πλύση εγκεφάλου γίνεται αναπόσπαστο μέρος του νέου καταστατικού χάρτη.

Τα δικαιώματα του συνεταιρίζεσθαι και της απεργίας περιορίζονται από τις διατάξεις του άρθρου 19:

[...]

2. Πάσα ένωσις προσώπων, της οποίας ο σκοπός ή η δράσις στρέφεται κατά της εδαφικής ακεραιότητος της Επικρατείας ή των αρχών του πολιτεύματος ή του κοινωνικού καθεστώτος ή της ασφαλείας του κράτους ή των πολιτικών και ατομικών ελευθεριών των πολιτών, απαγορεύεται. Αύτη διαλύεται διά δικαστικής αποφάσεως.

[...]

4. Διά νόμου δύναται να επιβληθούν ωρισμένοι περιορισμοί εις το δικαίωμα των δημοσίων υπαλλήλων όπως συνεταιρίζονται. Οι αυτοί περιορισμοί του δικαιώματος δύναται να επιβληθούν και διά τους υπαλλήλους οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως ή άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, των δημοσίων επιχειρήσεων και των επιχειρήσεων κοινής ωφελείας.

5. Η προσφυγή εις απεργίαν διά την επιδίωξιν πολιτικών ή άλλων σκοπών ξένων προς τα υλικά και τα ηθικά συμφέροντα των εργαζομένων απαγορεύεται.

6. Εις το πάσης φύσεως προσωπικόν των δημοσίων υπηρεσιών, των οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως ή άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, απαγορεύεται η απεργία υφ' οιανδήποτε μορφήν. Η συμμετοχή τούτου εις απεργίαν θεωρείται αυτοδικαίως ως δήλωσις παραιτήσεως.

Το άρθρο 15 καταργεί τη μυστικότητα της ιδιωτικής αλληλογραφίας και άλλων ιδιωτικών επικοινωνιών:

Το απόρρητον των επιστολών και της καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπον ανταποκρίσεως είναι απαραβίαστον. Νόμος ορίζει τας εγγυήσεις υπό τας οποίας η δικαστική αρχή δεν δεσμεύεται υπό του απορρήτου διά λόγους εθνικής ασφαλείας και δημοσίας τάξεως ή διά την αποκάλυψιν αποτροπαίων εγκλημάτων.

Δύο άλλα σημεία του αληθινά μοναδικού αυτού καταστατικού

χάρτη δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για το ότι οι συνταγματάρχες δεν έχουν πρόθεση να ανήκει η Ελλάδα στους Έλληνες. Πραγματικά, καθορίζουν οριστικά το χαρακτήρα δορυφόρου για την Ελλάδα –την υποδούλωσή της στο «βιομηχανικό-στρατιωτικό» σύμπλεγμα του «ξένου παράγοντα». Το άρθρο 77, παράγραφος 3, προβλέπει:

Δεν επιτρέπεται η σύστασις εξεταστικών επιτροπών επί ζητημάτων αναγομένων εις την εξωτερικήν πολιτικήν ή εις την εθνικήν άμυναν.

Κατά συνέπεια, οι δύο αυτοί θεμελιώδεις τομείς κυβερνητικής πολιτικής –η εξωτερική πολιτική και η εθνική άμυνα– τοποθετούνται εκτός της αρμοδιότητας της Βουλής και της επίδρασης της κοινής γνώμης.

Ειδική συνταγματική προστασία προσφέρεται επίσης και στους εφοπλιστές και στις ξένες επενδύσεις. Το άρθρο 23 προβλέπει:

[...]

2. Ο αναγκαστικός νόμος υπ' αριθμ. 465 του έτους 1968 «περί τροποποίησης και συμπληρώσεως ενίων διατάξεων του νόμου 1880/1951 περί φορολογίας των πλοίων», διευρύνων την προστασίαν της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας πέραν της παρεχομένης διά του άρθρου 13 του νομοθετικού διατάγματος 2687 του έτους 1953 «περί επενδύσεως και προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού», δεν δύναται να τροποποιηθή. Νεώτερος νόμος, εφ' άπαξ εκδιδόμενος, δύναται να τροποποίηση τούτον, μόνον προς παροχήν μείζονος προστασίας.

3. Ο αναγκαστικός νόμος υπ' αριθμ. 89 του έτους 1967 «περί εγκαταστάσεως εν Ελλάδι αλλοδαπών εμποροβιομηχανικών εταιρειών» και ο συμπληρών τούτον αναγκαστικός νόμος υπ' αριθμ. 378 του έτους 1968, δεν δύναται να τροποποιηθούν. Νεώτερος νόμος, εφ' άπαξ εκδιδόμενος, δύναται να τροποποίηση τούτους μόνον προς παροχήν μείζονος προστασίας.

Νόμοι, λοιπόν, που θεσπίστηκαν από τη χούντα και μετέβαλαν την Ελλάδα σε «ξέφραγο αμπέλι» για τα ξένα οικονομικά συμφέροντα γίνονται μόνιμο κομμάτι της ελληνικής νομοθετικής δομής – και τοποθετούνται πάνω και πέρα από τη θέληση του λαού, τα προγράμματα των κομμάτων που θα αποτελέσουν τη Βουλή και, ακόμα, την αλλαγή των αντικειμενικών συνθηκών σε σχέση με την ελληνική οικονομία. Οι συνταγματάρχες έτσι συμπλήρωσαν το ξεπούλημα της ελληνικής οικονομίας στα ξένα συμφέροντα, κάνοντάς το μέρος του συνταγματικού χάρτη.

Το Σύνταγμα παρέχει στους συνταγματάρχες τον απαραίτητο νομικό μανδύα για να νομιμοποιηθεί η επ' αόριστον παραμονή τους στην Αρχή, όπως επίσης παρέχει και το πλαίσιο για τη μόνιμη υποδούλωση του ελληνικού λαού. Οι γραφειοκράτες, ο αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων και ο πρόεδρος του Συνταγματικού Δικαστηρίου, συμμετέχουν στο Συμβούλιο του Έθνους, που μοιράζεται με το βασιλιά τις λειτουργίες του αρχηγού του κράτους, εκτός αν ο πρωθυπουργός, ο πρόεδρος της Βουλής και ο ηγέτης της αντιπολίτευσης στη Βουλή συμφωνούν –πράγμα απίθανο σε εσωτερικές διαμάχες–, τότε οι δύο γραφειοκράτες θα υπερψηφίσουν του πρωθυπουργού. Οι γραφειοκρίτες που αποτελούν το Συνταγματικό Δικαστήριο έχουν ευρείες εξουσίες πάνω στα κόμματα, στα προγράμματα των κομμάτων και στα προσόντα των υποψήφιων βουλευτών. Ο Τύπος φιμώνεται και οι ατομικές ελευθερίες υποβιβάζονται σε νεκρό γράμμα με νομοθεσία που δήθεν προστατεύει τα δημόσια ήθη, τα εθνικά συμφέροντα και το κοινωνικό και πολιτειακό καθεστώς. Το δικαίωμα του εκλέγειν γίνεται προνόμιο που θα χορηγείται ή θα αφαιρείται από τον πολίτη με βάση τις πολιτικές του πεποιθήσεις και την πολιτική του δράση. Έτσι, το Σύνταγμα των κολονέλων μπορεί θαυμάσια να ονομαστεί «βασιλευόμενος νεοκιοικιακός μιλιταρισμός».

Καθεστώς τρομοκρατίας

Η χούντα του Παπαδόπουλου σκοπεύει να κρατήσει την εξουσία. Αυτό είναι πραγματικά το κίνητρο πίσω από όλες της τις ενέργειες. Όλα τα σημαντικά πόστα έχουν εκκαθαριστεί από τους αντιπάλους της. Η αστυνομία, η χωροφυλακή, οι δημόσιες υπηρεσίες, τα πανεπιστήμια, τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσης, η Δικαιοσύνη, τα δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια, οι εργατικές οργανώσεις, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, όλοι οι κρατικοί και ημικρατικοί οργανισμοί έχουν εκκαθαριστεί από αντιχουντικά ή ουδέτερα στοιχεία. Χιλιάδες αξιωματικοί στο στράτευμα και στα σώματα ασφαλείας έχουν αποπεμφθεί από τις θέσεις τους. Ένας ακόμα μεγαλύτερος αριθμός δημοσίων υπαλλήλων εξαναγκάστηκε να παραιτηθεί ή διώχθηκε από τις εργασίες του. Αυτές οι «παραιτήσεις» επιβάλλονται κατά τον πιο αυθαίρετο τρόπο. Σε πολλές περιπτώσεις, στους απολυθέντες αξιωματικούς ή υπαλλήλους δεν παρέχεται ούτε η δικαιωματική τους σύνταξη. Απόβλητοι της δικτατορίας είναι αδύνατο να βρουν εργασία ακόμα και σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, καταδικασμένοι γι' αυτό σε στέρηση των απαραίτητων μέσων διαβίωσης. Αυτή ασφαλώς είναι η πιο έντεχνη μορφή τρομοκρατίας. Οι πιο πολλές όμως δεν έχουν αυτή τη λεπτότητα. Πραγματικά η Ελλάδα ποτέ σε όλη τη σύγχρονη ιστορία της, ακόμα και στην Κατοχή, δεν έζησε κάτω από τέτοια ανελέητη τρομοκρατία.

Μέχρι σήμερα τουλάχιστον 100.000 Έλληνες έχουν συλληφθεί από τη χούντα. Οι πιο πολλοί από αυτούς έχουν βέβαια απολυθεί, αφού υποβλήθηκαν σε εκφοβισμούς, απειλές και εξευτελισμούς.

Αλλά πόσοι παρέμειναν χρόνια στις φυλακές, στους τόπους εξορίας ή στα ανακριτικά κελιά της Ασφάλειας, της ΕΣΑ, της χωροφυλακής και της ΚΥΠ. Εκατοντάδες από τους συλληφθέντες βασανίστηκαν και εξευτελίστηκαν κατά τρόπο αδιανόητο για πολιτισμένους λαούς. Η προ-

σπάθεια συντριβής των αντιπάλων του στρατιωτικού καθεστώτος, συνδυσμένη με επαγγελματικό σαδισμό και επιδεξιότητα, οδήγησε τη χούντα στη χρησιμοποίηση μεθόδων βασανισμού άγνωστων μέχρι τότε στην Ελλάδα. Η φάλαγγα, η εικονική εκτέλεση, το ηλεκτροσόκ στα γεννητικά όργανα εφαρμόζονταν συστηματικά. Πολλοί από τους βασανισθέντες βγήκαν από τα «κελιά του μαρτυρίου» ψυχικά και σωματικά ερείπια για όλη τους τη ζωή. Αρκετοί πέθαναν στα χέρια των βασανιστών τους ή λίγο μετά την «απόλυσή» τους. Η τρομοκρατία όμως ξεπερνά τα όρια της σύλληψης, του βασανισμού, της εκτόπισης και της φυλάκισης. Απλώνεται από τη μια άκρη της χώρας στην άλλη. Η Δικαιοσύνη κάτω από τον έλεγχο της χούντας έχει γίνει ένα μέσο τιμωρίας των αντιπάλων της. Η «επανεκτίμηση» των φορολογικών υποχρεώσεων των εχθρικά διακείμενων πολιτών και ο εξαναγκασμός τους σε καταβολή των «καθυστερημένων φόρων» είναι ένα τελεσφόρο μέσο για την οικονομική εξαθλίωσή τους. Άδειες εξάσκησης επαγγέλματος, άδειες λειτουργίας επιχειρήσεων, οδήγησης αυτοκινήτου ή μοτοποδηλάτου ανακαλούνται ή παρακρατούνται εφόσον ο δικαιούχος συμβαίνει να είναι αντίπαλος της χούντας. Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση περιορίζεται προνομιακά μόνο σ' αυτούς που περνούν με επιτυχία έναν τέταρτου βαθμού αστυνομικό έλεγχο. Η ελεύθερη έκφραση γνώμης, κριτικής ή επιφυλάξεων για τη δικτατορία απαγορεύεται αυστηρά. Ο Τύπος, ολοκληρωτικά και αιιοτελεσματικά λογοκρινόμενος, είναι καθημερινά γεμάτος από επαίνους για τη χούντα και την πολιτική της. Οι Έλληνες ζουν σήμερα έναν εφιάλη χωρίς προηγούμενο στην ιστορία της χώρας.

Στις 27 Ιανουαρίου 1968 η Διεθνής Επιτροπή Αμνηστίας δημοσίευσε μια έκθεση βασισμένη στις επί τόπου εξακριβώσεις του Άγγλου δικηγόρου κυρίου Άντονι Μαρέκο και του Αμερικανού συναδέλφου του κυρίου Τζέιμς Μπέκει. Παραθέτω απόσπασμα του παραρτήματος Β' του εντυπωσιακού αυτού ντοκουμέντου:

Μέθοδοι βασανισμού

Α' Σωματικά βασανιστήρια

1. Η συνήθης αρχική μορφή βασανισμού που χρησιμοποιείται από όλα τα τμήματα ασφαλείας είναι η γνωστή με το όνομα «φάλαγγα». Η τεχνική της συνίσταται στο δέσιμο του κρατούμενου σε έναν πάγκο, γύμνωμα των πελμάτων του και χτύπημα με μια ξύλινη ή μεταλλική ράβδο. Κατά διαστήματα ο κρατούμενος αναγκάζεται να τρέχει ολόγυρα στον πάγκο, ενώ ταυτόχρονα δέχεται αλληπάλληλα χτυπήματα σε ολόκληρο το σώμα. Εξετάσαμε τα πόδια ενός κρατούμενου που είχε υποβληθεί σ' αυτή τη μορφή βασανισμού πριν από τέσσερις μήνες και διαπιστώσαμε πως τα πέλματά του καλύπτονταν από παχύ στρώμα πληγιασμένου ιστού. Ενός άλλου κρατούμενου, που τώρα βρίσκεται στις φυλακές Αβέρωφ, έσπασαν το πόδι. Τον άφησαν χωρίς ιατρική περίθαλψη, τα οστά του σπασμένου ποδιού δεν μπήκαν στη θέση τους και σήμερα ο κρατούμενος αυτός είναι ανάπηρος. Το επόμενο βήμα σ' αυτή τη μέθοδο βασανισμού είναι τα χτυπήματα στο στήθος. Όσοι από τους κρατούμενους παρουσίασαν αιμοπύσεις έχουν γενικά υποβληθεί σε αυτού του είδους το βασανισμό. Η φάλαγγα συνδυάζεται σχεδόν πάντοτε με άλλες μορφές βασανιστηρίων. Γενικά, πέντε με έξι πρόσωπα ασχολούνται με το βασανισμό ενός κρατούμενου. Συνήθως η φάλαγγα συνοδεύεται: με διοχέτευση νερού από το στόμα και τη μύτη του κρατούμενου στο πεπτικό του σύστημα, που προκαλεί αφόρητο πόνο, ο οποίος εκδηλώνεται με τις διαπεραστικές κραυγές του· με επίθεση σαπουνάδας απορρυπαντικού στα μάτια, στο στόμα και στη μύτη του κρατούμενου· με χτυπήματα του κεφαλιού στον πάγκο ή στο πάτωμα· με χτυπήματα σε άλλα μέρη του σώματος κ.λπ.

2. Τα περιστατικά βασανισμού σεξουαλικής μορφής είναι πολυάριθμα. Στην περίπτωση των γυναικών, οι βασανιστές τους εισάγουν όσο το δυνατόν περισσότερα δάχτυλα στον κολεό, τα συστρέφουν και

τελικά τα τραβάνε με κτηνώδη αγριότητα. Το ίδιο γίνεται με τον πρωκτό. Ένας σωλήνας εισάγεται στον πρωκτό, με τον οποίο διοχετεύεται νερό στην κοιλιά του κρατούμενου κάτω από πολύ υψηλή πίεση. Οι άντρες χτυπιούνται στα γεννητικά τους όργανα με στενόμακρους σάκους γεμάτους άμμο. Ένας συνδικαλιστής χτυπήθηκε τόσο πολύ, που ένας από τους όρχεις του σφηνώθηκε στο σώμα του.

3. Η απόφραξη του αναπνευστικού συστήματος χρησιμοποιείται ευρύτατα ως μέθοδος βασανισμού. Με μια κατάλληλη λαβή του λαιμού του κρατούμενου ή με την εισαγωγή στο λάρυγγά του ενός βρόμικου κουρελιού, συνήθως βουτηγμένου σε ούρα, αποκόπεται η εισπνοή. Ο θάνατος του κρατούμενου από ασφυξία προλαμβάνεται μόλις την τελευταία στιγμή.

4. Το χτύπημα του κεφαλιού με σακούλια γεμάτα άμμο στον τοίχο ή στο πάτωμα είναι συνηθισμένη διαδικασία βασανισμού. Σε πολλές περιπτώσεις οι κρατούμενοι υπέστησαν εγκεφαλική διάσειση.

5. Χτυπήματα κατάσαρκα με συρμάτινο μαστίγιο.

6. Κρέμασμα του κρατούμενου για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Συνήθως οι κρατούμενοι δένονται πίσωπλάστα και κρεμιούνται από τους καρπούς των χεριών τους.

7. Πηδήματα πάνω στο στομάχι του κρατούμενου.

8. Εκρίζωση των τριχών του κεφαλιού και της ηβικής περιοχής.

9. Τριβή μισερίου στα ευαίσθητα μέρη του σώματος, όπως στα γεννητικά όργανα, στη μασχάλη, στα μάτια, στη μύτη κ.λπ.

10. Εκρίζωση των νυχιών από τα δάχτυλα των ποδιών και των χεριών του κρατούμενου.

11. Διάφορες μέθοδοι δημιουργίας εγκαυμάτων στη σάρκα του κρατούμενου, που περιλαμβάνουν και το σβήσιμο τοιγάρων πάνω σε διάφορα μέρη του σώματός του.

12. Χρησιμοποίηση του ηλεκτροσόκ. Αυτή η μέθοδος βασανισμού χρησιμοποιείται κυρίως στο 401 Στρατιωτικό Νοσοκομείο, αλλά, σύμφωνα με ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες, χρησιμοποιείται επίσης και στην Υποδιεύθυνση Γενικής Ασφαλείας, στην οδό Μπουμπουλίνας.

Ο δαρμός ως μέθοδος εκφοβισμού στις ανακρίσεις είναι γενικός κανόνας για το στρατό και την αστυνομία. Ο δαρμός κατατάσσεται στις μορφές βασανισμού όταν γίνεται με συστηματικό τρόπο. Η αντιπροσωπία της Διεθνούς Επιτροπής Αμνηστίας ήρθε σε επαφή με έναν ηλικιωμένο κρατούμενο –ήταν πάνω από εξήντα χρονών– που είχε ξυλοκοπηθεί σε τακτά διαστήματα για περισσότερο από δώδεκα ώρες. Ο κρατούμενος αυτός υπέστη κάταγμα των πλευρών. Οι πιο νέοι, όπως ανέφερε ο ίδιος, δέρνονται συνέχεια μέχρι και πέντε μέρες. Γενικά, τέσσερα με έξι πρόσωπα ασχολούνται με το δαρμό ενός κρατούμενου χτυπώντας τον με τις γροθιές τους και κλοτσώντας τον με τις μπότες τους. Για τον ίδιο επίσης σκοπό χρησιμοποιούν σανίδες, μεταλλικούς σωλήνες, ράβδους κ.λπ. Στο στρατόπεδο του Διόνυσου, όπου υπηρετούσε η «αφρόκρεμα» των Ελλήνων στρατιωτικών, οι κρατούμενοι υποβάλλονταν σε σειρά βασανιστηρίων. Σύμφωνα με αξιόπιστες πληροφορίες, στο στρατόπεδο αυτό κάποιος κρατούμενος έχασε το μάτι του – κυριολεκτικά του το εξόρυξαν με χτύπημα στο κεφάλι. Η αντιπροσωπία της Διεθνούς Επιτροπής Αμνηστίας μίλησε με άλλους κρατούμενους, που υπέστησαν κατάγματα πλευρών, διατρήσεις ακουστικών τυμπάνων κ.λπ.

Β' Ψυχολογικά βασανιστήρια

Πληροφοριοδότες που έχουν οι ίδιοι υποβληθεί σε βασανιστήρια θεωρούν ότι ο ψυχολογικός βασανισμός είναι περισσότερο ανυπόφορος:

1. Μερικοί κρατούμενοι σκόπιμα μεταφέρονται κοντά στα κελιά άλλων κρατουμένων, που υποβάλλονται σε βασανιστική ανάκριση. Η τακτική αυτή έχει προκαλέσει έναν αριθμό νευρικών κλονισμών. Ένας πληροφοριοδότης είπε ότι είναι χειρότερο να ακούει κανείς τις κραυγές αυτών που βασανίζονται παρά να υφίσταται ο ίδιος τα βασανιστήρια. Κάποιος θέλησε να τρέξει μέσα στο θάλαμο των ανακρίσεων και να υ-

ποστεί ο ίδιος το βασανισμό παρά να ακούει κάποιον άλλο να βασανίζεται. Αναφέρθηκε ότι ο συνθέτης Μίκης Θεοδωράκης, που δε βασανίστηκε ποτέ σωματικά, υπέστη νευρικό κλονισμό με αυτό τον τρόπο.

2. Οι συνθήκες περιορισμού σε ορισμένα μέρη είναι ιδιαίτερα άσχημες. Ο κρατούμενος τοποθετείται σε ένα μικροσκοπικό σκοτεινό κελί χωρίς νερό, τροφή και κλινοσκεπάσματα για μερικές μέρες. Τα κελιά στο στρατόπεδο του Διόνυσου, που είναι πελεκημένα πάνω στην πλαγιά της Πεντέλης, έχουν πάντα δέκα εκατοστόμετρα νερό. Μέσα σε κάθε κελί υπάρχει ένας σιδερένιος πάγκος. Οι κρατούμενοι δεν επιτρέπεται να βγουν από τα κελιά και το νερό ανακατεύεται με τα περιτώματά τους. Τα κελιά στο υπόγειο της οδού Μπουμπουλίνας, που χρησιμοποιούνται για την αυστηρή απομόνωση των κρατουμένων, είναι γεμάτα ζώφια.

3. Οι κρατούμενοι απειλούνται με εκτέλεση, ακρωτηριασμό και βιασμό. Οι βασανιστές προειδοποιούν τα θύματά τους τη μέρα ότι το μαρτύριό τους θα επαναληφθεί ορισμένη ώρα τη νύχτα και με αυτό τον τρόπο πετυχαίνουν να κρατάνε τους κρατούμενους σε διαρκή αγωνία.

4. Το ξεγύμνωμα των κρατουμένων είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικό στην Ελλάδα, όπου ο συσχετισμός της γύμνιας με τον εξευτελισμό είναι αρκετά ισχυρή.

5. Οι λευκές εκτελέσεις είναι κάτι το συνηθισμένο. Ο κρατούμενος, με δεμένα τα μάτια, αντιμετωπίζει το εκτελεστικό απόσπασμα που πυροβολεί εκτός στόχου. Μερικοί κρατούμενοι υποβλήθηκαν σ' αυτή τη μορφή βασανισμού επανειλημμένα. Οι ψεύτικες αυτές εκτελέσεις γίνονται συνήθως στην Καισαριανή, στο μέρος όπου κατά την περίοδο της Κατοχής οι κατακτητές εκτελούσαν τους Έλληνες πατριώτες.

6. Πολλοί θεωρούν ότι η πιο απάνθρωπη μέθοδος βασανισμού που χρησιμοποιεί το καθεστώς είναι ο εξαναγκασμός υπογραφής δηλώσεων. Μια δήλωση με την οποία αποκηρύσσει ο κρατούμενος γονείς, γυναίκα ή πολιτικές πεποιθήσεις επηρεάζει ιδιαίτερα πρόσωπα με αναπτυγμένη συνείδηση και ιδανικά. Η μορφή αυτή βασανισμού χρησιμοποιείται εσκεμμένα για να συντριβεί το ηθικό του κρα-

τούμενου. Ο ειδικός στα θέματα αυτά είναι ο κ. Τουρνάς, που προήχθη σε διευθυντή των ελληνικών φυλακών από το καθεστώς της χούντας. Αρχίζει δίνοντας στον κρατούμενο να υπογράψει κάτι ασήμαντο. Στη συνέχεια σκίζει το χαρτί και τον εξαναγκάζει να αποκηρύξει όλο και περισσότερο ό,τι θεωρεί όσιο και ιερό. Η αντιπροσωπία ήρθε σε επαφή με πρόσωπα που υπέγραψαν κάτω από τέτοια πίεση και διαπίστωσε πως κατά κάποιο τρόπο όλοι τους ήταν ψυχικά ερείπια. Μια ιδιαίτερα συγκινητική περίπτωση ήταν η περίπτωση ενός κρατούμενου που υπέγραψε για να μπορέσει να απολυθεί ώστε να δει την κόρη του, που πέθαινε από καρκίνο. Η κόρη του πέθανε πριν από την απόλυσή του και ο ίδιος έπαθε νευρικό κλονισμό.

Η Ασφάλεια και η στρατιωτική αστυνομία ήταν κυριολεκτικά ασύδοτες. Αφού, σύμφωνα με τα λόγια του κυρίου Παττακού, «οι νόμοι κοιμούνται», η αστυνομία μπορεί να συλλάβει οποιονδήποτε, οπουδήποτε και οποτεδήποτε χωρίς καμία υποχρέωση να ασκήσει ποινική δίωξη εναντίον του ή να πληροφορήσει οποιονδήποτε για τη σύλληψή του. Οι αστυνομικοί, που πιστεύουν πως κινδυνεύουν οι θέσεις τους από κάθε αντίθεση κατά της κυβέρνησης, αντιδρούν κατά κτηνώδη τρόπο εναντίον κάθε αντιφρονούντος. Εκείνοι που ιδιαίτερα έχουν υποφέρει στα χέρια των οργάνων ασφαλείας είναι η νεολαία, όσοι δεν είναι γνωστοί στο εξωτερικό και όσοι θεωρούνται αριστεροί.

Η έκθεση του κυρίου Βαν ντερ Στουλ στη Συμβουλευτική Σύνοδο του Συμβουλίου της Ευρώπης τον Ιανουάριο 1969 δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην καταπίεση, στους εκφοβισμούς και στην προπαγάνδα παρά στα βασανιστήρια:

[...]

57. Η ατμόσφαιρα εκφοβισμού και σιωπηρής τρομοκρατίας για την οποία μίλησα στην τελευταία μου έκθεση δε φαίνεται να έχει αλλάξει μέσα στους λίγους τελευταίους μήνες. Το καθεστώς φαίνεται πως χρησιμοποιεί κάθε μέσο για τη διατήρηση αυτού του ψυχολο-

γικού κλίματος. Η πολιτική δραστηριότητα και προπαγάνδα μη κυβερνητική και μη σύμφωνη με την επίσημη κυβερνητική γραμμή απαγορεύεται ή είναι ουσιαστικά αδύνατη. Πολιτικές ενέργειες κατά του καθεστώτος τιμωρούνται αυστηρά.

58. Σημαντικός αριθμός Ελλήνων εξακολουθούν να στερούνται την ελευθερία τους. Σε πολλές περιπτώσεις κατακρατούνται χωρίς δική. Ο μόνιμος αντιπρόσωπος της Ελλάδας στο Συμβούλιο έχει κάνει γνωστό στο γενικό γραμματέα πως λίγοι από τους φυλακισμένους έχουν απολυθεί.

59. Οι εργασίες των στρατοδικείων επαναλήφθηκαν δύο μόνο μέρες μετά το δημοψήφισμα. Στους τελευταίους μήνες του 1968 διεξήχθη ένας σημαντικός αριθμός πολιτικών δικών και μερικές διακρίνονται για τις υπερβολικά αυστηρές καταδίκες για πολιτική δράση εναντίον της δικτατορίας. Σε πολλές περιπτώσεις οι κατηγορούμενοι ισχυρίστηκαν στο δικαστήριο πως είχαν βασανιστεί κατά την προφυλάκισή τους. Τα στρατοδικεία βρίσκονται ολοκληρωτικά υπό την επιρροή της κυβέρνησης.

60. Η Παρισινός δικηγόρος κ. Ντενί Λανγκλουά, ο οποίος παρακολούθησε τη δίκη των σαράντα ατόμων που συνελήφθησαν στην κηδεία του Γεωργίου Παπανδρέου ως παρατηρητής της Διεθνούς Ένωσης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και ο οποίος κατέχει συμβουλευτική θέση στο Συμβούλιο της Ευρώπης, περιέγραψε τη διαδικασία ως εξής:

Οι σαράντα διαδηλωτές προσήχθησαν την επομένη το απόγευμα ενώπιον του Στρατοδικείου Αθηνών με την κατηγορία «περιυβρίσεως της αρχής» και «αντεθνικής προπαγάνδας». Μερικοί από αυτούς έφεραν σημάδια ξυλοδαρμού. Ήταν όλοι νέοι και ανάμεσά τους υπήρχαν τρεις γυναίκες.

Οι αστυνομικοί που τους συνέλαβαν κατέθεσαν πως οι κατηγορούμενοι κραυγάζαν συνθήματα εχθρικά προς την κυβέρνηση και προς τον ελληνικό λαό, και μάλιστα «κομμουνιστικά» συνθήματα, που θεωρούνται ως τα πιο ειδεχθή εγκλήματα στην Ελλά-

δα. Για τον καθένα από τους κατηγορούμενους επι τράπηκε μόνο ένας μάρτυρας υπεράσπισης.

Μία μέρα μετά τους λόγους των συνηγόρων, περίπου στις 2.00' μ.μ., εκδόθηκε η απόφαση, που τη διάβασε σε σχεδόν απολογητικό τόνο ο πρόεδρος, ο μόνος μη στρατιωτικός στο δικαστήριο. Όλοι έμειναν εμβρόντητοι. Ο βασιλικός επίτροπος είχε ζητήσει καταδικαστικές αποφάσεις φυλάκισης μέχρι δυόμισι ετών, που κι αυτές ακόμα φαίνονταν υπερβολικές. Το δικαστήριο όμως προχώρησε ακόμα πιο πέρα. Καταδίκασε σε τεσσεράμισι χρόνια φυλάκιση έναν τεχνίτη και ένα δικηγόρο που στην ανάκριση είχε εκφράσει θαρραλέα την εχθρότητά του απέναντι στη δικτατορία των συνταγματάρχων. Από τους κατηγορούμενους είκοσι έξι καταδικάστηκαν σε ποινές φυλάκισης κυμαινόμενες από ενάμισι έως τρία χρόνια. Αθώωθηκαν μόνο πέντε.

Την έκδοση της απόφασης ακολούθησαν μερικές οδυνηρές σκηνές. Συγγενείς των κατηγορουμένων που περίμεναν την ετυμηγορία επί αρκετές ώρες ξέσπασαν σε κλάματα ή υστερικούς παροξυσμούς. Μερικοί άντρες σηκώθηκαν για να διαμαρτυρηθούν και να βρίσουν το δικαστήριο, αλλά οι φίλοι τους τους απομάκρυναν, καθησυχάζοντάς τους για να μη συλληφθούν και καταδικαστούν. Η αστυνομία εκκένωσε αμέσως το δικαστήριο.

Ήταν φανερό πως η χούντα, αντιμετωπίζοντας την καθολική κατακραυγή του ελληνικού λαού, που σαφώς διέψευδε τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος, προτίμησε να εντείνει την καταπίεση.

61. Στις 6 Νοεμβρίου άρχισε η δίκη έξι απόμων κατηγορούμενων για την ίδρυση τοπικού παραρτήματος της Δημοκρατικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη. Κατηγορήθηκαν, με βάση το νόμο 509 του 1947, πως απέβλεπαν στην ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος με όλα τα μέσα, περιλαμβανομένης και της βίας. Υποστηρίχτηκε πως η οργάνωση που ίδρυσαν οι παραπάνω κατηγορούμενοι συνεργαζόταν με την κομμουνιστική οργάνωση Πατριωτικό Μέτωπο. Ο παρατηρητής της

Διεθνούς Επιτροπής Νομικών, μια οργάνωση που έχει επίσης συμβουλευτική θέση μέσα στο Συμβούλιο της Ευρώπης, σχολίασε το γεγονός πως το δικαστήριο απαρτιζόταν ολοκληρωτικά από αξιωματικούς του στρατεύματος, εκτός από τον πρόεδρο, που ήταν δικηγόρος. Αυτό έχει μεγαλύτερη σημασία αν ληφθεί υπόψη το γεγονός πως η σημερινή κυβέρνηση είναι στρατιωτική. Από αυτό συνάγεται πως η αρχή της διάκρισης των εξουσιών δεν είναι σεβαστή και το δικαστήριο παρουσιάζεται σαν απλή προέκταση της κυβέρνησης. Οι καταδίκες σε βάρος των κυριότερων κατηγορουμένων αντανάκλασαν το βαθμό των παρεμβάσεων των δικαστών κατά τη διάρκεια της διαδικασίας και ήταν αυστηρότερες από τις ποινές που ζήτησε ο βασιλικός επίτροπος, που ήταν πολίτης. Ο δικηγόρος Στυλιανός Νέστωρ καταδικάστηκε σε κάθειρξη δεκαέξι ετών ως αρχηγός και ο Γεώργιος Στιπιτάνος σε κάθειρξη δεκάμισι ετών ως υποκινητής. Ποινές φυλάκισης από πεντέμισι έως εφτάμισι ετών επιβλήθηκαν σε άλλα τέσσερα άτομα, που κατηγορήθηκαν ως απλοί συνεργοί. Ο παρατηρητής της Διεθνούς Επιτροπής Νομικών υπογράμμισε πως ουδέποτε αποδείχτηκε ο ισχυρισμός ότι οι κατηγορούμενοι ήταν κομμουνιστές. Από αυτό συνάγεται πως το πραγματικό κριτήριο για τις καταδικαστικές αποφάσεις είναι η αντίθεση των κατηγορουμένων στη δικτατορία.

62. Η εφαρμογή του νόμου 509 σήμερα είναι αφεαυτής διαβλητή, γιατί ο νόμος αυτός θεσπίστηκε σε περίοδο κατάστασης ανάγκης για να αντιμετωπιστεί η κομμουνιστική απειλή κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Επίκληση του νόμου αυτού έγινε επίσης στη δίκη των δεκαέξι φοιτητών-μελών της αντιστασιακής οργάνωσης Ρήγας Φερραίος, που λέγεται πως βρίσκεται υπό κομμουνιστικό έλεγχο.

63. Τελικά στις 4 Νοεμβρίου άρχισε στο Στρατοδικείο Αθηνών η δίκη του Αλέξανδρου Παναγούλη και τεσσάρων άλλων ατόμων αναμειγμένων στην απόπειρα κατά της ζωής του πρωθυπουργού στις 13 Αυγούστου 1968. Στην τρίωρη απολογία του, ο Παναγούλης ισχυρίστηκε πως υπέστη «βασανιστήρια της Ιεράς Εξέτασης», που κυμαίνονταν από γρονθοκοπήματα, κάψιμο και ραβδισμούς μέχρι σε-

ξουαλικά βασανιστήρια! Στην επίθεσή του κατά της δικτατορίας διατύπωσε την προειδοποίηση που ξεπερνά τα όρια της γενικής πολιτικής των διαφόρων αντιστασιακών ομάδων: «Αυτό το καθεστώς θα ανατραπεί με τη βία επειδή δεν υπάρχει άλλος τρόπος. Εμείς αποτύχαμε, αλλά θα ακολουθήσουν άλλοι!» Ο βασιλικός επίτροπος έψεξε «όλους αυτούς τους κυρίους από την Ευρώπη, αλλοδαπούς, εξόριστους, διεθνείς οργανισμούς, οι οποίοι διά της προπαγάνδας των ώπλισαν την χείρα ενός εγκληματίου εναντίον του Πρωθυπουργού».

64. Παρά το γεγονός αυτό, είναι φανερό πως η απόφαση του δικτατορικού καθεστώτος να επιτρέψει τη δημόσια διεξαγωγή της δίικης αντικατοπτρίζει το αίσθημα οιγουριάς που έχει αποκτήσει η δικτατορία εξαιτίας της αύξησης της έντασης στα Βαλκάνια και στην ανατολική Μεσόγειο. Αισθάνθηκε μάλιστα τόσο σίγουρη, που για πρώτη φορά στην ιστορία της αποφάσισε να επιβάλει τη θανατική ποινή. Η προσπάθειά της όμως απέτυχε. Εκκλήσεις από πρόσωπα που αντιπροσώπευαν την παγκόσμια κοινή γνώμη στην Ανατολή και στη Δύση απευθύνθηκαν στις ελληνικές Αρχές. Πολλές κυβερνήσεις κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης απηύθυναν εκκλήσεις στην ελληνική κυβέρνηση προς χάρη του Παναγούλη. Οι υπουργοί των Εξωτερικών της Νορβηγίας και της Ολλανδίας ζήτησαν να μην εκτελεστεί η θανατική ποινή. Στην Αθήνα, οι πρεσβευτές της Ιταλίας, της Δυτικής Γερμανίας και της Αυστρίας επίσημα ζήτησαν την απονομή χάριτος στον Παναγούλη. Ο πάπας Παύλος ΣΤ' ζήτησε την επιείκεια της ελληνικής κυβέρνησης. Οι εξόριστοι Έλληνες, δικηγόρικοί σύλλογοι και φοιτητές προέβησαν σε διαμαρτυρίες. Διαδηλώσεις έγιναν σε πολλές πρωτεύουσες. Ο γενικός γραμματέας του Συμβουλίου της Ευρώπης ζήτησε την αναβολή της θανατικής εκτέλεσης. Ο κ. Ζίλκιν, πρόεδρος της επιτροπής για τις νομικές υποθέσεις της Συνόδου, και εγώ κάναμε διαβήματα προς χάρη του κ. Παναγούλη.

[...]

66. Ανέφερα παραπάνω πως όλα τα μέσα πληροφοριών είναι στα χέρια της κυβέρνησης, που από την 21η Απριλίου 1967 και μετά δεν

έπαψε να κατακλύζει τη χώρα με μια έντονη προπαγανδιστική εκστρατεία. Οι εφημερίδες και το ραδιόφωνο ελέγχονται απόλυτα από τη δικτατορία. Είναι απρόσιτα όχι μόνο από τον κοινό πολίτη αλλά ακόμα και από το βασιλιά, όπως έγινε φανερό με την απόφαση της κυβέρνησης να απαγορεύσει την ανακοίνωση του πρωτοχρονιάτικου μηνύματός του, που ήταν πολύ ήπιο και χωρίς πολιτική χροιά.

67. Η ψυχολογική πίεση και η τρομοκρατία χρησιμοποιούνται όχι μόνο για τη συντριβή κάθε αντίθεσης αλλά επίσης για την πρόκληση «ενθουσιωδών και αυθορμητών» διαδηλώσεων υπέρ του καθεστώτος. Σχετικά με αυτό, τα ακόλουθα αποσπάσματα από μια επιστολή που έστειλε ο νομάρχης Ρόδου σε όλους τους διευθυντές των δημοσίων υπηρεσιών, ιδρυμάτων δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου και τραπεζών και εταιρειών με την ευκαιρία εορταστικών εκδηλώσεων τις οποίες θα παρακολουθούσε ο αντιβασιλιάς έχουν ιδιαίτερη σημασία:

[...] εμπίπτει εις την υμετέραν αρμοδιότητα όπως εν καιρώ εκδώσητε τας διαταγάς ίνα αναρτηθούν αι σημαίαι και φωταγωγηθούν αι οικίαι, τα δημόσια, δημοτικά, κοινοτικά και ιδιωτικά κτίρια και εισηγηθήτε εις άπαν το προσωπικόν σας όπως μετά των οικογενειών των παρακολουθήσουν τας επισήμους τελετάς, συμφώνως τω προγράμματι [...].

Επί τούτοις παρακαλείσθε όπως υπενθυμίσητε εις τους δημοσίους υπαλλήλους και εις τα ιδρύματα δημοσίου δικαίου την υποχρέωσιν αυτών όπως συμμετάσχουν των εορτών, καθ' ότι πάσα σκόπιμος ή εξ αμελείας απουσία αποτελεί πειθαρχικόν παράπτωμα κολάσιμον κατά τας σχετικές διατάξεις περί ευθυνών της ιεραρχίας (άρθρον 4, Α.Ν. 198/1967, Εφημερίς Κυβερνήσεως, τεύχος 215, τόμος 1).

Παρακαλούμεν επί τούτω όπως μας γνωρίσητε την επομένη των εορτών τα ονόματα απάντων των δημοσίων υπαλλήλων οιτινες δεν συμμετέσχον.

68. Οι προσπάθειες για την «αναδιαπαιδαγώγηση», δηλαδή την «κατήχηση» του ελληνικού λαού, έχουν ενταθεί. Με τον αναγκαστικό νόμο υπ' αριθμ. 551 ιδρύθηκε η αποκαλούμενη Διεύθυνσις Νεολαίας με σκοπό την ένταση της εκστρατείας για την κατήχηση της νεολαίας της χώρας.

69. Ο κεντρικός έλεγχος στα πανεπιστήμια, στα σχολεία, στις δημόσιες υπηρεσίες και στο στράτευμα έχει επεκταθεί και στην Εκκλησία. Την παραμονή του δημοψηφίσματος η ελληνική κυβέρνηση θέσπισε νόμο που είχε ισχύ συνταγματικής τροποποίησης, με την οποία έκανε υποχρεωτική την απομάκρυνση επισκόπων που ήταν μητροπολίτες για περισσότερα από τριάντα χρόνια ή υπηρετούσαν στην Εκκλησία για περισσότερα από σαράντα χρόνια. Ο νόμος, που δε δημοσιεύτηκε μέχρι τέλος Οκτωβρίου, τροποποιεί την προηγούμενη νομοθεσία, που απαιτούσε από τους Έλληνες επισκόπους να αποχωρούν από την υπηρεσία στην ηλικία των ογδόντα ετών. Η νέα νομοθεσία τόνιζε την επιτακτική ανάγκη κάθαρσης της Εκκλησίας της Ελλάδας και γίνεται αντιληπτό πως η κάθαρση έχει σκοπό να δημιουργήσει κενά στις ανώτατες τάξεις της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Σύμφωνα με το άρθρο 2 του νέου νόμου, οι Έλληνες ιεράρχες που εκθρονίζονται με την κατηγορία της απώλειας της καλής τους φήμης και κύρους μπορεί να διαταχτούν να αποσυρθούν σε μοναστήρια κατά την κρίση του υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων. Τέσσερις επίσκοποι απολύθηκαν πρόσφατα. Ο έλεγχος της Εκκλησίας είναι απαραίτητος για τη δικτατορία, που επιδιώκει να δημιουργήσει μια Ελλάδα Ελλήνων χριστιανών και να διαπαιδαγωγήσει το λαό στα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη. Πολυάριθμοι καθηγητές πανεπιστημίων έχουν απολυθεί ή τεθεί σε διαθεσιμότητα.

Ο κοινωνικοπολιτικός χαρακτήρας της «επαναστάσεως»

Ποια είναι τα βασικά κοινωνικά, πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά του νέου καθεστώτος, του καθεστώτος που θεμελιώθηκε με

την «εθνικήν επανάστασιν» της 21ης Απριλίου 1967; Και πόσο σταθερός είναι ο νέος συσχετισμός των αντιμαχόμενων δυνάμεων, που είχε ως αποτέλεσμα την πραγματοποίησή της; Τα ερωτήματα αυτά είναι όχι μόνο δύσκολα αλλά και κρίσιμα, γιατί η σωστή εκτίμηση της φύσης της «επαναστάσεως» στην Ελλάδα θα ρίξει φως στις εξελίξεις των σχέσεων της Ευρώπης και του Τρίτου Κόσμου με τις υπερδυνάμεις και στο συναγωνισμό των τελευταίων για παγκόσμια κυριαρχία.

Ένα πράγμα είναι ολοφάνερο σχετικά με το πραξικόπημα των συνταγματαρχών και το καθεστώς που ίδρυσαν: ότι ούτε το πραξικόπημα ούτε το καθεστώς είναι «εθνικιστικά» υπό οποιαδήποτε έννοια της λέξης. Έτσι, εγκαταλείφθηκαν οι αρχικές σκέψεις πως η χούντα ενδέχεται να ακολουθήσει νασερικό πρότυπο διακυβέρνησης της χώρας. Οι συνταγματάρχες δεν απέκρυσαν την καθολική τους πρόσδεση στην Ατλαντική Συμμαχία και ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο Παπαδόπουλος, σε κάθε ευκαιρία που του παρουσιάζεται, διακηρύσσει την απόλυτη αφοσίωση της δικτατορίας στο ΝΑΤΟ και παράλληλα δεν παραλείπει να εξαπολύει παθολογικές επιθέσεις κατά του παγκόσμιου κομμουνισμού και του σοβιετικού ολοκληρωτισμού. Ο χουντοκρατούμενος Τύπος εξυμνεί το ΝΑΤΟ και καθημερινά, με άρθρα του, ζωγραφίζει την εικόνα της Ελλάδας ως της πρώτης, πιο πιστής και πιο αφοσιωμένης συμμάχου των Ηνωμένων Πολιτειών. Οι Ευρωπαίοι σύμμαχοι υποβάλλονται σε δριμύτατο κατηγορητήριο για την ανικανότητά τους να αντιληφθούν τη φύση της κομμουνιστικής απειλής κατά του δυτικού κόσμου, να βγάλουν σωστά συμπεράσματα σχετικά με την αναγκαιότητα καταστολής των ελεύθερων θεσμών στις χώρες τους και να διαθέσουν τα ηθικά και υλικά τους εφόδια στο μεγάλο αγώνα ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση.

Η Ελλάδα προβάλλεται ως πρότυπο δυτικού έθνους, ως πρωτόπορος κοινωνικοπολιτικός οργανισμός, ικανός να αντιμετωπίσει την πρόκληση του κομμουνισμού. Αξιωματούχοι του ΝΑΤΟ, ιδιαίτερα Αμερικανοί, ανταποδίδουν τις «φιλοφρονήσεις» αυτής της μορφής όσο πιο συχνά μπορούν. Δεν περνά εβδομάδα που ένας ναύαρχος ή ένας στρα-

τηγός δεν επισκέπτεται επίσημα τον Έλληνα δικτάτορα για να συζητήσουν ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος, να τον συγχαρεί δημόσια για την αφοσίωσή του στα ιδεώδη του ΝΑΤΟ και να καλέσει τον ελληνικό λαό να συσπειρωθεί γύρω από τη συμμαχική ιδέα. Το ΝΑΤΟ παρέχει κάθε δυνατή ηθική και υλική υποστήριξη στη δικτατορία. Διασκέψεις του ΝΑΤΟ φιλοξενούνται στην Ελλάδα με πρωτοφανή συχνότητα. Παρασκηνιακά οι Αμερικανοί αξιωματούχοι του ΝΑΤΟ ασκούν ισχυρή πίεση στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις για να τις εξαναγκάσουν να αναθεωρήσουν τη στάση τους απέναντι στην Ελλάδα, να αποδεχτούν τη δικτατορία ως «τετελεσμένο γεγονός», εξυπηρετώντας τα κοινά συμφέροντα του δυτικού κόσμου στην αναμέτρησή του με τη Σοβιετική Ένωση στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου.

Η αμερικανική στρατιωτική βοήθεια προς την Ελλάδα, που περικόπηκε αρχικά ως ένδειξη «δυσμέλειας» προς τη δικτατορία, αποκαταστάθηκε στο προηγούμενο επίπεδο μετά το δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου του 1968, που χαιρετίστηκε ως θετικό βήμα για την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Η Ελλάδα με γοργό ρυθμό μεταβάλλεται σε ένα ζωτικής σημασίας ναυτικό, αεροπορικό και εφοδιαστικό κέντρο για τη διοίκηση του ΝΑΤΟ. Επίσης, η πυραυλική βάση της Κρήτης προσλαμβάνει όλο και μεγαλύτερη σημασία εν όψει της μεσανατολικής έντασης και της παρουσίας του ρωσικού στόλου στην ανατολική Μεσόγειο.

Αλλά δεν είναι μόνο το ΝΑΤΟ που μεταβάλλει την Ελλάδα σε έπαλξή του. Η αμερικανική ΚΥΠ τη χρησιμοποιεί ως το πιο βασικό της κέντρο κατασκοπίας και αντικατασκοπίας για την Εγγύς και Μέση Ανατολή. Σήμερα υπάρχουν περισσότεροι πράκτορες της CIA στην Ελλάδα παρά στη Μόσχα. Η Ελλάδα μεταβάλλεται με γοργό ρυθμό σε κατασκοπευτική προφυλακή των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ευρώπη. Ο υπουργός Αμύνης των Ηνωμένων Πολιτειών Κλαρκ Κλίφορντ δεν κατέβαλε καμία προσπάθεια να αποκρύψει το γεγονός. Στις 17 Μαΐου 1968, όταν παρουσιάστηκε στην επιτροπή της Γερουσίας για τις εξωτερικές σχέσεις για να συνηγορήσει υπέρ της α-

ποδοχής της πρότασης της κυβέρνησης να χορηγηθεί στρατιωτική βοήθεια ύψους 661 εκατομμυρίων δολαρίων στα καθεστώτα της Κορέας, της Τουρκίας, της εθνικιστικής Κίνας και της Ελλάδας, είπε: «Αι υπό της συμμαχίας του ΝΑΤΟ επιβληθείσαι εις ημάς υποχρεώσεις έχουν πολύ μεγαλυτέραν σημασίαν από το είδος της κυβερνήσεως της Ελλάδος ή από το τι ημείς φρονούμεν περί αυτής». Ο Κλαρκ Κλίφορντ είχε κάθε λόγο να μένει ικανοποιημένος από την κυβέρνηση της Ελλάδας. Τον ίδιο χρόνο ο προϋπολογισμός της Ελλάδας για στρατιωτικές δαπάνες αυξήθηκε κατά ποσοστό 73%. Οι αμερικανικές βάσεις στην Ελλάδα άρχισαν να χρησιμοποιούνται για σκοπούς που δεν προβλέπει το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο, δηλαδή για δυναμικές ενέργειες στην περιοχή της Εγγύς και Μέσης Ανατολής, και τα νεοσύστατα ειδικά σώματα πεζοναυτών είναι έτοιμα για επιχειρήσεις που είναι άσχετες με τις αμυντικές ανάγκες της Ελλάδας.

Η καθυπόταξη της Ελλάδας στα αμερικανικά συμφέροντα δεν περιορίζεται στο στρατιωτικό μόνο τομέα. Αγκαλιάζει και τη βιομηχανική και οικονομική ζωή της χώρας. Πραγματικά, η ελληνική οικονομία κάτω από τους συνταγματάρχες ακολουθεί πιστά το υπόδειγμα μιας «δημοκρατίας τύπου μπανάνας». Τρεις μόλις εβδομάδες μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα και ενώ η δικτατορία δεν είχε ακόμα εμπεδωθεί εξαιτίας της παγκόσμιας κατακραυγής κατά των κτηνωδιών της, η εταιρεία Βιομηχανίες Λίτον αποφάσισε να της παράσχει ηθική και υλική υποστήριξη, υπογράφοντας με τους συνταγματάρχες μια σύμβαση για την «ανάπτυξη» περιοχών της χώρας, μια σύμβαση που είχε απορριφθεί από την ελληνική Βουλή πριν από τη διάλυσή της. Μετά την αναγγελία της Ουάσινγκτον, στο τέλος Οκτωβρίου 1968, πως επρόκειτο να επαναληφθούν αποστολές οπλισμού στην Ελλάδα, ο Αριστοτέλης Ωνάσης ανακοίνωσε ένα τεράστιο σύμπλεγμα επενδύσεων στην Ελλάδα αξίας 400 εκατομμυρίων δολαρίων. Το ακόλουθο απόσπασμα από άρθρο του αμερικανικού περιοδικού *Ramparts* (τεύχος Δεκεμβρίου 1968) είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό:

Η συμφωνία, κατά τη συνηθισμένη στρατηγική της Λίτον, έγινε με βάση «κόστος συν ποσοστό». Η υποχρέωση της Λίτον ήταν να προμηθεύσει στην Ελλάδα χρηματικά κεφάλαια ύψους 840 εκατομμυρίων δολαρίων στη διάρκεια της επόμενης δωδεκαετίας. Σε ανταπόδοση, η στρατιωτική χούντα ανέλαβε την υποχρέωση να καλύψει τα έξοδα της Λίτον συν ένα ποσοστό 11% επί των εξόδων. Επίσης, να καταβάλει στη Λίτον προμήθεια 2% επί του συνόλου των κεφαλαίων που θα κατόρθωνε να διοχετεύσει στην Ελλάδα. Για όσους πιστεύουν πως η έννοια της ιδιωτικής επιχείρησης είναι κατ' ανάγκην αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την έννοια του ελεύθερου ανταγωνισμού, η σημασία της σύμβασης αυτού του είδους θα πρέπει να διατυπωθεί ξανά. Η Λίτον δεν έχει τίποτα να χάσει. Κάθε μήνα υποβάλλει λογαριασμό για τα έξοδά της και μέσα σε δεκαπέντε μέρες λαμβάνει ό,τι έχει πληρώσει με κέρδος 11%. Όπως εξήγησε ο Ρόμπερτ Μ. Άλαν, πρόεδρος της Διεθνούς Εταιρείας Αναπτύξεως Λίτον και υπεύθυνος για το πρόγραμμα της Λίτον στην Ελλάδα, «το κέρδος μας σε σχέση με την επένδυσή μας είναι φυσικά δυσανάλογα μεγάλο, επειδή δεν έχουμε κάνει βασική επένδυση. Η πραγματική μας επένδυση είναι το καλό μας όνομα, το οποίο είναι το πολυτιμότερο πράγμα που διαθέτουμε». Το καλό όνομα –και οι συμβάσεις– της Λίτον είχε πραγματικά μεγάλη αξία για το στρατιωτικό καθεστώς.

Ένα άλλο πλεονέκτημα είναι η προαγωγική πείρα της Λίτον, που πρόθυμα απασχολήθηκε με το ζωτικό έργο να πείσει τους Αμερικανούς –ιδιαίτερα σημαντικές προσωπικότητες– για τις αρετές της «σιδηράς πυγμής» στην Αθήνα. Σημαντικός φορέας σ' αυτή τη δουλειά της Λίτον για λογαριασμό της χούντας είναι ο Μπάρνι Όλντφιλντ, διευθυντής δημοσίων σχέσεων της Λίτον Ιντερνάσιοναλ, που, κατά τους εκπροσώπους της ελληνικής αντίστασης, διηύθυνε την προπαγανδιστική εκστρατεία υπέρ της χούντας τόσο στην Αθήνα όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο Όλντφιλντ, που ήταν σμήναρχος πριν προσχωρήσει στο προσωπικό της Λίτον, απέκτησε την προπαγανδιστική του μόρφωση ως υπεύθυνος δημοσίων σχέσεων του ΝΑΤΟ στην

Ευρώπη και διατηρεί καλές επαφές με το Πεντάγωνο και το Ρεπουμπλικανικό Κόμμα.

Για τον αμύητο πιθανό να φανεί παράδοξο το γεγονός πως ο πρώην αρχηγός της υπηρεσίας που είναι επιφορτισμένη με την προαγωγή των σκοπών του ΝΑΤΟ –μιας στρατιωτικής συμμαχίας που ισχυρίζεται πως σκοπός της είναι η προστασία της ελευθερίας– θα μπορούσε να γίνει ένας πλασιέ στην υπηρεσία της ολοκληρωτικής δικτατορίας της Ελλάδας. Αλλά η συμπεριφορά του Όλντφιλντ δεν ξεφεύγει από το πλαίσιο που έχει χαράξει η Ουάσινγκτον. Έτσι, στις 17 Μαΐου 1968, ένα χρόνο μετά το πραξικόπημα –και ύστερα από αρκετή πολιτικολογία εκ μέρους της Λίτον–, η Ουάσινγκτον μαλάκωσε τη στάση της απέναντι στη χούντα.

Μια από τις σημαντικότερες υπηρεσίες της Λίτον στη χούντα πριν ακόμα γίνει δεκτή στις αγκάλες του ελεύθερου κόσμου προσφέρθηκε από τον πρόεδρο της Λίτον Τεξ Θόρντον το Σεπτέμβριο του 1967. Έπειτα από μια σύσκεψη των μελών του διοικητικού συμβουλίου της Διεθνούς Τράπεζας στο Ρίο ντε Τζανέιρο, ο Κώστας Θάνος, ανώτερος υπάλληλος στην υπηρεσία της χούντας, που είχε σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια και κατηγορήθηκε για λογοκλοπή στη διδακτορική του διατριβή, και ο Δημήτρης Γαλάνης, διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, ταξίδεψαν στη Νέα Υόρκη για να λάβουν μέρος σε μια συνεστίαση με Αμερικανούς τραπεζίτες. Ύστερα από προτροπή όμως του αμερικανικού υπουργείου Εξωτερικών, οι τραπεζίτες αποφάσισαν να μην προσέλθουν στη συνεστίαση. Τότε ο Θάνος πήγε στην Ουάσινγκτον και ζήτησε να συναντηθεί με τον αντιπρόεδρο Χάμφρεϊ, τον υπουργό Οικονομικών Φάουλερ, το γερουσιαστή Μέντελ (πρόεδρο της επιτροπής του Κογκρέσου για στρατιωτικά θέματα) και τον πρόεδρο του κοινοβουλίου Τζον Μακόρμακ. Οι απεσταλμένοι της χούντας ήθελαν να συζητήσουν με τους ισχυρούς αυτούς Αμερικανούς πολιτικούς την αύξηση της εξωτερικής βοήθειας στην Ελλάδα και την επανάληψη πλήρους στρατιωτικής ενίσχυσης. Οι πολιτικοί αυτοί όμως, πάλι με ενέργεια του Στίβι Ντιπάρτμεντ, δε δέχτηκαν να συναντήσουν τον Θά-

νο και τον Γαλάνη. Αντιμετωπίζοντας μια τέτοια κρίση, οι Έλληνες στράφηκαν πάλι στον πανίσχυρο σύμμαχό τους, τη Λίτον.

Ο Τεξ Θόρντον, χωρίς καθυστέρηση, χρησιμοποιώντας το ιδιωτικό του αεροπλάνο πήγε στην Ουάσινγκτον δήθεν για να παρακολουθήσει μια συνεδρίαση της Προεδρικής Συμβουλευτικής Επιτροπής για τις πολιτικές διαταραχές, της οποίας ήταν μέλος, στην πραγματικότητα όμως για να κινήσει τα «χρυσά πολιτικά νήματα» της Λίτον. Μέσα σε λίγες μέρες οι πόρτες των Αμερικανών πολιτικών παραγόντων άνοιξαν διάπλατα στους αντιπροσώπους της χούντας, ενώ το υπουργείο Εξωτερικών εξοργίστηκε.

Ενώ οι παρασκηνιακές manœuvres του Θόρντον απέβλεπαν στην άσκηση πίεσης για την επανάληψη τελικά της στρατιωτικής βοήθειας στην Ελλάδα, η πρώτη επιτυχία της χούντας στην προσπάθειά της να σπάσει τον αποκλεισμό ήρθε με την αναγγελία της χορήγησης δανείου 12,5 εκατομμυρίων δολαρίων από τη Διεθνή Τράπεζα. Η αναγγελία αυτή ήταν η πρώτη απόδειξη οικονομικής ενίσχυσης της δικτατορίας από το εξωτερικό. (Μετά το πραξικόπημα, η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα –γνωστότερη ως Κοινή Αγορά–, που το 1962 παρέσχε στην Ελλάδα ένα δάνειο 125 εκατομμυρίων δολαρίων, αρνήθηκε να εγκρίνει παράταση –που συνήθως δίνεται αυτόματα– του χρονικού ορίου μέσα στο οποίο θα επιτρεπόταν στη χούντα να αποσύρει τα εγκεκριμένα κονδύλια. Η Ελλάδα χρησιμοποίησε λιγότερο από το μισό ποσό της πίστωσης, με αποτέλεσμα να χάσει μια πίστωση 70 εκατομμυρίων δολαρίων.) Το δάνειο της Διεθνούς Τράπεζας συνέβη να είναι το πρώτο που χορηγήθηκε από την τράπεζα αυτή μετά την ανάληψη της διοίκησής της από τον Ρόμπερτ Μακναμάρα, παλιό στενό φίλο του Τεξ Θόρντον. Αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κλασική περίπτωση φιλικής εκδούλευσης. Πάντως πολλοί παρατηρητές αρνούνται να αναγνωρίσουν το ρόλο της Λίτον στην υπόθεση αυτή.

Η ειρωνεία της υπόθεσης αυτής βρίσκεται στο ότι η ίδια η Λίτον, αντί να προβάλει σεμνές διαμαρτυρίες αθωότητας για τις κατηγορίες, έχει προσπαθήσει να δημιουργήσει την εντύπωση –σ' αυτούς που

δεν ξέρουν καλύτερα τα πράγματα— πως όχι μόνο είναι υπεύθυνη για τη δανειοδότηση της Ελλάδας αλλά και πως, αν η ελληνική χούντα χρειάζεται και άλλα δάνεια από τη Διεθνή Τράπεζα, ο μόνος δρόμος που της απομένει είναι το συγκρότημα της Μπέμπερλι Χιλς. Όταν εμπορεύεται κανείς φήμη γυναικοκατακτητή, ο δονζουανισμός μπορεί να είναι χρήσιμη κατηγορία.

Η έλκυση κεφαλαίων από το εξωτερικό ως δείγμα εμπιστοσύνης στο καθεστώς ήταν προφανώς μια προτεραιότητα στην οποία απέδιδε μεγάλη σημασία η ελληνική χούντα. Μια ολοσέλιδη διαφήμιση της χούντας στους *Times* της Νέας Υόρκης είχε για τίτλο το εξής: «Η Ελλάς: Ιδεώδης χώρα δι' επενδύσεις». Η διαφήμιση υπογράμμιζε τη σταθερότητα της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης ως ενθαρρυντικό στοιχείο για επενδύσεις, σε αντίθεση με τις ταραγμένες μέρες της ελληνικής δημοκρατίας. Την άποψη αυτή απήχησε δύο μήνες μετά σε λόγο του ο Ρόμπερτ Άλαν της Λίτον. Ο Άλαν υποστήριξε πως, σύμφωνα με την άποψη της Λίτον, υπάρχουν τέσσερα βασικά συστατικά στην εθνική ανάπτυξη μιας χώρας: κεφάλαια, τεχνικές γνώσεις, οικονομικά κίνητρα και «σταθερότητα». Και, καθώς εξήγησε, «αν μια κυβέρνηση αποφεύγει ενέργειες που δημιουργούν δισταγμούς στους επενδύοντες κεφάλαια [...] τότε έχουμε επιτυχή συνεργασία».

Στη συνέχεια του λόγου του ο Άλαν επιτέθηκε εναντίον μερικών αντιπάλων της ελληνικής χούντας, όπως η ηθοποιός Μελίνα Μερκούρη και ο πρώην υπουργός Ανδρέας Παπανδρέου, που χαρακτηρίστηκαν αντίστοιχα σαν «μια γηράσκουσα ηθοποιός χωρίς θεατρικό έργο» και «ένας άνεργος ταραχοποιός καθηγητής». «Λένε», είπε ρητορικά ο Άλαν, «πως η χώρα η οποία οφείλει την ύπαρξή της στο στρατό που αγωνίστηκε γι' αυτή βρίσκεται σε κακά χέρια επειδή οι ίδιοι άντρες που την έσωσαν την κυβερνούν σήμερα».

Έτσι, συνάγεται πως το στρατιωτικό καθεστώς κατέλαβε την εξουσία στην Ελλάδα για να παραδώσει τη χώρα στα οικονομικά και στρατιωτικά συμφέροντα του βιομηχανικού-στρατιωτικού συγκροτή-

ματος της Αμερικής και στο δημόσιο και ιδιωτικό γραφειοκρατικό κατεστημένο της. Η Ελλάδα, υπό αυτή την έννοια, ως αποτέλεσμα της στρατιωτικής δικτατορίας, έχει γίνει βιομηχανικός και στρατιωτικός δορυφόρος των Ηνωμένων Πολιτειών. Αυτός ο τύπος κυριαρχίας μπορεί να ονομαστεί «νεοαποικιακός» μάλλον παρά «αποικιακός», λόγω του ότι το επεκτατικό δυναμικό των Ηνωμένων Πολιτειών πηγάζει όχι από τις παραδοσιακές αυτοκρατορικές επιχειρήσεις αλλά από τα χρηματιστικά-βιομηχανικά συγκροτήματα που είναι στενά συνδεδεμένα με το αμερικανικό στρατιωτικό κατασκοπευτικό κατεστημένο και λόγω του ότι ο χαρακτήρας και οι επιδιώξεις των κεφαλαιουχικών επενδύσεων στην Ελλάδα, καθώς επίσης και ο τύπος των εμπειρογνομώνων της, διαφέρουν ουσιαστικά από αυτούς που συνήθως συνδέουμε με την κλασική σχέση αυτοκρατορίας - αποικίας.

Μπορούμε γι' αυτό δικαιολογημένα να κατατάξουμε το στρατιωτικό καθεστώς της Ελλάδας στην κατηγορία των λατινοαμερικανικών καθεστώτων τύπου «δημοκρατίας της μπανάνας» με την εξής διαφορά: από την Ελλάδα λείπει η τάξη των μεγαλογαιοκτημόνων του τύπου της Λατινικής Αμερικής. Η Ελλάδα αποτελεί ένα χάσμα στη δυτικοευρωπαϊκή κοινότητα, καθώς είναι ο πρώτος αμερικανικός δορυφόρος που συνδέεται όχι μόνο με το ΝΑΤΟ και το Συμβούλιο της Ευρώπης αλλά και με την Κοινή Αγορά. Εισάγει γι' αυτό το λόγο ένα νέο ξενικό και δυσοίωνα στοιχείο στη διάρθρωση των σχέσεων μεταξύ των δυτικοευρωπαϊκών κρατών και των Ηνωμένων Πολιτειών.

Η ελληνική βιομηχανική και μεγαλεμπορική τάξη δεν είναι μόνο μικρή αλλά και χωρίς βαθιές ρίζες στην ελληνική κοινωνικοοικονομική δομή, εξαρτώντας την επιβίωσή της από τον ελληνικό δημόσιο τομέα – με τη βοήθεια ειδικής χαριστικής νομοθεσίας και κυβερνητικά ελεγχόμενων πιστώσεων – και από κεφάλαια από το εξωτερικό. Κατά βάση παρασιτική, δεν μπορεί να προστατεύσει τη θέση της από τις εισβολές των ξένων μεγαλοκεφαλαιούχων – μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η ομάδα των εκπατρισμένων Ελλήνων μεγαλοεφοπλιστών. Το στρατιωτικό πραξικόπημα, καταστρέφοντας τον πολιτικό βραχίονα

του ελληνικού κατεστημένου, δηλαδή το κόμμα της Δεξιάς, έχει ουσιαστικά σιγάσει την ελληνική βιομηχανική και εμπορική τάξη όσον αφορά τη διαχείριση των ελληνικών υποθέσεων. Η νέα κρατική γραφειοκρατία της Ελλάδας, που αποτελείται από τους στρατιωτικούς και τους ανώτερους δημοσίους υπαλλήλους, έχει γίνει ο κύριος αγωγός για τη δορυφοροποίηση της Ελλάδας σε συνεργασία με το ιδιωτικό και κρατικό γραφειοκρατικό κατεστημένο της αμερικανικής μητρόπολης.

Το πραξικόπημα έφερε στην επιφάνεια μια νέα ολιγαρχία, ένα νέο μέλος του ανανεωμένου ελληνικού κατεστημένου: τους στρατιωτικούς. Κοινωνικές διακρίσεις, μεγαλύτεροι μισθοί, απολαβές κάθε λογής και πολιτική δύναμη παρέχονται γενναιόδωρα στο σώμα των Ελλήνων αξιωματικών. Οι πραγματικά σημαντικές θέσεις βρίσκονται φυσικά στα χέρια της «παρέας» των 180 περίπου αξιωματικών που αποτελούν τη χούντα. Ο νέος ρόλος των στρατιωτικών ως μεσαζόντων ανάμεσα στο στρατιωτικό-βιομηχανικό συγκρότημα της Αμερικής και στο ελληνικό έθνος έχει προσδώσει νέα αίγλη στα επαρχιωτόπουλα που κατόρθωσαν να σκαρφαλώσουν στις μεσαίες τάξεις της στρατιωτικής ιεραρχίας. Μέσα στη σύγχυσή τους, χρειάστηκε να στραφούν σε σύμβολα σοφίας και τεχνικής εμπειρίας που θα μπορούσαν να εμπιστευτούν, δηλαδή στους δικαστές, σε ανώτερους δημοσίους υπαλλήλους και σε όσους καθηγητές και επιστήμονες διάλεξαν να ευθυγραμμιστούν με το νέο καθεστώς. Εκτός από λίγες εξαιρέσεις, όλοι αυτοί οι σύμμαχοι της χούντας είναι εμποτισμένοι με μια αντιδραστική, εξτρεμιστική πολιτική ιδεολογία. Πολύ λίγο καταλαβαίνουν τον τεχνοκρατικό προσανατολισμό που κυριαρχεί στους γραφειοκρατικούς κύκλους των χωρών της Δυτικής Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών. Και ενώ αυτό εξυπηρετεί τους πάτρωνές τους –ιδιαιτέρως τους ξένους κεφαλαιούχους–, από την άλλη πλευρά τους εμποδίζει να δημιουργήσουν ένα σοβαρό εθνικό πρόγραμμα ανάπτυξης, ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα που θα μπορέσει να προσελκύσει τους σοσιαλιστικά προσανατολισμένους και τεχνικά καταρτισμένους νέους της Ελλάδας.

Τα παλιά στηρίγματα του συντηρητικού ελληνικού κατεστημένου έχουν εξαφανιστεί. Ο βασιλιάς, οι παλατιανοί κύκλοι, οι πολιτικάντηδες της Δεξιάς δεν έχουν πια πέραση. Εκείνοι που πιθανόν να προσχωρούσαν σε μια εθνική επανάσταση, που θα ήταν αποφασισμένοι να επιδιώξουν μεταρρυθμίσεις ακόμα και σε βάρος των δημοκρατικών θεσμών, είναι απογοητευμένοι από τη συμμαχία των συνταγματάρχων με το εξτρεμιστικό δεξιό τμήμα της κρατικής γραφειοκρατίας και από τη δορυφοροποίηση της Ελλάδας. Έτσι, οι συνταγματάρχες βρίσκονται σε πολιτικό κενό. Καταδιώκοντας τους πολιτικούς αρχηγούς της Δεξιάς –και πολύ περισσότερο τους πολιτικούς αρχηγούς του Κέντρου και της Αριστεράς–, αποκόπηκαν από το κύριο ρεύμα της ελληνικής ζωής.

Οι συνταγματάρχες αποκόπονται επίσης όλο και περισσότερο από το κύριο σώμα των Ελλήνων αξιωματικών, ιδιαίτερα των νεότερων, και αυτό γιατί, ανεξάρτητα από το γεγονός πως έχουν εκπαιδευτεί για να γίνουν παθολογικά αντικομμουνιστές και έχει καλλιεργηθεί μέσα τους το αίσθημα της περιφρόνησης για το «διεφθαρμένο» πολιτικό κόσμο της χώρας, οι Έλληνες αξιωματικοί δεν είναι ηλίθιοι: βλέπουν το ξεπούλημα της Κύπρου, την υποταγή του ελληνικού στρατού στην Αμερικανική Στρατιωτική Αποστολή και στη CIA και την αποικιοποίηση της ελληνικής οικονομίας. Όλο και πιο έντονα διαισθάνονται, με το πέρασμα του χρόνου, την αυξανόμενη εχθρότητα των πολιτών κατά του κτηνώδους καθεστώτος, που δεν εξυπηρετεί τα εθνικά ιδεώδη των Ελλήνων αλλά τα συμφέροντα του υπερατλαντικού «προστάτη». Το αίσθημα της «προδομένης επανάστασης» αναπτύσσεται ανάμεσα στους νεότερους αξιωματικούς, ένα αίσθημα που προδιαγράφει πιθανή σύγκρουση μέσα στις τάξεις της χούντας ή ανάμεσα στη χούντα και σε άλλες ομάδες αξιωματικών.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι δύσκολο για τους συνταγματάρχες να διαμορφώσουν ιδεολογία με περιεχόμενο. Αναγκάστηκαν λοιπόν να στηριχτούν στο τροπάριο του ελληνοχριστιανισμού και πήγαν πίσω όλο το εκπαιδευτικό σύστημα εισάγοντας ως

υποχρεωτική γλώσσα στα σχολεία τη νεκρή πια καθαρεύουσα.

Γι' αυτό, δεν είναι εκπληκτικό το γεγονός πως ο λαός με πάθος αντιτίθεται στο καθεστώς και δείχνει την αντίθεσή του αυτή σε κάθε δυνατή περίπτωση, οποτεδήποτε βρίσκει άνοιγμα ή εύθραυστο κρίκο στην καταπιεστική δομή ελέγχου. Κάπου κάπου προβάλλεται ο ισχυρισμός πως ο ελληνικός αγροτικός πληθυσμός έχει ταχθεί με τη χούντα. Αυτό είναι απόλυτα εσφαλμένο. Το ελληνικό χωριό είναι μια μικρή κοινότητα. Κάθε οικογένεια παρακολουθείται στενά από το χωροφύλακα, το δάσκαλο, τον εφημέριο, τα μέλη του κοινοτικού συμβουλίου, που, θέλοντας και μη, πρέπει να παίξουν το ρόλο του πληροφοριοδότη της χούντας. Όσοι αρνούνται αυτό το ρόλο χάνουν τις εργασίες τους και πολλές φορές καταλήγουν στη φυλακή. Ακόμα και η απλή υποψία πως κάποιος στην κοινότητα δε βλέπει με καλό μάτι την κυβέρνηση έχει ως συνέπεια άμεσα και ανελέητα αντίποινα. Αυτό και μόνο αυτό εξηγεί την επιφανειακή ηρεμία που παρατηρείται από τους περιηγητές στην ελληνική ύπαιθρο. Η εργατική τάξη στο σύνολό της απεχθάνεται τη χούντα. Οι αξιωματούχοι των εργατικών οργανώσεων, που στη μεγάλη τους πλειονότητα είναι υποτακτικοί της κυβέρνησης, δεν έχουν καμία ελπίδα να δημιουργήσουν αίσθημα αφοσίωσης ανάμεσα στους εργάτες για ένα καθεστώς που, παρά την υποκριτική προσήλωσή του στην κοινωνική δημοκρατία, είναι περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο στην ιστορία της Ελλάδας αντιδραστικό και υποχέριο στα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου.

Ωστόσο, ο πιο φανατικός αντίπαλος της δικτατορίας είναι η ελληνική νεολαία. Στερημένη από την ελευθερία της, από το όραμα μιας νέας, περήφανης, προοδευτικής, σύγχρονης, δημοκρατικής Ελλάδας, η ελληνική νεολαία δίνει στο νέο αντιστασιακό κίνημα που σχηματίζεται στην Ελλάδα τους αρχηγούς του. Οι ελεύθεροι επαγγελματίες και η μεσαία τάξη είναι επίσης στο σύνολό τους κατά της δικτατορίας. Γιατροί και δικηγόροι έχουν πάρει ανένδοτη στάση. Οι βιοτέχνες, που βασικά διάκεινται εχθρικά προς τη δικτατορία, έχουν κρατήσει στάση αναμονής. Ενδιαφερόμενοι κατά κύριο λόγο για τις

επιχειρήσεις τους και για την τήρηση του νόμου και της τάξης, βαθμολογούν τη χούντα ανάλογα με τα επιτεύγματά της στον τομέα αυτό. Η αδράνεια όμως της ελληνικής οικονομίας από τη μέρα του πραξικοπήματος και μετά και το αίσθημα πως το ηφαίστειο, παρά την επιφανειακή του ηρεμία, είναι έτοιμο να εκραγεί έχουν ενισχύσει τις αμφιβολίες τους για το καθεστώς. Οι Έλληνες βιομήχανοι, οι ντόπιοι εφοπλιστές, οι μεγαλέμποροι διατηρούν στενές φιλικές σχέσεις με τη χούντα. Είναι βαθιά επηρεασμένοι από το γεγονός πως η χούντα έχει την πλήρη υποστήριξη της Αμερικής. Χωρίς δύναμη και από παράδοση καιροσκόποι, δείχνουν πως συμερίζονται τις ανησυχίες του λαού για την κακή πορεία της ελληνικής οικονομίας.

Έτσι οι Έλληνες, ανεξάρτητα από τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, ανεξάρτητα από τις κοινωνικοοικονομικές τους ρίζες, είναι εχθροί της χούντας. Το αντιστασιακό κίνημα μέρα με τη μέρα παίρνει μορφή εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

Οι Αμερικανοί, που γνωρίζουν καλά την κατάσταση αυτή, ανησυχούν και ανυπομονούν να δημιουργήσουν ένα σχίσμα μέσα στις αντιχουντικές δυνάμεις. Είναι βασικό γι' αυτούς να ξαναθεμελιώσουν μια σχέση συνεργασίας ανάμεσα στην πολιτική Δεξιά και στη χούντα, αν όχι για άλλο σκοπό, τουλάχιστον για να εξουδετερώσουν τη Δεξιά και να την απομακρύνουν από το συντονισμένο αντιστασιακό αγώνα κατά της δικτατορίας. Αυτή τους η προσπάθεια έχει σε ένα βαθμό πετύχει. Η πολιτική Δεξιά, που περιλαβαίνει και το βασιλιά, δεν έχει προβεί βέβαια σε ανοιχτό συμβιβασμό με τη δικτατορία. Έχει όμως υιοθετήσει μια στάση αναμονής, ελπίζοντας πως η «μεγάλη προστάτις πέραν του Ατλαντικού» θα ευδοκήσει να ανατρέψει τους ιπποκόμους της προκειμένου να αποτρέψει εμφύλιο πόλεμο στην Ελλάδα. Τη Δεξιά ανησυχεί φυσικά η πιθανότητα επίλυσης του ελληνικού πολιτικού προβλήματος ως αποτελέσματος λαϊκής νίκης. Γιατί γνωρίζει καλά πως όταν νικήσει ο λαός δεν πρόκειται να αποκατασταθεί το παλιό κατεπιτημένο – η παλιά δομή δύναμης. Το παλιό κατεπιτημένο έχει πεθάνει και τσφεί, ανεξάρτητα από τη μελλο-

ντική πορεία των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα. Η στρατιωτική χούντα με τις ευλογίες της «μεγάλης προστάτιδος» παρόπλισε το παλιό αντιδραστικό κατεστημένο. Στη θέση του τοποθέτησε μια κτηνώδη, πραγματικά νεοαποικιακή διάρθρωση εξουσίας, η οποία εξαφάνισε την ανάγκη για τυπικότητες, προσποιήσεις και λεπτότητες, που ήταν η ειδικότητα του παλιού κατεστημένου. Το παλιό κατεστημένο, στενά δεμένο με τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, απέτυχε στην αποστολή του. Ως αποτέλεσμα, οι εκλογές της 28ης Μαΐου 1967 θα είχαν κερδηθεί από την Ένωση Κέντρου, το κόμμα που είχε με τραχύ τρόπο διδαχτεί πως για την εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος χρειαζόταν βασική αλλαγή στη διάρθρωση εξουσίας, πως η διάλυση του παρακράτους και η απόρριψη της θέσης της Ελλάδας ως αμερικανικού δορυφόρου ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις για την κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας. Το «κοινοβουλευτικό πείραμα» δεν απέδωσε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Η ΕΡΕ, ο βασιλιάς, η Βουλή, η ελεύθερη πολιτική ζωή, οι ελευθερίες του πολίτη έπρεπε να εξαφανιστούν. Οι συνταγματάρχες, ως αναπόσπαστο κομμάτι της CIA και της Αμερικανικής Στρατιωτικής Αποστολής, ήταν στη διάθεση της Αμερικής. Αυτοί θα θεμελιώναν ένα νέο γενναίο κόσμο. Όχι οι στρατηγοί, οι οποίοι, ήπιοι και ταυτισμένοι με το κατεστημένο, δεν ήταν σε θέση να δημιουργήσουν την ψευδαίσθηση μιας «εθνικής επανάστασης» που είχε πιθανότητα να συναρπάσει τη φαντασία της νεολαίας, της λαϊκής μάζας και πιο πολύ των νεότερων αξιωματικών. Για τις αμερικανικές υπηρεσίες στην Ελλάδα ήταν ανάγκη να συλλάβουν και να μεταδώσουν στην «επανάσταση» το μεταρρυθμιστικό εθνικιστικό πνεύμα των νεότερων αυτών αξιωματικών για να εξαλείψουν τον ολοένα αυξανόμενο κίνδυνο που απειλούσε τα θεμέλια της δύναμής τους στην Ελλάδα. Ένα πραξικόπημα εκ μέρους των συνταγματάρχων, απόταξη όλων των ανώτατων αξιωματικών και εξευτελισμός του παλιού κατεστημένου θα μπορούσαν να προμηθεύσουν το κατάλληλο φάρμακο. Και πραγματικά αυτό έγινε. Αλλά με το πέ-

ρασμα του χρόνου αποκαλύφθηκε το πραγματικό πρόσωπο του χουντικού καθεστώτος. Κάθε Έλληνας, πολίτης ή στρατιωτικός, καταλαβαίνει τώρα τι αντιπροσωπεύει το πραξικόπημα και το καθεστώς που θεμελίωσε: πραξικοπηματική προσπάθεια υποταγής του ελληνικού έθνους στα συμφέροντα των Ηνωμένων Πολιτειών. Και αυτό γιατί και το πραξικόπημα και η δικτατορία είναι σαφώς αντεθνικά και αντιμεταρρυθμιστικά. Οι στολές των συνταγματαρχών είναι ελληνικές, αλλά ούτε οι σκέψεις ούτε οι πράξεις τους είναι ελληνικές.

Είναι δύσκολο να προβλέψει κανείς την τελική στάση της πολιτικής Δεξιάς. Το πιθανότερο είναι πως θα διαιρεθεί ανάμεσα στις μερίδες που έκαναν την εμφάνισή τους αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας από τη χούντα. Η εξτρεμιστική παρακρατική μερίδα θα ταυτιστεί με τη χούντα. Μια άλλη μερίδα είναι πιθανό να ενωθεί με την αντίσταση. Και τελικά μια τρίτη μερίδα θα παραμείνει για πάντα ουδέτερη, ελπίζοντας μάταια πως οι Αμερικανοί θα της δώσουν για μία ακόμα φορά το χρίσμα να κυβερνήσει την Ελλάδα όπως και στο παρελθόν. Ανεξάρτητα όμως από τη στάση των πολιτικών ηγετών της ΕΡΕ, είναι βέβαιο πως η συντριπτική πλειονότητα των οπαδών της θα προσχωρήσει στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Αυτός πραγματικά είναι και ο κύριος λόγος της αποτυχίας των Αμερικανών να πείσουν τους σημαντικότερους πολιτικούς της Δεξιάς να υιοθετήσουν τη χούντα, να συνεργαστούν μαζί της και να προετοιμαστούν για την κοινοβουλευτικοποίηση της δικτατορίας. Οι πολιτικοί της Δεξιάς αρνούνται αυτό το ρόλο επειδή γνωρίζουν πως, αναλαμβάνοντάς τον, θα περιέλθουν σε πλήρη πολιτική ανυποληψία. Αν συνεργαστούν με τη χούντα σε οποιαδήποτε μεταβατική κατάσταση που θα οδηγήσει στον κοινοβουλευτισμό, είναι βέβαιο πως δεν πρόκειται να εκλεγούν βουλευτές. Έτσι, συνεχίζουν να διατυπώνουν την αξίωση να τους επιτραπεί να αντικαταστήσουν οι ίδιοι τη χούντα και να επαναφέρουν τη χώρα στην παλιά πολιτική πραγματικότητα.

Η Ελλάδα από αμερικανική σκοπιά

Έφτασα στην Ουάσινγκτον στις 8 Μαρτίου 1968. Μέχρι τότε απέφυγα προσεκτικά κάθε κριτική της αμερικανικής κυβέρνησης για την ανάμειξή της στο ελληνικό πραξικόπημα. Πίστευα ακόμα τότε πως υπήρχαν δυνατότητες τόσο μέσα στην κυβέρνηση όσο και στον πολιτικό κόσμο των Ηνωμένων Πολιτειών για μια επανεκτίμηση της κατάστασης. Υπήρχαν δύο ενθαρρυντικές ενδείξεις. Κατ' αρχάς, η Ουάσινγκτον δεν είχε υιοθετήσει απόλυτα τη δικτατορία και σποραδικές δηλώσεις από το Στέιτ Ντιπάρτμεντ παρότρυναν τους συσταγματάρχες να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για την επάνοδο της χώρας στον κοινοβουλευτισμό. Αλλά η πολιτική αναμέτρηση μέσα στο Δημοκρατικό Κόμμα ήταν πηγή πραγματικής ελπίδας. Και ο Μακάρθι και ο Κένεντι ήταν πιθανό να δουν διαφορετικά το ελληνικό πρόβλημα και να δώσουν μια νέα ερμηνεία στα συμφέροντα των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ελλάδα.

Στις 9 Μαρτίου κλήθηκα να μιλήσω στο σύνδεσμο Αμερικανοί για Δημοκρατική Δράση της περιοχής Μείζονος Ουάσινγκτον. Ο Μακάρθι απουσίαζε. Αλλά η κόρη του, που τον αντιπροσώπευε, διάβασε ένα τηλεγράφημα με το οποίο ο γερουσιαστής Μακάρθι με καλωσόριζε στις Ηνωμένες Πολιτείες και υιοθετούσε την υπόθεση της ελευθερίας και δημοκρατίας στην Ελλάδα.

Την επόμενη εβδομάδα επισκέφθηκα το Καπιτώλιο, το Στέιτ Ντιπάρτμεντ και το υπουργείο Αμύνης. Το αίτημα να συναντήσω τους υπουργούς των δύο αυτών υπουργείων απορρίφθηκε. Κατόρθωσα μόνο να συναντηθώ με τους υφυπουργούς. Οι συζητήσεις μου με τους αντιπροσώπους της αμερικανικής κυβέρνησης μου προξένησαν βαθιά απογοήτευση. Το υπουργείο Εξωτερικών υποστήριξε την άποψη πως «η Αμερική δεν μπορούσε να κάνει πολλά πράγματα. Η Αμερική δεν είχε καμία σχέση με το πραξικόπημα, που ήταν αποτέλεσμα καθαρά εσωτερικών πολιτικών εντάσεων και κακοδιοίκησης». Υπήρχε όμως χώρος για ελπίδα. Η χούντα είχε υποσχεθεί να θεσπί-

σει νέο Σύνταγμα πριν από το τέλος του 1968. Αργά αλλά σταθερά η δημοκρατία θα επέστρεφε στην Ελλάδα, που είχε υποχρεώσεις απέναντι στο ΝΑΤΟ. Εξάλλου ο μόνος τρόπος για να επηρεάσει η Αμερική τη δικτατορία ήταν να διατηρήσει καλές, στενές σχέσεις μαζί της, να την καλοπιάνει και να την ωθεί σιγά σιγά στο δρόμο της δημοκρατίας. Τα λόγια μου, φαίνεται, πήγαν χαμένα.

Το υπουργείο Αμύνης έδειξε μεγαλύτερη σκαιότητα. Μου τόνισαν πως το αντιστασιακό κίνημα δε θα ήταν σε θέση να προκαλέσει σοβαρά προβλήματα στο δικτατορικό καθεστώς. Το σοβιετικό στρατόπεδο δε φαινόταν πρόθυμο να βοηθήσει την αντίσταση, και αυτό ήταν πραγματικά το μόνο σημείο που ανησυχούσε το αμερικανικό υπουργείο Αμύνης. Όπως είχαν τα πράγματα, το καθεστώς των συνταγματαρχών θα μπορούσε άνετα να στερεωθεί στην εξουσία. Η Ελλάδα είναι χρήσιμη σύμμαχος, και γι' αυτό οφείλει η Αμερική να συνεργαστεί με το νέο καθεστώς.

Το Καπιτώλιο έδειξε περισσότερη κατανόηση. Ανάμεσα στους γερουσιαστές και στους βουλευτές υπήρχαν μερικοί εξαίρετοι φιλελεύθεροι πολιτικοί, που αντιλαμβάνονταν τόσο την ευθύνη της Αμερικής στο πραξικόπημα όσο και τη σημασία που θα είχε η διακοπή της βοήθειας και της συμπαράστασης που έδινε η αμερικανική κυβέρνηση στη χούντα.

Όμως το πιο εντυπωσιακό και πιο ενθαρρυντικό στοιχείο ήταν η συμπεριφορά του Ρόμπερτ Κένεντι. Τον συνάντησα στο γραφείο του στη Γερουσία την ίδια μέρα που ανήγγειλε στην τηλεόραση την απόφασή του να διεκδικήσει την προεδρία των Ηνωμένων Πολιτειών. Όταν μπήκα στο γραφείο του, τον βρήκα να πλένεται. Είχε περάσει μια εξαντλητικά κουραστική μέρα – μια μέρα που κατέληξε στην πιο σοβαρή απόφαση της πολιτικής του σταδιοδρομίας. Κάθισε στο γραφείο του και μου ζήτησε να τον ενημερώσω σχετικά με το ελληνικό πρόβλημα. Του τόνισα πως η μόνη ενέργεια των Ηνωμένων Πολιτειών που θα μπορούσε να γονατίσει τη χούντα ήταν η διακοπή της στρατιωτικής βοήθειας, γιατί ο νατοϊκά προσανατολισμένος στρατός της Ελλάδας

δύσκολα θα ανεχόταν στην εξουσία μια χούντα αποδοκιμασμένη από το ΝΑΤΟ, μια χούντα που δε θα ήταν σε θέση να τον εφοδιάσει με όπλα και πυρομαχικά. Ο Κένεντι συμφώνησε αμέσως μαζί μου.

– Δεν έχω πάρει μέχρι τώρα θέση, είπε, επειδή αν είχα πάρει θέση η στάση του Τζόνσον θα μπορούσε να είχε σκληρύνει περισσότερο. Τώρα όμως, που αποφάσισα να διεκδικήσω την προεδρία, μπορώ να μιλήσω ειλικρινά. Είμαι έτοιμος να δηλώσω πως αν γίνω πρόεδρος θα διακόψω αμέσως τη στρατιωτική βοήθεια στην Ελλάδα. Νομίζεις πως αυτό θα φέρει αποτέλεσμα;

Τον διαβεβαίωσα πως η διακοπή της βοήθειας αρκούσε. Τα υπόλοιπα ήταν δική μας δουλειά. Μου ζήτησε να τον συνοδεύσω στο σταθμό τηλεόρασης όπου θα κήρυξε την υποψηφιότητά του για την προεδρία. Και πραγματικά τον ακολούθησα. Όταν έφυγα, ήμουν πολύ χαρούμενος. Και όχι μόνο εγώ. Μόλις έγινε γνωστό το νέο στην Ελλάδα, όλοι οι δημοκράτες πήραν κουράγιο. Αλλά αυτή η ελπίδα, η ελπίδα της αλλαγής της πολιτικής της αμερικανικής κυβέρνησης, πέθανε μαζί με τον Ρόμπερτ Κένεντι στο Λος Άντζελες. Γιατί στο μεταξύ όχι μόνο οι πιθανότητες του Μακάρθι να ανακηρυχθεί υποψήφιος για την προεδρία είχαν λιγοστέψει, αλλά και ο Χιούμπερτ Χάμφρεϊ, ένας παλιός μου φίλος από τον καιρό που ήμουν καθηγητής στη Μινεσότα, δε φαινόταν διατεθειμένος να αποκλίνει από την πολιτική της κυβέρνησης Τζόνσον. Ο Χάμφρεϊ –όταν πιέστηκε να πάρει θέση πάνω στο ελληνικό πρόβλημα– περιορίστηκε να εκφράσει τη λύπη του για ό,τι συνέβη στην Ελλάδα. Πρόσθεσε πως έπρεπε να εννοήσουμε τα όρια της αμερικανικής επιρροής. Την άποψη αυτή όμως θα έπρεπε να την έχει διατυπώσει κάπως διαφορετικά. Εκείνος που ήταν ανίσχυρος σε σχέση με τις πανίσχυρες γραφειοκρατίες του Πενταγώνου, της CIA και των εταιρικών συγκροτημάτων των Ηνωμένων Πολιτειών ήταν ο ίδιος ο πρόεδρος.

Οι Αμερικανοί διανοούμενοι, οι σπουδαστές και πολλοί δημοσιογράφοι υποστήριξαν και υποστηρίζουν τις θέσεις μας. Αλλά είναι ανίσχυροι και σοβαρά περιπλεγμένοι με το πρόβλημα των μαύρων,

τις φτωχοσυνοικίες των αμερικανικών μεγαλουπόλεων, τη βία και, φυσικά, το Βιετνάμ.

Φεύγοντας από τις Ηνωμένες Πολιτείες, είχα πειστεί πως ο μόνος τρόπος για να επέλθει αλλαγή στην πολιτική της Αμερικής απέναντι στην Ελλάδα –εκτός από την πιθανότητα εκλογής ενός δυναμικού και αποφασιστικού Αμερικανού προέδρου– ήταν η ενεργός αντίσταση στην Ελλάδα και η Δυτική Ευρώπη. Αυτές οι δύο προτεραιότητες απορρόφησαν όλο μου το χρόνο και όλη μου τη δραστηριότητα.

Ευρωπαϊκές αντιδράσεις μετά την Τσεχοσλοβακία

Την τελευταία εβδομάδα του Φεβρουαρίου 1968 επισκέφθηκα την Κοπεγχάγη, τη Στοκχόλμη και το Όσλο. Η επίσκεψή μου αυτή στις σκανδιναβικές χώρες –που είχαν κιόλας δώσει απτά δείγματα της ευαισθησίας τους στις απειλές κατά της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας και της δημοκρατίας– προσέλαβε κρίσιμη σημασία για τον αγώνα μας για την ελευθερία. Διαπίστωσα πως τα σοσιαλδημοκρατικά και εργατικά κόμματα των σκανδιναβικών χωρών, μαζί με ένα μεγάλο μέρος του υπόλοιπου πολιτικού κόσμου, ήταν αλληλέγγυα στην προσπάθεια της απελευθέρωσης της Ελλάδας. Και τα τρία κόμματα υποσχέθηκαν ηθική και υλική ενίσχυση για την ελληνική αντίσταση. Η ξεκάθαρη και αποφασιστική δήλωση του Τάγκε Ερλάντερ πως θα ενισχύσει την ελληνική αντίσταση έδωσε θάρρος στις δημοκρατικές δυνάμεις στην Ελλάδα και προκάλεσε βαθιές ανησυχίες στους συνταγματάρχες και στους προστάτες τους, γιατί ο Τάγκε Ερλάντερ δεν ήταν μόνο ο αρχηγός του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Σουηδίας αλλά και ο πρωθυπουργός της. Γι' αυτό, ήταν λογική η απόφασή μου να επιλέξω τη Στοκχόλμη ως έδρα του Πανελληνίου Απελευθερωτικού Κινήματος (ΠΑΚ).

Στις αρχές Ιουνίου εγκατέλειψα το Παρίσι και εγκαταστάθηκα στη Στοκχόλμη. Στις 12 Ιουνίου προσκλήθηκα να μιλήσω στο συνέ-

δριο του σουηδικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Η ομιλία μου, που περιείχε τις βασικές αρχές του αγώνα μας για την απελευθέρωση της Ελλάδας, έγινε δεκτή με ενθουσιασμό.

Η επίσκεψή μου στην Ολλανδία ήταν εξίσου ενθαρρυντική. Το Εργατικό Κόμμα της Ολλανδίας, μολονότι δεν ήταν στην εξουσία, πήρε την ίδια δυναμική στάση με τα αντίστοιχα κόμματα των σκανδιναβικών χωρών. Στην Ολλανδία πάντως εκδηλώθηκε περισσότερο ενδιαφέρον για το ρόλο του ΝΑΤΟ και των Ηνωμένων Πολιτειών στο πραξικόπημα, όπως επίσης και για το ρόλο των Ελλήνων κομμουνιστών στην αντίσταση. Στην Αγγλία τα πράγματα ήταν πιο πολύπλοκα. Το Εργατικό Κόμμα επίσημα είχε διατυπώσει κατηγορηματικά την αντίθεσή του στο στρατιωτικό καθεστώς της Ελλάδας. Δε φαινόταν όμως διατεθειμένο να προχωρήσει περισσότερο μετατρέποντας τα λόγια σε πράξεις. Και δεν ήταν σε θέση να ασκήσει αποτελεσματική πίεση στην κυβέρνηση του Γουίλσον. Η ίδια η αγγλική κυβέρνηση, μαστιζόμενη από διαρκώς επιδεινούμενα οικονομικά προβλήματα, αντιμετωπίζοντας ανταρσία των συνδικαλιστικών οργανώσεων, εξαρτημένη από την οικονομική ενίσχυση των Ηνωμένων Πολιτειών, ελπίζοντας να συνδέσει την Αγγλία με την ευρωπαϊκή ήπειρο, αλλά απρόθυμη ακόμα να πάρει μια περισσότερο ευρωπαϊκή και λιγότερο ατλαντική θέση, ακολουθούσε μια πολιτική παθητικής αποδοχής της υιοθετημένης από την Αμερική στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα. Οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες είχαν επίσης πάρει θέση υπέρ της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Δεν μπορούσαν όμως να προσφέρουν πολλά πράγματα, γιατί συμμετείχαν σε κυβέρνηση συνασπισμού. Η γερμανική κυβέρνηση, με στενά περιθώρια δράσης στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, ακόμα κάτω από αμερικανική κηδεμονία, ακολουθούσε μια πολιτική σχεδόν όμοια με την πολιτική του Γουίλσον. Η επίσημη Γαλλία ήταν ουδέτερη στο θέμα της Ελλάδας, σαν να μην υπήρχε καν ελληνικό πρόβλημα. Και αυτό από μια πλευρά δημιουργούσε απορίες, γιατί η πολιτική του Ντε Γκολ να ελαττώσει την επιρροή της Αμερικής στην Ελλάδα θα έπρεπε να τον έχει οδηγήσει να πά-

ρει αποφασιστική στάση κατά των συνταγματαρχών. Άλλοι όμως υπολογισμοί στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική θα πρέπει να τον έπεισαν να τηρήσει στάση ανοχής απέναντι στη δικτατορία. Στην Ιταλία, πολλά κόμματα, από την Αριστερά μέχρι τη μετριοπαθή Δεξιά, πήραν εχθρική στάση απέναντι στη χούντα και βοήθησαν –και βοηθούν με κάθε δυνατό τρόπο– το απελευθερωτικό μας κίνημα.

Όσον αφορά το σοβιετικό στρατόπεδο, θα πρέπει να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στα κομμουνιστικά κόμματα και στις κυβερνήσεις. Οι κομμουνιστικές κυβερνήσεις όχι μόνο αναγνώρισαν τη δικτατορία, αλλά εξακολουθούν να συναλλάσσονται μαζί της σαν να μην είχε αλλάξει τίποτα στην Ελλάδα. Η Ελλάδα δεν αποτελεί άμεσο πρόβλημα για τη Σοβιετική Ένωση. Παραδόθηκε στον Τσόρτσιλ το 1944 και τώρα ανήκει στην αμερικανική σφαίρα επιρροής. Όσον αφορά τα κομμουνιστικά κόμματα, πρέπει να γίνει η εξής διάκριση: τα ορθόδοξα κομμουνιστικά κόμματα, τα ευθυγραμμισμένα με τη Μόσχα, που επιδοκίμασαν την κατοχή της Τσεχοσλοβακίας από τη Σοβιετική Ένωση, βλέπουν το πράγμα διαφορετικά από τα μη ορθόδοξα κομμουνιστικά κόμματα, που επικρίνουν την ανάμειξη της Μόσχας στα εσωτερικά τους. Όλα τα κομμουνιστικά κόμματα πήραν ανοιχτά εχθρική στάση απέναντι στη χούντα, καταδικάζοντας τον «αμερικανικό ιμπεριαλισμό» ως το κύριο στήριγμα της στρατιωτικής δικτατορίας της Ελλάδας. Αλλά στο σημείο αυτό υπάρχει μια διαφορά. Τα ορθόδοξα κομμουνιστικά κόμματα απορρίπτουν την άποψη ότι ο χρόνος είναι κατάλληλος για μαζική αντίσταση κατά των συνταγματαρχών και υποστηρίζουν πως οι αντιστασιακές πράξεις σήμερα είναι τυχодιωκτικές και καθοδηγούμενες από την αστική τάξη. Τα ανορθόδοξα κομμουνιστικά κόμματα, σε οξεία αντίθεση με την ορθόδοξη ομάδα, υποστηρίζουν την άποψη πως είναι κατορθωτή η αντίσταση σήμερα και εξυμνούν κάθε εχθρική εκδήλωση κατά της δικτατορίας. Θεωρούν την ενότητα της εθνικής αντίστασης ως απαραίτητη προϋπόθεση για αποτελεσματική αναμέτρηση με τη δικτατορία.

Στην πραγματικότητα, στην πλειονότητά τους τα ευρωπαϊκά κρά-

τη πριν από την εισβολή της Ρωσίας στην Τσεχοσλοβακία, τον Αύγουστο του 1968, ευνοούσαν την υπόθεση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, γιατί ο δυτικοευρωπαϊκός κόσμος δεν μπορούσε να ανεχτεί εύκολα την επιστροφή του ολοκληρωτισμού στους κόλπους του. Αλλά δεν μπορούσε να ανεχτεί και την τακτική της Αμερικής, η οποία για πρώτη φορά στην Ευρώπη έκανε χρήση ενός τύπου παρέμβασης και ελέγχου που ως τότε είχε χρησιμοποιηθεί μονάχα στη Λατινική Αμερική. Η αντίδρασή τους στη χούντα θα ήταν πραγματικά πιο αποφασιστική και πιο αποτελεσματική αν έλειπε η έντονη παρασκηνιακή δράση των Ηνωμένων Πολιτειών. Η αμερικανική προπαγάνδα έθεσε σε ενέργεια όλα της τα μέσα για να πείσει τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις για τα εξής: Πρώτον, πως επικρατούσε αναρχία και υπήρχε κομμουνιστικός κίνδυνος στην Ελλάδα. Αν είχαν πετύχει το σκοπό τους οι κομμουνιστές, η ρωσική κυριαρχία στην ανατολική Μεσόγειο και στην Εγγύς και Μέση Ανατολή θα ήταν τετελεσμένο γεγονός. Δεύτερον, πως οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν είχαν καμία σχέση με την έμπνευση ή τη διευκόλυνση του πραξικοπήματος. Στην ουσία, ανησυχούσαν σοβαρά για το θάνατο των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα. Αλλά ούτε η Αμερική ούτε οι νατοϊκοί σύμμαχοί της μπορούσαν να πάρουν σκληρά μέτρα κατά των συνταγματαρχών, επειδή υπήρχαν νασερικές τάσεις μέσα στη χούντα. Ο Παπαδόπουλος ήταν μετριοπαθής. Θα έπρεπε γι' αυτό να καλοπιαστεί και να βοηθηθεί για να αποκαταστήσει τους δημοκρατικούς θεσμούς στην Ελλάδα. Τρίτον, πως οι Ηνωμένες Πολιτείες θα χρησιμοποιούσαν την περιορισμένη τους επιρροή στην Ελλάδα για να ωθήσουν απαλά τη χώρα πίσω στην κοινότητα των δημοκρατικών κρατών. Για να το πετύχουν αυτό χρειάζονταν χρόνο. Στο μεταξύ, δε θα έπρεπε να γίνει καμία ενέργεια που θα θόλωνε τα νερά. Οι Δυτικοί σύμμαχοι, κατά πλειονότητα, δέχτηκαν αυτή την τακτική, δίνοντας μ' αυτό τον τρόπο στην Αμερική και στον Παπαδόπουλο τον απαραίτητο χρόνο για να σταθεροποιήσουν το καθεστώς. Πριν από τον Αύγουστο του 1968 όμως η στάση των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων είχε σκληρύνει και θα μπορούσε να περιμένει κανείς μια

πιο αποφασιστική στάση εκ μέρους τους. Αλλά η σοβιετική εισβολή στην Τσεχοσλοβακία, που έγινε αυτή την περίοδο, προκάλεσε μια ριζική αλλαγή, ένα ριζικό αναπροσανατολισμό. Οι περισσότερες από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, μην μπορώντας να διακρίνουν το γεγονός πως η εισβολή στην Τσεχοσλοβακία ήταν μια πράξη αστυνόμευσης μέσα στο σοβιετικό στρατόπεδο, όπως και η επέμβαση των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ελλάδα ήταν μια πράξη αστυνόμευσης μέσα στο δυτικό στρατόπεδο, θορυβήθηκαν από την απειλή του νεοσταλινισμού και έκαναν στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών στη στάση τους απέναντι στο ΝΑΤΟ και στην αμερικανική παρουσία στην Ευρώπη. Η σημαντικότερη αλλαγή έλαβε χώρα στη Γερμανία. Ακόμα και η Γαλλία έβαλε νερό στο κρασί της. Οι σκανδιναβικές χώρες, που επηρεάστηκαν βαθιά από τη σοβιετική επίδειξη στην Τσεχοσλοβακία, άρχισαν να δίνουν λιγότερη σημασία στο γεγονός του θανάτου της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Έγινε ξαφνικά πολύ εύκολο για τους Δυτικοευρωπαίους να επιδεικνύουν την προσήλωσή τους στα δημοκρατικά ιδεώδη μαστιγώνοντας τη Ρωσία και τους δορυφόρους της. Το γεγονός ότι η Ελλάδα –που στο κάτω κάτω είναι ευθύνη των Δυτικοευρωπαίων– βρίσκεται κάτω από την μπότα μιας κτηνώδους νατοϊκής δικτατορίας σκεπάστηκε από το δραματικό χαρακτήρα της τσεχικής εμπειρίας. Αφού η Τσεχοσλοβακία έκανε αναπόφευκτη τη συνεχή παρουσία της Αμερικής στην Ευρώπη, θα έπρεπε τώρα να δίνεται περισσότερη προσοχή στις απαιτήσεις της «μεγάλης προστάτιδος».

Παραμένει φυσικά το γεγονός πως ένα απόλυτα μιλιταριστικό καθεστώς στην Αθήνα είναι δύσκολο να συμμετέχει στα διάφορα δυτικοευρωπαϊκά συμβούλια. Και αυτό δεν οφείλεται μόνο σε ηθικούς λόγους ή στην αντίδραση των δημοκρατικών προοδευτικών ομάδων σε καθεμιά από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, αλλά οφείλεται κυρίως στη νευρικότητα που πηγάζει από τη διαίσθηση πως η συμμετοχή μιας στρατιωτικής δικτατορίας στην κοινότητα των δυτικών χωρών περιέχει τους σπόρους μιας δυσοίωνης αντινομίας. Γιατί η νομιμοποίηση της δικτατορικής εξουσίας μέσα στο δυτικό κόσμο έχει πολ-

λές πιθανότητες να θέσει σε κίνηση μια διαδικασία που θα υποσκάψει τους ελεύθερους θεσμούς και πέρα από την Ελλάδα.

Η μαζική άρνηση του χουντικού καθεστώτος από τους Έλληνες εμπόδισε τις Ηνωμένες Πολιτείες να ασκήσουν πίεση στη δικτατορία για μια σύντομη επαναφορά των κοινοβουλευτικών θεσμών. Αυτό με τη σειρά του τις εξανάγκασε να υποχρεώσουν τους Δυτικοευρωπαίους συμμάχους τους να συνεργαστούν με το απολυταρχικό καθεστώς της Ελλάδας. Αλλά, αν και μετά την κατοχή της Τσεχοσλοβακίας οι ευρωπαϊκές χώρες νιώθουν δυσκολία να αρνηθούν τις αμερικανικές επιταγές, θα πρέπει κανείς να περιμένει πως θα εξακολουθήσουν να καταβάλλουν προσπάθειες για την επάνοδο της Ελλάδας στους δημοκρατικούς θεσμούς. Γι' αυτό, οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες θα αποτελούν μια συνεχή, αν και ήπια, υπενθύμιση στις Ηνωμένες Πολιτείες πως το χουντικό καθεστώς της Ελλάδας δεν είναι ευπρόσδεκτο.

Το απελευθερωτικό κίνημα θα πρέπει να εκμεταλλευτεί τις δυνατότητες που του παρέχουν οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες όσο μπορεί περισσότερο. Το βάρος για την απελευθέρωση της Ελλάδας όμως πέφτει στους ώμους της εσωτερικής αντίστασης. Η εσωτερική αντίσταση και η ανάπτυξη σε παγκόσμια κλίμακα συμμαχίας με τις δημοκρατικές και προοδευτικές δυνάμεις οπουδήποτε υπάρχουν είναι οι δύο προϋποθέσεις για την τελική νίκη. Οι φίλοι μας θα βρεθούν ανάμεσα στους φοιτητές, στα απελευθερωτικά κινήματα, στις μειονότητες, στα δημοκρατικά και προοδευτικά κόμματα του κόσμου. Γιατί όλο και περισσότερο το ελληνικό πρόβλημα φαίνεται να βρίσκεται στο επίκεντρο της γιγάντιας πάλης ανάμεσα στις δυνάμεις του γραφειοκρατικού, τεχνοκρατικού ολοκληρωτισμού και στις δυνάμεις που αγωνίζονται για έναν ανοιχτό, δημοκρατικό, δίκαιο κόσμο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XV

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Το τίμημα των μεταρρυθμίσεων

Ανασκοπώντας το παρελθόν, νιώθω την ανάγκη να κάνω αξιολογική εκτίμηση των ευθυνών του δημοκρατικού στρατόπεδου –και φυσικά των δικών μου ευθυνών– για τις ανώμαλες εξελίξεις στην Ελλάδα. Οι ευθύνες αυτές υπάρχουν και οι δημόσιοι άνδρες έχουν την υποχρέωση να τις αξιολογούν, να τις παραδέχονται δημόσια και να παίρνουν τα μέτρα τους ώστε να μην ξανασυμβούν τα ίδια λάθη.

Η πρώτη μας ευθύνη συνίσταται στο ότι δεν εκτιμήσαμε σωστά το μέγεθος του έργου που αντιμετωπίζαμε ούτε τις δυσκολίες που βρίσκονταν μπροστά μας όταν αναλάβαμε τη διακυβέρνηση της χώρας το 1964. Κερδίσαμε τις εκλογές με συντριπτική πλειοψηφία. Ο λαός περίμενε από μας να ανοίξουμε νέους δρόμους στους τομείς της πνευματικής, κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης ποσοτικά και ποιοτικά. Η ελληνική οικονομία είχε πετύχει ένα σχετικά γοργό ρυθμό ανάπτυξης από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950 και μετά. Όλοι μας όμως είχαμε την αίσθηση πως ο ρυθμός αυτός ήταν αργότερος του δυνατού και πως μια ταχύτερη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας ήταν όχι μόνο επιθυμητή αλλά και αναγκαία. Γνωρίζαμε επίσης, καθώς εξάλλου γνώριζε και η συντριπτική πλειονότητα του ελληνικού λαού, πως και η σύνθεση αυτής της ανάπτυξης και η κα-

τανομή των καρπών της δεν ήταν ικανοποιητικές. Δεν είχαν πραγματοποιηθεί βασικές δομικές αλλαγές. Από την οικονομία έλειπαν τα θεμέλια που θα της επέτρεπαν να προωθηθεί εκ των έσω και η Ελλάδα δεν είχε ξεπεράσει ακόμα τα προπύλαια που θα την οδηγούσαν στο χώρο των οικονομικά προηγμένων χωρών. Οι φτωχοί είχαν γίνει σχετικά φτωχότεροι και οι πλούσιοι πλουσιότεροι. Η χώρα υστερούσε απελπιστικά σε εκπαιδευτικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις. Η ελληνική βιομηχανία είχε παραμείνει βασικά παρασιτική. Οι ξένες επενδύσεις δεν κατευθύνθηκαν σε τομείς που θα συνέβαλλαν στην οικονομική ανάπτυξη και στην αλλαγή. Υπήρχε άμεση ανάγκη ενός προγράμματος ριζικών μεταρρυθμίσεων με μακροπρόθεσμους στόχους, πράγμα που δεν μπορέσαμε να πετύχουμε. Αν όχι παντελώς, τουλάχιστον μερικώς. Ως κοινοβουλευτική δημοκρατική κυβέρνηση αισθανόμασταν την ανάγκη να παρουσιάσουμε αποτελέσματα αμέσως μετά την άνοδό μας στην εξουσία. Το όραμά μας κατά συνέπεια, με μόνη εξαίρεση την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, περιοριζόταν σε μια τετραετή περίοδο, στην περίοδο της λαϊκής εντολής. Επιπλέον στηρίξαμε πολλές, πάρα πολλές, ελπίδες στη δυνατότητα κινητοποίησης του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, από τον οποίο περιμέναμε να επιτελέσει τον αναπτυξιακό του ρόλο μέσα στο πλαίσιο ενός γενικότερου εθνικού προγράμματος που θα περιόριζε τον κυβερνητικό ρόλο, σε επενδύσεις υποδομής, σε ήπιες οργανικές μεταρρυθμίσεις, ειδικότερα των τραπεζών, της κεφαλαιαγοράς, των εργατικών ενώσεων και των αγροτικών συνεταιρισμών – και σε μια προσεκτικά σχεδιασμένη πολιτική αγροτικών επιχορηγήσεων. Δεν κατορθώσαμε να αντιληφθούμε σε ικανοποιητικό βαθμό την ανάγκη δημιουργίας νέων κέντρων πρωτοβουλίας και λήψης αποφάσεων. Δεν μπορέσαμε, με άλλα λόγια, να αντιληφθούμε πως δεν ήταν αρκετό να δημιουργήσουμε ένα ευνοϊκό κλίμα για επενδύσεις και να εισαγάγουμε ένα σύστημα κινήτρων. Η ελληνική οικονομία είχε απόλυτη ανάγκη από τη δημιουργία νέων μορφών επιχειρήσεων τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Στον α-

γροτικό τομέα, ο γεωργικός συνεταιρισμός θα έπρεπε να μετασχηματιστεί στη βασική επιχειρηματική μονάδα με επαρκείς πόρους και με μακροχρόνιες προοπτικές. Όπου ο γεωργικός συνεταιρισμός δεν παρουσίαζε ικανοποιητικά αποτελέσματα θα μπορούσε να αντικατασταθεί από τη γεωργική εταιρεία, που θα μπορούσε να οδηγήσει στη λύση του προβλήματος της συνένωσης των μικρών αγροκτημάτων. Ένας τέτοιος τύπος γεωργικής επιχείρησης, με εκούσια συμμετοχή των αγροτών, θα αποτελούσε επαναστατικό βήμα για την παραγωγή και τη διάθεση γεωργικών προϊόντων. Οι παρασιτικοί μεσάζοντες ανάμεσα στον αγρότη και στο καταναλωτικό κοινό των πόλεων θα παραχωρούσαν τη θέση τους στις σύγχρονες εμπορικές μονάδες, που θα τελούσαν υπό τον έλεγχο των αγροτών, και παράλληλα βιομηχανικές μονάδες θα αναπτύσσονταν γρήγορα σε ολόκληρη τη χώρα για να προμηθεύουν τις πρώτες ύλες και να επεξεργάζονται τα προϊόντα της νεοπροσανατολισμένης γεωργικής παραγωγής. Η υποδιαίρεση της χώρας σε λίγες μεγάλες διοικητικές περιφέρειες θα μας έδινε την ευκαιρία να αποκεντρώσουμε τον προγραμματισμό σε τοπική βάση με τη δημιουργία μεικτών μονάδων δημόσιου - ιδιωτικού προγραμματισμού. Ένα σύγχρονο, ταχύρρυθμο πρόγραμμα εκπαίδευσης διευθυντών επιχειρήσεων και η εισαγωγή συμβουλευτικών υπηρεσιών από το εξωτερικό θα επέτρεπε στο δημόσιο τομέα να ιδρύσει τις απαραίτητες βιομηχανικές μονάδες σε περίπτωση που ο ιδιωτικός τομέας δίσταζε να τις αναλάβει με κοινωνικά αποδεκτούς όρους. Ο στρατός, οι φοιτητές και οι μαθητές των γυμνασίων στη διάρκεια των θερινών τους διακοπών θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την επιτάχυνση της συμπλήρωσης των βασικών στόχων υποδομής - κυρίως για την κατασκευή οδικών συστημάτων και την επιτέλεση έργων συντήρησης. Η μεταχείριση των ξένων κεφαλαίουχων θα έπρεπε να ήταν περισσότερο αποφασιστική. Θα έπρεπε να είχαν καθιερωθεί νέα κριτήρια για επενδύσεις από το εξωτερικό, που θα παρείχαν απτές εγγυήσεις για οφέλη στην ελληνική οικονομία. Σε περίπτωση που η εισροή κεφαλαίων από το ε-

ξωτερικό φαινόταν ανεπαρκής, θα μπορούσαμε να βασιστούμε σε δάνεια από την παγκόσμια χρηματαγορά.

Τέτοιες μεταρρυθμίσεις ασφαλώς θα προκαλούσαν εχθρικές αντιδράσεις από τους ξένους κεφαλαιούχους, τους Έλληνες βιομήχανους και τους μεγαλεμπόρους. Μια τέτοια τακτική θα είχε ως αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη ανάμειξη του δημόσιου τομέα στη συνολική αναπτυξιακή προσπάθεια και θα έπρεπε να είμαστε έτοιμοι να αντιμετωπίσουμε αυτή την κατάσταση. Αυτό που συνέβη στην πραγματικότητα είναι πως το οικονομικό μας πρόγραμμα ανάπτυξης, που ήταν πολύ ήπιο, λιγότερο απαιτητικό και λιγότερο ριζοσπαστικό, έχοντας σκοπό να αποτρέψει την αποξένωση του κατεστημένου δημιούργησε την ίδια εχθρότητα και τις ίδιες ανησυχίες. Η ελληνική οικονομική ολιγαρχία και οι ξένοι προστάτες της δεν ήταν διατεθειμένοι να δουν τη δομή των προνομίων τους, που με κόπο και υπομονή είχαν θεμελιώσει – μια δομή που τους εγγυόταν «ήσυχη ζωή» και εντυπωσιακά κερδοσκοπικά και μονοπωλιακά κέρδη –, να διαλύεται ή να υποσκάπτεται με οποιονδήποτε τρόπο σε οποιονδήποτε βαθμό. Είναι όμως αλήθεια ότι, αν η ολιγαρχία και οι προστάτες της είχαν πειστεί πως σκοπεύαμε σοβαρά να εφαρμόσουμε ένα πρόγραμμα ριζικής μεταρρύθμισης ακόμα και παρά τη θέλησή τους, ίσως θα προτιμούσαν να μη μας πολεμήσουν. Ωστόσο, αφού οποιαδήποτε μεταρρυθμιστική προσπάθεια ήταν απαράδεκτη γι' αυτούς, θα μπορούσαμε να έχουμε προχωρήσει ακόμα μακρύτερα, να έχουμε διαμορφώσει ένα σχέδιο δράσης που ίσως να ωφελούσε την Ελλάδα.

Παρόμοιες παρατηρήσεις ισχύουν και για τη στάση μας σχετικά με ερωτήματα που αφορούν το θέμα της λαϊκής κυριαρχίας. Στη σύγκρουσή μας με τον «ξένο παράγοντα», με το βασιλιά, με την ηγεσία του στρατεύματος και με το παρακράτος του κατεστημένου εμφανιστήκαμε στην αρχή αναποφάσιστοι και απρόθυμοι να υπογραμμίσουμε από την αρχή – με πράξεις και όχι με λόγια – πως «ο βασιλιάς βασιλεύει και ο λαός κυβερνά», πως «ο στρατός ανήκει στο έ-

θνος», πως «η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες». Η προθυμία μας να δεχτούμε συμβιβασμούς και αναβολές στην εφαρμογή του προγράμματός μας θεωρήθηκε, λανθασμένα, από τις δυνάμεις του κατεστημένου σαν αδυναμία, σαν προσπάθεια αποφυγής της σύγκρουσης και των συνεπειών της. Κι όταν η σύγκρουση έγινε αναπόφευκτη, είχαμε χάσει την ορμή που μας είχε χαρίσει η θριαμβευτική εκλογική νίκη. Τα συνθήματα του Ανένδοτου ήταν κρυστάλλινα καθαρά. Αλλά δεν ήμασταν πια στην εξουσία και, καθώς πλησίαζαν οι εκλογές της 28ης Μαΐου και το πρόγραμμά μας έπαιρνε οριστική μορφή, η χούντα χτύπησε και η Ελλάδα γύρισε πίσω πενήντα χρόνια τουλάχιστον.

Ο ελληνικός λαός σωστά μας καταλογίζει πως, αφού η ηγεσία του δημοκρατικού στρατοπέδου γνώριζε πως η Ελλάδα βρισκόταν στα πρόθυρα πραξικοπήματος, θα έπρεπε να έχει οργανώσει ένα δίκτυο αντίστασης κατά των επίδοξων δικτακτόρων. Είναι βέβαια σίγουρο πως δε θα μπορούσαν να γίνουν πολλά πράγματα με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, που είχαν ολοκληρωτικά υπαχθεί στον κρατικό μηχανισμό από τις κυβερνήσεις των ανδρείκελων που μας διαδέχτηκαν στην εξουσία. Είναι επίσης αλήθεια πως η δημιουργία ενός σοβαρού κομματικού οργανισμού με βαθιές λαϊκές ρίζες θα απαιτούσε πολύ περισσότερο χρόνο από όσο είχαμε στη διάθεσή μας. Παρ' όλα αυτά, αν είχαμε ασχοληθεί σοβαρά με τη συγκρότηση μιας μυστικής, αντιστασιακά προσανατολισμένης οργάνωσης, αν είχαμε οργανώσει πυρήνες σε ολόκληρη τη χώρα, αν είχαμε δώσει ξεκάθαρες οδηγίες για συγκεκριμένη δράση εναντίον ενδεχόμενου πραξικοπήματος, αν είχαμε διανείμει ραδιοφωνικούς πομπούς και πολυγράφους και αν είχαμε νοικιάσει διαμερίσματα με ψεύτικα ονόματα για να προστατεύσουμε την ηγεσία της οργάνωσης, τότε ασφαλώς θα μπορούσαμε να φέρουμε σε δύσκολη θέση τους πραξικοπηματίες μέσα σε λίγες ώρες. Και, ενώ αληθεύει το γεγονός πως οργάνωσα τους Δημοκρατικούς Συνδέσμους και ανέθεσα σ' αυτούς αυτή την αποστολή, θα πρέπει να παραδεχτώ με ειλικρίνεια πως ούτε εγώ ούτε το άμεσο περιβάλλον μου

συγκεντρώσαμε τη δραστηριότητά μας προς αυτή την κατεύθυνση. Αυτό οφείλεται μερικώς στο ιδιόμορφο γεγονός πως κανείς δεν είχε παραδεχτεί συναισθηματικά το ενδεχόμενο πραξικοπήματος, αν και όλα τα υπάρχοντα στοιχεία οδηγούσαν σ' αυτό το συμπέρασμα. Οι επικείμενες εκλογές απορρόφησαν τις σκέψεις και τη δραστηριότητα όλων των μελών του κόμματος και προσέλκυσαν την προσοχή ολόκληρου του πληθυσμού. Ήταν πραγματικά δύσκολο να πειστεί οποιοσδήποτε να αφιερώσει το χρόνο του στην προετοιμασία για την αναμέτρηση με τους υποψήφιους δικτάτορες. Αλλά αυτό δεν αλλάζει την ουσία των πραγμάτων. Η ηγεσία του δημοκρατικού στρατοπέδου θα έπρεπε να είχε κάνει πολύ περισσότερα από όσα έκανε. Η παράλειψη αυτή είναι επίσης μια από τις ευθύνες μας.

Προβάλλεται συχνά ο ισχυρισμός πως το δημοκρατικό στρατόπεδο φέρει την ευθύνη του πραξικοπήματος, ιδιαίτερα εγώ, γιατί προκάλεσα την κρίση προωθώντας ένα υπερβολικά ριζοσπαστικό, ένα εξτρεμιστικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα. Έπρεπε δηλαδή να είναι λιγότερο ριζοσπαστικές οι προτάσεις μου για μεταρρύθμιση και τα συνθήματά μου λιγότερο συναρπαστικά. Έτσι, διατείνονται μερικοί, θα είχε αποφευχθεί η στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα. Δεν μπορώ βέβαια παρά να συμφωνήσω πως έτσι θα μπορούσε να αποφευχθεί το στρατιωτικό πραξικόπημα, απορρίπτω όμως εξολοκλήρου αυτό το επιχείρημα. Και μόνο γιατί βασίζεται στην εσφαλμένη λογική πως δε θα πρέπει να αναλαμβάνεται καμία μεταρρυθμιστική προσπάθεια από φόβο μήπως καταλάβει βίαια την εξουσία κάποια αντιδραστική ομάδα· πως οι άνθρωποι πρέπει να αποδέχονται τη μοίρα τους, είτε τους αρέσει είτε όχι, από φόβο μήπως βρεθούν σε ακόμα χειρότερη κατάσταση· πως κάθε ελπίδα για πρόοδο και αλλαγή πρέπει να εγκαταλειφθεί για πάντα από φόβο μήπως οι δυνάμεις του κατεστημένου επιλέξουν τη βίαιη αρπαγή της εξουσίας.

Ο Τζον Τζεράσι, στο βιβλίο του *Ο Μεγάλος Φόβος στη Λατινική Αμερική*, διατυπώνει ολοκάθαρα αυτό το πρόβλημα. Σχολιάζοντας το πρόγραμμα του Μπετανκούρ στη Βενεζουέλα, γράφει:

Θα μπορούσε, επί παραδείγματι, να κλείσει για ένα χρόνο όλα τα σχολεία, να στρατολογήσει όλους τους δασκάλους και τους σπουδαστές και να τους στείλει στην ύπαιθρο να διδάξουν τους αναλφάβητους γραφή και ανάγνωση. Δεν το έκανε. Θα μπορούσε να επιβάλει μεγαλύτερες υποχρεώσεις στις εταιρείες πετρελαίων εξαναγκάζοντάς τες να χρηματοδοτήσουν την αγροτική του μεταρρύθμιση, κάτι που οι Ηνωμένες Πολιτείες θα είχαν δεχτεί επειδή ήταν φίλος τους. Δεν το έκανε. Θα μπορούσε να επιβάλει μεγάλους δασμούς στα εισαγόμενα είδη πολυτελείας, ώστε να χρηματοδοτήσει την εκκαθάριση των φτωχογειτονιών. Δεν το έκανε. Θα μπορούσε να αναθέσει στο στρατό την εκχέρωση περιοχών της ζούγκλας, την κατασκευή δρόμων, την κατασκευή υδρευτικών και αποχετευτικών έργων κ.λπ. (όπως ο στρατός της Βολιβίας). Δεν το έκανε. Θα μπορούσε να καταβάλει προσπάθειες να περικόψει τα υπερβολικά προνόμια των στρατιωτικών και να περιορίσει το στραγαλιστικό ρόλο της ολιγαρχίας πάνω στην οικονομία. Θα μπορούσε να επιβάλει, έστω σε μικρό βαθμό, τη συμμετοχή των εργατών στα κέρδη των μεγάλων κεφαλαιούχων. Θα μπορούσε να επιβάλει ειδική φορολογία στα κέρδη που αποσύρονταν από τη χώρα και ειδικές φορολογικές απαλλαγές στα κέρδη που επενδύονταν εκ νέου σε βιομηχανίες που δημιουργούσαν νέες ευκαιρίες εργασίας. Δεν έκανε τίποτα από όλα αυτά. Παρά το γόητρο που είχε ως μεταρρυθμιστής, δεν κατόρθωσε να μειώσει ούτε την ανεργία. «Δεν μπορούσε να κάνει τίποτα», μου είπε ένας φιλελεύθερος, «γιατί θα τον ανέτρεπε η στρατιωτική ομάδα του Πέρες Χιμένες». Και τι μ' αυτό; Ο Φροντίζι πρόβαλε την ίδια δικαιολογία, αν και αυτός τουλάχιστον εκβιομηχάνισε την Αργεντινή σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι ο Μπετανκούρ τη Βενεζουέλα. Για πόσο καιρό ακόμα πρέπει να υποστηρίζεται το δόγμα της πολιτικής αδράνειας από φόβο μήπως καταλάβει την εξουσία η Δεξιά;

Οι δυνάμεις της προόδου, της αλλαγής και της μεταρρύθμισης δεν πρέπει να αδρανούν από φόβο. Πρέπει όμως να παίρνουν τα μέ-

τρα τους ώστε η λαϊκή τους βάση να είναι κατάλληλα οργανωμένη για τη σύγκρουση με τις συντηρητικές και αντιδραστικές δυνάμεις σε περίπτωση που μια τέτοια σύγκρουση καταστεί αναπόφευκτη.

Υπάρχει φυσικά ένα κάπως πιο λεπτό επιχείρημα κατά του ριζοσπαστικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος που το δημοκρατικό στρατόπεδο – και ιδιαίτερα εγώ – προσπάθησε να εφαρμόσει στην Ελλάδα, εξερεθίζοντας έτσι το κατεστημένο. Σύμφωνα με αυτό το εξεζητημένο επιχείρημα, η αλλαγή ήταν αναγκαία στην Ελλάδα, αλλά θα έπρεπε να επιτευχθεί με άλλα μέσα και όχι με πολιτική σύγκρουση. Αν τα πολιτικά κόμματα είχαν περιορίσει την προσοχή τους στην προσπάθεια της οικονομικής ανάπτυξης και στην άνοδο του μορφωτικού επιπέδου του λαού, τότε σε μία ή δύο δεκαετίες ο ιδιόμορφος σχηματισμός στη διάρθρωση δύναμης, που έδινε στο ελληνικό κατεστημένο την καταπιεστική και οπισθοδρομική μορφή του, θα διαλυόταν αργά αλλά αναπότρεπτα. Αν είχαμε στηριχτεί στην οικονομική αλλαγή ως μέσο ανασχηματισμού της διάρθρωσης εξουσίας στην Ελλάδα, ως μέσο πρόκλησης μιας επιθυμητής αναμόρφωσης της δομής του ελληνικού κατεστημένου, θα είχαμε φτάσει στο σκοπό μας πιο αργά αλλά σίγουρα.

Όσοι προβάλλουν επιχειρήματα αυτού του είδους δεν μπορούν να αντιληφθούν τη φύση των καθυστερημένων χωρών. Η μονολιθικότητα του κατεστημένου, η ικανότητά του να εμποδίζει κάθε μορφή οικονομικής ανάπτυξης που απορροφά τη δύναμή του, είναι στην ουσία το κατεξοχήν χαρακτηριστικό γνώρισμα των καθυστερημένων χωρών και αποτελεί το ειδικό διαφοροποιητικό κριτήριο ανάμεσα σε μια καθυστερημένη και σε μια προηγμένη χώρα. Ο επαναστατικός χαρακτήρας του Τρίτου Κόσμου αντανακλά το αδιαφιλονίκητο γεγονός πως η αλλαγή μπορεί να επιτευχθεί μόνο αφού προηγηθούν μεταβολές στη διάρθρωση εξουσίας και στη σύνθεση του κατεστημένου.

Εκείνοι που προβάλλουν αυτά τα επιχειρήματα δεν κατανοούν επίσης το γεγονός πως η επιλογή μιας αναπτυξιακής πορείας σε ο-

ποιοδήποτε συγκεκριμένο χρονικό σημείο αποκλείει όλες τις εναλλακτικές δυνατότητες για το μέλλον, που ενδεχομένως ήταν πρόσφορες κατά το χρόνο της αρχικής επιλογής. Για να είμαι περισσότερο σαφής, αν η ελληνική οικονομία αφηνόταν να αναπτυχθεί μέσα στα περιθώρια του παρασιτικού και υποτελούς χαρακτήρα της, τότε θα ήταν ακατόρθωτος ο μελλοντικός της μετασχηματισμός. Ως συνέπεια, για την επιτυχή πολιτιστική, κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας απαραίτητη προϋπόθεση ήταν ένα σημαντικό κατόρθωμα στον πολιτικό τομέα, η απελευθέρωση δηλαδή της χώρας από τη στραγγαλιστική λαβή του αντιδραστικού κατεστήμενου.

Ατενίζοντας το μέλλον

Κάθε προσπάθεια για πρόβλεψη εξελίξεων, για εκτίμηση της πιθανότητας μιας σύντομης επιστροφής των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα, για πρόγνωση των διαδοχικών σταδίων του απελευθερωτικού αγώνα του ελληνικού λαού απαιτεί ικανοποιητική γνώση των σχετικών παραγόντων και επιβάλλει την υποχρέωση ανάπτυξης μιας σωστής προοπτικής.

Το ελληνικό πρόβλημα δεν είναι δυνατό, αλλά ούτε και πρέπει να αντιμετωπίζεται ξεκομμένα από την ευρωπαϊκή και παγκόσμια πραγματικότητα. Δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια όψη στη μέθοδο πάλης και αλλαγής, που είναι τόσο χαρακτηριστική στην εποχή μας. Υπάρχουν τέσσερις τουλάχιστον διαστάσεις της πάλης αυτής που πρέπει να λαμβάνονται ταυτόχρονα υπόψη σε σχέση με το ελληνικό πρόβλημα.

Πρώτον, υπάρχει ο τιτάνιος αγώνας ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις για παγκόσμια επικράτηση. Ο αγώνας αυτός έχει περάσει από πολλές φάσεις. Στη σημερινή του φάση, της «ειρηνικής συνύπαρξης», κλίνει προς την προαγωγή καλών σχέσεων ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις και στην καλλιέργεια μιας σιωπηρής κατανόησης για

το σεβασμό εκ μέρους τους της αντίστοιχης υπεροχής τους σε καθεμιά από τις επακριβώς καθορισμένες σφαίρες επιρροής. Η σημερινή φάση απαιτεί επίσης την ανοχή εκ μέρους των δύο υπερδυνάμεων των αντίστοιχων εσωτερικών αστυνομευτικών ενεργειών τους. Η προσέγγιση των δύο υπερδυνάμεων έχει ταυτόχρονα θετικές και αρνητικές επιπτώσεις όσον αφορά τον αγώνα για την ελευθερία και τη δημοκρατία στην Ελλάδα και σε άλλα μέρη του κόσμου. Στο βαθμό που προάγει ειρηνικές εξελίξεις και τη μείωση της ψυχροπολεμικής έντασης, η προσέγγιση των δύο υπερδυνάμεων συμβάλλει αισθητά στη μείωση του φόβου και ελαχιστοποιεί την πιθανότητα σπασμωδικών και υστερικών αντιδράσεων εκ μέρους τους εναντίον εθνικιστικών τάσεων, ανεξαρτητοποίησης και δημοκρατικοποίησης στις αντίστοιχες σφαίρες επιρροής. Την ίδια στιγμή όμως η προσέγγιση αυτή διευκολύνει τη σύναψη συμφωνιών ανάμεσά τους για μια πιο στεγανή διαίρεση του κόσμου σε συνασπισμούς και για την ανεμπόδιστη επέκταση του ελέγχου τους στους δορυφόρους τους και στους υποτελείς τους. Μειώνοντας το φόβο εκμετάλλευσης από τη μία των καταστάσεων διαμάχης στο στρατόπεδο της άλλης, διευκολύνει την επέκταση και την ενίσχυση του ελέγχου τους στις εσωτερικές υποθέσεις των υποτελών χωρών. Αν οι Ηνωμένες Πολιτείες ανησυχούσαν πως η Σοβιετική Ένωση θα μετέτρεπε την Ελλάδα σε ένα νέο Βιετνάμ, θα έδειχναν πολύ λιγότερη προθυμία να υποστηρίξουν τους συνταγματάρχες στην Ελλάδα.

Δεύτερον, υπάρχει ο αγώνας του Τρίτου Κόσμου για χειραφέτηση και εθνική κυριαρχία. Ο βαθμός επιτυχίας των αντικειμενικών σκοπών των χωρών του Τρίτου Κόσμου και ο βαθμός αποφυγής υποταγής τους σε ένα από τα δύο στρατόπεδα είναι αντίστοιχοι του βαθμού προαγωγής και ενδυνάμωσης των δυνάμεων της ελευθερίας. Η Ελλάδα είναι χώρα του Τρίτου Κόσμου, μολοντί αποτελεί μέρος της ευρωπαϊκής ηπείρου και της δυτικοευρωπαϊκής κοινότητας. Οι πολιτικές της εξελίξεις θα επηρεαστούν σοβαρά από τη γενικότερη πορεία των ρευστών σχέσεων ανάμεσα στις δυνάμεις του Τρίτου Κό-

σμου και στα δύο στρατόπεδα. Παρά το πελώριο δυναμικό που διαθέτουν οι δύο υπερδυνάμεις και την αποφασιστικότητά τους να διατηρήσουν και να εντείνουν τη διαίρεση του κόσμου σε δύο στρατόπεδα, να καταπνίξουν κάθε προσπάθεια ουδετερότητας και να δορυφοροποιήσουν τα νεοσύστατα έθνη, το αποτέλεσμα του αγώνα δεν είναι καθόλου προβλέψιμο. Οι φυγόκεντρες δυνάμεις είναι επίσης πανίσχυρες και το πάθος για ανεξαρτησία τόσο βαθιά ριζωμένο που δεν μπορεί να αγνοηθεί.

Τρίτον, υπάρχει η αδιόρατη, συγκαλυμμένη σύγκρουση στην ευρωπαϊκή ήπειρο ανάμεσα στο επεκτατικό οικονομικό και πολιτικό δυναμικό των Ηνωμένων Πολιτειών και στην προσπάθεια των δυτικοευρωπαϊκών συμμάχων τους για διεκδίκηση του ρόλου τους ως ισοτίμων συνεταίρων στην Ατλαντική Κοινότητα. Τελικά, είτε οι Ηνωμένες Πολιτείες θα κατορθώσουν να μετατρέψουν τη Δυτική Ευρώπη σε δορυφόρο περιοχή, είτε οι Ευρωπαίοι θα διασφαλίσουν την ατομικότητά τους, την ξεχωριστή τους οντότητα, την ανεξαρτησία τους. Η διαδικασία δεν είναι μονάχα πολιτική αλλά και οικονομική. Και αφορά όχι μόνο τη Δυτική Ευρώπη αλλά και την Ανατολική. Γιατί η Ευρώπη μπορεί να ορθοποδήσει και να αντιμετωπίσει τις δύο υπερδυνάμεις μόνο αν είναι ενωμένη. Η εσωτερική πολιτική ελευθερία και δημοκρατικοποίηση σε κάθε ευρωπαϊκή χώρα συνδέεται στενά με την έκβαση του αδιόρατου αυτού αγώνα, που αντιστοιχεί στη λιγότερο αδιόρατη πάλη των λαών του ανατολικού στρατοπέδου, για ανεξαρτησία και δημοκρατία κατά των καταπιεστικών δυνάμεων του συγκεντρωτικού, γραφειοκρατικού σοσιαλισμού της Μόσχας. Η Τσεχοσλοβακία είναι η Ελλάδα της Μόσχας, όπως ακριβώς η Ελλάδα είναι η Τσεχοσλοβακία της Ουάσινγκτον.

Τέταρτον, υπάρχει η ακατάπαυστη πάλη των λαών των δύο υπερδυνάμεων κατά της καταπιεστικής επέκτασης της εξουσίας του κρατικού τους γραφειοκρατικού συστήματος πάνω στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές λειτουργίες των χωρών τους. Κάθε προσπάθεια των προοδευτικών δημοκρατικών δυνάμεων στις ίδιες τις

υπερδυνάμεις, κάθε επίτευγμα στην πάλη για μια ανοιχτή, ελεγχόμενη από το λαό κοινωνία είναι ένα κέρδος για την ελευθερία, για την ειρήνη και για την πρόοδο σε ολόκληρο τον κόσμο.

Κατά συνέπεια, ο αγώνας για την ελευθερία και την ανεξαρτησία στην Ελλάδα επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από την επιτυχία ή αποτυχία παρόμοιων αγώνων σε άλλα μέρη του κόσμου. Είναι αναπόσπαστο μέρος της ίδιας οικουμενικής διαδικασίας.

Βλέποντας στενότερα το ελληνικό πρόβλημα, μπορούμε να διαγράψουμε τις ιστορικές πιθανότητες που αντιμετωπίζει κάθε Έλληνας. Η πρώτη πιθανότητα είναι η εγκατάσταση του χουντικού καθεστώτος στην εξουσία σε διαρκή βάση. Μια τέτοια εξέλιξη προϋποθέτει: 1) Συνεχιζόμενη αδιαφορία από την πλευρά του σοβιετικού στρατοπέδου. 2) Παραδοχή εκ μέρους των δυτικοευρωπαϊκών χωρών του απολυταρχισμού ως μορφής διακυβέρνησης μελών της κοινότητάς τους. 3) Καχεκτικό αντιστασιακό κίνημα στην Ελλάδα. Μια τέτοια καχεκτικότητα δε θα αντικατοπτρίζει την έλλειψη αντίθεσης στο στρατιωτικό καθεστώς, γιατί η αντίθεση αυτή ασφαλώς θα παραμένει μαζική ανεξάρτητα από τη διάρκεια επιβίωσης του καθεστώτος των συνταγματαρχών και από την ενδεχόμενη τελικά επιτυχία τους να παράσχουν τα μέσα και την πολιτική που είναι απαραίτητα για έναν αξιόλογο ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης. Θα αντικατόπτριζε μάλλον την έλλειψη υλικών μέσων για τον εφοδιασμό του αντιστασιακού κινήματος για την αναμέτρηση με τη δικτατορία.

Η δεύτερη πιθανότητα είναι η ανατροπή της στρατιωτικής χούφτας από ένα άλλο, αμερικανικής έμπνευσης πραξικόπημα με σκοπό να ανοιχτεί ο δρόμος για την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα. Αυτό προϋποθέτει: 1) Σημαντικές μεταβολές στην πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών ως αποτέλεσμα ευρωπαϊκών πιέσεων ή εσωτερικών εξελίξεων στην Αμερική. Η αλλαγή της αμερικανικής πολιτικής θα μπορούσε επίσης να προέλθει και από φόβο μήπως η Σοβιετική Ένωση αποφασίσει τελικά να μετατρέψει την Ελλάδα σε Βιετνάμ για να υποσκάψει τη στρατη-

γική θέση των Ηνωμένων Πολιτειών στην ανατολική Μεσόγειο. 2) Αναπτυσσόμενο αντιστασιακό κίνημα, που η τελική του νίκη, κατά τη γνώμη των Ηνωμένων Πολιτειών, θα μπορούσε να οδηγήσει στην εγκατάσταση αντιαμερικανικής κυβέρνησης στην Ελλάδα – μιας κυβέρνησης που ενδέχεται να αποσύρει την Ελλάδα από το ΝΑΤΟ και να τη συνδέσει με τα κράτη του Συμφώνου της Βαρσοβίας.

Η τρίτη πιθανότητα είναι μια αλλαγή στον τύπο, αλλά όχι στην ουσία, της δικτατορίας που είναι εμπνευσμένη από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Μια τέτοια αλλαγή θα μπορούσε να επιτευχθεί με την εφαρμογή του Συντάγματος του 1968.

Η τέταρτη πιθανότητα είναι η «βιετναμοποίηση» της Ελλάδας. Αυτό θα μπορούσε να συμβεί ως αποτέλεσμα απόφασης του σοβιετικού στρατοπέδου να μην επιτρέψει τη βαθμιαία μεταβολή της Ελλάδας σε αποθήκη πυρομαχικών των Ηνωμένων Πολιτειών στην ανατολική Μεσόγειο ή ως αποτέλεσμα εμφάνισης σημαντικού αντιστασιακού κινήματος κυριαρχούμενου από την Αριστερά και όχι από το Κέντρο.

Η πέμπτη πιθανότητα είναι ένα νασερικού τύπου στρατιωτικό πραξικόπημα που θα μπορούσε να οδηγήσει τη χώρα σε διαφορετική κατεύθυνση όσον αφορά το διεθνή της προσανατολισμό και το κοινωνικό της σύστημα, αλλά που δε θα υπήρχε περίπτωση να καλλιεργήσει την εξέλιξη των δημοκρατικών λειτουργιών ή να σεβαστεί τη λαϊκή κυριαρχία. Υπάρχει πάντα φυσικά και η πιθανότητα ενός στρατιωτικού πραξικοπήματος που θα προερχόταν μέσα ή έξω από τη χούντα του Παπαδόπουλου και θα ισοδυναμούσε απλώς με αλλαγή ηγεσίας. Αυτή η πιθανότητα όμως, όσο κι αν φαίνεται σημαντική, δεν έχει κανένα ενδιαφέρον εκτός από το ότι μπορεί να δημιουργήσει μια ευκαιρία για λαϊκή δράση.

Η έκτη πιθανότητα είναι η νίκη των αντιστασιακών δυνάμεων και η εγκατάσταση δημοκρατικής εξουσίας στην Ελλάδα ύστερα από βίαιη αναμέτρηση του λαού με το στρατιωτικό καθεστώς, χωρίς όμως την ανάμειξη του ανατολικού στρατοπέδου. Αυτό προϋποθέτει:

1) Σημαντική ηθική και υλική ενίσχυση της αντίστασης από τις δημοκρατικές, προοδευτικές δυνάμεις ολόκληρου του κόσμου. 2) Ανάπτυξη ενός δυναμικού, εύρωστου αντιστασιακού κινήματος στην Ελλάδα. Θα μπορούσε επίσης να επιτευχθεί το ίδιο αποτέλεσμα με συνδυασμό στρατιωτικού πραξικοπήματος από δημοκρατικούς αξιωματικούς και λαϊκής κινητοποίησης υπό την αιγίδα του αντιστασιακού κινήματος.

Δεν είμαι σε θέση να προβλέψω ποια από τις παραπάνω πιθανότητες θα πραγματοποιηθεί. Μπορώ όμως να εκθέσω σε γενικές γραμμές τη στρατηγική που έχει υιοθετηθεί από το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ). Η εκτίμηση της κατάστασης και η γενική στρατηγική του ΠΑΚ έχουν αναπτυχθεί σε φυλλάδια και σε δηλώσεις του κινήματος που αξίζει τον κόπο να παραθέσουμε:

Το ΠΑΚ εργάζεται για την ανάπτυξη του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος με στόχους την εθνική ανεξαρτησία, τη λαϊκή κυριαρχία, την κοινωνική δικαιοσύνη και τη δημοκρατική διαδικασία.

Ο αγώνας του ΠΑΚ για μια ουσιαστική δημοκρατία στηρίζεται στην αρχή πως η εθνική ανεξαρτησία αποτελεί προϋπόθεση για την πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας, πως η λαϊκή κυριαρχία αποτελεί προϋπόθεση για την πραγμάτωση της κοινωνικής δικαιοσύνης –στο πλαίσιο μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας– και πως η κοινωνική και οικονομική ισότητα των πολιτών αποτελεί προϋπόθεση για την πραγμάτωση της πολιτικής δημοκρατίας.

Γι' αυτό και ο αγώνας του ΠΑΚ είναι πρωτίστως και κατά κύριο λόγο αγώνας για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τα αποικιακά δεσμά που χάλκευσε ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός στο πλαίσιο της Ατλαντικής Συμμαχίας. Για το ΠΑΚ το στρατοκρατικό καθεστώς της χούντας δεν είναι παρά μια ιδιαίτερα στυγνή μορφή αποικιοποίησης της Ελλάδας.

Το ΠΑΚ αγωνίζεται και θα αγωνιστεί με όλα τα μέσα για την ανατροπή της χούντας, για την παραδειγματική τιμωρία των ενόχων του βάνουσου καθεστώτος της, για την άμεση αποφυλάκιση όλων

των πολιτικών κρατουμένων, για την αποκατάσταση όλων των θυμάτων του ελληνικού λαού και για τη συνολική ακύρωση του νομοθετικού και διοικητικού έργου της χουντικής περιόδου – συμπεριλαμβανομένων των συμβάσεων επενδύσεων με κυβερνήσεις.

Το ΠΑΚ θα συνεχίσει τον αγώνα του μέχρι την ώρα που η Ελλάδα θα είναι εθνικά ανεξάρτητη, που ο ελληνικός λαός θα είναι κυρίαρχος στη χώρα του, που θα έχουν τεθεί στέρεα τα θεμέλια μιας σοσιαλιστικής και δημοκρατικής Ελλάδας.

Το ΠΑΚ απορρίπτει απερίφραστα οποιοσδήποτε συμφωνίες ανάμεσα σε πολιτικές ή αντιστασιακές οργανώσεις που θα περιορίζαν την ελευθερία του ελληνικού λαού να καθορίσει ο ίδιος το μέλλον του.

Οι κατακτήσεις του ελληνικού λαού θα εξασφαλιστούν στο πλαίσιο ενός νέου Συντάγματος που θα προέλθει από μια ελεύθερα και αβίαστα εκλεγμένη Συντακτική Εθνοσυνέλευση.

Η Εθνοσυνέλευση θα αποφασίσει:

1. Για τη μορφή του πολιτεύματος.
2. Για το κοινωνικό σύστημα της χώρας.
3. Για τους κανόνες που θα διέπουν τον προσανατολισμό της χώρας στο διεθνή χώρο.

Το ΠΑΚ θα υποβάλει στον ελληνικό λαό και στη Συντακτική Συνέλευση σχέδιο Συντάγματος που θα στηρίζεται στις παρακάτω αρχές:

1. Τα βασικά δικαιώματα του πολίτη προστατεύονται από το Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ. Η ελευθερία γνώμης και έκφρασης, η ελευθερία οργάνωσης για την επίτευξη συλλογικών σκοπών στο πλαίσιο του Συντάγματος και το απαραβίαστο του ατόμου κατοχυρώνονται συνταγματικά και προστατεύονται από ανεξάρτητη Δικαιοσύνη.

2. Συνταγματικά κατοχυρώνονται:

α) Η κοινωνική ιδιοκτησία (δηλαδή η εθνική, περιφερειακή, δημοτική, κοινοτική και συνεταιριστική ιδιοκτησία) και εκμετάλλευση των παραγωγικών επιχειρήσεων της χώρας.

Εξάιρεση αποτελούν η μικρή αγροτική, εμπορική και βιοτεχνική επιχείρηση.

β) Το δικαίωμα εργασίας του Έλληνα της υπαίθρου και της πόλης, η δωρεάν παιδεία και η κοινωνική ασφάλιση για όλους τους Έλληνες.

γ) Η κοινωνική και οικονομική ισότητα των δύο φύλων.

3. Συνταγματικά κατοχυρώνεται επίσης το γενικό πλαίσιο της τοποθέτησης της χώρας στο διεθνή χώρο.

α) Η χώρα είναι κατ' αρχήν αντίθετη σε κάθε στρατιωτική συμμαχία ή συνασπισμό που μπορεί να στρέφεται ενάντια στην ειρήνη και στην αυτοδιάθεση των λαών.

β) Η χώρα δε συμμετέχει σε συμμαχίες που υπονομεύουν την εθνική της ανεξαρτησία ή που περιορίζουν τα κυριαρχικά δικαιώματα του ελληνικού λαού πάνω στις ένοπλες δυνάμεις ή στο ελληνικό έδαφος.

γ) Η χώρα δε συμμετέχει σε συμμαχίες που οδηγούν στην πόλωση του ευρωπαϊκού ή μεσογειακού χώρου.

4. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι ελεύθερες. Ο διαχωρισμός κράτους και Εκκλησίας κατοχυρώνεται συνταγματικά.

5. Η χώρα αποκεντρώνεται. Περιφερειακά συμβούλια –που εκλέγονται άμεσα από το λαό της περιφέρειας– ευθύνονται για τα περιφερειακά θέματα έντεκα περίπου περιφερειών της χώρας. Η εξουσία τους περιορίζεται σε περιφερειακά δημοσιονομικά θέματα, καθώς και σε θέματα περιφερειακού προγραμματισμού και περιφερειακής ασφάλειας.

6. Ο πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας εκλέγεται άμεσα από το λαό για περιορισμένη θητεία. Ο πρόεδρος είναι εκπρόσωπος του κράτους.

7. Συνέλευση των περιφερειακών συμβουλίων εκλέγει τα δύο τρίτα των μελών του Εθνικού Συμβουλίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης (ΕΣΟΚΑ). Η κυβέρνηση της χώρας ορίζει το ένα τρίτο των μελών του ΕΣΟΚΑ. Πρόεδρος του ΕΣΟΚΑ είναι ο πρόεδρος

της Δημοκρατίας. Το ΕΣΟΚΑ, με την τεχνική συμπαράσταση ενός διοικητικά ανεξάρτητου και αυτόνομου Εθνικού Κέντρου Κοινωνικού και Οικονομικού Προγραμματισμού (ΕΚΚΟΠ), διατυπώνει και αναθεωρεί το πρόγραμμα της χώρας σε αρμονία με τα αντίστοιχα περιφερειακά προγράμματα ανάπτυξης.

8. Το πρόγραμμα του ΕΣΟΚΑ είναι δεσμευτικό και για την κυβέρνηση της χώρας και για τα περιφερειακά συμβούλια –στο μέτρο που τα αφορά–, εκτός αν περισσότερα από τα δύο πέμπτα των μελών του ΕΣΟΚΑ αντιτίθενται, οπότε το πρόγραμμα κατατίθεται στη Βουλή.

Αναθεώρηση του προγράμματος του ΕΣΟΚΑ από τη Βουλή απαιτεί πλειοψηφία των δύο τρίτων.

9. Η Βουλή εκλέγεται άμεσα από το λαό. Κάθε κόμμα υποβάλλει στο λαό ψηφοδέλτιο σε εθνική βάση και υποδεικνύει ταυτόχρονα τη σειρά επιτυχίας των υποψηφίων.

10. Η κυβέρνηση προέρχεται από τη Βουλή και πρέπει να έχει την εμπιστοσύνη της. Ευθύνεται για την εξωτερική πολιτική, την εθνική άμυνα και την εκτέλεση του προγράμματος ανάπτυξης της χώρας. Οι αστυνομικές υπηρεσίες ελέγχονται αποκλειστικά από περιφερειακά και τοπικά συμβούλια. Η κυβέρνηση κινείται μέσα στο πλαίσιο που καθορίζονται από τη Βουλή.

11. Οι σχέσεις της κυβέρνησης και των περιφερειακών συμβουλίων, των δήμων και των κοινοτήτων διέπονται από το Σύνταγμα.

Ερμηνευτική (του Συντάγματος) νομοθεσία της Βουλής –που αφορά αυτές τις σχέσεις– απαιτεί ψήφο δύο τρίτων της Βουλής και έγκριση της Συνέλευσης Περιφερειακών Συμβουλίων με πλειοψηφία τριών πέμπτων.

12. Δήμοι και κοινότητες αυτοδιοικούνται. Δημοσιονομικά και διοικητικά χαίρουν ανεξαρτησίας απέναντι και στην κυβέρνηση και στα περιφερειακά συμβούλια.

13. Το πρόγραμμα ανάπτυξης της χώρας καθορίζει το γενικό πλαίσιο εισοδηματικών ανακατανομών – που αφορούν την εθνική, την περιφερειακή, τη δημοτική και την κοινοτική οικονομία.

14. Το δικαστικό σώμα αυτοδιοικείται. Η διάρθρωσή του, η επάνδρωσή του και η λειτουργία του καθορίζονται από το Ανώτατο Συμβούλιο Ελληνικής Δικαιοσύνης. Τα μέλη του συμβουλίου εκλέγονται για μακρά, περιορισμένης διάρκειας θητεία από τη Βουλή και τη Συνέλευση Περιφερειακών Συμβουλίων. Απαιτείται πλειοψηφία τεσσάρων πέμπτων για την πλήρωση θέσεων και στα δύο σώματα.

15. Το Συμβούλιο Επικρατείας –τμήμα του δικαστικού σώματος– ερμηνεύει το Σύνταγμα σε ό,τι αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στους οργανισμούς που προβλέπονται από το Σύνταγμα.

16. Τα εργατικά συνδικάτα και οι συνεταιρισμοί αποτελούν θεσμούς ανεξάρτητους από το κράτος.

17. Οι ένοπλες δυνάμεις ανήκουν στο έθνος και υπόκεινται στην εξουσία της νόμιμης κυβέρνησης της χώρας. Η διαπαιδαγώγηση του στρατού γίνεται σύμφωνα με τους νόμους και το πνεύμα της Ελληνικής Δημοκρατίας.

18. Σε κάθε περιφέρεια της χώρας δημιουργείται Εφεδρική Εθνοφρουρά. Όλοι ανεξαιρέτα οι πολίτες ορισμένης ηλικίας είναι υποχρεωμένοι να ανήκουν στην Εθνοφρουρά, εκτός αν απαλλαγούν για λόγους υγείας. Η Εθνοφρουρά όλων των περιφερειών αποτελεί ενιαίο σύστημα. Διοικείται από το Ανώτατο Συμβούλιο Εφεδρικής Εθνοφρουράς (ΑΣΕΕ), που εκλέγεται από τη Συνέλευση Περιφερειακών Συμβουλίων. Η Εθνοφρουρά έχει αρμοδιότητα για την προστασία του Συντάγματος σε περίπτωση που θα επιχειρηθεί η βίαιη κατάλυσή του. Σε περίπτωση πολέμου εντάσσεται στις ένοπλες δυνάμεις.

19. Η τηλεόραση και το ραδιόφωνο ανήκουν στον ελληνικό λαό. Διευθύνονται από επιτροπή που εκλέγεται από τη Συνέλευση Περιφερειακών Συμβουλίων και που έχει ταυτόχρονα την εμπιστοσύνη της Βουλής.

Το ΠΑΚ καλεί όλους τους Έλληνες μέσα και έξω από την Ελλάδα να ενώσουν τις δυνάμεις τους σε ένα μαχητικό, γιγάντιο, απελευθερωτικό κίνημα. Έτσι, και μόνο έτσι, θα θέσουμε τα θεμέλια μιας

νέας, δημοκρατικής, σοσιαλιστικής Ελλάδας. Έτσι, και μόνο έτσι, ο λαός θα είναι κυρίαρχος, ο στρατός θα ανήκει στο έθνος και η Ελλάδα στους Έλληνες.

Η στρατηγική του απελευθερωτικού αγώνα

1. Διαπιστώσεις

1. Ο ανασχηματισμός της χουντικής κυβέρνησης στην Ελλάδα και οι σχετικές ανακοινώσεις, δηλώσεις και λόγοι των εκπροσώπων της αποκαλύπτουν την «πορεία πλεύσεως» – όπως αυτή έχει καθοριστεί από την Ουάσινγκτον.

α) Η «ομαλοποίηση» στο πλαίσιο του στρατοκρατικού Συντάγματος του 1968 παραμένει μόνιμος, θεμελιώδης στόχος. Και αυτό γιατί η εφαρμογή του και νομιμοποιεί τη χούντα και μονιμοποιεί την αμερικανική-νατοϊκή κατοχή της Ελλάδας.

β) Ο ρυθμός εφαρμογής του Συντάγματος του 1968 είναι βραδύς – βραδύτερος δηλαδή από τις αρχικές προβλέψεις της Ουάσινγκτον. Και αυτό γιατί ο ελληνικός λαός, στη συντριπτική του πλειονότητα, έχει μείνει ακλόνητος στις επάλξεις του αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία, τη λαϊκή κυριαρχία, τη δημοκρατική διαδικασία και την κοινωνική δικαιοσύνη. Η χούντα είναι δύσκολο να ριψοκινδυνεύσει εκλογική διαδικασία –έστω και στο πλαίσιο του στρατοκρατικού Συντάγματός της– χωρίς στοιχειώδη αποδοχή της «ομαλοποίησης» από τμήμα του ελληνικού λαού και τμήμα της παλιάς πολιτικής ηγεσίας. Είναι τιμή για το λαό μας πως πέντε χρόνια βάνουσης καταπίεσης και στρατιωτικού νόμου δεν εξασφάλισαν ακόμα τις προϋποθέσεις της «ομαλοποίησης».

γ) Ο «τεχνοκρατικός» δήθεν χαρακτήρας της νέας χουντικής κυβέρνησης εξυπηρετεί ταυτόχρονα δύο στόχους του Παπαδόπουλου και των αφεντικών του – της CIA και του Πενταγώνου. Πρώτον, ο-

δηγεί στον παραμερισμό των «σκληρών» από πόστα σημασίας για τη γενική πολιτική και διευκολύνει έτσι την πορεία προς την «ομαλοποίηση». Δεύτερον, προετοιμάζει «στελέχη» για τον κομματικό οργανισμό της χούντας όταν φτάσει η ώρα των εκλογών.

δ) Η προώθηση της «αποκεντρώσεως» δεν είναι στην ουσία της παρά προώθηση ασφυκτικού ελέγχου από το κέντρο στην επαρχία. Και αυτό, για να προετοιμαστούν οι συνθήκες για τη διεξαγωγή των εκλογών τύπου Βιετνάμ.

ε) Τα διάφορα «ανοίγματα» προς τους παλιούς κοινοβουλευτικούς αποσκοπούν στην παγίδευσή τους, στην αποδοχή τελικά από την παλιά πολιτική ηγεσία του Συντάγματος του 1968, και στη δημιουργία κλίματος ηττοπάθειας, που θα επιτρέψει επιτάχυνση της πορείας προς βιετναμικές εκλογές.

στ) Ταυτόχρονα, νέες συλλήψεις και δίκες αποσκοπούν στη δημιουργία γενικής πεποίθησης πως κάθε ελεύθερη ελληνική φωνή θα σιγήσει κάτω από το βάνουσο πέλαμα της δικτατορίας.

2. Η θέση της κυβέρνησης των ΗΠΑ (δηλαδή του Πενταγώνου και της CIA) απέναντι στο ελληνικό θέμα είναι σαφής. Και είναι καιρός για όλους τους Έλληνες, σε όποια παράταξη κι αν ανήκουν, να το εννοήσουν. Να εννοήσουν δηλαδή πως η χούντα είναι κατασκευασμα των ΗΠΑ. Πως αποτελεί το μόνο σύστημα δύναμης στον ελληνικό χώρο που σήμερα μπορεί να εξυπηρετήσει πλήρως τα στρατηγικά και οικονομικά συμφέροντα της αμερικανικής αυτοκρατορίας στην ανατολική Μεσόγειο. Πως ο Παπαδόπουλος είναι πειθίσιμος πράκτορας που στόχο έχει το ξεπούλημα της Ελλάδας σ' εκείνους που τον ανέδειξαν. Πως η μόνη «πολιτική λύση» που θα στηρίξουν οι Αμερικανοί είναι η πολιτικοποίηση της χούντας στο πλαίσιο του Συντάγματος του 1968.

3. Πρέπει μια για πάντα να καταστεί σαφές πως το Σύνταγμα του 1968 είναι ένας καταστατικός χάρτης που γράφτηκε στην Ουάσινγκτον και αποβλέπει στη μονιμοποίηση της αμερικανικής κατοχής στην Ελλάδα μέσω της χούντας των συνταγματαρχών, την οποία νο-

μιμοποιεί. Δύο βασικές διατάξεις που αφορούν το ρόλο του στρατού και το νεοσύστατο Συνταγματικό Δικαστήριο δείχνουν καθαρά την ολοκληρωτική φύση του Συντάγματος της χούντας και κάνουν τα υπόλοιπα άρθρα του νεκρό γράμμα.

α) Ο στρατός καθορίζεται ως τέταρτη, ανεξάρτητη εξουσία, που δεν ελέγχεται από την εκλεγμένη πολιτική ηγεσία (υπηρετεί όμως το ΝΑΤΟ). Ο στρατός αυτοδιοικείται (ο υπουργός Αμύνης δεν μπορεί να κάνει ούτε μετάθεση), ο στρατός είναι επιφορτισμένος «να προστατεύσει το κοινωνικόν καθεστώς [...] έναντι εξωτερικών και [...] εσωτερικών εχθρών».

β) Το Συνταγματικό Δικαστήριο, που διορίζεται από την παρούσα χούντα εφ' όρου ζωής, έχει απόλυτο έλεγχο πάνω στην πολιτική ζωή της χώρας, αποφασίζει αμετάκλητα ποιοι πολίτες ή κόμματα μπορούν να πολιτευτούν, με κριτήριο τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, και έχει την εξουσία να διαλύει κόμματα και να κηρύσσει βουλευτές έκπιπτους.

Το ίδιο Σύνταγμα αποκλείει οποιαδήποτε αναθεώρηση της εξωτερικής και αμυντικής πολιτικής της χώρας από το εκλεγμένο κοινοβούλιο. Γίνεται έτσι η Ελλάδα μόνιμος δορυφόρος της Ουάσινγκτον.

Επιβάλλει επίσης το Σύνταγμα του 1968 αυστηρούς περιορισμούς στα ατομικά δικαιώματα, στην ελευθερία του Τύπου και στη συνδικαλιστική δράση και παρέχει ειδικές εύνοιες στους εφοπλιστές και στις ξένες επενδύσεις.

Μπορεί να ονομαστεί διαφορετικά το Σύνταγμα του 1968 «βασιλευόμενος νεοσποικιακός милитарισμός».

4. Το ξεπούλημα της Κύπρου –με τη μορφή διχοτόμησης και νατοποίησης– αποτελεί βασική υποχρέωση της χούντας προς το Πεντάγωνο και το ΝΑΤΟ. Οι εξελίξεις στη Μέση Ανατολή και στη Μεσόγειο γενικότερα οδηγούν τους Αμερικανούς πάτρωνες του Παπαδόπουλου στο να επιμένουν σε άμεση εξόφληση αυτού του γραμματίου.

Αλλά η χούντα αντιμετωπίζει δύο δυσκολίες. Πρώτον, τη μαχη-

τική αντίθεση του ελληνοκυπριακού λαού. Δεύτερον, κίνδυνο εσωτερικό στις τάξεις του στρατού. Γιατί είναι δύσκολο να μεταμφιέσουν την πράξη εθνικής προδοσίας (δηλαδή τη διχοτόμηση της Κύπρου) σε πράξη που υπηρετεί τα συμφέροντα του έθνους.

Παρά τις δυσκολίες της, η χούντα είναι υποχρεωμένη να προχωρήσει σε δυναμική λύση του Κυπριακού, να επεκτείνει την αμερικανική-νατοϊκή κατοχή στο ελεύθερο και ανεξάρτητο κομμάτι του ελληνισμού, την Κύπρο. Η «λύση» του Κυπριακού ασφαλώς θα προηγηθεί των βιετναμικού τύπου εκλογών στην Ελλάδα – γιατί είναι σχεδόν αδύνατο να προχωρήσουν η χούντα και οι Αμερικανοί πάτρωνές της στην «ομαλοποίηση» με την Κύπρο ελεύθερη.

5. Θα πρέπει να είναι κρυστάλλινα σαφές σε όλους τους Έλληνες πως υπάρχουν μονάχα δύο δρόμοι μπροστά στο έθνος. Ο ένας οδηγεί στην πολιτικοποίηση της χούντας και στην «πορτογαλοποίηση» της Ελλάδας. Ο άλλος οδηγεί σε εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, αγώνα δυναμικής αναμέτρησης ανάμεσα στις δυνάμεις του λαού και στις δυνάμεις κατοχής. Κι επειδή «μέση οδός», εξελικτική πορεία που να οδηγεί στην εθνική ανεξαρτησία και στη δημοκρατία, δεν υπάρχει στο δεδομένο ιστορικό πλαίσιο, όσοι αρνούνται το γνήσια εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα του αγώνα του ελληνικού λαού αργά ή γρήγορα θα ταυτιστούν με την επαίσχυντη πορεία προς την πολιτικοποίηση της χούντας και τη μονιμοποίηση της ξένης κατοχής στην πατρίδα μας.

II. Τι πρέπει να κάνουμε

1. Ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας μας είναι κατεξοχήν δυναμικός αγώνας – αγώνας που προέρχεται και από το πρωτοποριακό τμήμα του λαού και της νεολαίας και από τις τάξεις του στρατού – από εκείνα τα στρατευμένα παιδιά του λαού μας που δεν ξέχασαν ούτε τον Έλληνα ούτε την Ελλάδα. Γι' αυτό, το πρώτο, το βασικό μας έργο, έργο του ΠΑΚ, είναι η αντιστασιακή δικτύωση της χώρας – δι-

κτύωση σε κάθε περιοχή, σε κάθε λαϊκό στρώμα, σε κάθε επαγγελματικό κλάδο.

2. Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας με αόριστους, μεσοβέζικους στόχους δε γίνεται. Κανείς δε θα προσφέρει τις απαραίτητες θυσίες στο βωμό του αγώνα για να ξαναγυρίσουμε στις 20 Απριλίου 1967. Πρέπει το νέο όραμα να είναι κρυστάλλινο, ξεκάθαρο, πέρα από οποιαδήποτε αμφισβήτηση ή ασάφεια.

3. Μα δεν αρκεί οι στόχοι να είναι ξεκάθαροι, να ξεπηδούν από την ψυχή του λαού μας και να ανταποκρίνονται στις ιστορικές συνθήκες. Πρέπει οι στόχοι και η γραμμή του αγώνα να γίνουν συνείδηση σε κάθε γωνιά της πατρίδας – σε κάθε χωριό, σε κάθε κωμόπολη, σε κάθε πόλη. Για να γίνουν οι στόχοι του αγώνα κτήμα του λαού, για να γίνουν πολιτική συνείδηση του κάθε Έλληνα, για να ξεπηδήσει η δυναμική αντίσταση από τη μάζα του λαού, χρειάζεται πολιτική δράση, και αυτό απαιτεί επέκταση της πολιτικής δικτύωσης απ' άκρη σ' άκρη της πατρίδας. Η πολιτική δικτύωση και η αντιστασιακή δικτύωση δεν είναι παρά δύο μορφές της ίδιας αγωνιστικής διαδικασίας που ενσαρκώνει τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού λαού.

4. Όρος απαραίτητος για την επίτευξη ή τουλάχιστον για την επιτάχυνση της επίτευξης των στόχων του αγώνα του ελληνικού λαού είναι η ανάπτυξη συμμαχιών με χώρες, λαούς, πολιτικές δυνάμεις και κινήματα που ταυτίζονται ιστορικά με εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες. Μονάχα λαοί που πρόσφατα αγωνίστηκαν για την εθνική ανεξαρτησία και την αυτοδιάθεσή τους μπορεί να είναι ή να γίνουν γνήσιοι συμπαρασάτες του ελληνικού λαού στο δύσκολο και ανηφορικό του δρόμο προς τη λευτεριά. Αυτό δε σημαίνει πως πρέπει ή πως μπορούμε να αγνοήσουμε την προσφορά βοήθειας από δυνάμεις, κόμματα, πολιτικές κινήσεις που, για λόγους τακτικής, το βρίσκουν χρήσιμο προσωρινά να ταυτιστούν με κάποια φάση του αγώνα του λαού μας. Χρειάζεται όμως προσοχή να μην υπάρξουν ανταλλάγματα που υπονομεύουν τους στόχους του αγώνα.

5. Ο αγώνας απαιτεί ενότητα, την πλατύτερη δυνατή ενότητα, που να αγκαλιάζει όλη τη μάζα του ελληνικού λαού. Μα η ενότητα είναι εφικτή μόνο στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα – δηλαδή μόνο στο πλαίσιο δυνάμεων, κινήσεων, οργανώσεων που αναγνωρίζουν ξεκάθαρα και αποδέχονται τον εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα του αγώνα του ελληνικού λαού.

6. Οι δημοκρατικοί πατριώτες Έλληνες του εξωτερικού –όσοι ανήκουν στο ΠΑΚ ή στις οργανώσεις που το πλαισιώνουν– αποτελούν βασικά στελέχη του αγώνα, έστω κι αν βρίσκονται μακριά από το σκληρό στίβο της μάχης στην πατρίδα. Πρέπει να συνειδητοποιήσουν πως η συμμετοχή τους στον αγώνα, η προσφορά τους στις επάλξεις του εξωτερικού, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της αγωνιστικής προσπάθειας του ελληνικού λαού για μια ελεύθερη, ανεξάρτητη, δημοκρατική Ελλάδα.

α) Έργο τους είναι η εξάπλωση της οργάνωσης, η επέκταση της δικτύωσής της σε κάθε χώρα, σε κάθε πρωτεύουσα, σε κάθε πόλη της ξενιτιάς όπου υπάρχουν και δουλεύουν Έλληνες. Παντού πυρήνες, παντού στελέχη, παντού συνειδητά στελέχη του απελευθερωτικού αγώνα.

β) Έργο τους είναι η ενημέρωση του Έλληνα του εξωτερικού με κάθε μέσο – με έντυπο, με ραδιόφωνο, με συγκεντρώσεις, με συζήτηση στο πανεπιστήμιο, στο εργοστάσιο, στο γραφείο, στο καφενείο.

γ) Έργο τους είναι η μαχητική κινητοποίηση του ελληνισμού σε κρίσιμες στιγμές – για να δημιουργηθεί παντού το πνεύμα πως η κατοχή της πατρίδας μας από το Πεντάγωνο αποτελεί απαράδεκτη δουλεία και για το έθνος και για το λαό, για να υπάρξει το κλίμα που θα ανταποκρίνεται στις θυσίες που απαιτούνται από τη σκληρή αναμέτρηση στο εσωτερικό.

δ) Έργο τους είναι η ηθική και υλική ενίσχυση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Η οικονομική συμπαράσταση στους αγωνιστές και στα θύματα της μάχης αποτελεί στοιχειώδες καθήκον κάθε μέλους του ΠΑΚ, κάθε πατριώτη Έλληνα.

ε) Έργο τους είναι η πολιτική δράση στο εξωτερικό. Στόχος πρώτος είναι η όξυνση των αντιθέσεων στις τάξεις του εχθρού – δηλαδή στις σχέσεις ανάμεσα στη χούντα και στους πάτρωνές της Αμερικανούς. Στόχος δεύτερος είναι η αξιοποίηση των αντιθέσεων ανάμεσα στην επεκτατική πολιτική των ΗΠΑ και στην ανεξαρτησία των χωρών του ΝΑΤΟ – με επίκεντρο το ελληνικό θέμα. Στόχος τρίτος, γενικότερα, είναι η αξιοποίηση των αντιθέσεων ανάμεσα στις αντιδραστικές και στις προοδευτικές δυνάμεις του εξωτερικού, με επίκεντρο το ελληνικό θέμα. Στόχος τέταρτος είναι η αποκάλυψη της φενάκης, της πορείας προς τη «δημοκρατία» του 1968, που αποσκοπεί στο να καθησυχάσει τις συνειδήσεις των Δυτικοευρωπαίων ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί μόνιμα δεσμά για τον ελληνικό λαό.

στ) Έργο τους, τέλος, είναι η άμεση προσφορά στον αγώνα του εσωτερικού. Η προετοιμασία για τη μεγάλη ώρα, όταν τους ζητηθεί η προσωπική τους παρουσία στο μεγάλο και τιμημένο στίβο της πατρίδας.

Με πίστη στις δυνάμεις του ελληνικού λαού, με πίστη στο δίκιο του αγώνα μας, θα προχωρήσουμε στο δύσκολο δρόμο που οδηγεί στη νίκη και στη λευτεριά.

ΕΘΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΠΑΚ

Σεπτέμβρης 1971

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΜΗΝΥΜΑ

Την 21η Απριλίου 1968, πρώτη επέτειο της αποφράδας μέρας που επέβαλε τη δικτατορία στον ελληνικό λαό η χούντα των συνταγματάρχων, ο Γεώργιος Παπανδρέου έκανε μια προκήρυξη. Ως αποτέλεσμα αυτής της ενέργειας, οι συνταγματάρχες τον συνέλαβαν για τρίτη φορά. Και ήταν βαρύ τίμημα για τον Γεώργιο Παπανδρέου, γιατί οι συνθήκες κάτω από τις οποίες ήταν φυλακισμένος προκάλεσαν το θάνατό του.

Η προκήρυξη, που την ηχογράφησε κρυφά στο γραφείο του στο Καστρί και την έστειλε λαθραία στο εξωτερικό για να μεταδοθεί από το ραδιόφωνο σε όλο τον κόσμο τη μέρα της Λαμπρής, 21 Απριλίου 1968, αποτελεί ταιριαστό επίλογο για το βιβλίο που είναι αφιερωμένο στο δημοκρατικό πάθος, στην ανθρωπιά και στο θάρρος του Γεωργίου Παπανδρέου:

Η ημέρα της Αναστάσεως του Κυρίου συμπίπτει εφέτος με την επέτειο της σταυρώσεως του λαού μας. Το στρατιωτικόν πραξικόπημα της 21ης Απριλίου κατήργησεν όλας τας ελευθερίας.

Κατήργησε την ελευθερίαν του τύπου. Αι εφημερίδες δεν λογοκρίνονται απλώς, αλλά γράφονται από τα όργανα της χούντας. Το περιεχόμενον είναι ομοιόμορφον. Διαφέρουν μόνον οι τίτλοι. Κατήργησε την ελευθερίαν του λόγου. Ουδείς δύναται να ασκήση έλεγchon. Παραπέμπεται αμέσως εις το στρατοδικείον, το οποίον επιβάλλει

ποινάς πολυτετών φυλακίσεων. Αλλά και χωρίς να ομιλήσουν χιλιάδες πολίται συλλαμβάνονται και εκτοπίζονται εις ερημικάς νήσους υπό ασυτηράν αστυνομικήν επιτήρησιν.

Κατελύθη η ελευθερία του συνέρχεσθαι. Αποτελεί αδίκημα και υπάγεται εις το στρατοδικεϊόν η συγκέντρωσις και ολίγων ανθρώπων.

Ισχυρίζεται η χούντα ότι αποκατέστησε την τάξιν. Αλλά δεν είναι η τάξις του νόμου, η τάξις των ελευθέρων ανθρώπων. Είναι η τάξις του φόβου, η τάξις των στρατοδικείων και είναι το κοινόν γνώρισμα όλων των ολοκληρωτικών καθεστώτων.

Η χούντα, διά να δικαιολογήση το πραξικόπημα, κατεσκεύασεν ένα μύθον ότι κατὰ τας επικειμένας τότε εκλογάς της 28ης Μαΐου θα επεχειρείτο κομμουνιστική επανάστασις και διά να την προλάβουν επεχείρησαν το πραξικόπημα. «Η σωτηρία της πατρίδος», είπον, «είναι ο υπέρτατος νόμος» και επρόλαβαν να γίνουν σωτήρες.

Η σωτηρία της πατρίδος είναι πράγματι ο υπέρτατος νόμος, αλλά όταν υπάρχει ο κίνδυνος, και κίνδυνος δεν υπήρχε. Από τας εκλογάς της 28ης Μαΐου θα προέκυπτεν απλώς, καθώς όλοι εκ των υστέρων αναγνωρίζουν, παντοδύναμος η Ένωσις Κέντρου, το μέγα δημοκρατικόν κόμμα της χώρας. Και η Ένωσις Κέντρου, καθώς επανειλημμένως είχομεν διακηρύξει, ήτο και ιδεολογικώς αυτόνομος και πολιτικώς αυτοδύναμος. Η αλήθεια είναι ότι προς ματαίωσιν της ιδικής μας εκλογικής νίκης κατεσκευάσθη ο μύθος του κομμουνιστικού κινδύνου και επεχειρήθη το πραξικόπημα.

Και την πλήρη απόδειξιν ότι δεν υπήρξεν ο κίνδυνος κομμουνιστικής επαναστάσεως έχει προσκομίσει αυτή η χούντα. Επί έν έτος επιδίδεται εις ερεύνας και δεν κατόρθωσε να ανεύρη ούτε έν όπλον, όχι μόνον εις τον ιδικόν μας δημοκρατικόν κόσμον αλλά ούτε και εις τους κομμουνιστάς. Ούτε έν. Πώς λοιπόν θα εγένετο επανάστασις ενός αόπλου λαού εναντίον ενός πανόπλου κράτους; Μόνον ηλίθιοι είναι δυνατόν να πιστεύουν αυτόν τον μύθον.

Η χούντα διακηρύττει τώρα ότι επιδίδεται εις την αναγέννησιν της πατρίδος. Καταγγέλλει το «φαύλον παρελθόν» και όμως ουδέποτε, ούτε εις τας χειωτέρας περιόδους του κοινοβουλευτισμού, εί-

χεν υπάρξει τόση δημαγωγία και τόση ευνοιοκρατία. Απελύθησαν όλοι ανεξαιρέτως όσοι είχαν εκλεγεί από τον λαόν. Δήμαρχοι, δημοτικοί και κοινοτικοί σύμβουλοι, συμβούλια συνεταιρισμών, δικηγορικών και ιατρικών συλλόγων, και εν γένει πάσης αιρετής αρχής, και αντικατεστάθησαν με τους συγγενείς και τους ευνοουμένους, κύριον έργον των οποίων είναι η αποστολή τηλεγραφημάτων ευγνωμοσύνης και η οργάνωσις υποδοχών. Και απελύθησαν αυθαιρέτως χιλιάδες εντίμων αξιωματικών και υπαλλήλων.

Ψεύδος εχρησιμοποίησεν η χούντα προς κατάληψιν της αρχής. Το ψεύδος επικειμένης κομμουνιστικής επανάστασεως. Και τώρα χρησιμοποιεί νέον ψεύδος προς παραμονήν της. Χρησιμοποιεί την απάτην του επικειμένου δημοψηφίσματος και εν συνεχεία των εκλογών εις το αόριστον μέλλον. Διά την 1ην Σεπτεμβρίου έχει ορισθή η ενέργεια δημοψηφίσματος επί του νέου Συντάγματος. Ποίον θα είναι το νέον Σύνταγμα ουδείς ακόμη γνωρίζει. Η δικτατορία συντάσσει το Σύνταγμα της δημοκρατίας! Εν τω μεταξύ δημοσιεύει καθημερινώς εις τον τύπον άρθρα ενός σχεδίου Συντάγματος το οποίον κατήργησε μία επιτροπή και ζητεί επ' αυτών την γνώμην των πολιτών. Εις αντάλλαγμα της πλήρους καταλύσεως του Συντάγματος η χούντα προσφέρει εις τον λαόν την μελέτην του Συντάγματος. Εις την τυραννίαν προσθέτει και τον εμπαιγμόν.

Και καλείται ο λαός να μετάσχη εις το δημοψήφισμα ενώ θα γνωρίζη ότι, με οιαδήποτε έκβασίν του, την επομένην η χούντα θα ευρίσκειται και πάλιν εις την αρχήν διά να έχη επισημάνει τους θαρραλέους αντιπάλους της, διότι αντίπαλοι είναι όλοι, και να τους «εξυγιάνη» με φυλακίσεις και εξορίες, και αυτή θα είναι η ελευθέρα έκβασις της θελήσεως του λαού.

Απευθύνομαι προς τας Ενόπλους Δυνάμεις της χώρας. Ενώ την ηυξημένην εθνικήν των ευαισθησίαν, η οποία εξηγεί ότι κατά την 21ην Απριλίου παρεπλανήθησαν από το μέγα ψεύδος ότι επέκειτο κομμουνιστική επανάστασις. Αλλά τώρα το ψεύδος έχει αποκαλυφθή. Ούτε υπήρξεν, ούτε υπάρχει κίνδυνος κομμουνιστικής επανάστασεως. Και όμως η χούντα παραμένει εις την αρχήν. Διατί;

Και τώρα απευθύνομαι προς τον ελεύθερον κόσμον. Είχομεν ελπίσει έπειτα από τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον, ότι ο φασισμός είχεν οριστικώς συντριβή και ότι δεν ηδύνάτο πλέον να εμφανισθή τουλάχιστον εις την Ευρώπην. Και όμως συνέβη. Και αποτελεί εντροπήν δι' ημάς ότι έκαμε την αρχήν από την πατρίδα μας την Ελλάδα, την κοιτίδα της δημοκρατίας. Αλλά η τύχη της χούντας δεν πρόκειται να είναι γεγονός μόνον τοπικόν. Θα αποτελέση παράδειγμα και ή θα ενθαρρύνη ή θα απογοητεύση επιδόξους δικτάτορας και εις άλλας χώρας.

Διά τούτο απευθύνομαι προς τον ελεύθερον κόσμον, τους λαούς και τας κυβερνήσεις του. Ζητούμεν και την ιδικήν των αλληλεγγύην και συμπαράσασιν. Δεν ζητούμεν επέμβασιν εις την εσωτερικήν μας ζωήν. Αλλά έχουν δικαίωμα να ρυθμίζουν την ιδικήν των πολιτικήν. Και μία διεθνής απομόνωσις και πολιτική και οικονομική της χούντας θα οδηγήση εις την άμεσον κατάρρευσίν της. Και αυτήν επικαλούμεθα εξ ονόματος του υποδούλου Ελληνικού λαού, τον οποίον εκπροσωπούμεν.

Ο ελεύθερος κόσμος, με αυτήν την πρωτοβουλίαν, και θα τιμήση και θα προστατεύση τον εαυτόν του. Θα καταστή άξιος του ονόματός του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το βιβλίο αυτό, που, όπως προαναφέρθηκε, σκοπό έχει να τοποθετήσει το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21ης Απριλίου μέσα σε σωστό ιστορικό πλαίσιο μα και να αναλύσει τις συνέπειές του για το μέλλον της Ελλάδας, από τη φύση του επιβάλλει ορισμένους περιορισμούς στην έκταση και στο βάθος που μπορεί να δοθεί στην εξιστόρηση και ανάλυση των εξελίξεων της πολυτάραχης τριακονταετίας που πέρασε. Ο περιορισμένος χώρος του βιβλίου αυτού και η ανάγκη διατήρησης ιστορικής συνέχειας επιτρέπει μονάχα στοιχειώδη σκιαγράφηση των κυριότερων γεγονότων της πρόσφατης περιόδου.

Είναι όμως λογικό πως ο Έλληνας αναγνώστης, που η ζωή του, η ενημερία του, η ατομική και η εθνική του αξιοπρέπεια και οντότητα συνδέονται άμεσα με τις πρόσφατες και τρέχουσες εξελίξεις, δικαιούται λεπτομερειακή ενημέρωση ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη μετά το πραξικόπημα περίοδο και τις προοπτικές που ανοίγονται για το μέλλον. Ανταποκρινόμενοι σε αυτή την ανάγκη, παραθέτουμε επιλεγμένα κείμενα που κατά καιρούς έδωσε στη δημοσιότητα ο συγγραφέας του βιβλίου Ανδρέας Γ. Παπανδρέου υπό την ιδιότητά του ως αρχηγού του ΠΑΚ. Τα κείμενα αυτά αποδίδουν τις εκτιμήσεις του συγγραφέα και της οργάνωσης που εκπροσωπεί σε θέματα όπως οι σχέσεις της χούντας με διεθνείς οργανισμούς και η εξάρτησή της από το ΝΑΤΟ μέσα στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των δύο υπερδυνάμεων. Αναλύουν τις θέσεις του ΠΑΚ πάνω στο θέμα του ρόλου των κομμάτων στον απελευθερωτικό αγώνα, καθώς και πάνω στο θέμα της αντιστασιακής και πολιτικής ενότητας των δημοκρατικών δυνάμεων της Ελλάδας. Τέλος, διατυπώνουν τους στόχους και τη στρατηγική του απελευθερωτικού αγώνα και εξηγούν το σκε-

πτικό τους, με την ελπίδα πως θα αποτελέσουν αντικείμενο σκέψης και συζήτησης που θα συμβάλει στη συνειδητοποίηση της αλήθειας πως μόνο με την αντίσταση, μόνο με τη δυναμική αναμέτρηση με τις δυνάμεις κατοχής, ντόπιες και ξένες, είναι δυνατό να γίνει η Ελλάδα ελεύθερη και δημοκρατική.

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΒΟΛΗΣ ΤΗΣ ΧΟΥΝΤΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Το ΝΑΤΟ προκάλυμμα της αμερικανικής κατοχής στην Ελλάδα

Στις 12 Δεκεμβρίου 1969, το Συμβούλιο της Ευρώπης αποφάσισε την αποβολή της χούντας των συνταγματαρχών από τους κόλπους της δυτικοευρωπαϊκής κοινότητας, με βάση τρίτομη έκθεση εξεταστικής επιτροπής που τεκμηριώνει το στυγνό, ολοκληρωτικό χαρακτήρα του καθεστώτος (αναφερόμενη με ειδικό κεφάλαιο σε εκατοντάδες περιπτώσεων απάνθρωπων βασανισμών πολιτικών κρατουμένων) και απέρριπτε ως παντελώς ασήηρικτο τον ισχυρισμό της χούντας πως κατέλυσε τους δημοκρατικούς θεσμούς για να προστατεύσει τη χώρα από την «κομμουνιστικήν απειλή». Ο ελληνικός λαός, μέσα και έξω από την Ελλάδα, πανηγύρισε το γεγονός, βέβαιος πως οι Δυτικοευρωπαίοι, που θεωρούσαν ανεχθή την παρουσία της χούντας στο Συμβούλιο της Ευρώπης, θα έβρισκαν την ηθική δύναμη να κάνουν το αποφασιστικό, θαρραλέο βήμα και να αμφισβητήσουν το δικαίωμα της δικτατορίας του Παπαδόπουλου να αντιπροσωπεύει την Ελλάδα στην Ατλαντική Συμμαχία. Πολλοί παρατηρητές και εκπρόσωποι του πολιτικού κόσμου είδαν την απόφαση του Συμβουλίου της Ευρώπης ως άνοιγμα για την εξεύρεση λύσης στο ελληνικό θέμα. Ο αρχηγός του ΠΑΚ Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, σε μήνυμά του προς τον ελληνικό λαό στις 27 Δεκεμβρίου 1969, απορρίπτει ως ψεύδεις αυτές τις ελπίδες, που μονάχα ανασταλτική επίδραση θα μπορούσαν να έχουν στην απελευθερωτική προσπάθεια του λαού – διαπίστωση που δυστυχώς αποδείχτηκε προφητική από τα γε-

γονότα που ακολούθησαν. Στο μήνυμα αυτό ο αρχηγός του ΠΑΚ εξηγεί την πραγματική σημασία της απόφασης του Συμβουλίου της Ευρώπης και υποδεικνύει στον ελληνικό λαό τη δυναμική αναμέτρηση με τις δυνάμεις κατοχής ως το μόνο δρόμο για την απελευθέρωση της χώρας. Με το μήνυμα αυτό το ΠΑΚ παίρνει οριστική θέση στο ζήτημα της μοναρχίας. Το παραθέτουμε ολόκληρο:

Με την απόφαση του Συμβουλίου της Ευρώπης στις 12 Δεκεμβρίου 1969 το ελληνικό πρόβλημα μπήκε σε μια καινούρια, αποφασιστική φάση. Η σωστή εκτίμηση αυτής της νέας φάσης από τις δημοκρατικές δυνάμεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή κλιμάκωση του αγώνα του λαού μας για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τις αδίστακτες δυνάμεις κατοχής.

Οι παρακάτω παρατηρήσεις θεμελιώνουν τη δική μας εκτίμηση πάνω στη νέα φάση του αγώνα μας και στη στρατηγική που πρέπει όλοι να ακολουθήσουμε για να γίνει η Ελλάδα χώρα ελεύθερη, δημοκρατική, κυρίαρχη και ανεξάρτητη.

1. Η απόφαση των δυτικοευρωπαϊκών χωρών να καταδικάσουν το στρατιωτικό καθεστώς στην Ελλάδα, να κάνουν το πρώτο αποφασιστικό βήμα για την απομόνωσή του από την κοινότητά τους, απαίτηση σημαντικό θάρρος, γιατί οι αμερικανικές πιέσεις είχαν πραγματικά πάρει μεγάλες διαστάσεις. Σημαντικές πιέσεις ασκήθηκαν ιδιαίτερα πάνω στη Γερμανία, στην Ιταλία και στη Μάλτα. Ο υπουργός Εξωτερικών των Ηνωμένων Πολιτειών Ρότζερς είχε μεταβληθεί κυριολεκτικά την τελευταία εβδομάδα πριν από τη συνεδρίαση του Συμβουλίου της Ευρώπης σε διπλωματικό παρασκηνιακό εκπρόσωπο της χούντας. Γι' αυτό το λόγο η απόφαση της Δύσης αποκτά όλως ιδιαίτερη σημασία. Αποτελεί πραγματικά το πρώτο όχι της Δυτικής Ευρώπης προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και ενσάρκωνει τουλάχιστον τέσσερα ξεχωριστά μηνύματα:

α) Μήνυμα προς την Ουέσινγκτον πως με κανέναν τρόπο δεν εί-

ναι διατεθειμένη η Δυτική Ευρώπη να επιτρέψει να θυσιαστούν οι δημοκρατικές της παραδόσεις και οι ελεύθεροι θεσμοί της στο βωμό της ψυχροπολεμικής στρατηγικής των Ηνωμένων Πολιτειών.

β) Μήνυμα προς τη στρατιωτική ηγεσία της Δυτικής Συμμαχίας πως η πολιτική εκπροσώπηση της Δύσης δε δέχεται να αποφασίζονται κρίσιμα θέματα για το μέλλον της Ευρώπης από τη στρατιωτική ηγεσία ερήμην των λαών.

γ) Μήνυμα προς τον ελληνικό λαό πως οι δημοκρατικές πολιτικές δυνάμεις της Δύσης αποτελούν πολύτιμο συμπαραστάτη του ελληνικού λαού στο δύσκολο και ανηφορικό αγώνα του.

δ) Μήνυμα πως η πολιτική εκπροσώπηση των δημοκρατικών αντιστασιακών δυνάμεων της Ελλάδας στο εξωτερικό γίνεται ο νόμιμος φορέας της φωνής του ελληνικού έθνους.

2. Τα σημαντικά αυτά επιτεύγματα δε λύνουν τα δεσμά του ελληνικού λαού. Αποτελούν μόνο ένα πρώτο βήμα σε μια ανηφορική αγωνιστική πορεία. Γιατί θα πρέπει να έχει γίνει σε όλους σαφές πως το Πεντάγωνο, που κατευθύνει σε όλα τα ουσιαστικά της σημεία την εξωτερική πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών, όσο μεγάλο και αν ήταν γι' αυτό το πλήγμα από την απόφαση του Συμβουλίου της Ευρώπης, δεν προτίθεται να μειώσει την ηθική, στρατιωτική και οικονομική βοήθειά του προς τη χούντα. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει αυτή η διαπίστωση. Η χούντα και το δίκτυο δύναμής της μέσα στο στρατό αποτελούν τη μόνη ασφαλή επέκταση, προέκταση, των αμερικανικών στρατιωτικών υπηρεσιών στον ελληνικό χώρο, που γεωπολιτικά θεωρείται τόσο κρίσιμος για την ψυχροπολεμική στρατηγική των Ηνωμένων Πολιτειών. Γιατί είναι γεγονός πως το παλατιανό κατεστημένο και τα κόμματα της Δεξιάς, που στο παρελθόν είχαν παίξει το ρόλο του τοποτηρητή των Ηνωμένων Πολιτειών, έπαψαν μετά το πραξικόπημα των συνταγματαρχών να αποτελούν συμπαγή φορέα ικανό να εγγυηθεί τα πολυποίκιλα συμφέροντα του ξένου παράγοντα με τρόπο μόνιμο και συνεπή. Το Πεντάγωνο θα συνεχίσει απροκάλυπτα τη συμπαρά-

σταση του προς τη χούντα μέχρι την ώρα που οι ηλεκτρονικοί του εγκέφαλοι το ειδοποιήσουν ότι το κόστος του Παπαδόπουλου και των συνταγματαρχών είναι μεγαλύτερο για τις Ηνωμένες Πολιτείες από τα οφέλη που τους αποδίδουν. Στο Κογκρέσο, στο υπουργείο Εξωτερικών των Ηνωμένων Πολιτειών, ακόμα και σε κύκλους της CIA, υπάρχουν φωνές που βλέπουν πως η σημερινή πορεία είναι επικίνδυνη για την Αμερική όχι μόνο επειδή δημιουργείται στην Ελλάδα δυνατό αντιαμερικανικό πνεύμα αλλά και επειδή ξυπνά η Ευρώπη και βλέπει, με πυρήνα το ελληνικό πρόβλημα, την επικίνδυνη μορφή που έχει πάρει η επεκτατική πολιτική του Πενταγώνου για τους ελεύθερους θεσμούς της Δυτικής Ευρώπης. Αλλά η φωνή των Αμερικανών που δε συμμερίζονται την επίσημη πολιτική της χώρας τους, πολιτική που εκφράζει καθ' ολοκληρίαν πια τη γραμμή του Πενταγώνου, είναι ασθενική και αδύναμη. Και έχει καταστεί σαφές πως, αν δεν υπάρξουν σημαντικές πρόσθετες εξελίξεις και στον ελληνικό και στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο, τίποτα το ουσιαστικό δεν πρόκειται να αλλάξει στη διάρθρωση της σημερινής επαίσχυντης κατοχής της χώρας μας.

3. Ο ανατολικός συνασπισμός συμπαραστέκεται στη χούντα απροκάλυπτα πια. Δεν είναι δύσκολο να εξηγήσει κανείς το φαινόμενο αν δεν κινείται από παραδοσιακές πολιτικές ψευδαισθήσεις. Στο πλαίσιο της συμφωνίας των δύο μεγάλων υπερδυνάμεων, ο ανατολικός συνασπισμός σέβεται το βιασμό των ελευθεριών του ελληνικού λαού από το Πεντάγωνο, όπως και οι Ηνωμένες Πολιτείες σέβονται τον ανάλογο βιασμό των ελευθεριών του τσεχοσλοβακικού λαού από τις δυνάμεις του Συμφώνου της Βαρσοβίας.

4. Κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι τουλάχιστον αφελές να περιμένει κανείς πολιτική λύση του ελληνικού προβλήματος. Η πείρα μας είναι πρόσφατη. Η προσπάθεια του Καραμανλή καμία δε βρήκε απήχηση στην Ουάσινγκτον. Και αυτό γιατί η χούντα και μόνο η χούντα –κάτω από τις σημερινές αντικειμενικά δεδομένες συνθή-

κες— θεωρείται από το Πεντάγωνο ως ο ασφαλής εγγυητής των συμφερόντων του σε μακροχρόνια προοπτική.

5. Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, αυτά που αντιπροσώπευσαν το λαό μας στις τελευταίες ελεύθερες εκλογές του 1964, με τη σαφή βέβαια εξαίρεση των Προοδευτικών, που συνεργάστηκαν ανοιχτά με τη χούντα, πρέπει να πάψουν να ασχολούνται με το παρασκήνιο. Κανενός είδους μαγείρεμα στο εξωτερικό δεν πρόκειται να αποδώσει. Έχουν τα κόμματα δύο απλά ιστορικά καθήκοντα. Πρώτον, να ωθήσουν όλα τα μέλη τους να γίνουν ενεργά μέλη της αντίστασης του λαού μας ενάντια στις δυνάμεις κατοχής. Δεύτερον, να προχωρήσουν γρήγορα στη διατύπωση από κοινού ενός μίνιμουμ προγράμματος που να διαγράφει με σαφήνεια τις συνθήκες κάτω από τις οποίες θα δέχονταν τα κόμματα να συμμετάσχουν στην πολιτική ζωή του τόπου. Δικαίωμα συμμετοχής σε μια τέτοια διαδικασία προϋποθέτει εκ των προτέρων συμφωνία πως ούτε η λαϊκή κυριαρχία ούτε η εθνική ανεξαρτησία πρόκειται να υποβληθούν σε οποιαδήποτε δέσμευση.

Θα ήταν όμως λάθος να θεωρηθεί από τον ελληνικό λαό πως μια τέτοια συμφωνία, αν και όταν επιτευχθεί, θα άνοιγε το δρόμο προς την πολιτική λύση. Οι σημερινές αντικειμενικές συνθήκες αποκλείουν μια τέτοια δυνατότητα. Και πρέπει αυτό να το νιώσει βαθιά ο λαός μας.

6. Εύκολη, άκοπη λύση δεν υπάρχει. Η Ελλάδα θα απελευθερωθεί ως αποτέλεσμα ταυτόχρονα του αγώνα του ελληνικού λαού, αγώνα που πρέπει να περάσει σε όλες τις μορφές, και του αγώνα των Ευρωπαίων να αναχαιτίσουν την πορεία του ολοκληρωτισμού που ξεκινά από το Πεντάγωνο. Είναι η ώρα για πράξεις, όχι για λόγια.

7. Η στρατηγική του αγώνα μας πρέπει να διαμορφωθεί γύρω από τους εξής θεμελιακούς πόλους:

α) Στην Ελλάδα πρέπει να αναπτυχθεί με βήμα γοργό απελευθερωτικό κίνημα στέρεο, δυναμικό και ενιαίο. Πρέπει αυτό το κίνημα

να προσφέρει ταυτόχρονα και την πολιτική καθοδήγηση και τη συνεπή, ώριμη, σύγχρονη, κλιμακωμένη, δυναμική αντίσταση στις δυνάμεις κατοχής. Το απελευθερωτικό μας κίνημα, που γεννιέται από το μεγάλο πάθος του λαού μας, είναι κίνημα εθνικό, δημοκρατικό και βαθιά προοδευτικό. Έργο του είναι η δικτύωση της χώρας μας σε κάθε περιφέρεια και σε κάθε κλάδο, η τακτική, συνεπής ενημέρωση του λαού μας, η κινητοποίησή του για συγκεκριμένα θέματα ή σε συγκεκριμένες περιστάσεις και η οργάνωση μικρών, ευέλικτων ομάδων κρούσης που θα πλήξουν τις δυνάμεις κατοχής στα πιο ευαίσθητα σημεία τους.

β) Στο εξωτερικό, και ιδιαίτερα στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης, πρέπει το ελληνικό θέμα να περάσει γρήγορα από το επίπεδο του Συμβουλίου της Ευρώπης στο επίπεδο του ΝΑΤΟ. Και εκεί θα πρέπει να θέσουν οι Ευρωπαίοι όρους για τη δική τους συμμετοχή στην Ατλαντική Συμμαχία, όρους που να αφορούν τη διακοπή της στρατιωτικής βοήθειας προς τη χούντα από το Πεντάγωνο και τα άλλα στρατιωτικά κατεστημένα της Δυτικής Ευρώπης.

8. Ορίζονται γι' αυτό καθήκοντα για όλους τους Έλληνες και μέσα και έξω από την Ελλάδα. Οι Έλληνες του εξωτερικού έχουν ιστορική ευθύνη να ξεπεράσουν τις μικροκομματικές διαμάχες τους και τις ιδεολογικές βυζαντινολογίες τους. Να στρατευτούν στο πλαίσιο του απελευθερωτικού κινήματος για να επανδρώσουν αποτελεσματικά τα μετώπισθεν του πεδίου της μάχης.

Ο αγώνας απαιτεί πόρους. Αυτό είναι έργο τους. Ο αγώνας απαιτεί διαρκή κινητοποίηση των φιλικών δημοκρατικών, προοδευτικών δυνάμεων του εξωτερικού. Αυτό είναι έργο τους.

Οι Έλληνες του εσωτερικού θα επωμιστούν το βαρύ, σκληρό έργο της δυναμικής, της απευθείας αναμέτρησης με τις δυνάμεις κατοχής.

Όλοι οι Έλληνες, και μέσα και έξω από την Ελλάδα, πρέπει να νιώσουμε το μεγαλείο της ιστορικής περιόδου που διερχόμαστε. Για μία φορά ακόμα καλούμαστε να παίξουμε ιστορικό ρόλο, όχι μόνο

στο βωμό της πατρίδας μας, για να μετουσιώσουμε σε πράξη το όραμα των αγωνιστών του 1821, αλλά και στο βωμό μιας ελεύθερης, δημοκρατικής Ευρώπης. Γιατί είναι σήμερα η Ελλάδα το επίκεντρο μιας γιγάντιας πάλης ανάμεσα στη Δυτική Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες, μιας πάλης που τελικά θα κρίνει το μέλλον της Ευρώπης και το μέλλον της Ελλάδας.

Και πρέπει να μας γίνει συνείδηση πως μόνο στο μέτρο που θα νιώσουμε την ιστορική, τη βαριά αποστολή μας, μόνο στο μέτρο που θα ανταποκριθούμε στα κελεύσματά της, θα ανταποκριθούν και οι Ευρωπαίοι με νέες πράξεις θάρρους και θα οδηγηθούν στο νέο μεγάλο όχι προς τις Ηνωμένες Πολιτείες, το όχι το αποφασιστικό στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ.

9. Ο αγώνας σ' αυτή τη νέα του φάση απαιτεί την ενότητα του λαού μας. Απαιτεί ενότητα αντιστασιακή, ενότητα που να στηρίζεται σε ξεκάθαρους, κρυστάλλινους στόχους. Ενότητα που να αποβλέπει στην αδέσμευτη λαϊκή κυριαρχία και εθνική ανεξαρτησία. Σ' αυτή την ενότητα δεν έχουν θέση όσοι υπονομεύουν τον αγώνα του λαού μας συνεργαζόμενοι είτε ανοιχτά είτε παρασκηνιακά με τις δυνάμεις κατοχής.

Γι' αυτό, σ' αυτή την αντιστασιακή ενότητα δεν έχει θέση ο Κωνσταντίνος. Ήταν και είναι η θέση μας σαφής πως η Εθνοσυνέλευση στην αυριανή ελεύθερη Ελλάδα θα αποφασίσει τη μορφή του πολιτεύματος. Μπροστά σ' αυτή την Εθνοσυνέλευση όλα τα κόμματα, όλες οι αντιστασιακές δυνάμεις θα έχουν την ευκαιρία να πάρουν θέση στο πολιτειακό σχήμα.

Μέχρι τις 12 Δεκεμβρίου του 1969 δεν είχαμε ανακοινώσει ποια θα ήταν η θέση η δική μας. Στις 13 Δεκεμβρίου, στη Στουτγάρδη, το ανακοινώσαμε. Πήραμε θέση οριστικά για μια αβασίλευτη, δημοκρατική Ελλάδα. Αυτή η θέση, αυτή η δήλωση, ήταν το τέρμα μιας μακράς διαδικασίας. Ο Κωνσταντίνος επρόκειτο ο ίδιος να ηγηθεί στρατιωτικής δικτατορίας, επικεφαλής της μεγάλης χούντας που θα καταλάμβανε την αρχή στις 13 Μαΐου 1967. Τον πρόλαβε απλώς η

χούντα του Παπαδόπουλου. Δε δίστασε έπειτα από λίγες ώρες να νομιμοποιήσει τη χούντα, κατά παράβαση του Συντάγματος του 1952, και να δικαιώσει το στρατιωτικό πραξικόπημα ορκίζοντας τη χούντα ως κυβέρνηση της χώρας. Το Δεκέμβριο του 1967 έκανε ο ίδιος απόπειρα ανατροπής της χούντας του Παπαδόπουλου. Την έκανε με τρόπο αναιμικό και ύποπτο και κατόρθωσε να παραδώσει στον Παπαδόπουλο όλους τους στρατιωτικούς συνεργάτες του, δέσμιους και ανίκανους πια να οργανώσουν οποιοδήποτε αντικίνημα στο στρατό.

Και όταν έφτασε στο εξωτερικό, ακολουθώντας τις εντολές του Πενταγώνου, απέφυγε οποιαδήποτε εχθρική πράξη ή λέξη εναντίον της χούντας των Αθηνών. Συνέχισε να δέχεται μηνιαίως τα τριάκοντα αργύρια της χούντας. Απέφυγε συστηματικά να συμμετάσχει ακόμα και στις παρασκηνιακές διπλωματικές προσπάθειες της Δεξιάς για μια έστω καθοδηγούμενη πολιτική λύση. Και τελευταία, εναγκαλιζόμενος τους πρέσβεις της χούντας στο εξωτερικό, έγινε ο σιωπηρός και πικραμένος συνεργάτης της.

Το Μάιο του 1969 τον καλέσαμε από το Μόντρεαλ να πάρει θέση πάνω στο στρατιωτικό καθεστώς της Ελλάδας και στο ψευδοσύνταγμα του 1968. Το αρνήθηκε. Το Σεπτέμβριο του 1969 επαναλάβαμε την πρόσκληση. Το αρνήθηκε. Στις 10 Δεκεμβρίου του 1969 ζητήσαμε δημόσια να συμμετάσχει κι αυτός στην έκκληση του πολιτικού κόσμου της Ελλάδας προς τις δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις να αποπέμψουν τη χούντα από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Δεν το έπραξε. Είναι αλήθεια βέβαια πως ο Κωνσταντίνος κανένα πια δε διαθέτει κύρος, ούτε στην Αμερική ούτε στην Ευρώπη. Θα ήταν περιττό να ασχοληθούμε μαζί του αν δεν υπήρχε ο κίνδυνος να καταστεί ο θεσμός της μοναρχίας ο Δούρειος Ίππος για τη μονιμοποίηση και τη διατήρηση της χούντας στην εξουσία.

Η δήλωσή μας στη Στουτγάρδη, η σαφής, κρυστάλλινη θέση μας για την αβασίλευτη δημοκρατία, πρέπει να είναι το ορόσημο της νέας φάσης του απελευθερωτικού αγώνα και είναι μια προειδοποίηση

προς όλους τους κρυπτοσυνεργάτες του στρατιωτικού καθεστώτος των Αθηνών. Και ήρθε η ώρα για όλους τους Έλληνες να πάρουν θέση. Να πουν το μεγάλο ναι ή το μεγάλο όχι.

10. Όλοι οι Έλληνες στο εσωτερικό και στο εξωτερικό καλούνται να πυκνώσουν τις τάξεις των στρατευμένων αγωνιστών. Σύντομα θα σας πληροφορήσουμε για οργανωτικές αλλαγές που επιβάλλονται από τις αντικειμενικές συνθήκες του αγώνα. Σύντομα θα καλέσουμε τον καθένα προσωπικά να ενταχθεί και να προσφέρει. Με πίστη, με συνείδηση των ιστορικών περιστάσεων, με ετοιμότητα για προσφορά και θυσία, θα προχωρήσουμε στον αγώνα και στη νίκη.

Στις 25 Νοεμβρίου 1970, εν όψει της επικείμενης διάσκεψης των υπουργών των κρατών-μελών του ΝΑΤΟ, ο αρχηγός του ΠΑΚ Ανδρέας Παπανδρέου τους απηύθυνε την ακόλουθη επιστολή, με την οποία τους υπενθυμίζει την ευθύνη τους για την ανοχή της αμερικανικής κατοχής στην Ελλάδα –στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ– και τους προειδοποιεί για τις συνέπειες της ανοχής αυτής για τη μελλοντική υπόσταση της ευρωπαϊκής ηπείρου:

Αξιότιμε Κύριε,

Απευθύνομαι σ' εσάς –χώρα-μέλος του ΝΑΤΟ– εν ονόματι ενός δέσμιου ένθους. Πιστεύουμε πως η ανεξαρτησία μας και οι πολιτικές μας ελευθερίες θυσιάστηκαν για να εξυπηρετηθούν τα στρατηγικά συμφέροντα των στρατοκρατών των Ηνωμένων Πολιτειών και πως οι χώρες-μέλη του ΝΑΤΟ, με το να μη διαμαρτύρονται αρκετά έντονα, στην ουσία επιδοκιμάζουν αυτή την κατάσταση. Απευθυνόμαστε σ' εσάς τη στιγμή αυτή ιδιαίτερα με την ευκαιρία της επανάληψης παροχής βαρέος οπλισμού από τις Ηνωμένες Πολιτείες στην Ελλάδα και των προσεχών συσκέψεων του ΝΑΤΟ.

Υπάρχουν και άλλοι που σκέφτονται όπως εμείς και μέσα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι βουλευτές Ντον Φρέιζερ και Ντον Έντουαρντς έδωσαν στη δημοσιότητα τον περασμένο μήνα στην Ουάσινγκτον ένα κείμενο, αποσπάσματα του οποίου παραθέτουμε:

Η απόφαση της κυβέρνησης των Ηνωμένων Πολιτειών να επαναλάβει σε όλη τους την έκταση τις αποστολές οπλισμού στην ελληνική χούντα σημαίνει την τελική χρεοκοπία της αμερικανικής πολιτικής στην Ελλάδα. Στην πραγματικότητα, ο βαρύς οπλισμός, που η αποστολή του τώρα ξαναρχίζει, δεν αποτελείται γενικά από εκείνα τα όπλα με τα οποία η χούντα διατηρείται στην εξουσία. Οι Ηνωμένες Πολιτείες δε σταμάτησαν ποτέ τη διοχέτευση τέτοιου οπλισμού στην Ελλάδα.

Το Σύνταγμα που παράνομα επιβλήθηκε στον ελληνικό λαό διασφαλίζει στους στρατιωτικούς κυρίαρχο ρόλο στην κοινωνία, κρατά τον τόπο κάτω από τη δαμόκλειος σπάθη και εμπαίζει τη λαϊκή κυριαρχία.

Στην πραγματικότητα, υπάρχουν πληροφορίες πως η χούντα προετοιμάζει ένα άνοιγμα προς «συνταγματική τάξη» με την κατάργηση του στρατιωτικού νόμου – και την αντικατάστασή του με την «κατάσταση πολιορκίας». Η διαφορά μεταξύ των δύο είναι πως με το στρατιωτικό νόμο όσοι διαφωνούν φυλακίζονται από συνταγματάρχες, ενώ με κατάσταση πολιορκίας η δουλειά γίνεται από τέως συνταγματάρχες.

Μια και οι Ηνωμένες Πολιτείες «υποσχέθηκαν» στις χώρες του ΝΑΤΟ που είναι αντίθετες με το ελληνικό καθεστώς πως θα εργαστούν παρασκηνιακά για να εφαρμοστεί σύντομα το Σύνταγμα του 1968, προσφέροντας έτσι την επανάληψη της παροχής πλήρους στρατιωτικής βοήθειας με ένα ηρεμιστικό χάπι, θα θέλαμε να κάνουμε ορισμένα σχόλια γι' αυτό το Σύνταγμα του 1968.

Το Σύνταγμα του 1968, πέρα από τον απόλυτα ολοκληρωτικό τρόπο με τον οποίο «υιοθετήθηκε» από τον ελληνικό λαό και παραβλέποντας την ιστορική λαϊκή διαδήλωση εναντίον του τη μέρα της κηδείας του Γεωργίου Παπανδρέου, του τελευταίου νόμιμα εκλεγμένου πρωθυπουργού της Ελλάδας, δεν κάνει καμία πρόβλεψη για συνταγματική δημοκρατία. Μοναδικός σκοπός του είναι η παροχή

εκλογικού μανδύα για τη συνέχιση της διακυβέρνησης του ελληνικού έθνους από μια στρατιωτική κλίκα.

Το Σύνταγμα καθιερώνει τις ένοπλες δυνάμεις ως ανώτατη εξουσία ανεξαρτητοποιώντας τις απόλυτα από τον έλεγχο του εκλογικού σώματος και τις καθιστά υπεύθυνες για την εποπτεία της πολιτικής ζωής της χώρας. Έχουν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν στην πολιτική διαδικασία υπέρ του «υφισταμένου καθεστώτος» και για την πρόληψη κάθε «αμβλύσεως του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων».

Ένα καινούριο θεσμικό κατασκεύασμα, αποκαλούμενο Συνταγματικό Δικαστήριο, αναλαμβάνει την καθημερινή αστυνόμευση της πολιτικής διαδικασίας. Τα ισόβια μέλη του θα διοριστούν από την παρούσα χούντα. Έχει τη δύναμη να εμποδίζει την παρουσία πολιτικών κομμάτων στη Βουλή που αρνούνται το ιδεολογικό πιστεύω της «επαναστάσεως του 1967». Μπορεί επίσης να αφαιρεί τα πολιτικά δικαιώματα των πολιτών αν παίρνουν θέση εναντίον του εγκαθιδρυθέντος από τους συνταγματάρχες «πολιτεύματος».

Το πλαίσιο της νομιμοποιημένης τρομοκρατίας συμπληρώνουν οι διατάξεις για την κήρυξη κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Το υπουργικό συμβούλιο μπορεί να αναστείλει την ισχύ του Συντάγματος και να καθιερώσει έκτακτα δικαστήρια χωρίς να απαιτείται η συγκατάθεση της Βουλής.

Τέλος, αρνείται το δικαίωμα στη Βουλή συζήτησης και ελέγχου επί της εξωτερικής πολιτικής και της εθνικής άμυνας της χώρας.

Όλα αυτά δεν εκπλήττουν και πολύ. Κάθε Σύνταγμα εκφράζει το ιδεολογικό πιστεύω των δημιουργών του. Το Σύνταγμα του 1968 είναι κατασκεύασμα κτηνώδους στρατιωτικής μαφίας που επιβλήθηκε στο λαό με τα όπλα και δεν έχει λαϊκό έρεισμα.

Μια συμμορία τρομοκρατών αυτού του είδους είναι δύσκολο να πολεμηθεί, επειδή έχει όλα τα όπλα στη διάθεσή της και όλες τις τεχνικές ενός μοντέρνου αστυνομικού κράτους. Παρ' όλα αυτά, ο ελ-

ληνικός λαός αρνήθηκε να τη δεχτεί και τηρεί μια σκληρή, ήρεμη ηθική αντίσταση. Δε συμφώνησε ούτε ένας πολιτικός άνδρας από την Αριστερά μέχρι τη Δεξιά, με την εξαίρεση του Πιπινέλη, να συνεργαστεί με το καθεστώς. Ωστόσο, η δυναμική αντίσταση δρα και οι συλλήψεις και τα μαρτύρια συνεχίζονται.

Η Ελλάδα είναι μια χώρα υπό την κατοχή του Πενταγώνου και ζητά από τους κατακτητές της να φύγουν, ώστε να μπορέσει να εργαστεί για την ισχύ, την υγεία και την πρόοδο του ελληνικού έθνους χωρίς τη διαβρωτική επιρροή των ξένων εκμεταλλευτών.

Πρέπει να καταστεί σαφές πως το Πεντάγωνο μπόρεσε να καταλάβει τη χώρα μας μόνο επειδή τα κράτη-μέλη του ΝΑΤΟ έχουν συναινέσει στην καταπιεστική και ολοκληρωτική πολιτική του Πενταγώνου στην Ευρώπη. Οι Έλληνες δεν παρακαλάνε τους συμμάχους Ευρωπαίους να αλλάξουν τη θέση τους, το *απααιτούν*. Απαιτούν την υποστήριξη των αγώνων τους για την ελευθερία. Περιμένουν ότι στην προσεχή σύσκεψη του ΝΑΤΟ, το Δεκέμβριο, η κυβέρνησή σας θα πάρει ουσιαστικά οριστική θέση, καθιστώντας αδύνατη τη συνέχιση της υποστήριξης του ελληνικού καθεστώτος για κάθε δυτική χώρα.

Αυτό θα προετοιμάσει το έδαφος για την πτώση της χούντας. Όλοι οι Έλληνες, ανεξάρτητα από πολιτική τοποθέτηση, είναι έτοιμοι να υποστηρίξουν μια μεταβατική κυβέρνηση ταγμένη να διασφαλίσει την εθνική αυτοδιάθεση, τη λαϊκή κυριαρχία των Ελλήνων και τις δημοκρατικές διαδικασίες. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί χωρίς χάος, κατά τρόπο που να επιβεβαιώνει τη σταθερότητα της Ελλάδας για τις επερχόμενες γενιές.

Επειδή πιστεύουμε πως είναι και προς το δικό σας εθνικό συμφέρον να μην επιτραπεί η επιτυχία αυτού του «πειράματος δικτατορίας» στην ευρωπαϊκή ήπειρο, έχουμε την πεποίθηση πως θα τύχουμε της υποστήριξής σας το Δεκέμβριο.

Μετά τιμής,
Ανδρέας Γ. Παπανδρέου

Παρά το γεγονός πως η ελληνική δικτατορία παρέμενε ένα στυγνά ολοκληρωτικό καθεστώς και παρά το γεγονός πως ο ελληνικός λαός στο σύνολό του παρέμενε άκαμπος στην αντίθεση του κατά της δικτατορίας, η αμερικανική κυβέρνηση αποφάσισε την πλήρη επανάληψη της στρατιωτικής βοήθειας προς τους ιπποκόμους της συνταγματάρχες. Οι ευρωπαϊκές χώρες-μέλη του ΝΑΤΟ υπέκλυσαν στην πίεση των Αμερικανών να δεχτούν αυτή την ανίερη πράξη εν ονόματι των συμφερόντων του ΝΑΤΟ. Ασθενικές μόνο φωνές διαμαρτυρίας ακούστηκαν στο ΝΑΤΟ. Ο αρχηγός του ΠΑΚ Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, σε τηλεγράφημά του προς τους πρωθυπουργούς των κρατών-μελών του ΝΑΤΟ στις 5 Δεκεμβρίου 1971, τους αποδίδει απερίφραστα ευθύνη συννενοχής για τη στήριξη της ελληνικής δικτατορίας και τους ειδοποιεί πως ο ελληνικός λαός είναι αποφασισμένος να αναμετρηθεί δυναμικά με τις δυνάμεις κατοχής, είτε τον βοηθήσουν οι Ευρωπαίοι φίλοι του είτε όχι.

Αυτή την εβδομάδα το Συμβούλιο Υπουργών των χωρών του ΝΑΤΟ συναντάται στις Βρυξέλλες. Το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα επιθυμεί να σας υπενθυμίσει τα εξής:

1. Η Ελλάδα είναι η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα, σύμμαχος της Δύσης, που βρίσκεται κάτω από στρατιωτική δικτατορία μετά την ήττα του ναζισμού το 1945.

2. Η στρατιωτική δικτατορία χαλκεύτηκε στην Ουάσινγκτον από το αμερικανικό Πεντάγωνο και την αμερικανική ΚΥΠ και εφαρμόστηκε από τον Παπαδόπουλο και άλλους καλά εκπαιδευμένους πράκτορες των αμερικανικών υπηρεσιών.

3. Η στρατιωτική χούντα πέτυχε να καταλάβει την εξουσία με την εφαρμογή του στρατιωτικού σχεδίου του ΝΑΤΟ υπό το όνομα «Προμηθεύς».

4. Η στρατιωτική χούντα της Ελλάδας, αποτελούμενη από γνωστούς συνεργάτες των Γερμανών, έχει λάβει ηθική, οικονομική και στρατιωτική υποστήριξη από την Αμερική και από ευρωπαϊκές χώρες του ΝΑΤΟ.

5. Ενώ είναι σαφές πως η ελληνική στρατιωτική χούντα έχει καταργήσει την ελευθερία και τη δημοκρατία στην Ελλάδα, δε θα είχε

παραμένει στην εξουσία αν τα κράτη-μέλη του ΝΑΤΟ είχαν διαχωρίσει τη θέση τους από την Αμερική μέσα στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ. Συμμορφούμενα στην αμερικανική απαίτηση για συνέχιση στρατιωτικής και ηθικής υποστήριξης της ελληνικής στρατιωτικής χούντας, φέρουν ευθύνη μαζί με την Αμερική για τα γεγονότα στην Ελλάδα.

6. Το Δεκέμβριο του 1969 το Συμβούλιο της Ευρώπης απέβαλε τη χούντα από τις τάξεις του βάσει του γεγονότος ότι η χούντα κυβερνά την Ελλάδα χρησιμοποιώντας βασανισμούς. Τα ίδια αυτά κράτη που διά των υπουργών τους των Εξωτερικών καταδίκασαν τις βαρβαρότητες στην Ελλάδα ενισχύουν στρατιωτικά την Ελλάδα μέσω του ΝΑΤΟ.

7. Βέβαια, αυτοί που συναντώνται στις Βρυξέλλες έχουν το δικαίωμα, στο όνομα της ωμής δύναμης, να διακηρύξουν πως υποστηρίζουν το στρατιωτικό καθεστώς των Αθηνών. Ο ελληνικός λαός πάντως έχει το δικαίωμα να πολεμήσει τους καταπιεστές του 1971, όπως πολέμησε τους καταπιεστές του το 1940.

Η θέση των κομμάτων στον απελευθερωτικό αγώνα και το συνέδριο της Ένωσης Κέντρου

Από τη μεταπριλιανή περίοδο μέχρι σήμερα επικράτησε σύγχυση ανάμεσα στις ελληνικές δημοκρατικές δυνάμεις, στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, σχετικά με τον καθορισμό του ρόλου που πρέπει να παίξουν τα πολιτικά κόμματα στον απελευθερωτικό αγώνα του λαού μας, καθώς και τις σχέσεις τους με τις αντιστασιακές οργανώσεις. Διατυπώθηκαν ποικίλες απόψεις και διχογνωμίες πάνω στο θέμα αυτό, που εκφράζουν όχι μονάχα ξεχωριστούς ιδεολογικούς χώρους αλλά και διαφορετικές τάσεις μέσα στους χώρους αυτούς. Η ακόλουθη επιστολή, την οποία έστειλε ο αρχηγός του ΠΑΚ Ανδρέας Γ. Παπανδρέου στο γενικό γραμματέα της Ένωσης Κέντρου - ΕΔΗΝ Εξωτερικού Σταύρο Καϊκη στις 10 Οκτωβρίου 1971 εν όψει του επικείμενου συνεδρίου του κόμματος, αποδίδει με σαφήνεια τις θέσεις του ΠΑΚ πάνω στο ρόλο που οφείλει να διαδραματίσει η Ένωση Κέντρου μα και όλα τα κόμματα σ' αυτή τη φάση του αγώνα:

Αγαπητέ μου Σταύρο,

Λυπάμαι που δε μας δόθηκε η ευκαιρία να συναντηθούμε από κοντά για να μιλήσουμε πάνω στα κρίσιμα θέματα του απελευθερωτικού αγώνα.

Πληροφορήθηκα πως το συνέδριο της ΕΚ - ΕΔΗΝ Εξωτερικού θα γίνει στις αρχές Νοεμβρίου. Αποφάσισα να μη συμμετάσχω, κι αυτό για να δώσω ευκαιρία στην οργάνωση να αποφασίσει ελεύθερα και ανεπηρέαστα πάνω σε όλα τα θέματα που αφορούν το έργο της.

Θα ήθελα όμως να καταστήσεις σαφείς ακόμα μια φορά τις θέσεις μου πάνω στο θέμα του κόμματος (των κομμάτων) σ' αυτή τη φάση του αγώνα.

1. Δεν υπάρχει καμία προοπτική εξελικτικής λύσης του ελληνικού προβλήματος. Μου είναι δύσκολο να καταλάβω σε τι οφείλεται η επίμονη αφέλεια ηγετικών κύκλων που ακόμα πιστεύουν ότι η Αμερική ή οι χώρες του ΝΑΤΟ θα προωθήσουν κάποια μη χουντική λύση. Ο κυριαρχικός ρόλος που παίζουν στη διαμόρφωση πολιτικής το Πεντάγωνο και τα μεγάλα μονοπωλιακά συγκροτήματα των Ηνωμένων Πολιτειών καθιστούν αδύνατη μια οποιαδήποτε αλλαγή στην Ελλάδα (με εξαίρεση την εφαρμογή του Συντάγματος του 1968 υπό την αιγίδα της χούντας) που δε θα προέρχεται από δυναμικό ένοπλο αγώνα και σκληρή αναμέτρηση.

2. Ένας τέτοιος αγώνας απαιτεί τη δημιουργία ενός πολιτικοστρατιωτικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος στο κλασικό πλαίσιο του Τρίτου Κόσμου. Αλλά η δημιουργία ενός τέτοιου κινήματος απαιτεί κρυστάλλινο όραμα για την αυριανή Ελλάδα και ξεκάθαρες θέσεις. Αλλιώς, ο ελληνικός λαός δεν έχει κανένα λόγο να προσφέρει τις τεράστιες θυσίες που θα απαιτηθούν για την απελευθέρωση της πατρίδας μας. Οι στόχοι είναι απλοί. Οι στόχοι ενός τέτοιου αγώνα δεν μπορεί να είναι άλλοι παρά οι εξής: εθνική ανεξαρτησία, λαϊκή κυριαρχία, δημοκρατική διαδικασία. Και η μεταχουντική Ελλάδα θα είναι χώρα ουδέτερη ως προς τα ψυχροπολεμικά μπλοκ. Σοσιαλιστική (και όχι α-

πλώς σοσιαλδημοκρατική). Και δημοκρατική (η δημοκρατία δε στο πλαίσιο μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας ξεπερνά τον απολιθωμένο κοινοβουλευτικό τύπο και προχωρεί σε νέες, ζωντανές μορφές συμμετοχής του λαού σε όλες τις αποφάσεις που τον αφορούν).

3. Το βασικό ερώτημα που τίθεται επομένως είναι το ακόλουθο: Ποιος πρέπει να είναι ο ρόλος ενός κόμματος σαν την Ένωση Κέντρου σ' αυτή τη φάση του απελευθερωτικού αγώνα; Η απάντηση για μένα ήταν και είναι απλή.

α) Πρέπει το κόμμα να εξασφαλίσει με κάθε τρόπο το μπλοκάρισμα όλων των συμβιβαστικών ψευδολύσεων που προωθούνται από την CIA και το Πεντάγωνο μόνο για να επιφέρουν σύγχυση στις τάξεις μας, να δημιουργούν ψεύτικες ελπίδες και να αποδυναμώνουν τον αγώνα μας.

β) Πρέπει το κόμμα να επιβάλει στα μέλη του ζωντανή και χωρίς όρους συμμετοχή στο πολιτικοστρατιωτικό κίνημα, που αποτελεί τη σπονδυλική στήλη του απελευθερωτικού αγώνα. Το ερώτημα που πρέπει να απευθύνεται σε κάθε μέλος κάθε μέρα είναι: Τι πρόσφερες σήμερα στον αγώνα του ελληνικού λαού;

γ) Και πρέπει το κόμμα στην επαναστατική αυτή περίοδο που διερχόμαστε να ελαχιστοποιήσει κάθε κομματική διαδικασία που απορροφά χρόνο και πόρους. Είναι τέτοιες οι περιστάσεις και τόσο δύσκολος ο αγώνας, που κάθε στιγμή και κάθε δεκάρα πρέπει να αξιοποιείται για την προετοιμασία της δυναμικής αναμέτρησης με τις δυνάμεις κατοχής του αμερικανικού ιμπεριαλισμού και τους πράκτορές του στην Ελλάδα.

δ) Μόνο τότε η ΕΚ - ΕΔΗΝ Εξωτερικού θα έχει φανεί αντάξια των δύο Ανένδοτων Αγώνων – όταν θα έχει προσφέρει όλες τις δυνάμεις της στο βωμό του τρίτου γιγάντιου ανένδοτου αγώνα του ελληνικού λαού απέναντι στην αμερικανική κατοχή της πατρίδας μας. Μόνο τότε θα έχει μείνει πιστή στα τρία μεγάλα συνθήματά μας: «Ο λαός κυρίαρχος», «Ο στρατός στο έθνος» και «Η Ελλάδα στους Έλληνες».

Επειδή δε θα παραστώ στο συνέδριο, θα σε παρακαλούσα να ανακοινώσεις αυτή την επιστολή μου στα μέλη του.

Θα σε παρακαλούσα επίσης να δεχτείς τον Μανόλη Πονηρίδη ως εκπρόσωπο του ΠΑΚ που θα είναι σε θέση να διευκρινίσει τις θέσεις μου αν υπάρχουν ερωτήματα και να διατυπώσει τις θέσεις του ΠΑΚ εφόσον αυτό θεωρηθεί χρήσιμο από τα μέλη του συνεδρίου. Με θερμούς αγωνιστικούς χαιρετισμούς και με τις ειλικρινείς μου ευχές για την επιτυχία του συνεδρίου.

Ανδρέας Γ. Παπανδρέου

Κατά τη συζήτηση της επιστολής αυτής στο συνέδριο της Ένωσης Κέντρου στη Βιέννη εκδηλώθηκαν διαφωνίες ανάμεσα στους αντιπροσώπους – διαφωνίες που έφεραν στην επιφάνεια υπολανθάνουσες αποκλίνουσες τάσεις ανάμεσα στα μέλη και στα στελέχη του κόμματος. Τα σημεία διαφωνίας και οι θέσεις του ΠΑΚ και του αρχηγού του Ανδρέα Γ. Παπανδρέου αποδίδονται σε συνέντευξή του προς τον Παύλο Μπακογιάννη, τον ραδιοφωνικού σταθμού του Μονάχου, στις 19 Δεκεμβρίου 1971:

Η επιστολή σας προς το δεύτερο παγκόσμιο συνέδριο των οργανώσεων Ένωσης Κέντρου - ΕΔΗΝ Εξωτερικού προκάλεσε πολλές συζητήσεις. Μερικοί μάλιστα μίλησαν για «πολιτική σας αυτοκτονία» επειδή εκφράζατε θέσεις διάφορες από αυτές της Ένωσης Κέντρου μέχρι τώρα. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε διάσπαση της Ένωσης Κέντρου στο εξωτερικό, στο δε εσωτερικό μέσω του Γεωργίου Μαύρου διαχώρισε τη θέση της. Συμφωνείτε αρχικά με τη διαπίστωση ότι έχει διασπαστεί η Ένωση Κέντρου του εξωτερικού και αποτελούσε αυτό πρόθεσή σας όταν γράψατε την επιστολή;

Γνωρίζω βέβαια ότι η επιστολή μου στο συνέδριο της Βιέννης προκάλεσε πολλές συζητήσεις και σχόλια. Αυτό όμως που με εξέπληξε είναι ότι οι θέσεις που περιέχονται στην επιστολή θεωρήθηκαν νέες θέσεις. Γιατί, όπως θα έπρεπε να είναι γνωστό, η επιστολή δεν περιέχει παρά μια επανάληψη των θέσεων του ΠΑΚ, όπως αυτές διατυπώθηκαν σε εγκύκλιο που κυκλοφόρησε τον περασμένο Ιούνιο.

Περιέχονται επίσης σε διάφορες ομιλίες μου και προς Έλληνες και προς ξένους.

Όσον αφορά την «πολιτική μου αυτοκτονία», θα έπρεπε να έχει ήδη γίνει σαφές πως δε με απασχολεί τη δύσκολη αυτή ώρα για την επιβίωση του έθνους και του λαού μας το θέμα της πολιτικής μου καριέρας. Με απασχολεί η απελευθέρωση της πατρίδας μας από τη στυγνή αμερικανική κατοχή και η εδραίωση της λαϊκής κυριαρχίας στο πλαίσιο της αδέσμευτης εθνικής ανεξαρτησίας της πατρίδας μας. Ασφαλώς η επιστολή μου δεν οδήγησε σε διάσπαση της Ένωσης Κέντρου στο εξωτερικό ή στο εσωτερικό. Ήταν ο καταλυτικός παράγοντας που έφερε στην επιφάνεια διαφορές και στόχων και στρατηγικής και τακτικής στις τάξεις των στελεχών του κόμματος.

Σ' αυτή την κρίσιμη καμπή της ιστορίας του έθνους μας, καμία χρησιμότητα δεν έχει η διατήρηση επιφανειακής ομόνοιας και ενότητας – όταν διακυβεύεται η επιτυχία του αγώνα του ελληνικού λαού.

Στην επιστολή σας εκείνη γράψατε, κύριε Παπανδρέου, ότι «η μεταχουντική Ελλάδα θα είναι χώρα ουδέτερη ως προς τα ψυχροπολεμικά μπλοκ». Εννοείτε με αυτό ότι η «μεταχουντική Ελλάδα», όπως την ονομάζετε, δε θα πρέπει πλέον να ανήκει στο δυτικό κόσμο γενικότερα και στο ΝΑΤΟ και στην Κοινή Αγορά ειδικότερα;

Ευχαριστώ για την ευκαιρία που μου δίνετε να διευκρινίσω τη θέση του ΠΑΚ πάνω στο σημαντικό αυτό θέμα. Ξεκινάμε από τη βασική διαπίστωση πως ο χαρακτήρας του αγώνα του ελληνικού λαού είναι εθνικοαπελευθερωτικός. Γιατί δε θα πρέπει πια να υπάρχει καμία αμφιβολία για όλους τους Έλληνες πως η δικτατορία της χούντας δεν είναι παρά μια στυγνή μορφή κατοχής της πατρίδας μας από το Πεντάγωνο των Ηνωμένων Πολιτειών στο πλαίσιο της Ατλαντικής Συμμαχίας με στόχο την πλήρη αποικιοποίηση της Ελλάδας. Δε χρειάζεται ίσως να επαναλάβουμε το γεγονός πως η δικτατορία σχεδιάστηκε στην Ουάσινγκτον από το 1965 και μετά. Πως το Φεβρουάριο του 1967 το Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Πολιτειών έδωσε το πράσινο φως για την επιβολή της δικτατορίας και την

κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών. Πως η δικτατορία πραγματοποιήθηκε με βάση το σχέδιο «Προμηθεύς», που τρεις μήνες πριν είχε αναπροσαρμοστεί από το Πεντάγωνο στις ιδιαίτερες συνθήκες που επικράτησαν στην Ελλάδα το 1967. Πως ως φορείς της δικτατορίας επελέγησαν οι πράκτορες της αμερικανικής ΚΥΠ, δηλαδή ο Παπαδόπουλος και η συμμορία του – άνθρωποι που υπηρέτησαν επίσης τα Ες-Ες κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, όπως αυτό έχει αποκαλυφθεί και στους *Times* του Λονδίνου και στην *Washington Post*. Μια που ο αγώνας μας είναι εθνικοαπελευθερωτικός, είναι σαφές πως ο ελάχιστος στόχος είναι η αδέσμευτη ανεξαρτησία του λαού μας να αποφασίσει πάνω σε όλα τα θέματα που αφορούν το μέλλον της πατρίδας μας, συμπεριλαμβανομένης της τοποθέτησης της Ελλάδας στο διεθνή χώρο. Και θα έπρεπε όλες οι δυνάμεις που μάχονται για την απελευθέρωση της πατρίδας μας τουλάχιστον να συμφωνήσουν πάνω σ' αυτό τον ελάχιστο στόχο, άσχετα από τις θέσεις τους σχετικά με την τοποθέτηση της Ελλάδας στο διεθνή χώρο. Το ΠΑΚ βέβαια δεν μπορεί να δεσμεύσει τη θέληση του ελληνικού λαού. Μετά τη νίκη ο ελληνικός λαός θα κρίνει ο ίδιος το μέλλον του. Η θέση όμως του ΠΑΚ, θέση που θα προτείνουμε –και θα συνεχίσουμε να προτείνουμε– στον ελληνικό λαό, είναι πως η Ελλάδα θα πρέπει να βρει το δρόμο της έξω από τα ψυχροπολεμικά μπλοκ, που ειδικότερα για μας σημαίνει έξω από την Ατλαντική Συμμαχία. Για τους βόρειους λαούς της Ευρώπης έχω την υποψία ότι και τα δικά τους συμφέροντα σφαγιαζονται στο βωμό των στρατιωτικών και οικονομικών συμφερόντων της υπερδύναμης της Δύσης. Αλλά αυτό θα το κρίνουν οι ίδιοι. Στην περίπτωση όμως των ευρωπαϊκών χωρών της Μεσογείου έχει καταστεί πασιδηλό πως η Ατλαντική Συμμαχία έχει μεταβληθεί σε όργανο κατοχής, καταπίεσης και ολοκληρωτισμού. Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα, Τουρκία. Είναι αδιανόητο για μας το ότι ένας λαός που μάχεται για την εθνική του οντότητα, για τα κυριαρχικά του δικαιώματα, μπορεί να αποδέχεται και να εγκρίνει συμμετοχή σε στρατιωτική συμμαχία που όχι μόνο

έφερε τη δικτατορία στην εξουσία αλλά εξακολουθεί και να τη στηρίζει μετά την πάροδο πέντε ολόκληρων χρόνων. Θα πρέπει να είμαστε ή αφελείς ή δειλοί για να επιμείνουμε πως είμαστε φίλοι εκείνων που σήμερα έχουν καταργήσει στην πατρίδα μας κάθε είδος εθνικής και ανθρωπίνης αξιοπρέπειας.

Η Κοινή Αγορά τήρησε μέχρι σήμερα σχετικά θετική στάση στο ελληνικό θέμα. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε πως η Κοινή Αγορά είναι δημιούργημα και κατευθύνεται από το ίδιο πλέγμα συμφερόντων που συνεργάζεται στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ για την καταπίεση της Ελλάδας. Γι' αυτό και το λεγόμενο πάγωμα της συμφωνίας σύνδεσης Ελλάδας - Κοινής Αγοράς κανένα χειροπιαστό αποτέλεσμα δε φαίνεται να είχε για μας τους Έλληνες.

Πιστεύουμε σε μια ενωμένη Ευρώπη, Δύση και Ανατολή, που θα στηρίζεται στην ένωση των λαών και όχι των κυβερνήσεων. Μια ενωμένη Ευρώπη που δε θα αποτελεί αντικείμενο εκμετάλλευσης και που με τη σειρά της δε θα επιδοθεί η ίδια στην εκμετάλλευση των λαών του Τρίτου Κόσμου.

Επίσης γράψατε στην επιστολή σας εκείνη, σχετικά με την εσωτερική διάρθρωση της Ελλάδας, ότι θα πρέπει να είναι «σοσιαλιστική και όχι απλώς σοσιαλδημοκρατική». Εννοείτε με αυτό σοσιαλιστική όσον αφορά τους παράγοντες παραγωγής ή και την καθιέρωση μονοκομματικού συστήματος;

Στην επιστολή μου έγραψα πως θα πρέπει η Ελλάδα να είναι σοσιαλιστική και όχι απλώς σοσιαλδημοκρατική και πρόσθεσα και «δημοκρατική». Μπαίνουν δύο ερωτήματα: Το πρώτο, τι εννοούμε με μια Ελλάδα σοσιαλιστική; Αναφερόμαστε εδώ ταυτόχρονα και στο κοινωνικό και στο πολιτικό σύστημα. Η σοσιαλδημοκρατία στη Δύση είναι βέβαια δημοκρατική στο κλασικό κοινοβουλευτικό πλαίσιο. Παρά τις επαγγελίες της όμως, στον κοινωνικό τομέα δεν είναι στην ουσία παρά μια μορφή καπιταλισμού. Οι οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης και καπιταλιστικές είναι και μονοπωλιακές. Κυριαρχούνται δε σε πολλούς τομείς από το αμερικανικό κεφάλαιο. Αν αυτό δημιουργεί συνθήκες ανεκτές για τους Ευρωπαίους του Βορρά, για

τους Ευρωπαίους του Νότου, όπως η Ελλάδα, δημιουργεί συνθήκες αποικιακής οικονομίας και καταστρατηγεί τα βασικά οικονομικά συμφέροντα της μάζας του λαού. Είναι πραγματικά αδύνατο να αξιοποιήσει η Ελλάδα τις παραγωγικές της δυνάμεις προς όφελος του ελληνικού λαού, των αγροτών και εργατών, αν παραμείνει προσηλωμένη σε οικονομικό σύστημα που εκφράζει το σημερινό μονοπωλιακό επεκτατικό καπιταλισμό. Πρέπει να γίνει σοσιαλιστική με την πλήρη έννοια του όρου στον κοινωνικό τομέα. Ας μην ξεχνάμε ότι σοσιαλδημοκρατική είναι η γαλλική κυβέρνηση, που επέμενε στον πόλεμο της Αλγερίας και διέταξε την απόβασση στο Σουέζ, και πως σοσιαλδημοκρατικές είναι μερικές από τις κυβερνήσεις που δεν τολμούν να θέσουν ανοιχτά στο ΝΑΤΟ το θέμα της Ελλάδας.

Ταυτόχρονα το ΠΑΚ πιστεύει σε μια Ελλάδα δημοκρατική. Και αυτό είναι το δεύτερο θέμα. Ο όρος «δημοκρατική» ασφαλώς δε συμβιβάζεται με μονοκομματικό έλεγχο της πολιτικής ζωής. Αλλά, όπως θυμάστε από άλλο σημείο της επιστολής μου, την έννοια της δημοκρατίας δεν την ταυτίζουμε με την κοινοβουλευτική και μόνο διαδικασία. Στην πράξη ο κοινοβουλευτισμός περιορίζει τις κρίσιμες αποφάσεις σε μικρούς κύκλους που αποτελούν το πολιτικό κατεστημένο μιας χώρας και που ηθελημένα ή άθελα εξυπηρετούν τα συμφέροντα του οικονομικού και κοινωνικού κατεστημένου. Είναι γι' αυτό απαραίτητο παράλληλα με την κοινοβουλευτική διαδικασία να αναπτυχθούν ζωντανοί τρόποι άμεσης συμμετοχής του λαού στις αποφάσεις που τον αφορούν. Και αυτό θα πάρει τη μορφή ενός αποκεντρωτικού σοσιαλιστικού συστήματος με ουσιαστική συμμετοχή των εργαζομένων στη διαχείριση των κοινωνικοποιημένων και όχι κατ' ανάγκην κρατικοποιημένων μέσων παραγωγής.

Έχοντας υπόψη σας τη ψάση στην οποία βρίσκεται σήμερα το ελληνικό πρόβλημα, και ιδιαίτερα την έλλειψη οποιασδήποτε προοπτικής ανατροπής του καθεστώτος, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον, πιστεύετε ότι οι απόψεις αυτές βοηθούν από πλευράς τακτικής στη λύση του ελληνικού προβλήματος;

Το ερώτημα βασικά είναι αν οι θέσεις του ΠΑΚ δημιουργούν ή

όχι εμπόδια στο να εξευρεθεί μια εξελικτική λύση με την έγκριση των δυνάμεων κατοχής, δηλαδή των Ηνωμένων Πολιτειών. Έχω πολλές φορές τονίσει πως δεν υπάρχει καμία προοπτική για μια πολιτική εξελικτική πορεία προς τη δημοκρατία. Να μην ξεχνάμε πως η Αμερική των Μιλάι και των βάνουσων βομβαρδισμών της Ινδοκίνας επέβαλε τη δικτατορία στην Ελλάδα για να αποτρέψει τη νίκη της Ένωσης Κέντρου, που το πρόγραμμά της ασφαλώς δεν μπορούσε να θεωρηθεί ριζοσπαστικό ή επικίνδυνο για τα βασικά συμφέροντα των Ηνωμένων Πολιτειών. Κι όμως το έκανε. Γιατί, στο πλαίσιο της ψυχροπολεμικής επεκτατικής πολιτικής του Πενταγώνου, η Ελλάδα σαν ένα κομμάτι γης πρέπει να ελέγχεται απόλυτα για την προώθηση των στόχων των στρατοκρατών της Αμερικής. Με τη δικτατορία κατήργησαν οι Αμερικανοί όλους τους παλιούς μηχανισμούς της Δεξιάς με τους οποίους ασκούσαν έλεγχο πάνω στην Ελλάδα, άσχετα σχεδόν από τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες. Με τη δικτατορία η Αμερική έχασε οριστικά τη φιλία του ελληνικού λαού. Ο λαός τούς βλέπει σαν στυγνούς εισβολείς. Γι' αυτό, ο μόνος μηχανισμός που διαθέτουν σήμερα ή θα διαθέτουν στο μέλλον είναι η στρατιωτική κατοχή. Δεν πρόκειται με κανέναν τρόπο ηθελημένα να επιτρέψουν την ανάπτυξη στη χώρα μας γνήσιας δημοκρατικής διαδικασίας ως έκφρασης της κυριαρχίας του ελληνικού λαού. Όσοι πιστεύουν ότι με το να παίρνουμε θέσεις αρεστές στα μονοπωλιακά συγκροτήματα και στο Πεντάγωνο, που κυβερνούν σήμερα την Αμερική, θα χαράζαμε κάποια πορεία προς τη δημοκρατία κάνουν μεγάλο λάθος. Με ραγιαδισμό ποτέ δε θα γίνουμε ελεύθεροι άνθρωποι. Αυτό το γνωρίζουν άριστοι οι Αμερικανοί και προωθούν γι' αυτό ύπουλα κάθε συζήτηση, κάθε ψίθυρο που μπορεί να δίνει στους αφελείς ελπίδες πως με το χαμόγελο και τη δουλοπρέπεια μπορεί ίσως να βρεθεί κάποια λύση. Μόνο όταν όλοι μας αντιληφθούμε το νόημα της εποχής και δούμε τον αγώνα μας σαν αγώνα ενάντια στους κατακτητές της Δύσης, σαν αγώνα για μια ελεύθερη, ανεξάρτητη, κυρίαρχη Ελλάδα, μόνο τότε θα γίνουμε ελεύθεροι και η Ελλάδα δημοκρατική.

Και μια τελευταία ερώτηση, κύριε Παπανδρέου. Έχετε κάνει και συγκεκριμένα σχέδια για την επιτυχία των απόψεων αυτών; Πώς μπορούν να γίνουν όλα αυτά πραγματικότητα;

Έχω βεβαίως, στο πλαίσιο του Πανελληνίου Απελευθερωτικού Κινήματος. Δεν υπάρχει για μας καμία αμφιβολία πως με το να περάσουμε από το μοιρολόι, την άρνηση και το ραγιαδισμό στο πνεύμα του απελευθερωτικού αγώνα θα είναι σίγουρη η νίκη μας. Όταν ένας λαός πιστεύει στον εαυτό του και στο μέλλον του, δεν υπάρχει καμία δύναμη που μπορεί να τον κρατήσει στη δουλεία.

Αντιστασιακή και πολιτική ενότητα

Με αφορμή ορισμένες πρωτοβουλίες Σκανδιναβών που είχαν σκοπό να «ενώσουν τους Έλληνες» στην προσπάθεια της ανατροπής της δικτατορίας, ο αρχηγός του ΠΑΚ Ανδρέας Γ. Παπανδρέου έστειλε την παρακάτω επιστολή σε φίλο του, ηγετικό στέλεχος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Δανίας, στις 25 Νοεμβρίου 1970, σε απάντηση σχετικού υπομνήματός του. Η επιστολή αυτή του Ανδρέα Παπανδρέου αποδίδει με σαφήνεια τις θέσεις του ΠΑΚ πάνω στο θέμα της αντιστασιακής και πολιτικής ενότητας των δημοκρατικών δυνάμεων της Ελλάδας:

Αγαπητέ φίλε,

Σ' ευχαριστώ θερμά για την έξοχη επιστολή σου. Αν και είχα πληροφορηθεί έμμεσα την πρωτοβουλία των Σκανδιναβών να «ενώσουν» τους Έλληνες, για πρώτη φορά τη βλέπω διατυπωμένη σε κείμενο. Τη διάβασα με προσοχή και ευχαρίστως σου γράφω τις σκέψεις μου προκαταρκτικά.

Όλοι οι Έλληνες δημοκράτες, και ιδιαίτερα τα μέλη του ΠΑΚ, οφείλουμε μεγάλη υποχρέωση στα σκανδιναβικά έθνη για την ηθικά άψογη στάση τους στο Συμβούλιο της Ευρώπης και για την ηθική και υλική συμπαράστασή τους στον αγώνα για μια ανεξάρτητη και δη-

μοκρατική Ελλάδα. Οι παρατηρήσεις μου σ' αυτή την επιστολή δε μειώνουν με κανέναν τρόπο το βαθύ σεβασμό που τρέφω για τους Σκανδιναβούς.

Δημιουργείται ένα βασικό ερώτημα. Από πού προέρχεται η σκανδιναβική πρωτοβουλία; Από λίγα άτομα; Από πολιτικά κόμματα; Από κυβερνήσεις; Αυτό είναι ανάγκη να διασαφηνιστεί επίσημα. Και μέχρι να γίνει αυτή η διασάφηση είναι δύσκολο για οποιονδήποτε Έλληνα πολιτικό που λαμβάνει υπόψη του σοβαρά τις υποχρεώσεις του απέναντι στην όποια οργάνωση ανήκει να απαντήσει ναι ή όχι. Στην πραγματικότητα, δε μου έγινε καμιά πρόταση, από πουθενά. Η όλη υπόθεση είναι εντελώς ασαφής. Πρόκειται να υπάρξει κάποια συγκεκριμένη εξέλιξη σύντομα;

Σε όλα αυτά απόδίδω εξαιρετική σημασία. Γιατί ας υποθέσουμε πως πραγματοποιείται σύσκεψη Ελλήνων πολιτικών και αντιστασιακών ηγετών που καταλήγει σε συμφωνία πάνω σε μίνιμουμ κοινού προγράμματος. Υπάρχει καμιά εγγύηση πως έστω και μία σκανδιναβική χώρα θα προχωρήσει σε αναμέτρηση με τις Ηνωμένες Πολιτείες (τη χώρα που κατέχει την Ελλάδα κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο η Σοβιετική Ένωση κατέχει την Τσεχοσλοβακία) στο επίπεδο του NATO (που στην προκειμένη περίπτωση είναι το προκάλυμμα της αμερικανικής κατοχής στην Ελλάδα κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο το Σύμφωνο της Βαρσοβίας είναι το προκάλυμμα της ρωσικής κατοχής στην Τσεχοσλοβακία); Υπάρχει σκανδιναβική χώρα που είναι πρόθυμη να πει στην Αμερική «Ή τερματίζεις την κατοχή της Ελλάδας ή αποχωρώ από τη συμμαχία – μια συμμαχία που παρέχει το πλαίσιο για την κατοχή σύμμαχης χώρας»;

Αλλά πιθανό να διερωτηθείς: Είναι ανάγκη να δοθούν εγγυήσεις εκ των προτέρων; Και η απάντησή μου είναι ευθεία και απλή. Γιατί το κόστος της ασαφούς αυτής πρότασης είναι εξαιρετικά μεγάλο για τον αγώνα του ελληνικού λαού.

Ας εξετάσουμε πρώτα τη σύνθεση της ομάδας που θα συμμετάσχει στις προτεινόμενες συνομιλίες. Υπάρχουν δύο μορφές συνερ-

γασίας που δε θα έχουν αρνητικές επιπτώσεις στον αγώνα μας. Η πρώτη προϋποθέτει συμμετοχή των εκπροσώπων των πολιτικών κομμάτων που είχαν εκλεγεί στο κοινοβούλιο στις τελευταίες ελεύθερες εκλογές (Φεβρουάριος 1964). Συγκεκριμένα, εννοώ τον Κανελλόπουλο ή αντιπρόσωπό του, έναν εκπρόσωπο της ΕΔΑ και εκπρόσωπο της Ένωσης Κέντρου (εμένα). Η δεύτερη μορφή προϋποθέτει συμμετοχή αντιπροσώπων των μεγάλων γνωστών οργανώσεων: ΠΑΚ, ΠΑΜ, ΔΑ, ΕΕ. Οποιαδήποτε άλλη μορφή συνεργασίας αναπόφευκτα θα προκαλέσει μεγάλη ζημιά στον αγώνα μας. Και οι λόγοι θα πρέπει να είναι ευκολονόητοι. Η σύγκληση ελληνικών προσωπικοτήτων (που είναι άσχετες με τη δομή των κομμάτων ή των αντιστασιακών οργανώσεων) υπονομεύει το οργανωτικό σχέδιο του απελευθερωτικού αγώνα. Και εξάλλου ποιος είναι σε θέση να κρίνει *ποιος* Έλληνας αντιπροσωπεύει τι στην Ελλάδα; Αν υποθεθεί πως μια ομάδα ξένων αποφασίσει αυθαίρετα (δηλαδή χωρίς να σεβαστεί την εκφρασμένη λαϊκή θέληση) *ποιος* θα συμμετάσχει σε μια τέτοια διάσκεψη «ενότιας», τότε οι Έλληνες αυτόματα παραιτούνται των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων ακριβώς πάνω στην κρίσιμη ώρα που αγωνίζονται να τα ανακτήσουν.

Αν εξετάσουμε τώρα το ουσιαστικό θέμα, δηλαδή το θέμα της συμφωνίας πάνω σε μίνιμουμ κοινά αποδεκτό πρόγραμμα, θέτοντάς το ωμά, το πρόβλημα είναι το εξής: Τι περιορισμούς πάνω στη λαϊκή κυριαρχία, στην εθνική αυτοδιάθεση θα δεχτούν οι εκπρόσωποι των πολιτικών κομμάτων ή των αντιστασιακών οργανώσεων ως αντάλλαγμα για κάποια πρωτοβουλία των σκανδιναβικών κρατών; Και εδώ ακριβώς βρίσκεται η ουσία του όλου ζητήματος. Οι Σκανδιναβοί θα είναι έτοιμοι να διαβεβαιώσουν την Αμερική πως δε θα διαδεχτεί το χάος την απομάκρυνση της χούντας αν οι Έλληνες είναι ενωμένοι. Όμως δεν πρέπει να μας διαφεύγει το ότι η Αμερική δεν ενδιαφερόταν ποτέ για την ενότητα του ελληνικού λαού. Ενδιαφερόταν μονάχα για τα προνόμια που θα απολάμβανε το στρατιωτικό και οικονομικό κατεστημένο της. Είναι λοιπόν περιττό να λεχθεί

πως η εξουδετέρωση του κινδύνου να δημιουργηθεί χάος θα ερμηνευτεί στο τέλος σαν «εξουδετέρωση κάθε κινδύνου που απειλεί τα προνόμια που απολαμβάνει στην Ελλάδα το αμερικανικό στρατιωτικό και οικονομικό κατεστημένο – συμπεριλαμβανομένων των πυρηνικών βάσεων και της κόκα κόλα». Αλλά σε μια τέτοια περίπτωση, αν η Αμερική πειστεί να αρχίσει διαπραγματεύσεις με τους Σκανδιναβούς, που με τη σειρά τους θα διαπραγματεύονται με τους «ενωμένους» Έλληνες, αναπόφευκτα θα γίνει φανερό πως η μόνη λύση που θα δεχτούν να συζητήσουν οι Αμερικανοί είναι αυτή που προβλέπεται από το Σύνταγμα του 1968. Το Σύνταγμα αυτό, που συντέθηκε υπό την αιγίδα του Πενταγώνου και της αμερικανικής ΚΥΠ, αποτελεί το νομικό μανδύα για τη νομιμοποίηση του στρατιωτικού καθεστώτος και είναι απόλυτα απαράδεκτο για τον ελληνικό λαό. Ο μόνος τρόπος να αλλάξει αυτή η εικόνα είναι μια αλλαγή στο συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στον ελληνικό λαό και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Και αυτό σημαίνει πως ο μόνος τρόπος για να «πειστεί» η Αμερική είναι η ανάπτυξη ενός σθεναρού απελευθερωτικού κινήματος με την υποστήριξη των προοδευτικών δημοκρατικών πολιτικών δυνάμεων του εξωτερικού και η υιοθέτηση αποφασιστικών, ξεκάθαρων θέσεων στο επίπεδο του ΝΑΤΟ εκ μέρους των νατοϊκών συμμάχων της Ελλάδας, και ιδιαίτερα των Σκανδιναβών. Τότε και μόνο τότε ο συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσα στη μικρή Ελλάδα και στη μεγάλη Αμερική θα είναι τέτοιος που θα γίνει δυνατή η αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στη χώρα μας.

Τυχαίνει να γνωρίζω τις Ηνωμένες Πολιτείες καλύτερα απ' ό,τι τις γνωρίζουν πολλοί Ευρωπαίοι πολιτικοί. Τυχαίνει να γνωρίζω αρκετά καλά τη διάρθρωση δύναμης στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αρκεί να ρίξεις μια ματιά στις ακροάσεις της Υποεπιτροπής Εξωτερικών Σχέσεων της αμερικανικής Γερουσίας (Ιούνιος 1970). Δίνουν ξεκάθαρα την εικόνα πως η μόνη γλώσσα που καταλαβαίνει η Αμερική είναι η γλώσσα των ηλεκτρονικών εγκεφάλων του Πενταγώνου και της αμερικανικής ΚΥΠ. Και αυτοί οι ηλεκτρονικοί εγκεφαλοι θα δώ-

σουν το σινιάλο για την αλλαγή της αμερικανικής πολιτικής – δηλαδή την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής από την Ελλάδα– όταν το κόστος της συνέχισής της αυξηθεί σε ανυπόφορο βαθμό. Και αυτό το κόστος θα αυξηθεί μονάχα όταν αναπτυχθεί στην Ελλάδα ένα αληθινά εύρωστο απελευθερωτικό κίνημα, μονάχα όταν οι Ευρωπαίοι σύμμαχοί μας βρουν το θάρρος να αντιταχθούν στη μετατροπή του ΝΑΤΟ σε όργανο καταπίεσης με σκοπό τη λατινοαμερικανοποίηση της ευρωπαϊκής ηπείρου. Με αυτά τα δεδομένα, η προετοιμασία του ελληνικού λαού για το μεγάλο αγώνα αποτελεί σημαντική, κρίσιμη προτεραιότητα. Και ένας μεγάλος απελευθερωτικός αγώνας χρειάζεται ένα *όραμα*. Και τα οράματα σπάνια βολεύονται σε ελάχιστα προγράμματα – προπαντός αν ένα τέτοιο πρόγραμμα περιλαμβάνει το βασιλιά. Γιατί ο βασιλιάς μισθοδοτείται από τη χούντα. Μπορείς να διανοηθείς το βασιλιά Χάακον μισθοδοτούμενο από τον Κούισλινγκ;

Σε παρακαλώ γράψε μου τις αντιδράσεις σου το ταχύτερο.

Με εκτίμηση,
Ανδρέας Γ. Παπανδρέου

Το Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΚ, σε διακήρυξή του στις 12 Ιουνίου 1971, καθορίζει σαφώς τους όρους που πρέπει να πληροί η ενότητα των ελληνικών αντιστασιακών δυνάμεων προκειμένου να συμβάλει αποτελεσματικά στον απελευθερωτικό αγώνα, καθώς και το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα δεχτεί να συνεργαστεί το ΠΑΚ με οποιαδήποτε αντιστασιακή οργάνωση:

Το ΠΑΚ είναι έτοιμο να συνεργαστεί στο αντιστασιακό επίπεδο με κάθε οργάνωση που:

1. Χαρακτηρίζει τον αγώνα του ελληνικού λαού ως εθνικοαπελευθερωτικό, δηλαδή ως αγώνα που στρέφεται όχι μόνο ενάντια στη χούντα αλλά και ενάντια σε κάθε μορφή κατοχής στη χώρα μας.

2. Εντάσσει τον αγώνα στο πλαίσιο των εθνικοαπελευθερωτικών κινήματων που στόχο έχουν την αναχαίτιση του αμερικανικού ιμπε-

ριαλισμού και του επεκτατισμού των μεγάλων δυνάμεων και μάχεται για την αυτοδιάθεση των λαών.

3. Σέβεται την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και δεν περιορίζει με κανέναν τρόπο την ετυμηγορία του λαού μετά την απελευθέρωση.

4. Πρεσβεύει πως ο μοναδικός δρόμος για την απελευθέρωση της Ελλάδας για την επίτευξη της εθνικής ανεξαρτησίας και της λαϊκής κυριαρχίας είναι η δυναμική αναμέτρηση με τις δυνάμεις κατοχής, ντόπιες και ξένες.

Το ΠΑΚ πιστεύει πως κάθε ελπίδα και κάθε προσπάθεια για την προώθηση κάθε εξελικτικής πολιτικής λύσης του ελληνικού προβλήματος οδηγεί στο συμβιβασμό, στη νομιμοποίηση και μονιμοποίηση της κατοχής. Γι' αυτό, η μόνη ενότητα που προωθεί τον αγώνα είναι ενότητα αντιστασιακή στο πλαίσιο ενός καθαρά εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα χωρίς συμβιβασμούς.

Ο αγώνας μας είναι εθνικοαπελευθερωτικός

Στις 30 Ιανουαρίου 1971 ο αρχηγός του ΠΑΚ Ανδρέας Γ. Παπανδρέου εκφώνησε σε μεγάλη συγκέντρωση Ελλήνων δημοκρατών στο Μόντρεαλ του Καναδά έναν ιστορικής σημασίας λόγο. Στο λόγο του αυτόν ο αρχηγός του ΠΑΚ αναλύει με ορθολογισμό το πρόβλημα της δικτατορίας στην Ελλάδα μέσα στο πλαίσιο του παγκόσμιου ανταγωνισμού των δύο υπερδυνάμεων και δίνει τις γενικές κατευθύνσεις για τη διεξαγωγή του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Το βιβλίο αυτό δε θα ήταν πλήρες χωρίς το κείμενο αυτού του λόγου, που, γεμάτο αγωνιστική έξαρση και εθνικό πάθος, αποτελεί τον ύμνο της νέας ελληνικής αντίστασης:

Είναι, θα έλεγα, παράδοξη η σύμπτωση να έχουμε πάντα ένα σημαντικό λόγο να πούμε εδώ στο Μόντρεαλ. Από εδώ, πριν από αρκετό καιρό, απευθυνθήκαμε στον Κωνσταντίνο. Του δώσαμε προθεσμία πολλών μηνών για να πάρει τη θέση του και να δηλώσει ρη-

τά και απερίφραστα πως αντιτίθεται στη δικτατορία, πως απορρίπτει το Σύνταγμα του 1968. Εκείνος τότε προτίμησε τη σιωπή. Για λόγους που τους ξέρουμε. Ένας από αυτούς είναι και τα τριάκοντα αργύρια.

Από εδώ, σήμερα και πάλι, μιλάμε σε μια ώρα σημαδιακή. Και έχουμε σοβαρά πράγματα να πούμε. Και είναι τέτοια η σημερινή παρουσία σας, που μου δίνει το δικαίωμα να πω πως απευθύνομαι στην ελληνική ηγεσία του Μόντρεαλ και μέσω αυτής στους Έλληνες του Μόντρεαλ, στους Έλληνες της διασποράς, και εύχομαι να φτάσει η φωνή μας στους Έλληνες της σκλαβιάς.

Το Σεπτέμβριο του 1970 ήρθε η μεγάλη καμπή του αγώνα του ελληνικού λαού. Στις 22 Σεπτεμβρίου η αμερικανική κυβέρνηση ανακοίνωσε κάτι που το ΠΑΚ γνώριζε και είχε προαναγγείλει από καιρό. Ότι δηλαδή συμπαραστέκεται η αμερικανική κυβέρνηση στη χούντα που η ίδια εγκατέστησε στην Ελλάδα, επαναλαμβάνοντας τη στρατιωτική βοήθεια στο ύψος που καθορίζεται από τις στρατηγικές ανάγκες του Πενταγώνου στο χώρο της Μεσογείου. (Δε σημαίνει βέβαια αυτό πως δεν είχε διαβιβαστεί και στο ενδιαμέσο διάστημα πολεμικό υλικό όλων των ειδών, όπως είχε αποκαλυφθεί και στην Επιτροπή επί των Εξωτερικών Υποθέσεων, και είναι αυτό κάτι που θα πρέπει να λεχθεί εδώ, ότι δηλαδή το κύριο χαρακτηριστικό της κυβέρνησης Νίξον είναι το ψεύδος. Λόγου χάρι, μιλούν για ύφεση του πολέμου στη Νοτιοανατολική Ασία ακριβώς τη στιγμή που τον κλιμακώνουν.)

Ήταν σημαδιακή η 22α Σεπτεμβρίου, γιατί η κυβέρνηση Νίξον αποφάσισε, επίσημα πια, να ταυτιστεί με τη βάνουση δικτατορία στην Ελλάδα. Γιατί, παρά τη συχνά απατηλή επιφάνεια, υπάρχει κύμα τρομοκρατίας, που φτάνει σε κάθε ελληνική γωνιά. Αυτήν ακριβώς την ώρα που μιλάμε, μια σειρά επίλεκτων αντρών, με θάρρος, με λεβεντιά, με δημοκρατική συνείδηση, βρίσκονται στις φυλακές, πιασμένοι τους τελευταίους μήνες, τις τελευταίες εβδομάδες. Ακριβώς την παραμονή των Χριστουγέννων –δεν ξέρουμε τις ακριβείς

συνθήκες—ο λεβέντης της υπόθεσης Λαμπράκη, ο Χρήστος Σαρτζετάκης, πιάστηκε και «φιλοξενείται» στο κτίριο της ΕΣΑ. Ανακριτής του είναι ο Θεοφιλογιαννάκος και αυτός που τον συνέλαβε είναι ο μοίραρχος Μήτσου, ο γιος του άλλου, της υπόθεσης Λαμπράκη επίσης. Γνωρίζουμε πως ο Γιάννης Αλευράς, που είναι χρόνια εξορία, μεταφέρθηκε στην Μπουμπουλίνας για ανακρίσεις. Μεταφέρθηκε στη Μπουμπουλίνας από τον Άγιο Νικόλαο Κυνουρίας ο Δημήτρης Τουλούπας για ανακρίσεις. Πιάστηκε ο δικηγόρος μου στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Πιάστηκαν εκατοντάδες άνθρωποι. Ο Κόκκινος και ο Πελοποννήσιος βρίσκονται ανάμεσα σ' αυτούς που βασανίζονται σήμερα.

Αυτό είναι το καθεστώς στην Ελλάδα. Βάναυσο, ξενόδουλο, αμείλικτο, τυραννικό. Αυτό το καθεστώς νομιμοποίησε η κυβέρνηση Νίξον, προασπίζοντας τα δικά της συμφέροντα στο μεσογειακό χώρο, για να κάνει την Ελλάδα μαζί με το Ισραήλ τους κύριους προμαχώνες της στη Μεσόγειο.

Είναι απορίας άξιο γιατί αυτή η απόφαση της αμερικανικής κυβέρνησης άργησε τόσο πολύ. Το ερώτημα δεν είναι γιατί ελήφθη, αλλά γιατί άργησε. Γιατί κανενός Έλληνα την προσοχή δε διαφεύγει το ότι η δικτατορία είναι πενταγωνική, όπως πενταγωνικό ήταν και το σχέδιο «Προμηθεύς», πως ο Παπαδόπουλος και οι Παπαδόπουλοι δούλεψαν ως συνεργάτες και όργανα του Πενταγώνου και της αμερικανικής ΚΥΠ. Γιατί άραγε ήρθε τόσο αργά ο επίσημος εναγκαλισμός;

Η αργοπορία οφείλεται σε τέσσερις λόγους:

Ο πρώτος, και ίσως ο κυριότερος, είναι πως το Σύνταγμα του 1968, που κατασκευάστηκε στην Ουάσινγκτον και διατυπώθηκε στην Ελλάδα από τους Έλληνες «νομομαθείς», δεν περνάει. Γιατί, για να περάσει το Σύνταγμα, χρειάζεται η συμπαράσταση της ηγεσίας του λαού σε όλους τους τομείς και, επίσης, η συμπαράσταση ενός έστω τμήματος του ελληνικού λαού. Αλλιώς, δε βγαίνει. Πώς να άρεις το στρατιωτικό νόμο όταν κάθεται πάνω σε ένα ηφαιστειο; Δεν το μπο-

ρείς. Γι' αυτό, το πρώτο και μεγάλο εύγε ανήκει στον ελληνικό λαό, που κατέστησε αδύνατη την προώθηση του Συντάγματος του 1968, που απέτρεψε τη νομιμοποίηση της χούντας στα διεθνή συμβούλια, στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο.

Ο δεύτερος λόγος της αργοπορίας είναι γιατί το Πεντάγωνο –που ταυτίζεται με την αμερικανική κυβέρνηση– πείστηκε απόλυτα πως το ελληνικό κατεστημένο –που ταυτίζεται με τον Κωνσταντίνο– είναι απόλυτα συνηκολογημένο, απόλυτα σπασμένο και περιμένει τις εντολές της Ουάσινγκτον και τα νεύματα των κολονέλων.

Ο τρίτος λόγος της αμερικανικής αργοπορίας έχει σχέση με τη διαπίστωση πως η Ευρώπη, η ίδια Ευρώπη που μας συμπαραστεκόταν και μας συμπαραστέκεται, δεν μπορεί να αναμετρηθεί με την αμερικανική υπερδύναμη στο επίπεδο του ΝΑΤΟ, δηλαδή εκεί ακριβώς που πονά την Αμερική. Είχαμε ελπίσει πως η Νορβηγία και η Δανία θα έφταναν στο σημείο να πουν «Εμείς θα φύγουμε από το ΝΑΤΟ, εφόσον το ΝΑΤΟ έχει γίνει το όργανο κατοχής, καταπίεσης και βασανισμού μιας χώρας που ανήκει στο δυτικό συνασπισμό». Έντιμα όμως, αντρίκεια, μου είπε πρωθυπουργός ευρωπαϊκής χώρας τον περασμένο Δεκέμβριο: «Αδέλφια σας είμαστε, αλλά δεν τα βγάζουμε πέρα. Δεν μπορούμε να αναμετρηθούμε με την Αμερική σε κανένα πρόβλημα, του ελληνικού συμπεριλαμβανομένου». Συμπέρασμα αποψινό: Η Ευρώπη μας είναι φίλος. Μα δεν είναι φίλος τόσο δυνατός που να μπορεί να προσφέρει λευτεριά στο λαό και στην πατρίδα μας. Το μεγάλο βάρος πέφτει στους δικούς μας ώμους. Για ακόμα μια φορά. Όπως τότε, το 1821, που γιορτάζουμε τώρα τα εκατόν πενήντα χρόνια του.

Ο τέταρτος λόγος, τέλος, είναι η στάση της Μόσχας, η οποία στην Ευρώπη –μιλώ μόνο για Ευρώπη, όχι για Λατινική Αμερική, για Νοτιοανατολική Ασία ή Αφρική– είναι ο μεγαλύτερος συμπαραστάτης της αμερικανικής κατοχής, όπως η Αμερική είναι ο μεγάλος συμπαραστάτης της σοβιετικής κατοχής στην Ανατολική Ευρώπη. Έφτασε η ώρα, Έλληνες, να καταλάβουμε βαθιά πως δεν πρέ-

πει να ξεγελιόμαστε για το ποιες είναι οι προοδευτικές δυνάμεις. Πρώτοι απ' όλους και πιο ανοιχτά εμείς μιλήσαμε για τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό, για την κατοχή της πατρίδας μας από το Πεντάγωνο και το αμερικανικό κεφάλαιο. Και σήμερα, για ακόμα μια φορά, καταγγέλλουμε την κατοχή της πατρίδας μας ως κατοχή του αμερικανικού Πενταγώνου και του αμερικανικού κεφαλαίου. Έχει όμως καθήκον ο προοδευτικός Έλληνας, που πονάει τον τόπο του, να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του και με τη μεγάλη πρωτεύουσα του σοσιαλισμού, που ξέρει να φέρνει τα τανκς στην Πράγα και να στηρίζει τους κολονέλους στην Ελλάδα. Δε ζητάμε βοήθεια ούτε από τους κατακτητές της Δύσης ούτε από τους κατακτητές της Ανατολής. Τον αγώνα θα τον βγάλουμε πέρα σαν Έλληνες μαζί με όλες εκείνες τις δυνάμεις του κόσμου που πιστεύουν στη λευτεριά. Αλλά να τελειώνουν τα ψέματα, να ξεκαθαρίσουμε τους ψευτοπροοδευτισμούς. Εκφράζουμε την ψυχή του λαού μας. Και αυτή την ψυχή δε θα την προσφέρουμε ούτε στην Ουάσινγκτον ούτε στη Μόσχα.

Για μας, το ΠΑΚ, δε συνέβη τίποτα το καινούριο το Σεπτέμβριο του 1970. Τα γνωρίζαμε και τα είπαμε. Για ένα μεγάλο όμως ποσοστό του λαού μας και της οποιασδήποτε ηγεσίας του ήταν καινούριο το γεγονός. Πολλοί είχαν στηρίξει πολλές ελπίδες στο ότι οι Αμερικανοί φίλοι μας, οι συμπαραστάτες του ελληνικού λαού, θα δουν το λάθος τους, θα ξυπνήσουν, θα αντιληφθούν ότι τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της Αμερικής στην Ελλάδα δεν εξυπηρετούνται από τον Παπαδόπουλο. Δεν είχαν υπολογίσει όμως όλοι αυτοί πως για το Πεντάγωνο η Ελλάδα είναι κρίσιμο στρατηγικό σημείο στον αγώνα ειρηνικής συνύπαρξης με τη φίλη και σύμμαχη και ανταγωνίστρια Ρωσία. Είναι απαραίτητο σημείο η Ελλάδα για το Πεντάγωνο, για να έχει βάσεις για τον Έκτο Στόλο, βάσεις για τα αεροπλάνα, βάσεις για την κατασκοπία. Δεν μπορεί να τα διακινδυνεύσει όλα αυτά το Πεντάγωνο, έστω με μια ψευτοδημοκρατία. Γιατί μια έστω ψευτοδημοκρατία θα θέσει θέματα. Γιατί αυτός ο λαός ξύπνησε. Το 1963, το 1964, το 1965, το 1966. Και δύσκολα θα δεχτεί εφτά πυρηνικές βά-

σεις στην Ελλάδα –τόσες πάνε να φτιάξουν–, τόσες αεροπορικές βάσεις, τόση κατασκοπία και αντικατασκοπία. Ακόμα και η Δεξιά δύσκολα μπορεί να δεχτεί κάτι τέτοιο. Να μετατραπεί ολόκληρη η Ελλάδα σε μια μεγάλη βάση, προμαχώνα του «ελεύθερου κόσμου».

Ενώ λοιπόν η αμερικανική απόφαση δεν υπήρξε κάτι το νέο για μας, για το ΠΑΚ, για πρώτη φορά σήμερα δεν μπορεί να αμφισβητηθεί πως η Ελλάδα βρίσκεται υπό κατοχή, μια κατοχή ύπουλη, χωρίς ξένα τανκς. Οι στολές είναι δυστυχώς ελληνικές, η κατοχή όμως είναι ξένη. Πρέπει να γίνει αυτό συνείδηση σε όλους. Γι' αυτό, το πρόβλημά μας δεν είναι πολιτικό. Θα ήταν σφάλμα στρατηγικής να πιστέψουμε κάτι τέτοιο. Το πρόβλημα είναι πρόβλημα εθνικής ύπαρξης. Αν είμαστε ή όχι ελεύθεροι ως έθνος. Είμαστε υπό κατοχή σήμερα. Μια κατοχή ανάλογη με εκείνη των Γερμανών το 1941. Και η κατοχή είναι αμερικανική. Και ο αγώνας μας είναι αγώνας εναντίον της πενταγωνικής Αμερικής. Και αυτό τον αγώνα κηρύσσουμε απόψε στο Μόντρεαλ. Θα με ρωτήσετε όμως: Και ο Παπαδόπουλος; Είναι ένα πiónι, όπως και η χούντα είναι μια προέκταση της CIA και του Πενταγώνου. Ο δικός μας αγώνας είναι αγώνας ενάντια στη μεγαλύτερη δύναμη του κόσμου. Έχουμε την τιμή, την ευθύνη, τη δόξα, το καθήκον, όπως οι Βιετναμέζοι, να διεκδικήσουμε την εθνική μας υπόσταση.

Έχουμε να διαλέξουμε σήμερα ανάμεσα στο ραγιαδισμό και στον απελευθερωτικό αγώνα. Δεν είναι πια αντιδικτατορικός ο αγώνας μας. Είναι γνήσιος απελευθερωτικός. Αν κάποιος πει «Μα υπάρχουν και άλλοι, πιο εύκολοι δρόμοι», θα του πούμε «Εμείς, το ΠΑΚ, αναγνωρίζουμε μόνο αγωνιστές για την απελευθέρωση της πατρίδας μας και του λαού μας».

Εκτός όμως από τον κύριο αντίπαλό μας, το μεγάλο κατακτητή της Δύσης, έχουμε και τα παράσιτα: τη χούντα και τον Παπαδόπουλο, τους συνεργάτες του, τους νεοδωσίλογους, που θα πληθύνουν σιγά σιγά. Γιατί οι τελευταίοι, από το παλιό κατεστημένο προερχόμενοι, αναγνωρίζουν πως ο πάτρωνάς τους σπεύδει να ταυτιστεί με

το καθεστώς και δεν είναι δυνατό να λείψουν οι ίδιοι από την περιοχή της εύνοιας.

Μπορείτε να ρωτήσετε, έχετε το καθήκον να το κάνετε: Πού το πάμε; Απαντάμε: Ο αγώνας έχει ένα στόχο. Και είναι ο εξής: αδέσμευτη κυριαρχία του ελληνικού λαού σε ό,τι αφορά την Ελλάδα και την τύχη της. Αυτό σημαίνει: Πρώτον, πως ο ελληνικός λαός θα αποφασίσει ποιο θα είναι το πολίτευμά του. Το ΠΑΚ το ΠΑΜ, η ΔΑ έχουν δικαίωμα να κάνουν προτάσεις. Ο λαός όμως είναι εκείνος που θα έχει το δικαίωμα να διαλέξει το πολίτευμά του. Να μας πει αν θέλει τον Κωνσταντίνο ή αν θέλει τη δημοκρατία. Δεύτερον, ποιο κοινωνικό ή οικονομικό καθεστώς θέλει για τη χώρα. Εμείς θα του το επιβάλουμε αυτό; Πώς μπορεί διαφορετικά να τον καλούμε σε αγώνες σκληρούς, στους οποίους θυσιάζει τη λευτεριά του, τη γαλήνη της οικογένειάς του; Πώς θα του πούμε εμείς ποιο θα είναι το αυριανό του πολιτικό και οικονομικό του σύστημα; Δε θα μπορεί να πει ο λαός «Τέρμα στον καπιταλισμό»; Και, τρίτον, μπορούμε εμείς να δεσμεύσουμε το λαό, οι οποιοσδήποτε ηγεσίες, οργανώσεις, στο ποια θα είναι η πορεία του έθνους στο διεθνή χώρο; Όταν πάρει ο λαός την εξουσία στα χέρια του, αυτός θα καθορίσει ποιοι θα είναι οι σύμμαχοί του, ποιοι οι εχθροί του, και θα το κρίνει αυτό ανάλογα με το τι κάνουν σήμερα για τη λευτεριά του και την ανεξαρτησία του. Και η δική του απόφαση, όποια κι αν είναι, θα είναι για μας σεβαστή. Αυτός είναι ο στόχος του αγώνα της απελευθέρωσης του ελληνικού λαού, της συνέχισης του αγώνα του 1821.

Και νομίζω πως τα απλά εκείνα συνθήματα του δεύτερου Ανένδοτου Αγώνα, «Ο λαός κυρίαρχος», «Ο στρατός στο έθνος», «Η Ελλάδα στους Έλληνες», ανταποκρίνονται και σήμερα στις ανάγκες της στιγμής και του αγώνα. Παραμένουν τα συνθήματα *του τρίτου απελευθερωτικού ανένδοτου αγώνα*.

Και ας έρθουμε στα δικά μας καθήκοντα. Εμείς, οι Έλληνες της διασποράς, πρώτο καθήκον έχουμε να στρατευτούμε. Ανήκουμε στον αγώνα, όχι σε κόμματα. Και απόψε το ΠΑΚ καλεί όλους τους Έλλη-

νες, κάτω από τη σημαία του, στον απελευθερωτικό αγώνα. Ο καθένας θα παίξει το ρόλο του, στο πόστο του. Δεν υπάρχουν υψηλά ή χαμηλά καθήκοντα. Δεν υπάρχει τίποτα ρομαντικό στην αντίσταση. Η αντίσταση είναι σκληρή δουλειά. Όλοι όσοι συμμετέχουν στην αντίσταση, από εκείνον που μαζεύει τα χρήματα μέχρι εκείνον που επιχειρεί την ύστατη, την αποφασιστική πράξη, είναι άνθρωποι πειθαρχημένοι, που κάνουν τη δουλειά τους. Δεν υπάρχει υψηλή ή χαμηλή δουλειά. Απλώς υπάρχει το καθήκον. Ο καθένας κάνει τη δουλειά που του δίνει η οργάνωση. Μια οργάνωση που όσο περνά ο καιρός πρέπει να παίρνει περισσότερο στρατιωτικό χαρακτήρα, ένα χαρακτήρα δηλαδή που προσαρμόζεται στη μορφή του αγώνα.

Και πρέπει να ξεκαθαρίσουμε εδώ πως το ΠΑΚ δεν είναι οργάνωση του Ανδρέα Παπανδρέου. Είμαι σήμερα ο αρχηγός του ΠΑΚ. Αύριο μπορεί να μην είμαι. Είτε γιατί το ΠΑΚ δε θα με θέλει είτε γιατί θα έχω πεθάνει ή θα έχω σκοτωθεί. Ο αγώνας όμως του ΠΑΚ δε θα σταματήσει. Γιατί είναι δικός σας αγώνας. Και είναι δικός σας αγώνας. Και είναι δικό σας το χρέος να φτιάξετε δική σας οργάνωση, πέραν του προσώπου του Ανδρέα Παπανδρέου, πέραν του οποιουδήποτε προσώπου. Δική σας ευθύνη να φτιάξετε το συλλογικό σας όργανο. Ας γίνει ο καθένας απόστολος. Να στρατευτεί στην κρίσιμη ώρα της εθνικής μας ιστορίας.

Άλλο καθήκον: να περάσουν οι θέσεις μας παντού, όπου μπορεί να φτάσει ανθρώπινη φωνή, όπου μπορεί να κυκλοφορήσει έγγραφο και τυπωμένο χαρτί. Πρέπει να διαφωτιστεί ο λαός μας. Να πάψει να μιλά σάμπως ο Παπαδόπουλος να είναι ένα περαστικό καθεστώς, να πάψει να λέει «Έχουμε περάσει πολλά, θα περάσει κι αυτό...». Αυτό είναι βαρύ. Είναι ο αμερικανικός πενταγωνικός ολοκληρωτισμός, στη χειρότερή του μορφή, στον τόπο μας. Και έχει να δώσει σκληρή μάχη, που θα κοστίσει στο λαό, που θα κοστίσει σε όλους, όπως έχει ήδη κοστίσει στο λαό και στην ηγεσία του, στην άξια ηγεσία του, που σαπίζει στις φυλακές και στα μπουντρούμια. Πρέπει να γίνει συνείδηση στον κάθε Έλληνα πως μιλάμε και δρού-

με ως εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα. Πως δεν είμαστε πολιτική κίνηση. Και να συναγάγουν τα συμπεράσματά τους.

Δε μας μένουν μεγάλα περιθώρια. Έχουμε περιορισμένα χρονικά περιθώρια αν δε θέλουμε να δούμε την Ελλάδα μας Ισπανία ή Πορτογαλία. Και το καθήκον μας αρχίζει από τώρα, όχι από αύριο, για να προσφέρουμε ό,τι μπορούμε και εμείς από έξω και εκείνοι από μέσα. Και πρέπει να χτυπηθεί ο αντίπαλος, όπως τον ορίσαμε, με σύστημα, με συνέπεια, με σύγχρονα μέσα, να τον έχουμε πάντα εκτός ισορροπίας. Στην Ελλάδα να μην μπορέσει να στεριώσει. Αυτό βέβαια σημαίνει αγώνα δύσκολο και σκληρό. Και πρέπει να ζητάμε τις συμμαχίες μας εκεί που θα τις βρούμε. Στους νέους λαούς, σ' εκείνες τις κυβερνήσεις που ταυτίζονται με τα απελευθερωτικά κινήματα. Θα πρέπει να εκμεταλλευτούμε τις αντιθέσεις που υπάρχουν στο στρατόπεδο της Δύσης, που κατέχεται από το μεγάλο κατακτητή, να τις οξύνουμε μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών και της Ουάσινγκτον. Συγχαίρουμε τη Γερμανία για την εξαγγελία της να διακοπεί η στρατιωτική βοήθεια προς τη χούντα. Θέλουμε κι άλλα τέτοια. Και πάντα βέβαια πρέπει να προωθήσουμε, στο μέτρο του δυνατού, την ηθική, υλική, πνευματική, οικονομική και στρατιωτική απομόνωση της χούντας. Γι' αυτό, συγχαίρουμε το Συμβούλιο της Ευρώπης που –επιτέλους– απέπεμψε τη χούντα από τους κόλπους του.

Υπάρχει όμως το θέμα της ενότητας των Ελλήνων. Πρέπει ενωμένοι να δώσουμε τη μάχη. Πρέπει να υπάρξει η ενότητα. Είναι σωστό σύνθημα. Όχι απλώς το δεχόμαστε. Το φωνάζουμε. Ενότητα σε τι όμως; Όχι ενότητα χάρη της ενότητας, όχι ενότητα που ευνουχίζει τον αγώνα, αλλά ενότητα στον αγώνα τον δυναμικό που θα ελευθερώσει την πατρίδα μας. Ενότητα όμως σε συμβιβασμό, ενότητα σε ευνουχισμό, ποτέ. Τουλάχιστον όχι από το ΠΑΚ.

Σεβόμαστε όλες τις αντιστασιακές οργανώσεις που έχουν προσφέρει στον κοινό αγώνα του ελληνικού λαού. Δεν υπάρχει αυτή την ώρα καμία προσπάθεια, ούτε θα υπάρξει, να μεμφθούμε κανέναν.

Λέμε απλώς ξεκάθαρα πως, για να γίνει η μεγάλη εκείνη ενότητα στο πλαίσιο του εθνικού συμβουλίου, με ένα κοινό στρατηγείο, απαιτείται να συμφωνήσουμε στη μεγάλη γραμμή, στη στρατηγική του αγώνα. Αυτή την ώρα το ΠΑΚ επιμένει απόλυτα πως η πρώτη ελληνική Βουλή πρέπει να έχει συντακτικό χαρακτήρα. Δυστυχώς, το ΠΑΜ, απ' όσο ξέρουμε, η ΔΑ και οι Υπερασπιστές της Ελευθερίας δεν έχουν δεχτεί να έχει η πρώτη μεταπελευθερωτική Βουλή συντακτικό χαρακτήρα. Για μας αυτό είναι ακατανόητο. Δεν πιστεύουμε να είναι χρήσιμο να κατασκευαστεί ένα Εθνικό Συμβούλιο Αντίστασης (ΕΣΑ) που δε θα συμπεριλαμβάνει ως αρχή την αδέσμευτη συντακτική εξουσία του λαού. Εδώ πάνω διαφωνήσαμε σαν φίλοι, όχι σαν εχθροί. Έχουμε πει στους άλλους αντιστασιακούς ότι, αν δε συμφωνήσουν για τη συντακτική, δε θα συμμετάσχουμε στο ΕΣΑ. Βέβαια, είμαστε πάντα έτοιμοι να συνεργαστούμε σε τοπικό επίπεδο και σε συγκεκριμένους τομείς. Δεν μπορούμε όμως να δεσμεύουμε το λαό από σήμερα για την ώρα της νίκης του λαού. Πώς θα γίνει αγώνας έτσι;

Θα μπορούσε να πει κανείς εύλογα: Πώς θα τα βγάλουμε πέρα με την υπερδύναμη; Πώς θα κινηθεί ο λαός μας, που έχει τιμήσει το όνομά του (αλλιώς, θα είχαμε και εκλογές και Σύνταγμα, ενώ δεν τα έχουμε όλα αυτά, έχουμε τις φυλακές γεμάτες, έχουμε και τους Παναγούληδες, και τους Αλευράδες, και τους Σαρτζετάκηδες, και τους Κεφαλληνούς, και τους Ιντζέδες, και τους Καραγιωργες και τους Μαγκάκηδες); Πρέπει πρώτα να έχουμε υπόψη μας πως το καθεστώς των κολονέλων είναι επιφανειακό. Δεν είναι ούτε Ισπανία ούτε Πορτογαλία. Ο λαός δεν έχασε καμία μάχη. Ουσιαστικά οι δυνάμεις μας είναι ανέπαφες. Υπάρχουν οι εφεδρείες μας. Δεν έγινε ακόμα η σύγκρουση. Απλώς υπάρχει μια μαφία που ελέγχει το στρατό και αυτός ο ελεγχόμενος στρατός ελέγχει το λαό. Μα αυτό είναι ηφαισטיο και όταν ξεσπάσει δε θα μείνει τίποτα μπροστά του. Θα σαρώσει τα πάντα. Δεν έχει λαϊκή βάση η δικτατορία. Για τον απλό λόγο πως δεν είναι ελληνική. Έχει η δικτατορία των κολονέλων πράκτορες που-

λημένους, έχει δωσίλογους, έχει μισθοδοτούμενους του Ωνάση, του Πάπα, του Νιάρχου. Λαό όμως δεν έχει.

Ας μη θεωρηθεί, ακόμα, πως όλος ο στρατός είναι μαζί τους. Όταν καταλάβει ο στρατός πως ο λαός είναι έτοιμος, θα κινηθεί κι αυτός. Το λέω σοβαρά αυτό. Δεν ανήκει ο ελληνικός στρατός ούτε στους Αμερικανούς ούτε στον Παπαδόπουλο. Θα έρθει η ώρα και θα έχουμε δυνάμεις μέσα στο στρατό. Γιατί ο Έλληνας αξιωματικός, όσο κι αν έχει υποστεί πλύση εγκεφάλου, το χωριό του το θυμάται. Αυτό τον αξιωματικό, που θυμάται την Ελλάδα, τον θέλουμε. Δε μας ενδιαφέρει αν ψήφισε βασιλιά ή Καραμανλή ή Παπανδρέου. Τον θέλουμε τώρα, στην ώρα την κρίσιμη, της λευτεριάς του έθνους, να πάρει τις λόγχες του και με τις λόγχες του να ανοίξει το δρόμο προς τη λαϊκή κυριαρχία, τη δημοκρατία, την εθνική ανεξαρτησία.

Υπάρχει και άλλος λόγος. Η χούντα μέρα με τη μέρα ξεπουλάει την Ελλάδα. Στους Πάπας και στους Ωνάσηδες. Μα νοείται ελληνικός στρατός, που κρατάει την ελληνική σημαία, δεξιός, μαύρος, ό,τι θέλετε, να λέει στον Ωνάση, να λέει στο ξένο κεφάλαιο, στο αμερικανικό ιδιαίτερα, «Πάρτε την Ελλάδα, κάντε την ό,τι θέλετε, είναι δικά σας χώματα»; Όχι. Ασφαλώς όχι.

Και η μετανάστευση στη χώρα μας είναι η απόδειξη της γενοκτονίας στην οποία οδηγεί το έθνος αυτή η δικτατορία. Φτάσαμε ξανά, μετά τα χρόνια του Καραμανλή, τα χρόνια των φακέλων και της Ασφάλειας, στα ίδια νούμερα. Φτάσαμε να έχουμε 100.000 επίσημους, καταγεγραμμένους μετανάστες το χρόνο, όταν η αύξηση του πληθυσμού δεν ξεπερνά καν τις 80.000. Μειώνεται ο πληθυσμός της Ελλάδας. Αυτή είναι η προσφορά της χούντας. Αυτοί οδηγούν το έθνος στη γενοκτονία.

Η πιο μεγάλη μας όμως ελπίδα είναι η αντιστασιακή μας ηγεσία. Πονάω όταν ακούω να λένε, ιδιαίτερα ξένοι, πως δεν υπάρχει αντίσταση. Μα πότε το Συμβούλιο της Ευρώπης, στα είκοσι πέντε χρόνια της λειτουργίας του, έβγαλε τρεις τόμους, με 1.200 σελίδες, βάσει των οποίων απέπεμψε χώρα από τους κόλπους του; Τα βα-

σανιστήρια των Ελλήνων αντιστασιακών δεν τα έχει υποστεί Ευρωπαίος μετά το 1945. Πόσοι πέρασαν από την Μπουμπουλίνας; Πόσοι από την Ασφάλεια; Πόσοι έχασαν τη δουλειά τους; Πόσοι κυνηγήθηκαν; Πόσοι κυνηγιούνται; Πόσοι πέθαναν, ακόμα; Και έχουμε το δικαίωμα να μιλάμε εμείς, στο εξωτερικό, για μια «κροτίδα»; Ή να λέμε ότι δεν κάνουν μέσα σοβαρά πράγματα; Η «κροτίς» του Κορωναίου, την οποία έπρεπε να κάνουμε σύνθημα σε όλο τον κόσμο, γιατί σημαίνει «Εσένα, υπουργέ της Αμερικής, δε σε δεχόμαστε στην Ελλάδα», και για την οποία ο Κορωναίος θα πληρώσει, όπως θα πληρώσουν τόσοι και τόσοι... Τίποτα δεν είναι αυτό; Η «κροτίς» του Κορωναίου...

Πρέπει να σεβόμαστε τα παιδιά της αντίστασης, που προσφέρουν τη ζωή τους, την οικογένειά τους, τη λευτεριά τους. Ρωτήσαμε πόσοι πεινάνε; Ρωτήσαμε πόσοι στον Άγιο Νικόλαο, στον Άγιο Ευστράτιο, στη Λέρο, στη Μακρακώμη, στην Αλικαρνασσό, στην Αίγινα, στο Ιτζεδίν, στην Κέρκυρα έχουν αφήσει τις οικογένειές τους να πεινάνε; Ρωτήσαμε πώς τα βγάζει πέρα η γυναίκα του Καράγιωργα, πώς τα βγάζει πέρα η μάνα του Παναγιούλη; Είναι εύκολο να λέμε πως δεν κάνουμε αντίσταση στην πατρίδα. Εμείς ίσως δεν κάναμε αντίσταση. Αυτοί εκεί κάτω κάνουν. Είναι λοιπόν δικό μας καθήκον να στρατευτούμε, να ρωτήσουμε τον εαυτό μας «Σήμερα τι έκανα;». Είναι ώρα να γίνουμε μέλη πιστά, αποφασισμένα, μιας οργάνωσης μέσα στο πλαίσιο της οποίας θα δώσουμε τον αγώνα για τη λευτεριά του ελληνικού λαού, για τη δημοκρατία, για το λαό μας, για την Ελλάδα μας. Και τότε, και μόνο τότε, η νίκη θα είναι δική μας, του λαού μας.

Σ' αυτό σας καλώ όλους σας, ως αρχηγός του ΠΑΚ, Έλληνες του εξωτερικού, Έλληνες της Ελλάδας, σ' αυτή τη στράτευση, σ' αυτό τον αγώνα, σ' αυτή την προσφορά για την πατρίδα μας, για το λαό μας, για την ιστορία μας, για τις μέλλουσες γενιές.

*Ύστερα από πέντε χρόνια κατοχής**(Το κείμενο της διακήρυξης του Εθνικού Συμβουλίου – Ιούλιος 1972)*

Διερχόμαστε ξανά μια περίοδο που περικλείει σοβαρούς κινδύνους αποπροσανατολισμού του αγώνα του ελληνικού λαού ενάντια στη στρατιωτική κατοχή της πατρίδας μας. Οι κίνδυνοι ξεπηδούν από το *συνδυασμό* και «αντικειμενικών» και «υποκειμενικών» εξελίξεων.

Οι αντικειμενικές εξελίξεις αφορούν κατά κύριο λόγο τη στάση της Δυτικής Ευρώπης απέναντι στη στρατιωτική κατοχή. Με καλπάζοντα πια ρυθμό ανταγωνίζονται οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις για την «ομαλοποίηση» των σχέσεών τους με τους τοποτηρητές του Πενταγώνου στην Ελλάδα. Ούτε και αυτή ακόμα η σοσιαλδημοκρατική Σκανδιναβία αποτελεί εξαίρεση. Δε θα έπρεπε να μας εκπλήσσει αυτή η πορεία της Δύσης προς την Αθήνα του Τάσκα και του Τομ Πάπας. Γιατί η Δυτική Ευρώπη είναι ενταγμένη στο σύστημα δύναμης που ελέγχεται από το ιμπεριαλιστικό κατεστημένο των Ηνωμένων Πολιτειών. Όταν σοσιαλδημοκρατικές ακόμα κυβερνήσεις επαιτούν από το Λευκό Οίκο να μην αποσύρει τα αμερικανικά στρατεύματα κατοχής από τις χώρες τους, πώς είναι δυνατό να έχουν αντίρρηση στη μετατροπή της Ελλάδας σε φρούριο του NATO στην ανατολική Μεσόγειο; Και πώς είναι δυνατό να αντιμετωπίσουν οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις τις πιέσεις των δικών τους ντόπιων κεφαλαιοκρατών για να συμμετάσχουν κι αυτοί στο «πλιάτσικο» – στην ασύδοτη μονοπωλιακή εκμετάλλευση του ιδρώτα του ελληνικού λαού;

Θα ήταν όμως ιστορικό λάθος πρώτου μεγέθους να περιορίσουμε τις διαπιστώσεις αυτές στον ελληνικό χώρο. Γιατί ανάλογη και παράλληλη είναι η στάση των κυβερνήσεων της Βόρειας (Δυτικής) Ευρώπης προς όλα τα φασιστικά ή νεοφασιστικά καθεστώτα της ευρωπαϊκής Μεσογείου: Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα, Τουρκία. Και –κάτω από συνδυασμένη αμερικανοχουντική καθοδήγηση– το νεοφασιστικό κίνημα της Ιταλίας προετοιμάζει τη «μεταμόρφωση» και

αυτής ακόμα της τελευταίας νοτιοευρωπαϊκής αστικής δημοκρατίας στα καλούπια του αποικιακού νεοφασισμού. Είναι η περίοδος που διανύουμε περίοδος ταχύτατης πόλωσης ανάμεσα στη Βόρεια και στη Νότια Ευρώπη του δυτικού χώρου. Πόλωσης που συνίσταται στην αποικιοποίηση της Νότιας Ευρώπης από το κεφάλαιο της Βόρειας Ευρώπης – στο πλαίσιο πάντα της ηγεμονίας του αμερικανικού κεφαλαίου.

Και είναι λάθος επίσης μεγάλο να ερμηνεύονται η επέκταση της Ευρωπαϊκής Κοινής Αγοράς καθώς και η ευρωπαϊκή νομισματική κρίση ως ενδείξεις είτε της αποφασιστικής αποδυνάμωσης της αμερικανικής ηγεμονίας είτε της δημιουργίας ευρωπαϊκού αντίβαρου στον επεκτατικό αμερικανικό καπιταλισμό. Η οικονομική, στρατιωτική και πολιτική διείσδυση του αμερικανικού κεφαλαίου στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο είναι τόσο βαθιά, ώστε τέτοιες εξελίξεις είναι μάλλον απίθανες σ' αυτή την ιστορική φάση.

Η μετατροπή της Ελλάδας σε φρούριο του ΝΑΤΟ και σε ξέφραγο αμπέλι για το δυτικό μονοπωλιακό κεφάλαιο πρέπει να τοποθετηθεί στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο αποικιοποίησης της Νότιας Ευρώπης. Και αυτή η τοποθέτηση απαιτεί να δούμε το ελληνικό απελευθερωτικό κίνημα στο πλαίσιο του αντιιμπεριαλιστικού αγώνα των χωρών της Μεσογείου. Ένας τέτοιος αγώνας –κατά την περίοδο που διανύουμε– είναι σε παγκόσμια κλίμακα αγώνας ταξικός, αγώνας των τάξεων (της εργατικής τάξης, των αγροτών, των μικροεπαγγελματιών) που αποτελούν το αντικείμενο και το στόχο της εκμετάλλευσης του ξένου κεφαλαίου στο πλαίσιο νεοαποικιακών καθεστώτων. Το ντόπιο κεφάλαιο –σε όλες τις περιπτώσεις, μα ιδιαίτερα στην Ελλάδα– είναι κομπραδόρικο, παρασιτικό και εξαρτημένο. Δεν έχει ούτε την πρόθεση ούτε τη δυνατότητα να αναμετρηθεί με το ξένο κεφάλαιο. Και απαιτεί αυτή η διαπίστωση να εννοήσουμε μια για πάντα ότι ο εθνικοαπελευθερωτικός μας αγώνας δεν μπορεί να βρει συμμάχους ανάμεσα σ' αυτούς που εκφράζουν το ντόπιο κεφάλαιο. Γι' αυτό, «ενόητες» που στηρίζονται στην ελπίδα συμμε-

τοχής των εκπροσώπων του ντόπιου κεφαλαίου είναι καταδικασμένες ιστορικά σε πλήρη αποτυχία. Εκτός βέβαια αν η «ενότητα» είναι μανδύας για τη διαστροφή του χαρακτήρα του αγώνα, για τη μετατροπή του από εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα σε σχήμα ουσιαστικής αποδοχής της αποικιοποίησης της πατρίδας μας.

Κι εδώ ακριβώς βρίσκεται η ευθύνη της επίσημης Αριστεράς, γιατί με το «μίνιμουμ» πρόγραμμά της και με την επίμονη έκκλησή της για «ενότητα» –από τον Κωνσταντίνο μέχρι το ΚΚΕ– ουσιαστικά νομιμοποιεί το σύστημα δύναμης που κατέχει την πατρίδα μας. Και θα υπήρχε ίσως κάποια ιστορική δικαίωση της θέσης της αν η εξελικτική πολιτική πορεία προς την εθνική μας ανεξαρτησία, τη λαϊκή κυριαρχία και το σοσιαλισμό ήταν εφικτή. Το χιλιανό σχήμα ειρηνικής μετάβασης προς το σοσιαλισμό –έστω κι αν πιστέψει κανείς πως θα φτάσει στον τελικό του στόχο– δεν μπορεί να έχει καμία απολύτως σχέση με την πορεία του αγώνα στην Ελλάδα. Γιατί η Ελλάδα βρίσκεται σήμερα κάτω από ξένη στρατιωτική κατοχή, με άμεσα όργανα Έλληνες πράκτορες-αξιωματικούς. Το σχήμα κατοχής που επιβλήθηκε στην Ελλάδα δεν αφήνει κανένα περιθώριο εξελικτικής πορείας πέρα από την προκαθορισμένη διάρθρωση δύναμης που μας έχει επιβάλει η υπερδύναμη της Δύσης. Τούτο ασφαλώς δεν ισχύει για τη Χιλή, κάτι που μαρξιστικά κόμματα θα έπρεπε να έχουν εννοήσει πολύ καιρό τώρα.

Αλλά η εξήγηση για τη θέση της επίσημης Αριστεράς δε βρίσκεται στις μαρξιστικές της αρχές. Βρίσκεται στην πολιτική που ακολουθεί το σοβιετικό μπλοκ. Η διχοτόμηση της Ευρώπης σε δύο στρατιωτικούς συνασπισμούς αποτελεί το θεμέλιο λίθο της «ύφεσης» στην Ευρώπη και της Οσπολιτίκ του Μπραντ. Στο πλαίσιο αυτής της ύφεσης, οι δύο υπερδυνάμεις ενισχύουν τη θέση τους και επεκτείνουν τον έλεγχο τους πάνω στις χώρες των συνασπισμών τους. Κλείνουν, «παγώνουν» το θέμα «Ευρώπη», ενώ ταυτόχρονα εντείνουν τον ανταγωνισμό τους σε άλλες περιοχές του κόσμου – όπως στη Μεσόγειο. Η «ύφεση» επιτρέπει και στους δύο συνασπισμούς να μονι-

μοποιήσουν τον έλεγχο τους πάνω στις χώρες του Βορρά και του κέντρου της ευρωπαϊκής ηπείρου στο πλαίσιο ελεγχόμενων οικονομικών και πολιτιστικών «επαφών» ανάμεσα στις χώρες-μέλη των συνασπισμών. Σ' αυτή την περιοχή της Ευρώπης η επέκταση και το βάθεμα του ελέγχου από τις δύο υπερδυνάμεις συμβαδίζει με κλίμα προσέγγισης ανάμεσα στα κατεστημένα των χωρών-μελών που ανήκουν στους δύο συνασπισμούς. Συμβαδίζει επίσης ταυτόχρονα και με κλίμα ανοχής προς την επίσημη Αριστερά στη Δύση και προς τους γνήσιους εκπροσώπους του αμερικανικού ιμπεριαλισμού στην Ανατολή.

Είναι γεγονός πως στο πλαίσιο της νέας αυτής «τάξης πραγμάτων» στην Ευρώπη οι κυβερνήσεις στρέφονται ολοένα και περισσότερο ενάντια στη «νέα Αριστερά», στους «ριζοσπαστικούς», στους «αναρχικούς» και στους «εξτρεμιστές» – ενάντια σε όλες εκείνες τις δυνάμεις που αρνούνται να αποδεχτούν το σύστημα δύναμης που προωθείται σε βάρος της αυτοδιάθεσης των ευρωπαϊκών λαών. Και αυτό ακριβώς εξηγεί τα ολοκληρωτικά μέτρα που νομοθετούνται και εφαρμόζονται σε αυξανόμενη κλίμακα ενάντια στα προοδευτικά κινήματα του ευρωπαϊκού χώρου – τον ολοκληρωτικό τόνο που αρχίζει να δεσπόζει στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

Βέβαια, θα ήταν λάθος να εξισώσουμε το ρόλο της Σοβιετικής Ένωσης με το ρόλο των Ηνωμένων Πολιτειών. Τέτοια πρόθεση δεν έχουμε. Οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι γνήσια επεκτατική, ιμπεριαλιστική χώρα. Η Σοβιετική Ένωση δεν είναι. Έχει μπει στο παιχνίδι των υπερδυνάμεων – και έχει υποτάξει τη σοσιαλιστική επανασταση στο βωμό των άμεσων εθνικών συμφερόντων της– «ανακλαστικά», ως αποτέλεσμα της επιθετικής, επεκτατικής πολιτικής των Ηνωμένων Πολιτειών.

Η Λαϊκή Κίνα, μετά τα σημαδιακά γεγονότα του καλοκαιριού του 1971, μπήκε κι αυτή στο σκάκι των υπερδυνάμεων. Βαθιά ανήσυχη για τις προθέσεις της Σοβιετικής Ένωσης, βάλθηκε να ενισχύσει την αμερικανική επιρροή στην Ευρώπη και στη Μεσόγειο. Με πράξεις

(Αλβανία - Ελλάδα) και με λόγια προτρέπει τους Δυτικοευρωπαίους να προσκολληθούν στο άρμα των Ηνωμένων Πολιτειών – σαν αντίβαρο προς την επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης στον ευρωπαϊκό χώρο.

Στο μεσογειακό χώρο η αναμέτρηση ανάμεσα στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό και στη Σοβιετική Ένωση προχωράει με αυξανόμενη ένταση. Και θα πρέπει να αναμένει κανείς η στάση της Σοβιετικής Ένωσης σ' αυτό το χώρο να πάρει τελικά ποιοτικά διαφορετική μορφή από τη στάση της στη Βόρεια και Κεντρική Ευρώπη. Με τις δηλώσεις της για την Κύπρο και για τα αγκυροβόλια του Έκτου Στόλου έδωσε η Σοβιετική Ένωση την πρώτη ένδειξη πως η αναγνώριση της κυριαρχίας των Ηνωμένων Πολιτειών πάνω στον ελληνικό χώρο δε σημαίνει ταυτόχρονα και *carte blanche* για την οποιαδήποτε στρατηγική αξιοποίηση αυτού του χώρου. Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε.

Βέβαια, στη φάση της Ιστορίας που διανύουμε η πιο κρίσιμη αναμέτρηση είναι η αναμέτρηση των λαών της Ινδοκίνας με τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό. Η έκβαση αυτού του αγώνα θα κρίνει την τύχη και άλλων λαών – και για πολύ χρόνο. Και είναι γι' αυτό μεγάλη η ευθύνη και της Λαϊκής Κίνας και της Σοβιετικής Ένωσης. Αν δε συνεχίσουν την ενίσχυση –έστω και με κίνδυνο γενικότερης σύρραξης– του αγώνα των λαών της Ινδοκίνας, *στο μέτρο που είναι απαραίτητο για την ανάσχεση του Πενταγώνου*, θα έχουν τελικά υπογράψει και τη δική τους καταδίκη.

Στη Μεσόγειο, στη Βόρεια Αφρική και στη Μέση Ανατολή υπάρχει μια σειρά από κυβερνήσεις που, άσχετα από το γεγονός πως είναι μακριά ακόμα από την επίτευξη της γνήσιας λαϊκής κυριαρχίας και του γνήσιου σοσιαλισμού, ταυτίζονται με τον αντιιμπεριαλιστικό αγώνα, και αυτό επειδή προέρχονται από εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα. Τα μακροπρόθεσμα συμφέροντά τους ταυτίζονται με μια Μεσόγειο *ουδέτερη* – και αναγκαστικά με μια Ελλάδα κυρίαρχη και ουδέτερη. Η έως τώρα σχετική τους αδιαφορία για τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού λαού οφείλεται σε τρεις λόγους. Πρώτον, στο μέτρο που εξαρτώνται από σοβιετική στρατιωτική βοή-

θεια, είναι υποχρεωμένες να ακολουθούν τακτική που εγκρίνεται από τη Μόσχα. Και η τακτική αυτή, μέχρι τώρα τουλάχιστον, οδηγεί στην αποδοχή του χουντικού καθεστώτος στην Ελλάδα. Δεύτερον, υπάρχει ακόμα σύγχυση –όσο παράξενο κι αν μας φαίνεται– στον πολιτικό αυτό χώρο πάνω στον αληθινό χαρακτήρα του ελληνικού καθεστώτος. Γιατί με εξυπνάδα οι «μηχανισμοί διαφώτισης» των υπηρεσιών των Ηνωμένων Πολιτειών εμφανίζουν τη χούντα σαν «εθνικό» στρατιωτικό καθεστώς, κάτι που συμβιβάζεται με τις ιδεολογικές θέσεις πολλών μεσογειακών χωρών. Τρίτον, η σύγχυση που έχει προκαλέσει στις τάξεις μας η στάση της επίσημης Αριστεράς και το γεγονός πως το απελευθερωτικό μας κίνημα δεν έχει ακόμα ανδρωθεί δεν έχουν αποδείξει ακόμα τη δύναμή του στο πεδίο της μάχης και δημιουργούν την αίσθηση ότι δε διαθέτει αξιόλογες λαϊκές δυνάμεις – έστω κι αν αυτό είναι απόλυτα εσφαλμένο.

Οι πιο θετικές πραγματικά «αντικειμενικές» εξελίξεις ταυτίζονται με την πραγματικότητα στο εσωτερικό. Γιατί είναι γεγονός πως η χούντα δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει καμία λαϊκή βάση. Ο λαός μας –στη συντριπτική του πλειονότητα– παραμένει αδιάλλακτος. Όπως είναι γεγονός και ότι ο λαός μας, έχοντας κατανοήσει πλήρως το χαρακτήρα του καθεστώτος, το ότι δηλαδή αποτελεί προσωπείο αμερικανικής κατοχής, έχει καταλήξει στο αναπόφευκτο συμπέρασμα πως η εθνική μας ανεξαρτησία και η λαϊκή κυριαρχία προϋποθέτουν την έξωση του κατακτητή – δηλαδή των Αμερικανών και του ΝΑΤΟ. Η αδιάλλακτη αυτή στάση του λαού μας κατέστησε αδύνατο μέχρι τώρα τον εξωραϊσμό της κατοχής με την εφαρμογή του νεοφασιστικού Συντάγματος του 1968 – και έχει διατηρήσει στο ακέραιο τον παράνομο χαρακτήρα του καθεστώτος. Πλάι σ' αυτή τη μαζική αδιαλλαξία αναπτύσσονται, με σιγανό αλλά ισχυρό ρυθμό, μια σειρά από μαχητικές αναμετρήσεις ανάμεσα στις δυνάμεις κατοχής και στις πρωτοποριακές δυνάμεις του ελληνικού λαού – με φωτεινό παράδειγμα τις φοιτητικές εκδηλώσεις. Και συνεχίζονται, έστω σποραδικά και χωρίς κλιμάκωση, αξιόλογες δυναμικές πράξεις της α-

ντίστασης που αναχαιτίζουν την πορεία προς τον εξωραϊσμό της κατοχής και την πορτογαλοποίηση της πατρίδας μας.

Οι «υποκειμενικές» εξελίξεις συνδέονται στενά με τις «αντικειμενικές». Η βαθιά κατανόηση από το λαό μας του χαρακτήρα της «δικτατορίας» –του γεγονότος πως δεν είναι παρά το προσωπείο αμερικανικής κατοχής– έχει σ' αυτή τη φάση του αγώνα και ανασταλτικές επιπτώσεις. Γιατί μπαίνει στο ερώτημα: Με τέτοιο αντίπαλο πώς θα τα βγάλουμε πέρα; Και πού είναι οι σύμμαχοι που θα στηρίξουν έναν τέτοιο δύσκολο και μακροχρόνιο απελευθερωτικό αγώνα; Οι ερωτήσεις είναι αναμφίβολα απόλυτα ορθές. Το γεγονός όμως ότι μπορεί αυτές οι διαπιστώσεις να οδηγήσουν τμήματα του ελληνικού λαού στη μοιρολατρία, στον αποπροσανατολισμό, στην αδιαφορία οφείλεται και σε λάθη της ηγεσίας.

Ασφαλώς κανείς δεν είναι αλάνθαστος. Και θα πρέπει όλοι μας να είμαστε έτοιμοι να δεχτούμε τα σφάλματά μας. Αποδίδουμε όμως ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο της επίσημης Αριστεράς, γιατί και εκφράζει τμήμα του αγωνιζόμενου λαού και έχει παίξει πρωτοποριακό ρόλο στους αγώνες του για τη λαϊκή κυριαρχία. Στο σημερινό αγώνα του λαού μας, η ηγεσία της επίσημης Αριστεράς αρνείται το χαρακτηρισμό της χουντικής δικτατορίας ως «κατοχής», όπως αρνείται και το ότι ο χαρακτήρας αυτού του αγώνα είναι «εθνικοαπελευθερωτικός». Χαρακτηρίζει στην πράξη, αν όχι πάντα στα ντοκουμέντα της, τις δυναμικές πράξεις σαν πράξεις «μικροαστικού οπορτουνισμού». Ταυτίζει τον αγώνα του λαού μας με διεκδικήσεις «ημερομισθίων» και «τιμών αγροτικών προϊόντων». Αποδέχεται, στο πλαίσιο του «μίνιμουμ» προγράμματος, έστω προσωρινά, την ουσία του συστήματος κατοχής της πατρίδας μας από τους πράκτορες του αμερικανικού ιμπεριαλισμού. Δημιουργεί ελπίδες για «εξελικτικές» πορείες – όταν θα πρέπει να γνωρίζει πως μόνο η επαναστατική αναμέτρηση με τις δυνάμεις κατοχής προσφέρει την ελπίδα της λαϊκής νίκης.

Είμαστε σύμφωνοι στο ότι δυναμικές αντιστασιακές πράξεις που είναι αποκομμένες από τη μάζα του λαού, που δε συμβαδίζουν με τη

λαϊκή συνείδηση και τους αγώνες ενός λαού σε όλα τα επίπεδα, αποτελούν πράξεις «προβοκάτσιες» – όποια κι αν είναι τα κίνητρα εκείνων που τις αναλαμβάνουν και άσχετα από το θαυμασμό με τον οποίο πρέπει να περιβάλλουμε τους ήρωες της αντίστασης. Αλλά είναι απαράδεκτο να υποθέτουμε πως η δυναμική αντίσταση στην Ελλάδα κάτω από τις σημερινές συνθήκες δεν έχει πλατιά ανταπόκριση στη μάζα του λαού, πως δε συμβαδίζει και με τη λαϊκή συνείδηση και με τους αγώνες του λαού μας σε άλλα επίπεδα. Η δυναμική αντίσταση –στο πλαίσιο του απελευθερωτικού αγώνα– είναι όχι απλώς ώριμη ιστορικά στην Ελλάδα αλλά, θα έλεγε κανείς, υπερώριμη. Αν δεν αναπύχθηκε με επιτυχία ως τώρα, αυτό οφείλεται και σε αντικειμενικούς και σε υποκειμενικούς λόγους. Ο αγώνας ενάντια στο σύγχρονο νεοαποικιακό κράτος –που αντλεί τεχνικές γνώσεις και μέσα από τη μητρόπολη της καταπίεσης– απαιτεί και νέα σχήματα οργάνωσης, σχήματα άκρως αποκεντρωτικά, καθώς και εκπαίδευση και τεχνικά μέσα πολύ πιο πολύπλοκα απ' ό,τι είχαμε φανταστεί. Η δυναμική δράση καθεαυτή σ' αυτή τη φάση δεν απαιτεί μαζική οργάνωση. Απαιτεί καλά εκπαιδευμένη στελεχιακή οργάνωση. Στόχος *βραχυπρόθεσμος* είναι να κλονίζει με αυξανόμενο ρυθμό την ισορροπία της κατοχής. Να δημιουργεί το απαραίτητο κλίμα αναμέτρησης που θα επιτρέψει και θα προωθήσει τη μαζικοποίηση της μαχητικής πολιτικής δράσης σε όλα τα άλλα επίπεδα. Στόχος της *μακροπρόθεσμος* είναι η κινητοποίηση των μαζών σε γενικευμένη δυναμική αναμέτρηση, με τη συμπαρατάση και των στρατευμένων παιδιών του λαού μας.

Η ανάπτυξη δυναμικής αντίστασης σ' αυτά τα μέτρα είναι *αντικειμενικά* δύσκολη δουλειά. *Αλλά είναι εφικτή*. Έχει όμως και *υποκειμενικές* προϋποθέσεις. Η πρώτη βασική προϋπόθεση είναι πως ηγεσίες που είναι ιστορικά ταυτισμένες με τους αγώνες του καταπιεζόμενου λαού πρέπει οι ίδιες να δώσουν το παράδειγμα, πρέπει οι ίδιες να διακηρύξουν και με πράξεις και με λόγια την πίστη τους στο ρόλο της δυναμικής αντίστασης.

Ταυτόχρονα θα πρέπει να είναι σαφές ότι «ενότητες» που διαστρεβλώνουν το χαρακτήρα του αγώνα, που συμπεριλαμβάνουν τον Κωνσταντίνο πλάι στο ΚΚΕ, δεν μπορεί παρά να υπονομεύουν κάθε προσπάθεια για δυναμική αντιστασιακή δράση. Ακριβώς γιατί η δυναμική αντιστασιακή δράση δεν μπορεί να είναι αποκομμένη από το πλατύτερο κίνημα – που είναι εθνικοαπελευθερωτικό και αντιιμπεριαλιστικό. Ποιος είναι τόσο αφελής που θα πιστέψει πως ένα σχήμα που περιλαμβάνει «λακέδες» του αμερικανικού ιμπεριαλισμού μπορεί να προωθήσει δυναμική αντίσταση – δυναμική αντίσταση που στόχο έχει την απελευθέρωση της πατρίδας από κάθε μορφής κατοχή;

Άλλος υποκειμενικός ανασταλτικός παράγοντας είναι η «καρδιά» της αναμονής «λύσης» από το εξωτερικό – και ιδιαίτερα από τις φιλελεύθερες δυνάμεις των Ηνωμένων Πολιτειών. Και είναι φυσικό για τα κόμματα που ιστορικά πρακτόρευαν την «εξωραϊσμένη» κατοχή της πατρίδας μας από το ξένο κεφάλαιο να εναποθέτουν όλες τις ελπίδες τους σε αλλαγές στην πολιτική ηγεσία των Ηνωμένων Πολιτειών. Αλλαγές που θα οδηγήσουν –σύμφωνα με το γνωστό ευχολόγιο– στον παραμερισμό της χούντας και στην αντικατάστασή της από άλλα, εξίσου πειθήνια όργανα του Πενταγώνου, στο πλαίσιο όμως «κοινοβουλευτικής δημοκρατίας». Τέτοια ευχολόγια –άσχετα από το γεγονός ότι δεν υπόσχονται καμία λύση του ελληνικού προβλήματος– στηρίζονται σε βαθιά άγνοια της Ιστορίας. Γιατί η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα από τις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν αποτέλεσμα ιστορικών διαδικασιών που δεν επιτρέπουν επάνοδο στο παρελθόν. Ο κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα καταργήθηκε επειδή ο ώριμος ελληνικός λαός άρχισε να τον αξιοποιεί σε μια πορεία που υπονόμει τα σχέδια των Ηνωμένων Πολιτειών για μια Ελλάδα-φρούριο του ΝΑΤΟ, για μια Ελλάδα-ξέφραγο αμπέλι στα μονοπωλιακά συμφέροντα της δυτικής ολιγαρχίας. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο αντικαταστάθηκε το παλιό πολιτικό κατεστημένο από τους μηχανισμούς του παρακράτους που ελεγχόταν

πλήρως από τις αμερικανικές υπηρεσίες. Έχουν καμιά εγγύηση οι Ηνωμένες Πολιτείες πως αύριο, αν επανέλθει η Ελλάδα στο κοινοβουλευτικό σχήμα του παρελθόντος, ο λαός μας θα αλλάξει τακτική; Το αντίθετο ακριβώς συμβαίνει. Ο λαός μας, μετά το πραξικόπημα του 1967, έχει πλήρως πολιτικοποιηθεί και ριζοσπαστικοποιηθεί. Είναι αδύνατο να περιμένουν έλεος από τον ελληνικό λαό οι κατακτητές του αν διαθέτει τα οποιαδήποτε μέσα για να τους αντιμετωπίσει. Γι' αυτό, το κατεστημένο των Ηνωμένων Πολιτειών δεν προτίθεται να επιτρέψει, *εφόσον του περνάει απ' το χέρι*, κοινοβουλευτικές διαδικασίες στην Ελλάδα όπως τις ξέραμε.

Υπάρχουν όμως δύο ερωτήματα. Το πρώτο έχει σχέση με το νεοφασιστικό Σύνταγμα του 1968, που είναι γνήσιο κατασκεύασμα του Πενταγώνου: Μήπως αυτό το Σύνταγμα παρέχει ίσως μια κάποια δυνατότητα εξελικτικής πορείας; Μόνο αφελείς μπορούν να το πιστεύουν. Το ιδιότυπο αυτό Σύνταγμα κατασκευάστηκε στα μέτρα των αναγκών του Πενταγώνου. Παρέχει το νομικό πλαίσιο για την απρόσκοπη λειτουργία μιας Πολιτείας που ελέγχεται από το στρατό – που με τη σειρά του ελέγχεται από το Πεντάγωνο. Δεν προβλέπει καμιά απολύτως δυνατότητα, ή οποιαδήποτε εκλεγμένη κυβέρνηση, να θίξει τη διάρθρωση δύναμης στην οποία θα στηρίζεται ο στρατιωτικός έλεγχος πάνω στην πολιτική ζωή του τόπου. Και είναι γι' αυτό τεράστια η ευθύνη όλων των πολιτικών ηγεσιών που μέχρι τώρα δεν κατήγγειλαν το Σύνταγμα του 1968 – και δεν κατέστησαν απόλυτα σαφές προς όλους πως δεν πρόκειται, κάτω από οποιουδήποτε όρους, να συμμετάσχουν στην πολιτική ζωή του τόπου στο πλαίσιο της μεγάλης αυτής *ανάτης*.

Το δεύτερο ερώτημα έχει σχέση με τις τελευταίες εξελίξεις στην Αμερική, και ιδιαίτερα με την ανάδειξη του Μαγκάβερν ως υποψήφιου του Δημοκρατικού Κόμματος. Είναι γνωστό πως ο Μαγκάβερν και το Δημοκρατικό Κόμμα έχουν πάρει σαφή θέση πάνω στο ελληνικό θέμα. Δηλαδή, αν ο Μαγκάβερν γίνει πρόεδρος, προτίθεται να διακόψει αμέσως τη στρατιωτική βοήθεια προς τους συνταγμα-

τάρχες. Ούτε λίγο ούτε πολύ αυτό σημαίνει στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών στην αμυντική πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών σε ό,τι αφορά τον ελληνικό τομέα. Μπορούμε να συμπεράνουμε λοιπόν ότι, αν σπάσει ο διάβολος το πόδι του και εκλεγεί ο Μαγκάβερν, θα επανέλθει η Αμερική στο παλιό σύστημα ελέγχου της Ελλάδας; Πώς ως εκ θαύματος θα γυρίσουμε στις 20 Απριλίου του 1967 και θα συνεχίσουμε τότε τον «Ανένδοτο»;

Η απάντησή μας είναι αρνητική. Μ' αυτό δεν εννοούμε πως ψεύδεται ο Μαγκάβερν. Η προσωπική του ευθύτητα δεν είναι το θέμα που πρέπει να μας απασχολεί. Αντίθετα, εκείνο που έχει σημασία είναι να εκτιμήσουμε τις ιστορικές δυνατότητες μιας τέτοιας εξέλιξης. Η επεκτατική, ιμπεριαλιστική πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών δεν είναι αποτέλεσμα κακών υπολογισμών των υπηρεσιών της. Είναι απαύγασμα της δυναμικής του κοινωνικοοικονομικού της συστήματος στο σύνολό του. Και για να αλλάξει η πορεία των Ηνωμένων Πολιτειών θα πρέπει πρώτα να πραγματοποιηθεί γνήσια κοινωνική, πολιτική επανάσταση. Ο Μαγκάβερν δεν είναι επαναστάτης – δεν επιδιώκει επαναστατικές αλλαγές στη διάρθρωση δυνάμεων στις Ηνωμένες Πολιτείες. *Είναι γνήσια φιλελεύθερος εκπρόσωπος του ίδιου συστήματος.* Δε θέτει υπό αμφισβήτηση τον παγκόσμια κυριαρχικό ρόλο της Αμερικής ούτε προτίθεται να την αποδυναμώσει σε σχέση με τις άλλες υπερδυνάμεις. Το πρόγραμμά του, σε πολλά σημεία προοδευτικό, όπως ήταν και το πρόγραμμα της Ένωσης Κέντρου στην Ελλάδα, προσφέρει αλλαγές στο πλαίσιο πάντα του ίδιου του συστήματος. Μερικές από τις αλλαγές αυτές όμως –και μια τέτοια είναι και η αλλαγή γραμμής σε σχέση με την Ελλάδα– θίγουν καίρια συμφέροντα του συστήματος, είτε αυτά αναφέρονται στα οικονομικά συμφέροντα της άρχουσας τάξης είτε στα στρατιωτικά συμφέροντα της Αμερικής, όπως αυτά ερμηνεύονται από το Πεντάγωνο και την CIA. Για την ακρίβεια επομένως, το πρόγραμμά του περιέχει *αντιφάσεις*, αντιφάσεις ανάμεσα στην προσπάθεια να μην αποδυναμωθεί το σύστημα ελέγχου των Ηνωμένων Πολιτειών και ταυτόχρονα στο να αλ-

λάξει η πολιτική της σε κρίσιμους τομείς. Τέτοιες αντιφάσεις ασφαλώς είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για την εξέλιξη της πολιτικής συνείδησης των Αμερικανών, καθώς και για τη δημιουργία, έστω σταδιακά, ενός προοδευτικού κινήματος στην Αμερική. Ταυτόχρονα όμως το γεγονός πως το πρόγραμμα του Μαγκάβερν περιέχει αντιφάσεις προδικάζει την αποτυχία του ακριβώς στα σημεία εκείνα όπου αντιστρατεύεται τη γενική πορεία του συστήματος – για παράδειγμα, πώς είναι δυνατόν το πρόγραμμα του Μαγκάβερν να ικανοποιήσει ταυτόχρονα τη «μεγαλύτερη δυνατή ενίσχυση του Ισραήλ» (απέναντι στους Άραβες και στη Σοβιετική Ένωση) και να υπονομεύσει στην Ελλάδα ένα στρατιωτικό καθεστώς που μετέβαλε τη χώρα σε φρούριο του ΝΑΤΟ και εξυπηρετεί τους ίδιους ακριβώς σκοπούς;

Είναι δύσκολο να εκτιμηθούν σήμερα οι πιθανότητες εκλογικής νίκης του Μαγκάβερν. Το ιμπεριαλιστικό κατεστημένο θα κάνει ό,τι περνάει απ' το χέρι του για να τον σταματήσει. Και αυτό γιατί –άσχετα από το πρόγραμμα του Μαγκάβερν– η άνοδός του στις ανώτατες βαθμίδες του πολιτικού προσκήνιου των Ηνωμένων Πολιτειών εκφράζει και στηρίζεται σε ένα κίνημα που, με αμερικανικά μέτρα, αποτελεί «άνοιγμα προς τα αριστερά». Και πρέπει να σημειωθεί πως το άνοιγμα αυτό ξεπερνάει το Νιου Ντίαλ του Φραγκλίνου Ρούζβελτ. Σε περίπτωση όμως είτε επικίνδυνης κλιμάκωσης του πολέμου στο Βιετνάμ είτε επιτυχίας του Βόρειου Βιετνάμ στο πεδίο της μάχης ή στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, το κατεστημένο δε θα κατόρθωνε να σταματήσει τον Μαγκάβερν.

Αναμφίβολα μια νίκη του Μαγκάβερν θα δημιουργήσει προβλήματα για τη χούντα και το Πεντάγωνο. Και αυτό άσχετα από το αν θα μπορέσει ή όχι ο Μαγκάβερν να πραγματοποιήσει την προγραμματική του θέση για διακοπή βοήθειας. Η παρουσία στο Λευκό Οίκο πολιτικού που έχει σε πολλές ευκαιρίες όχι μόνο καταδικάσει ανοιχτά τη χούντα αλλά και επισημάνει σωστά το ρόλο της αμερικανικής κυβέρνησης στην «επανάσταση» του 1967 δεν μπορεί πα-

ρά να συνιστά αρνητικό κλίμα για τους κολονέλους. Σημαίνει όμως αυτό πως θα τεθεί τέρμα στην αμερικανική κατοχή της πατρίδας μας; Και, πιο συγκεκριμένα, μήπως σημαίνει ότι θα καταργηθεί το σημερινό σχήμα κατοχής; Για μας μια τέτοια εξέλιξη είναι ιστορικά εντελώς απίθανη.

Και αυτό γιατί το αμερικανικό κατεστημένο έχει ήδη πάρει τα μέτρα του για όλες τις εξελίξεις. Έτσι εξηγείται η καμπάνια του Ρόιζερς, του Λερντ και άλλων να πείσουν τους Ευρωπαίους να ομαλοποιήσουν τις σχέσεις τους με τη χούντα. Όπως εξηγείται και το γεγονός ότι προωθείται στην Ελλάδα ένας πιο γρήγορος ρυθμός εφαρμογής του Συντάγματος του 1968 – δηλαδή νομιμοποίησης του καθεστώτος. Γιατί φυσικά, αν η χούντα εξαγγείλλει την πορεία προς πλήρη εφαρμογή του Συντάγματος 1968, κανένα λόγο δε θα έχει ο Μαγκάβερν να διακόψει τη βοήθεια προς ένα στρατιωτικό καθεστώς που έχει αναγγείλει την «αυτοκατάργησή» του και την πορεία προς την «γνήσια δημοκρατία».

Ήδη οι διαδικασίες είναι υπ' ατμόν. Αναμφίβολα δημιουργούν προβλήματα για τη χούντα και τους πάτρωνές της. Υπάρχουν στις τάξεις της χούντας στελέχη που δεν προσβλέπουν με χαρά στη μείωση της τέλεια ανεξέλεγκτης εξουσίας τους. Ταυτόχρονα υπάρχει και το θέμα του «ανωτάτου άρχοντος» ή του «αρχηγού του κράτους». Ο μηχανισμός κατοχής στην Ελλάδα στηρίζεται σε μια στρατιωτική συμμορία που ελέγχει το στρατό – και μέσω του στρατού ελέγχει τη χώρα. Το μηχανισμό αυτόν εκφράζει σήμερα ο Παπαδόπουλος. Υπάρχουν και άλλοι φυσικά που μπορούν να τον αντικαταστήσουν όταν το αποφασίσουν το Πεντάγωνο και η CIA. Αλλά προς τι; Τους έχει εξυπηρετήσει σαν φτηνός «λακές». Καλύτερο δε βρίσκουν. Και η μεγάλη συγκέντρωση εξουσιών στο πρόσωπό του έχει γίνει με έγκριση των πατρώνων του – για την προετοιμασία των αλλαγών που είναι απαραίτητες για την πραγμάτωση της πορείας προς το Σύνταγμα 1968. Άσχετα από το τελικό σχήμα που θα επιλεγεί, η πραγματική εξουσία θα μείνει στα χέρια του Παπαδόπουλου ή του οποιουδήποτε

τε Παπαδόπουλου που εκφράζει τη χουντοκρατία. Στο μεταξύ πρέπει να πειστεί όσο το δυνατό μεγαλύτερο τμήμα του πολιτικού κόσμου να συμμετάσχει στην «απάτη» του 1968. Για να ικανοποιηθούν όλα τα προσχήματα και να καθησυχάσει η συνείδηση των «φιλελεύθερων» και των «προοδευτικών» της Δύσης. Αυτές ακριβώς οι διαδικασίες χαρακτηρίζουν σήμερα το παρασκήνιο των Αθηνών.

Για τον ελληνικό λαό, για όλες τις πρωτοποριακές του δυνάμεις, που έχουν καθήκον να θεμελιώσουν τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, όλες αυτές οι εξελίξεις είναι χωρίς σημασία. Ή μάλλον έχουν μόνο μία σημασία: ότι περιέχουν τον κίνδυνο δημιουργίας ψευδαισθήσεων και ψεύτικων ελπίδων που απομακρύνουν την ώρα σοβαρής δουλειάς.

Πρέπει να αντιμετωπίσουμε όμως το κρίσιμο, αναπόφευκτο ερώτημα: «Σοβαρή δουλειά» προς τι; Πώς είναι δυνατόν ο ελληνικός λαός να αναμετρηθεί δυναμικά με την υπερδύναμη της Δύσης; Μήπως πρέπει να συμπεράνουμε πως η επιλογή του λαού μας είναι ανάμεσα στο *ραγιαδισμό* και στο *ρομαντικό donkixotισμό*;

Το ΠΑΚ πιστεύει χωρίς κανέναν ενδοιασμό πως ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας όχι μόνο αποτελεί το μοναδικό αντίλογο στο ραγιαδισμό αλλά ταυτόχρονα είναι και ιστορικά εφικτός. Γιατί; Όλοι δέχονται πως το σύστημα ελέγχου πάνω στον ελληνικό χώρο είναι επιφανειακό. Η χούντα –ως πράκτορας του αμερικανικού ιμπεριαλισμού– δεν κατάφερε να δημιουργήσει λαϊκό έρεισμα, λαϊκή βάση. Δεν κατόρθωσε δηλαδή να μεταβληθεί σε γνήσιο ντόπιο φασισμό. Αν για μια στιγμή αφαιρέσει κανείς την υποστήριξη που της παρέχει το Πεντάγωνο, δε θα είναι καθόλου δύσκολο να καταλήξει στο συμπέρασμα πως ο ελληνικός λαός, κάτω από συγκεκριμένες αλλά προσιτές προϋποθέσεις, μπορεί να αναμετρηθεί επιτυχώς με τη χούντα και να καταλάβει την εξουσία – με τη συμπαράσταση και των στρατευμένων παιδιών του. Το μεγάλο ερώτημα όμως είναι: Τι θα κάνει τότε το Πεντάγωνο; Θα κινητοποιήσει τους πεζοναύτες, τον Έκτο Στόλο, την αεροπορία του για να καταπνίξει το λαϊκό κίνημα; Αυτό θα σήμαινε α-

νοιχτή στρατιωτική επέμβαση. Μια τέτοια επέμβαση θα προκαλούσε απρόβλεπτες αντιδράσεις στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο. Όσο υποτελείς και να έχουν καταστεί οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις στο αμερικανικό κατεστημένο, είναι δύσκολο να φανταστούμε πως δε θα αντιδράσουν σε μια ανοιχτή στρατιωτική επέμβαση – τουλάχιστον στην παρούσα ιστορική φάση. Και αυτό γιατί υπάρχει μεγάλη και αυξανόμενη αντίφαση ανάμεσα στο διακηρυγμένο ιδεολογικό τους πιστεύω και στην καθημερινή τους πράξη, αντίφαση που οδηγεί σε εντεινόμενες συγκρούσεις ανάμεσα στις ηγεσίες των «προοδευτικών» κομμάτων που κυβερνούν σήμερα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και της λαϊκής τους «βάσης» – ιδιαίτερα της νεολαίας τους. Αλλά πιο σημαντική, αποφασιστικής σημασίας, είναι σε μια τέτοια περίπτωση η στάση της Σοβιετικής Ένωσης. Παρά τις παραχωρήσεις που έχει κάνει η Σοβιετική Ένωση στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό για να αποφύγει την ένταση στις σχέσεις τους και να μειώσει τις πιθανότητες μιας παγκόσμιας σύρραξης, είναι πιθανότατο πως η αντίδρασή της σε ανοιχτή στρατιωτική επέμβαση των Ηνωμένων Πολιτειών στο μεσογειακό χώρο –ακόμα και στην Ελλάδα, που ανήκει στη δυτική σφαίρα επιρροής– θα έπαιρνε δυναμική μορφή, δηλαδή μορφή αντίποινων, που είναι δύσκολο να προβλεφθούν. Αρκεί να συνειδητοποιήσουμε το γεγονός πως η στάση της στο Κυπριακό έχει οδηγήσει σε αδιέξοδο για τη χούντα και το Πεντάγωνο. *Και αυτό γιατί ο μεσογειακός χώρος είναι χώρος αναμέτρησης ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις.*

Ακόμα και η Κίνα, παρά τη νέα της πολιτικής «υπερδύναμης», θα είναι δύσκολο να παραμείνει αδιάφορη σε ένα πραγματικά ζωντανό και γνήσια εθνικοαπελευθερωτικό ελληνικό κίνημα. Αλλιώς, θα διακινδυνεύσει το ρόλο της ως «ηγέτιδος δυνάμεως» στο χώρο του Τρίτου Κόσμου.

Η εμπειρία των Ηνωμένων Πολιτειών στην Ινδοκίνα θα πρέπει να τους έχει πείσει ότι ένα ευρωπαϊκό Βιετνάμ θα είχε καταλυτικές ίσως συνέπειες για την ηγεμονία τους. Γι' αυτό οι Ηνωμένες Πολι-

τείες ανησυχούν βαθιά για την πορεία του ελληνικού θέματος. Με κάθε τρόπο επιθυμούν να αποφύγουν αναμέτρηση με τον ελληνικό λαό. Και να τον πείσουν ότι ο εθνικοαπελευθερωτικός του αγώνας είναι καταδικασμένος σε αποτυχία.

Κανείς βέβαια δεν μπορεί να προεξοφλήσει έναν εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα τέτοιων διαστάσεων. Αλλά κανένας λαός που πιστεύει στο δικαίωμά του να κατευθύνει ο ίδιος την τύχη του δε ζητά προεξόφληση της νίκης πριν αναλάβει τον αγώνα. Γι' αυτό, επανερχόμαστε στην επιταγή της ιστορικής περιόδου που διανύουμε. Πρέπει να δοθούμε ολόψυχα στο βασικό έργο της θεμελίωσης του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

Και αυτό σημαίνει πως πρέπει να αντιμετωπίσουμε αποφασιστικά μια σειρά από προβλήματα.

Πρώτο θέμα είναι το θέμα της «ενότητας». Η «ενότητα» έχει γίνει μύθος, περίπου αυτοσκοπός. Ταυτόχρονα και παγίδα. Γιατί δεν αναζητιέται μονάχα η «ενότητα». Αναζητιέται η «ενότητα» στο πλαίσιο ενός «μίνιμουμ» προγράμματος που ευνουχίζει εξ υπαρχής τον αγώνα. Πραγματικά, η ενότητα των πρωτοποριακών δυνάμεων του ελληνικού λαού –τη δύσκολη αυτή ώρα– είναι όρος βασικός για την επιτυχία του αγώνα, αλλά ενότητα που να στηρίζεται όχι στον ευνοχισμό του αγώνα αλλά σε συσπείρωση των γνήσια επαναστατικών δυνάμεων του ελληνικού λαού. Σ' αυτή την ενότητα καλούμε όλες τις δυνάμεις που ταυτίζονται με τον πόνο του Έλληνα για κυριαρχία, αυτοδιάθεση και ανεξαρτησία. Καλούμε ιδιαίτερα την επίσημη Αριστερά – που είναι απαραίτητο να ξεπεράσει τη σημερινή της ιδεολογική και οργανωτική κρίση. Καλούμε όλες τις γνήσιες αντιστασιακές δυναμικές οργανώσεις, και ιδιαίτερα αυτές που εκφράζουν το όραμα της νέας γενιάς. Καλούμε τα στρατευμένα παιδιά του λαού μας, όλους τους αξιωματικούς και άντρες που αρνούνται να υπηρετήσουν τις ξένες δυνάμεις κατοχής της πατρίδας μας.

Η ενότητα πρέπει να στηρίζεται σε σωστές διαπιστώσεις πάνω στο χαρακτήρα του αγώνα, πρέπει να αναγνωρίζει ότι η χούντα δεν εί-

ναι παρά προσωπείο αμερικανικής κατοχής. Και πως κατά συνέπεια ο αγώνας μας είναι εθνικοαπελευθερωτικός.

Η ενότητα πρέπει να διακηρύξει ως μίνιμουμ πρόγραμμα –μετά τη νίκη– τη χωρίς περιορισμούς λαϊκή κυριαρχία, ώστε αδέσμευτα ο λαός να αποφασίσει τη μορφή του πολιτεύματος, του κοινωνικού συστήματος, καθώς και τον προσανατολισμό της χώρας στο διεθνή χώρο.

Η ενότητα πρέπει να υιοθετήσει στρατηγική που να ανταποκρίνεται στις αντικειμενικές συνθήκες, που να αναγνωρίζει ότι μόνο ο μαχητικός, ο δυναμικός αγώνας, η σύγκρουση με τις δυνάμεις κατοχής, οδηγεί στη λευτεριά, στην ανεξαρτησία, στη λαϊκή κυριαρχία.

Αυτοί είναι οι ελάχιστοι όροι γύρω από τους οποίους μπορεί να εδραιωθεί μια ενότητα που εξυπηρετεί τον αγώνα του λαού μας.

Επαναλαμβάνουμε πως σ' αυτή την ενότητα το ΠΑΚ καλεί όλους τους Έλληνες που ταυτίζονται με τον πόνο του λαού μας, όλες τις πρωτοποριακές δυνάμεις που συγκλίνουν στο μεγάλο στόχο: *η Ελλάδα να ανήκει στους Έλληνες.*

Δεύτερο είναι το θέμα της σχέσης εσωτερικού και εξωτερικού στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Χωρίς αμφιβολία, η ηγεσία, η τιμή, η δόξα ανήκουν στο εσωτερικό. Το εσωτερικό θα αναδείξει τους αγωνιστές και τη νέα ηγεσία που θα θεμελιώσει την Ελλάδα του αύριο. Όμως θα ήταν λάθος να ελαχιστοποιήσουμε το ρόλο του εξωτερικού. Κάτω από τις συνθήκες του αγώνα –σ' αυτή τουλάχιστον τη φάση του– το εξωτερικό μπορεί και πρέπει να προσφέρει όχι την ηγεσία αλλά την *επιτελική* δουλειά του αγώνα. Επιτελικό κέντρο, κάτω από τις σημερινές συνθήκες, δε νοείται μέσα στην Ελλάδα. Κατ' ανάγκην πρέπει να βρίσκεται στο εξωτερικό. Πάντοτε όμως με αίσθηση του ρόλου του. Γιατί οι αγωνιστές του εξωτερικού είναι φύσει και θέσει βοηθητικοί – βοηθητικοί στη θεμελίωση ενός απελευθερωτικού κινήματος που εκφράζει το λαό μας και την ηγεσία του στο εσωτερικό.

Τρίτο θέμα, η σχέση της πολιτικής δουλειάς με τη δυναμική αντίσταση στο εσωτερικό. Θα πρέπει να είναι σε όλους σαφές πως

δυναμική αντίσταση χωρίς πολιτική συνείδηση, πολιτική οργάνωση, πολιτικό στήριγμα είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Όπως θα πρέπει να είναι επίσης σαφές πως πολιτική δράση που δεν οδηγεί στη μαχητική αναμέτρηση, στην ανοιχτή σύγκρουση, υπονομεύει τον αγώνα του λαού μας. Τα δύο μαχητικά δίκτυα –το πολιτικό και το αντιστασιακό–, αν και πρέπει να βρίσκονται σε άμεση αλληλεξάρτηση, σ' αυτή τη φάση του αγώνα πρέπει να είναι ξεχωριστά. Για να μην προσφέρουμε περισσότερα θύματα στους βασανιστές της χούντας. Για να διαφυλάξουμε τις δυνάμεις μας για τη μεγάλη ώρα της τελικής αναμέτρησης.

Το τέταρτο θέμα αφορά τη δουλειά των αγωνιστών στο εξωτερικό. Ποια είναι τα καθήκοντά τους; Το πρώτο ασφαλώς είναι η διαφώτιση, η πολιτικοποίηση και η οργάνωση των ξενιτεμένων εργατών και φοιτητών. Για να δημιουργηθεί η αποφασιστική εφεδρεία και του μαχητικού πολιτικού αγώνα και της δυναμικής αντίστασης. Το δεύτερο είναι η εξεύρεση των πόρων για την αποφασιστική κλιμάκωση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Το τρίτο είναι η ανάπτυξη σε άρτια κλίμακα επαφών με το εσωτερικό – πάντα σε αποκεντρωμένο πλαίσιο. Το τέταρτο –και αυτό αφορά ιδιαίτερα τους Έλληνες που ζουν στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο– αφορά τη συνεργασία με όλες τις προοδευτικές δυνάμεις «βάσης» –και ιδιαίτερα τις νεολαιίστικες δυνάμεις–, οι οποίες θα δημιουργούν κλίμα «άγχους» στα κυβερνητικά ή κομματικά κατεστημένα για κάθε «ιδεολογικό συμβιβασμό» που κάνουν κάτω από αμερικανικές ή επιχειρηματικές πιέσεις.

Πέμπτο είναι το θέμα των συμμαχιών. Οι συμμαχίες πρέπει να ανταποκρίνονται στους στόχους του αγώνα. Ο αγώνας μας είναι αντιιμπεριαλιστικός. Είναι αγώνας για μια ενεργά ουδέτερη Ελλάδα σε μια ουδέτερη Μεσόγειο. Φυσική συνέπεια είναι να επιδιώξουμε τη συμμαχία πρώτα απ' όλα με τα απελευθερωτικά κινήματα της Νότιας Ευρώπης – της Τουρκίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Επίσης φυσική συνέπεια είναι να επιδιώξουμε συμμαχία με τα απελευθερωτικά κινήματα –και τις κυβερνήσεις που τα εκφράζουν–

στη Βόρεια Αφρική και στη Μέση Ανατολή. Και πρέπει, τέλος, να καλλιεργήσουμε ενεργά, αλλά χωρίς συμβιβασμούς, τη δυνατότητα μιας νέας στάσης των σοσιαλιστικών χωρών. Ιστορικά τα συμφέροντά τους τα μακροπρόθεσμα ταυτίζονται με μια ουδέτερη Μεσόγειο – όσο κι αν το παιχνίδι των υπερδυνάμεων τις έχει παρασύρει κι αυτές «ανακλαστικά» σε συμμετοχή στις διαδικασίες επέκτασης του ελέγχου τους στο χώρο τους και της εντεινόμενης στρατιωτικής παρουσίας τους όπου αναπτύσσεται ο ανταγωνισμός με τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό. Και πρέπει ταυτόχρονα να επιδιώξουμε στο μέτρο του δυνατού την εξασφάλιση του βέτο των σοσιαλιστικών χωρών στην απίθανη περίπτωση ανοιχτής στρατιωτικής επέμβασης των Ηνωμένων Πολιτειών για την καταστολή του λαϊκού κινήματος στη χώρα μας.

Γνωρίζουμε πως ο αγώνας, όπως τον προσδιορίζουμε, είναι ανηφορικός και δύσκολος. Αλλά η μόνη εναλλακτική δυνατότητα είναι η υποταγή, ο ραγιαδισμός, η δουλεία.

Γι' αυτό και η κλιμάκωση του εθνικοαπελευθερωτικού μας αγώνα και η επιτυχία του είναι ιστορικά αναπόφευκτες. Ο λαός θα ποχωρήσει. Θα προχωρήσει με ωριμότητα. Με θάρρος, με πλήρη γνώση του κόστους. Με πλήρη συνείδηση πως μόνο ένας τέτοιος αγώνας εξασφαλίζει το μέλλον της φυλής. Με πίστη πως έχει τη δύναμη να συντρίψει τα ανδρείκελα του Πενταγώνου στην πατρίδα μας, με όραμα τη νέα, ανεξάρτητη, κυρίαρχη, σοσιαλιστική και δημοκρατική Ελλάδα.

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΟΡΟΣΗΜΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1936-1974

4 Αυγούστου 1936: Ο *Ιωάννης Μεταξάς* σε συνεννόηση με το βασιλιά Γεώργιο Β' κηρύσσει δικτατορία, αναστέλλοντας την ισχύ του Συντάγματος και διαλύοντας τη Βουλή.

Ακολουθούν διάλυση των δημοκρατικών πολιτικών κομμάτων και απηνής δίωξη κάθε πολιτικής και κοινωνικής δραστηριότητας.

Παράλληλα δημιουργείται ένας πολυπλόκαμος κρατικός και παρακρατικός μηχανισμός καταστολής, καταπίεσης και καταδίωξης κάθε δημοκράτη και προοδευτικού πολίτη.

15 Αυγούστου 1940: Ένα σημαδιακό γεγονός προαναγγέλλει τον επερχόμενο πόλεμο. Το εύδρομο «Έλλη» torπιλίζεται από τους Ιταλούς έξω από το λιμάνι της Τήνου.

15 Οκτωβρίου 1940: Το Γενικό Επιτελείο Στρατού της Ιταλίας αποφασίζει την επίθεση εναντίον της Ελλάδας.

28 Οκτωβρίου 1940: Η Ελλάδα μπαίνει στον πόλεμο κατά του φασιστικού Άξονα *μετά το ΟΧΙ του Μεταξά* στο ιταλικό τηλεσίγραφο που του μετέφερε ο Ιταλός πρεσβευτής Γκράτσι.

31 Οκτωβρίου 1940: Ο γενικός γραμματέας του ΚΚΕ *Νίκος Ζαχαριάδης*, από τις φυλακές της Κέρκυρας, καλεί τον ελληνικό λαό να δώσει όλες του τις δυνάμεις στον πόλεμο κατά της Ιταλίας.

1-8 Δεκεμβρίου 1940: Ο *Ελληνικός Στρατός* μετά την επιτυχία του άμυνα προελάνει μέσα στην *Αλβανία* και καταλαμβάνει το *Πόγραδετς*, την *Πρεμετή*, τους *Αγίους Σαράντα*, το *Δέλβινο* και το *Αργυρόκαστρο*.

29 Ιανουαρίου 1941: *Πεθαίνει ο Ιωάννης Μεταξάς.*

Νέος πρωθυπουργός ορίζεται ο Αλέξανδρος Κορυζής.

8 Απριλίου 1941: Τα γερμανικά στρατεύματα εισβάλλουν στο ελληνικό έδαφος στο ύψος της *Δοϊράνης*.

18-21 Απριλίου 1941: *Αυτοκτονεί ο πρωθυπουργός Αλ. Κορυζής.*

Αναλαμβάνει νέα κυβέρνηση υπό τον Εμ. Τσουδερό.

23 Απριλίου 1941: Ο βασιλιάς *Γεώργιος Β'*, ο πρωθυπουργός *Εμ. Τσουδερός* και η κυβέρνηση *αναχωρούν* για την *Κρήτη*.

27 Απριλίου 1941: *Τα γερμανικά στρατεύματα εισέρχονται στην Αθήνα.*

29 Απριλίου 1941: Σχηματίζεται μια κατοχική κυβέρνηση υπό τον *Γ. Τσολάκογλου*, μια κυβέρνηση εξαρτημένη και υποταγμένη πλήρως στους *Γερμανούς*.

20 Μαΐου 1941: Ξεκινά η γερμανική επίθεση κατά της Κρήτης. Οι Κρητικοί αντιστέκονται με κάθε μέσο, με απaráμιλλες πράξεις ηρωισμού και αυτοθυσίας.

31 Μαΐου 1941: Ολοκληρώνεται η κατάληψη της Κρήτης από τους Γερμανούς και αποχωρούν στην Αίγυπτο οι συμμαχικές δυνάμεις, ο βασιλιάς Γεώργιος Β' και η κυβέρνηση Εμ. Τσουδερού.

Ο Μανώλης Γλέζος και ο Λάκης Σάντας κατεβάζουν τη χιτλερική σημαία από το βράχο της Ακρόπολης. Αυτή η ηρωική πράξη σηματοδοτεί την Αντίσταση των Ελλήνων.

9 Σεπτεμβρίου 1941: Ο Ναπολέων Ζέρβας μαζί με λίγους συνεργάτες του δημιουργεί τον Εθνικό Δημοκρατικό Ελληνικό Σύνδεσμο (ΕΔΕΣ).

27 Σεπτεμβρίου 1941: Ιδρύεται το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), η μεγαλύτερη και πιο μαχητική οργάνωση της Αντίστασης. Στο ΕΑΜ συμμετέχουν το ΚΚΕ, το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας, η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας και το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας.

Πρώτος γραμματέας του ΕΑΜ ο Λεύτερης Αποστόλου, που όμως θα αντικατασταθεί από τον Θανάση Χατζή, ύστερα από τη σύλληψη του πρώτου από τους Ιταλούς το Νοέμβριο του 1941.

2 Φεβρουαρίου 1942: Σε σύσκεψη στρατιωτικών και πολιτικών στελεχών του ΕΑΜ δημιουργείται ο Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός (ΕΛΑΣ). Έτσι αναπτύσσεται η αντάρτικη ένοπλη αντίσταση σε κάθε περιοχή της Ελλάδας μέχρι την ημέρα της εθνικής απελευθέρωσης.

Μάιος 1944: Διεξάγεται μια κρίσιμη διάσκεψη στο Λίβανο όλων των κομμάτων και των αντιστασιακών οργανώσεων. Στις 20 του μήνα αποφασίζεται η δημιουργία *Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας* με πρωθυπουργό τον *Γεώργιο Παπανδρέου*.

12 Οκτωβρίου 1944: Οι Γερμανοί εγκαταλείπουν την Αθήνα.

18 Οκτωβρίου 1944: Η *Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας* καταφθάνει στην Ελλάδα και εγκαθίσταται στην Αθήνα.

2 Δεκεμβρίου 1944: Παραποιούνται από την κυβέρνηση οι υπουργοί του ΕΑΜ (*Α. Σβώλος, Ηλ. Τσιριμώκος, Ν. Ασκούτσης, Μ. Πορφυρογένης, Ι. Ζεύγος, Α. Αγγελόπουλος*).

3 Δεκεμβρίου 1944: Το ΕΑΜ διοργανώνει συλλαλητήριο στην πλατεία *Συντάγματος*. Η ειρηνική συγκέντρωση με τη μαζική και αγωνιστική συμμετοχή χιλιάδων πολιτών δέχεται απρόκλητα τα πυρά κρατικών και παρακρατικών μηχανισμών, που είχαν συνεργαστεί ανοιχτά ή συγκαλυμμένα με τους Γερμανούς. Το συλλαλητήριο καταλήγει σε αιματοχυσία με 28 νεκρούς και 100 τραυματίες. Έτσι αρχίζουν τα Δεκεμβριανά, σύμφωνα με τα σχέδια και τον ενεργό παρεμβατικό ρόλο των Άγγλων και σύμφωνα με το αξίωμα του «*Δι-αίρει και βασιλεύει*». Σε αυτή τη σκοτεινή και γκρίζα πτυχή της νεότερης ιστορίας η Αγγλία έριξε το σπόρο της εμφύλιας σύρραξης με στόχο την υποχώρηση, την ήττα και τη διάλυση του ΕΑΜικού κινήματος.

2 Ιανουαρίου 1945: Παρατίθεται η κυβέρνηση Παπανδρέου. Σχηματίζεται νέα κυβέρνηση υπό τον Ν. Πλαστήρα.

12 Φεβρουαρίου 1945: Υπογράφεται η Συμφωνία της Βάρκιζας, που προβλέπει μεταξύ άλλων τον τερματισμό της αιματοχυσίας και των διώξεων, την παραπομπή σε δίκη των δωσίλογων και των συνεργατών των κατακτητών και την παράδοση των όπλων από τον ΕΛΑΣ.

28 Φεβρουαρίου 1945: Ολοκληρώνεται ο αφοπλισμός του ΕΛΑΣ.

29 Μαΐου 1945: Επιστρέφει στην Ελλάδα ο Νίκος Ζαχαριάδης.

16 Ιουνίου 1945: Ο Άρης Βελουχιώτης οδηγείται στο μοιραίο τέλος του, μέσα σε συνθήκες πολιτικής απομόνωσης και στιγματισμού από την ηγεσία του ΚΚΕ αλλά και συνεχών καταδιώξεών του από κρατικές και παρακρατικές οργανώσεις. Οι κρατικοί και παρακρατικοί διώκτες του προχώρησαν σε μια αποτρόπαιη και βάρβαρη πράξη. Έκοψαν το κεφάλι του Άρη Βελουχιώτη και των συναγωνιστών του και τα κρέμασαν στους φανοστάτες των Τρικάλων.

7 Φεβρουαρίου 1946: Το ΚΚΕ και το ΕΑΜ αποφασίζουν αποχή από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου.

1 Σεπτεμβρίου 1946: Διεξάγεται μέσα σε συνθήκες αμφισβήτησης, διώξεων και βίας δημοψήφισμα με το οποίο επιστρέφει στην Ελλάδα ο βασιλιάς Γεώργιος Β', με ποσοστό σχεδόν 69%.

26 Οκτωβρίου 1946: Ιδρύεται το Γενικό Αρχηγείο του Δημοκρατικού Στρατού και ο Μάρκος Βαφειάδης αναλαμβάνει την αρχηγία. Επίσημως ξεκινά ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Στη συνέχεια θα συγκροτηθεί η Κυβέρνηση του Βουνού.

20 Ιανουαρίου 1949: Ο Αλέξανδρος Παπάγος αναλαμβάνει αρχιστράτηγος του Εθνικού Στρατού.

30-31 Ιανουαρίου 1949: Συνέρχεται η περίφημη 5η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ και αποφασίζει, μεταξύ άλλων, τη συνέχιση και κλιμάκωση του εμφύλιου πολέμου.

5 Μαΐου 1949: Αρχίζουν οι επιχειρήσεις του Εθνικού Στρατού στη Θεσσαλία.

10 Ιουλίου 1949: Ο στρατάρχης Τίτο ανακοινώνει το κλείσιμο των ελληνογιουγκοσλαβικών συνόρων και εντείνει τα αδιέξοδα του Δημοκρατικού Στρατού.

9-15 Αυγούστου 1949: Διεξάγονται οι μάχες στο Βίτσι, που τελειώνουν με την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού και την υποχώρησή του στο Γράμμο.

23-30 Αυγούστου 1949: Διεξάγονται οι κρίσιμες και τελευταίες μάχες του Εμφυλίου στο Γράμμο, που καταλήγουν στην ήττα του Δημοκρατικού Στρατού και στο συντεταγμένο πέρασμα των αποδεκατισμένων δυνάμεών του στις όμορες χώρες.

15 Σεπτεμβρίου 1949: Ο ελεγχόμενος από το ΚΚΕ ραδιοφωνικός σταθμός «Ελεύθερη Ελλάδα» αναγγέλλει τη λήξη των εχθροπραξιών.

6 Ιανουαρίου 1950: Στην Αθήνα παραιτείται η κυβέρνηση Διομήδη. Συγκροτείται υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον τέως πρόεδρο της Βουλής Τζων Θεοτόκη και προκηρύσσονται εκλογές για τις 5 Μαρτίου. Άρση του στρατιωτικού νόμου και αναστολή της ισχύος του Γ' Ψηφίσματος.

5 Μαρτίου 1950: Διεξάγονται εκλογές που διαμορφώνουν αθροιστικά μια δημοκρατική προοδευτική πλειοψηφία.

Η διάταξη των δυνάμεων έχει ως εξής: Λαϊκό Κόμμα (Κ. Τσαλδάρης) 18,8%, Κόμμα Φιλελευθέρων (Σοφοκλής Βενιζέλος) 17,24%, ΕΠΕΚ (Ν. Πλαστήρας) 16,44%, Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (Γ. Παπανδρέου) 10,67%, Δημοκρατική Παράταξη (Αλ. Σβώλος, Ι. Σοφιανόπουλος κ.ά.) 9,7%, Πολιτική Ανεξάρτητη Παράταξη (Κ. Μανιαδάκης κ.ά.) 8,15%, Μέτωπο Εθνικής Αναδημιουργίας (Π. Καλλιόπουλος κ.ά.) 5,27%.

27 Σεπτεμβρίου 1951: Σχηματίζεται υπό τον Νικ. Πλαστήρα κυβέρνηση με δημοκρατικό και προοδευτικό προσανατολισμό.

30 Μαρτίου 1952: Μετά τη διεξαγωγή μιας πολύκροτης δίκης, εκτελούνται οι Νίκος Μπελογιάννης, Δ. Μπάτσος, Ν. Καλούμενος και Ηλ. Αργυριάδης.

16 Νοεμβρίου 1952: Διεξάγονται νέες εκλογές. Με την παρουσία του

Αλ. Παπάγος ως αρχηγού της Δεξιάς οι συσχετισμοί δυνάμεων αλλάζουν.

Συγκεκριμένα λαμβάνουν: Ελληνικός Συναγερμός (Αλ. Παπάγος) 49,22%, ΕΠΕΚ - Κόμμα Φιλελευθέρων 38,61%, ΕΔΑ 11,28%.

9 Απριλίου 1953: Ο υπουργός Συντονισμού Σπ. Μαρκεζίνης προχωρά στην υποτίμηση της δραχμής κατά 50%. Η ισοτιμία της δραχμής προς το δολάριο μέχρι το τέλος του 1953 διαμορφώθηκε ως εξής: 1 δολάριο = 30 δραχμές.

12 Οκτωβρίου 1953: Υπογράφεται η Διμερής Ελληνοαμερικανική Συμφωνία για την παραχώρηση στρατιωτικών διευκολύνσεων και βάσεων στις ΗΠΑ.

1 Απριλίου 1955: Αρχίζει στην Κύπρο ο ένοπλος εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας της ΕΟΚΑ, για την απελευθέρωση του νησιού από τον αποικιακό ζυγό της Μεγάλης Βρετανίας.

4 Οκτωβρίου 1955: Πεθαίνει ο Αλέξανδρος Παπάγος.

6 Οκτωβρίου 1955: Ο βασιλιάς Παύλος ορίζει και ορκίζει νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή.

19 Φεβρουαρίου 1956: Με τη διεξαγωγή νέων εκλογών οι πολιτικές δυνάμεις διατάσσονται ως εξής: Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ - Κων. Καραμανλής) 47,38%, Δημοκρατική Ένωση (Κόμματα Κέ-

ντρου και ΕΔΑ) 48,15%. Με τη βοήθεια του ιδιότυπου εκλογικού συστήματος η ΕΡΕ αποκτά πλειοψηφία εδρών στη Βουλή. *Έτσι σχηματίζεται αυτοδύναμη κυβέρνηση της Δεξιάς υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή.*

11 Μαΐου 1958: Διεξάγονται νέες εκλογές με εκλογικό σύστημα που προμοδετεί σε κοινοβουλευτικές έδρες την ΕΡΕ. Έλαβαν: ΕΡΕ 41,16%, Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) 24,42%, Κόμμα Φιλελευθέρων 20,67%, ΠΑΔΕ (Μαρκεζίνης, Αλ. Μπαλτατζής) 10,62%, ΕΛΚ (Π. Κανελλόπουλος, Στ. Στεφανόπουλος κ.ά.) 2,94%.

Ο Κων. Καραμανλής σχηματίζει νέα κυβέρνηση.

29 Οκτωβρίου 1961: Διεξάγονται νέες εκλογές που θα καταγραφούν στην ιστορία ως εκλογές «βίας και νοθείας». Έλαβαν: ΕΡΕ 50,81%, Ένωση Κέντρου - Κόμμα Προοδευτικών 33,65%, ΠΑΜΕ (Ιωάννης Πασαλίδης) 14,62%.

Σχηματίζεται και πάλι κυβέρνηση υπό τον Κων. Καραμανλή.

22 Μαΐου 1963: Δολοφονείται στη Θεσσαλονίκη από παρακρατικούς με την ανοχή αλλά και τη συγκάλυψη της αστυνομίας ο βουλευτής της ΕΔΑ Γρηγόρης Λαμπράκης. Η εξουσία της Δεξιάς και του Παλατιού αμφισβητείται έντονα. Κυοφορείται το αίτημα της αλλαγής και διαμορφώνεται ένα ισχυρό λαϊκό ρεύμα με δημοκρατικό προοδευτικό προσανατολισμό.

3 Νοεμβρίου 1963: Μέσα σε συνθήκες έντονης πολιτικής και κοινωνικής αντιπαράθεσης διεξάγονται εκλογές. Τα αποτελέσματα ανατρέπουν τη Δεξιά και τους σχεδιασμούς του Παλατιού.

Η νίκη της Ένωσης Κέντρου και του Γεωργίου Παπανδρέου είναι αναμφισβήτητη.

Έλαβαν: ΕΡΕ 39,37%, Ένωση Κέντρου (Γ. Παπανδρέου) 42,04%, ΕΔΑ 14,34%, Κόμμα Προοδευτικών (Σπ. Μαρκεζίνης) 3,73%.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου σχηματίζει νέα κυβέρνηση. Παρότι, όμως, εξασφάλισε την ψήφο της Βουλής, η κυβέρνηση υπέβαλε αμέσως την παραίτησή της. Ζήτησε τη διενέργεια νέων εκλογών, αρνούμενη να στηριχτεί στις ψήφους της ΕΔΑ.

9 Δεκεμβρίου 1963: Αναχωρεί από την Ελλάδα για το Παρίσι ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ορίζοντας ως αρχηγό της ΕΡΕ τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο.

6 Μαρτίου 1964: Πεθαίνει ο βασιλιάς Παύλος και στο θρόνο ανέρχεται ο νεαρός διάδοχος Κωνσταντίνος.

16 Φεβρουαρίου 1964: Διεξάγονται νέες εκλογές.

Η νίκη της Ένωσης Κέντρου και του Γ. Παπανδρέου είναι συντριπτική.

Η Δημοκρατική Προοδευτική Πλειοψηφία αθροιστικά φτάνει περίπου στο πρωτόγνωρο ποσοστό 65% που ανοίγει νέους ορίζοντες για τη δημοκρατία και τη χώρα.

Έλαβαν: Ένωση Κέντρου 52,72%, ΕΡΕ - Κόμμα Προοδευτικών 35,26%, ΕΔΑ 11,8%. Ο Γεώργιος Παπανδρέου στον απόηχο του εκλογικού θριάμβου σχηματίζει νέα κυβέρνηση.

18 Μαΐου 1965: Μετά από πολύμηνη προσπάθεια υπονόμευσης της λαοπρόβλητης κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου από το Παλάτι και την ΕΡΕ, έρχεται στη δημοσιότητα η σκευωρία της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ.

15 Ιουλίου 1965: Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επιχειρεί να ανατρέψει την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου και τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου.

Το βασιλικό πραξικόπημα με τον «κοινοβουλευτικό» μανδύα και τις διαδοχικές δοτές κυβερνήσεις των αποστατών είχε την ανοιχτή στήριξη του από την ΕΡΕ. Στην ανατροπή της νόμιμης κυβέρνησης και του λαοπρόβλητου πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου, εκτός από το Παλάτι, τους αποστάτες και την ΕΡΕ, η συνεργασία και η συμμετοχή της πρεσβείας και των υπηρεσιών των ΗΠΑ ήταν εμφανείς και δεδομένες. Έτσι αρχίζει μια περίοδος φθοράς και παρακμής του κοινοβουλευτικού συστήματος που θα καταλήξει στο πραξικόπημα της χούντας και την επτάχρονη δικτατορία.

Τα στελέχη της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου που έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην αποστασία ήταν οι *Κων. Μητσοτάκης, Παν. Γαρουφαλιάς, Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Ηλίας Τσιριμώκος και Στ. Στεφανόπουλος.*

22 Ιουλίου 1965: Δολοφονείται ο φοιτητής Σωτήρης Πέτρουλας, μέλος της Νεολαίας Λαμπράκη, κατά τη διάρκεια διαδήλωσης για το βασιλικό πραξικόπημα.

5 Αυγούστου 1965: Καταψηφίζεται στη Βουλή η πρώτη κυβέρνηση αποστατών του Γεωργίου Αθανασιάδη-Νόβα.

25 Αυγούστου 1965: Καταψηφίζεται στη Βουλή η δεύτερη κυβέρνηση αποστατών υπό τον Ηλία Τσιριμώκο.

17 Σεπτεμβρίου 1965: Σχηματισμός της τρίτης κυβέρνησης αποστατών υπό τον Στέφανο Στεφανόπουλο, η οποία κατορθώνει να πάρει τελικά ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή.

22 Δεκεμβρίου 1966: Ορκίζεται η υπηρεσιακή κυβέρνηση του *Ιωάννη Παρασκευόπουλου*, με σκοπό να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές στις 28 Μαΐου 1967.

21 Απριλίου 1967: Η κοινοβουλευτική δημοκρατία καταλύεται. Επιβάλλεται με το σχέδιο «Περικλής» και τα τανκς στρατιωτικό πραξικόπημα με επικεφαλής τους συνταγματάρχες *Γεώργιο Παπαδόπουλο*, *Νικόλαο Μακαρέζο* και τον ταξίαρχο *Στυλιανό Παττακό*.

Μέσα σε λίγες ώρες συλλαμβάνεται το σύνολο του πολιτικού κόσμου, ενώ παράλληλα ξεκινούν μαζικές συλλήψεις, διώξεις, εκτοπισμοί και εξορίες χιλιάδων αριστερών, δημοκρατικών και προοδευτικών πολιτών.

22 Απριλίου 1967: Ορίζεται και ορκίζεται από το βασιλιά η πρώτη χουντική κυβέρνηση υπό τον *Κων. Κόλλια*.

Η δημοκρατία μπαίνει «στο γύψο» μιας εφτάχρονης δικτατορίας.

Απρίλιος - Μάιος - Ιούνιος 1967: Αρχίζουν να συγκροτούνται οι πρώτες αντιδικτατορικές αντιστασιακές οργανώσεις που οργανώνουν και κλιμακώνουν την ασίγηστη δράση τους σε όλα τα μέτωπα και με όλες τις μορφές αγώνα μέχρι την κατάρρευση της δικτατορίας τον Ιούλιο του 1974.

Αύγουστος 1967: Συλλαμβάνεται ο *Μίκης Θεοδωράκης*, αφού πρώτα είχε ιδρύσει το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΠΑΜ).

13 Δεκεμβρίου 1967: Ο βασιλιάς *Κωνσταντίνος* οργανώνει ένα αποτυχη-

μένο στρατιωτικό κίνημα, *ένα κίνημα «οπερέτα» κατά της δικτατορίας*. Στη συνέχεια καταφεύγει με την οικογένειά του στη Ρώμη.

15 Ιανουαρίου 1968: Ύστερα από διεθνείς πιέσεις χορηγείται διαβατήριο στο φυλακισμένο Ανδρέα Παπανδρέου.

Αποφυλακίζεται και αναχωρεί για το εξωτερικό και αμέσως ιδρύει το *Πανελλήνιο Αγανιστικό Κίνημα* (ΠΑΚ) οργανώνοντας την αντίσταση των δημοκρατικών και προοδευτικών πολιτών μέσα και έξω από την Ελλάδα.

10 Μαΐου 1968: Πεθαίνει σε φυλακή της Θεσσαλονίκης ο βουλευτής της Αριστεράς Γιώργος Τσαρουχάς, ύστερα από βασανιστήρια.

13 Αυγούστου 1968: Ο Αλέξανδρος Παναγούλης, ένας σύγχρονος τυραννοκτόνος ήρωας, επιχειρεί να δολοφονήσει το δικτάτορα Γεώργιο Παπαδόπουλο. Δυστυχώς αποτυγχάνει, συλλαμβάνεται και φυλακίζεται. Δραπετεύει, αλλά και πάλι συλλαμβάνεται.

1 Νοεμβρίου 1968: Πεθαίνει ο Γεώργιος Παπανδρέου.

Η κηδεία του στις 3 Νοεμβρίου μετατρέπεται στην πρώτη αντιδικτατορική διαδήλωση με τη συμμετοχή δεκάδων χιλιάδων πολιτών.

28 Μαρτίου 1969: Δήλωση του νομπελίστα ποιητή Γιώργου Σεφέρη κατά της χούντας μεταδίδεται από τους ξένους ραδιοσταθμούς.

22 Σεπτεμβρίου 1971: Η κηδεία του Γιώργου Σεφέρη εξελίσσεται σε διαδήλωση κατά της δικτατορίας.

1968-1972: Πολλές σημαντικές δίκες των αντιστασιακών οργανώσεων με χιλιάδες κατηγορούμενους θαρραλέους αγωνιστές της δημοκρατίας.

21-22 Φεβρουαρίου 1973: Κατάληψη της Νομικής από φοιτητές που διαμαρτύρονται για διάταγμα που επιτρέπει τη διακοπή της αναβολής σπουδών των ηγετών των φοιτητών και την αναγκαστική στράτευσή τους.

Η χούντα κλιμακώνει τη βία μέσα στα πανεπιστήμια, διώκοντας και φυλακίζοντας τους πρωτεργάτες του αντιδικτατορικού κινήματος.

21 Απριλίου 1973: Αρχίζουν οι πρώτες μαζικές εκδηλώσεις κατά της δικτατορίας μέσα και έξω από τις πανεπιστημιακές σχολές.

Συγκεντρώνονται υπογραφές φοιτητών που ζητούν επίμονα δημοκρατικές εκλογές για τους φοιτητικούς συλλόγους. Αρχίζουν να συγκροτούνται οι Εθνικοτοπικοί Σύλλογοι Φοιτητών με ξεχωριστή δημοκρατική δράση.

23 Μαΐου 1973: Μатаιώνεται αντιδικτατορικό κίνημα στο Πολεμικό Ναυτικό. Συλλαμβάνονται πολλοί αξιωματικοί, μεταξύ αυτών και ο Σπύρος Μουστακλής, που υφίσταται απάνθρωπα βασανιστήρια.

25 Μαΐου 1973: Αποχώρηση του αντιπορτολικού «Βέλος» από νατοϊκή άσκηση.

Ο κυβερνήτης του Νίκος Παππάς μαζί με τους αξιωματικούς ζητούν πολιτικό άσυλο στην Ιταλία.

19 Αυγούστου 1973: Ο δικτάτορας Γ. Παπαδόπουλος ορκίζεται Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

Έχει προηγηθεί ένα «δημοψήφισμα»-παρωδία στις 29 Ιουλίου με το οποίο καταργείται η μοναρχία στην Ελλάδα.

8 Οκτωβρίου 1973: Η χούντα επιχειρεί να διατηρήσει την εξουσία της μέσα από ένα νόθο και θολό εκδημοκρατισμό της.

Διορίζεται πρωθυπουργός ο Σπ. Μαρκεζίνης ως εντολοδόχος ενός «χουντικού φιλελευθερισμού» κατά τα πρότυπα της δικτατορίας του Σαλαζάρ στην Πορτογαλία.

15 Νοεμβρίου 1973: Κατάληψη του Πολυτεχνείου από φοιτητές. Μαζικές διαδηλώσεις σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη κατά της δικτατορίας.

Το αίτημα των φοιτητών που ενώνει όλες τις λαϊκές δυνάμεις είναι: «Ή τώρα ή ποτέ».

Κοινή απαίτηση η πώση της δικτατορίας και η προκήρυξη εκλογών με ελευθερίες και δικαιώματα, αποκατάσταση της δημοκρατίας και Συντακτική Εθνοσυνέλευση.

17 Νοεμβρίου 1973: Οι δυνάμεις καταστολής επιτίθενται σε άοπλους διαδηλωτές με πολλά θύματα και πολλούς τραυματίες. Αργά τη νύχτα το Πολυτεχνείο περικυκλώνεται από άρματα μάχης και επίλεκτες δυνάμεις του Στρατού, της αστυνομίας και των παρακρατικών. Άρμα μάχης γκρεμίζει την πύλη του Πολυτεχνείου και εισβάλλουν στρατιωτικές μονάδες στο ίδρυμα. Ακολουθούν συμπλοκές με δεκάδες

θύματα και εκατοντάδες φυλακισμένους. Επιβάλλεται και πάλι ο στρατιωτικός νόμος.

25 Νοεμβρίου 1973: Με εσωτερικό πραξικόπημα εκδιώκεται ο δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος. Την εξουσία αναλαμβάνει μια ομάδα στρατιωτικών υπό την ηγεσία του αόρατου δικτάτορα Δημήτρη Ιωαννίδη. Έχουμε μια νέα δικτατορία μέσα στη δικτατορία.

15 Ιουλίου 1974: Συντελείται με μάχες προδοτικό πραξικόπημα στην Κύπρο για την ανατροπή του Μακαρίου από στρατιωτικές δυνάμεις της ΕΛΔΥΚ και από μέλη της ΕΟΚΑ Β', κατά προτροπή και εντολή της χούντας του Ιωαννίδη. Τελικά ο Μακάριος κατάφερε να διαφύγει και με διάγγελμά του κατήγγειλε τη χούντα των Αθηνών.

23 προς 24 Ιουλίου 1974: Οι Τούρκοι εισβάλλουν στην Κύπρο, υλοποιώντας το σχέδιο «ΑΤΤΙΛΑΣ Ι και ΙΙ» για την κατάληψη και παράνομη κατοχή του βόρειου τμήματος της Μεγαλονήσου.

Στην Ελλάδα καταρρέει η στρατιωτική χούντα.

Η δημοκρατική αλλαγή της μεταπολίτευσης είναι γεγονός. Τη διακυβέρνηση της χώρας αναλαμβάνουν πολιτικοί υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, που επιστρέφει στην Ελλάδα ύστερα από εντεκάχρονη αυτοεξορία στο Παρίσι.

Δημιουργία της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας με τη συμμετοχή πολιτικών από την προδικτατορική ΕΡΕ, την Ένωση Κέντρου και από τις Νέες Δυνάμεις. Σε αυτή την κυβέρνηση δεν μετείχαν ο Ανδρέας Παπανδρέου και το ΠΑΚ καθώς και τα κόμματα της ευρύτερης Αριστεράς.

3 Σεπτεμβρίου 1974: Ο Ανδρέας Παπανδρέου ιδρύει το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ).

Η Ιδρυτική Διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη αποκτά μια συμβολική αναφορά και φόρτιση.

Ως διακήρυξη αρχών, ιδεών, θέσεων και προγραμματικών δεσμεύσεων σηματοδοτεί διαχρονικά ένα Δημοκρατικό, Πατριωτικό και Σοσιαλιστικό, Ριζοσπαστικό και Σύγχρονο Κίνημα, που εκφράζει αξιόπιστα μια πολιτική και κοινωνική πλειοψηφία.

17 Νοεμβρίου 1974: Αυτή την κρίσιμη και σηµαδιακή ηµέρα διεξάγονται οι πρώτες ελεύθερες εκλογές της µεταπολίτευσης.

Μέσα από το υπαρκτό και κινδυνολογικό δίληµµα της εποχής οι συσχετισµοί των πολιτικών δυνάµεων συγκυριακά διαµορφώνονται ως εξής: Νέα Δημοκρατία 54,45%, Ένωση Κέντρου - Νέες Δυνάμεις 20,4%, ΠΑΣΟΚ 13,6%, Ενωµένη Αριστερά (ΚΚΕ, ΚΚΕ εσωτερικού, ΕΔΑ) 9,5%. Σχηµατισµός κυβέρνησης µε πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραµανλή.

8 Δεκεμβρίου 1974: Διεξάγεται δηµοψήφισµα για τη λύση του πολιτικού ζητήµατος. Το 69,18% του ελληνικού λαού ψηφίζει υπέρ της αβασίλευτης δηµοκρατίας.

Πρώτος Πρόεδρος Δημοκρατίας ο ακαδηµαϊκός Μιχαήλ Στασινόπουλος.

1975: Διεξάγονται οι δίκες της χούντας της 21ης Απριλίου 1967, οι δίκες της αιµατηρής καταστολής της εξέγερσης του Πολυτεχνείου και οι δίκες των βασανιστών της εφτάχρονης δικτατορίας.

Οι πρωτεργάτες της δικτατορίας καταδικάζονται σε ισόβια δεσµά και οι συνεργό τους σε βαρύτερες ποινές πολυετούς κάθειρξης.

1974-2006: Από τη μεταπολίτευση της 24ης Ιουλίου έως τις ημέρες μας, η Ελλάδα διανύει και οι Έλληνες βιώνουμε μια πρωτόγνωρη (από την περίοδο της ανεξαρτησίας του έθνους μας και της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους) και αδιατάρακτη περίοδο δημοκρατίας, με κατοχυρωμένους, ισχυρούς και σύγχρονους θεσμούς ισονομίας και ισοπολιτείας, κατοχυρωμένες ατομικές και συλλογικές ελευθερίες και, τέλος, με κατοχυρωμένα τα ατομικά και συλλογικά δικαιώματα όλων των πολιτών.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου, γιος του αείμνηστου Γεωργίου Παπανδρέου και της Σοφίας Μινέικο, γεννήθηκε στις 5 Φεβρουαρίου 1919 στη Χίο.

Η πολιτική του σταδιοδρομία αρχίζει το Φεβρουάριο του 1964 με την εκλογή του ως βουλευτή Αχαΐας του Κόμματος της Ένωσης Κέντρου, της οποίας ηγούνταν ο Γεώργιος Παπανδρέου, στις εκλογές της 16ης Φεβρουαρίου 1964.

Μετά τη νίκη της Ένωσης Κέντρου, διορίζεται αρχικά υπουργός Προεδρίας της Κυβέρνησης και τον ίδιο χρόνο αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού (1964-1965).

Με την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών, τον Απρίλιο του 1967, συλλαμβάνεται και τον επόμενο χρόνο αποφυλακίζεται και πηγαίνει στο εξωτερικό.

Το Φεβρουάριο του 1968 ιδρύει το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ), του οποίου γίνεται αρχηγός και το οποίο αναπτύσσει σημαντική δράση μέχρι την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, τον Ιούλιο του 1974.

Μόλις αποκαθίσταται η δημοκρατία στην Ελλάδα, επιστρέφει από την εξορία και στις 3 Σεπτεμβρίου του 1974 ιδρύει το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ), του οποίου γίνεται και πρόεδρος.

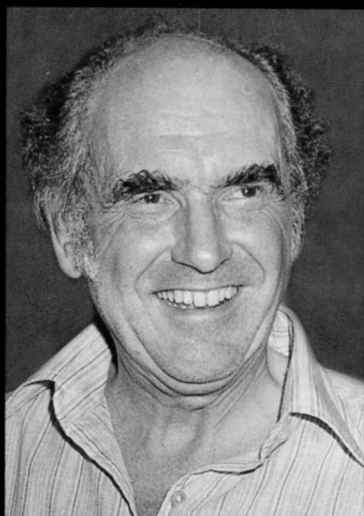
Στις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981 το ΠΑΣΟΚ κατεβαίνει με το σύνθημα της Αλλαγής και γνωρίζει έναν πραγματικό θρίαμβο, αναδεικνύοντας 173 βουλευτές (48%).

Στις εκλογές του 1985 το ΠΑΣΟΚ εκλέγεται και πάλι πρώτο κόμμα αναδεικνύοντας 161 βουλευτές (45,82%).

Στις εκλογές της 18ης Ιουνίου 1989 το ΠΑΣΟΚ παίρνει 39,15% (125 έδρες) και στις επαναληπτικές εκλογές, στις 5 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, το ΠΑΣΟΚ ανεβάζει το ποσοστό του στο 40,7% με 128 έδρες. Στις εθνικές εκλογές της 8ης Απριλίου 1990 παίρνει 38,6% με 123 έδρες. Ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ γίνεται αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Στις 11 Οκτωβρίου του 1993 το ΠΑΣΟΚ έρχεται και πάλι στην εξουσία, με 48% και 170 έδρες.

Στις 23 Ιουνίου 1996 ο Ανδρέας Παπανδρέου χάνει τη μάχη με το θάνατο. Κηδεύεται στις 26 Ιουνίου 1996, μέσα σε κοσμοπλημμύρα, με τιμές αρχηγού κράτους.

Ανδρέας Γ. Παπανδρέου

1 9 1 9 - 1 9 9 6